జ్యోతిషగ్రంథములు.

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
కాలామృతము	...	1	0
జలార్గళశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	4
జాతకచంద్రిక, గోపాలరత్నాకరము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	8
బృహజ్జాతకము, ఆంధ్రతాత్పర్యవివరణసహితము, చక్కనిప్రతి	...	2	0
ముహూర్తదర్పణము, సటీక, చక్కనికూర్పు	...	0	12
కేట్టమశాస్త్రము, తాత్పర్యసహితము	...	0	10
షోడశప్రశ్నరత్నావళి, నెపోలియన్ అనుష్ఠించిన ప్రశ్నగ్రంథమునకు తెనుగు		0	3
నక్షత్రచూడామణి, చక్కనిప్రతి	...	0	6
ఛత్పన్నము, ప్రశ్నము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	6
శ్రీపతి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	1	8
సర్వార్థచింతామణి, మేలుప్రతి	...	0	12
లఘుజాతకము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	12
భృగుసూత్రములు ,,	...	0	6
భావార్థచంద్రిక ,,	...	0	8
వృద్ధపారాశరము ,,	...	0	10
కేరళప్రశ్నము ,,	...	0	3
సారావళి, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	3	0
ఆరూఢరత్నసిద్ధాంజనము ,,	...	6	12
హోరారత్నమాల ,,	...	0	8
బృహద్యోగరత్నాకరము	...	0	8
అష్టకవర్గు, సాంధ్రతాత్పర్యము, చక్కనిప్రతి	...	0	4
సనత్కుమారగృహవాస్తువు ,,	...	0	3
మయవాస్తువు ,,	...	0	3
వాస్తుసర్వస్వము ,,	...	0	4
వనమాల (వర్షఫణి) ,,	...	0	3
స్వప్నశాస్త్రము ,,	...	0	2
గౌళిశాస్త్రము, తెనుఁగు ,,	...	0	2
సాముద్రికశాస్త్రము, సటీక	...	0	4
డిటో తెనుఁగుపద్యకావ్యము	...	0	6
శకునశాస్త్రము (శిఖినరసింహశతకము) తాత్పర్యసహితము	...	0	4

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి.

మేదోజస్వరభేదలక్షణము.

అన్తర్గతస్వరమలక్ష్యపదం చిరేణ
మేదోఽన్వయాద్వదతి దిగ్ధగలస్తృషార్తః 4

మేదస్సుచేజనించిన స్వరభేదమునందు కంఠస్వరము కుత్తుకయందనిలిచి పదములు స్ఫుటముగ దెలియక చాలకాలమునకు మిక్కిలికష్టములో మాటలాడును. కంఠమునందు తెమడచుట్టుకొనియుండును. విశేషముగ దప్పిచే బాధింపబడును.

అసాధ్య స్వరభేదలక్షణము.

క్షీణస్య వృద్ధస్య కృశస్య వాపి
చిరోత్థితో యశ్చ సహోపజాతః,
మేదస్వినస్సర్వసముద్భవశ్చ
స్వరామయో యో న స సిద్ధిమేతి. 5

శరీరము కృశించినవానికిని వయసుచెల్లి ముసలిదైనవానికిని రసరక్తాదిధాతువులు క్షీణించినవానికిని జనించినస్వరభేదము అసాధ్యమగును. మరియు చాలకాలమునుండి యనుసరించియుండు స్వరభేదంబును, జననకాలమునుండి కూడబుట్టి యనుసరించియుండు స్వరభేదంబును, మేదస్సు వృద్ధినొందినవానికి బుట్టినస్వరభేదంబును, త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గిన స్వరభేదంబును అసాధ్యములగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
స్వరభేదనిదానం సమాప్తమ్.

---

౧౪. అరోచకనిదానమ్.

స్వరభేదమువలె నరోచకంబును కంఠమునకు పైభాగమున జనించును. కావున సమానస్థానసంభవమగుటంజేసి స్వరభేదమును జెప్పినపిదప అరోచకము చెప్పబడును.—

అరోచకము జనించుకారణములు.

వాతాదిభిశ్శోకభయాతిలోభక్రోధైర్మనోఘ్నాశనరూపగన్ధైః,
అరోచకాస్స్యుః

వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగను త్రిదోషసన్నిపాతముచేతను, శోకము, భయము, లోభము, క్రోధము నను మానసికవికారములచేతను; మనస్సునకు ఇంపుగాక ఉద్వేగమును బుట్టించు నన్నపానములు, రూపము, గంధము మున్నగువానిచేతను అరోచకము కల్గును. అరోచకమన నోటికిస్వాభావికమగు రుచిచెడి మనసుకు ఆహారమునందు వాంఛతప్పి రుచి తెలియంగకుండు వ్యాధివిశేషము.

"భక్తోపఘాతమిహ పఞ్చవిధం వదన్తి" (సు. ఉ. అ. ౫౭) అని సుశ్రుతమున నైదువిధములుగ నరోచకము విభజింపబడినది. తదనుసారముగ ప్రకృతగ్రంథమునకూడ వాతపిత్తకఫములు మూడును వేర్వేరుగను, సన్నిపాతంబును, శోకభయాదులన్నియుంజేరి యాగంతువునునై యైదుకారణములచేత జనించుటంజేసి యైదువిధములనియే నిర్ణయింపనగును. భయాదులన్నియు నాగంతుకములో నంతర్భూతములైనను ఆయాహేతువునకు విరుద్ధమైన హేతువిపరీతచికిత్స జేయవలెను కావున భయశోకాదులు వేర్వేరుగ జెప్పబడినవి.

వాతాద్యరోచకలక్షణములు.

పరిహృష్టదన్తః కషాయవక్త్రశ్చ మతోఽనిలేన. 1
కట్వమ్లముష్ణం విరసఞ్చ పూతి
పిత్తేన విద్యాల్లవణం చ వక్త్రమ్,
మాధుర్యపైచ్ఛిల్యగురుత్వశైత్య 2
విబద్ధసమ్బద్ధయుతం కఫేన.

వాతమునఁబుట్టిన యరోచకమునందు పండ్లు పులిసి నములుటకు సాధ్యముగా కుండును. నోరు వగరు కల్గియుండును. పిత్తమునఁగల్గిన యరోచకమునందు నోరు చేదుగను, పుల్లగను, వేడిగనుండి మధురాదిరసముల నెఱుంగుశక్తిలేక దుర్గంధముకల్గియుండును. కఫముచేజనించిన యరోచకమునందు నోరు ఉప్పగనైనను తీపిగనైననుండును. నోట పిచ్ఛిలత్వంబును (జిగురుగనుండుట), గురుత్వంబును (మొద్దుబారి రుచినెఱుంగకుండుట), శైత్యంబును (చల్లనైయుండుట), గల్గి, పట్టినట్లుండి భుజింపబడిన యాహారపదార్థముల సరళముగ లోనికి జేరనీయక యడ్డుపరచుచుండును.

అరోచక లక్షణమును జెప్పునపుడు విదేహుడు.—"పిత్తేన తిక్తాస్యవిదాహకృత్స్యాత్, స్యాద్వాస్యహృల్లాసకరః కఫేన" అని చెప్పియుండుటంజేసి ప్రకృతమున "కట్వమ్లముష్ణం" అనుచోట కటుశబ్దమునకు చేదు అని యర్థముజేయుటుచితము. ఇత్తెఱంగుననే "యశ్చ నిమ్బం పరశునా యశ్చైనం మధుసర్పిషా, యశ్చైనం గన్ధమాల్యాద్యైస్సర్వస్య కటురేవ సః" అనుచోటకూడ కటుశబ్దమునకు చేదుఅని అర్థముజేయుట కవిసమయసిద్ధముగ నున్నది.

అభిఘాత-సన్నిపాతములచే గల్గిన యరోచకలక్షణములు.

అరోచకే శోకభయాతిలోభ
క్రోధాద్యహృద్యాశుచిగన్ధజే స్యాత్,
స్వాభావికం చాస్యమథారుచిశ్చ
త్రిదోషజే నైకరసం భవేత్తు. 3

దుఃఖము, భయము, అతిలోభము (వస్తువులయం దధికమైనయాస), క్రోధము (శత్రుదర్శనాదులచేగల్గిన మనోవికారము) మున్నగుకారణములచేతను; మనసుకింపు కానివియు, అపరిశుద్ధంబులును నగు గంధాదులమూర్కొనుట మున్నగు కారణముల చేతను గల్గిన యాగంతుకంబైన యరోచకమునందు నోరు మామూలుగనుండు రసము చెడకయుండును గాని ఆహారమునందు మాత్రము రుచితప్పిపోయి రుచింపకుండును. త్రిదోషసన్నిపాతమునఁగల్గిన యరోచకమున వాతాదులకు వేర్వేరఁజెప్పబడిన రసము లన్నియు గలిగి యాహారము రుచింపకుండును.

వాతాద్యరోచకములవిశేషలక్షణములు.

హృచ్ఛూలపీడనయుతం పవనేన, పిత్తా
త్తృడ్దాహచోషబహుళం, సకఫప్రసేకమ్,

శ్లేష్మాత్మకం, బహురుజం బహుభిశ్చ విద్యాత్
వైగుణ్యమోహజడతాభిరథాపరం స్యాత్. 4

వాతమునఁగల్గిన యరోచకమునందు రొమ్మునొప్పి విశేషముగనుండును. పైత్తికారోచకమున దప్పి విశేషముగ కల్గును. నోట మంటపుట్టును. నోట చెమ్మయెండును. కఫమునజనించిన యరోచకమున నోట కఫము విశేషముగ వెడలును. త్రిదోష సన్నిపాతమున గల్గినయరోచకమున త్రిదోషములకు వేర్వేరజెప్పిన బాధలన్నియు సంకరముగ గల్గును. ఆగంతుకారోచకమునందు మనస్సుచంచలమై కలతనొందును. జ్ఞానమునశించును. బుద్ధి జడముగ నుండును.

మరియు—అరోచకము, అన్నద్వేషము, అభక్తచ్ఛందము నని యాహారమును భంగముసేయువ్యాధులు మూడువిధములు. అందు బలాత్కారముగ నోటనన్నము బెట్టినను రుచిలేక భుజింపనిచ్చలేకుండునది యరోచకము. అన్నము మనసున దలచినను కంటజూచినను మరియొకరు అన్నమని చెప్పగా వినినను సహింపక ద్వేషముకల్గి వాంతి కల్గించునది యన్నద్వేషము. అన్నమునం దిచ్ఛగల్గియు రుచిమామూలుగనుండియు శోకముచేనైనను, భయముచేనైనను శోకాదులచేనైన మనసుకలతనొంది భుజింప నిచ్ఛ బొడమక యాహారముపట్టకుండునది అభక్తచ్ఛందము నని యెఱుంగునది. ఈవిషయము గ్రంథాంతరమున నిట్లుచెప్పబడినది:—"ప్రక్షిప్తం తు ముఖే చాన్నం జన్తోర్న స్వదతే ముహుః, అరోచకస్స విజ్ఞేయో భక్తద్వేషమతశ్శృణు, చిన్తయిత్వా తు మనసా దృష్ట్వా శ్రుత్వాపి భోజనమ్, ద్వేషమాయాతి యో జన్తుః భక్తద్వేషస్స ఉచ్యతే, యస్య నాన్నే భవేచ్ఛ్రద్ధా సోఽభక్తచ్ఛన్ద ఉచ్యతే, కుపితస్య.భయార్తస్య యశ్చ భక్తనిరోధనః." (అని వృద్ధబోడు చెప్పెను.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అరోచకనిదానం సమాప్తమ్.

౧౫. ఛర్దినిదానమ్.

అరోచకముచేత ఛర్ది (వాన్తి) కూడ గల్గును. కావున అరోచకమును జెప్పిన పిదప ఛర్దినిదానము జెప్పబడును.—

ఛర్దిసంఖ్య.

దుష్టైర్దోషైః పృథక్ సర్వైః బీభత్సాలోచనాదిభిః,
ఛర్దయః పఞ్చ విజ్ఞేయాః తాసాం లక్షణముచ్యతే. 1

ప్రకుపితములైన వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగను, మూడుదోషముల సన్నిపాతముచేతను, తనమనసు కింపుగాని రక్తము మాంసము మున్నగువానిని జూచుటచేతను గల్గుటంజేసి ఛర్ది (వమన) రోగము పంచవిధములుగ నుండును. అందు బీభత్సములగు (మనసునకు వికారింపుకల్గించు) వస్తువుల జూచుటచే గల్గినది యాగంతుకము. తక్కినవి దోషజములు.

ఛర్ది యనుశబ్దము "ఛద-అపవారణే, అర్ద-హింసాయాం". అను రెండుధాతువులచే బుట్టినదికావున, నోటియందు వ్యాపించి శరీరావయవముల బాధింపుచు బైటవెడలునది యని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. (పృషోదరాదిగణపాఠముచే 'ఛర్ది' యనురూపము సిద్ధించినది.)

ఛర్దిరోగకారణములు, సంప్రాప్తి.

అతిద్రవైరతిస్నిగ్ధై రహృద్యైర్లవణైరపి,
అకాలే చాతిమాత్రైశ్చ తథాఽసాత్మ్యైశ్చ భోజనైః. 2
శ్రమాద్భయాత్తథోద్వేగాదజీర్ణాత్క్రిమిదోషతః,
నార్యాశ్చాపన్నసత్త్వాయాః తథాతిద్రుతమశ్నతః. 3
బీభత్సైర్హేతుభిశ్చాన్యైః ద్రుతముత్క్లేశితో బలాత్,
ఛాదయన్నాననం వేగైః అర్దయన్నఙ్గభఞ్జనైః,
నిరుచ్యతే ఛర్దిరితి దోషో వక్త్రం ప్రధావితః. 4

మిక్కిలి ద్రవముగనుండు నాహారమును భుజించినను, మిక్కిలి జిడ్డుగల్గిన యాహారమును భుజించినను, మనసుకింపుగాని పదార్థముల భుజించినను, ఉప్పు మిక్కుట

ముగనుండుపదార్థమును భుజించినను, నియతకాలమును వదలి ముందుగనైనను వెనుకనైనను భుజించినను, తానుభుజించుపరిమితికి మిక్కుటముగ భుజించినను, తనకలవాటు లేక శరీరమున కిమడని పదార్థములభుజించినను, శ్రమనొందుటచేతను, భీతిచేతను; శోకము మున్నగు కారణములచే మనస్సు చంచలమై వికృతినొందుటచేతను, అజీర్ణమువలనను, ఆమాశయమున పురుగులు చేరుటచేతను ఛర్దిరోగము సంభవించును. మరియు గర్భిణిగానున్న స్త్రీకిని, మిక్కిలి శీఘ్రముగ భుజించుటవలనను, మనసుకింపుగాని దుర్గంధమును మూర్కొనుట మున్నగు కారణములచేతను కోష్ఠమునందు దోషము శీఘ్రముగ పైకి వెల్లగింపబడి నోటవ్యాపించి దానివేగముచే నొడలంత వికృతముగ కదలింపుచు అవయవముల బాధింపుచు బైటవెడలినచో నయ్యది ఛర్ది యని యన్వర్థముగ జెప్పంబడు.

ఛర్దిపూర్వరూపము.

హృల్లాసోద్గారరోధౌ చ ప్రసేకో లవణస్తనుః,
ద్వేషోఽన్నపానే చ భృశం వమీనాం పూర్వలక్షణమ్. 5

నోట నోకిరింతలు వెడలుట, త్రేపులు బైట ధారాళముగ వెడలక రొమ్మునందే యడచికొనియుండుట, నోట నీరువెడలుట, నోరుకొంచెముగ నుప్పనైయుండుట, అన్నపానములయందు ఇచ్ఛలేక ద్వేషముబుట్టుట ఇవియన్నియు వమనరోగములకు ముందు గల్గు పూర్వరూపములు. (ఇచ్చట వ్యాధిప్రభావమునం జేసి నోరు ఉప్పగ నుండునని యెఱుంగునది.)

వాతికచ్ఛర్దిలక్షణము.

హృత్పార్శ్వపీడా ముఖశోషశీర్ష
నాభ్యర్తికాసస్స్వరభేదతోదైః
ఉద్గారశబ్దప్రబలం సఫేనం
విచ్ఛిన్నకృష్ణం తనుకం కషాయమ్
కృచ్ఛ్రేణ చాల్పం మహతా చ వేగే
నార్తోఽనిలాచ్ఛర్దయతీహ దుఃఖమ్. 6

వాతప్రకోపమునగల్గిన ఛర్దిరోగమున రొమ్మునందును రెండుప్రక్కలయందును నొప్పికల్గును. నోటతడిలేక యెండును. తలపోటును, బొడ్డుదగ్గర నొప్పియు బుట్టును. దగ్గుకల్గును. కంఠస్వరము మారును. మస్తకయందును శరీరమునందును సూదులబొడిచి నట్టులు పోటుబుట్టును. వాంతియగునపుడు మిక్కిలితీవ్రమై బలవత్తరమైన శబ్దముతోను

నురుగుతోను గూడి నల్లనై పలుచనై వగరుగల్గిన దుష్టజలము మిక్కిలి శ్రమతో గూడి కష్టముచే స్వల్పముగ వెడలును.

పైత్తికచ్ఛర్దిలక్షణము.

మూర్ఛాపిపాసాముఖశోషమూర్ధ
తాల్వక్షిసన్తాపతమోభ్రమార్తః,
పీతం భృశోష్ణం హరితం సతిక్తం
ధూమ్రం చ పిత్తేన వమేత్సదాహమ్. 7

పిత్తప్రకోపమున జనించిన ఛర్దిరోగమునందు మూర్ఛయు దప్పియు గల్గును. నోరెండును. తలయందును, తాలువులయందును, కన్నులయందును మంటబుట్టును. చీకటిలో నున్నట్టులు కన్నులు గానరా నుండును. ఒడలు దిరుగునట్లుండును. పసుపురంగైనను ఆకుపచ్చని రంగైనను కల్గి చేదుగను ధూమ్రవర్ణంబుగ నుండి మంటతోగూడి మిక్కిలి వేడియైనపసరు వాంతియగును.

కఫజచ్ఛర్దిలక్షణము.

తన్ద్రాస్యమాధుర్యకఫప్రసేకసన్తోషనిద్రాఽరుచిగౌరవార్తః,
స్నిగ్ధం ఘనం స్వాదుకఫాద్విశుద్ధం సరోమహర్షాల్పరుజం వమేత్తు.

కఫమున జనించినచ్ఛర్దిరోగమునందు మైకముగ్రమ్మును. నోరు తీపికల్గియుండును. నోట కఫము వెడలును. భోజనము జేయకున్నను భుజించినవానివలె నాకలిలేకుండును. నిదురవచ్చును. నోట రుచిలేకుండును. శరీరము బరువుగనుండును. జిడ్డుగల్గి ఘనీభవించి తెల్లగనుండురసము వాంతియగును. వాంతియగునపుడు శరీరమున రోమాంచము గల్గును. స్వల్పముగ బాధకల్గును.

సన్నిపాతజచ్ఛర్దిలక్షణము.

శూలాఽవిపాకాఽరుచిదాహతృష్ణా
శ్వాసప్రమోహప్రబలా ప్రసక్తమ్,
ఛర్దిస్త్రిదోషాల్లవణామ్లనీల
సాన్ద్రోష్ణరక్తం వమతాం నృణాం స్యాత్. 9

త్రిదోషములును సమకాలమున బ్రకోపించి కల్గిన ఛర్దిరోగమునందు కడుపులో నొప్పిబుట్టును. భుజింపబడినయాహారము జీర్ణముకాదు. అరుచి, మంట, దప్పి, శ్వాసము, మైకంబును కల్గును. అధికముగ రక్తముతోగూడి ఉప్పగను పుల్లగనునై నలుపును రక్తవర్ణంబునుగల్గి చిక్కనైన నీరు వాంతియగును.

ఛర్దిరోగాఽసాధ్యలక్షణములు.

విట్స్వేదమూత్రామ్బువహాని వాయుః
స్రోతాంసి సంరుధ్య యదోర్ధ్వమేతి,
ఉత్సన్నదోషస్య సమాచితం తం
దోషం సముద్ధూయ నరస్య కోష్ఠాత్. 10
విణ్మూత్రయోస్తత్సమగన్ధవర్ణం
తృట్శ్వాసహిక్కార్తియుతం ప్రసక్తమ్,
ప్రచ్ఛర్దయేద్దుష్టమివాతివేగా
త్తయార్దితశ్చాశు వినాశమేతి 11

వాతము బ్రకోపించి మలమును చెమటను మూత్రమును ప్రవహింపజేయు మార్గముల నడ్డగించి, పైకి ఎప్పుడు వ్యాపించునో, అట్టిసమయమున శరీరమునందలి మలమూత్రస్వేదములు సంచితమైయుండును; అట్టిదోషమును మలమూత్రకోశముల నుండియు కోష్ఠమునుండియు పైకినెగురగొట్టి మలమూత్రములకు సమానమైనవర్ణంబును వాసనయును గల దుష్టజలమును వాంతికల్గించును. అట్టివాంతి మిక్కిలి వేగముతో గూడి దప్పిని, శ్వాసమును, ఎక్కిళ్లను, కల్గించును. వాంతియగునపుడు ధారాళముగ వెడలక పట్టినట్లుండును. ఇట్టి ఛర్దిరోగముచే పీడింపబడినరోగి శీఘ్రముగ మృతినొందును.

ఆగంతుకచ్ఛర్దిలక్షణము.

బీభత్సజా దౌర్హృదజాఽఽమజా చ
హ్యసాత్మ్యజా చ క్రిమిజా చ యా హి,
సా పఞ్చమీ, తాం చ విభావయేచ్చ
దోషోచ్ఛ్రయేణైవ యథోక్తమాదౌ. 12

మనస్సునకింపుగాని రక్తమాంసాదుల దర్శనాదులచే గల్గిన ఛర్దిరోగంబును, గర్భముగనుండుకాలమునం దౌహృదవాంఛ (కోర్కెచే) గల్గు ఛర్దియు, అజీర్ణమున గల్గు ఛర్దియు, తన కలవాటులేని పదార్థముల నుపయోగించుటచే గల్గినఛర్దియు, కోష్ఠమున క్రిములుగల్గి దాన జనించు ఛర్దియు ఇవియన్నియు నాగంతుకారణముల జనించుటంజేసి యాగంతుకమని చెప్పబడును. ఇట్టియైదవదియైన ఛర్దిరోగమునందు వైద్యుడు వాతపిత్తకఫలక్షణములలో నేలక్షణము లధికముగనుండునో దానింబట్టి నిర్ణయించి చికిత్స జేయనగును.

మరియు పైజెప్పిన యాగంతుకములలో బీభత్సజఛర్ది జనించు కారణములను చరకమున నిట్లు నిర్దేశించియున్నది:—"ద్విష్టప్రతీపాశుచ్యమేధ్యబీభత్సగన్ధాశనదర్శనైశ్చ, యచ్ఛర్దయేత్తప్తమనా మనోఘ్నైః ద్విష్టార్థసంయోగభవా మతా సా" (చరక-చి. అ. ౨౦. శ్లో. ౧౮.) తనమనసుకు విరుద్ధంబును, తనకు ప్రతికూలంబును, అపరిశుద్ధంబును, దుర్గంధయుక్తంబును, అశుద్ధంబును, మనసున కుద్వేగము గల్గించునదియు నగుద్రవ్యములవాసనను మూర్కొనినను, అట్టిపదార్థముల దినినను, వానిని జూచినను, మనసున కింపుగామిం జేసి కపించుచుండ గల్గువమనము మనసుకింపుగాని వానిసంబంధమున గల్గినది కావున బీభత్సజమని చెప్పంబడునని భావము.

క్రిమిజచ్ఛర్దిలక్షణము.

శూలహృల్లాసబహులా క్రిమిజా చ విశేషతః,
క్రిమిహృద్రోగతుల్యేన లక్షణేన చ లక్షితా. 13

క్రిములవలన గల్గిన చ్ఛర్దిరోగమునందు కడుపులో పొడిచినట్టులు నొప్పికల్గును. అకారణముగ నోట నీరూరి వోకిరింతలు వచ్చును. ఇదిగాక క్రిమిజహృద్రోగమున జెప్పబడిన లక్షణములును గల్గియుండును.

అసాధ్యచ్ఛర్దిలక్షణము.

క్షీణస్య యా ఛర్దిరతిప్రసక్తా
సోపద్రవా శోణితపూయయుక్తా,
స చన్ద్రికాం తాం ప్రవదేదసాధ్యాం
సాధ్యాం చికిత్సేన్నిరుపద్రవాం చ. 14

శరీరమున రసరక్తాదిధాతువులు క్షీణించినవానికి మిక్కిలి తీవ్రముగ నధికముగనైన చ్ఛర్దిరోగంబును, ఉపద్రవముల గూడిన ఛర్దియు, రక్తముతోను చీముతోనుగూడి వెడలుఛర్దియు, మేదస్సు మొదలగువాని సారముతోగూడి వెడలుఛర్దియు నసాధ్యము. కావున నుపద్రవములు లేక సాధింపదగిన ఛర్దిరోగమునకు దగినచికిత్స జేయుటయుచితము.

మరియు దగ్గు, శ్వాసము, జ్వరము, ఎక్కిళ్లు, దప్పి, చిత్తభ్రమము, రొమ్ము నొప్పి; చీకటిలోనున్నవిధముగ కన్నులు గానరాకుండుట ఇవియు ఛర్దిరోగమున గల్గు నుపద్రవములని యెరుంగునది. ఈవిషయముగంత్రాంతరమునం దిట్లు నిర్దేశింపబడినది:—కాసశ్వాసో జ్వరో హిక్కా తృష్ణా వైచిత్యమేవ చ, హృద్రోగస్తమకశ్చైవ జ్ఞేయాః ఛర్దేరుపద్రవాః."

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఛర్దినిదానం సమాప్తమ్.

---

౧౯. తృష్ణానిదానమ్.

ఛర్దిరోగమునకు తృష్ణ(దప్పి)యుపద్రవము కావున అట్టి సంబంధముచేత ఛర్దినిదానమును జెప్పినపిదప తృష్ణానిదానము చెప్పబడును.—

తృష్ణాసమ్ప్రాప్తిః.

భయశ్రమాభ్యాం బలసంక్షయాద్వా
హ్యూర్ధ్వం చితం పిత్తవివర్ధనైశ్చ,
పిత్తం సవాతం కుపితం నరాణాం
తాలుప్రపన్నం జనయేత్పిపాసామ్,
స్రోతస్స్వపాం వాహిషు దూషితేషు
దోషైశ్చ తృట్సమ్భవతీహ జన్తోః. 1

భయముచేతను, శరీరమునకు శ్రమముగల్గించుపనుల జేయుటవలన గల్గిన బడలికచేతను, శరీరబలము నశించుటచేతను వాతము ప్రకోపమునొంది, పిత్తమును వృద్ధినొందించు నన్నపానముల చేత ప్రకుపితమైన పిత్తముతో గూడి, శరీరమున దూర్ధ్వభాగమున వ్యాపించి ధాతువులం జేరి పిపాసను(దప్పిని)గల్గించును. మరియు వాతపిత్తకఫములు ప్రకుపితములై శరీరమున జలమును వహించు నాడులను చెరచినపుడును దప్పికల్గును.

చరకమున తృష్ణానిదానసంప్రాప్తులు విపులముగ నిట్లు చెప్పంబడినవి:—"క్షోభాద్భయాచ్ఛ్రమాదపి శోకాత్ క్రోధాద్విలఙ్ఘనాన్మద్యాత్, క్షారామ్లలవణకటుకోష్ణరూక్షశుష్కాన్నసేవాభిః. ధాతుక్షయగదకర్షణవమనాద్యతియోగసూర్యసన్తాపైః, పిత్తానిలౌ ప్రవృద్ధౌ సౌమ్యాన్ధాతూంశ్చ శోషయతః. రసవాహినీశ్చ నాడీః జిహ్వామూలగలతాలుకక్లోమ్నః, సంశోష్య నృణాం దేహే కురుతస్తృష్ణాం మహాబలావేతౌ. పీతం పీతం హి జలం శోషయతస్తావతో న యాతి శమమ్, ఘోరవ్యాధిస్తృష్ణానాం ప్రభవత్యుపసర్గభూతా సా." (చరక-చి. అ. ౨౨. శ్లో. ౪-౭) మనసుకు క్షోభముకల్గుట, భయము, శ్రమము, శోకము, క్రోధము, లంఘనము, మద్యపానము, కారము, పులుపు, ఉప్పు, వగరు, రసములు గలపదార్థములను భుజించుట, వీర్యముచేతను ఘర్మముచేతను ఉష్ణమైనయాహారమును భుజించుట, ఎండి ద్రవములేనియాహారమును భుజించుట, రసాది

ధాతువులు కృశించుట, విషము, శరీరమును కృశింపజేయు (కర్షణ) చికిత్స నధికముగ జేసికొనుట, వమనవిరేచనాది శోధనములను ప్రమాణమునకన్న నధికముగ సేవించుట, ఎండలో సంతాపమునొందుట, ఇట్టికారణములచేత పిత్తవాతములు రెండును వృద్ధి నొంది ప్రకుపితములై శరీరమునందు రసధాతువును వహించునాడులను సౌమ్యములగు ధాతువులను లోలుక శోషింపజేసి, పిదప నాలుక మొదటిప్రదేశమును కుత్తుకను తాలువులను క్లోమమును చెమ్మలేనట్లు ఎండించి ఘోరమైన దప్పిని గల్గించును. మిక్కిలి బలిష్ఠములగు నీవాతపిత్తములు మాటిమాటికి నీళ్లుత్రాగుచున్నను ఎండింపజేయుచుండును. దానంజేసి ఆట్టిదప్పి నివర్తించక వృద్ధియగుచునే యుండును అని యర్థము. మరియు నీవ్యాధి క్రూరములగు నితరవ్యాధులయందును నుపద్రవరూపముగ సంభవించి బాధించును.

మరియు తృష్ణాసామాన్యముగ గల్గు నుపద్రవములు కూడ చరకమున నిట్లు చెప్పంబడినది:—"ముఖశోషస్వరభేదభ్రమసన్తాపప్రలాపసంస్తంభాన్, తాల్వోష్ఠకణ్ఠజిహ్వా కర్కశతాం చిత్తనాశఞ్చ, జిహ్వానిర్గమమరుచిం బాధిర్యం మర్మదూయనం సాదమ్, తృష్ణోద్భూతా కురుతే." (చరక. చి. అ. ౨౨. శ్లో. ౯-౧౦) నోరెండుట, స్వరభేదము, ఒడలుదిరుగుట, సంతాపము, సంబంధములేక మాటలాడుట, శరీరము స్తంభించుట, తాలువులయందును పెదవులయందు కుత్తుకయందును నాలుకయందును చెమ్మలేక గరగరలాడుచుండుట, మైమరచుట, నాలుక బైటరాక లోనికిలాగుట, నోట రుచితెలియకుండుట, చెవుడుబుట్టుట, అవయవములు కృశించి వణకుట, వీనినన్నింటిని తృష్ణారోగము కల్గించునని యర్థము. (ఇవియే తృష్ణారోగమున నుపద్రవములు నగును.)

తృష్ణాభేదములు.

తిస్రస్స్మృతాస్తాః క్షతజా చతుర్థీ
క్షయాత్తథా హ్యామసముద్భవా చ,
భక్తోద్భవా సప్తమికేతి తాసాం
నిబోధ లిఙ్గాన్యనుపూర్వశస్తు. 2

పైజెప్పబడిన తృష్ణావ్యాధి వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగ జనించినవి మూడును, ఆయుధములదెబ్బచే గల్గినది (క్షతజ)యును, ధాతుక్షయమున జనించినది (క్షయజ)యును, అజీర్ణమున గల్గినది(ఆమజ)యును అన్నమును భుజించుటచే గల్గినది (అన్నజ)యును కలిసి యేడు తెరంగులగును. వానిలక్షణ మీక్రింద వేర్వేర వివరింపబడును.

వాతజతృష్ణాలక్షణము.

క్షామాస్యతా మారుతసమ్భవాయాం
తోదస్తథా శఙ్ఖశిరస్సు చాపి,
స్రోతోనిరోధో విరసం చ వక్త్రం
శీతాభిరద్భిశ్చ వివృద్ధిమేతి. 3

వాతమున జనించిన తృష్ణారోగమునందు నోట ద్రవములేక యెండును. కణతలయందును కపాలమునందును సూదుల బొడిచినట్లు పోటు బుట్టును. ముక్కు మున్నగు స్రోతోరంధ్రములు అడ్డగింపబడియుండును. నోట రుచితెలియకుండును. చల్లనినీళ్లు త్రాగుకొలది దప్పి యధికమగుచుండును.

మరియు నిదురబట్టకుండుట, తలదిరుగుట ఈలక్షణములు కూడ కల్గుననియు, వాతము ప్రకోపమునంది ద్రవరూపమగు రసధాతువును శోషింపజేసి వాతజతృష్ణను కల్గించుననియు చరకమున జెప్పబడినది.

పైత్తికతృష్ణాలక్షణము.

మూర్ఛాన్నవిద్వేషవిలాపదాహా రక్తేక్షణత్వం ప్రతతశ్చ శోషః,
శీతాభినన్దా ముఖతిక్తతా చ పిత్తాత్మికాయాం పరిధూయనం చ. 4

పిత్తమున గల్గినదప్పియందు మూర్ఛవచ్చును. అన్నద్వేషము గల్గును. సంబంధములేనిమాటల మాట్లాడును. శరీరమున మంటబుట్టును. కన్నులెఱ్ఱనగును. నోట చెమ్మలేక విశేషముగ నెండును. చల్లనినీళ్లుద్రావ నభిలాష గల్గును. నోరు చేదుగనుండును. సంతాపము గల్గును.

మరియు చరకమున "పీతాక్షిమూత్రవర్చస్త్వమాకృతిః పిత్తతృష్ణాయాః" (చరక. చి. అ. ౨౨. శ్లో. ౧౮) అనియుండుటంజేసి పైత్తికతృష్ణయందు కన్నులును మలమూత్రంబులును పచ్చనైయుండుననితెలియగునది. పిత్తము అగ్నిస్వరూపము కావున నయ్యది ప్రకోపమునంది యుష్ణగుణమైనరసమును శోషింపజేసి తృష్ణను గల్గించుననియు, దీనియందు తక్కినవానికన్న తాపమధికముగ నుండుననియు నెఱుంగునది. ఈవిషయము చరకమునందలి "పిత్తం మతమాగ్నేయం కుపితం చేత్ తాపయత్యపాం ధాతుమ్, సన్తప్తస్సహి జనయేత్తృష్ణాం దాహోత్తరాం నృణామ్" చరక. చి. అ. ౨౨. శ్లో. ౧౩) అను నీశ్లోకముచే దెలిసెడిని.

కఫమున జనించిన తృష్ణాలక్షణము.

బాష్పావరోధాత్కఫసంవృతేఽగ్నౌ తృష్ణా బలాసేన భవే త్తథా తు।
నిద్రా గురుత్వం మధురాస్యతా చ తృష్ణార్దితశ్శుష్యతిచాతిమాత్రమ్

కఫము తనకుదగిన కారణములచే మిక్కిలి వృద్ధినొంది జఠరానలమును ధారాళముగ వెడలనీయ నడ్డగించును. దానంజేసి జాఠరాగ్ని వేడి యధోముఖముగ ప్రసరించి జలవహంబులగు ధాతువులను శోషింపజేసి (ఎండించి) తృష్ణను గల్గించును. ఇయ్యది కఫజనితంబైన తృష్ణ యనంబడును. దీనియందు అధికముగ నిదురవచ్చును. అన్నము జీర్ణముగాక శరీరము భారముగల్గియుండును. నోరు తీపిగల్గియుండును. అధికముగ శోషకల్గును.

ఇచ్చట కఫముద్రవరూపంబైనను అయ్యదివృద్ధినొంది జఠరాగ్ని మార్గమును నిరోధించుటంజేసి యధోముఖముగ ప్రసరించి జలవహంబులగు రసాదిధాతువుల శోషింపజేయుటచే దప్పికల్గును. కావున కఫముగూడ దప్పికి హేతువగునని యెరుంగునది. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు సెప్పబడినది:—"స్వాద్వమ్లలవణాజీర్ణైః క్రుద్ధశ్శ్లేష్మా సహోష్మణా, ప్రపద్యామ్బువహం స్రోతః తృష్ణాం సఞ్జనయేన్నృణామ్, శిరసో గౌరవం తన్ద్రా మాధుర్యం వదనస్య చ, భక్తద్వేషః ప్రసేకశ్చ నిద్రాధిక్యం తథైవ చ, ఏతల్లిఙ్గైర్విజానీయాత్ తృష్ణాం కఫసముద్భవామ్." (హారీతము) మధురంబును అమ్లరసంబును లవణరసంబును అజీర్ణకరంబులును నగుపదార్థముల భుజించుటచేత కఫము ప్రకోపమునంది జాఠరాగ్నియొక్క వేడితోగూడి జలవహంబులగు రసాదుల వ్యాపించి దప్పిని గల్గించును. ఈతృష్ణయందు తలబరువును, మైకంబును, నోరుతీపియు, అన్నద్వేషంబును కలుగును. నోట కఫము వెడలును. అధికముగ నిదురబట్టును. ఇట్టిలక్షణములచే కఫజతృష్ణ నెరుంగ నగునని భావము.

మరియు కఫమున జనించు తృష్ణయందును పిత్తము సంబంధించియుండును. పిత్తవాతములు రెండును శోషింపజేయు అగ్నిసంబంధమైన గుణముకలది. కావున నీరెండిటిలో నొకదాని సంబంధములేక జలధాతువు శోషించి దప్పికలుగనేరదు. కావున వాతపిత్తములు తృష్ణకు ప్రధానకారణములు. ఈవిషయమును చరకాచార్యులు "నాగ్నిం వినా హి తర్షః పవనాద్వా తౌహి శోషణే హేతూ" (చరక-చి: అ. ౨౨. శ్లో. ౧౮) అనువాక్యముచే శాసించిరి.

క్షతజ-క్షయజతృష్ణాలక్షణములు.

క్షతస్య రుక్ శోణితనిర్గమాభ్యాం
తృష్ణా చతుర్థీ క్షతజా మతా తు,

రసక్షయాద్యా క్షయసమ్భవా సా
తయాభిభూతశ్చ నిశాదినేషు. 6
పేపీయతేఽమ్భః స సుఖం న యాతి
తాం సన్నిపాతాదితి కేచిదాహుః,
రసక్షయోక్తాని చ లక్షణాని
తస్యామశేషేణ భిషగ్వ్యవస్యేత్. 7

కత్తి మొదలగు నాయుధములచే దెబ్బతగిలినచో నొప్పిచేతను రక్తము బైట వెడలుటచేతను దప్పికల్గును. అయ్యది క్షతజ (దెబ్బవలనగల్గిన) తృష్ణయని చెప్పబడును. భుజింపబడిన యాహారరసము క్షయించుటచే గల్గినది క్షయజతృష్ణ యనబరగు. దీనిచే బాధింపబడినమనుజుడు రేయింబవలును ఎడలేక మాటిమాటికిని నీళ్ల ద్రాగుచుండును. ఒకప్పుడును లేశమాత్రమైన శరీరమునకు సుఖములేకుండును. రసక్షయమునగల్గు లక్షణములన్నియు నీవ్యాధియందు గల్గును. ఇయ్యది త్రిదోషముల సన్నిపాతమున గల్గునని కొందరాచార్యులు చెప్పెదరు.

"సతతం యః పిబేత్తోయం న తృప్తిమధిగచ్ఛతి, పునః కాంక్షతి తోయం చ తం తృష్ణార్దితమాదిశేత్" (సుశ్రు. ఉ. అ. ౪౮.) అనువాక్యముచేత తృష్ణాసామాన్యమున మనుజుం డెడలేక పలుమారు నీళ్ల ద్రాగుచున్నను తనివిదీరక దప్పి యణగక మరల నీళ్లు గోరుచుండునని సామాన్యలక్షణమును సుశ్రుతాచార్యు లుపదేశించిరి. వైశేషికరీతిగ తృష్ణాసామాన్యముగ నెడతెగని దప్పియున్నను, మరల నిచ్చట "పేపీయతేఽమ్భః" అని చెప్పుటవలన తక్కిన తృష్ణారోగములకన్న నీక్షయజతృష్ణయందు దప్పి మిక్కుటముగనుండునని యెరుంగునది.

ఆమజతృష్ణాలక్షణము.

త్రిదోషలిఙ్గాఽఽమసముద్భవా చ హృచ్ఛూలనిష్ఠీవనసాదకర్త్రీ,

ఆహారము జీర్ణముగాకుండుటచే గల్గినది ఆమసముద్భవతృష్ణ యనబడు. దీనియందు త్రిదోషములకు వేర్వేఱ జెప్పినలక్షణములు గల్గియుండును. మరియు రొమ్ము నొప్పికల్గును. నోట నీరువెడలును. బడలిక కల్గును. ఇయ్యది యామాజీర్ణముచే గల్గును. కావుననే ఆమాజీర్ణమునకు జెప్పిన త్రిదోషలక్షణములును దీనియందు గల్గును.

అన్నజతృష్ణాలక్షణము.

స్నిగ్ధం తథామ్లం లవణం చ భుక్తం గుర్వన్న మేవాశు తృషాం కరోతి.

మిక్కిలి జిడ్డుకల్గిన యాహారమును భుజించినను, మిక్కిలి పులుపును ఉప్పునుగల పదార్థముల భుజించినను, జిగురుపదార్థముల భుజించినను, అతిశీఘ్రముగ దప్పిని గల్గించును. ఇయ్యది అన్నజతృష్ణయని చెప్పబడును. (ఆమజతృష్ణయందు ఆహారము జీర్ణముగాకుండుననియు, అన్నజతృష్ణ యజీర్ణము లేకున్నను కేవలము స్నిగ్ధాదిపదార్థములచే గల్గుననియు పరస్పరభేదము నెరుంగునది.)

ఉపసర్గజతృష్ణాలక్షణము.

దీనస్వరః ప్రతామ్యన్ దీనస్సంశుష్కవక్త్రగలతాలుః,
భవతి ఖలు యోపసర్గాత్ తృష్ణా సా శోషిణీ కష్టా. 9

ప్రధానముగ నొకవ్యాధి జనించినపుడు దానికుపద్రవముగ జనించిన దప్పి యుపసర్గజతృష్ణ యనబడును. దీనియందు రోగి మిక్కిలి హీనమైనస్వరముకలవాడై మూర్ఛనొందును. మిక్కిలి దీనుడై నోటియందును కంఠమునందును తాలువులయందును చెమ్మలేక యుండును. ఇయ్యది చాలకష్టకరమైనది.

ఈతృష్ణారోగము మిక్కిలి క్రూరమైన ప్రమేహము మున్నగువ్యాధులయందు శరీరము కృశించియున్నవారికి కల్గును. కావుననే మిక్కిలి కష్టసాధ్యమగును. ఈవిషయమును చరకాచార్యులు "ఘోరవ్యాధికృశానాం ప్రభవత్యుపసర్గభూతా సా" (చరక. చి. అ. ౨౨. శ్లో. ౭.) అనువాక్యముచే నుపదేశించిరి. మరియు మద్యపానమున గల్గు తృష్ణాలక్షణము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"తీక్ష్ణోష్ణరూక్షభావాత్ మద్యం పిత్తానిలౌ ప్రకోపయతి, శోషయతో౽పాం ధాతుం తావేవ చ మద్యశీలానామ్, తప్తాస్వివ సికతాసు హి తోయమాశు శుష్యతి క్షిప్తమ్, తేషాం సంతప్తానాం హిమజలపానాద్భవతి శర్మ" (చరక. చి. అ. ౨౨. శ్లో. ౨౧, ౨౨.) మద్యమున తీక్ష్ణంబును ఉష్ణంబును రూక్షంబు ననుగుణములు గల్గియుండుటవలన వాతపిత్తములరెండిటిని ప్రకోపింపజేయును. అయ్యవి ప్రకుపితములై యుదకవహంబులగు రసధాతువులను శోషింపజేయును. అట్టియెడ నుదకము నెంత త్రాగినను, కాలియుండు ఇసుకలో బోయబడిన నీరు చుండిపోవు విధముగ, జలమంతయు నిగిరి దప్పియగుచుండును. అట్టిసంతాపము గల్గినవాడు చల్లని నీళ్లను, మంచునీళ్లను త్రాగినచో కొంచెము సుఖము కల్గును.

అసాధ్యతృష్ణాలక్షణము.

జ్వరమోహక్షయకాసశ్వాసాద్యుపసృష్టదేహానామ్,

సర్వాస్త్వతిప్రసక్తా రోగకృశానాం వమిప్రయుక్తానామ్ 10
ఘోరోపద్రవయుక్తాస్తృష్ణా మరణాయ విజ్ఞేయాః.

జ్వరము, మూర్ఛ, క్షయము, దగ్గు, శ్వాసము, ఇవిమున్నగు నుపద్రవములచే బాధింపబడినవారికి కల్గినతృష్ణావ్యాధియు నసాధ్యమగును. ఏరోగమునందైనను దప్పి మిక్కిలి తీవ్రముగ నధికముగ గల్గినచో నయ్యదియు నసాధ్యమగును. ఇతరములగు క్రూరములైనవ్యాధులచే శరీరము కృశించినవారికి జనించిన దప్పియు, మిక్కిలి క్రూరములగు నుపద్రవములచే బీడింపబడినయపుడును తృష్ణావ్యాధి యసాధ్యంబగును. తుదకు మరణముగూడ నొందించును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
తృష్ణానిదానం సమాప్తమ్.

౧౭. మూర్ఛాభ్రమనిద్రాతంద్రాసన్న్యాస నిదానమ్.

"కృశితో మోహమాయాతి" అను వాక్యముచేత కృష్ణారోగమున మూర్ఛ యుపద్రవముగ నందునని తెలియుటచేత కృష్ణావ్యాధిని జెప్పినపిదప మూర్ఛానిదానమును, అందుకు సమానరూపంబులగు భ్రమము, నిద్ర, తంద్ర, సన్న్యాసము, అనువాని నిదానంబులును వరుసగ జెప్పబడును:—

మూర్ఛాసంప్రాప్తి.

క్షీణస్య బహుదోషస్య విరుద్ధాహారసేవినః,
వేగాఘాతాదభీఘాతాత్ హీనసత్త్వస్య వా పునః 1
కరణాయతనేషూగ్రాః బాహ్యేష్వాభ్యన్తరేషు చ,
నివిశన్తే యదా దోషాః తదా మూర్ఛన్తి మానవాః. 2
సంజ్ఞావహాసు నాడీషు పిహితాస్వనిలాదిభిః,
తమోఽభ్యుపైతి సహసా సుఖదుఃఖవ్యపోహకృత్. 3
సుఖదుఃఖవ్యపోహాచ్చ నరః పతతి కాష్ఠవత్,
మోహో మూర్ఛేతి తామాహుః షడ్విధా సా ప్రకీర్తితా. 4
వాతాదిభిశ్శోణితేన మద్యేన చ విషేణ చ,
షట్స్వప్యేతాసు పిత్తం తు ప్రభుత్వేనాఽవతిష్ఠతే. 5

ధాతువులు క్షీణించినవానికిని, అధికముగ దోషములుకలవానికిని, పరస్పరవిరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదులజేర్చి యాహారముజేసినవానికిని, మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించినవానికిని, యుద్ధాదులచే దెబ్బలుతగిలినవానికిని, సత్త్వగుణము నశించినవానికిని, వాతపిత్తకఫములు ప్రకోపమునంది బాహ్యంబులగు వాక్పాదపాణిపాయూపస్థము లను నైదు బాహ్యేంద్రియస్థానములయందును, త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణము లను నైదు అంతరింద్రియస్థానములను వ్యాపించి మూర్ఛకలుగును. జ్ఞానమునువహించు నాడులయందు

ప్రారములగు వాతపిత్తకఫములువ్యాపించి మార్గమునడ్డగించినచో జ్ఞానము తిరోధానమునంది యజ్ఞానము వ్యాపించును. అట్టియజ్ఞానముచేత సుఖదుఃఖముల నెరుంగ నవకాశము లేకుండును. దానంజేసి మనుజుడు ఒడలెరుంగక మైమరచి శరీరమునకును మనస్సునకును సంబంధించిన చేష్టలదక్కి కొయ్యవలె క్రిందబడును. ఇయ్యది మోహ (అజ్ఞాన) మనియు, మూర్ఛయనియు జెప్పబడును. ఇయ్యది వాతము, పిత్తము, కఫము, రక్తము, మద్యపానము, విషము అను కారణములచే జనించుటంజేసి యాఱువిధములగును. ఈ యాఱువిధములగు మూర్ఛలయందును పిత్తము ప్రధానముగ రాశ్రైయుండును.

మూర్ఛాపూర్వరూపము.

హృత్పీడా జృమ్భణం గ్లానిః సంజ్ఞాదౌర్బల్యమేవ చ,
సర్వాసాం పూర్వరూపాణి యథాస్వం చ విభావయేత్. 6

రొమ్మునొప్పి, ఆవలింతలు, శరీరమునందలి నిరుత్సాహమైన బడలిక, తెలివితక్కువగుట, ఇవియన్నియు మూర్ఛవచ్చుటకు మున్ను జనించు పూర్వరూపములు.

వాతికమూర్ఛాలక్షణము.

నీలం వా యది వా కృష్ణం ఆకాశమథవాఽరుణమ్,
పశ్యంస్తమః ప్రవిశతి శీఘ్రం చ ప్రతిబుధ్యతే 7
వేపథుశ్చాఙ్గమర్దశ్చ ప్రపీడా హృదయస్య చ,
కార్శ్యం శ్యావారుణా చ్ఛాయా మూర్ఛాయే వాతసమ్భవే. 8

మనుజుడు ఆకసమును నీలవర్ణముగనైనను, కృష్ణవర్ణముగనైనను, ఎఱ్ఱనిరంగు కలదానినిగనైనను జూచుచు, జ్ఞానముదప్పిపడి: మరల శీఘ్రముగనే మూర్ఛదేరినచో నయ్యది వాతప్రకోపమున జనించిన మూర్ఛయని తెలియునది. ఈమూర్ఛయందు శరీరము వడవడ వణంకును. ఒడలెల్ల నొప్పికల్గును. రొమ్ముపట్టినట్లు నొప్పికల్గును. శరీరము కృశించును, శరీరమున శ్యామవర్ణంబైనను అరుణవర్ణంబైనను కల్గును. (ఇచ్చట మూర్ఛాయ శబ్దము మూర్ఛాశబ్దమునకు పర్యాయనామమని యెఱుంగునది.)

పిత్తజమూర్ఛాలక్షణము.

రక్తం హరితవర్ణం వా వియత్పీతమథాపి వా,
పశ్యంస్తమః ప్రవిశతి సస్వేదశ్చ ప్రబుధ్యతే. 9
సపిపాసస్ససన్తాపో రక్తపీతాఽఽకులేక్షణః,
సమ్భిన్నవర్చాః పీతాభో మూర్ఛాయే పిత్తసమ్భవే. 10

ఆకసము ఎఱ్ఱనిరంగుకలదిగనైనను ఆకుపచ్చనిరంగు కలదిగనైనను నలుపురంగు కల్గినదిగనైనను కనబడి తెలివితప్పి మూర్ఛనొంది, మరల తెలివొంది మూర్ఛదేరునపుడు చెమటబట్టి లేచినచో నయ్యది పిత్తప్రకోపమున గల్గిన మూర్ఛయని తెలియందగు. ఈ మూర్ఛయందు దప్పి కల్గును. ఒడలియందు తాపము కల్గును. కన్నులు రక్తవర్ణంబులును, లేక పచ్చనిరంగు గల్గినవియు, లేక అరుణవర్ణంబులు నైయుండును. మలము సడలును. శరీరము పచ్చనిరంగు కల్గియుండును.

శ్లైష్మికమూర్ఛాలక్షణము.

మేఘసఙ్కాశమాకాశం ఆవృతం వా తమోఘనైః,
పశ్యంస్తమః ప్రవిశతి చిరాచ్చ ప్రతిబుధ్యతే. 11
గురుభిః ప్రావృతైరఙ్గైః యథైవార్ద్రేణ చర్మణా,
సప్రసేకస్సహృల్లాసో మూర్ఛాయే కఫసమ్భవే. 12

ఆకసమును మేఘముల(మబ్బు)తోసమముగనైనను, లేక చీకటిచేనైనను, మబ్బుచేనైనను గ్రమ్మబడినదానినిగను జూచుచు, మేనెరుంగక పడి చిరకాలమునకు ప్రజ్ఞ దెలిసినచో నయ్యది కఫప్రకోపమునగల్గిన మూర్ఛయని యెరుంగునది. అట్టి మూర్ఛగల్గినపుడు శరీరముపై మోటుగుడ్డలనైనను దడిసినచర్మమునైనను గప్పినట్లుండును. నోటనీరు వెడలును. రొమ్ము అదరును.

సాన్నిపాతికమూర్ఛాలక్షణము.

సర్వాకృతిస్సన్నిపాతాదపస్మార ఇవాగతః,
స జన్తుం పాతయత్యాశు వినా బీభత్సచేష్టితైః. 13

త్రిదోషముల సన్నిపాతముచే గల్గిన మూర్ఛయందు వాతాదులకు వేర్వేరుగ జెప్పబడిన లక్షణములన్నియు గల్గును. చొంగకారడము మున్నగు బీభత్సకరములైన చేష్టలుదక్క తక్కిన యపస్మారలక్షణములు కల్గును. అట్టి లక్షణములతో గూడి మనుజుడు అతిశీఘ్రముగ క్రిందపడును.

(ఇచ్చట మూర్ఛావ్యాధిని వివరించునపుడు ఆరువిధములుగ విభజించి సన్నిపాతభేదమును చెప్పియుండలేదు. అయినను సన్నిపాతమున త్రిదోషములకు జెప్పినలక్షణములే కానవచ్చునని పరిగణనము వేరుగ జేయలేదని యెరుంగునది.)

రక్తజమూర్ఛాలక్షణము.

పృథివ్యాపస్తమోరూపం రక్తగన్ధస్తదన్వయః,
తస్మాద్రక్తస్య గన్ధేన మూర్ఛన్తి భువి మానవాః 14
ద్రవ్యస్వభావ ఇత్యేకే దృష్ట్వా యదభిముహ్యతి,

పంచమహాభూతములలో పృథివియు జలంబును తమోగుణము కల్గియుండును. రక్తమునందలి గంధము పృథివీభూతమునగల ప్రధానగుణమైన గంధమువలన గల్గినది. ద్రవము జలసంబంధమున గల్గినదికావున రక్తమున పృథివియొక్కయు జలముయొక్క గుణములు సంక్రమించును. కావున పృథివిజలములగల తమోగుణంబును, పృథివికి ప్రధానమైన గంధంబును రక్తమున జేరియుండును. దానంజేసి రక్తముయొక్క గంధము (పరిమళము)ను మూర్కొనినంతమాత్రమున అందలి తమోగుణము వ్యాపించి జ్ఞానవహంబులగు ధమనుల జేరచి జ్ఞానమును పోగొట్టి యజ్ఞానము వ్యాపించి మనుజుండు మూర్ఛనొందును. రక్తమునుమూర్కొనకున్నను చూచినంతమాత్రమున గూడ మూర్ఛనొందుట కలదు. దీనికి ద్రవ్యముయొక్క స్వభావమే కారణముగాని వేరొండు కారణము గానరాదని కొందరు వచించెదరు.

మరియు రక్తమును జూచినను దానిగంధమును మూర్కొనినను మూర్ఛ గల్గును. ఇదియే రక్తజమూర్ఛ. దీనియందు మనుజుడు చలనములేక నిలబడిన కన్నులుకలవాడై ఊపిరియుండు సంగతి తెలియక శ్వాసము గూఢముగ నడచియుండును. ఈవిషయము భోజునిచే నిట్లు చెప్పబడినది:—"స్తబ్ధాఙ్గదృష్టిర్భవతి గూఢోచ్ఛ్వాసస్తథైవ చ, దర్శనాదసృజస్తజ్జాద్గన్ధాచ్చైవ ప్రముహ్యతి."

మరియు పంచభూతస్వరూపముల నిరూపించుతరి సుశ్రుతాచార్యుండు "సత్త్వతమోబహుళా ఆపః, తమోబహుళా పృథ్వీ" అని చెప్పియున్నాడు కావున పృథివీజలములయందు తమోగుణము వ్యాపించియున్నదని తెలియనగును.

విషజమద్యజమూర్ఛాలక్షణములు.

గుణాస్తీవ్రతరత్వేన స్థితాస్తు విషమద్యయోః, 15
త ఏవ తస్మాత్తాభ్యాన్తు మోహౌ స్యాతాం యథేరితౌ,

విషమునందును మద్యమునందును లఘ్వాదిగుణములన్నియు తక్కినద్రవ్యములకన్న మిక్కిలి తీవ్రములైయుండును. కావున విషముచేతను మద్యపానముచేతను మూర్ఛ కల్గును. అందు స్థావరజంగమరూపమైనవిషముచే జనించినది విషజమూర్ఛయనియు, మద్యపానమున జనించినది మద్యజమూర్ఛయనియు నెరుంగునది. (విషము తనంతట జీర్ణ

మగునది కాదు. కావున విషమువలన బుట్టినమూర్ఛ తనంతటశమింపక చికిత్సనపేక్షించును. మద్యము శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించి తనంతట కొంతకాలమునకు జీర్ణమగును కావున మద్యము జీర్ణమై వేగంబుడిగినప్పుడు దానగల్గుమూర్ఛయు తనంతటనే శమించును.)

మద్యమునందును విషమునందును లఘ్వాదిగుణములన్నియు సమములుగ నుండును గాని యట్టిగుణములు మద్యముకన్న విషమునందు మిక్కిలి బలిష్ఠములుగ నుండును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున "యే విషస్య గుణాః ప్రోక్తాః సన్నిపాతప్రకోపణాః, త ఏవ మద్యే దృశ్యన్తే, విషే చ బలవత్తరాః" అనుశ్లోకముచే జెప్పబడినది.

మరియు విషముయొక్కయు, మద్యముయొక్కయు గుణములు చరకమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—"లఘు రూక్షమాశు విశదం వ్యవాయి తీక్ష్ణం వికాసి సూక్ష్మం చ, ఉష్ణమనిర్దేశ్యరసం దశగుణముక్తం విషం తజ్జ్ఞైః" (చరక. చి. అ. ౨౩) లఘుత్వము (తేలిక), రూక్షము (జిడ్డులేనిది), ఆశు (శీఘ్రముగపనిజేయునది), విశదము (విరళముగ నుండునది), వ్యవాయి (తొలుత శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించి కాలాంతరమున జీర్ణించునది), తీక్ష్ణము, వికాసి (నీటనుంచిన నూనెవలె విస్తీర్ణముగ వ్యాపించునది.) సూక్ష్మము (మిక్కిలి సన్నని ప్రదేశమున గూడ వ్యాపించుశక్తి) ఉష్ణము, నిర్ణయింప సాధ్యముకాని యవ్యక్తరసము గల్గియుండుట, అనునీపదిగుణములును విషమునకుండునని ప్రాజ్ఞులు చెప్పిరి. "యే విషస్య......త ఏవ మద్యే దృశ్యన్తే" అని చెప్పియుండుటం జేసి యీపదిగుణంబులును మద్యమునందు నుండునని యెరుంగునది.

రక్తజ-విషజ-మద్యజమూర్ఛలస్వరూపము.

స్తబ్ధాఙ్గదృష్టిస్త్వసృజా గూఢోచ్ఛ్వాసశ్చ మూర్ఛితః 16
మద్యేన విలపంశ్శేతే నష్టవిభ్రాన్తమానసః,
గాత్రాణి విక్షిపన్ భూమౌ జరాం యావన్న యాతి తత్. 17
వేపథుస్వప్నతృష్ణాస్స్యుః తమశ్చ విషమూర్ఛితే,
వేదితవ్యం తీవ్రతరం యథాస్వం విషలక్షణైః. 18

రక్తమువలన గల్గిన మూర్ఛయందు కన్నులు కదలక స్తంభించియుండును. ప్రాణవాయువు సంచరించునది తెలియక జీవములేనివానికింబోలె లీనముగనుండును. మద్యపానమున గల్గిన మూర్ఛయందు తెలివితప్పి మనసుచంచలమై తనకిచ్చవచ్చినట్లు సంబంధము లేని దుర్భాషల బలుకుచు, శరీరమునందలి యవయవముల నన్నిటిని నిర్వ్యాపారముగ భూమిపయింబడవైచి మద్యము జీర్ణంబై వేగముడగునంతదాక పడియుండును. విషముచే

జనించిన మూర్ఛయందు శరీరమెల్ల వణకును. నిదురవచ్చును. దప్పియధికమగును. కన్నులకు చీకటిగ్రమ్మురీతిగ నేమియు తెలియకుండును. మరియు నీవిషజమూర్ఛయందు ఆయావిషముయొక్క స్వభావమునుబట్టి దానితీవ్రలక్షణముల గుర్తించునది.

మూర్ఛ-భ్రమ-నిద్రలకు కారణములు.

మూర్ఛా పిత్తతమఃప్రాయా రజఃపిత్తానిలాద్భ్రమః,
తమో వాతకఫాత్తన్ద్రా నిద్రా శ్లేష్మతమోభవా. 19
(చక్రవద్భ్రమతో గాత్రం భూమౌ పతతి సర్వదా,
భ్రమరోగ ఇతి జ్ఞేయో రజః పిత్తానిలాత్మకః)

పిత్తప్రకోపముచేతను తమోగుణము వ్యాపించుటచేతను మూర్ఛ కలుగును. వాతపిత్తములు రెండును ప్రకోపించి రజోగుణము వ్యాపించునపుడు భ్రమకల్గును. (చిత్తభ్రమము) వాతకఫములు ప్రకోపించి తమోగుణము వ్యాపించినపుడు తన్ద్రి (కునికిపాటు) కల్గును. కఫము ప్రకోపించి తమోగుణము వ్యాపించినవాడు నిద్ర కల్గును. పైజెప్పిన వానిలో భ్రమ మనువానియందు మనుజుడు తనశరీరమును చక్రమువలె దిరుగుచున్నట్లు గాంచుచు భూమిపై చేష్టలనుడిగి పడియుండును. ఇయ్యది రజోగుణముచేతను వాతపిత్తముల ప్రకోపముచేతను గల్గును.

తన్ద్రాలక్షణము.

ఇన్ద్రియార్థేష్వసంవిత్తిః గౌరవం జృమ్భణం క్లమః,
నిద్రార్తస్యేవ యస్యేహా తస్య తన్ద్రాం వినిర్దిశేత్. 20

శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణములను పంచేన్ద్రియములును వానివానికి విషయములైన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములను వరుసగ నెరుంగక, శరీరము బరువై ఆవలింతలును బడలికయు గల్గి, మేల్కొనియుండుసమయమున నిదురించువానివలె నున్నచో నయ్యది తంద్రయనంబరగు.

నిద్రాస్వరూపము సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పంబడెను:—"నిద్రాన్తు వైష్ణవీం మాయాం పాప్మానముపదిశన్తి; సా స్వభావత ఏవ సర్వప్రాణినోఽభిస్పృశతి......హృదయం చేతనాస్థానముక్తం సుశ్రుతదేహినామ్ తమోభిభూతే తస్మింస్తు నిద్రా విశతి దేహినామ్, నిద్రాహేతుస్తమః" నిద్రయనునది విష్ణుసంబంధమైన మాయయని ప్రాచీనులు వచించెదరు. అయ్యది సర్వప్రాణులను స్వభావముగనే ప్రతిదినంబును ఆవహించుచుండును. సకలప్రాణులకును హృదయము జ్ఞానస్థానమై యుండును. అట్టి హృదయము తమో

గుణముచే వ్యాపించియున్నపుడు ప్రాణులకు నిదురవచ్చునని యర్థము. మరియు మనస్సునకు శరీరమునకును ఇంద్రియములకును అభిఘాతాదులచే శ్రమగల్గి బడలికతోచినప్పుడు నిదురవచ్చును. ఈవిషయము చరకమున నిట్లుపదేశించిరి:—"యదా తు మనసి క్లాన్తే కర్మాత్మానః క్లమాన్వితాః, విషయేభ్యో నివర్తన్తే తదా స్వపితి మానవః." (చరక-సూ. అ. ౨౧) ఇయ్యది ప్రతిదినంబును మానవులకు సాధారణముగ గల్గు నిదురకాదు. దీని వలన కొన్నిరోగంబులును కల్గును. ఇదియే వైకారికీ నిద్రయనబడును.

సన్న్యాసమూర్ఛలకు పరస్పరభేదము.

దోషేణ మదమూర్ఛాయాః కృతవేగేషు దేహినామ్,
స్వయమేవోపశామ్యన్తి సన్న్యాసో నౌషధైర్వినా. 21

వాతాది దోషముల ప్రకోపమున గల్గిన మద మూర్ఛలయందు అట్టి వాతపిత్త కఫములు తమతమ వేగమును పూర్తిగ జూపి తమంతటనే శాంతినొందినపుడు, దానజనించిన మూర్ఛయు దనకుదానే శమించును. సన్న్యాసంబను వ్యాధి యౌషధముల సేవించి తగిన చికిత్సచేయక తనంతటశాంతినొందదు. ఇదియే మూర్ఛారోగమునకును సన్న్యాసమునకును భేదము.

సన్న్యాసలక్షణము.

వాగ్దేహమనసాం చేష్టా మాక్షిప్యాతిబలా మలాః,
సన్న్యస్యన్త్యబలం జన్తుం ప్రాణాయతనమాశ్రితాః. 22
స నా సన్న్యాససన్న్యస్తః కాష్ఠీభూతో మృతోపమః,
ప్రాణైర్విముచ్యతే శీఘ్రం ముక్త్వా సద్యఃఫలాం క్రియామ్. 23

తమతమ కారణములచే మిక్కిలి ప్రబలముగ వృద్ధినంది ప్రకుపితములైన వాతపిత్తకఫములు వాక్కుయొక్కయు, మనసుయొక్కయు, దేహముయొక్కయు చేష్టల మాన్పి, ప్రాణాధారమైన హృదయమున జేరి, బలహీనుడగు మనుజుని ప్రజ్ఞ దప్పించి, క్రిందబడజేయును. ఇదియ సన్న్యాసమనబడును. మనుజుడు ఈవ్యాధిచే పీడితుడై కొయ్యవలె నీటుకుని చచ్చినవానింబోలె క్రిందపడియుండును. అట్టి సమయమునం దతిశీఘ్రముగ ఫలినేయు చికిత్స నతిశీఘ్రముగ జేయనిచో మనుజుండు ప్రాణములవదలి జముని కతిథి యగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
మూర్ఛా-భ్రమ-నిద్రా-తన్ద్రా-సన్న్యాసనిదానం
సమాప్తమ్.

౧౮. పానాత్యయ-పరమద-పానాజీర్ణ-పానవిభ్రమ నిదానమ్.

మూర్ఛజనించుటకు మద్యపానము గూడ నొక కారణమని పైజెప్పబడినది. కావున మూర్ఛానిదానమును జెప్పినపిదప మద్యపానమువలన గల్గుపానాత్యయము మున్నగువాని నిదానమును జెప్పుట.

మద్యపానమున మూర్ఛగల్గుటకు కారణములు.

యే విషస్య గుణాః ప్రోక్తాః తేఽపి మద్యే ప్రతిష్ఠితాః,
తేన మిథ్యోపయుక్తేన భవత్యుగ్రో మదాత్యయః. 1
కిన్తు మద్యం స్వభావేన యథైవాన్నం తథా స్మృతమ్,
అయుక్తియుక్తం రోగాయ యుక్తియుక్తం యథాఽమృతమ్. 2
ప్రాణాః ప్రాణభృతామన్నం తదయుక్త్యా హినస్త్యసూన్,
విషం ప్రాణహరం తచ్చ యుక్తియుక్తం రసాయనమ్. 3

విషమునకుం గలలఘుత్వరూక్షత్వాది గుణంబులన్నియు మద్యమునకుం గలవు. కావున నట్టిమద్యమును శాస్త్రవిధికి విరుద్ధముగ నధికప్రమాణముగ సేవించినచో మిక్కిలి క్రూరమగు మదాత్యయం బనువ్యాధి జనించును. స్వభావముచేత నన్నము మనుజులకు ఎట్లు బలకరంబును, శరీరమును పోషించునదియు నగునో ఆతెరంగుననే మద్యము గూడ శరీరమున కుత్సాహము గల్గించును. అయ్యది శాస్త్రమునెఱుంగక మితిలేక సేవించినచో పలుదెరంగులైన రోగముల గల్గించును. మితమైన ప్రమాణము గల్పించి యుక్తియుక్తముగ సేవించినవాడు అమృతమునుబోలె బలమును కల్గించి శరీరమును పోషించును. అన్నము మనుజకోటికెల్ల బలకరమై ప్రాణముల కాధారముగ నుండును. అయినను అట్టి యన్నమును యుక్తిదూరముగ ప్రమాణమునకు మీరి భుజించినచో ప్రాణముల హింసించకమానదు. విషము స్వభావముచేతనే ప్రాణముల హరించునది. అయినను దానిని శాస్త్రోక్తప్రకారము మిక్కిలి తక్కువయగు పరిమాణము గల్పించి సేవించినచో ముసలితనమును వ్యాధులను బోనడచి యౌవనమునుస్థిరపరచి శరీరమును పోషించును. (కావున

విషమునకు సమానగుణములుగల మద్యమును గూడ తగినపరిమాణముచే సేవించినయెడ శరీరమును బోషించును. అటుగాక మితిమీరి సేవించినవాడు నానారోగముల కాధారం బగునని భావము.)

"ద్వా యవావత్ర హేమ్నస్తు తిలం దద్యాద్విషస్య చ" (చరక. చి. అ. ౧.) అను చరకవచనము ననుసరించి విషమునకు నువ్వుగింజంత మాత్రము సామాన్యప్రమాణ మని తెలియనగును. అంతకన్న నధికముగ నుపయోగించునెడ తప్పక ప్రాణముల హింసించును.

యుక్తియుక్తమద్యసేవచే జనించుగుణములు.

విధినా మాత్రయా కాలే హితైరన్నై ర్యథాబలమ్,
ప్రహృష్టో యః పిబేన్మద్యం తస్య స్యాదమృతోపమమ్. 4
స్నిగ్ధైస్తదన్నై ర్మాంసైశ్చ భక్ష్యైశ్చ సహ సేవితమ్,
భవేదాయుః ప్రకర్షాయ బలాయోపచయాయ చ. 5
కామ్యతా మనసస్తుష్టిః తేజో విక్రమ ఏవ చ,
విధివత్సేవ్యమానే తు మద్యే సన్నిహితా గుణాః 6

శాస్త్రవిధి ననుసరించి యుక్తమైన పరిమితి గల్పించి తగినకాలమున ప్రశస్తమైన మద్యమును శరీరబలానుసారముగ ద్రాగి, హితంబు(మద్యపానమున పథ్యకరంబు)లగు నన్నపానముల సేవించి సంతోషచిత్తుడై యున్నచో వానికి నామద్యము అమృతమునం బోలె బలకరంబగును. మరియు మద్యమును మిక్కిలి స్నిగ్ధము(జిడ్డుకల్గినవి)లగు మంచి యన్నములతోనైనను, స్నిగ్ధంబులగు మాంసములతోనైనను, భక్ష్యములతోనైనను గూర్చి సేవించినయెడ నయ్యది యాయువును వృద్ధినందించి శరీరమునకు బలమును పుష్టిని గల్గించును. మరియు శరీరసౌందర్యంబును, మనస్సుకు సంతోషంబును, తేజంబును, పరాక్రమంబును మిగుల వృద్ధినొందును. పైజెప్పంబడిన గుణములన్నియు శాస్త్రోక్తముగ పైజెప్ప బడిన పరిమాణాదుల ననుసరించి మద్యపానము జేసినవాడు కల్గును.

పైజెప్పినరీతిగ స్నిగ్ధంబులైన యన్నాదులభుజించక కేవలము పరగడుపున మద్యపానము జేసినయెడ శరీరమున సౌందర్యాదులు నశించి యాయువుతగ్గి యకాలమరణము గూడ సంభవించునని భావము.

మరియు "మైరేయం మదిరా శీధు చతుర్థం మధు చోచ్యతే, ఏకైకం షడ్రసం త్వత్ర రసతశ్చామ్లమిష్యతే" అని తంత్రాంతరమున భోజుడుచెప్పెను కావున మైరేయము,

మదిర, శీధువు,మధువు నని మద్యము నాల్గుతెరంగులనియు, ఈ నాల్గిటిలో నొక్కొకటియు మధురాది షడ్రసముల గూడి యుండుననియు, అందును పులుపు (అమ్లరసము) మిక్కుటముగ నుండుననియు తెరుంగునది. పైమద్యముల నాల్గిటికిని ప్రత్యేకలక్షణముల గ్రంథాంతరముల జూచునది. మరియు "సర్వేషామమ్లజాతానాం మద్యం మూర్ధ్ని వ్యవస్థితమ్" అను తంత్రాంతరవచనముచే పులుపు కలద్రవ్యములలో మద్యము ఉత్కృష్టముగ నుండునని తెలిసెడిని.

మరియు మద్యపానముచే మదము జనించుక్రమము చరకమున నిట్లు చెప్పబడియె:—"మద్యం హృదయమావిశ్య స్వగుణైరోజసో గుణాన్, దశభిర్దశ సంక్షోభ్య చేతో నయతి విక్రియామ్, లఘూష్ణతీక్ష్ణసూక్ష్మామ్లవ్యవాయ్యాశుగమేవ చ, రూక్షం వికాసి విశదం మద్యం దశగుణం స్మృతమ్. గురు శీతం మృదు శ్లక్ష్ణం బహలం మధురం స్థిరం, ప్రసన్నం పిచ్ఛిలం స్నిగ్ధం ఓజో దశగుణం స్మృతమ్. గురుత్వం లాఘవాత్, శైత్యం చౌష్ణ్యాత్, అమ్లస్వభావతః, మాధుర్యం, మార్దవం తైక్ష్ణ్యాత్, ప్రసాదం చాశుభావాత్, రౌక్ష్యాత్స్నేహం, వ్యవాయిత్వాత్స్థిరత్వం, శ్లక్ష్ణతామపి - వికాసిభావాత్, పైచ్ఛిల్యం వైశద్యాత్, సాన్ద్రతాం తథా. సౌక్ష్మ్యాత్ మద్యం విహన్త్యేవమోజసస్స్వగుణైర్గుణాన్, సత్త్వం తదా శ్రయత్వాచ్చ సంక్షోభ్య జనయేన్మదమ్" (చరక. చి.అ.౨౪. శ్లో.౨౯-౩౪) లఘుత్వము (తేలిక), ఉష్ణత్వము (వేడి), తీక్ష్ణత్వము(తీవ్రత్వము), సూక్ష్మత్వము (సూక్ష్మమైన యాకారముగల్గియుండుట), అమ్లత్వము (పులుపు), వ్యవాయిత్వము (మొదటిశరీరమునందెల్ల వ్యాపించి పిదప జీర్ణంబగుట), ఆశుకారిత్వము (అతిశీఘ్రముగ పనిజేయుట), రూక్షత్వము (జిడ్డులేకుండుట), వికాసిత్వము (నీళ్లలోనుంచబడిన నూనె చుక్కవలె నల్గెడల వ్యాపించుట), విశదత్వము (ఇతరవస్తువుల గలియకుండుట), అను నీ పదిగుణంబులును మద్యమున జేరియుండును. గురుత్వము (భారము), శీతము (చల్లదనము). మృదుత్వము (మెత్తన), శ్లక్ష్ణత్వము (నునుపు), మధురత్వము (తీపి), స్థిరత్వము (ఒక చోటనే నిల్కడకల్గి నిలచియుండుట), ప్రసన్నత్వము, పిచ్ఛిలత్వము (మరొకదానితో గలయునది), స్నిగ్ధత్వము (జిడ్డు), అను నీపదిగుణంబులును ఓజస్సున నిమిడియుండును. మద్యము పైజెప్పిన వరుసప్రకారము తనయందలి పదిగుణములచేతను ఓజస్సునందు పది గుణములను బొత్తుగ జెరచి హృదయమున జేరి మనసును చెడగొట్టి వికృతినందించును. ఎట్టు లన.—మద్యము తనకు సహజమైన లఘుత్వముచేత నోజస్సునందలి గురుత్వము,ఉష్ణత్వముచేత శైత్యమును, పులుపుచేత తీపిని, తీక్ష్ణగుణముచేత మృదుత్వమును, ఆశుకారిత్వముచేత ప్రసన్నతను, రూక్షత్వముచేత స్నిగ్ధగుణమును, వ్యవాయిత్వము (వ్యాపించుగుణము) చేత స్థిరత్వమును, వికాసిత్వముచేత శ్లక్ష్ణతను, విశదముచేత పిచ్ఛిలత్వమును, సూక్ష్మత్వముచేత

సాంద్రత్వమును, చెరచి ఆట్టియోజస్సు నాశ్రయించియుండు సత్వగుణమును బొత్తుగ నతి శీఘ్రముగ జెడగొట్టి, మదమును గల్గించును. ఇచ్చట నోజస్సున గల గురుత్వాదిగుణములకు మద్యమున గల లఘుత్వాది గుణములు పదియును స్వభావముచే విరుద్ధములు కావున నాయాగుణములకు విరుద్ధములగు గుణములను చెరచి మదాత్యయమును గల్గించునని భావము.

మరియు మద్యమునందలి పదిగుణములచే గల్గువిశేషముల సుశ్రుతాచార్యు లిత్తెరగున నిర్దేశించిరి:—"శౌక్ష్మ్యాచ్ఛీతోపచారం తత్ తైక్ష్ణ్యాద్ధంతి మనోగతిమ్, విశత్యవయవాన్ సౌక్ష్మ్యాత్ వైశద్యాత్కఫశుక్రనుత్. మారుతం కోపయేద్రౌక్ష్యాత్ ఆశుత్వాదాశుకర్మకృత్, హర్షదం చ వ్యవాయిత్వాత్ వికాసిత్వాద్విసర్పతి" మద్యము తన యందు స్వభావసిద్ధమగు నుష్ణగుణముచేత శీతోపచారముల పనిచేయనీయక చెడగొట్టును. తీక్ష్ణగుణముచేత మనోగమనమును చెరచును. సూక్ష్మగుణముచేత అవయవముల సూక్ష్మభాగములయందెల్ల వ్యాపించును. విశదత్వముచేత కఫమును శుక్రమును చెడగొట్టి నశింపజేయును. రూక్షత్వముచేత వాతమునగల స్నిగ్ధత్వమును నశింపజేసి వాతమును బ్రకోపింపజేయును. ఆశుకారిత్వము చేత నతిశీఘ్రముగ సత్వగుణమును జెరిచి తమోగుణ ప్రధానములగు మోహమూర్ఛాదులగల్గించును. వ్యవాయిత్వముచేత జీర్ణముగాకమునుపే శరీరమున వ్యాపించి రోమాంచమును గల్గించును. వికాసిత్వముచేత తైలబిందువు నీళ్లలో వ్యాపించువిధముగ శరీరమునందు నలుప్రక్కల నతిశీఘ్రముగ వ్యాపించును. ఈ సుశ్రుత వాక్యమునందు చరకమున జెప్పబడిన పదిగుణములలో లఘుత్వము అమ్లత్వము నను రెండుగుణముల విడచి తక్కిన యెనిమిదిగుణములు మాత్రము చెప్పబడినవి. మొత్తముపైన మద్యము విషమునుబోలె ప్రాణాంతకమనుటలో నందరిమతమున నిర్వివాదము.

ప్రథమమదలక్షణము.

బుద్ధిస్మృతిప్రీతికరస్సుఖశ్చ పానాన్ననిద్రారతివర్ధనశ్చ,
సంపాఠగీతస్వరవర్ధనశ్చ ప్రోక్తోఽతిరమ్యః ప్రథమో మదో హి.

పైజెప్పినరీతిగ మద్యపానముచే నోజస్సును, బుద్ధియు చెడుటచే గల్గినమత్తు మదమనబడును. అయ్యది, యవస్థాభేదమున గల్గు తారతమ్యముచే నాల్గువిధములు. అందు మొదటిమదమున బుద్ధికిని స్మృతికిని ప్రీతిని బుట్టించును. శరీరమునకు సుఖమును కల్గించును. అన్నపానములయందును, రతిక్రీడయందును, మిక్కిలి యభిలాషను వృద్ధినొందించును. పాఠములు చదువుటకును, సంగీతము పాడుటకును, కంఠస్వరమును వృద్ధినొందించి యుత్సాహమును కల్గించును. ఇయ్యది, మద్యపానమున జనించిన ప్రథమ

మదము. మదము లన్నిటియందును మనోబుద్ధులు వికృతిజెందుట సామాన్యలక్షణంబైనను ప్రథమమదమున మాత్రము మదముత్కటముగాక యుత్సాహమును గల్గించుటంజేసి రమ్యముగనుండునని యెరుంగునది.

ఇచ్చట గడచినవిషయమును స్మరించు మనశ్శక్తి స్మృతియనియు, తాత్కాలిక విషయముల బర్యాలోచించు శక్తి బుద్ధియనియు, భేదము నెరుంగునది. ఈవిషయమును "స్మృతిర్వ్యపేతవిషయా బుద్ధిస్తాత్కాలికీ మతా" అని లాక్షణికులు వచించిరి.

ద్వితీయమదలక్షణము.

అవ్యక్తబుద్ధిస్మృతివాగ్విచేష్టస్సోన్మత్తలీలాకృతిరప్రశాన్తః,
ఆలస్యనిద్రాభిహతో ముహుశ్చ మధ్యేన మత్తఃపురుషో మదేన.

రెండవస్థితియందుండు మద్యపానమువలన జనించిన (మధ్యమమైన) మదముచే మత్తుగొనిన మనుజుడు బుద్ధియొక్కయు, స్మృతియొక్కయు, వాక్కుయొక్కయు బలము చెడి వానివానిపనులయందు తగినంత వ్యక్తత లేకయుండును. పిచ్చివానివంటి యాకారముకల్గిపిచ్చిపనుల జేయుచుండును. శాంతము కొంచెమైన లేక యింద్రియములకు లొంగి కోపముగల్గియుండును. పనులయందు చురుకుదనము లేక మందుడగును. ఒడలెరుంగక నిద్రచే మాటిమాటికి బాధింపబడును.

తృతీయమదలక్షణము.

గచ్ఛేదగమ్యాన్న గురూంశ్చ మన్యేత్
ఖాదేదభక్ష్యాణి చ నష్టసంజ్ఞః,
బ్రూయాచ్చ గుహ్యాని హృది స్థితాని 9
మదే తృతీయే పురుషోఽస్వతన్త్రః

మూడవస్థితియందుండు మదముచే పీడితుడగు మనుజుండు తెలివిలేక యుక్తాయుక్తవివేకము బొత్తుగచెడి పొందదగని గురుభార్య మున్నగు స్త్రీలతో రమింప గమనించును. గురువు, తండ్రి, దైవము మున్నగు పూజనీయుల గమనింపక యవమానము సేయును. తినదగని యశుద్ధపదార్థముల భుజించును. తన మనస్సునందు రహస్య విషయముల నెల్ల వెల్లడిచేసి యందరకును జెప్పును. మనస్సు తన స్వతంత్రమున లేక యిచ్చవచ్చిన పనులనెల్ల నిరంకుశముగ జేయును.

చతుర్థమదలక్షణము.

చతుర్థే తు మదే మూఢో భగ్నదార్వివ నిష్క్రియః,
కార్యాఽకార్యవిభాగాఽజ్ఞో మృతాదప్యపరో మృతః. 10
కో మదం తాదృశం గచ్ఛేదున్మాదమివ చాపరమ్,
బహుదోషమివామూఢః కాన్తారం స్వవశః కృతీ. 11

నాల్గవమదమున మనుజుండు మూర్ఛనొందినవానివలె నేమియు నెరుంగక, చెట్టునుండి విరిగిపడిన కొయ్యవలె చేష్టలదక్కి, కృత్యాకృత్యవివేకమును గోలుపోయి, తాను బ్రతికియున్నను చచ్చినవానివలె పుడమిపై బడియుండును. ఇంద్రియముల స్వవశమున నుంచుకొని తెలివికల యేమనుజుం డట్టిక్రూరమైన మదమును, (ముండ్లచెట్లు బెబ్బులులు మున్నగువానిచే చొరశక్యముగాక క్రూరమైనయడవిలో చొరబడునట్లు), ఉన్మాదమువలెనదానిని పొంద నుద్యమించును? కావున నట్టి యనర్థదాయకమైన మదమును మానవు డెవ్వడును పొందగోరడనుట.

పైగనబరచిన నాల్గుమదభేదములును సుశ్రుత వాగ్భటులమతముల ననుసరించి చెప్పబడినవి. ఎట్లనగా:—సుశ్రుతమున ప్రథమ-మధ్యమ-అధమభేదములచే మదము మూడువిధములు. అందు తమోగుణము, ప్రధానముగగలవారికి ఉత్తమమైన ప్రథమ మదంబును; రజోగుణముకలవారికి మధ్యమమదంబును; తమోగుణప్రధానులకు మూడవదియైన అధమమదంబును వరుసగజనించును. ఇందు రజస్తమోగుణములు రెండును కలవారికి మధ్యమ తృతీయ మదములకు సంధిరూపమైన మదము జనించును. అని యిత్తెరంగున మదభేదములు మూడువిధముల నిరూపించుచు సంధిరూపమైన మదమును అధికముగ నిర్ణయించిరి. ఈ విషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "మధ్యమోత్తమయోస్సన్ధిం ప్రాప్య రాజసతామసః, నిరఙ్కుశ ఇవ వ్యాలో న కిఞ్చిన్నాచరేజ్జడః" (అ. హృ. ని. అ. ౭ శ్లో. ౫) అనువాక్యముచే వివరించిరి. మధ్యమ తృతీయమదముల సంధిరూపమైన మదమును పొందినమానవుడు అడ్డములేని సర్పమునుబోలి కృత్యాకృత్యముల నెరుంగక తనకిచ్చవచ్చినవిధముగ్గా నానావిధకస్వరూపములగు పనులచేయునని భావము. ప్రకృతగ్రంథమున సంధిరూపమగు మదమును మూడవదిగ జెప్పి మూడవమదమును నాల్గవదిగ నిరూపింపబడినవి.

చరకమున "పీయమానస్య మద్యస్య విజ్ఞాతవ్యా స్త్రయో మదాః, ప్రథమో మధ్యమోఽన్త్యశ్చ లక్షణైస్తాన్ప్రవక్ష్యతే" (చరక. చి. అ. ౨౪ శ్లో. ౪౧) అను శ్లోకముచేత ప్రథమ-మధ్యమ-అంత్యభేదములచే మూడువిధములుగ మదమును నిర్ణయించి వాని లక్షణముల బ్రత్యేకముగ జెప్పిరి. మరియు, "మధ్యమం మదముత్క్రమ్య మదమప్రాప్య చోత్తమమ్, న కిఞ్చిన్నాశుభం కుర్యుర్నరా రాజసతామసాః" (చరక. చి. అ. ౨౪ శ్లో. ౪౭) అని సంధిరూపమైన మదమును కూడ జూపెట్టిరి. పైవాక్యముచేత మధ్యమమదమును వదలి తృతీయమదమును పూర్తిగ పొందకుండు అవస్థాంతరము సంధిరూపమైనయవస్థ యనియు, ఇందు మనుజులు ఎట్టికృత్యముల జేయుటకును వెనుదీయరనియు, ఇయ్యది రజస్తమోగుణముల మిశ్రమున గల్గుననియు దెలియుచున్నది.

చరకమున—"ప్రధానాధమ(వర) మధ్యానాం రుక్మాణాం (రూపాణాం) వ్యక్తిదర్శకః, యథాగ్నిరేవం సత్త్వాదెర్మద్యం ప్రకృతిదర్శకమ్" (చరక. చి. అ. ౨౪ శ్లో. ౬౩) అను శ్లోకముచేత ప్రధానమధ్యమాధమభేదములుగల బంగరుయొక్క గుణభేదమును నిప్పున నునిచి కాచినయెడ అగ్ని తెలియజేయువిధముగ మద్యము సత్త్వరజస్తమోగుణముల ప్రకృతిగాగల మనుజుల ప్రకృతుల దెలియజేయునని తెలియుచున్నది.

సత్త్వరజస్తమోగుణములచే గల్గుచుత్తమమధ్యమ అధమమదభేదములలక్షణములు తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—"సాత్త్వికే శౌచదాక్షిణ్య హర్ష మణ్డనలాలసః, గీతాధ్యయనసౌభాగ్యసురతోత్సాహకృన్మతః. రాజసే దుఃఖశీలత్వం ఆత్మత్యాగం ససాహసమ్, కలహం సానుబన్ధం చ కరోతి పురుషే మదః. అశౌచ నిద్రామాత్సర్యాఽగమ్యాగమనలోలతాః,అసత్యభాషణం చాపి కుర్యాద్దై తామసే మదే". సత్త్వగుణప్రకృతి కలమనుజున కుత్తమమైనమదము జనించును. ఇట్టిమదమునందు మనుజుడు పరిశుద్ధత నందును, పనులజేయుటయందు సామర్థ్యము గల్గియుండును. సంతోషములో గూడి యుండును. అలంకారములయం దుత్సాహము గల్గియుండును. సంగీతము బాడుటకును, చదువుటకును, సౌందర్యమునందును, రతిక్రీడలయందును ఉత్సాహము కలిగియుండును. రాజసగుణముకలమనుజునకు గల్గినది మధ్యమమదము. ఇందు మనుజుడు విచారపడును. అనర్థమును మిక్కిలి సాహసమునకు గడంగి ప్రాణహత్య జేసియైన నుద్యమించును. మూడవ గల్గించుకలహమును జేయును. తమోగుణము ప్రధానముగగల మనుజునకు తామసమదము కల్గును. ఈమదమునందు మనుజుడు పరిశుద్ధత లేకుండును. నిద్రయం దాసక్తి గల్గియుండును. ఇతరులయందు ద్వేషబుద్ధి కల్గియుండును. పొందదగని గురుభార్య మున్నగువారితో క్రీడింప నుద్యమించును. ఒకదానియందును మనస్సు నిల్కడలేక చంచలముగ నుండును. అబద్ధముల మాటలాడును.

అయుక్తమద్యసేవచే గల్గువికారములు.

నిర్భక్తమేకాన్తత ఏవ మద్యం నిషేవ్యమాణం మనుజేన నిత్యం,
ఆపాదయేత్కష్టతమాన్వికారానాపాదయేచ్చాపి శరీరభేదమ్.

అన్నమును భుజింపక పరగడుపుననే మద్యమును నిరంతరముగ త్రాగినచో మిక్కిలి కష్టతరంబులగు రోగముల గల్గించును.

మద్యపానమునకు దగనిసమయము.

క్రుద్ధేన భీతేన పిపాసితేన శోకాభితప్తేన బుభుక్షితేన,
వ్యాయామభారాధ్వపరిక్షతేన వేగావరోధాభిహతేన చాపి. 13
అత్యమ్లభక్షావతతోదరేణ సాజీర్ణభుక్తేన తథాఽబలేన,
ఉష్ణాభితప్తేన చ సేవ్యమానం కరోతి మద్యం వివిధాన్వికారాన్.

మనుజుడు మిక్కిలి కోపముగల్గియున్నపుడును, మిక్కిలి భయమునందియున్నపుడును, అధికముగ దప్పిగొనియున్నపుడును, మనసుకు కష్టమును కల్గించు శోకముచే సంతాపము నొందినపుడును, మిక్కిలి యాకలిగొనియున్నపుడును, దేహపరిశ్రమము జేయుటచేతను, మితిమీరి భారమును మోచుటచేతను, త్రోవనడచుటచేతను, రొమ్మునం దభిఘాతము కల్గియున్నప్పుడును, మలమూత్రవాతాదులను సకాలమున విడువక వానివేగమును నిరోధించినపుడును, అధికముగ నీళ్లద్రాగి కడుపుబ్బియున్నపుడును, భుజింపబడినయాహారము జీర్ణముగాకుండుటకు మరల భుజించినప్పుడును, కారణాంతరములచే బలము తగ్గియున్నపుడును, ఎండవేడిచే గొట్టుపడినప్పుడును మద్యము త్రాగినచో నానావిధరోగముల గల్గించును.

మద్యమున గల్గురోగములు.

పానాత్యయం పరమదం పానాజీర్ణమథాపి వా,
పానవిభ్రమముగ్రం చ తేషాం వక్ష్యామి లక్షణమ్. 15

మద్యమును అయుక్తముగ త్రాగినచో పానాత్యయము, పరమదము, పానాజీర్ణము, పానవిభ్రమము ననురోగములు కల్గును. వానిలక్షణముల నీక్రింద వేర్వేర వివరించెద.

వాతాధికమదాత్యయలక్షణము.

హిక్కాశ్వాసశిరఃకమ్ప పార్శ్వశూలప్రజాగరైః,
విద్యాద్బహుప్రలాపస్య వాతప్రాయం మదాత్యయమ్. 16

వాతము మిక్కిలి యధికమై త్రిదోషముల ప్రకోపమున జనించిన మదాత్యయమునందు ఎక్కిళ్లు విశేషముగ వచ్చును. శ్వాస మధికమగును. తలవణకును, ప్రక్కలో నొప్పి కల్గును. నిదుర బొత్తుగ పట్టదు. సంబంధములేనిమాటల నోటికివచ్చినట్లెల్ల వదరును.

ఇచ్చట మద్యము విషమునుబోలె తీవ్రమైనది. కావున దానిని త్రాగుటంజేసి కల్గువ్యాధులన్నియు త్రిదోషసన్నిపాతముచేతనే కల్గును. అయినను అందు వాతము ఉత్కటముగ నున్నపుడును వాతికమదాత్యయమనియు, పిత్త మధికముగ నున్నపుడు పైత్తికమదాత్యయమనియు, కఫ మధికముగనున్నచో కఫజమదాత్యయమనియు, దోషములుమూడును సమముగ ప్రకోపించినపుడు సాన్నిపాతికమదాత్యయమనియు వ్యవహరింపబడును. ఈవిషయము వాగ్భటాచార్యునిచే నిట్లు నిర్ణయింపబడినది:—"వాతాత్పిత్తాత్కఫాత్సర్వైః చత్వారస్స్యుర్మదాత్యయాః, సర్వేఽపి సర్వైర్జాయన్తే వ్యపదేశస్తు భూయసా." (అ. హృ. ని. అ. ౬ శ్లో. ౧౮).

పిత్తాధికమదాత్యయలక్షణము.

తృష్ణాదాహజ్వరస్వేదమోహాతీసారవిభ్రమైః,
విద్యాద్ధరితవర్ణస్య పిత్తప్రాయం మదాత్యయమ్. 17

పిత్త మధికముగనుండు మదాత్యయమున దప్పి యధికమగును. ఒడలు మంట బుట్టును. చెమటబుట్టును. జ్వరమువచ్చును. మూర్ఛకల్గును. అతిసారము సంభవించును. చక్రముపైనున్నవానివలె నొడలుతిరుగును శరీరము పచ్చగనుండును.

కఫాధికమదాత్యయలక్షణము.

ఛర్ద్యరోచకహృల్లాసతన్ద్రాస్తైమిత్యగౌరవైః,
విద్యాచ్ఛీతపరీతస్య కఫప్రాయం మదాత్యయమ్,

కఫ మధికముగనుండు మదాత్యయమునందు వాంతియగును. నోట రుచితెలియదు. నోట జొల్లుకారును. మైకము గ్రమ్మును. శరీరముపై తడిబట్టగప్పినట్లును బరువుగ నుండును. ఒడలెల్ల చల్లనై చలిబట్టును.

సాన్నిపాతికమదాత్యయలక్షణము.

జ్ఞేయస్త్రిదోషజశ్చాపి సర్వలిఙ్గైర్మదాత్యయః. 18

మూడుదోషములును సమములుగ ప్రకోపించిన మదాత్యయమునందు వాతపిత్తకఫములమూటికిని వేరువేరుగ జెప్పినలక్షణములన్నియు కల్గును.

పరమదలక్షణము.

శ్లేష్మోచ్ఛ్రయోఽఙ్గగురుతా విరసాస్యతా చ
విణ్మూత్రసక్తిరథ తన్ద్రిరరోచకశ్చ,
లిఙ్గం పరస్య చ మదస్య వదన్తి తద్జ్ఞాః
తృష్ణా రుజా శిరసి సన్ధిషు చాపి భేదః. 19

పరమదమను మద్యవికారమునందు నాసాదిరంధ్రములయందు కఫము గారుచుండును. శరీరము బరువుగనుండును. నోటికి తీపి మున్నగురసములరుచి తెలియకుండును. మలమూత్రములు సరళముగ వెడలక బద్ధగించును. మైకము గ్రమ్మును. అరుచి కల్గును. దప్పి యధికమగును. తలనొప్పి పుట్టును. కీళ్లు సడలును. ఈలక్షణములు కల్గినది పరమద మని శాస్త్రవేత్తలు చెప్పెదరు.

పానాజీర్ణ పానవిభ్రమలక్షణములు.

ఆధ్మానముగ్రమథ చోద్గిరణం విదాహః
పానేఽజరాం సముపగచ్ఛతి లక్షణాని,
హృద్గాత్రతోదకఫసంస్రవకణ్ఠధూమా
మూర్ఛావమిజ్వరశిరోరుజసంప్రదాహాః. 20
ద్వేషస్సురాన్నవికృతేష్వపి తేషు తేషు
తం పానవిభ్రమముశన్త్యఖిలేన ధీరాః,

మద్యమును త్రావినపుడు అయ్యది జీర్ణమునొందకుండు నెడ కడుపుబ్బును. త్రేపులు తీవ్రముగవచ్చును, శరీమంతయు మంటబుట్టును. ఈలక్షణములు కల్గినచో పానాజీర్ణ మనబడును. పానవిభ్రమమునందు రొమ్మునందును, తక్కిన అవయవముల యందును సూదులబొడిచినట్లు పోటుకల్గును. నోట కఫము వెడలును. కుత్తుకయందు పొగ వెడలునట్లుండును. మూర్ఛవచ్చును. వాంతియగును. జ్వరమువచ్చును. తలనొప్పియు, మంటయుపుట్టును. పైష్టికము మున్నగుసురాభేదములయందును లడ్డు మున్నగునన్నవికారములయందును ద్వేషముబుట్టును. ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది పానవిభ్రమమని యెరుంగునది.

మదాత్యయాసాధ్యలక్షణములు.

హీనోత్తరోష్ఠమతిశీతమమన్దదాహం
తైలప్రభాస్యమపి పానహతం త్యజేత్తు. 21
జిహ్వౌష్ఠదన్తమసితం త్వథవాపి నీలం
పీతే చ యస్య నయనే రుధిరప్రభే వా,
హిక్కాజ్వరౌ వమథువేపథుపార్శ్వశూలాః
కాసభ్రమావపి చ పానహతం భజన్తే. 22

పైపెదవి క్రిందిపెదవికంటె తగ్గి దానితో జేరక పైకి ఈడ్చుకొనియుండుట శరీరమునందెల్ల చలువగ్రమ్మి లోభాగమున తీవ్రమైన తాపముగల్గుట, నోటియందు నూనెబోసినవిధముగ జిడ్డుకల్గియుండుట, నాలుకయు పెదవులును పన్నులును నల్లనిగ

నైనను లేక నీలపురంగుకల్గినదైననుండుట, కన్నులు పచ్చగనైనను రక్తమువలె నెఱ్ఱబారినదైననుండుట. ఈలక్షణములు పానాత్యయమున గల్గినచో నసాధ్యమగును. వెక్కిళ్లు, జ్వరము, వాంతి, వణకు, ప్రక్కనొప్పి, దగ్గు, భ్రమము ఇవియన్నియు మద్యపానమున జనించు నుపద్రవములు. ఈయుపద్రవములలో కొన్నికల్గినను మదాత్యయం బసాధ్యమని భావము.

వాగ్భటాచార్యుడు ధ్వంసకము విక్షయము ననురెండువ్యాధులు మద్యపానమున జనించునని వానిలక్షణముల నిట్లు చెప్పెను:—"ముక్త్వా మద్యం పిబేత్తు యః, సహసానుచితం వాన్యత్ తస్య ధ్వంసకవిక్షయౌ, భవేతాం మారుతాత్కష్టౌ దుర్బలస్య విశేషతః, ధ్వంసకే శ్లేష్మనిష్ఠీవః కణ్ఠశోషోఽతినిద్రతా, శబ్దాసహత్వం తన్ద్రా చ, విక్షయేఽఙ్గశిరోఽతిరుక్, హృత్కణ్ఠరోగస్సమ్మోహః కాసస్తృష్ణా వమిర్జ్వరః" ఎప్పుడైనను తాను వాడుకగా మద్యమును త్రావుచుండి నడుమ కొంతకాలము విడిచి కాలాంతరమునం దామద్యమునే మరల కటాలున ప్రమాణాధికముగ సేవించినను, లేక తానొక మద్యమును అలవాటున ప్రతిదిన ముపయోగించుచుండి నడుమ తనకలవాటుగాని క్రొత్త మద్యమును కటాలున నతిప్రమాణముగ నుపయోగించినను వానికి ధ్వంసకము విక్షయము ననువ్యాధులు జనించును. ఈరెండును వాతప్రకోపమున గల్గును. మిక్కిలి కష్టసాధ్యములు. మరియు బలహీనుడు పైజెప్పినవిధముగ మద్యపానముజేసి వానికీవ్యాధులు గల్గెనేని యంతకన్న కష్టసాధ్యములగును. అందు ధ్వంసకమున కఫము నోట నుమియును. కుత్తుక ద్రవములేక యెండును. అధికముగ నిదురవచ్చును. ఏదైన నొకశబ్దము వినబడినచో విన సైపకుండును. మైకము గ్రమ్మును. విక్షయమను రెండవరోగమునందు అవయవంబులును తలయు విశేషముగ నొచ్చును. రొమ్మునొప్పియు గొంతుకు సంబంధించిన వ్యాధులును కల్గును. మూర్ఛగ్రమ్మును. దగ్గును వాంతియు జ్వరంబును కల్గును అని భావము.

చరకమున విక్షయమనురోగమును విక్షేపమని నామాంతరముచే జెప్పెను. ఎట్టులన:—"విచ్ఛిన్నమద్యః........ధ్వంసో విక్షేపశ్చైవ రోగస్తస్యోపజాయతే." (చరక. చి. అ. ౨౪.) అని చెప్పెనుగాని లక్షణభేదము గానరాదు. మరియు "తయోః కర్మ చికిత్సా చ వాతికే యన్మదాత్యయే" అని తంత్రాంతరమున నుండుటంజేసి యీరెంటికిని వాతమదాత్యయమునకు జెప్పినచికిత్స జేయవలెనని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
పానాత్యయ - పరమద - పానాజీర్ణ - పానవిభ్రమనిదానం
సమాప్తమ్.

౧౯. దాహనిదానమ్.

పానాత్యయమునకు దాహ ముపద్రవంబుగాన పానాత్యయాదినిదానమును జెప్పినపిదప దాహనిదానమును జెప్పబడును.—

మద్యజదాహలక్షణము.

త్వచం ప్రాప్తస్సపానోష్మా పిత్తరక్తాభిమూర్ఛితః,
దాహం ప్రకురుతే ఘోరం పిత్తవత్తత్ర భేషజమ్. 1

మద్యపానముచే జనించిన యగ్నిరూపమైన యుష్ణము ప్రకుపితమై పిత్తముచేతను రక్తముచేతను వృద్ధినొంది చర్మమున వ్యాపించి మిక్కిలి క్రూరమైన తాపమును గల్గించును. ఇయ్యది కేవలము పిత్తమున జనించును. కావున పిత్తశామక మగు చికిత్స జేయుట యుచితము.

రక్తజదాహలక్షణము.

కృత్స్నం దేహానుగం రక్తముద్రిక్తం దహతి ధ్రువమ్,
స ఉష్యతే తృష్యతే చ తామ్రాభస్తామ్రలోచనః. 2
లోహగన్ధాఙ్గవదనో వహ్నినేవావకీర్యతే,

శరీరమునందెల్ల వ్యాపించినరక్తము ప్రకుపితంబై శరీరమునందెల్ల తాపమును గల్గించును. అట్టితాపముచే మనుజుడు నిప్పును మైజల్లినవిధముగ మంటగల్గి బాధింపబడును. అధికముగ దప్పికల్గును. వానిశరీరంబును కన్నులును ఎఱ్ఱవారియుండును. శరీరమునందును కన్నులయందును లోహమునుబోలిన వాసనగల్గియుండును.

పైత్తిక-తృష్ణానిరోధజదాహలక్షణములు.

పిత్తజ్వరసమః పిత్తాత్ స చాప్యస్య విధిస్స్మృతః. 3
తృష్ణానిరోధాదబ్ధాతౌ క్షీణే తేజస్సముద్ధతమ్,
సబాహ్యాభ్యన్తరం దేహం ప్రదహేన్మన్దచేతసః. 4
సంశుష్కగలతాల్వోష్ఠో జిహ్వాం నిష్కృష్య వేపతే,

పిత్తప్రకోపమున జనించినదాహము పిత్తజ్వరమునకు జెప్పినలక్షణములు కల్గియుండును. అట్టిదాహమున పిత్తజ్వరమునకు జెప్పినచికిత్స జేయనగును. దప్పికల్గినపుడు నీళ్లత్రాగక నిరోధించినపుడు ఉదకమునువహించుధాతువు క్షీణించి శరీరమునందలి

యుష్ణము వృద్ధినొంది శరీరముయొక్క లోభాగమును వెలిప్రక్కను తపింపజేయును. అట్టి తాపమునందు మనుజుండు కంఠంబును తాలువులును పెదవులును ద్రవము లేక యెండి స్మృతితప్పి నాలుకను బైటబ్రేలవేసి వణకుచుండును.

కోష్ఠజదాహలక్షణము.

అసృజా పూర్ణకోష్ఠస్య దాహోఽన్యస్స్యాత్సుదుస్తరః 5

కత్తి మొదలగువాయుధములచే దెబ్బతగిలినయెడ రక్తము చలనమునొంది కోష్ఠమున నిండియున్నపుడు శరీరమున తీవ్రమైన తాపము కల్గును. ఇయ్యది మిక్కిలి దుస్సాధముగ నుండును.

ఇచ్చట కోష్ఠశబ్దముచేత నామాశయంబును, కాయాగ్ని కాధారమగుస్థానంబును, పక్వాశయంబును, మూత్రాశయంబును, రక్తమున కాశ్రయమైన యకృత్ప్లీహంబులును, హృదయంబును, ఉండుకంబును, పుప్పుసంబును గ్రహింపబడును. ఈవిషయమును కోష్ఠశబ్దమును వివరించునపుడు సుశ్రుతాచార్యుం డిట్లు చెప్పెను:—"స్థానాన్యామాగ్నిపక్వానాం మూత్రస్య రుధిరస్య చ హృదుణ్డుకః పుప్పుసశ్చ కోష్ఠ ఇత్యభిధీయతే" (సు. చి. అ. ౨.)

క్షయజదాహలక్షణము.

ధాతుక్షయోక్తో యో దాహస్తేన మూర్ఛాతృడన్వితః,
క్షామస్వరః క్రియాహీనః స సీదేద్భృశపీడితః 6

రసరక్తాదిధాతువులు కొన్నికారణములచే క్షీణించి దానగల్గుదాహమున మూర్ఛ గల్గును. దప్పి యధికమగును. కంఠస్వరము హీనమగును. తుద కట్టిమనుజుడు చేష్టలుడిగి అనేకబాధలచే పీడింపబడి మృతినొందును.

మర్మజదాహలక్షణము.

మర్మాభిఘాతజోఽప్యస్తి సోఽసాధ్యస్సప్తమో మతః,
సర్వ ఏవ చ వర్జ్యాస్స్యుశ్శీతగాత్రస్య దేహినః. 7

కణతలు, హృదయము మున్నగుమర్మస్థానములయం దభిఘాతము కల్గినచో దానివలన తాపము జనించును. ఇయ్యది యేడవదాహము. మిక్కిలి యసాధ్యమగును. మనుజులకు శరీరమునందు పైభాగమునమాత్రము చల్లనై లోపలిభాగమున తీవ్రమైనతాపము గల్గినయెడ నది యేతాపమైనను అసాధ్యంబగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
దాహనిదానం సమాప్తమ్.

౨౦. ఉన్మాదనిదానమ్.

మదాత్యయనిదానమున "ఉన్మాదమివ చాపరమ్" అని యున్మాదసాదృశ్యము జెప్పియుండుటంజేసి యున్మాదము జెప్పదగినది. అయినను మదాత్యయమున నుపద్రవరూప మగుదాహము మిగుల స్వల్పమగుటంజేసి సూచీకటాహన్యాయము ననుసరించి తొలుత నట్టి దాహనిదానమును జెప్పి పిమ్మట నున్మాదనిదానము సెప్పబడును.—

ఉన్మాదశబ్దార్థము.

మదయన్త్యుద్గతా దోషా యస్మాదున్మార్గమాగతాః,
మానసోఽయమతో వ్యాధిః ఉన్మాద ఇతి కీర్తితః. 1

వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునంది యూర్ధ్వమార్గముగ వెడలి మనస్సును వహించు నాడులనుచేరి మనసుకు నిల్కడ నియ్యక బొత్తుగ జెరచి భ్రమింపం జేయుటంజేసి యీవ్యాధి యున్మాదమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. కావుననే యీ వ్యాధి మనస్సంబంధమైనది.

"ఉన్మాద్యతే మనః అనేన ఇత్యున్మాదః" అనువ్యుత్పత్తిచేత మనసును చలనమొందించునది యని అవయవార్థము.

ఉన్మాదభేదములు.

ఏకైకశస్సర్వశశ్చ దోషైరత్యర్థమూర్ఛితైః
మానసేన చ దుఃఖేన స చ పఞ్చవిధో మతః. 2
విషాద్భవతి షష్ఠశ్చ యథాస్వం తత్ర భేషజమ్,
స చాప్రవృద్ధస్తరుణో మదసంజ్ఞాం బిభర్తి చ. 3

ప్రకోపమునొందిన వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగ నొక్కొకదానిచేతను, అన్నిటిచేతను, మనస్సుకు సంబంధించినదుఃఖముచేతను, విషముచేతను, జనించుటంజేసి యున్మాదరోగము ఆరువిధములగును. మరియు నాయున్మాద ముత్కటముగ వృద్ధినందక ప్రారంభస్థితియం దుండెనేని మదమని చెప్పబడును.

ఉన్మాదసామాన్యకారణములు.

విరుద్ధదుష్టాశుచిభోజనాని ప్రధర్షణం దేవగురుద్విజానామ్,
ఉన్మాదహేతుర్భయహర్షపూర్వో మనోఽభిఘాతో విషమాశ్చ చేష్టాః.

పరస్పరవిరుద్ధము లగుక్షీరమత్స్యాదులజేర్చి భుజించుట, విషము మున్నగువానిచే దుష్టమైనయన్నమును అపరిశుద్ధమగునన్నమును భుజించుట, దేవతలను గురువులను బ్రాహ్మణులను ధిక్కరించుట, భయముచేనైనను, అధికసంతోషముచేనైనను మనస్సు కభిఘాతముకల్గుట, వివిధములైన అవయవచేష్టలు ఇవియన్నియు నున్మాదము జనించుటకు కారణము లగును.

ఉన్మాదసామాన్యసంప్రాప్తి.

తైరల్పసత్త్వస్య మలాః ప్రదుష్టాః
బుద్ధేర్నివాసం హృదయం ప్రదూష్య,
స్రోతాంస్యధిష్ఠాయ మనోవహాని
ప్రమోహయన్త్యాశు నరస్య చేతః. 5

పైజెప్పినకారణములచేత వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది రజస్తమోగుణములచే వ్యాప్తమై మిక్కిలి స్వల్పముగనుండు సత్త్వగుణముకల మనుజునియొక్క బుద్ధికి నివాసస్థానమగు హృదయమును జెరచి అందలి మనోవహంబులగు పరిస్రోతస్సుల వ్యాపించి మనస్సును బొత్తుగ జెడగొట్టి మోహమును కల్గించును. ఇవ్వ్యాధి యున్మాదమనదగును.

ఉన్మాదసామాన్యరూపము.

ధీవిభ్రమస్సత్త్వపరిప్లవశ్చ
పర్యాకులా దృష్టిరధీరతా చ,
అబద్ధవాక్త్వం హృదయం చ శూన్యం
సామాన్యమున్మాదగదస్య లిఙ్గమ్ 6

ఉన్మాదములయందు అన్నిటియందును సామాన్యముగ చిత్తభ్రమంబును మనస్సుకు సంచలనంబును కల్గును. చూపు చంచలమై వికృతముగ నుండును. మనోధైర్యముచెడి భీతి కల్గును. సంబంధములేక తనకిచ్చవచ్చినట్లు మాటలాడును. హృదయమున ముఖ్యముగ నుండు మనోబుద్ధులు చెడియుండుటవలన శూన్యప్రాయమగును. ఇవియన్నియు నున్మాదరోగ సామాన్యముగనుండురూపములు.

వాతికోన్మాదనిదాన-సంప్రాప్తి-లక్షణములును.

రూక్షాల్పశీతాన్నవిరేకధాతు
క్షయోపవాసైరనిలోఽతివృద్ధః,

చిన్తాదిదుష్టం హృదయం ప్రదూష్య
బుద్ధిం స్మృతిం చాప్యుపహన్తి శీఘ్రమ్. 7
అస్థానహాస్యస్మితనృత్యగీత
వాగఙ్గవిక్షేపణరోదనాని,
పారుష్యకార్శ్యారుణవర్ణతాశ్చ
జీర్ణే బలం చాఽనిలజస్య రూపమ్. 8

జిడ్డులేక రూక్షమైనయన్నమును భుజించినను, తాను భుజించుపరిమాణమున కన్న తక్కువగభుజించినను, చల్లనైన యన్నమును భుజించినను, వమనవిరేచనముల నధికముగ జేసికొనినను, రసాదిధాతువులు క్షీణించినను, ఉపవాసమును నిరంతరముగ చాలకాలముండినను వాతము ప్రకోపించి, చింతమున్నగుమనస్సంబంధము లైనవ్యాపారములచే దుష్టమైన హృదయమును చెరిచి, బుద్ధిని స్మృతిని అతిశీఘ్రముగ నశింపజేయును. అట్టి యెడ నగవు, చిరునగవు, నృత్యము, గానము, మాట్లాడుట, శరీరమును వికృతముగ త్రిప్పుట, ఏడ్చుట అను నీపనులను కారణములేకయే చేయును. శరీరము పరుసమై కృశతనొంది అరుణవర్ణము కల్గియుండును. భుజింపబడినయాహారము జీర్ణమైనపుడు పైజెప్పిన చేష్టలన్నియు నధికమగును. ఈలక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన యున్మాదమని యెరుంగునది.

పైత్తికోన్మాద-నిదాన-సంప్రాప్తి-లక్షణములు.

అజీర్ణకట్వమ్లవిదాహ్యశీతైః
భోజ్యైశ్చితం పిత్తముదీర్ణవేగమ్,
ఉన్మాదమత్యుగ్రమనాత్మకస్య
హృది స్థితం పూర్వవదాశు కుర్యాత్. 9
అమర్షసంరమ్భవినగ్నభావాః
సన్తర్జనాతిద్రవణౌష్ణ్యరోషాః,
ప్రచ్ఛాయశీతాన్నజలాభిలాషః
పీతా చ భాః పిత్తకృతస్య లిఙ్గమ్. 10

మనుజుడు ఇంద్రియముల జయింపనేరక చపలచిత్తుడై జీర్ణముగాని స్వభావముగలపదార్థముల భుజించినను, కారము పులుపుగలపదార్థముల భుజించినను, మంట బుట్టించు వస్తువులభుజించినను, మిక్కిలివేడిగనుండు వస్తువులదిన్నను, పిత్తము ప్రకోపము

నొంది మిక్కిలి వేగముగల్గి వాతికమున జెప్పినరీతిగ హృదయమును జెరిచి బుద్ధిని స్మృతిని బొత్తుగ బోగొట్టును. దానంజేసి మనుజుండు మిక్కిలి యోర్పులేక కారణములేకయే ఆర్భాటముచేయును. మొలను బట్టగట్టక దిగంబరుడై సంచరించును. ఇతరుల భయపెట్టును. పనిలేకయే నల్దెడల పరుగెత్తును. వానిశరీరము మిక్కిలి వేడికల్గియుండును. కారణములేక కోపబడును. నీడయందును, చల్లనినీళ్లయందును, అన్నమందును, అభిలాషకల్గియుండును. శరీరము పసుపురంగుకల్గియుండును. ఈలక్షణములు కల్గినది పిత్తమున జనించినయున్మాదమని యెరుంగునది.

కఫజోన్మాదలక్షణము.

సమ్ప్రారణైర్మన్దవిచేష్టితస్య
సోష్మా కఫో మర్మణి సమ్ప్రవృద్ధః,
బుద్ధిం స్మృతిం చాప్యుపహత్య చిత్తం
ప్రమోహయన్ సఞ్జనయేద్వికారమ్. 11
వాక్చేష్టితం మన్దమరోచకశ్చ
నారీవివిక్తప్రియతాఽతినిద్రా,
ఛర్దిశ్చ లాలా చ బలం చ భుక్తే
నఖాదిశౌక్ల్యం చ కఫాత్మకే స్యాత్. 12

మనుజుడు తనబలమునకు దగినంతదేహపరిశ్రమము జేయకుండునపుడు మిక్కిలి తృప్తిని గల్గించుపదార్థముల భుజించినచో కఫము ప్రకుపితమై పిత్తములో గూడి హృదయమునజేరి బుద్ధిని జ్ఞాపకశక్తిని నశింపజేసి మనస్సును భ్రమింపజేసి యున్మాదమును కల్గించును. ఇయ్యది కఫప్రకోపమున కల్గిన యున్మాదము. ఈ యున్మాదమునందు మాటలాడుట మున్నగువాగ్వ్యాపారము లుడుగును. అరుచి కల్గును. స్త్రీలతో గూడియు, ఏకాంతముగ నుండుటయం దాసక్తికల్గును. నిదుర అధికముగవచ్చును వాంతి యగును. నోట జొల్లుకారును. భుజించినపిమ్మట వ్యాధి యధికమగును. గోళ్లు మలము మూత్రము మున్నగునవి తెల్లగనుండును.

సన్నిపాతజోన్మాదనిదాన-సంప్రాప్తి-లక్షణములు.

యస్సన్నిపాతప్రభవోఽతిఘోర
స్సర్వైస్సమస్తైస్స చ హేతుభిస్స్యాత్,

సర్వాణి రూపాణి బిభర్తి తాదృ
గ్విరుద్ధభైషజ్యవిధిర్వివర్జ్యః. 13

వాతాదిప్రకోపమునకు వేర్వేరుగ పైఁజెప్పినకారణము లన్నిటిచేతను వాతపిత్త కఫములు మూడును సమముగ ప్రకోపించి హృదయమునఁజేరి బుద్ధిని స్మృతిని మనస్సును కూడ బొత్తుగ నశింపజేసి యున్మాదమును గల్గించును. ఈసాన్నిపాతికోన్మాదమునందు వాతాదిదోషముల మూడిటికిని వేరువేరుగ జెప్పబడిన లక్షణములన్నియు గనబడును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమైనది. ఉన్మాదమున వాతాదిదోషములకు విరుద్ధములైన హేతువిపరీతచికిత్సలు చెప్పబడియున్నవి. కావున నయ్యవి త్రిదోషజోన్మాదముల పరస్పరవిరుద్ధములుగ నుండును. కావున నట్టిచికిత్సలచేయ బోసగదు. దానంజేసి చికిత్స కసాధ్యముగ నుండునుగాన శ్రేయోభిలాషి యగువైద్యుడు దీనికి చికిత్సజేయ యత్నింపదగదు.

శోకజోన్మాద నిదాన-సంప్రాప్తి-లక్షణములు.

చోరైర్నరేన్ద్రపురుషైరరిభిస్తథాన్యై
ర్విత్రాసితస్య ధనబాన్ధవసంక్షయాద్వా,
గాఢం క్షతే మనసి చ ప్రియయా రిరంసో
జాయేత చోత్కటతమో మనసో వికారః. 14
చిత్రం బ్రవీతి చ మనోఽనుగతం విసంజ్ఞో
గాయత్యథో హసతి రోదితి చాతిమూఢః,

దొంగలు రాజభటులు శత్రువులు మున్నగువారు బెదరించుటచే వెరగందినపుడును, ధనంబును, లేక బంధువులును నశించినపుడును, తనకు మిక్కిలి ప్రీతిపాత్రమగు స్త్రీతో సంభోగింపగోరియుండ నయ్యది లభించకపోయినపుడును మనస్సు మిక్కిలి గాఢముగ నభిఘాతమునొంది చంచలమగును. దానంజేసి మిక్కిలి ప్రబలమైన యున్మాదము కల్గును. ఇయ్యది శోకమున జనించిన యున్మాదము. ఈవ్యాధికల మనుజుడు తన మనంబునంగల రహస్యమును మిక్కిలి చిత్రముగ బైట వెల్లడిచేయును. ఒకప్పుడు తెలివి దప్పి మూర్ఛనొందును. ఒకప్పుడు వెఱ్ఱితనముగ సంగీతముబాడును. కారణములేకయె నవ్వును. ఏడ్చును. మనసున వివేకములేక మూఢచిత్తు డగును.

విషజోన్మాదలక్షణము.

రక్తేక్షణో హతబలేన్ద్రియభాస్సుదీనః
శ్యావాననో విషకృతేఽథ భవేద్విసంజ్ఞః. 15

విషముచే గల్గిన యున్మాదమునందు కన్నులెఱ్ఱవారును. శరీరబలంబును, ఇంద్రియములశక్తియు, శరీరకాంతియు చెడిపోవును. మిక్కిలి దీనత నొందును. ముఖమున ప్రజ్ఞ దప్పియుండును.

అసాధ్యోన్మాదలక్షణము.

అవాఙ్ముఖస్తూన్ముఖో వా క్షీణమాంసబలో నరః,
జాగరూకో హ్యసన్దేహమున్మాదేన వినశ్యతి. 16

ఉన్మాదముచే బాధితుడగుమనుజుడు తలవాంచి క్రిందజూచుచున్నను, లేక ముఖమును పైకెత్తి యాకసము జూచుచున్నను, శరీరమునందలి బలంబును మాంసంబును క్షీణించియున్నను అట్టిరోగి యావ్యాధిచే నవశ్యము మృతిజెందును.

భూతోన్మాదసామాన్యలక్షణము.

అమర్త్యవాగ్విక్రమవీర్యచేష్టః
జ్ఞానాదివిజ్ఞానబలాదిభిర్యః,
ఉన్మాదకాలోఽనియతశ్చ యస్య
భూతోత్థమున్మాదముదాహరేత్తమ్. 17

మనుజులకు భూతావేశముచే గల్గినయున్మాదమునందు మనుష్యులకు సాధారణము కానివాక్కులును, బలంబును, శౌర్యంబును, చేష్టలును కల్గియుండును. శాస్త్రజ్ఞానంబును, లేక శిల్పజ్ఞానంబును కల్గియుండును. ఉన్మాదము జనించుకాల మియ్యదియని నియతము గాకయుండును.

దేవగ్రహోన్మాదలక్షణము.

సన్తుష్టశ్శుచిరతిదివ్యమాల్యగన్ధః
నిస్తన్ద్రీరవితథసంస్కృతప్రభాషీ,
తేజస్వీ స్థిరనయనో వరప్రదాతా
బ్రహ్మణ్యో భవతి నరస్స దేవజుష్టః. 18

దేవగ్రహమావేశించుటచే గల్గినయున్మాదమునందు మనుజుడు నిరంతరము సంతసము గల్గియుండును. పరిశుద్ధుడైయుండును. దేవయోగ్యమైన పుష్పమాలికలకన్న నధికమైనపరిమళము శరీరమున గల్గియుండును. ఎల్లప్పుడును నిదురలేకుండును. సత్యము గను అపశబ్దములు లేక సంస్కృతమును స్ఫుటముగ మాటలాడును. ముఖమునందు

అమానుషమగు తేజస్సు కల్గియుండును. కన్నుల రెప్పవాల్చక స్థిరముగ దృష్టికల్గి యుండును. కోరినవరముల నియ్య సామర్థ్యము గల్గియుండును. బ్రాహ్మణులయందు మిక్కిలి ప్రీతికల్గి హితుడై యుండును.

మరియు గణమాతృక మున్నగుగ్రహములచే గల్గు లక్షణము లిట్లు తంత్రాంతరమున నిర్దేశింపబడినవి:—క్రోధనస్స్రస్తసర్వాఙ్గో లాలాఫేనాదిలాననః, నిద్రాసక్తమ్మనో మూకో గణమాతృభిరర్దితః" (విదేహ) గణమాతృకాదిగ్రహములచే పీడితుడగు మనుజుడు మిక్కిలి కోపముగల్గియుండును. అవయవములన్నియు సడలియుండును. నోట జొల్లును, నురుగును కారుచుండును. ఎల్లప్పుడును నిదురించుచుండును. పడకను, మూగవానివలె మాటలాడకుండును.

ఆసురగ్రహోన్మాదము.

సంస్వేదీ ద్విజగురుదేవదోషవక్తా
జిహ్మాక్షో విగతభయో విమార్గదృష్టిః,
సన్తుష్టో న భవతి చాన్నపానజాతైః
దుష్టాత్మా భవతి స దేవశత్రుజుష్టః. 19

దేవతలకు శత్రువులగు అసురగ్రహములచే బీడింపబడినమనుజుండు శరీరమునం దెప్పుడు జూచిన జెమటగారుచుండును. బ్రాహ్మణులయొక్కయు, గురువులయొక్కయు, దేవతలయొక్కయు, దోషముల నెత్తి చెప్పుచుండును. కంటిచూపు సరిలేక వక్రముగ జూచుచుండును. భయమించుకేనియు లేకుండును. శాస్త్రమునకును, ఆచారమునకును, విరుద్ధమైనమార్గమున గమనముగల్గియుండును, అన్నపానాదుల నెంత మిక్కుటముగ నుపయోగించినను మనసుకు దృప్తిలేకుండును. దుష్టమైనస్వభావము గల్గియుండును.

గంధర్వగ్రహోన్మాదలక్షణము.

హృష్టాత్మా పులినవనాన్తరోపసేవీ
స్వాచారః ప్రియపరిగీతగంధమాల్యః,
నృత్యన్వై ప్రహసతి చారు చాల్పశబ్దం
గన్ధర్వగ్రహపరిపీడితో మనుష్యః. 20

గంధర్వగ్రహ మావేశించుటచే గల్గినయున్మాదమునందు మనుజుడు ఎల్లప్పుడును సంతసించినమనస్సు కల్గియుండును. ఇసుకదిబ్బలయందును, వనమధ్యమునందును సంచ

రింప నుత్సుకుడై యుండును. మంచియాచారము గల్గియుండును. సంగీతముపాడుటయందును, గంధముబూసికొనుటయందును, పూలసరముల ధరించుటయందును ఆసక్తిగలిగి యుండును. సుందరమైన సన్ననికంఠస్వరముతో నవ్వుచు నృత్యముచేయును.

యక్షగ్రహోన్మాదలక్షణము.

తామ్రాక్షః ప్రియతనురక్తవస్త్రధారీ
గమ్భీరో ద్రుతగతిరల్పవాక్సహిష్ణుః,
తేజస్వీ వదతి చ కిం దదామి కస్మై
యో యక్షగ్రహపరిపీడితో మనుష్యః. 21

యక్షగ్రహము ఆవేశించుటచే గల్గినయున్మాదమునందు మనుజుడు ఎఱ్ఱనికన్నులు కల్గియుండును. మిక్కిలి పలుచనై యెఱ్ఱనైనవస్త్రమును ధరించును. మిక్కిలి త్వరితముగ నడచును. మితముగ మాటలాడును. కష్టమును ఓర్చుస్వభావము కల్గియుండును. మంచి తేజస్సు కల్గియుండును. దానమునందిచ్చగలవాడై యెవ్వనికేమికావలెను? దాని నిచ్చెదనని పల్కుచుండును.

పితృగ్రహోన్మాదలక్షణము.

ప్రేతానాం స దిశతి సంస్తరేషు పిణ్డాన్
శాంతాత్మా జలమపి చాపసవ్యవస్త్రః,
మాంసేప్సుస్తిలగుడపాయసాభికామః
తద్భక్తో భవతి పితృగ్రహాభిజుష్టః. 22

పితృగ్రహముచే గల్గినయున్మాదమునందు మనుజుడు క్రింద దర్భలబరిచి తనపితృదేవతలకు పిండములబెట్టును. మనస్సు మిక్కిలి శాంతినొందియుండును. తనపైనియుత్తరీయమును అపసవ్యముగనిడికొని పితృదేవతలకు నీళ్లువిడచును. మాంసమునందును, నువ్వులయందును, బెల్లముపైనను, పరమాన్నమునందును మిక్కిలి ప్రీతికల్గి కోరుచుండును. యెల్లప్పుడును పితృదేవతలయందు భక్తికల్గియుండును.

నాగగ్రహోన్మాదలక్షణము.

యస్తూర్వ్యాం ప్రసరతి సర్పవత్కదాచిత్
సృక్కిణ్యౌ విలిహతి జిహ్వయా తథైవ,

క్రోధాళుర్గుడమధుదుగ్ధపాయసేప్సుః
జ్ఞాతవ్యో భవతి భుజఙ్గమేన జుష్టః. 23

నాగగ్రహముచే కల్గిన యున్మాదమున నొకప్పుడుసర్పమువలె నేలపైపరుండి దోగాడును. నాలుకచేత పాములవలె పెదవులనాకికొనును. ఎప్పుడు జూచినను మిక్కిలి కోపములో గూడియుండును. బెల్లమును, తేనెను, పాలను, పాయసమును తినవలెనని యాసగల్గియుండును.

రాక్షసగ్రహోన్మాదలక్షణము.

మాంసాసృగ్వివిధసురావికారలిప్సుః
నిర్లజ్జో భృశమతినిష్ఠురోఽతిశూరః,
క్రోధాళుర్విపులబలో నిశావిహారీ
శౌచద్విడ్భవతి స రాక్షసైర్గృహీతః. 24

రాక్షసగ్రహముచే గల్గుచున్మాదమునందు మాంసమును రక్తమును పలుదెరంగులైన మద్యములను సేవింపవలెనని యాసగొనును. సిగ్గు కొంచెమైన లేకయుండును. మిక్కిలి నిష్ఠురముగ మాటలాడును. మిక్కిలి శూరుడై యుండును. కోపముగల స్వభావముకల్గియుండును. మిక్కిలి యధికమైన బలముకల్గియుండును. రాత్రులయందు సంచరించును. పరిశుద్ధతయందు ద్వేషబుద్ధి కల్గియుండును.

రాక్షసగ్రహములలో బ్రహ్మరాక్షసగ్రహమనునది వేరొండు కలదు. వేదముల జక్కగ జదివినబ్రాహ్మణుడు శాపము మున్నగుకారణములచే రాక్షసత్వము నొందినయెడ బ్రహ్మరాక్షసగ్రహ మనబడును. ఈగ్రహముచేగూడ నున్మాదముకల్గును. ఈయున్మాదమునందు మనుజుడు దేవతలయందును, బ్రాహ్మణులయందును, గురువులయందును ద్వేషబుద్ధి కల్గియుండును. వేదములను వేదాంగములను చక్కగ దెలిసియుండును. పరిశుద్ధమైన స్వభావము కల్గియుండును. ఉపవాసాదులచే తనయాత్మకు కష్టముల గల్గించుకొనును. అధికముగ నవ్వును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున విదేహునిచే నిట్లు నిర్దేశింపబడినది:—"దేవవిప్రగురుద్వేషీ వేదవేదాఙ్గవిచ్ఛుచిః, ఆత్మపీడాకరో హాసీ బ్రహ్మరాక్షససేవితః."

పిశాచగ్రహోన్మాదలక్షణము.

ఉద్ధస్తః కృశపరుషో చిరప్రలాపీ
దుర్గన్ధో భృశమశుచి స్తథాఽతిలోలః,

బహ్వాశీ విజనవనాన్తరో[illegible] [illegible]వ్యత్,
న్యాచేష్టో భ్రమతి రుదన్పిశా[illegible] 29

పిశాచగ్రహము ఆవేశించుటచే కల్గిన[illegible] [illegible]ంబుగను, పైన జూచుచుండును. శరీరము మిక్కిలి కృశించి[illegible] [illegible]కాంకపు కాలమువరకు నోటికివచ్చినట్లెల్ల వదరుచుండును. [illegible] [illegible]గ్గియుం కల్గియుండును. మిక్కిలి యపరిశుద్ధమైన స్వభావము కల్గి[illegible] [illegible]ంచు యన్నపానాదులయందాసగొని యుండు. మితిమీరి రూ[illegible] ప్రదేశమునను, అడవిమధ్యప్రదేశమునను నివసింప నిచ్ఛ[illegible] వికారచేష్టలజేయుచు దిరుగును. కారణములేకయే యేడ్చును.

మరియు చరకమున దీనిలక్షణము జెప్పునపుడు "నగ్నం [illegible] చోన్మత్తం విద్యాత్" (చర. చి. అ. ౯. సూత్ర. ౨౭) అని [illegible] ప్రకృతగ్రంథమున "ఉద్ధస్తః" అనుచోట "ఉద్వస్త్రః" అనుపాఠ [illegible] కట్టుబట్టను విడచి యని యర్థము. విదేహుడు గూడ "ఉద్వస్త్రః" అని [illegible] యున్నాడు.

గ్రహముల అసాధ్యలక్షణము.

స్థూలాక్షో ద్రుతమటనః స ఫేనలేహీ
నిద్రాళుః పతతి చ కమ్పతే చ యో హి,
యశ్చాద్రిద్విరదనగాదివిచ్యుతస్స్యాత్
సోఽసాధ్యో భవతి తథా త్రయోదశాబ్దే. 26

పైజెప్పబడిన గ్రహములలో దేనిచే పీడింపబడినను మనుజుడు [illegible] జూచుచు, కారణములేక అతివేగముగ నలుప్రక్కల సంచరించుచుండినను, నోటనుండి [illegible] వెడలుచుండి నాలుకతో నాకుచు గాఢముగ నిదురించుచున్నను, [illegible]న్నను, అట్టిగ్రహము అసాధ్యమగును. ఎవ్వండేనిపర్వతమునుండియు, ఏనుగుమీదనుండియు, చెట్టుమొదలగు నున్నతస్థలమునుండియు క్రిందపడునప్పుడు ఆవహించినగ్రహం [illegible] అయ్యది యసాధ్యమగును. మరియు పైజెప్పిన గ్రహములలో నెద్దియైనను మనుజులను పదుమూడవయేట నావహించెనేని అయ్యదియు నసాధ్యమగును.

లోకమునందెల్లగ్రహములు మనుజుల బట్టి బాధించుటకు రెండుకారణములు: అందొకటి మనుజులహింసించుట; రెండవది బలిపూజాదిసత్కారముల నందికొన[illegible]

క్రోధాళుర్గుడమధుదుగ్ధపాయసేప్సుః
జ్ఞాతవ్యో భవతి భుజఙ్గమేవ జుష్టః. 23

నాగగ్రహముచే కల్గిన యున్మాదమున నొకప్పుడుసర్పమునుబోలె నేలపైపరుండి దొర్లాడును. నాలుకచేత పాములవలె పెదవులనాకికొనును. ఎప్పుడు జూచినను మిక్కిలి కోపముతో గూడియుండును. బెల్లమును, తేనెను, పాలను, పాయసమును తినవలెనని యాసగల్గియుండును.

రాక్షసగ్రహోన్మాదలక్షణము.

మాంసాసృగ్వివిధసురావికారలిప్సుః
నిర్లజ్జో భృశమతినిష్ఠురోఽతిశూరః,
క్రోధాళుర్విపులబలో నిశావిహారీ
శౌచద్విడ్భవతి స రాక్షసైర్గృహీతః. 24

రాక్షసగ్రహముచే గల్గునున్మాదమునందు మాంసమును రక్తమును పలువిధంబులైన మద్యములను సేవింపవలెనని యాసగొనును. సిగ్గు కొంచెమైన లేకయుండును. మిక్కిలి నిష్ఠురముగ మాటలాడును. మిక్కిలి శూరుడై యుండును. కోపముగల స్వభావముగల్గి యుండును. మిక్కిలి యధికమైన బలముకల్గియుండును. రాత్రులయందు సంచరించును. పరిశుద్ధతయందు ద్వేషబుద్ధి కల్గియుండును.

రాక్షసగ్రహములలో బ్రహ్మరాక్షసగ్రహమనునది వేరొండు కలదు. వేదముల జక్కగ జదివినబ్రాహ్మణుడు శాపము మున్నగుకారణములచే రాక్షసత్వము నొందినయెడ బ్రహ్మరాక్షసగ్రహ మనబడును. ఈగ్రహముచేగూడ నున్మాదముకల్గును. ఈయున్మాదమునందు మనుజుడు దేవతలయందును, బ్రాహ్మణులయందును, గురువులయందును ద్వేషబుద్ధి కల్గియుండును. వేదములను వేదాంగములను చక్కగ దెలిసియుండును. పరిశుద్ధమైన స్వభావము కల్గియుండును. ఉపవాసాదులచే తనయాత్మకు కష్టముల గల్గించుకొనును. అధికముగ నవ్వును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున విదేహునిచే నిట్లు నిర్దేశింపబడినది:—"దేవవిప్రగురుద్వేషీ వేదవేదాఙ్గవిచ్ఛుచిః, ఆత్మపీడాకరో హాసీ బ్రహ్మరాక్షససేవితః."

పిశాచగ్రహోన్మాదలక్షణము.

ఉద్ధస్తః కృశపరుషో చిరప్రలాపీ
దుర్గన్ధో భృశమశుచి స్తథాఽతిలోలః,

బహ్వాశీ విజనవనాన్తరోపసేవీ
వ్యాచేష్టన్ భ్రమతి రుదన్పిశాచజుష్టః. 25

పిశాచగ్రహము ఆవేశించుటచే గల్గినయున్మాదమునందు మానవుడు చేతులనైకెత్తి పైన జూచుచుండును. శరీరముమిక్కిలి కృశించియుండును. సంబంధములేనిమాటల చాలకాలమువరకు నోటికివచ్చినట్లెల్ల వదరుచుండును. శరీరమునం దోరువరాని దుర్గంధము కల్గియుండును. మిక్కిలి యపరిశుద్ధమైన స్వభావము గల్గియుండును. మనసు చంచలమై యన్నపానాదులయందాసగొని యుండు. మితిమీరి యాహారముజేయును. జనములేని ప్రదేశమునను, అడవిమధ్యప్రదేశమునను నివసింప నిచ్ఛగొనియుండును. పలువిధములగు వికారచేష్టలజేయుచు దిరుగును. కారణములేకయే యేడ్చును.

మరియు చరకమున దీనిలక్షణము జెప్పునపుడు "నగ్నం విధావన్తం......పిశాచోన్మత్తం విద్యాత్" (చర. చి. అ. ౯. సూత్ర. ౨౧) అని చెప్పియుండుటచేత, ప్రకృతగ్రంథమున "ఉద్ధస్తః" అనుచోట "ఉద్వస్త్రః" అనుపాఠ ముండుట మంచిది. కట్టుబట్టను విడచి యని యర్థము. విదేహుడు గూడ "ఉద్వస్త్రః" అని పఠించి యున్నాడు.

గ్రహముల అసాధ్యలక్షణము.

స్థూలాక్షో ద్రుతమటనః స ఫేనలేహీ
నిద్రాళుః పతతి చ కమ్పతే చ యో హి,
యశ్చాద్రిద్విరదనగాదివిచ్యుతస్స్యాత్
సోఽసాధ్యో భవతి తథా త్రయోదశాబ్దే. 26

పైజెప్పబడిన గ్రహములలో దేనిచే పీడింపబడినను మనుజుడు మిడిచూపులు చూచుచు, కారణములేక అతివేగముగ నలుప్రక్కల సంచరించుచుండినను, నోటినురుగు వెడలుచుండి నాలుకతో నాకుచు గాఢముగ నిదురించుచున్నను, భ్రమింపబడి వణకుచున్నను, అట్టిగ్రహము అసాధ్యమగును. ఎత్తైనపర్వతమునుండియు, ఏనుగుపైనుండియు, చెట్టుమొదలగు నున్నతస్థలమునుండియు క్రిందపడునప్పుడు ఆవహించినగ్రహం బెట్టిదైనను అయ్యది యసాధ్యమగును. మరియు పైజెప్పిన గ్రహములలో నెద్దియైనను మనుజులను పదుమూడవయేట నావహించెనేని అయ్యదియు నసాధ్యమగును.

లోకమునం దెల్లగ్రహములు మనుజుల బట్టి బాధించుటకు రెండుకారణములు; అందొకటి మనుజులహింసించుట; రెండవది బలిపూజాదిసత్కారముల నందికొనునాశ.

అందు బలిపూజాదులనొందగోరి మనుజులనావేశించినగ్రహములు కావలసినసత్కారములనుమాత్రము కోవిదులుజేసినవాడు అంతట దృప్తినొంది వదలిపోవును. కేవలముమనుజుల ప్రాణహింసజేయగోరి యావేశించినగ్రహములు పైజెప్పబడిన యసాధ్యలక్షణములు గల్గి యెన్నివిధముల చికిత్సజేసినను శాంతినొందక తుట్టతుదకు ప్రాణముల పోగొట్టును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"అశుచిం భిన్నమర్యాదం క్షతం వా యదివాక్షతమ్, హింస్యుర్హింసావిహారార్థం సత్కారార్థమథాపి వా" (సు. ఉ. అ. ౬౦.)

మరియు చరకమున నిట్లుపదేశింపబడినది:—"రత్యర్చనకామోన్మాదినౌ తు భిషక్ అభిప్రాయాచారాభ్యాం (అభిచారాభిశాపాభ్యాం) బుద్ధ్వా, తదఙ్గోపహారబలిమిశ్రేణ మన్త్రభైషజ్యవిధినా ఉపక్రమేత్" (చరక. చి. అ. ౯. శ్లో. ౩౦.) రతిక్రీడననుభవింప నిచ్చగోనియు, పూజాదిసత్కారముల నొంద దలచియు గ్రహములావహించి యున్మాదమును గల్గించును. అట్టియెడ నాగ్రహములు అభిచారికరూపమగు తంత్రప్రయోగములచేతను, పెద్దలశాపముచేతను అట్టిగ్రహము లావహించెనని కారణము తెలిసి దానికనుగుణముగ నుపహారమును పూజలనుజేసియు, మంత్రౌషధముల జేసియు వానిని నివర్తింప యత్నించవలెను.

దేవాదిగ్రహము లావహించుకాలము.

దేవగ్రహాః పౌర్ణమాస్యాం, అసురాస్సన్ధ్యయోరపి,
గన్ధర్వాః ప్రాయశోఽష్టమ్యాం, యక్షాశ్చ ప్రతిపద్యథ. 27
పిత్ర్యాః కృష్ణక్షయే హింస్యుః, పఞ్చమ్యామపి చోరగాః,
రక్షాంసి రాత్రౌ, పైశాచాః చతుర్దశ్యాం విశన్తి హి. 28

పైజెప్పిన గ్రహములలో దేవగ్రహములు పూర్ణిమనాడును, అసురగ్రహములు సంధ్య (ఉదయసాయంకాలము)లయందును, గంధర్వగ్రహములు అష్టమియందును, యక్షగ్రహములు పాడ్యమినాడును, పితృగ్రహములు అమావాస్యయందును, ఉరగగ్రహములు పంచమినాడును, రాక్షసగ్రహములు రాత్రులయందును, పిశాచగ్రహములు చతుర్దశినాడును మనుజుల నావహించి వానివానిస్వభావము ననుసరించి బాధింపదొడంగును.

ఆవహించినగ్రహములు కనబడనికారణములు.

దర్పణాదీన్ యథా ఛాయా శీతోష్ణం ప్రాణినో యథా,

స్వమణిం భాస్కరార్చిశ్చ యథా దేహం చ దేహధృత్,
విశన్తి చ న దృశ్యన్తే గ్రహాస్తద్వచ్ఛరీరిణః. 29

మనుజులశరీరము మున్నగువాని ప్రతిరూపము అద్దమున ప్రతిఫలించువిధంబుగను, శీతోష్ణగుణములు శరీరమున సంక్రమించు విధంబుగను, సూర్యుని తేజస్సు సూర్యకాంతపు మణినిజేరురీతిని, జీవుడు శరీరమున ప్రవేశించుభంగిని, పైజెప్పబడిన గ్రహములన్నియు సమయమువచ్చినపుడు మనుజుల నావహించి తనస్వరూపము గన్పింపక లీనమై బాధించుచుండును.

సుశ్రుతమున "నతే మనుష్యైః సహ సంవిశన్తి న వా తే మనుష్యాన్ క్వచిదావిశన్తి. యే త్వావిశన్తీతి వదన్తి మోహాత్ తే భూతవిద్యావిషయాదపేతాః" (సుశ్రుత. ఉత్తర, అ. ౬౦) అనువాక్యముచేత దేవతలు మనుష్యులతోకూడ సమానముగ గూర్చుండుటలేదనియు, ఒకప్పుడైనను, మనుష్యుల నావేశింపవనియు, ఎవరు మనుజులనావేశించునని చెప్పెదరో వారు భూతవిద్య నెరుంగనివారనియు తెలియుచున్నది. ఈవాక్యముచేత దేవగ్రహములు మనుజుల నావహించుటలేదని తెలియుచున్నది. కావున ప్రకృతగ్రంథమున దేవగ్రహములనగా దేవతలకనుచరులగు గ్రహములని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఉన్మాదనిదానం సమాప్తమ్.

---

౨౧. అపస్మారనిదానమ్.

ఉన్మాదమునుబోలె నపస్మారముగూడ మనస్సునజనించువ్యాధిగాన ఉన్మాదనిదానము జెప్పినపిదప అపస్మారనిదానమును జెప్పుట.—

అపస్మారసంప్రాప్తి.

(చిన్తాశోకాదిభిర్దోషాః క్రుద్ధా హృత్స్రోతసి స్థితాః,
కృత్వా స్మృతేరపధ్వంసం అపస్మారం ప్రకుర్వతే)

మనస్సుకు ప్రతికూలవిషయమునకు సంబంధించినదైన లేక గొప్పకార్యములవిషయమైనను నిరంతరముగ నాలోచించుట, ఇష్టమైనవస్తువు నష్టమగుట మున్నగు కారణములచే దుఃఖముకల్గుట మున్నగు మనోవ్యాపారములచేత వాతపిత్తకఫములు ప్రకుపితములై హృదయస్థానమునను మనస్సుసంచరించు మార్గమునందును జేరి స్మృతి (జరిగిన విషయము జ్ఞప్తికి దెచ్చుశక్తి)ని నశింపజేసి యపస్మారమను రోగమును గల్గించును.

అపస్మారసామాన్యలక్షణము.

తమఃప్రవేశస్సంరమ్భో దోషోద్రేకహతస్మృతేః,
అపస్మార ఇతి జ్ఞేయో గదో ఘోరశ్చతుర్విధః. 1

పైజెప్పిన కారణములచేత వాతపిత్తకఫములు ప్రకుపితములై మిక్కిలి వృద్ధినొంది స్మృతిని చెరచి మనుజుడు చీకటిలో మునిగినట్లు ఏమియు తెలియక కన్నులను వికారముగ ద్రిప్పుచు కాలుసేతుల విదలించుచు క్రిందపడునట్లుచేయును. ఇయ్యది యపస్మారమను క్రూరమైనవ్యాధి. ఈవ్యాధి వాత - పిత్త-కఫ - సన్నిపాత భేదములచే నాల్గువిధములుగ నుండును.

మరియు నపస్మారమనుపదమున కన్వర్థతను సుశ్రుతుం డిట్లుపదేశించెను:—
"స్మృతిర్భూతార్థవిజ్ఞానమపస్తత్పరివర్జనే, అపస్మార ఇతి ప్రోక్తస్తతోఽయం వ్యాధిరన్తకృత్" (సుశ్రుత. ఉత్తర. అ. ౬౧.) స్మృతియన కడచినవిషయమును దెలిసికొను మనోవ్యాపారము. అప యన నివర్తింపజేయుననుట. ఈరెండుపదములును జేరిన 'అపస్మార' అను శబ్దమునకు, కడచినవిషయము దలంచునట్టి శక్తినిపోగొట్టునదియని యర్థము. అట్టి యపస్మారమను నీవ్యాధి మిక్కిలి క్రూరంబును ప్రాణాంతకరంబు నగును అని భావము.

అపస్మారపూర్వరూపము.

హృత్కమ్పశ్శూన్యతా స్వేదో ధ్యానం మూర్ఛాప్రమూఢతా,
నిద్రానాశశ్చ తస్మింశ్చ భవిష్యతి భవత్యథ. 2

అపస్మారము జనించుటకుమున్ను హృదయమున కంపముకల్గును. మనస్సునకేమియు దోచక నిశ్చేష్టముగనుండును. ఒడలిపై చెమటబట్టును. మనసు దేనినో యోచించుచున్నట్లుండును. మూర్ఛవచ్చును. చక్షురాదీంద్రియములు తమతమవ్యాపారముల నుడుగును. నిదురబట్టదు. ఈలక్షణములన్నియు నపస్మారమునకు పూర్వరూపమగును.

వాతాపస్మారలక్షణము.

కమ్పతే ప్రదశేద్దన్తాన్ ఫేనోద్వామీ శ్వసిత్యపి,
పరుషారుణకృష్ణాని పశ్యేద్రూపాణి చానిలాత్. 3

వాతమునగల్గిన యపస్మారమునందు శరీరము గడగడ వణకును. పండ్లుకొరుకును. నోట నురుగు నుమియును. శ్వాసము తీవ్రముగ విడచును. కంటికగపడువస్తువులను పరుషంబులుగను అరుణవర్ణంబులుగను నల్లనిరంగుకల్గినవానిగను జూచుచుండును.

పిత్తాపస్మారలక్షణము.

పీతఫేనాఙ్గవక్త్రాక్షః పీతాసృగ్రూపదర్శకః,
సతృష్ణోష్ణానలవ్యాప్తలోకదర్శీ చ పైత్తికః. 4

పిత్తమున గల్గినయపస్మారమున నోట పచ్చనినురుగు వెడలును. శరీరంబును ముఖంబును కన్నులును పచ్చనై యుండును. కంటికగపడునవియన్నియు పచ్చనివిగను రక్తవర్ణములుగను గానవచ్చును. దప్పియు నుష్ణంబును అధికముగనుండును. లోకమును నిప్పుచే నావరింపబడినదానినిబోలె చూచుచుండును.

కఫమునజనించిన యపస్మారలక్షణము.

శుక్లఫేనాఙ్గవక్త్రాక్షః శీతహృష్టాఙ్గజో గురుః,
పశ్యేచ్ఛుక్లాని రూపాణి శ్లైష్మికో ముచ్యతే చిరాత్. 5

కఫముచే జనించినయపస్మారమున నోట తెల్లనినురుగు వెడలును. శరీరంబును ముఖంబును కన్నులును తెల్లనై యుండును. శరీరము చల్లనై గగురుపాటుగల్గి బరువుగనుండును. వస్తువులనన్నిటిని తెల్లగ జూచుచుండును. ఒకతెరుంగక పడియుండి చాలకాలమునకు దురల ప్రజ్ఞదెలియును. కఫాపస్మారమున విశేషవిధిగ "ముచ్యతే చిరాత్" అనిచెప్పుటచేత వాత-పిత్తాపస్మారములయందు శీఘ్రముగ నొడలెరుంగునని తెలియనగును.

— సాన్నిపాతికాపస్మారలక్షణము. —

సర్వైరేతైస్సమస్తైశ్చ లిఙ్గైర్జ్ఞేయస్త్రిదోషజః,
అపస్మారస్స చాసాధ్యః యః క్షీణస్యానవశ్చయః. 6
ప్రస్ఫురన్తం సుబహుశః క్షీణం ప్రచలితభ్రువమ్,
నేత్రాభ్యాం చ వికుర్వాణం అపస్మారో వినాశయేత్. 7

త్రిదోషములును సమముగ ప్రకోపించి జనించినది సన్నిపాతాపస్మారము. దీని యందు వాతపిత్తకఫముల యపస్మారములకు వేరువేరుగ జెప్పబడిన లక్షణములన్నియుకల్గి యుండును. ఈయపస్మారంబును, శరీరము మిగులకృశించినవానికి గల్గినదియు చిరకాలము నుండి యనువర్తించియుండు నపస్మారంబును అసాధ్యము. మరియు పలుదెరంగుల శరీరము వణకుచున్నను, శరీరముచిక్కి కనుబొమల వికారముగ ద్రిప్పుచున్నను, కన్నులను వికారముగ ద్రిప్పుచున్నను అపస్మారము మిక్కిలి క్రూరమై మనుజుని చంపును.

— అపస్మారప్రకోపకాలనియమము. —

పక్షాద్వా ద్వాదశాహాద్వా మాసాద్వా కుపితా మలాః,
అపస్మారాయ కుర్వన్తి వేగం కిఞ్చిదథాపరమ్. 8
దేవే వర్షత్యపి యథా భూమౌ బీజాని కానిచిత్,
శరది ప్రతిరోహన్తి తథా వ్యాధిసముచ్ఛ్రయాః. 9

వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునంది ఒకపక్షమునకైనను, పండ్రెండుదినములకైనను, ఒకనెలదినములకైనను తమతమ వేగమును జూపి యపస్మారరోగమును గల్గించును. పైజెప్పినకాలనియమమునకు కొంచెముముందైనను వెనుకనైనను కల్గించుట కూడ కలదు. భూమియందణగియున్న కొన్నివిత్తనములు దేవుడు చక్కగ వర్షఋతువున వర్షించుచున్నను అప్పుడు మొలకలెత్తక కాలాంతరమున శరదృతువునందు మొలచువిధముగ దోషములు ప్రకోపించుటకు తగినకారణములున్నను, అట్టికారణములచే నొకవేళ ప్రకోపించినను వ్యాధిస్వభావమునంజేసి అట్టికాలమున బొడసూపక పైజెప్పబడిన కాలనియమమును ప్రతీక్షించి నియమితకాలమున తలయెత్తును. ఇట్టినియమము వ్యాధిస్వభావముచేతనే కల్గును.

మరియు పైజెప్పిన కాలనియమములో నొకపక్షకాలమునకు పిత్తాపస్మారమును, పనిరెండుదినములకు వాతికంబును, నెలదినములకు శ్లైష్మికంబును జనించునని తంత్రాంతరమున నిర్ణయింపబడినది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అపస్మారనిదానం సమాప్తమ్.

---

౨౨. వాతవ్యాధినిదానమ్.

వాతవ్యాధియు నపస్మారమువలెనే మిక్కిలి తీవ్రముగ వ్యాపించునది కావున నపస్మారనిదానమును చెప్పినపిదప వాతవ్యాధినిదానము చెప్పబడును.—

— వాతవ్యాధినిదానసంప్రాప్తులు. —

రూక్షశీతాల్పలఘ్వన్నవ్యవాయాతిప్రజాగరైః,
విషమాదుపచారాచ్చ దోషాసృక్స్రవణాదపి. 1
లఙ్ఘనప్లవనాత్యధ్వవ్యాయామాదివిచేష్టితైః,
ధాతూనాం సంక్షయాచ్చిన్తాశోకరోగాతికర్షణాత్. 2
వేగసన్ధారణాదామాదభిఘాతాదభోజనాత్,
మర్మాబాధాద్గజోష్ట్రాశ్వశీఘ్రయానాపతంసనాత్. 3
దేహే స్రోతాంసి రిక్తాని పూరయిత్వాఽనిలో బలీ,
కరోతి వివిధాన్ రోగాన్ సర్వాఙ్గైకాఙ్గసంశ్రయాన్. 4

జిడ్డులేక రూక్షగుణముకల యన్నమునైనను, గుణవీర్యములచే శీతలమైన యన్నమునైనను భుజించినను, తనకు కావలసిన పరిమితికన్న తక్కువగ భుజించినను, లఘుగుణములైన యన్నమును భుజించినను, తనశక్తికిమిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగముజేసినను, రాత్రులయందు అధికముగ నిదురమేల్కాంచినను, తనప్రకృతికి సరిపడనియుపచారములజేసికొనినను, కఫపిత్తములను రక్తమును అధికము వెడలించినను, అన్నము దినక లంకణ మొనరించినను, మిట్టపల్లములుగ నుండు ప్రదేశముల దాటినను, నీటియం దీదుకొట్టినను, అధికముగ త్రోవనడచినను, దేహపరిశ్రమము మున్నగు శరీరవ్యాపారముల నధికముగజేసినను, రసరక్తాదిధాతువులు క్షీణించినను, చింతచేనైనను దుఃఖముచేనైనను వ్యాధిచేనైనను శరీరము మిక్కిలి కృశించినను, మలమూత్రవాతాదులను అవసరమైనప్పుడు విసర్జింపక వాని వేగమును నిరోధించినను, పక్వముగానియన్నరసము వాతముసంచరించునాడుల ప్రవేశించి వాతమార్గమును నిరోధించినను, దెబ్బలుమున్నగు కారణములచే నభిఘాతము కల్గినను, ఆహారము జేయక యుపవాసమున్నను, హృదయముమున్నగు మర్మస్థానములయం దభిఘాతముచే బాధకల్గినను, ఏనుగులు ఒంటెలు గుఱ్ఱములు మున్నగువానిపై నెక్కి త్వరిత

ముగ నవారిజేసినను, వానిపైనుండి క్రిందపడినను, వాతము ప్రకోపమునొంది శరీరమున శూన్యములుగనుండు నాడులనెల్లనిండించి మిక్కిలి బలమునొంది శరీరమునందలి యంగములన్నింటియందైనను, లేక కొన్నిటియందైనను నానావిధవాతరోగముల గల్గించును.

శరీరమునందలి దోషములలోను రసాదిధాతువులలోను మలములలోను వాతము ప్రధానముగ నుండును. పిత్తకఫములు ధాతువులు మలములును తమతమ నెలవుల వదలి స్థలాంతరములకు బోవుసామర్థ్యములేక గాలిననుసరించి మేఘములు సంచరించువిధముగ వాతం బెక్కడకు లాగికొనిపోవునో ఆస్థానములకు తాము పరాధీనములై పోవుచుండును. ఈవిషయమునే తంత్రాంతరమున నిట్లుచెప్పిరి:—"పిత్తం పఙ్గు కఫః పఙ్గుః పఙ్గవో మలధాతవః, వాయునా యత్ర నీయన్తే తత్ర గచ్ఛన్తి మేఘవత్."

పైజెప్పినరీతిగ దోషధాతు మలములకన్నిటికి వాతము ప్రధానంబును ఆశుకారియునైయుండుటంజేసి దానజనించు నాక్షేపకాదివ్యాధులు మిక్కిలి కష్టమును గల్గించునవియగును; కావున అట్టివ్యాధులకు ప్రత్యేకచికిత్సల జేయుటకు సౌకర్యముగ నీవాతవ్యాధినిదానము ప్రత్యేకముగ జెప్పబడెను. సుశ్రుతాచార్యుండు నీయుద్దేశముననే వాతరోగాధ్యాయమును వేరుగ జెప్పియున్నాడు.

వాతవ్యాధిపూర్వరూపము.

అవ్యక్తం లక్షణం తేషాం పూర్వరూపమితి స్మృతమ్,
ఆత్మరూపం తు యద్వ్యక్తం అపాయో లఘుతా పునః. 5

ఈక్రింద జెప్పంబడు నాక్షేపకాదివాతవ్యాధుల లక్షణములు స్ఫుటముగాక సూక్ష్మములై ప్రారంభదశయందున్నచో నయ్యవియే ఆయావ్యాధులకు పూర్వరూపములగును. అట్టిలక్షణములే స్ఫుటములుగ గానంబడినయెడ నవియేరూపములగును. అట్టిలక్షణములు నానాట తగ్గియుండునెడ రోగము నివర్తించుచున్నదని యెరుంగునది.

(జ్వరాదిరోగములయందు "శ్రమోఽరతిర్వివర్ణత్వం" ఇదిమున్నగు వాక్యములచేత నాయావ్యాధిననుసరించి పూర్వరూపాదుల ప్రత్యేకము జెప్పినవిధముగ వాతవ్యాధియందు ప్రత్యేకముగ లేక ఆయావ్యాధిలక్షణములే అస్ఫుటములుగనున్నచో పూర్వరూపమనియు, స్ఫుటములుగ గానవచ్చినచో రూపమనియు, వ్యాధిలక్షణములు తగ్గుట వ్యాధినివృత్తియనియు ఇతరవ్యాధులకన్న విలక్షణముగనుండుననియు నెరుంగునది.)

వాతవ్యాధిస్వరూపము.

సఙ్కోచః పర్వణాం స్తమ్భో భఙ్గోఽస్థ్నాం పర్వణామపి,
రోమహర్షః ప్రలాపశ్చ పాణిపృష్ఠశిరోగ్రహః. 6

ఖాఞ్జ్యపాఙ్గుల్యకుబ్జత్వం శోషోఽఙ్గానామనిద్రతా,
గర్భశుక్రరజోనాశః స్పన్దనం గాత్రసుప్తతా. 7
శిరోనాసాక్షిజత్రూణాం గ్రీవాయాశ్చాపి హుణ్డనమ్,
భేదస్తోదోఽర్తిరాక్షేపో ముహుశ్చాయాస ఏవ చ 8
ఏవం విధాని రూపాణి కరోతి కుపితోఽనిలః,
హేతుస్థానవిశేషాచ్చ భవేద్రోగవిశేషకృత్. 9

కీళ్లు ముడుచుకొని కదలక స్తంభించుట, శరీరమునందలి యెముకలును కీళ్లును విరుగుట, శరీరమునందలిరోమములు జలదరించుట, సంబంధములేని మాటల మాట్లాడుట, చేతులును వీపును శిరంబునుపట్టినట్టు లాగియుండుట, గూను, కుంటి, శరీరము పొట్టిగనుండుట, ముఖము చేతులు కాళ్లు మున్నగు నవయవములు నానాట కృశించుట, నిదురబట్టకుండుట, గర్భంబును శుక్రంబును ఆర్తవశోణితంబును నశించుట, శరీరమెల్ల వణకుట, శరీరమున స్పర్శము దెలియక మొద్దుబారియుండుట, శిరంబును ముక్కులును కన్నులును కంఠమూలంబును మెడయును లోపలికి నీడువబడుట, శూలముచే జీలవబడినట్లును సూదులబొడిచినవిధముగను పోటుకల్గుట, ఆక్షేపము (శరీరము మాటిమాటికి వణకుట), మోహము, శ్రమము ఇదిమున్నగు ననేకరోగములను ప్రకోపించినవాతము కల్గించును. మరియు ప్రకోపించినవాతము కారణభేదములబట్టియు, రోగములు జనించు స్థానభేదమునుబట్టియు తదనుగుణముగ నానావిధరోగముల గల్గించును.

కోష్ఠగతవాతలక్షణము.

తత్ర కోష్ఠాశ్రితే దుష్టే నిగ్రహో మూత్రవర్చసోః,
వర్ధ్మహృద్రోగగుల్మార్శః పార్శ్వశూలం చ మారుతే. 10

వాతము ప్రకుపితమై కోష్ఠము నాశ్రయించినపుడు మలమూత్రములు వెడలక బంధింపబడును. అండవృద్ధియగును. రొమ్మునొప్పి పుట్టును. గుల్మంబును, అర్శో (మూల) రోగంబును, ప్రక్కనొప్పియు కల్గును.

సర్వాఙ్గగతవాతలక్షణము.

సర్వాఙ్గకుపితే వాతే గాత్రస్ఫురణభఞ్జనమ్,
వేదనాభిః పరీతశ్చ స్ఫుటన్తీవాస్య సన్ధయః. 11

వాతము ప్రకోపమునొంది శరీరమునందెల్ల వ్యాపించినపుడు శరీరము వణకును. పగులును. నానావిధవేదనలుకల్గి సంధిబంధములన్నియు శిథిలములై పగులును.

గుదగతవాతలక్షణము.

గ్రహో విణ్మూత్రవాతానాం శూలాధ్మానాశ్మశర్కరాః,
జఙ్ఘోరుత్రికపాత్పృష్ఠరోగశోషా గుదే స్థితే. 12

వాతము గుదస్థానమున జేరి ప్రకోపమునందినచో మలమూత్రవాతములు వెడలక బంధింపబడును. మలమూత్రములస్థానమున నొప్పిబుట్టును. కడుపుబ్బరించును. మూత్రనాళమునుండి రాయియు శర్కరయు వెడలును. పిక్కలయందును, తొడలయందును, వెన్నెముకకు క్రిందిభాగమునను, పాదములయందును, వీపునందును నొప్పికల్గి నానాట కృశించును.

ఆమాశయగతవాతలక్షణము.

రుక్పార్శ్వోదరహృన్నాభేః తృష్ణోద్గారవిసూచికాః,
కాసః కణ్ఠాస్యశోషశ్చ శ్వాసశ్చామాశయస్థితే. 13

వాతంబామాశయమున జేరి ప్రకోపమునొందినపుడు ఇరుప్రక్కలయందును, కడుపునందును, రొమ్మునందును, బొడ్డుదగ్గరను నొప్పికల్గును. దప్పి యధికముగ కల్గును. త్రేపులు వచ్చును. విసూచి (వాంతిభేది)యు, దగ్గును కల్గును. కుత్తుకయు నోరును ద్రవములేక యెండును. శ్వాస మధికముగ వెడలును.

మరియు "వ్యాధీనూర్ధ్వం చ నాభితః" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౮.) అని వాగ్భటులు చెప్పిరికావున పైజెప్పినవి గాక యితరవ్యాధులు కూడ బొడ్డుకు పైభాగమున కల్గునని యెరుంగునది.

పక్వాశయగతవాతలక్షణము.

పక్వాశయస్థోఽన్త్రకూజం శూలాటోపా కరోతి చ,
కృచ్ఛ్రమూత్రపురీషత్వం ఆనాహం త్రికవేదనామ్. 14

వాతము పక్వాశయమునజేరి ప్రకుపితమైనపుడు ప్రేవులలోకూతయు నొప్పియుబుట్టి యుబ్బును. మలమూత్రములు మిక్కిలి కష్టముగ వెడలును. కడుపుబ్బును. వెన్నెముకక్రింద జేరియుండుసంధిలో నొప్పికల్గును. మరియు "కరోత్యధరకాయేషు తాంస్తాన్ కృచ్ఛ్రానుపద్రవాన్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౯.) అని వాగ్భటాచార్యులు చెప్పినప్రకారము పైజెప్పినవ్యాధులు గాక యితరములగు నానావిధవ్యాధులును నాభిక్రింది అవయవములయందు కల్గించునని యెరుంగునది.

శ్రోత్రాదీన్ద్రియగతవాతలక్షణము.

శ్రోత్రాదిష్విన్ద్రియవధం కుర్యాద్దుష్టసమీరణః,

చెవులు కన్నులు మున్నగు నింద్రియస్థానములనుండి వాతము ప్రకోపమునొందినపుడు ఏయింద్రియమున జేరునో ఆయాయింద్రియములను చెరిచి దానిదానిశక్తిని నశింపంజేయును.

త్వగ్గతవాతలక్షణము.

త్వగ్రూక్షా స్ఫుటితా సుప్తా కృశా కృష్ణా చ తుద్యతే. 15
ఆతన్యతే సరాగా చ పర్వరుక్త్వగ్గతేఽనిలే,

శరీరమునందలి పైచర్మమున జేరి వాతము ప్రకోపించినపుడు చర్మమున జిడ్డులేక కఱకుబారియుండును. లేక పగులును. స్పర్శము నెరుంగజాలకుండును. నల్లనై నానాట కృశించును. సూదుల బొడిచినరీతి పోటు బుట్టును. ఎఱ్ఱనిరంగుకల్గి ముడుచుకొనియుండును. కీళ్లలో నొప్పికల్గును.

(ఇచ్చట త్వక్ శబ్దముచేత రసధాతువు గ్రహింపబడును.

రక్తధాతుగతవాతలక్షణము.

రుజస్తీవ్రాస్ససన్తాపా వైవర్ణ్యం కృశతాఽరుచిః 16
గాత్రే చారూంషి భుక్తస్య స్తమ్భశ్చాసృగ్గతేఽనిలే,

రక్తమున వాతము జేరి ప్రకోపించినచో మంటయు మిక్కిలి తీవ్రములగు నొప్పులును కల్గును. శరీరమున వర్ణము మారును. కృశతనొందును. అరోచకము కల్గును. శరీరముపై బొబ్బలులేచి పుండ్లగును. భుజించినపిమ్మట శరీరము స్తంభించియుండును.

(ఇచ్చట వాతము రక్తమునజేరి ప్రకుపితమై పైగనబరుపబడిన బాధలగల్గించును. వాతరక్తమను వ్యాధియందు వాతంబును రక్తంబును సమకాలమున సమములుగ ప్రకోపించును. కావున వాతరక్తమునకన్న నీవ్యాధి వేరైనదని యెరుంగునది.)

మాంసమేదోగతవాతలక్షణము.

గుర్వఙ్గం తుద్యతేఽత్యర్థం దణ్డముష్టిహతం యథా. 17
సరుక్ స్తిమితమత్యర్థం మాంసమేదోగతేఽనిలే,

మాంసమునందును మేదస్సునందును జేరినవాతము ప్రకోపించినయెడ శరీరము బరువుగనుండును. కఱ్ఱలచేత కొట్టినట్లును పిడికిట బొడిచినట్లును నొప్పికల్గును. నొప్పితోగూడి శరీరముపై గుద్దగప్పినవిధముగ మొద్దుబారియుండును.

సుశ్రుతమున మాంస మేదస్సుల నాశ్రయించినవాతమునకు వేరువేరుగ లక్షణ మిట్లు చెప్పబడినది:—"కుర్యాత్తాంస్తోదబహులాన్ గ్రంథీన్ మాంసమాశ్రితః, వాయుర్మేదోగతః కుర్యాత్ గ్రంథీన్మందరుజోఽవ్రణాన్" మాంసము నాశ్రయించి వాతము ప్రకోపించినయెడ మిక్కిలి పోటుకల్గి కఠినములైన గ్రంథుల గల్గించుననియు, మేదోగతమైనవాతము స్వల్పమైన బాధతో గూడి వ్రణములు కానిగ్రంథుల గల్గించుననియు భావము.

అస్థిమజ్జగతవాతలక్షణము.

భేదోఽస్థిపర్వణాం సన్ధిశూలం మాంసబలక్షయః. 18
అస్వప్నస్సన్తతారుక్చ మజ్జాస్థికుపితేఽనిలే,

అస్థిమజ్జల నాశ్రయించినవాతము ప్రకోపించినపుడు ఎముకలయొక్క కీళ్లయందు నొప్పిగల్గి సడలియుండును. అవయవసంధులయందు శూలమున గ్రుచ్చినట్లు పోటుకల్గును. శరీరమునందలి మాంసంబును బలంబును క్షీణించును. నిదురబట్టదు. ఎడతెగనినొప్పి యెముకలలో కల్గును.

వాగ్భటాచార్యుడు అస్థిని మజ్జను ఆశ్రయించిన వాతలక్షణముల ప్రత్యేకముగ నిట్లు చెప్పెను:—"అస్థిస్థః సక్థిసన్ధ్యస్థిశూలం తీవ్రం బలక్షయమ్, మజ్జస్థోఽస్థిషు సౌషిర్యం అస్వప్నం స్తబ్ధతాం రుజమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౧౨) అస్థియందలివాతము ప్రకోపించినపుడు తొడలసంధులగు మోకాళ్లకీళ్లయందు తీవ్రమగునొప్పి పుట్టును. శరీరబలము నశించును, మజ్జ (మూలుగ) యందలి, వాతము ప్రకోపించినయెడ నెముకలలో రంధ్రముల గల్గించును. నిదురబట్టదు. ఎముకలు కీళ్లు కదలక స్తంభించును. తీవ్రముగ నొప్పిపుట్టును. అనిభావము.

శుక్రగతవాతలక్షణము.

క్షిప్రం ముఞ్చతి బధ్నాతి శుక్రం గర్భమథాపి వా 19
వికృతిం జనయేచ్చాపి శుక్రస్థః కుపితోఽనిలః,

శుక్రమునందలి వాతము ప్రకోపించినచో శుక్రమును గర్భమును అతిశీఘ్రముగ స్రవింపజేయును. లేక బైటవెడలనీయక బంధించును. అట్టి శుక్రమునకును గర్భమునకును సంబంధించినవ్యాధుల కల్గించును.

సిరాగతవాతలక్షణము.

కుర్యాత్సిరాగతశ్శూలం సిరాకుఞ్చనపూరణమ్ 20
స బాహ్యాభ్యన్తరాయామం ఖల్లీం కౌబ్జ్యమథాపి వా,

సిరలనాశ్రయించినవాతము ప్రకోపించినయెడ సిరల (నరముల) యందు, పోటును కల్గించును. అట్టిసిరలనుముడుంచును, ఉబికించును. బాహ్యాయామము అభ్యంతరాయామము ఖల్లియనువాతరోగములను, కుబ్జత్వము (గుజ్జారితనము) ను కల్గించును.

తంత్రాంతరమున "సుప్తాస్తనోఽతి బృహత్యో వా సిరాః వాతే సిరాగతే" అని యుండుటంజేసి సిరాగతవాతము ప్రకోపించినపుడు సిరలు నిశ్చేష్టములుగనైనను, సన్నవిగనైనను, స్థూలములుగనైన నుండునని తెలియదగు.

స్నాయుసంధిగతవాతలక్షణము.

సర్వాఙ్గైకాఙ్గరోగాంశ్చ కుర్యాత్ స్నాయుగతోఽనిలః. 21
హన్తి సన్ధిగతస్సన్ధీన్ శూలాటోపౌ కరోతి చ,

స్నాయువుల (సన్ననినరముల) నాశ్రయించినవాతము ప్రకోపించినచో సర్వాంగ (అవయవముల నన్నిటినాశ్రయించిన) వాతరోగములను, ఏకాంగ (అవయవములలో నొక్కదానినాశ్రయించిన) వాతరోగములను బుట్టించును. కీళ్లనాశ్రయించినవాతము ప్రకోపించినయెడ కీళ్లయందు పోట్లను కల్గించి వాపును బుట్టించును. కీళ్లు నిటునటు కదలింప సాధ్యముకాదు. (మరియు వాగ్భటాచార్యుడు సంధిగతవాతము నిట్లు చెప్పెను:—"వాతపూర్ణదృతిస్పర్శం శోథం సన్ధిగతోఽనిలః, ప్రసారణాకుఞ్చనయోః ప్రవృత్తిం చ సవేదనామ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౧౪) సంధిగతమైనవాతము ప్రకోపించినపుడు గాలిచేనిండియున్న తోలుతిత్తివలె నుండువాపును కల్గించును. కాలుచేతుల చాచునపుడును, ముడుంచునపుడు మిక్కిలి బాధకల్గి కష్టముగనుండును.)

పంచవిధవాతభేదములు.

(ప్రాణోదానౌ సమానశ్చ వ్యానశ్చాపాన ఏవ చ,
స్థానస్థా మారుతాః పఞ్చ యాపయన్తి శరీరిణమ్.)

ప్రాణము, ఉదానము, సమానము, వ్యానము, అపానము, నని వాతము నాల్గువిధములుగనుండును. అయ్యవి వానివానికి నియమితములగు హృదయస్థానములయందు (ప్రకోపమునొందక సమస్థితి) ఉన్నపుడు శరీరమును కాపాడుచుండును.

పిత్తావృత-కఫావృతప్రాణవాతలక్షణము.

ప్రాణే పిత్తావృతే ఛర్దిర్దాహశ్చైవోపజాయతే. 22
దౌర్బల్యం సదనం తన్ద్రా వైరస్యం చ కఫావృతే,

ప్రాణవాతము పిత్తముచే నావరింపబడినప్పుడు వాంతియగును. మంట బుట్టును. కఫముచే నావరింపబడినయప్పుడు బలహీనమగును. అవయవముల సత్తువలేక నొచ్చును. జనికిపాటు కల్గును. నోటికి మధురాదిరసముల రుచి తెలియదు.

కఫపిత్తములతో గూడినయుదానవాతలక్షణము.

ఉదానే పిత్తయుక్తే తు దాహో మూర్ఛా భ్రమః క్లమః. 23
అస్వేదహర్షౌ మన్దోఽగ్నిః శీతతా చ కఫావృతే,

ఉదానవాతము పిత్తముతో గూడియున్నచో మంటయు, మూర్ఛయు, చక్రముపైనున్నవానివలె నొడలుతిరుగుటయు, బడలికయు కల్గును. అయ్యది కఫముతో గూడియున్నపుడు శరీరముపై చెమట బొత్తుగపట్టదు. ఒడలియందలి రోమములు జలదరించును. జఠరాగ్ని మందమగును. శరీరమెల్ల చల్లగనుండును.

పిత్తకఫములతో గూడినసమానవాతలక్షణము.

స్వేదదాహౌష్ణ్యమూర్ఛాస్స్యుః సమానే పిత్తసంవృతే. 24
కఫేన సక్తే విణ్మూత్రే గాత్రహర్షశ్చ జాయతే,

సమానవాతము పిత్తముతో గూడియున్నపుడు శరీరమున చెమటపట్టును. మంటకల్గును. ఒడలెల్ల వేడికల్గియుండును. మూర్ఛగ్రమ్మును. కఫముతో గూడినపుడు మలమూత్రములు వెడలక బంధింపబడును. ఒడలెల్ల జలదరించును.

పిత్తకఫములతో గూడినయపానవాతలక్షణము.

అపానే పిత్తసంయుక్తే దాహౌష్ణ్యం రక్తమూత్రతా. 25
అధఃకాయే గురుత్వం చ శీతతా చ కఫావృతే,

అపానవాతము పిత్తముతో గూడియున్నపుడు శరీరమునందు బొడ్డుకు క్రింది భాగమున మంటబుట్టును. వేడి యధికముగనుండును. మూత్రము రక్తమువలె నెఱ్ఱనై వెడలును. కఫముతో గూడినపుడు బరువై చల్లగనుండును.

పిత్తకఫములతో గూడినవ్యానవాతలక్షణము.

వ్యానే పిత్తావృతే దాహః గాత్రవిక్షేపణం క్లమః. 26
స్తమ్భనో దణ్డకశ్చాపి శూలశోథౌ కఫావృతే,

వ్యానవాతము పిత్తముతో గూడినపుడు శరీరమున మంటబుట్టును. శరీరమును పలువిధములుగ విదర్చును. బడలికకల్గును. కఫముతో గూడినపుడు శరీరము స్తంభించును. కట్టెవలె నిగుడుకొనియుండును. నొప్పియు వాపును కల్గును.

ఆక్షేపకవాతలక్షణము.

యదా తు ధమనీస్సర్వాః కుపితోఽభ్యేతి మారుతః. 27
తదా క్షిపత్యాశు ముహుః ముహుర్దేహం ముహుశ్చరః,
ముహుర్ముహుశ్చాక్షేపణాదాక్షేపక ఇతి స్మృతః. 28

వాతము శరీరమునందలి ధమనులయం దన్నిటియందును వ్యాపించి ప్రకోపము నొందినపుడు శరీరము ఏనుగుపైనెక్కినవానిని బోలె మాటిమాటికి కదలించును. అయ్యది శరీరమును మాటిమాటికి కదలించుటం జేసి యాక్షేపకవాతమని యన్వర్థముగ జెప్పనగును.

అపతంత్రకవాతలక్షణము.

క్రుద్ధస్స్వైః కోపనైర్వాయుః స్థానాదూర్ధ్వం ప్రపద్యతే,
పీడయన్ హృదయం గత్వా శిరశ్శఙ్ఖౌ చ పీడయన్. 29
ధనుర్వన్నమయేద్గాత్రాణ్యాక్షిపేన్మోహయేత్తథా,
సకృచ్ఛ్రాదుచ్ఛ్వసేచ్చాపి స్తబ్ధాక్షోఽథ నిమీలకః 30
కపోత ఇవ కూజేచ్చ నిస్సంజ్ఞస్సోఽపతన్త్రకః,

వాతము తనప్రకోపమునకు కారణములైన యాహారవిహారాదులచే ప్రకోపము నంది శరీరమునందలి తనస్థానమును వదలి పైకివ్యాపించి హృదయమునకేగి యూర్ధ్వమునను శిరస్సునందును కణతలయందును నొప్పికల్గించి అవయవములన్నిటిని వింటివలెనువలె వంచి అవయవములనెల్ల నాక్రమించి మూర్ఛనొందించును. అప్పుడు మనుజుడు చాలా కాలమునకు మిక్కిలి కష్టముతో నుచ్ఛ్వాసమును విడుచును. కన్నులు చలింపక యెర మోడ్పుగా కనుమూసి కపోత (పావురా)మువలె కూయుచు నొడలెఱుంగక క్రింద పడును. ఇయ్యది యపతంత్రకమనువాతరోగము.

అపతానకవాతలక్షణము.

దృష్టిం సంస్తభ్య సంజ్ఞాం చ హత్వా కణ్ఠేన కూజతి. 31
హృది ముక్తే నరస్స్వాస్థ్యం యాతి మోహం వృతే పునః, 32
వాయునా దారుణం ప్రాహురేకే తదపతానకమ్

పైజెప్పినరీతిగ వాతము ప్రకోపించి హృదయమునకేగి కన్నుల నిశ్చలముగజేసి తెలివిని బొత్తుగ జెడగొట్టి కంఠమున ధ్వనిబుట్టించును. అట్టివాతము హృదయస్థానమును విడచినప్పుడు స్వస్థత కల్గును. మరల వాతము హృదయమున జేరినప్పుడు మైకమును

లన్నియు కల్గుచుండును. ఇత్తెరంగున మాటిమాటికిని అప్పుడప్పుడు విడచి మరల బాధించుచున్నయెడ నయ్యది యపతానకమని కొందరాచార్యులు చెప్పెదరు.

ఇచ్చట వాతము హృదయమున జేరి బాధించుచు మూర్ఛాదులు గల్గి, వాతము హృదయమునుండి తొలగినపుడు స్వస్థత కల్గుచు, పలుమారు నీరితివచ్చుచు శాంతమగుచుండునది యపతానకమనియు, ఒకటేరీతిగ బాధించునది యపతంత్రకమనియు నీరెంటికిని భేదమెరుంగునది. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు ఇట్లు చెప్పెను:—"స ఏవ చాపతానాఖ్యో ముక్తే తు మరుతా హృది, అశ్నువీత ముహుస్స్వాస్థ్యం ముహురస్వాస్థ్యమావృతే" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౫౧)

దండాపతానకలక్షణము.

కఫాన్వితో భృశం వాయుస్తాస్వేవ యది తిష్ఠతి,
దండవత్ స్తమ్భయేద్దేహం స తు దండాపతానకః. 33

వాతము ప్రకుపితమై కఫముతో గూడి పైజెప్పినరీతిగ హృదయము నాశ్రయించిన నాడులయందు వ్యాపించి శరీరమును చేష్టలడక్కి కట్టెవలె నిల్గియుండునట్లు స్తంభింపజేయును. ఇయ్యది దండాపతానకమని చెప్పబడును.

చరకమున దండాపతానకమును దండకమను నామాంతరమున జెప్పి లక్షణము నిట్లుపదేశించిరి:—"పాణిపాదశిరఃపృష్ఠశ్రోణీస్తభ్నాతిమారుతః, దణ్డవత్ స్తబ్ధగాత్రస్య దణ్డకస్సోఽనుపక్రమః" (చరక. చి. అ. ౨౮) కాలుసేతులను శిరస్సును వీపును, పిరుదులను, వాతము కట్టెనువలె స్తంభింపజేసినచో నయ్యది దండకవాత మనబడును. ఇయ్యది యసాధ్యము.

ధనుస్తమ్భవాతలక్షణము.

ధనుస్తుల్యం నమేద్యస్తు స ధనుస్తమ్భసంజ్ఞకః,

పైజెప్పినరీతిగ వాతము ప్రకోపించి విల్లువలె శరీరమును వంచినచో నయ్యది ధనుస్తంభవాత మనబడును.

(ఇయ్యది అంతరాయామ బహిరాయామము లనువానివ్యాధులరెంటికిని సామాన్య లక్షణ మగును).

అంతరాయామలక్షణము.

అఙ్గులీగుల్ఫజఠరహృద్వక్షోగలసంశ్రితః. 34
స్నాయుప్రతానమనిలః యదా క్షిపతి వేగవాన్,

విష్టబ్ధాక్షస్తబ్ధహనుః భగ్నపార్శ్వః కఫం వమన్. 35
అభ్యంతరం ధనురివ యదా నమతి మానవమ్,
తదాస్యాభ్యన్తరాయామం కురుతే మారుతో బలీ. 36

వాతము ప్రకోపమునొంది వ్రేళ్లను, చీలమండను, జఠరమును, హృదయమును, రొమ్మును, కంఠమును, సిరలను ఆశ్రయించి, శరీరమునందలి, స్నాయువు (సన్నని నరము)లను, కండరములను మిక్కిలి వేగముతో గూడి వంగునట్లుజేయును. దానంజేసి శరీరమెల్ల విల్లువలె ముందుప్రక్కకు వంచబడును. అట్టియెడ కదలక కన్నులు స్తంభించియుండును. దౌలువులు బిగబట్టి మాటలాడవలనుపడదు. ఇరుప్రక్కల నొప్పికల్గును. నోట నురుగు వాంతియగును. ఇయ్యది ప్రబలమైనవాతముచే గల్గిన యభ్యంతరాయామమని చెప్పబడును.

ఇచ్చట అంతరాయామ బహిరాయామవాతముల రెంటియందును స్నాయుశబ్దము పలక్షణముగాన సిరలును, కండరములునుకూడ గ్రహింపనగును ఈవిషయమై తంత్రాంతరమున "మహాహేతుర్బలీ వాయుస్సిరాస్సస్నాయుకండరాః, మన్యాపృష్ఠాశ్రితా బాహ్యాః సంశోష్యాయామయేద్బహిః" అని చెప్పబడెను.

బాహ్యాయామలక్షణము.

బాహ్యస్నాయుప్రతానస్థో బాహ్యాయామం కరోతి చ,
తమసాధ్యం బుధాః ప్రాహుః వక్షః కట్యూరుభఞ్జనమ్. 37

పైజెప్పినరీతిగ వాతము ప్రకోపించి శరీరమున వెనుకప్రక్క కంఠమున కిరుప్రక్కలను వీపును ఆశ్రయించిన స్నాయువులను సిరలను కండరములనుజేర శోషింపజేసి రొమ్మును, నడుమును, తొడలను వెనుకప్రక్కకువంచును. ఇది శరీరమున వెనుకప్రక్కకు వంగునది కావున బాహ్యాయామమని చెప్పబడును. ఇయ్యది ప్రబలమైన వాతముచే గల్గునది కావున యసాధ్యము.

బాహ్యాయామవ్యాధియందు "దన్తైస్యాస్యే చ వైవర్ణ్యం ప్రస్వేదః స్రస్తగాత్రతా, బాహ్యాయామం" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౫౬.) అని వాగ్భటమున జెప్పియున్నది కావున దంతములు ముఖంబును వివర్ణములై శరీరమున చెమటపుట్టి అవయవములు శిథిలములగునని యెరుంగునది.

మరియు "హృదయం యది వా పృష్ఠం ఉన్నతం క్రమశస్సరుక్, క్రుద్ధో వాయుర్యదా కుర్యాత్తదా తం కుబ్జమాదిశేత్". అని తంత్రాంతరమున కుబ్జలక్షణము చెప్పబడినది. వాతము ప్రకుపితమై శరీరమునందలి సిరాస్నాయు కండరములజేరి రొమ్మును

పైకున్నతముగ జేసినను, లేక నీవును పైకుబికినట్లుచేసినను కుబ్జవాతమని యర్థము. ఇచ్చట మొదటిది బాహ్యాయామమందును, రెండవదియంతరాయామమందును జేరునుగాన వేరుగ జెప్పబడలేదని యెఱుంగునది.

అభిఘాతజ ఆక్షేపకవాతవ్యాధి.

కఫపిత్తాన్వితో వాయుర్వాయురేవ చ కేవలః,
కుర్యాదాక్షేపకం త్వన్యం చతుర్థమభిఘాతజమ్. 38

వాతము కఫపిత్తముల గూడినదైనను వానిగూడకయైనను శరీరమున వ్యాపించి అవయవములను పనులజేయనీయక యాక్రమించును. అభిఘాతమున జనించునది నాల్గవ యాక్షేపకవాతము. ఈయాక్షేపకమున "యదాతు ధమనీస్సర్వాః" అని పైజెప్పబడిన ఆక్షేపక సామాన్యలక్షణములు కల్గియుండును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెఱుంగునది:—ఆక్షేపకవాతము అనగ వాతము ప్రకుపితమై శరీరమునందలి స్నాయుసిరాకండరముల నాశ్రయించి ఆయాఅవయవము జేయుకృత్యముల నడ్డగించి యాక్రమించునదియని యర్థము. దీని సామాన్యలక్షణము "యదాతు ధమనీస్సర్వాః" అని చెప్పబడినది. అట్టి యాక్షేపకవాతము అపతంత్రకము, అంతరాయామము, బాహ్యాయామము, ఆగంతుకము నని నాల్గు తెరంగులనుండు. అపతానకము, దండాపతానకములు రెండును అపతంత్రకభేదములు. ధనుస్తంభమనునది అంతరాయామ బాహ్యాయామములకు సామాన్యలక్షణముగాని వేరుకాదు. ఈవ్యాధులయం దన్నిటి యందును వాతము వ్యాపించి అవయవముల చేష్టల నిరోధించును కావున ఆక్షేపకమనునది యన్నిటికిని సామాన్యలక్షణమగును. ఈనియమమునుబట్టియే 'కుర్యాదాక్షేపకం త్వన్యం చతుర్థమభిఘాతజమ్" అని ప్రకృతగ్రంథమున నిర్దేశింపబడెను.

వాగ్భటాచార్యుడు అంతరాయామ బాహ్యాయామములతోగూడ వ్రణాయామ మను మూడవదాని నిట్లు చెప్పెను:—"వ్రణం మర్మాశ్రితం ప్రాప్య సమీరణసమీరణాత్, వ్యాయచ్ఛన్తి తనుం దోషాః సర్వామాపాదమస్తకమ్. తృష్యతః పాణ్డుగాత్రస్య వ్రణాయామః స వర్జితః" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౨౭) వాతాదిదోషములు కణతలు మున్నగు మర్మస్థానముల జనించినవ్రణము జేరి, ప్రకుపితమైన వాతముచే పిత్తకఫములుగూడ ప్రేరితములై అన్నియుం గలిసి పాదములు మొదలు శిరస్సువరకు శరీరమునంతటి నాక్రమించి నిర్వ్యాపారముగ జేయును. అట్టిరోగమున మనుజుడు వెల్లనైనశరీరముగలవాడై మిక్కిలి దప్పిచే బీడింపబడినచో మిక్కిలి యసాధ్యమగును, అని భావము. ఇది యాయామభేదములో జేరినదని ప్రకృతగ్రంథమున వేరుగ జెప్పబడదయ్యె.

అసాధ్యాక్షేపకలక్షణము.

గర్భపాతనిమిత్తశ్చ శోణితాతిస్రవాచ్చ యః,
అభిఘాతనిమిత్తశ్చ న సిధ్యత్యపతానకః. 39

గర్భము అకాలమున స్రవించి చెడినప్పుడును, రక్తముఅధికముగ స్రవించినప్పుడును కల్గినయపతానకమను నాక్షేపకవాతంబును, దండప్రహారము మున్నగు నభిఘాతములచే గల్గిన యాగంతుకంబగు నాక్షేపకంబును అసాధ్యమగును. ఇచ్చట గర్భపాతనిమిత్తమైనది అసాధ్యంబును, రక్తస్రావమున గల్గినది యింతకన్ననసాధ్యంబును, అభిఘాతమున జనించినది దానికన్న మిక్కిలి యసాధ్యంబు నగునని వ్యాఖ్యాతల యభిప్రాయము.

(ఇచ్చట వాతము పిత్తముతో గూడినదైనను, కఫముతో గూడినదైనను, వానిం గూడక కేవలవాతంబైనను ఆక్షేపకవాతమును గల్గించును కావున పైజెప్పినరీతిగ మూడు విధంబులును, దండతాడనము ముష్టిప్రహారము మున్నగుకారణములచే జనించినయాగంతుకం బొకటియు గలిసి నాల్గువిధములగును. గర్భపాత-రక్తస్రావములచే గల్గిన యాక్షేపము కేవల వాతముచే గల్గును అను నిర్ణయము గదాధరుడు జూపియున్నాడు.)

ఏకాఙ్గసర్వాఙ్గవాతలక్షణము.

గృహీత్వార్ధం తనోర్వాయుః సిరాస్స్నాయూర్విశోష్య చ,
పక్షమన్యతరం హన్తి సన్ధిబన్ధాన్విమోక్షయన్. 40
కృత్స్నోఽర్ధకాయస్తస్య స్యాత్ అకర్మణ్యో విచేతను,
ఏకాఙ్గరోగం తం కేచిదన్యే పక్షవధం విదుః. 41
సర్వాఙ్గరోగస్తద్వచ్చ సర్వకాయాశ్రితేఽనిలే,

వాతము ప్రకోపమునొంది శరీరమున నర్థభాగమున వ్యాపించి సిరలను స్నాయువులను శోషింపజేసి సంధిబంధముల (కీళ్ల) ను సడలించి శరీరమున కుడిభాగమునందైనను ఎడమభాగమునందైనను కదలించుట మున్నగుచేష్టలయందు సామర్థ్యముడిగించును. అట్టి యర్థశరీరమునం దంతటను పనులుజేయ సామర్థ్యములేక స్పర్శనెఱుంగజాలక యుండును. దీనిని యేకాంగవాతమని కొందరును, పక్షవధమని మఱికొందరును వచించెదరు. పైజెప్పినరీతిగ వాతము ప్రకుపితమై శరీరమునం దెల్ల రెండుభాగములయందును పూర్తిగ వ్యాపించి ఇరుప్రక్కలనుండు సిరాస్నాయువుల శోషింపజేసి సంధిబంధములన్నింటిని శిథిలములుగ జేసి క్రియాసామర్థ్యములేక జేసినచో నయ్యది సర్వాంగవాత మనబడును.

ఏకాంగవాత సాధ్యాసాధ్యలక్షణములు.

దాహసన్తాపమూర్ఛాస్స్యుః వాయౌ పిత్తసమన్వితే. 42
శైత్యశోథగురుత్వాని తస్మిన్నేవ కఫాన్వితే,
శుద్ధవాతహతం పక్షం కృచ్ఛ్రసాధ్యతమం విదుః. 43
సాధ్యమన్యైన సంయుక్తం అసాధ్యం క్షయహేతుకమ్,

వాతము ప్రకుపితమై పిత్తముతోఁగూడి పైఁజెప్పిన పక్షవధమును గల్గించినపుడు మంటయు సంతాపంబును మూర్ఛయు గలుగును. అట్టివాతము కఫముతోఁగూడి పక్షవధమును గల్గించినపుడు వ్యాధికల్గినయర్ధశరీరము చల్లబడియుండును. వాపు కల్గును. బరువుగనుండును. కఫపిత్తములలో నొకదానితోఁ గలియక కేవలము వాతముమాత్రము గల్గించెనేని అట్టిపక్షవధము మిక్కిలి కష్టసాధ్యమగును. అటుగాక పిత్తకఫములతోఁ గలసిన వాతమున గల్గినయెడ సాధ్యమగును. ధాతువులు క్షీణించుటచే గల్గినపక్షవధము ఎట్టిదైనను అసాధ్యమగును.

అర్దితవాతలక్షణము.

ఉచ్చైర్వ్యాహరతోఽత్యర్థం ఖాదతః కఠినాని వా. 44
హసతో జృమ్భతో వాపి భారాద్విషమశాయినః,
శిరో నాసోష్ఠచుబుకలలాటేక్షణసన్ధిగః. 45
అర్దయత్యనిలో వక్త్రం అర్దితం జనయత్యతః,
వక్రీభవతి వక్త్రార్ధం గ్రీవా చాప్యపవర్తతే. 46
శిరశ్చలతి వాక్సఙ్గః నేత్రాదీనాం చ వైకృతమ్,
గ్రీవాచుబుకదన్తానాం తస్మిన్పార్శ్వే చ వేదనా. 47
(యస్యాగ్రజో రోమహర్షో వేపథుర్నేత్రమావిలమ్,
వాయురూర్ధ్వం త్వచి స్వాపః తోదో మన్యాహనుగ్రహః.)
తమర్దితమితి ప్రాహుః వ్యాధిం వ్యాధివిచక్షణాః,

మిక్కిలి బిగ్గరగమాటలాడుట, మిక్కిలి కఠినములైనపదార్థముల నములుట, కటికినవ్వునవ్వుట, పైనములేక యొడలు మెలికలుగ నీల్గి యావలించుట, తనబలమునకు మిక్కుటముగ భారమును మోయుట, మిట్టపల్లములుగ నుండుప్రదేశమున బరుండుట, ఈకారణములచేత శిరస్సునందును, ముక్కునందును, పెదవులయందును, దవుడలయందును, నుదుటియందును, కన్నులసంధులయందు నుండువాతము ప్రకోపమునొంది పైఁజెప్పిన

స్థలములయందు బాధగల్గించుచు నర్దితవాతమును బుట్టించును. ఈవ్యాధిచేత మనుజుని నోటియందు అర్ధభాగము వంకరగనగును. మెడ వంకరగ నొకప్రక్కకు నొరుగును. తల కదలుచుండును. నోటమాట పట్టినట్లు వెడలును. కన్నులు కనుబొమలు మొదలగునవి వంకరగనగును. ఈవ్యాధిజనించిన ప్రక్క మెడయందును, దవుడలయందును, దంతములయందును నొప్పికల్గును. ప్రారంభముననే శరీరమునందలి వెండ్రుకలు జలదరించి వణుకు బుట్టును. కన్నులుకలకబారును. వాతము ఊర్ధ్వముగ వెడలును. చర్మము స్పర్శము నెఱుంగక మొద్దుబారియుండును. సూదుల బొడిచినట్లు పోటు పుట్టును. మెడకు నెమప్రక్క నిరుపార్శ్వముల నుండునరములు లాగిపట్టినట్లుండును. అంకిళ్లు పట్టుకునియుండును. ఈలక్షణములన్నియు గల్గినది యర్దితవాతమని చెప్పబడును.

మరియు నీవ్యాధియందు పండ్లుకదలుట, కంఠస్వరముమారుట, చెవుడు, తుమ్ములు వెడలకుండుట, ఘ్రాణేంద్రియము వాసన నెఱుంగకుండుట, స్మృతితప్పుట, నిదురించునపుడు నోటజొల్లుకారుట, ఉమిసినప్పుడు ఒకప్రక్కనబడుట, ఒకకన్నుమూసికొనుట ఈలక్షణములుకూడ కల్గునని వాగ్భటాచార్యుడు చెప్పెను.

మరియు:—"జత్రోరూర్ధ్వం రుజా తీవ్రా శరీరార్ధేఽథ కేఽపి వా, తమాహురర్దితం కేచిదేకాయామమథాపరే" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౩౮) అని వాగ్భటాచార్యుడు చెప్పెనుగాన నీవ్యాధియందు మెడకును మూపులకుసంధిస్థలము పైభాగముననైనను, శరీరమునందు నిలువుగ నర్ధభాగమునందైనను, లేక శరీరమున బొడ్డునకు క్రింది యర్ధశరీరమునందైనను మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పికల్గుననియు, దీనిని అర్దితవాతమని కొందరు తంత్రకారులును, ఏకాయామవాతమని మరికొందరును చెప్పెదరనియు నెఱుంగునది.

మరియు—"అర్ధే తస్మిన్ముఖార్ధే వా కేవలే స్యాత్తదర్దితమ్" (చరక. చి. అ. ౨౮) అను వాక్యముచేత ఈవ్యాధి అర్ధశరీరమునందైనను, ముఖములో సగపాలునందైనను కల్గునని చరకమునఁజెప్పిరి. ఈపక్షమునందు అర్ధాంగవాతమున నెల్లప్పుడును శరీరమునం దర్ధభాగమున బాధగలుగుననియు, అర్దితవాతమున వాతాదివేగముల ననుసరించి అప్పుడప్పుడును బాధజనించుననియు నీరెంటికిని భేదము నెఱుంగునది.

సుశ్రుతమునందు:—"అర్దయత్యనిలో వక్త్రమర్దితం జనయత్యతః" అను వాక్యముచేత నర్దితవాతము ముఖమునందు మాత్రము జనించునని చెప్పెను. ఈసుశ్రుతమతము ననుసరించి ప్రకృతగ్రంథకారుడును "అర్దయత్యనిలో వక్త్రమర్దితం జనయత్యతః" అని చెప్పెను.

అర్దితవాతాఽసాధ్యలక్షణములు.

క్షీణస్యానిమిషాక్షస్య ప్రసక్తావ్యక్తభాషిణః. 48
న సిధ్యత్యర్దితం గాఢం త్రివర్షం వేపనస్య చ,

అర్దితవాతముచే పీడితుడగు మనుజుడు శరీరమున రసాదిధాతువులును క్షీణించి, కన్నులు రెప్పవాల్చకుండి నోటమాట సరళముగ రాక కొతుకుగ మాట్లాడుచున్న యెడ నసాధ్యంబగును. మరియు మూడుసంవత్సరములవరకును అర్దితవాతము వ్యాపించి తల వణకుచున్న యెడ నయ్యదియు నసాధ్యమగును.

ఆక్షేపకాదివాతములవేగకాలనియమము.

గతే వేగే భవేత్స్వాస్థ్యం సర్వేష్వాక్షేపకాదిషు. 49

ఆక్షేపకవాతము మొదలుకొని పైజెప్పబడిన వ్యాధులన్నిటియందును వాతము వేగముగా వీచునంతవరకు బాధించి అయ్యది వేగముడిగినపుడు వ్యాధిగూడ శమించును.

వాగ్భటాచార్యుడు "గతే వేగే భవేత్స్వాస్థ్యం సర్వేష్వాక్షేపకేషు చ" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౪౨) అని చెప్పిరి. ఆక్షేపకవాతము లన్నిటియందు మాత్రము వేగముడిగినపుడు వ్యాధిశమించునని వారియభిప్రాయముగనున్నది. వ్యాఖ్యాతలుగూడ నీయభిప్రాయమునే వెల్లడించిరి.

హనుగ్రహవాతలక్షణము.

జిహ్వాతిలేఖనాచ్ఛుష్కభక్షణాదభిఘాతతః,
కుపితో హనుమూలస్థః స్రంసయిత్వాఽనిలో హనూ. 50
కరోతి వివృతాస్యత్వం అథవా వివృతాస్యతామ్,
హనుగ్రహస్స తేన స్యాత్కృచ్ఛ్రాచ్చర్వణభాషణమ్. 51

నాలుకను పలుమారు అధికముగ గీచినను, ఎండినవస్తువులను కఠినములగువస్తువులను నమలినను, అభిఘాతము గల్గినను వాతము కుపితమై తాలువులకీళ్లయందు జేరి యాకీలును సడలించి నోటిని తెరచుకొనునట్లుచేయును. లేక మూసికొనునట్లుచేయును. ఇదియే హనుగ్రహవాతమని చెప్పబడును. ఈవ్యాధియందు మాటలాడుటకును నమలుటకును మిక్కిలి కష్టముగనుండును.

వాగ్భటాచార్యులు "హనుస్రంసస్స తేన స్యాత్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౩౦) అని హనుస్రంసమను పేరు చెప్పిరి. ఈవ్యాధియందు "స్రంసయిత్వానిలో

హనూ" అని చెప్పియుండుటచేత దవుడకీళ్లను సడలించి పటుత్వమును తప్పించును కావున హనుస్రంసమనుటయే సమంజసము.

మన్యాస్తమ్భవాతలక్షణము.

దివా స్వప్నాసనస్థానవివృతోర్ధ్వనిరీక్షణైః,
మన్యాస్తమ్భం ప్రకురుతే స ఏవ శ్లేష్మణాఽఽవృతః 52

పగటిపూట నిద్రపోయినను, మిట్టపల్లములుగనుండు స్థలమున బరుండినను, కన్నుల మిక్కుటెట్టిచూచినను, కన్నుల పైకెత్తి చూచినను వాతము ప్రకోపించి కఫముతోగూడి మెడకువెనుప్రక్కనుండు ఇరుపార్శ్వముల పెద్దనరములను లాగిపట్టి యిటునటు కదల నీయక స్తంభింపజేయును. ఇయ్యది మన్యాస్తంభవాతమని చెప్పబడును.

సిరాగ్రహవాతలక్షణము.

రక్తమాశ్రిత్య పవనః కుర్యాన్మూర్ధధరాస్సిరాః,
రూక్షాస్సవేదనాః కృష్ణాః సోఽసాధ్యస్స్యాత్సిరాగ్రహః. 53

వాతము ప్రకోపమునంది రక్తమున జేరి శిరస్సును ధరించుసిరలను జిడ్డులేక రూక్షములుగను నల్లని రంగుకలవానినిగను చేసి మిక్కిలి బాధగల్గించును. ఇదియే సిరాగ్రహవాతమనబడును. ఇయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యముగ నుండును.

గృధ్రసీవాతలక్షణము.

స్ఫిక్పూర్వా కటిపృష్ఠోరుజానుజఙ్ఘాపదం క్రమాత్,
గృధ్రసీ స్తమ్భరుక్తోదైః గృహ్ణాతి స్పన్దతే ముహుః. 54
వాతాద్వాతకఫాత్తన్ద్రా గౌరవారోచకాన్వితా,

వాతము ప్రకోపించి పిరుదులపైభాగమునను, నడుమునను వీపునను, తొడలయందును, మోకాటియందును, పిక్కలయందును, పాదమునందును వరుసగ వ్యాపించి కదలింపనీలుగానట్లు పట్టి నొప్పిని సూదులగ్రుచ్చినట్లు పోటును కల్గించి మాటిమాటికి కదలించును. ఇయ్యది గృధ్రసీ యనువ్యాధి. ఇది కేవల వాతప్రకోపమునను, వాతకఫముల రెండిటి ప్రకోపముచేతను కలుగును. అందు వాతకఫములచే జనించిన గృధ్రసీవాతమున మైకము గ్రమ్మును. శరీరము బరువుగనుండును. అరోచకము కల్గును.

వాగ్భటమున—"సక్థ్నఃక్షేపం నిగృహ్ణాతి గృధ్రసీం తాం ప్రచక్షతే" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౫౪.) అని చెప్పియుండుటంజేసి యీవ్యాధియందు తొడను పైకెత్తుటకు వలనుపడనీయక కాలు స్తంభించియుండునని యెరుంగునది.

గృధ్రసీవాతవిశేషలక్షణములు.

(వాతజాయాం భవేత్తోదః దేహస్యాపి ప్రవక్రతా,
జానుకట్యూరుసన్ధీనాం స్ఫురణం స్తబ్ధతా భృశమ్.
వాతశ్లేష్మోద్భవాయాన్తు నిమిత్తం వహ్నిమార్దవమ్,
తన్ద్రాముఖప్రసేకశ్చ భక్తద్వేషస్తథైవచ.)

పైజెప్పినరీతిగ రెండువిధములైన గృధ్రసీవాతములలో కేవల వాతప్రకోపమున కల్గిన గృధ్రసీవాతమున శరీరమునందెల్ల పోటుపుట్టును. శరీరము వక్రమగును. మోకాళ్లయందును, నడుమునందును, తొడలయందును, కీళ్లయందును అదరును. స్తంభించియుండును; మరియు నయ్యది వాతకఫములచే గల్గినయెడ జఠరాగ్ని మందగించును. కునికిపాటు కల్గును. నోట జొల్లుకారును. అన్నముపై ద్వేషముపుట్టును.

విశ్వాచీవాతలక్షణము.

తలం ప్రత్యఙ్గులీనాం యాః కణ్డరా బాహుపృష్ఠతః. 55
బాహ్వోః కర్మక్షయకరీ విశ్వాచీ చేతి సోచ్యతే,

చేతులలో వెనుప్రక్కనుండి చేతివ్రేళ్లవరకు వ్యాపించియుండు కండరముల యందలివాతము ప్రకుపితమై వ్యాపించి చేతులను ముడుచుట చాచుట మున్నగువ్యాపారములయందు సామర్థ్యము లేకుండజేసిన నయ్యది విశ్వాచీయను వాతవ్యాధియని యెఱుంగునది.

వాగ్భటాచార్యుడు:—"బాహుచేష్టాపహారిణీ. విశ్వాచీ నామ సా మతా" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౪౪.) అని చెప్పియుండుటచే 'విశ్వాచి' యనియును నీ వ్యాధి చెప్పబడును. హస్తములయందలి కండరముల వ్యాపించి హస్తముల పటుత్వమును చెడగొట్టి పనులచేయుట కసమర్థములుగ జేసినచో విశ్వాచియనియును, కాళ్లయందలి కండరముల వ్యాపించి పనులయం దసమర్థములుగ జేసినయెడ గృధ్రసియనియును భేదము నెఱుంగునది. మరియు నీరెంటియందును తీవ్రమైనబాధ కల్గియున్నచో నయ్యది ఖల్లియను వాతరోగమని యెఱుంగునది. ఈవిషయమును "విశ్వాచీ గృధ్రసీ చోక్తా ఖల్లీ తీవ్రరుజాన్వితా" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫. శ్లో. ౫౫.) అనువాక్యముచే వాగ్భటాచార్యుడు చెప్పెను.

క్రోష్టుకశీర్షలక్షణము.

వాతశోణితజశ్శోథః జానుమధ్యే మహారుజః. 56
జ్ఞేయః క్రోష్టుకశీర్షస్తు జ్ఞేయః క్రోష్టుకశీర్షవత్,

వాతము ప్రకుపితమై రక్తమున జేరి మోకాలునందు నక్కతలవలె స్థూలమై మిక్కిలి బాధతోగూడినవాపు కలుగును. ఇయ్యది నక్కతలవలె నుండుటంజేసి క్రోష్టుకశీర్షమని యన్వర్థముగ జెప్పబడిన వాతవ్యాధియని యెఱుంగునది.

ఖంజపంగువాతలక్షణములు.

వాయుః కట్యాశ్రితః సక్థ్నః కణ్డరామాక్షిపేద్యదా. 57
ఖఞ్జస్తదా భవేజ్జన్తుః పఙ్గుస్సక్థ్నోర్ద్వయోర్వధాత్,

వాతము నడుముప్రదేశమున జేరి ప్రకుపితమై యొకతొడయందలి కండరమును స్తంభింపజేయును. అప్పుడు మనుజుడు కాలులాగిపట్టియుండుటంజేసి కుంటి నడచును. ఇది ఖంజవాతమనబడును. పైజెప్పినరీతిగ వాతము ప్రకోపమునొంది రెండుతొడలయందును జేరి యందలి కండరములను సమకాలమున స్తంభింపజేసినచో నప్పుడు మనుజుడు నడుమజాలక జిరిగిళ్లతో సంచరించును. ఇయ్యది పంగువనువ్యాధి.

ఇచ్చట కండరములనలావుగ గుండ్రములై యస్థుల గ్రమ్మి శరీరముపై వ్యాపించి యుండు స్నాయువులు. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యుడు స్నాయుభేదముల వివరించునపుడు "వృత్తాస్తు కణ్డరాస్సర్వా విజ్ఞేయాః కుశలైరిహ" అనువాక్యముచే విశదముగ జెప్పెను.

కలాయఖంజవాతలక్షణము.

ప్రక్రామన్ వేపతే యస్తు ఖఞ్జన్నివ చ గచ్ఛతి. 58
కలాయఖఞ్జం తం విద్యాన్ముక్తసన్ధిప్రబన్ధనమ్,

సంధిబంధము సడలి నడచుట కారంభించునపుడు వణకుచు కుంటుచు నడచినచో నయ్యది కలాయఖంజమను వాతవ్యాధియని చెప్పబడును. దీనిని కడాయఖంజమని వాగ్భటాచార్యులు నుడివెను.

వాతకంటకవాతలక్షణము.

రుక్పాదే విషమన్యస్తే శ్రమాద్వా జాయతే యదా. 59
వాతేన గుల్ఫమాశ్రిత్య తమాహుర్వాతకణ్టకమ్,

మిట్టపల్లముగనుండు ప్రదేశమున పాదమునుంచి నడచుటచేనైనను, శ్రమముచేనైనను వాతము ప్రకుపితమై కాలిమడమయందు జేరి తీవ్రముగ నొప్పిని కల్గించును. ఇయ్యది వాతకంటకమను వాతవ్యాధియని నుడివెదరు.

అష్ఠీలావాతలక్షణము.

నాభేరధస్తాత్సఞ్జాతః సఞ్చారీ యది వా చలః. 68
అష్ఠీలావద్ఘనో గ్రన్థిః ఊర్ధ్వమాయత ఉన్నతః,
వాతాష్ఠీలాం విజానీయాత్ బహిర్మార్గావరోధినీమ్ 69
ఏతామేవ రుజోపేతాం వాతవిణ్మూత్రరోధినీమ్,
ప్రత్యష్ఠీలామితి వదేత్ జఠరే తిర్యగుత్థితామ్. 70
మారుతేఽవిగుణే వస్తౌ మూత్రం సమ్యక్ప్రవర్తతే,
వికారా వివిధాశ్చాత్ర ప్రతిలోమే భవన్తి చ. 71

వాతము ప్రకోపించుటచేత కంసాలవాని యినుపదాకలివలె కఠినంబును ఉన్నతంబునునై పొడవుకలగ్రంథి నాభికి క్రిందిభాగమున కల్గును. ఇయ్యది వాతాష్ఠీలయని చెప్పబడును. ఇయ్యది వాతమూత్రపురీషములు వెడలుమార్గముల నడ్డుపరచును. పైజెప్పిన గ్రంథి కడుపులో నడ్డముగ కల్గి మిక్కిలి తీవ్రమైనవేదనతోఁగూడి మలమూత్రవాతముల స్రావ నడ్డగించియున్నచో ప్రత్యష్ఠీల యని చెప్పబడును. ఈవ్యాధియందును వాతము వికృతిజెందక అనులోమముగ సంచరించునపుడు మలమూత్రాదులు సరళముగ వెడలును. అటుగాక విలోమముగ సంచరించుచో మలమూత్రాదులు ధారాళముగ వెడలక యడ్డగింపబడును.

కంపవాత-ఖల్లీవాతలక్షణములు.

సర్వాఙ్గకమ్పశ్శిరసో వాయుర్వేపథుసంజ్ఞకః,
ఖల్లీ తు పాదజఙ్ఘోరుకరమూలావమోటనీ. 72

వాతము ప్రకోపించి శరీరమునందలి సర్వావయవములను శిరస్సును గడగడ వణకించినచో నయ్యది కంపవాతమని చెప్పబడును. మరియు పాదములయందును పిక్కలయందును తొడలయందును మణికట్టునందును వ్యాపించిన సిరలనుబంధించి పనులయందు సామర్థ్యములేక యుండునట్లుచేసినయెడ ఖల్లీవాతమని చెప్పబడును.

అనుక్తవాతవ్యాధినిర్ణయము.

స్థాననామానురూపైశ్చ లిఙ్గైశ్శేషాన్వినిర్దిశేత్,
సర్వేష్వేతేషు సంసర్గం పిత్తాద్యైరుపలక్షయేత్ 73

వాతవ్యాధిజనించు స్థానభేదములను నామభేదములనుబట్టి వానివానిలక్షణముల చేత నాయావ్యాధిని నిర్ణయించునది. (కడుపులో వాతసంబంధమగుబాధ జనించినచో కుక్షిశూలమనియు, ఇరుప్రక్కలలో బాధకల్గినపుడు పార్శ్వశూలమనియు నీరీతి నిర్ణయింపవలెనని భావము) మరియు వాతవ్యాధులన్నిటియందును కఫపిత్తముల సంబంధముకల్గినప్పుడు వానిలక్షణములబట్టి సంసర్గము నెరుంగునది.

వాతవ్యాధిసాధ్యాఽసాధ్యనిర్ణయము.

హనుస్తమ్భార్దితాక్షేపపక్షాఘాతాఽపతానకాః,
కాలేన మహతాఢ్యానాం యత్నాత్సిధ్యన్తి వా న వా. 74
నవాన్బలవతస్త్వేతాన్ సాధయేన్నిరుపద్రవాన్,

పైజెప్పినవాతవ్యాధులలో హనుస్తంభవాతంబును, అర్దితవాతంబును, ఆక్షేపకవాతంబును, పక్షాఘాతంబును, అపతానకంబును, ఈవ్యాధులు మిక్కిలి ధనవంతులైనవారు చాలకాలమువరకు ధనవ్యయమునకు విసుకుజెందక మిక్కిలిపూనికతో కఠినచికిత్స జేసికొనినచో నొకవేళ నివర్తించును. ఒకసమయమున నివర్తింపదు. కావున వైద్యుడు రోగియొక్క శరీరమును చక్కఁగ గమనించి యుపద్రవములు లేకున్నచో నట్టిరోగికి చికిత్స జేయ బ్రయత్నించవలెను.

వాతవ్యాధ్యుపద్రవములు.

విసర్పదాహరుక్సఙ్గమూర్ఛారుచ్యగ్నిమార్దవైః 75
క్షీణమాంసబలం వాతాః ఘ్నన్తి పక్షవధాదయః,
శూనం సుప్తత్వచం భగ్నం కమ్పాధ్మాననిపీడితం,
రుజార్తిమన్తం చ నరం వాతవ్యాధిర్వినాశయేత్. 76

విసర్పము, తీవ్రమైనమంట, నొప్పి, మలమూత్రబంధము, మూర్ఛ, అరోచకము, అగ్నిమాంద్యము, అనునీయుపద్రవముల చేత శరీరమునందలిబలంబును మాంసంబును క్షీణించినచో పైజెప్పబడినపక్షవధము మున్నగువాతవ్యాధులు రోగిని తప్పక చంపును. మరియు శరీరమునం దంతట వాపు, చర్మమున స్పర్శము నెఱుంగజాలకుండుట, విరుగుట, వణకు, కడుపుబ్బరము, తీవ్రమైననొప్పి, మంట అను నీయుపద్రవములచే పీడింపబడినచో వాతవ్యాధి రోగిని చంపును.

అవ్యాహతగతిర్యస్య స్థానస్థః ప్రకృతిస్థితః,
వాయుస్స్యాత్సోఽధికం జీవేద్వీతరోగస్సమాశ్శతమ్ 77

వాతము తనకు నియతమగుస్థానముననే వృద్ధిక్షయములు లేక సమస్థితియుండి, శరీరమునందెల్ల నిరాటంకముగ వ్యాపించుచు వికృతిజెందకుండునేని రోగములు లేక నూరు వత్సరములకన్న నధికముగ జీవించును.

“సమాసప్తిర్ద్వివిఘ్నా మనుజకరిణాం పఞ్చచ నిశాః” అను ప్రమాణవచనముచేత మనుజులకును ఏనుంగులకును నూటయిరువది సంవత్సరములును ఐదుదినములును పరమాయుష్యమని తెలియుచున్నది కావున, వాతము పైజెప్పిన స్థితినుండునేని పరమాయుష్యమునకుపై నధికముగ కూడ జీవించునని భావము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
వాతవ్యాధినిదానం సమాప్తమ్.

---

౨౩. వాతరక్తనిదానమ్.

వాతవ్యాధుల నిదానమును జెప్పుచు క్రోష్టుశీర్షవాతమునందు “వాతశోణితజశ్శోథః” అని చెప్పియుండుటంజేసి వాతవ్యాధినిదానానంతరము వాతవ్యాధివిశేషమగు వాతరక్తనిదానము చెప్పబడును.—

వాతరక్తము జనించుటకు కారణములు.

లవణామ్లకటుక్షారస్నిగ్ధోష్ణాజీర్ణభోజనైః,
క్లిన్నశుష్కాఽమ్బుజానూపమాంసపిణ్యాకమూలకైః. 1
కులత్థమాషనిష్పావశాకాదిపలలేక్షుభిః,
దధ్యారనాలసౌవీరశుక్తతక్రసురాసవైః. 2
విరుద్ధాధ్యశనక్రోధదివాస్వప్నప్రజాగరైః,
ప్రాయశస్సుకుమారాణాం మిథ్యాహారవిహారిణామ్.
స్థూలానాం సుఖినాం చాపి కుప్యతే వాతశోణితమ్. 3

ఉప్పు, పులుపు, చేదు, కారము అను నీరసములు కలపదార్థముల భుజించినను; స్నిగ్ధపదార్థములనైనను, గుణవీర్యములచే నుష్ణములగు పదార్థములనైనను, అజీర్ణమును కల్గించు పదార్థములనైనను విశేషముగ భుజించినను; క్లిన్నమాంసమునైనను, ఎండిన మాంసమునైనను, మత్స్యములుమున్నగుజలజంతువులమాంసమునైనను, జలప్రాంతమున సంచరించుచక్రవాకములు నీరుకోడి మున్నగుజంతువులమాంసమునైనను; గానుగపిండి, ముల్లంగి, ఉలవలు, మినుములపప్పు, అనుములు, ఆకుగూరలు, సాధారణముగుమాంసము, చెరకు రసము అనునీపదార్థములనైనను, విశేషముగ భుజించినను; పెరుగు, గంజి, సౌవీరంబను గంజి, శుక్తము, మజ్జిగ, సారాయి, మద్యము, అనునీద్రవద్రవ్యముల విశేషముగ సేవించినను; పరస్పరవిరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగ జేర్చి భుజించినను; భుజింపబడిన యాహారము జీర్ణముగాకముందు మరల భుజించినను, అధికముగ కోపపడినను, పగలు నిదురించినను, రాత్రి నిదురమేల్కాంచినను, వాతరక్తవ్యాధి జనించును. మిక్కిలి సుకుమారముగనుండువారికిని, తరుచుగ నపథ్యములగు ఆహారవిహారముల జేయువారికిని, మేదోవృద్ధిచేత శరీరము స్థూలముగనుండువారికిని, పుట్టినదాటనుండి కష్టమెరుంగక సుఖమునే యనుభవించువారికిని యీవ్యాధి తరుచుగ జనించును.

("యశ్చ నింబం పరశునా యశ్చైనం మధుసర్పిషా, యశ్చైనం గన్ధమాల్యాద్యైస్సర్వత్ర కటురేవ సః." ఇతి మున్నగుచోట్ల కటుశబ్దమునకు చేదు అనునర్థమున ప్రయోగముండుటంజేసి ప్రకృతమున 'కటుక్షార' అనుచోట కటుశబ్దమునకు చేదు అను నర్థముచేయుట సమంజసము.)

వాతరక్తసంప్రాప్తి.

హస్త్యశ్వోష్ట్రైర్గచ్ఛతశ్చాశ్నతశ్చ
విదాహ్యన్నం సవిదాహాశనస్య
కృత్స్నం రక్తం విదహత్యాశు తచ్చ
దుష్టం స్రస్తం పాదయోశ్చీయతే తు,
తత్సంపృక్తం వాయునా దూషితేన
తత్ప్రాబల్యాదుచ్యతే వాతరక్తమ్. 4

ఏనుగులు గుఱ్ఱములు ఒంటెలు మున్నగువానిపైనెక్కి సవారిజేసినను, విదాహమును కల్గించు మద్యము సుర మున్నగు నన్నపానముల విశేషముగ నుపయోగించినను శరీరమునందలి రక్తమంతయు తపింపబడి మిక్కిలి వృద్ధినొందును. పిదప వాతమును వృద్ధినొందించు నాహారవిహారములచేత వాతము వృద్ధినంది పైజెప్పినవిధముగ దుష్టమైనరక్తమునుచేరిచి దానితోగూడి యట్టిరక్తమును పాదములయందు స్రవింపజేయును. అయ్యది గడ్డకట్టియుండును. అట్టిరక్తమును స్రవింపజేయుటకు కారణమై ప్రబలముగనుండుటంజేసి వాతరక్తమని చెప్పబడును.

ఈవాతరక్తసంప్రాప్తి వాగ్భటమున నింతకన్న విశదముగ నిట్లు చెప్పబడినది:— "విదాహ్యన్నం విరుద్ధంచ తత్తచ్చాసృక్ప్రదూషణమ్, భజతాం విధిహీనం చ స్వప్నజాగరమైథునమ్. ప్రాయేణ సుకుమారాణాం అచఙ్క్రమణశీలినామ్, అభిఘాతాదశుద్ధేశ్చ నృణామసృజి దూషితే. వాతలైశ్శీతలైర్వాయుర్వృద్ధః క్రుద్ధో విమార్గగః, తాదృశేనాఽసృజా రుద్ధః ప్రాక్తదేవ ప్రదూషయేత్. ఆఢ్యరోగంఖుడం వాతబలాసం వాతశోణితమ్, తదాహుర్నామభిస్తచ్చ పూర్వం పాదౌ ప్రధావతి, విశేషాద్యానయానాద్యైః ప్రలమ్బౌ" (అ. హృ. ని. అ. ౧౬. శ్లో. ౧-౪) మద్యము పుల్లనిమజ్జిగ పెరుగు జలచరమాంసము ఉలవలు మున్నగు విదాహకరంబులైన పదార్థముల విశేషముగ సేవించినను, పరస్పరవిరుద్ధములగు అనూపమాంసమత్స్యాదులను క్షీరము మున్నగువానిని ఒకటిజేర్చి భుజించినను, శాస్త్రమునకు విరుద్ధముగ నిద్రను జాగరమును సంగమమును జేసినను, సుకు-

మారులై నడువక యొకచోటనే కూర్చొనియుండినను, శస్త్రాదులచే నభిఘాతము కల్గినను, శోధనచికిత్సచే శరీరమునందలిమలమును బైటవెడలింపకున్నను, ఇట్టికారణములచే మనుజుల శరీరమునందలి రక్తము చెడును. పిదప వాతమును వృద్ధినొందించు చేదు మున్నగురసములను శీతపదార్థములను సేవించుటచే వాతము మిక్కిలి వృద్ధినంది ప్రకుపితమై యున్మార్గమునొంది సంచరించుతరి పైజెప్పినప్రకారము దుష్టమైనరక్తముచే నడ్డగింపబడును; పిదప తనకు సమీపించిన రక్తమును తొలుత చెరచి పిమ్మట మాంసాదుల చెరచి రక్తమును తొలుత పాదములయందు వ్యాపింపజేయును. అయ్యది వాహనములపైనెక్కి సవారి చేయుటవలన పాదముల వ్రేలాడవేయుటచే చాల వృద్ధినందును. ఈరోగము ఆఢ్యవాతము, ఖుడవాతము, వాతబలాసము, వాతరక్తమును నామభేదముచే వ్యవహరింపబడును అని యర్థము. ఈవిశదమునే చరకాచార్యుడును "వాయుః ప్రవృద్ధో వృద్ధేన రక్తేనావారితః పథి, క్రుద్ధస్సన్దూషయేద్రక్తం తత్ జ్ఞేయం వాతశోణితమ్, ఖుడం వాతబలాసాఖ్యం ఆఢ్య వాతంచ నామభిః" (చరక. చి. అ. ౨౯. శ్లో. ౧౦, ౧౧) అను వాక్యముచే సూచించెను.

వాతరక్తపూర్వరూపము.

స్వేదోఽత్యర్థం న వా కార్ష్ణ్యం స్పర్శాఽజ్ఞత్వం క్షతేఽతిరుక్,
సన్ధిశైథిల్యమాలస్యం సదనం పిడకోద్గమః. 5
జానుజఙ్ఘోరుకట్యంసహస్తపాదాఙ్గసన్ధిషు,
నిస్తోదస్స్ఫురణం భేదో గురుత్వం సుప్తిరేవ చ. 6
కణ్డూస్సన్ధిషు రుగ్భూత్వా భూత్వా నశ్యతి చాఽసకృత్,
వైవర్ణ్యం మణ్డలోత్పత్తిః వాతాసృక్పూర్వలక్షణమ్. 7

వాతరక్తవ్యాధి జనించుటకుముందు శరీరముపై చెమట యధికముగ బట్టును. లేక చెమట బొత్తుగ బట్టకయుండును. శరీరమెల్ల నల్లబడును. శరీరమును తాకినచో స్పర్శమును తెలిసికొనజాలకుండును., గోటిగిల్లినయెడ నధికముగ నొప్పికల్గును. కీళ్లు సడలినట్లుండును. పనులుజేయుటయం దుత్సాహము లేకుండును. శరీరము కృశించును. శరీరముపైని సన్నని బొబ్బలులేచును. మోకాళ్లు చిరుదొడలు పెందొడలు నడుము మూపులు హస్తములు పాదములు అను నవయవముల కీళ్లయందు సూదులబొడిచినట్లు పోటు కల్గును. శరీరము అదరును. బగులును. బరువుగనుండును. స్పర్శము తెలియకుండును. దురదబుట్టును. కీళ్లయందెల్ల పలుమారు నొప్పికల్గి తనంతటనే శాంతినొందును. శరీరమున స్వాభావిక

వర్ణము మారును పొడలు బుట్టును. ఇవియన్నియు వాతరక్తవ్యాధికి పూర్వరూపములై జనించును.

వాతాధికవాతరక్తలక్షణము.

వాతాధికేఽధికం తత్ర శూలస్ఫురణభఞ్జనమ్,
శోథస్య రౌక్ష్యం కృష్ణత్వం శ్యావతా వృద్ధిహానయః. 8
ధమన్యఙ్గులిసన్ధీనాం సఙ్కోచోఽఙ్గగ్రహోఽతిరుక్,
శీతద్వేషానుపశయౌ స్తమ్భవేపథుసుప్తయః. 9

వాతము రక్తముతో జేరి వాతరక్తమును కల్గించునని పైనిచెప్పబడినది; ఆరెంటిలో వాతమధికముగనున్నపుడు ఎడతెగని నొప్పి, అదరుట, కొరడాలో కొట్టినట్లు ఉండుండి నొప్పుట. ఇవి యధికములుగ నుండును. మిక్కిలిరూక్షమై గరగరలాడుచు నల్లనిరంగైనను, లేక శ్యామలవర్ణంబైనను కల్గినవాపుపుట్టి అయ్యది క్షణంకటనే వృద్ధినందుచు తగ్గుచునుండును. ధమనులును, వేళ్లకీళ్లును ముడుచుకొనును. అవయవములన్నియు నీడ్చిపట్టినట్లుండును. నొప్పియధికముగనుండును. చల్లనియుపచారాదులయందు ద్వేషము కల్గును. అట్టిశీతోపచారముల జేసినచో శరీరమునకు సుఖములేక ప్రతికూలముగనుండును. శరీరము స్తంభించియుండును. లేక వణకును. శరీరమున స్పర్శజ్ఞానము బొత్తుగ చెడును.

రక్తాధికవాతరక్తలక్షణము.

రక్తే శోథోఽతిరుక్తోదః తామ్రశ్చిమిచిమాయతే,
స్నిగ్ధరూక్షైశ్శమం నైతి కణ్డూక్లేదసమన్వితః. 10

రక్తంబధికమైన వాతరక్తమునందు వాపు అధికముగనుండి మిక్కిలి నొప్పికల్గి సూదులబొడిచినవిధముగ పోటుబుట్టి ఎఱ్ఱనై చిమచిమయుచున్నట్లుండును. స్నిగ్ధంబులును రూక్షంబులునగు చికిత్సలచేత శాంతినొందక దురదయు చెమ్మయు గల్గియుండును.

పిత్తాధికవాతరక్తలక్షణము.

పిత్తే విదాహస్సమ్మోహః స్వేదో మూర్ఛామదస్తృషా,
స్పర్శాసహత్వం రుగ్రాగః శోథః పాకో భృశోష్మతా. 11

వాతరక్తమునందు పిత్తమధికముగనుండు నెడ మంట అధికముగనుండును. మైకము గ్రమ్మును. చెమటబట్టును. మూర్ఛవచ్చును. తిక్కరేగి త్రిప్పినట్లుండును. దప్పి యధికమగును. శరీరమును తాకినచో నోర్వలేకుండును. వాపు ఎఱ్ఱనిరంగుకల్గియుండును. అచ్చటచ్చట పుండగును. శరీరముపైని వేడి యధికముగ నుండును.

కఫాధిక-ద్వన్ద్వజవాతరక్తలక్షణము.

కఫే స్తైమిత్యగురుతా సుప్తిస్నిగ్ధత్వశీతతాః,
కణ్డూర్మన్దా చ రుక్ ద్వన్ద్వం సర్వలిఙ్గం చ సఙ్కరాత్. 12

కఫంబధికముగనుండు వాతరక్తమున శరీరముపై తడిబట్ట గప్పినట్లు మొద్దుబారియుండును. శరీరము బరువుగనుండును. చర్మముపై స్పర్శము దెలియదు. స్నిగ్ధమై చల్లగనుండును. దురదకల్గును. కొంచెముగ నొప్పియుండును. త్రిదోషములలో రెండేసిదోషము లధికముగనుండు వాతరక్తవ్యాధియందు వాతపిత్తకఫములకు పైజెప్పినలక్షణములు మిశ్రములుగనుండును. త్రిదోషసంకరమున జనించిన వాతరక్తమున త్రిదోషములకు వేరువేర జెప్పినలక్షణములన్నియు కల్గును.

వాతరక్తగమనభేదములు.

పాదయోర్మూలమాస్థాయ కదాచిద్ధస్తయోరపి,
ఆఖోర్విషమివ క్రుద్ధం తద్దేహముపసర్పతి. 13

పైజెప్పబడిన వాతరక్తవ్యాధి యొకప్పుడు పాదమూలమునందును, మరియొకప్పుడు హస్తములమూలమునందును స్థిరముగ కొంతకాలమణగియుండి, కాలాంతరమున ఎలుక విషము శరీరమున డాగియుండి సమయమునవ్యాపించువిధముగ శరీరమునందెల్ల నానాట వ్యాపించును.

చరకాచార్యుడు ఈవ్యాధిని రెండువిధములుగ నిట్లు విభజించెను.—"ఉత్తానమపి గమ్భీరం ద్వివిధం వాతశోణితమ్, త్వఙ్మాంసాశ్రయముత్తానం గమ్భీరం త్వన్తరాశ్రయమ్" (చరక. చి. అ. ౨౯. శ్లో. ౧౯) వాతరక్తము ఉత్తానమనియు గంభీరమనియు రెండుతెరంగులు. అందు చర్మమాంసముల నాశ్రయించినది యుత్తానము. మేదస్సును అస్థిమజ్జల నాశ్రయించి జనించినది గంభీరము.

పైజెప్పబడిన రెండువిధములైన వాతరక్తములకు విశేషలక్షణములను వాగ్భటాచార్యుడిట్లు చెప్పెను:—"కణ్డ్వాదిసంయుతోత్తానే త్వక్తామ్రశ్యావలోహితా, సాయామా భృశదాహోషా; గమ్భీరేఽధికపూర్వరుక్, శ్వయథుర్గ్రథితః పాకీ వాయుస్సన్ధ్యస్థిమజ్జసు, ఛిన్దన్నివ చరత్యన్తర్వక్రీకుర్వంశ్చ వేగవాన్, కరోతి ఖఞ్జం పఙ్గుం వా శరీరే సర్వతశ్చరన్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౬. శ్లో. ౯. ౧౧) చర్మమాంసములనాశ్రయించి జనించిన(ఉత్తాన)వాతరక్తమునందు చర్మము దురద మొదలగుబాధలుగల్గి తామ్రవర్ణంబైనను, శ్యావవర్ణంబైనను, లేక రక్తవర్ణంబైనను కల్గియుండును. అధికమైనమంటయు

విస్ఫురగిలినవిధముగ తాపంబును గల్గి యీడువబడినట్లుండును. గంభీరవాతరక్తమునందు వాతము సంధులయందును, అస్థులయందును, మజ్జ(మూలగ) యందును బ్రకోపించి సంచరించుచు మిక్కిలి తీవ్రమైననొప్పిని, ఘనీభవించినవాపును కల్గించును. శరీరమునందెల్ల నుండగును అట్టివాతము పైజెప్పినస్థానముల లోభాగమున భేదించువిధముగ సంచరించుచు మిక్కిలి వేగముతోగూడి యంతటను వ్యాపించి అవయవముల వక్రములుగ జేయును. అవయవముల శిథిలముగ జేయును. ఒకకాలిని కుంటిగనైనను, లేక రెండుకాళ్లను స్వాధీనము లేని మొండివానిగనైనను రోగిని చేయును.

వాతరక్తాసాధ్యలక్షణము.

ఆజానుస్ఫుటితం యచ్చ ప్రభిన్నం ప్రస్రుతం చ యత్,
ఉపద్రవైశ్చ యజ్జుష్టం ప్రాణమాంసక్షయాదిభిః 14
వాతరక్తమసాధ్యం స్యాత్ యాప్యం సంవత్సరోత్థితమ్,

మోకాలివరకు వ్యాపించినదియు, పగిలినదియు, పగిలి నీరుగారుచున్నదియు, క్రిందజెప్పబడు నుపద్రవముల గూడినదియు, శరీరమునందలి బలమాంసములు క్షీణించినదియు నగువాతరక్తము అసాధ్యమగును. అట్టియసాధ్యలక్షణములు లేక సంవత్సరకాలమునకు వెలిబడిన వాతరక్తము యాప్యము (ప్రాణాంతకముగాక వ్యాధి యుత్కటముగా నుండునట్లు చికిత్స జేయదగినది)గ నగును. సంవత్సరకాలమునకు లోబడి పైజెప్పినయసాధ్య చిహ్నములు లేనిచో ప్రయత్నముచే సాధింపదగి యుండునని భావము.

ఉపద్రవములచే వాతరక్తాసాధ్యత్వము.

అస్వప్నారోచకశ్వాసమాంసకోథశిరోగ్రహాః, 15
మూర్ఛాభిమదరుక్తృష్ణాజ్వరమోహప్రవేపకాః,
హిక్కాపాఙ్గుల్యవీసర్పపాకతోదభ్రమక్లమాః 16
అంగులీవక్రతాస్ఫోటదాహమర్మగ్రహార్బుదాః,
ఏతైరుపద్రవైర్వర్జ్యం మోహేనైకేన వాపి యత్. 17
అకృత్స్నోపద్రవం యాప్యం, సాధ్యం స్యాన్నిరుపద్రవమ్,
ఏకదోషానుగం సాధ్యం నవం, యాప్యం ద్విదోషజమ్,
త్రిదోషజమసాధ్యం స్యాత్ యస్య చ స్యురుపద్రవాః. 18

నిదురబట్టకుండుట, అరుచి, శ్వాసము, శరీరమునందలి యీవ్యాధి వ్యాపించిన చోట మాంసము కుళ్లియుండుట, తలలాగిపట్టినట్లుండుట, మూర్ఛ, అధికముగ తిక్క

రెత్తినట్లుండుట, అధికమైననొప్పి, తీవ్రమైనదప్పి, జ్వరము, మైకము, వణకు, ఎక్కిళ్లు, కుంటితనము, విసర్పము, పుండగుట, సూదులబొడిచినవిధముగ పోటు, చక్రముపైనుండు వానివలె నొడలుతిరుగుట, బడలిక, వ్రేళ్లుముడిచికొనుట, లేక వంకరటింకరయగుట, పగులుట, మంట, మర్మస్థలములయందు పట్టినట్లుబాధ, అర్బుదంబువ్రణము, అనునివి యన్నియు వాతరక్తవ్యాధియందు జనించునుపద్రవములు. ఈయుపద్రవములన్నింటిచే నైనను, లేక ఒకమోహమాత్రముచేనైనను కూడియున్న వాతరక్తవ్యాధి యసాధ్యంబగును. పైజెప్పిన యుపద్రవములన్నియు లేక కొన్నియుపద్రవములు మాత్రము కల్గినది యాప్యమగును. ఉపద్రవములలో నొకటైనను లేకున్న నయ్యదియు, వాతాదిదోషములలో నొక్కదోషముతో మాత్రము కూడి నవీనముగ జనించినదియు సాధింపదగి యుండును. రెండుదోషముల సంసర్గమున గల్గినది యాప్యమగును. త్రిదోషసంకరమున గల్గినదియు, ఒక్కదోషసంబంధముండినను ఉపద్రవములన్నింటితో గూడినదియు నసాధ్యంబగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
వాతరక్తనిదానం సమాప్తమ్.

౨౪. ఊరుస్తమ్భనిదానమ్.

ఊరుస్తంభవాతము వాతవ్యాధులలో నంతర్భూతమైనది కావున వాతరక్తనిదానము జెప్పినపిదప నూరుస్తంభనిదానము జెప్పుట:—

ఊరుస్తంభకారణము, సంప్రాప్తి.

శీతోష్ణద్రవసంశుష్కగురుస్నిగ్ధైర్నిషేవితైః,
జీర్ణాజీర్ణే తథాఽఽయాససంక్షోభస్వప్నజాగరైః. 1
సశ్లేష్మమేదఃపవనః సామమత్యర్థసఞ్చితమ్,
అభిభూయేతరం దోషం ఊరూ చేత్ప్రతిపద్యతే. 2
సక్థ్యస్థీని ప్రపూర్యాన్తః శ్లేష్మణా స్తిమితేన చ,
తదా స్త(స్క)భ్నాతి, తేనోరూ స్తబ్ధౌ శీతావచేతనౌ. 3
పరకీయావివ గురూ స్యాతామతిభృశవ్యథౌ,
ధ్యానాఙ్గమర్దస్తైమిత్యతన్ద్రాచ్ఛర్ద్యరుచిజ్వరైః 4
సంయుక్తౌ పాదసదనకృచ్ఛ్రోద్ధరణసుప్తిభిః,
తమూరుస్తమ్భమిత్యాహురాఢ్యవాతమథాపరే 5

పరస్పరవిరుద్ధగుణములుగల శీతోష్ణపదార్థములను, ఆర్ద్రశుష్కపదార్థములను, గురులఘుపదార్థములను, స్నిగ్ధరూక్షపదార్థములనొకటిగఁగూర్చి మిక్కుటముగ నుపయోగించినను, భుజింపబడినయాహారము కొంచెము జీర్ణమై, కొంచెము జీర్ణముకాకుండుసమయమున మరల భుజించినను, శరీరమున కాయాసమును గల్గించుపనులచేసినను, మనస్సునిల్కడలేక క్షోభముకల్గినను, రాత్రివేళలయందు నిదురమేల్కాంచియున్నను, పవటివేళ నిదురించినను, ఇట్టికారణములచేత కఫముతోడను మేదస్సుతోడను గూడినవాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది, ఆమరసముతోగూడి మిక్కిలి వృద్ధినొందియున్న పిత్తమును జెరచి, తొడలయందు జేరి, తొడలలోనుండు ఎముకలలోని రంధ్రములను కఫముచేతను మేదస్సుచేతను నిండించి స్తంభింపజేయును. అట్టితొడలు చల్లబడి ప్రాణములేనిదానింబోలె స్పర్శమును కొంచెమైన నెరుంగక, మరియొకని యవయవములబోలె తనకు మోయుటకును మిక్కిలి కష్టముగను భారముగను మిక్కిలి నొప్పి మున్నగుబాధలతో గూడియుండును.

మరియు చింత, ఒడలినొప్పులు, తడిగుడ్డ గప్పినవిధముగ శరీరము జడముగనుండుట, మైకము, వాంతి, అరోచకము, జ్వరము, ఈలక్షణములతో గూడి పాదములు కృశతనొందును. కాళ్ల స్పర్శము నెరుంగజాలకుండును. కాళ్ల పైకెత్తవలెనన్న మిక్కిలి కష్టముచే నెత్తవలసియుండును. ఇట్టిలక్షణముగలది యూరుస్తంభవాతమని చెప్పబడును. దీనినే ఆఢ్యవాతమనియు కొందరు తంత్రకారులు వచించెదరు. ఈవ్యాధియందు వాతము ప్రధానముగ నుండును.

మరియు:—"ఊరౌ శ్లేష్మా సమేదస్కో వాతపిత్తేఽభిభూయ తు" అని చరకమునమున్నదికావున కఫము మేదస్సుతోగూడి వాతపిత్తములతిరస్కరించి యూరువులజేరి యూరుస్తంభమును గల్గించునని తెలిసెడిని. వీరిమతమున కఫము ప్రధానముగ నుండునని భావము. ఇయ్యది దేశకాలానుసరణముగ నొకసమయమున కఫప్రధానముగను ఒకసమయమున వాతప్రధానముగను కలుగునని యుద్దేశించి యార్షమతమున పరస్పరభేదముగ నిర్దేశింపబడినది.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—ఈవ్యాధిని ప్రకృతగ్రంథకారుడు ఊరుస్తంభమనియు, మతాంతరమున నాఢ్యవాతమనియు నామభేదములచే జెప్పెను. వాగ్భటాచార్యుడును "శీతోష్ణద్రవసంశుష్క......తమూరుస్తమ్భ మిత్యాహుః ఆఢ్యవాతమథాపరే" (అ. హృ. ని. అ. ౧౫ శ్లో. ౪౭, ౫౧) అనుగ్రంథముచే పైరీతినుపూర్విని పఠించిరి. ప్రకృతగ్రంథము సంగ్రహాత్మకముగాన వాగ్భటానుపూర్వినే సంగ్రహించినట్లున్నది. వీరిరువురును ఊరుస్తంభమునకు ఆఢ్యవాతమను నామాంతరమును మతాంతరముగ ననువదించిరి.

చరకమున—"స్తమ్భయేత్ స్థైర్యశైత్యాభ్యాం ఊరుస్తమ్భస్తతస్తు సః" (చరక. చి. అ. ౨౭ శ్లో. ౧౪) అని చెప్పిరి. కాని యాఢ్యవాతమను నామాంతరమును చెప్పియుండలేదు. వాతరక్తమును చెప్పునపుడు—"ఖుడం వాతబలాసాఖ్యం ఆఢ్యవాతం చ నామభిః" (చరక. చి. అ. ౨౯ శ్లో. ౧౧) అని వాతరక్తమునకు ఆఢ్యవాతమను నామాంతరమును మతాంతరమున జెప్పిరి.

వాగ్భటులు వాతరక్తమును ఆఢ్యరోగమనియు, ఊరుస్తమ్భమును ఆఢ్యవాతమనియు నామాంతరములచే జెప్పిరి. ఈరెండుమతములయందును నామమాత్రవ్యత్యాసము గానవచ్చినను లక్షణభేదము కానరాదు. కావున విరోధములేదు.

ఊరుస్తంభప్రాగ్రూపాదులు.

ప్రాగ్రూపం తస్య నిద్రాతిధ్యానం స్తిమితతా జ్వరః,
రోమహర్షోఽరుచిశ్ఛర్దిః జంఘోర్వోస్సదనం తథా. 6

వాతశ్లేష్మభిరజ్ఞానాత్తస్య స్యాత్సన్నిహనాత్పునః,
పాదయోస్పదనం సుప్తిః కృచ్ఛ్రాదుద్ధరణం తథా. 7
జఙ్ఘోరుగ్లాని రత్యర్థం శశ్వచ్చాదాహవేదనే,
పాదం చ వ్యథయేన్న్యస్తం శీతస్పర్శం న వేత్తి చ. 8
సంస్థానే పీడనే గత్యాం చాలనే చాప్యనీశ్వరః,
అన్యనేయౌ హి సంభగ్నౌ (అన్యసేవహి సంభగ్నౌ)
ఊరూ పాదౌ చ మన్యతే. 9

ఈయూరుస్తంభము జనించుటకుముందు అధికముగ నిదురవచ్చును. అధికముగ మనుజునకు చింతకలుగును. శరీరము మొద్దుబారియుండును. జ్వరమువచ్చును. శరీరము నందలి రోమములు జలదరించును. అరోచకము కల్గును. వాంతియగును. పిక్కలును తొడలును కృశించును. ఇవియన్నియు నూరుస్తంభమునకుమున్ను జనించుపూర్వరూపములు. మరియు నీవ్యాధియందు కంపము సంకోచము మున్నగులక్షణములబట్టి వాతవ్యాధియని భ్రమసి వాతమునకు ప్రతికూలమగు స్నేహన (జిడ్డునుకల్గించు) చికిత్స జేసినచో పాదములు కృశించి స్పర్శము నెఱుంగజాలకుండును. పైకెత్తుటకు చాలకష్టముగనుండును. (ఇది వ్యాధి విపరీతానుపశయము). మరియు నీవ్యాధియందు పిక్కలయందును తొడలయందును తీవ్రముగ బాధకల్గును. కాళ్లయందు మాటిమాటికిని కొంచెముగ మంటయు నొప్పియుకల్గును. పాదము క్రిందనునిచినయెడ బాధకల్గును. చల్లని స్పర్శమును తెలియకుండును. కాళ్లను సమముగ క్రిందనుంచుటకును పీడనమునకును నడచుటకును కదలించుటకును సామర్థ్యము లేకుండును. కాళ్లను తొడలును తనశరీరమునకు సంబంధములేనియట్లును విరిగినట్లును స్వాధీనము తప్పియుండును.

ఊరుస్తంభసాధ్యాఽసాధ్య నిర్ణయము.

యదా దాహార్తితోదార్తో వేపనః పురుషో భవేత్,
ఊరుస్తమ్భస్తదా హన్యాత్ సాధయేదన్యథా నవమ్. 10

ఊరుస్తంభవ్యాధియందు మంటయు సూదుల గ్రుచ్చినట్లు పోటును వణకును కల్గినచో నీవ్యాధి రోగినిచంపుకచంపును. పైజెప్పినలక్షణములులేక నూతనమైయున్నచో చికిత్సచే సాధ్యమగును. (ఈవ్యాధియందు దోషభేదముల ప్రత్యేకముగ జెప్పకుండుటచే నియ్యది త్రిదోషసన్నిపాతముచే జనించి యొకవిధముగనే యుండునని యెఱుంగునది).

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఊరుస్తంభనిదానం సమాప్తమ్.

౨౫. ఆమవాతనిదానమ్.

ఊరుస్తంభమున "సామమత్యర్థసంచితమ్" అని ఆమమునుగూడ జెప్పియుండుట వలన నూరుస్తంభనిదానమును జెప్పినపిదప ఆమవాతనిదానమును జెప్పుట.—

ఆమవాతముజనించుటకు కారణము-సంప్రాప్తి.

విరుద్ధాహారచేష్టస్య మన్దాగ్నేర్నిశ్చలస్య చ,
స్నిగ్ధం భుక్తవతో హ్యన్నం వ్యాయామం కుర్వతస్తథా. 1
వాయునా ప్రేరితో హ్యామః శ్లేష్మస్థానం ప్రధావతి,
తేనాత్యర్థం విదగ్ధోఽసౌ ధమనీః ప్రతిపద్యతే. 2
వాతపిత్తకఫైర్భూయో దూషితస్సోఽన్నజో రసః,
స్రోతాంస్యభిష్యన్దయతి నానావర్ణోఽతిపిచ్ఛిలః 3
జనయత్యాశు దౌర్బల్యం గౌరవం హృదయస్య చ,
వ్యాధీనామాశ్రయో హ్యేషః ఆమసంజ్ఞోఽతిదారుణః 4
యుగపత్కుపితా వస్తః త్రికసన్ధిప్రవేశకౌ,
స్తబ్ధం వా (చ) కురుతో గాత్రం ఆమవాతస్స ఉచ్యతే. 5

పరస్పరవిరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగ జేర్చి భుజించినను, భుజించిన యాహారము జీర్ణము కానిసమయమున దేహపరిశ్రమును సంభోగమును చేయుట మున్నగుగల విరుద్ధచేష్టల జేసినను, కాయాగ్ని మందముగ నున్నను, శరీరవ్యాపారము లేక నిశ్చలముగనున్నను, స్నిగ్ధమగు నాహారమును భుజించినతోడనే వ్యాయామము జేసినను, వాతము ప్రకోపమునొంది శరీరమునందలి పక్వముగాని యాహారరసమును కఫస్థానమున జేర్చును. మరియు నావాతదూషితమైనయన్నరసము ధమనులయందు జేరును. మరల వాతపిత్తకఫములమూటిచేత నామరసము దూషితమై మిక్కిలి పిచ్ఛిలంబును నానావిధవర్ణంబునై నాసారంధ్రములుమున్నగు స్రోతస్సులనుండి స్రవించును. దానం జేసి బలహీనంబును, శరీరభారంబును కలుగును. రొమ్ముకూడ బరువుగనుండును. వ్యాధుల కన్నిటికిని ముఖ్యకారణమైన యీయామరసము మిక్కిలి క్రూరమైనది. వాతకఫములు రెండును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది వెన్నెముకకు క్రిందిభాగమున (త్రికసంధిస్థాన

మున్న త్రికభాగమున ప్రవేశించి శరీరమునందలి అవయవములను స్తంభింపజేయును. ఇయ్యది యపక్వమగు నన్నరసమున జనించుటంజేసి యామవాతమని మునివరులచే పేర్కొనంబడినది.

ఆమవాతసామాన్యలక్షణములు.

అఙ్గమర్దోఽరుచిస్తృష్ణా హ్యాలస్యం గౌరవం జ్వరః,
అపాకశ్శూనతాఙ్గానాం ఆమవాతస్య లక్షణమ్. 6

పైఁజెప్పఁబడినయామవాతమున ఒడలినొప్పియు, అరోచకంబును, దప్పియు, పనులయందు ప్రాలుమాలికయు, శరీరమున బరువును, జ్వరంబును, అజీర్ణంబును, అవయవములయందు వాపును కల్గును. ఇవియన్నియు నామవాతమున సామాన్యముగ గల్గులక్షణములని భావము.

ఆమవాతస్వరూపము, ఉపద్రవములు.

స కష్టస్సర్వరోగాణాం యదా ప్రకుపితో భవేత్,
హస్తపాదశిరోగుల్ఫత్రికజానూరుసన్ధిషు. 7
కరోతి సరుజం శోథం యత్ర దోషః ప్రపద్యతే,
స దేశో రుజ్యతేఽత్యర్థం వ్యావిద్ధ ఇవ వృశ్చికైః. 8
జనయేత్సోఽగ్నిదౌర్బల్యం ప్రసేకారుచిగౌరవమ్,
ఉత్సాహహానిం వైరస్యం దాహం చ బహుమూత్రతామ్. 9
కుక్షౌ కఠినతాం శూలం తథా నిద్రావిపర్యయమ్,
తృట్ఛర్దిభ్రమమూర్ఛాశ్చ హృద్గ్రహం విడ్విబద్ధతామ్,
జాడ్యాన్త్రకూజమానాహం కష్టాంశ్చాన్యానుపద్రవాన్. 10

అట్టియామవాతము తక్కినరోగముల కన్నిటికన్న మిక్కిలి కష్టతరమైనది. ఇయ్యది మిక్కిలి ప్రకోపమునొందినపుడు హస్తములు, పాదములు, శిరస్సు, చీలమండ, వెన్నెముకను క్రిందిభాగము, మోకాళ్లు, తొడలు, కాళ్లు, కీలుస్థలములయందు వాపును పోటును పుట్టును. వాతము ప్రేరితంబగు నామరసము శరీరమునం దే ప్రదేశమున చేరునో ఆస్థానమున తేలుకుట్టినవిధముగ తీవ్రమైన బాధ కల్గును.

ఈయామవాతమువలన జఠరాగ్ని బలహీనమగును. నోట నీరువెడలును. అరుచి పుట్టును. శరీరము బరువుగనుండును. పనులఁజేయుటయం దుత్సాహము నశించును. నోటికి

మధురాదిరసములు తెలియకుండును. మంటపుట్టును. మూత్ర మతిశయముగ వెడలును. కడుపు గట్టిగనుండును. కడుపున నొప్పిపుట్టును. రాత్రులయందు నిదురబట్టక పగలు విశేషముగ నిదురబట్టును. దప్పియధికమగును. వమనమగును. ఒడలుతిరుగును. మూర్ఛగ్రమ్మును. రొమ్ముపట్టినట్లు నొప్పియెత్తును. మలము బంధించును. శరీరము మొద్దుబారియుండును. ప్రేవులలో కూతబుట్టును. కడుపుబ్బును. ఇవియన్నియును, ఇంకననేకములైన యుపద్రవంబులును ఆమవాతమున బుట్టును.

ఆమవాతవిశేషలక్షణము.

పిత్తాత్సదాహరాగం చ, సశూలం పవనానుగమ్,
స్తిమితం గురుకణ్డూం చ కఫదుష్టం సమాదిశేత్. 11

పిత్తప్రకోపముచే గల్గినయామవాతమున మంటయు ఎఱుపురంగును కలుగును. వాతముచే జనించిన యామవాతమున నొప్పి యధికముగనుండును. కఫమున జనించినచో జడమై భారముకల్గి విశేషముగ దురదకల్గును. మూడుదోషములును సమములుగ ప్రకోపించినచో పైఁజెప్పినలక్షణములన్నియుం మిశ్రములుగనుండును.

ఆమవాతసాధ్యాఽసాధ్యలక్షణములు.

ఏకదోషానుగస్సాధ్యః ద్విదోషో యాప్య ఉచ్యతే,
సర్వదేహచరశ్శోథః సకృచ్ఛ్రస్సాన్నిపాతికః. 12

ఒకదోషమున జనించిన యామవాతము చికిత్సాసాధ్యమగును. రెండుదోషములచే గల్గినది యాప్యమగును. సన్నిపాతమున జనించినదియు, వాపు శరీరమునందెల్ల సంచరించుచున్నదియుం కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఆమవాతనిదానం సమాప్తమ్.

మాధవ—17

౨౬. శూలపరిణామశూలాన్నద్రవశూల నిదానమ్.

అమవాతాంతమున "సశూలం పవనానుగమ్" అని చెప్పియుండుటంజేసి యామవాతనిదానానంతరము శూలనిదానమును జెప్పుట.—

శూలభేదములు.

దోషైః పృథక్సమస్తామద్వంద్వైశ్శూలోఽష్టధా భవేత్,
సర్వేష్వేతేషు శూలేషు ప్రాయేణ పవనః ప్రభుః. 1

వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగను, రెండేసిదోషముల సంసర్గముచేతను, త్రిదోషసన్నిపాతముచేతను, ఆమము (పక్వముగాని యన్నరసము) చేతను జనించుటంజేసి శూలరోగము ఎనిమిదివిధములగును. ఈయెనిమిది శూలభేదములయందును ప్రాయికముగ వాతము రాజై ప్రధానముగ నుండును.

(వాత-పిత్త-కఫ-వాతపిత్త-వాతకఫ-పిత్తకఫ-సన్నిపాత-ఆమ భేదములచే నెనిమిది విధములు.)

పైజెప్పిన త్రిదోషములును శూలవ్యాధికి సన్నికృష్టకారణములు. హారీతుండు తన తంత్రమున ఆద్యుత్పత్తి కారణమును ఇట్లు చెప్పెను:—"అనఙ్గనాశాయ హరస్త్రిశూలం ముమోచ కోపాన్మకరధ్వజశ్చ, తమాపతన్తం సహసా నిరీక్ష్య భయార్దితో విష్ణుతనుం ప్రవిష్టః, స విష్ణుహుంకారవిమోహితాత్మా పపాత భూమౌ ప్రథితస్సశూలః, స పఞ్చభూతానుగతం శరీరం ప్రదూషయత్యస్య హి పూర్వసృష్టిః" మున్నొకసమయమున జగదీశ్వరుండు మదనునిపై నలిగి తనచేతనున్న త్రిశూలమును బ్రయోగింప, మన్మథుండు తీవ్రరూపముతో వచ్చు నాహరశూలంబును జూచి వెరగంది చేయునదిలేక జగద్వ్యాపకుడైన విష్ణుని శరీరమునందు డాగి యగపడకుండెను. అంత నార్తపరిత్రాణబద్ధదీక్షుండును, శరణాగతవత్సలుండునునగు నారాయణదేవుండు తనకెదుట మన్మథునకై వచ్చియున్న శూలమునుం గాంచి హుంకారముచే నిషేధింప, నయ్యది పుడమింబడి నారాయణునియాజ్ఞచే భూమిలోనుండు ప్రాణులయొక్క పాంచభౌతికశరీరములను నాటంగోలె బాధింప మొదలిడెను

దానంజేసి యియ్యది శూలశబ్దముచే జెప్పంబడుచున్నది. ఇదిశూలవ్యాధి ప్రాథమికోత్పత్తి కారణము. సుశ్రుతుండు శూలశబ్దమున కన్వర్థత నిట్లు నిరూపించెను:—"శఙ్కుస్ఫోటనవత్తస్య యస్మాత్తీవ్రాతివేదనా, శూలాసక్తస్యభవతి తస్మాచ్ఛూలమిహోచ్యతే" (సుశ్రుత. ఉ. అ. ౪౨.) (శూలవ్యాధిచే పీడితునకు శంకువు (ఇనుపమేకును) నాటినవిధముగ మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధకల్గునుకావున నియ్యది శూలవ్యాధియని పిలువంబడును.)

వాతికశూల-నిదాన-లక్షణములు.

వ్యాయామయానాదతిమైథునాచ్చ
ప్రజాగరాచ్ఛీతజలాతిపానాత్,
కలాయముద్గాఢకకోరదూషా
దత్యర్థరూక్షాధ్యశనాభిఘాతాత్. 2
కషాయతిక్తాతివిరూఢజాన్న
విరుద్ధవల్లూరకశుష్కశాకాత్,
విట్శుక్రమూత్రానిలవేగరోధా
చ్ఛోకోపవాసాదతిహాస్యభాష్యాత్. 3
వాయుః ప్రవృద్ధో జనయేద్ధి శూలం
హృత్పార్శ్వపృష్ఠత్రికవస్తిదేశే,
జీర్ణే ప్రదోషే చ ఘనాగమే చ
శీతే చ కోపం సముపైతి గాఢమ్. 4
ముహుర్ముహుశ్చోపశమప్రకోపో
విడ్వాతసంస్తమ్భనతోదభేదైః,
సంస్వేదనాభ్యఞ్జనమర్దనాద్యైః
స్నిగ్ధోష్ణభోజ్యైశ్చ శమం ప్రయాతి. 5

తనబలమునకు మిక్కుటముగ దేహపరిశ్రమచేయుట, గుఱ్ఱములుమున్నగువాహనములపై సవారిచేయుట, తనబలమునుమీఱి స్త్రీసంభోగముచేయుట, రాత్రివేళ చాలకాలము నిదురలేకుండుట, చల్లనినీళ్లను విశేషముగ త్రాగుట, బటానులు పెసలు కందిపప్పు ఆవకలు అను నీధాన్యములను విశేషముగ భుజించుట, మిక్కిలి రూక్షంబైన (జిడ్డులేని) యన్నమును భుజించుట, భుజించినయాహారము జీర్ణముకాకముందే మరల భుజించుట,

శస్త్రాదులచే నభిఘాతముగల్గుట, వగరు చేదు రసములుగలవస్తువులను విశేషముగ భుజించుట, మొలకలెత్తినధాన్యములచే సిద్ధమైనయన్నమును భుజించుట, పరస్పర సంయోగ విరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగ జేర్చి భుజించుట, నిప్పునకాలువబడిన మాంసమును ఎండినయాకుకూరలను భుజించుట, మలము శుక్రము మూత్రము వాతము అను నీనాల్గిటిని సకాలమున విసర్జింపక వానివేగమును నిరోధించుట, అధికముగ శోకించుట, ఉపవాసముండుట, అధికముగ కటికినవ్వు నవ్వుట, బిగ్గరగ మాటలాడుట, ఈకారణములచేత వాతము వృద్ధినొంది ప్రకుపితమై హృదయమునందైనను, ఇరుప్రక్కలయందైనను. వీపునందైనను, వెన్నెముకకును పిరుదులకును సంధి (త్రిక) స్థలమునందైనను పొత్తికడుపునందైనను, శూలవ్యాధిని కల్గించును. ఈశూలవ్యాధి భుజింపబడినయాహారము జీర్ణమగునప్పుడును, ప్రదోషకాలములయందును, మబ్బు వ్యాపించియుండు వర్షాకాలమునందును, మంచుకాలమునందును, మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది తీవ్రముగ బాధింపసాగును. ఇయ్యది వాతమున జనించునుగాన మాటికిమాటికిని తనంతనే శమించి మరల బాధించును. మలమును వాతసంచారమును వెడలనీయక స్తంభించును. సూదులబొడచినట్లును ఛేదించినట్లును బాధకల్గును. శరీరమున చెమటవెడలించుటచేతను, తైలాదులచే నభ్యంజనముజేయుటచేతను, మర్దనాదులచేతను, స్నిగ్ధంబులును ఉష్ణంబులు నగుపదార్థముల భుజించుటచేతను శాంతినొందును. (సంస్వేదనాదులు శూలరోగమున కుపశయమని భావము).

పిత్తజశూలనిదాన-లక్షణములు.

క్షారాతితీక్ష్ణోష్ణవిదాహితైల
నిష్పావపిణ్యాకకులత్థయూషైః,
కట్వమ్లసౌవీరసురావికారైః
క్రోధానలాయాసరవిప్రతాపైః 6
గ్రామ్యాతియోగాదశనైర్విదగ్ధైః
పిత్తం ప్రకుప్యాశు కరోతి శూలమ్,
తృణ్మోహదాహార్తికరం హి నాభ్యాం
సంస్వేదమూర్ఛాభ్రమదోషయుక్తమ్. 7
మధ్యన్దినే కుప్యతి చార్ధరాత్రే
విదాహకాలే జలదాత్యయే చ,

శీతే చ శీతైస్సముపైతి శాన్తిం
సుస్వాదుశీతైరపి భోజనైశ్చ. 8

యవక్షారము మున్నగుక్షారద్రవ్యములనైనను, మిక్కిలి తీక్ష్ణఉష్ణగుణముకల మిరియాలుమున్నగువానినైనను, తాపకరంబులైన వెదురుమోవులు మున్నగువానినైనను, నువ్వులచే సిద్ధములైన పదార్థములనైనను, శింబీధాన్యమునైనను, గానుగపిండినైనను, ఉలవకట్టునైనను, కారము పులుపుకల పదార్థములనైనను, కాంజికమునైనను, పలుదెరంగులైన మద్యములనైనను, విశేషముగ సేవించుట; కోపము, నిప్పుసెగనుండుట, శ్రమము, ఎండవేడి, అధికముగ స్త్రీసంభోగము చేయుట, వేచినబియ్యముచే సిద్ధమైన యన్నమును భుజించుట, ఇవి మున్నగుకారణములచేత పిత్తము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది తోడనే శూలరోగమును గల్గించును. అట్టిపిత్తమునగల్గిన శూలరోగమునందు దప్పివిశేషముగనగును. చిత్తభ్రమము కల్గును. బొడ్డుదగ్గర మంటయును నొప్పియుం కల్గును. శరీరమునై చెమటబట్టును. మూర్ఛగ్రమ్మును. చక్రముపైయుండువానివలె నొడలుతిరుగును. ఈపైత్తికశూల మధ్యాహ్నకాలమునను, అర్ధరాత్రివేళయందును, ఎండకాలమునందును. విశేషముగ ప్రకోపమునొంది బాధింపసాగును. చల్లనికాలమునందును, గుణవీర్యములచే శీతంబులగుపదార్థములను భుజించుటచేతను, శీతలంబులగు నుపచారములచేతను, మధురంబులును శీతవీర్యంబులునగు భోజనములచేతను శాంతినొందును.

కఫజశూలనిదాన-లక్షణములు.

ఆనూపవారిజకిలాటపయోవికారై
ర్మాంసేక్షుపిష్టకృసరాతిలశష్కులీభిః,
అన్యైర్బలాసజనకైరపి హేతుభిశ్చ
శ్లేష్మా ప్రకోపముపగమ్య కరోతి శూలమ్. 9
హృల్లాసకాససదనారుచిసంప్రసేకైః
ఆమాశయే స్తిమితకోష్ఠశిరోగురుత్వైః,
భుక్తే సదైవ హి రుజం కురుతేఽతిమాత్రం
సూర్యోదయేఽథ శిశిరే కుసుమాగమే చ. 10

జలప్రాంతమునందుండు హంసలు చక్రవాకములు మున్నగు జంతువులమాంసమును జలమున నివసించు మత్స్యములు మున్నగువాని మాంసమును తినుట, కిలాటమును పాలతో జేయబడిన భక్ష్యాదులను మాంసమును చెరకురసమును పిండితో జేయబడిన పదార్థ

ములను పులగమును నువ్వులను చక్కిలములను విశేషముగ తినుట, ఇట్టి కారణముల చేతను ఇతరములగు కఫవర్ధకములైన యాహారవిహారాదుల చేతను కఫము మిక్కిలి ప్రకోపము నొంది శూలను కల్గించును. ఇట్టి కఫజశూలమునందు ఓకిలింతలు విశేషముగ వచ్చును. దగ్గు కల్గును. జఠరాగ్ని మందగించును. నోటరుచితప్పును. నోటివెంట నీరు వెడలును. కోష్ఠము బద్ధగించి మలబంధము కల్గును. తల బరువై యుండును. ఇట్టియుపద్రవములతో గూడి ఆమాశయమున తీవ్రముగు నొప్పికల్గును. ఇయ్యది కఫజశూలస్వరూపము. ఈ కఫ శూలము భుజించినవెంటనే మిక్కిలి తీవ్రమగును. మరియు సూర్యోదయకాలము నమును, శిశిరఋతువునందును, వసంతఋతువునందును విశేషముగ నధికమగును.

కిలాటలక్షణ భావప్రకాశికయం దిట్లు వివరింపబడియె:—"పక్వం దధ్నా సమం క్షీరం విజ్ఞేయా దధికూర్చికా, తక్రేణ తక్రకూర్చా స్యాత్తయోః పిణ్డః కిలాటకః. గురుః కిలాటోఽనిలహా పుంస్త్వనిద్రాప్రదః స్మృతః" పాలను పెరుగును సమభాగములుగ నొకటిగూర్చి కాచిన నయ్యది దధికూర్చిక యనబడును. పాలను మజ్జిగను సమభాగము లుగ నొకటిజేసి కాచినచో నయ్యది తక్రకూర్చిక నాబరంగు. ఈ రెండువిధములైన పాకములయందును ఘనీభవించినజున్ను కిలాటమనబడును. ఇయ్యది చిరకాలమునకు జీర్ణమగును. వాతమును హరించును. శుక్రమును వృద్ధినొందించి సంభోగశక్తి నధికముగ జేయును. నిదురనధికముగ జేయును.

సాన్నిపాతికశూలనిదానలక్షణములు.

సర్వేషు దోషేషు చ సర్వలిఙ్గం విద్యాద్భిషక్సర్వభవం హి శూలమ్,
సుకష్టమేనం విషవజ్రకల్పం వివర్జనీయం ప్రవదన్తి తజ్జ్ఞాః 11

వాతాదిదోషములకు వేరువేరుగ జెప్పినకారణము లన్నియు మిళితములైన యపుడు వాతపిత్తకఫములు మూడును సమకాలమున సమములుగ ప్రకోపమునొంది, దోషములమూడిటికిని వేరువేర జెప్పినలక్షణములన్నియుంగల్గిన శూలరోగమును గల్గించును. ఇయ్యది మిక్కిలి కష్టకరమై విషమును వజ్రాయుధమునుబోలె ప్రాణాంతకరమగును. దీనికి వాతాదులకు పరస్పరవిరుద్ధములైన చికిత్సల సమకాలమున జేయ నలవుపడదు. కావున వైద్యవరులు చికిత్సజేయ నుద్యమింపదగదు.

ఆమజశూలలక్షణము.

ఆటోపహృల్లాసవమీగురుత్వస్తైమిత్యకానాహకఫప్రసేకైః,
కఫస్య లిఙ్గేన సమానలిఙ్గం ఆమోద్భవం శూలముదాహరన్తి. 12

భుజించినయాహారము జీర్ణముగాక దానజనించినశూలవ్యాధి ఆమజమనబడును. ఈ వ్యాధియందు కడుపులో గుడబిడయును కూతలుపుట్టును. ఓకలింతలువచ్చును. వమన మగును. శరీరము బరువుగనుండును. శరీరము జడముగనుండును. కడుపుబ్బరించును. నోట కఫముగారును. ఇవిగాక కఫజశూలమునకు జెప్పినలక్షణములు జనించును.

ద్విదోషజశూలలక్షణము.

వస్తౌ హృత్పార్శ్వపృష్ఠేషు స శూలః కఫవాతికః,
కుక్షౌ హృన్నాభిమధ్యేషు స శూలః కఫపైత్తికః. 13
దాహజ్వరకరో ఘోరో విజ్ఞేయో వాతపైత్తికః,

కఫవాతములసంసర్గమున వస్తియందును, హృదయమునందును, ఇరుప్రక్కల యందును, వీపునందును, శూల జనించును. కుక్షియందును, హృదయమునందును, బొడ్డు దగ్గిరను, శరీరమధ్యభాగమునందును, జనించినశూల కఫపిత్తసంసర్గమున జనించినది. వాత పిత్తముల సంసర్గమునజనించిన శూలరోగమున తాపజ్వరములు గల్గి, మిగుల క్రూరంబై యుండును. "సర్వేషు దేశేషు చ సన్నిపాతాత్" అని తంత్రాంతరమున నుండుటచే సన్నిపాతముచేత పైజెప్పినస్థలములన్నిటియందు శూల జనించునని యెరుంగునది.

శూలవ్యాధిసాధ్యాఽసాధ్యలక్షణములు.

ఏకదోషోత్థితస్సాధ్యః కృచ్ఛ్రసాధ్యో ద్విదోషజః 14
సర్వదోషోత్థితో ఘోరస్త్వసాధ్యో భూర్యుపద్రవః,

పైజెప్పినశూలవ్యాధులలో నొక్కదోషమున గల్గినది సాధ్యమగును. రెండేసిదోషముల సంసర్గమున గల్గినది కృచ్ఛ్రసాధ్యము. త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గినదియు అనేకంబులగు నుపద్రవముల గూడినదియు మిక్కిలి క్రూరముగనుండి యసాధ్యమగును.

శూలోపద్రవములు తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—"వేదనా చ తృషా మూర్ఛా ఆనాహో గౌరవారుచీ, కాసశ్వాసశ్చ హిక్కా చ శూలస్యోపద్రవా స్మృతాః" వేదన, దప్పి, మూర్ఛ, కడుపుబ్బరము, మందాగ్ని, అరోచకము, శ్వాసము, దగ్గు, ఎక్కిళ్లు ఇవియన్నియు శూలవ్యాధిచే గల్గునుపద్రవములు.

పరిణామశూలసామాన్యలక్షణము.

స్వైర్నిదానైః ప్రకుపితో వాయుస్సన్నిహితస్తదా. 15
కఫపిత్తే సమావృత్య శూలకారీ భవేద్బలీ,
భుక్తే జీర్యతి యచ్ఛూలం తదేవ పరిణామజమ్. 16

వాతమును ప్రకోపింపజేయు నాహారవిహారాదులచే సన్నిహితమైన వాతము మిక్కిలి ప్రకోపించి కఫపిత్తములంగలసి బలిష్ఠమై భుజింపబడినయాహారము జీర్ణమగు సమయమున క్రూరమైననొప్పిని కడుపులో పుట్టించును. ఇయ్యది జీర్ణకాలమున జనించు శూలవ్యాధి గనుక పరిణామశూలయని యన్వర్థముగ జెప్పనగును.

పరిణామశూలలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లు విస్తరముగ జెప్పబడినది:—"బలాసః ప్రచ్యుతస్థానాత్ పిత్తేన సహమూర్ఛితః, వాయుమాదాయ కురుతే శూలం జీర్యతి భోజనే. కుక్షౌ జఠరపార్శ్వేషు నాభౌ వస్తౌ స్తనాన్తరే, పృష్ఠమూలప్రదేశేషు సర్వేష్వేతేషు వా పునః. భుక్తమాత్రేఽథవా వాన్తే జీర్ణేఽన్నే చ ప్రశామ్యతి, షష్టికవ్రీహిశాలీనామోదనేన వివర్ధతే. తత్పరిణామజం శూలం దుర్విజ్ఞేయం మహాగదమ్, తమాహూ రసవాహానాం స్రోతసాం దుష్టిహేతుకమ్. కేచిదన్నద్రవం ప్రాహురన్యే తత్పిత్తకోపతః, పక్తిశూలం వదన్త్యేకే కేచిదన్నవిదాహజమ్" కఫము ప్రకుపితమై తనస్థానమునువదలి పిత్తముతో గూడి వృద్ధినొంది వాతమునగూడ కలిసికొని మనుజుడు భుజించిన యాహారము జీర్ణమగుసమయమున కడుపునందైనను కుక్షికిరుప్రక్కలయందైనను, బొడ్డు దగ్గరనైనను, పొత్తికడుపునకైనను, స్తనములనడుమ హృదయస్థానమునందైనను, వీపు క్రిందిభాగమునకైనను, మిక్కిలి తీవ్రమైనశూల గల్గించును. లేక పైజెప్పబడిన స్థానము లన్నింటియందును సమకాలమున గల్గించును. ఇయ్యది భుజించిన యుత్తరక్షణమునను, భుజింపబడినయాహారమును వాంతిజేసినప్పుడు, ఆహారము జీర్ణమైనపిమ్మటను తనంతనే శమించును. ఇదిపరిణామశూలయని చెప్పబడును. ఈవ్యాధి అరువదినాళ్లసంబావు వ్రీహి రాజనములను ధాన్యముచే సిద్ధమైనయన్నమును భుజించినయెడ మిక్కిలి వృద్ధినొందును. ఈపరిణామశూల మిక్కిలి క్రూరమై దానిని తెలిసికొనుటకు గూడ నసాధ్యమైయుండును. ఇయ్యది శరీరమునందలి యన్నరసమును వహించుస్రోతస్సులు దుష్టములగుటచే గల్గునని వచించెదరు. కొందరు అన్నరసము దుష్టమగుటచే గల్గుననియు, మరికొందరు ఆహారము జీర్ణము కాకుండుటచే గల్గుననియు జెప్పెదరు. (ఇట్టికారణభేదము శరీరప్రకృతినిబట్టి కాలాద్యనుగుణముగ గల్గునని యెఱుంగునది.)

వాతజపరిణామశూలలక్షణము.

తస్య లక్షణమప్యేతత్సమాసేనాభిధీయతే,
ఆధ్మానాటోపవిణ్మూత్రవిబన్ధాఽరతివేపనైః. 17
స్నిగ్ధోష్ణోపశమప్రాయం వాతికం తద్వదేద్భిషక్,

పరిణామశూల వాతప్రకోపమున జనించినయెడ కడుపులో శబ్దముపుట్టి యుబ్బును. మలమూత్రముల బంధించును. ఏపని జేయుటకు నిచ్ఛలేకుండును. శరీరమున కంపము బుట్టును. జిడ్డుకల్గినపదార్థములను ఉష్ణగుణముకలపదార్థములను భుజించినపుడు కొంచెము శమించినట్లు కనబడును.

పిత్తజపరిణామశూలలక్షణము.

తృష్ణాదాహారతిస్వేదం కట్వమ్లలవణోత్తరమ్. 18
శూలం శీతశమప్రాయం పైత్తికం లక్షయేద్బుధః,

పిత్తమునగల్గిన పరిణామశూలమందు దప్పి యధికమగును. కడుపులో మంట బుట్టును. పనులయం దిచ్ఛపోవును. శరీరముపై చెమటబట్టును. చేదు పులుపు ఉప్పు అనునీరసములు కలపదార్థముల నుపయోగించినచో మిక్కిలివృద్ధినొందును. గుణవీర్యములచే శీతలములగు పదార్థములచేత కొంచెము శాంతినొందినట్లుండును.

కఫజపరిణామశూలలక్షణము.

ఛర్దిహృల్లాససమ్మోహం స్వల్పరుగ్దీర్ఘసన్తతి. 19
కటుతిక్తోపశాన్తం చ తచ్చ జ్ఞేయం కఫాత్మకమ్,

కఫమున జనించినపరిణామశూలయందు వాంతియగును. ఓకరింతలు వచ్చును. చిత్తము స్వాధీనములేకుండును. బాధ (నొప్పి) కొద్దిగనుండి చాలకాలమువరకు వ్యాపించియుండును. కారముచేదును గలపదార్థములచే నించుక శమించును.

సంసర్గజపరిణామశూలలక్షణము.

సంసృష్టలక్షణం బుద్ధ్వా ద్విదోషం పరికల్పయేత్. 20
త్రిదోషజమసాధ్యం తు క్షీణమాంసబలానలమ్,

వాతాదిదోషములకు పైజెప్పబడిన లక్షణములలో రెండేసిదోషలక్షణములు కల్గి యున్నయెడ నయ్యది దోషద్వయసంకరమున కల్గినది యని యెఱుంగునది. మూడు దోషములకు జెప్పబడినలక్షణము లన్నియు కల్గి శరీరమునందలి మాంసంబును బలంబును క్షీణించియున్నయెడ సన్నిపాతజనిత పరిణామశూలయని యెఱుంగునది. ఇయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యము.

అన్నద్రవశూలలక్షణము.

జీర్ణే జీర్యత్యజీర్ణే వా యచ్ఛూలముపజాయతే. 21
పథ్యాపథ్యప్రయోగేణ భోజనాభోజనేన చ,

న శమం యాతి నియమాత్ సోఽన్నద్రవ ఉదాహృతః. 22
అన్నద్రవాఖ్యశూలేషు న తావత్స్వాస్థ్యమశ్నుతే,
వాన్తమాత్రే జరత్పిత్తం శూలమాశు వ్యపోహతి. 23

భుజింపబడినయాహారము జీర్ణంబైనపుడును, జీర్ణంబగుచున్నసమయమునను, జీర్ణము కానుండుసమయమునను, కాలనియమములేక నిరంతరముల బాధించునది యన్నద్రవశూలయని యెఱుంగునది. ఇయ్యది పథ్యాహారాదుల సేవించినను, అపథ్యముల నుపయోగించినను, భోజనముజేసినను, చేయక యుపవాసమున్నను, ఒకప్పుడైన శాంతినొందక బాధించుచునేయుండును. ఇది అన్నద్రవమున జనించును కావున అన్నద్రవశూల యనబడును. దీనియందు ఒకప్పుడును రోగికి స్వస్థత కలుగదు. వాంతిజేసినచో పిత్తము కొంచెము జీర్ణించి క్షణకాలము అప్పుడు శాంతినొందినట్లుండును. కాని మరల బాధింపసాగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
శూల-పరిణామశూల-అన్నద్రవశూలనిదానం
సమాప్తమ్.

---

౨౭. ఉదావర్తానాహనిదానమ్.

ఉదావర్తనిదానమున శూలము కూడ జనించును కావున శూలనిదానమును జెప్పిన పిదప నుదావర్తనిదానమును జెప్పుట.—

ఉదావర్తకారణములు.

వాతవిణ్మూత్రజృమ్భాశ్రుక్షవోద్గారవమీన్ద్రియైః,
క్షుత్తృష్ణోచ్ఛ్వాసనిద్రాణాం ధృత్యోదావర్తసమ్భవః 1

వాతము, మలమూత్రములు, ఆవలింతలు, కన్నీళ్ల, తుమ్ములు, త్రేపులు, వమనము, శుక్రము, ఆకలి, దప్పి, ఉచ్ఛ్వాసము, నిద్ర, ఇవి వానివాని వేగము జూపుచుండునపుడు వానిని ధారాళముగ విడలనీయక బిగబట్టి వానివేగము అడ్డగించినచో నుదావర్తమను వ్యాధి జనించును.

పై జెప్పినకారణములలో నొక్కొకటిచే నొక్కొకయుదావర్తము జనించును. వీనియన్నింటియందును వాతము ప్రకుపితమై తనసంచారమార్గమును వదలి మార్గాంతరమున నుండును. కావున అన్నిటియందును వాతమును శమింపజేసి స్వస్థానమున జేర్పునట్టిచికిత్సల జేయవలెను. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యుడు ఇట్లు నిరూపించెను:— "సర్వేష్వేతేషు విధివదుదావర్తేషు కృత్స్నశః, వాయోః క్రియా విధాతవ్యా స్వమార్గప్రతిపత్తయే" (సుశ్రుత. ఉ- అ. ౫౫.)

"వాయోః ఊర్ధ్వమావర్తః—ఉదావర్తః" అను వ్యుత్పత్తిచేత వాతము ఊర్ధ్వమార్గమున సంచరించునది యుదావర్తమని యెఱిగిని చెప్పదగినను పైజెప్పబడిన వాతాదివేగములనిరోధమున జనించుటంజేసి పదుమూడుభేదములు కల్గియుండును. దీనికి సుశ్రుతాచార్యుడు "త్రయోదశవిధశ్చాసౌ భిన్నో నిమిత్తైః కారణైః" అని చెప్పిరి.

వాతనిరోధజోదావర్తలక్షణము.

వాతమూత్రపురీషాణాం సఙ్గాఽఽధ్మానం క్లమో రుజా,
జఠరే వాతజాశ్చాన్యే రోగాస్స్యుర్వాతనిగ్రహాత్. 2

శరీరమునందంతట సంచరించువాతమును నిరాతంకముగ సంచరింపనీయక దానివేగమును అడ్డుచేసినచో వాతము ప్రతిహతమై తనమార్గమును వదలి సంచరించుచు

నుదావర్తమును గల్గించును. ఇది వాతనిరోధజనిత ఉదావర్తము. (ఈవ్యాధియందు పై జెప్పబడుపురీషనిరోధాదులయందు నిట్లె సమన్వయము జేయునది) దీనియందు వాతంబును మూత్రంబును మలంబును సరళముగ వెడలక బంధింపబడును. కడుపుబ్బును, బడలిక కల్గును, కడుపులో నొప్పిపుట్టును. ఇవియేగాక వాతముచే గల్గుశూల మున్నగు రోగములును కల్గును.

పురీషనిరోధజోదావర్తలక్షణములు.

ఆటోపశూలౌ పరికర్తికా చ సఙ్గః పురీషస్య తథోర్ధ్వవాతః,
పురీషమాస్యాదథవా నిరేతి పురీషవేగేఽభిహతే నరస్య. 3

పురీషముయొక్క వేగమును నిరోధించుటచే గల్గినయుదావర్తమున కడుపులో గుడగుడయనుశబ్దముతో నొప్పిపుట్టును. కడుపులో కోతగావికారము కల్గును. మలము వెడలక బద్ధగించును. ఊపిరి పైకి వ్యాపించును. మలము ఒకసమయమున ప్రతిలోమముగ సంచరించువాతముచే పైకి నెగగొట్టబడి నోటినుండియు వెడలును.

మూత్రనిరోధజోదావర్తలక్షణము.

వస్తిమేహనయోశ్శూలం మూత్రకృచ్ఛ్రం శిరోరుజా,
వినామో వఙ్క్షణానాహః స్యాల్లిఙ్గం మూత్రనిగ్రహే. 4

మూత్రము నడ్డుపరచుటచే గల్గినయుదావర్తమునందు వస్తి (మూత్రపుతిత్తి) యందును గుహ్యమునందును పోటుపుట్టును. మూత్రము మిక్కిలి కష్టముచే వెడలును. తలనొప్పికలుగును. శరీరము వంగును. గజ్జలయందుబ్బును.

జృంభానిరోధజోదావర్తము.

మన్యాగలస్తమ్భశిరోవికారా జృమ్భోపఘాతాత్పవనాత్మకాస్స్యుః,
తథాక్షినాసావదనామయాశ్చ భవన్తి తీవ్రాస్సహకర్ణరోగైః. 5

ఆవలింతలు రానున్నపుడు దానిని ధారాళముగ రానీయక యడ్డుపరచినచో నుదావర్తము కల్గును. ఈవ్యాధియందు మెడను వెనుకప్రక్కనుండు మెడనరములు స్తంభించును. కంఠమున స్వరము వెడలక స్తంభించును. వాతముచే శిరోరోగములు కల్గును. కన్నులకును నాసికలకును ముఖమునకును సంబంధించినరోగములు కల్గును. మిక్కిలి తీవ్రములగు కర్ణరోగంబులును జనించును.

అశ్రునిరోధజోదావర్తము.

ఆనన్దజం వాప్యథ శోకజం వా నేత్రోదకం ప్రాప్తమముఞ్చతో హి,
శిరోగురుత్వం నయనామయాశ్చ భవన్తి తీవ్రాస్సహపీనసేన. 6

సంతోషముచేనైనను దుఃఖముచేనైనను కన్నీరు వెడల నారంభించినపుడు దానిని బైట వెడలనీయక యడ్డగించినచో నుదావర్తము కల్గును. ఈరోగమున తల బరువుగ నుండును. నేత్రరోగంబును పడిసెంబును మిక్కిలి తీవ్రములుగ జనించును.

తుమ్మును నిరోధించుటచే గల్గునుదావర్తము.

మన్యాస్తమ్భశ్శిరశ్శూలం అర్దితార్ధావభేదకౌ,
ఇన్ద్రియాణాం చ దౌర్బల్యం క్షవథోస్స్యాద్విధారణాత్. 7

తుమ్మురానున్నపుడు దానిని వెడలనియ్యక అణచినచో నుదావర్తము కలుగును. మెడనరములు బిగదీసియుండును. తలనొప్పియెత్తును. అర్దితవాతంబును అర్ధావభేదకమను వాతవ్యాధియు కలుగును. చక్షురాదీంద్రియములు తమతమవ్యాపారముల సాగింప సమర్థములుగాక బలహీనము లగును.

ఉద్గారనిరోధజోదావర్తము.

కణ్ఠాస్యపూర్ణత్వమతీవ తోదః
కూజశ్చ వాయోరథవాఽప్రవృత్తిః,
ఉద్గారవేగేఽభిహతే భవన్తి
ఘోరా వికారాః పవనప్రసూతాః. 8

త్రేపును రానీయక నిరోధించుటచే గల్గినయుదావర్తమునందు కంఠంబును నోరును నిండినట్లుండును. మిక్కిలి పోటుకల్గును. కడుపులో కూతలు పుట్టును. వాతము ఏప్రక్కను వెడలక స్తంభించియుండును. ఇవిగాక మిక్కిలి క్రూరములగు వాతవ్యాధులును కల్గును.

ఛర్ది నిరోధజోదావర్తలక్షణము.

కణ్డూకోఠారుచివ్యఙ్గశోథపాణ్డ్వామయజ్వరాః,
కుష్ఠవీసర్పహృల్లాసాః ఛర్దినిగ్రహజా గదాః. 9

వాంతిని నిరోధించుటచేత కల్గినయుదావర్తమున శరీరముపైన విశేషముగ దురదయు, పొక్కలును, అరోచకంబును, ఒడలిపైన మంగును, వాపును, పాండురోగంబును. జ్వరంబును, కుష్ఠంబును, విసర్పంబును, ఓకరింతలును కల్గును.

శుక్రనిరోధజోదావర్తలక్షణము.

మూత్రాశయే వై గుదముష్కయోశ్చ
శోథో రుజా మూత్రవినిగ్రహశ్చ,

శుక్రాశ్మరీ తత్స్రవణం భవేచ్చ
తే తే వికారా విహతే చ శుక్రే. 10

యుక్తవయసున శుక్రమును విసర్జింపవలసినపుడు సందర్భపడక విసర్జింపకున్నను, లేక సంభోగకాలమున శుక్రము వెడలనున్నపుడు దాని నడ్డుపరచినను ఉదావర్తము కల్గును. ఈవ్యాధియందు మూత్రాశయమునందును గుదస్థానమునందును వృషణముల యందును తీవ్రమైనవాపుకల్గి ఓరువరానినొప్పి కల్గును. మూత్రము ధారాళముగ వెడలక బంధించును. శుక్రాశ్మరి (శుక్రములో మూత్రము కలిసి వెడలుట)యు కల్గును. కారణములేకయే మూత్రము తనంతట స్రవించును.

క్షుత్తునిరోధించుటచేనైనయుదావర్తము.

తన్ద్రాఙ్గమర్దావరుచిశ్శ్రమశ్చ
క్షుధాభిఘాతాత్కృశతా చ దృష్టేః,

తీవ్రముగ నాకలియెత్తునపుడు తగినయాహారము సేయక ఆకలిని నిరోధించి యుపవాసముండు నెడ నుదావర్తము కల్గును. అందు మైకము గ్రమ్మును. ఒడలెల్ల నొప్పిబుట్టును. అరుచికల్గును. శ్రమముచే బడలికకల్గును. చూపు తప్పిపోవును.

దప్పిని నిరోధించుటచే గల్గునుదావర్తము.

కణ్ఠాస్యశోషశ్శ్రవణావరోధః
తృష్ణాభిఘాతాద్ధృదయే వ్యథా చ. 11

దప్పిని బిగబట్టుటచే గల్గినయుదావర్తమున గొంతును నోరును ద్రవములేక యెండును. చెవులు వినబడవు. రొమ్మున బాధజనించును.

శ్వాసనిద్రల నిరోధించుటచే నైనయుదావర్తము.

శ్రాన్తస్య నిశ్వాసవినిగ్రహేణ
హృద్రోగమోహావథ వాపి గుల్మః,
జృమ్భాఙ్గమర్దోఽక్షిశిరోఽతిజాడ్యం
నిద్రాభిఘాతాదథవాపి తన్ద్రా. 12

దేహపరిశ్రమము పరువిడుట భారమును మోయుట మున్నగుపనులచే శరీరము శ్రమనొంది యూపిరి తీవ్రముగ (రొజు) వచ్చునపుడు (దానిని సరళముగ వెడలనియ్యక బిగబట్టుటచే నుదావర్తము కల్గును. దానంజేసి హృదయకమలమున నొప్పియు, మతిభ్రమంబును (మూర్ఛ), గుల్మవ్యాధియు కల్గును. నిదురవచ్చునపుడు దానిని నిరోధించినచో నావలింతలు విశేషముగ కల్గును. ఒడలు నొప్పులు పుట్టును. కనురెప్పలు బరువుగ నుండును. తల భారముగనుండును. తూగువచ్చును.

వాతప్రకోపమున గల్గినయుదావర్తము.

వాయుః కోష్ఠానుగో రూక్షైః కషాయకటుతిక్తకైః,
భోజనైః కుపితస్సద్య ఉదావర్తం కరోతి చ. 13
వాతమూత్రపురీషాసృక్కఫమేదోవహాని వై,
స్రోతాంస్యుదావర్తయతి పురీషం చాతివర్తయేత్. 14
తతో హృద్బస్తిశూలార్తో హృల్లాసారతిపీడితః,
వాతమూత్రపురీషాణి కృచ్ఛ్రేణ లభతే నరః 15
శ్వాసకాసప్రతిశ్యాయదాహమోహతృషాజ్వరాన్
వమిహిక్కాశిరోరోగమనశ్శ్రవణవిభ్రమాన్,
బహూనన్యాంశ్చ లభతే వికారాన్ వాతకోపజాన్. 16

జిడ్డులేనిపదార్థములను, వగరు కారము చేదు అను నీరసములు గలపదార్థములను భుజించినచో కోష్ఠగతమగువాతము ప్రకోపమునొంది రూక్షణమున నే యుదావర్తమును గల్గించును. దానంజేసి వాత - మూత్ర - పురీష - రక్త - కఫ - మేదస్సులను వహించుస్రోతస్సుల మార్గమును నిరోధించి ప్రతిలోమముగ సంచరించుచు పురీషమును ద్రవములేక శుష్కింపజేయును. దానివలన హృదయమునందును వస్తియందును తీవ్రమైనశూలము కల్గును. రొమ్మున నదరుపాటు కల్గును. పనులయందు నిరుత్సాహమగును. అపానవాతంబును మూత్రపురీషంబులును మిక్కిలి కష్టముచే వెడలును. మరియు శ్వాసము, దగ్గు, పడిసెము, తాపము, మోహము, దప్పి, జ్వరము, వాంతి, ఎక్కిళ్లు, తలనొప్పి, మనస్సున భ్రమంబును, చెవులలో ధ్వనియు ఇవి మున్నగు వాతప్రకోపమున జనించు ననేకరోగములు కల్గును.

ఉదావర్తాఽసాధ్యలక్షణములు సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడెను:—"తృష్ణార్దితం పరిక్లిష్టం క్షీణం శూలైరుపద్రుతమ్, శకృద్వమన్తం మతిమాన్ ఉదావర్తినముత్సృజేత్" (సుశ్రుత. ఉ. అ. ౫౫.) తీవ్రమైనదప్పి, క్లేశము, కృశత్వము, శూల, అను నీయుపద్రవములు కల్గినను, నోట మలము వాంతి యగుచున్నను ఉదావర్తము మిక్కిలి క్రూరమగును. గాన చికిత్స జేయఁజనదు.

ఆనాహలక్షణము.

ఆమం శకృద్వా నిచితం క్రమేణ
భూయో విబద్ధం విగుణానిలేన,

ప్రవర్తమానం న యథాస్వమేనం
వికారమానాహముదాహరన్తి 17

పక్వముగాని యామంబైనను, పక్వమైన మలంబైనను ప్రకోపమునొందిన వాతముచే బంధింపబడి యథాకాలమున బైటవెడలక తనస్థానమునందే నానాట వృద్ధినొంది మామూలుప్రకారము వెడలకుండును. ఇయ్యది యానాహమని చెప్పబడును.

ఆమజన్యాఽఽనాహలక్షణము.

తస్మిన్ భవన్త్యామసముద్భవే తు
తృష్ణాప్రతిశ్యాయశిరోవిదాహాః,
ఆమాశయే శూలమథో గురుత్వం
హృత్స్తమ్భ ఉద్గారవిఘాతనం చ. 18

ఆనాహము ఆమముచేతను పురీషముచేతను జనించుటంజేసి రెండువిధములు. అందు ఆమజన్యంబైన యానాహమున దప్పివిశేషముగ కల్గును. పడిసెము, తలమంటయు బుట్టును. ఆమాశయమునందు నొప్పియు గురుత్వంబును కల్గును. రొమ్ముపట్టినట్లుండును. త్రేపులు బైటవెడలక యడ్డగింపబడును. (ఇయ్యది యామాశయమున జనించిన యానాహము).

పురీషజన్యానాహలక్షణము.

స్తమ్భః కటీపృష్ఠపురీషమూత్రే
శూలోఽథ మూర్ఛా శకృతశ్చ ఛర్దిః,
శోథశ్చ పక్వాశయజే భవన్తి
తథాఽలసోక్తాని చ లక్షణాని. 19

పురీషముచే జనించు ఆనాహము పక్వాశయమున కల్గును. ఈవ్యాధియందు నడుము వీపును స్తంభించును. పురీషమూత్రములు మామూలుగ వెడలక బద్ధగించును. మలమూత్రాశయములయందు నొప్పి కల్గును. మూర్ఛ వచ్చును. నోట మలము వాంతియగును. వాపు కల్గును. ఇవికాక అలసకరోగమున జెప్పినలక్షణములు కూడ కల్గును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఉదావర్త-ఆనాహనిదానం
సమాప్తమ్.

---

౨౮. గుల్మనిదానమ్.

గుల్మమునకు ఆనాహము పూర్వరూపము కావున అట్టి యానాహమును చెప్పి పిదప గుల్మనిదానమును జెప్పుట.—

గుల్మము జనించుటకు కారణములు.

దుష్టా వాతాదయోఽత్యర్థం మిథ్యాఽఽహారవిహారతః,
కుర్వన్తి పఞ్చధా గుల్మం కోష్ఠాన్తర్గ్రన్థిరూపిణమ్,
తస్య పఞ్చవిధం స్థానం పార్శ్వహృన్నాభిబస్తయః. 1

పథ్యములుకాని యాహారవిహారములచేత వాతపిత్తకఫములు ఉత్కటముగ ప్రకోపమునంది కోష్ఠముయొక్క లోభాగమున గ్రంథి (గడ్డ)వలె నుండుగుల్మమును కల్గించును. ఇయ్యది వాతము, పిత్తము, కఫము, సన్నిపాతము, రక్తము ననునైదిటిచే వేరువేర జనించుటంజేసి యైదువిధంబుల నుండును. అట్టిగుల్మమునకు ఇరుప్రక్కలును, హృదయంబును, నాభియు, వస్తియు, నీయైదును స్థానములు.

గుల్మముయొక్కరూపము.

హృన్నాభ్యోరన్తరే గ్రన్థిః సఞ్చారీ యది వాఽచలః,
వృత్తశ్చయాఽపచయవాన్ స గుల్మ ఇతి కీర్తితః. 2

హృదయమునకును నాభికిని మధ్యప్రదేశమున గ్రంథివలె పుట్టి, అయ్యది సంచరించుచున్నైనను కదలక రాయివలెనైనను, అప్పుడప్పుడు వృద్ధినొందుచు తగ్గుచునుండు స్వభావము గల్గియుండును. ఇయ్యది గుల్మమని చెప్పబడును.

ఇచ్చట "చయాపచయవాన్" అనుచోట "చయోపచయవాన్" అని పాఠాంతరము కొన్నిచోట్ల పాఠమున్నది. ఈపాఠమున వాతాదిదోషములు చయావస్థ (స్వస్థానవృద్ధి) నొందియుండుటచే నీగ్రంథియు వృద్ధినొందియుండునని యర్థముజేయుట యుక్తము. ఇయ్యది పిండాకారముగ పుట్టియుండుటంజేసి గుల్మమని చెప్పబడును. ఈవిషయము చరకమున "పిణ్డితత్వాద్గుల్మ ఇత్యభిధీయతే" అని చెప్పబడినది.

గుల్మవ్యాధిభేదములు.

స వ్యస్తైర్జాయతే దోషైః సమస్తైరపి చోచ్ఛ్రితైః,
పురుషాణాం; తథా స్త్రీణాం జ్ఞేయో రక్తేన చాపరః. 3

పైజెప్పబడిన గుల్మవ్యాధి ప్రకోపమునొందిన వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగను అన్నింటిచేతను (సన్నిపాతముచేతను) స్త్రీపురుషసామాన్యముగ జనించును. స్త్రీలకు దోషజన్యములగు నాల్గుగుల్మములుగాక ఋతురక్తము వాతముచే నడ్డగింపబడి ప్రతిమాసమునందును మామూలుగ బైలువెడలక నిలచి గ్రంథిరూపముదాల్చి గుల్మమగు. ఇది పురుషునకు రాను వీలుపడదు. ఇవియన్నియుం గలిసి యైదువిధములగును. కావున "కుర్వన్తి పఞ్చధా గుల్మం" అని పైజెప్పిన సంఖ్యానియమము సంగతమగును.

వాగ్భటాచార్యుడు దోషసంసర్గమున జనించు వాతపిత్తజ-వాతకఫజ-పిత్తకఫజ గుల్మముల మూడిటినికూడ జేర్చి యెనిమిదిగుల్మములని పరిగణనము జేసెను. ఎట్లనగా:— "గుల్మోఽష్టధా పృథగ్దోషైః సంసృష్టైర్నిచయం గతైః, ఆర్తవస్య చ దోషేణ నారీణాం జాయతేఽష్టమః" (అ. హృ. ని. అ. ౧౧. శ్లో. ౩౭.) ఇచ్చట "నిచయం గతైః" అనుదానికి ఒక్కటిగ కలిసిన సన్నిపాతముచేత నని యర్థము. చరకాచార్యులు గూడ "సంసృష్ట (వ్యామిశ్ర) లిఙ్గానపరాంశ్చ గుల్మాం స్త్రీణాదిశేదౌషధకల్పనార్థమ్" (చరక. చి. అ. ౫. శ్లో. ౧౬.) అనువాక్యముచేత ద్విదోషగుల్మభేదముల మూడిటిని పరిగణనముచేసెను.

ప్రకృతగ్రంథమూలకారుడు ద్విదోషసంసృష్టములకు ఆయాదోషములకు వేర్వేర చెప్పినలక్షణములలో రెండేసిదోషములలక్షణములు కలసియుండుటయే లక్షణముగాని వేరుగ లక్షణములేదనే యభిప్రాయమున సంసృష్టముల వేరుగ పరిగణనము జేయలేదు. సంసర్గజలక్షణములను వాగ్భటులు గూడ "ప్రాయస్త్రయస్తు ద్వన్ద్వోత్థా గుల్మాః సంసృష్టలక్షణాః" (అ. హృ. ని. అ. ౧౧. శ్లో. ౪౭) అని చెప్పెనుగాని విశేషలక్షణముల జెప్పలేదు. చికిత్సలో మాత్రము సంసర్గజములకు విశేషముండుటంజేసి చరకాదులు పరిగణనము జేసిరి. "స్త్రీణాదిశేదౌషధకల్పనార్థం" అనువాక్యమున నీవిషయమును కంఠోక్తిగనే చెప్పిరి.

ఇచ్చట కొందరాచార్యులు ఆర్తవరక్తముచేత స్త్రీలకు మాత్రము గుల్మము జనించుననియు, రెండవధాతువైన రక్తముచే గల్గుగుల్మము పురుషులకును స్త్రీలకును గూడ జనించుననియు విశేషమును నిర్ణయించెదరు. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది:— "స్త్రీణామార్తవజో గుల్మో న పుంసాముపజాయతే, అన్యస్త్వసృగ్భవో గుల్మః స్త్రీణాం పుంసాం చ జాయతే." (శారపాణి) వాతాదిగుల్మములు నాల్గును పైజెప్పిన పార్శ్వాది స్థానములయం దైదింటియందును జనించును. రక్తగుల్మము మాత్రము స్త్రీలకు గర్భాశయమునందు జనించును అని యెరుంగునది.

గుల్మవ్యాధిపూర్వరూపములు.

ఉద్గారబాహుల్యపురీషబన్ధ
తృప్త్యక్షమత్వాన్త్రవికూజనాని,
ఆటోపమాధ్మానమపక్తిశక్తి
రాసన్నగుల్మస్య వదన్తి చిహ్నమ్. 4

గుల్మవ్యాధి జనించుటకు మునుమున్ను ఓకలింత లధికముగవచ్చును. మలము బంధించును. కడుపునిండుగ భుజింప సాధ్యముగాకుండును. ప్రేవులలో కూతలుపుట్టును. కడుపులో నారాటముబుట్టి నొప్పికల్గియుబ్బును. ఆహారము జీర్ణింప శక్తిలేకుండును. ఈలక్షణములు కానుపించినపుడు గుల్మవ్యాధి రానున్నదని యెరుంగునది.

చరకమునందు గుల్మపూర్వరూపముల జెప్పునపుడు "వాతమూత్రపురీషవేగానామప్రాదుర్భావః,ప్రాదుర్భూతానాం చ అప్రవృత్తిః, సఙ్గః, ఈషదాగమనం వా" (చరక. ని. అ. 3. సూత్ర. ౨౪.) అని చెప్పియుండుటంజేసి యపానవాతమూత్రపురీషముల వేగము కల్గదనియు, ఒకవేళ కల్గినను అవ్వియి బైటవెడలవనియు, ఒకవేళ వెడలినచో కొంచెము కొంచెముగ వెడలుననియు విశేషముల నెరుంగునది.

గుల్మసామాన్యరూపము.

అరుచిః కృచ్ఛ్రవిణ్మూత్రవాతతాఽన్త్రవికూజనమ్,
ఆనాహశ్చోర్ధ్వవాతత్వం సర్వగుల్మేషు లక్షయేత్. 5

అరోచకము, మలమూత్ర అపానవాతములు మిక్కిలి కష్టముగ వెడలుట, ప్రేవులలో కూతలు, కడుపుబ్బరము, శ్వాసము పైకివెడలుట, ఇవియన్నియు గుల్మము లన్నింటియందును సామాన్యముగ గల్గులక్షణములు.

వాతికగుల్మము జనించుటకు కారణములు.

రూక్షాన్నపానం విషమాతిమాత్రం
విచేష్టనం వేగవినిగ్రహాశ్చ,
శోకోఽభిఘాతోఽతిమలక్షయశ్చ 6
నిరన్నతా చానిలగుల్మహేతుః.

జిడ్డులేని యన్నపానముల సేవించుట, తాను భుజించుపరిమితికన్న న్యూనాధిక ములుగనైనను మిక్కిలి యధికముగనైనను భుజించుట, విషమముగ శరీరమునకు సంబం ధించిన చేష్టలచేయుట, మలమూత్రవాతాదివేగమును నిరోధించుట, దుఃఖపడుట, ఆయుధాదులచే నభిఘాతముకల్గుట, విరేచనాదులచే మలమును విశేషముగ క్షీణింప జేయుట, అన్నమును భుజింపక యుపవాసముండుట, ఈకారణములచేత వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది గుల్మమును కల్గించును.

వాతికగుల్మలక్షణము.

యస్థానసంస్థానరుజావికల్పం
విడ్వాతసఙ్గం గలవక్త్రశోషమ్,
శ్యావారుణత్వం శిశిరజ్వరం చ
హృత్కుక్షిపార్శ్వాంసశిరోరుజం చ 7
కరోతి జీర్ణే త్వధికం ప్రకోపం
భుక్తే మృదుత్వం సముపైతి యశ్చ,
వాతాత్సగుల్మో న చ తత్ర రూక్షం
కషాయతిక్తం కటు చోపశేతే. 8

వాతప్రకోపమున జనించినగుల్మమున గ్రంథిరూపమైనగుల్మముండు స్థానంబును, దానియాకృతియు,దానగల్గుబాధయు నొకనియమములేక యుండును,(అయ్యది నిల్కడ లేక యొకప్పుడు నాభియందును, ఇంకొకప్పుడు పార్శ్వములయందును, మరియొకప్పుడు వస్తియందును సంచరించుననియు, ఆకారమున నియమములేక ఒకసమయమున గుండ్ర ముగను, ఒకసమయమున నిడుపుగను, ఒకకాలమున సన్నగను, ఒకవేళ స్థూలముగను నుండుననియు, దానగల్గుబాధ నియతిలేక ఒకప్పుడు తీవ్రముగను, మరియొకప్పుడు కొంచెము శాంతముగను ఉండుననియు భావము). మలము అపానవాతము బంధింపబడి వెడలకుండును. గొంతును నోరును ద్రవములేక యెండును. శరీరము శ్యామవర్ణంబుగ నైనను, అరుణవర్ణంబుగనైన నుండును. చలితోగూడిన జ్వరము వచ్చును. హృదయము నందును కుక్షియందును ఇరుప్రక్కలయందును మూపులయందును నొప్పికల్గును. తలనొప్పి కల్గును. భుజింపబడినయాహారము జీర్ణంబైనపుడు మిక్కిలి ప్రకోపమునొందును. భుజిం చినతోడనే కొంచెము శాంతినొందును. ఇట్టిలక్షణములుకల్గినది వాతగుల్మమని చెప్ప బడును. ఈవ్యాధియందు రూక్షపదార్థములును కషాయ (వగరు) తిక్త (చేదు) కటు (కారము)రసములు గలపదార్థములను భుజింపబడినచో నీవ్యాధియధికముగ ప్రకోపిం చును. పైజెప్పినపదార్థములు వాతమును వృద్ధినొందించునవి కావున దానంజేసి వ్యాధి బలమగునని భావము. (వాతమునకు పైజెప్పబడినవి యనుపశయంబులని యెరుంగునది).

వాగ్భటులు "పిపీలికావ్యాప్త ఇవ గుల్మస్స్ఫురతి తుద్యతే" (అ. హృ. ని. అ. ౧౧. శ్లో. ౪౩.) అని చెప్పియున్నారు. కావున నీవాతగుల్మమున చీమలు వ్యాపించినవిధ ముగ పలువిధముల నదరుచు చెప్పశక్యముగాని బాధకల్గియుండునని యెరుంగునది.

పైత్తికగుల్మకారణములు.

కట్వమ్లతీక్ష్ణోష్ణవిదాహిరూక్ష-
క్రోధాతిమద్యార్కహుతాశసేవా,
ఆమాభిఘాతో రుధిరం చ దుష్టం
పైత్తస్య గుల్మస్య నిమిత్తముక్తమ్. 9

కారముపులుపుగలపదార్థములనైనను, తీక్ష్ణంబులైన మిరియములు ఆవాలు మున్నగువానినైనను, గుణవీర్యములచే నుష్ణములైనపదార్థములనైనను, విదాహకరములగు వెదురు మొలకలు మున్నగువానినైనను, జిడ్డులేనిపదార్థములనైనను విశేషముగ నుపయో గించుట; క్రోధము, మద్యమును విశేషముగ ద్రావుట, ఎండయందును నిప్పుసెగయందును చాలకాలముండుట, పిత్తమున కల్గువిదగ్ధాజీర్ణముచే పీడింపబడుట, రక్తమును చెరచు కార ణములచే రక్తముచెడుట, ఈకారణములచేత పిత్తము ప్రకోపమునొంది గుల్మమును కల్గిం చును. ఇదియ పిత్తగుల్మము.

పైత్తికగుల్మలక్షణములు.

జ్వరః పిపాసా వదనాఙ్గరాగః
శూలం మహజ్జీర్యతి భోజనే చ
స్వేదో విదాహో వ్రణవచ్చ గుల్మః
స్పర్శాసహః పైత్తికగుల్మరూపమ్. 10

జ్వరము, దప్పి, ముఖమునందును శరీరమునందును ఎఱ్ఱరంగుకల్గుట, భుజింప బడిన యాహారము జీర్ణమగు సమయమునందును భోజనముసేయుకాలమునందును శూలము మిక్కుటమగుట, శరీరముపై చెమటబట్టుట, మంట, గుల్మముండుప్రదేశమున తాకినచో వ్రణమును తాకినట్లుండుట, ఈలక్షణములుకల్గినది పిత్తమున జనించినగుల్మమని యెఱుంగునది.

కఫజసాన్నిపాతికగుల్మకారణములు.

శీతం గురు స్నిగ్ధమచేష్టనం చ
సమ్పూరణం ప్రస్వపనం దివా చ

గుల్మస్య హేతుః కఫసమ్భవస్య
సర్వస్తు దృష్టో నిచయాత్మకస్య. 11

శీతపదార్థములను గురుపదార్థములను జిడ్డుగలపదార్థములను విశేషముగ భుజించుట, పనులేమియు చేయక నిశ్చేష్టముగనుండుట, మితిమీరి పొట్టనిండ భుజించుట, పగటియందు నిదురబోవుట, ఈకారణములచేత కఫము ప్రకోపమునొంది గుల్మమును కల్గించును. వాతాదులకు పైజెప్పినకారణము లన్నింటిచేత వాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రకోపించి సాన్నిపాతికగుల్మమును కల్గించును.

కఫజగుల్మలక్షణము.

స్తైమిత్యశీతజ్వరగాత్రసాద
హృల్లాసకాసారుచిగౌరవాణి,
శైత్యం రుగల్పా కఠినోన్నతత్వం
గుల్మస్య రూపాణి కఫాత్మకస్య. 12

కఫమున జనించినగుల్మమునందు శరీరము నీళ్లచే తడిసినట్లు మొద్దుబారియుండును. చలిజ్వరమువచ్చును. శరీరము కృశించును. రొమ్ము అదరునట్లుండును. దగ్గువచ్చును. అరోచకము కల్గును. శరీరము బరువైయుండును. శరీరమెల్ల చల్లనైయుండును. నొప్పి కొంచెముగ నుండును. గ్రంథి కఠినమై యున్నతముగ నుండును.

సంసర్గజగుల్మలక్షణములు.

నిమిత్తరూపాణ్యుపలభ్య గుల్మే
ద్విదోషజే దోషబలాఽబలం చ,
వ్యామిశ్రలిఙ్గానపరాంశ్చ గుల్మాం
స్త్రీనాదిశేదౌషధకల్పనార్థమ్. 13

పైజెప్పిన వాతాదిగుల్మకారణములలో రెండేసిదోషముల కారణములసంసర్గమును, రెండేసిదోషముల లక్షణములను చక్కగ గమనించి రెండుదోషములచే బుట్టిన గుల్మమును దోషములయొక్క బలాబలమును గమనించి నిర్ణయించునది. (రెండేసిదోషముల లక్షణములు మిశ్రములుగ నున్నపుడు ఆయా లక్షణములచే వాతపిత్త, వాతకఫ, పిత్తకఫగుల్మములను నిర్ణయించవలెనని భావము). అట్టి సంసర్గమున జనించినవ్యాధికి హేత్వాది విపరీతచికిత్సల నిర్ణయించుటకై కారణములను లక్షణములను చికిత్సాకల్పనమునకు నిర్ణయించుట యావశ్యకమని భావము.

సాన్నిపాతికగుల్మలక్షణము.

మహారుజం దాహపరీతమశ్మవత్
ఘనోన్నతం శీఘ్రవిపాకి దారుణమ్,
మనశ్శరీరాగ్నిబలాపహారిణం
త్రిదోషజం గుల్మమసాధ్యమాదిశేత్. 14

పైజెప్పిన మూడుదోషములకారణములచేత త్రిదోషములును సమకాలమున సమముగ ప్రకోపించి సాన్నిపాతికగుల్మమును కల్గించును. ఈవ్యాధియందు గుల్మపు గడ్డ తీవ్రమైన బాధకల్గి మంటతో గూడి రాయివలె మిక్కిలి కఠినంబును ఉన్నతంబునై శీఘ్రముగ పరిపక్వమగును. మిక్కిలి దారుణమైనది. మనస్సుయొక్కయు శరీరము యొక్కయు కాయాగ్నియొక్కయు బలమును పోత్తుగ నశింపజేయును. ఇట్టి త్రిదోషజ గుల్మము మిక్కిలి యసాధ్యమగును.

ఇచ్చట "శీఘ్రవిదాహిదారుణమ్" అనుపాఠము కొన్నిప్రతులలో గానంబడు చున్నది. 'దాహపరీతం' అనువిశేషముచేతనే అర్థమగుచుండ మరల 'విదాహి' యనుట పునరుక్తముగాన పైజెప్పినపాఠము సమంజసముకాదు. వాగ్భటమునందును "సర్వజస్తీవ్రరుగ్దాహః శీఘ్రపాకీ ఘనోన్నతః. సోఽసాధ్యః" (అ. హృ. ని. అ. ౧౧. శ్లో. ౪౫) అని యున్నది. కావున "శీఘ్రవిపాకి" యనుపాఠమే సమంజసము.

సన్నిపాతమున జనించినగుల్మంబును నవీనముగ నున్నచో నొకప్పుడు చికిత్సాసాధ్యమగును. ఈయభిప్రాయమునే సుశ్రుతమున "సన్నిపాతోత్థితే గుల్మే త్రిదోషఘ్నో విధిర్హితః" (సుశ్రు. ఉ. అ. ౪౨) అని సూచించి యున్నది.

రక్తగుల్మనిదానసంప్రాప్తులు.

నవప్రసూతాఽహితభోజనా యా,
యా చామగర్భం విసృజేదృతౌ వా,
వాయుర్హి తస్యాః పరిగృహ్య రక్తం
కరోతి గుల్మం సరుజం సదాహమ్. 15

స్త్రీ ప్రసవించినకాలమునందు నపథ్యాహారాదుల జేసినను, గర్భము పరిపూర్ణము గాకముందు అకాలమున గర్భస్రావము గల్గినప్పుడును, ఋతుమతియైనప్పుడును, అపథ్యాహారము (వాతమును ప్రకోపింపజేయు నాహారము)ల సేవించినచో వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునంది ప్రతిమాసమున బైటవెడలు ఋతురక్తమును నిరోధించి బైటవెడలనీ

యక చేయును. అట్టిరక్తము నానాట సంచితమై గడ్డకట్టి గుల్మరూపము దాల్చును. అట్టిగుల్మము తీవ్రమైన నొప్పియు మంటయు కల్గియుండును.

రక్తగుల్మలక్షణములు.

పైత్తస్య లిఙ్గేన సమానలిఙ్గం
విశేషణం చాప్యపరం నిబోధ,
యస్స్పన్దతే పిణ్డిత ఏవ నాఙ్గైః
చిరాత్సశూలస్సమగర్భలిఙ్గః,
స రౌధిరస్స్త్రీభవ ఏవ గుల్మో
మాసే వ్యతీతే దశమే చికిత్స్యః. 16

అట్టిరక్తగుల్మము పిత్తగుల్మమున జెప్పబడిన జ్వరము పిపాస మున్నగులక్షణములు గల్గియుండును. ఇంతియకాక క్రింద వివరింపబడు లక్షణములు కూడవిశేషముగ నుండును:—గర్భమునకు గల్గు చిహ్నములైన వేవిళ్లు మున్నగులక్షణములు కల్గి, గర్భమువలె నవయవచలనము లేక, నొప్పితో గూడి చిరకాలమునకు చలించుచుండును. అట్టిరక్తగుల్మము స్త్రీలకు మాత్రము జనించును కాని పురుషుల కెన్నడును కలుగబోదు. ఇట్టి రక్తగుల్మమునకు పదిమాసములు కడచినపిదప చికిత్స జేయవలెను.

రక్తగుల్మము వాతప్రకోపముచేత ఋతురక్తమున గల్గును కావున రక్తము పిత్తమునకు సమానలక్షణ మగుటంజేసి వాతపిత్తసంసర్గమున గల్గులక్షణములు కల్గునని యెఱుంగునది. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యులు ఇట్లు చెప్పెను:— "క్రమేణ వాయుసంసర్గాత్పిత్తయోనితయా చ తత్, శోణితం కురుతే తస్యా వాతపిత్తోత్థగుల్మజాన్, రుక్స్తంభదాహాతీసార తృట్ జ్వరాదీనుపద్రవాన్, గర్భాశయే చ సుతరాం శూలం దుష్టాసృగాశ్రయే, యోన్యాశ్చ స్రావదౌర్గన్ధ్యం తోదస్పన్దనవేదనాః" (అ-హృ, ని. అ. ౧౧. శ్లో. ౪౧. ౪౩) తీవ్రమైన నొప్పి, రక్తము వెడలక స్తంభించుట, మంట, అతిసారము, దప్పి, జ్వరము, (ఇవిమున్నగు నుపద్రవములు వాతపిత్త సంసర్గమున గల్గునవి) దుష్టరక్తమున కాధారమైన గర్భాశయమున తీవ్రమైన శూలమును, యోనినుండి చెడ్డనీరు స్రవించుచు దుర్గంధముతో గూడిన వేదనయును గల్గును.

ఈరక్తగుల్మము ఋతుశోణితమును ప్రధానముగ జేసి కల్గుననియు, గర్భమునకు సమానలింగముగ నుండుననియు చెప్పుటచేత ప్రతిమాసమునను ఋతుమతి కాగల యౌవనవతు లగుస్త్రీలకు జనించును గాని పుష్పవతి కాకుండు కన్యకును, ఏబదివత్సరము

లకు పైబడిన వయసుకల్గి ఋతురక్తము క్షీణించి గర్భమగుటకు వలనుపడని వృద్ధస్త్రీలకును కలుగదనియు నెఱుంగునది. మరియు:—"రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణం" అని తంత్రాంతరవచనముచేత రక్తగుల్మము చాలకాలము గడచినచో సుఖసాధ్యమగునని తలంచి యిచ్చట "మాసే వ్యతీతే దశమే చికిత్స్యః" అని చికిత్సకు కాలనియమము జేసెను. మరియు రక్తగుల్మమున పదిమాసములకు మునుపు రక్తము గర్భాశయమున జేరి లోపలనే యుండును; కావున నట్టికాలమున చికిత్స జేసినచో గర్భాశయమునకు అపాయము కల్గును కావున పదిమాసములకు లోపల చికిత్స జేయరాదు. పదునొకండవ మాసము మొదలుజేసి రక్తము ఘనీభవించియుండును. కావున నట్టిసమయమున వాతహరము లగు స్నేహపానాదిచికిత్సల జేసినచో నిరపాయముగ నుండును. ఈయభిప్రాయము నుంచుకొని మూలమున "మాసే వ్యతీతే దశమే చికిత్స్యః" అని కాలనియమమును చెప్పెను.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెఱుంగునది:—"రక్తగుల్మము గర్భమునకు సమానములగు లక్షణముల గల్గియుండును కావున గర్భమా? లేక రక్తగుల్మమా? యని నిర్ణయింప వీలు లేకుండును; కావున ప్రసవమునకు నియమితకాలమైన పదియవమాసము కడచిన పిదప రోగనిశ్చయమును పూర్తిగ నెఱింగి చికిత్స చేయవలెనని యభిప్రాయముతో చికిత్సకు కాలనియమ మేర్పరుపబడెను" అని కొందరు సిద్ధాంతము చేసెదరు. ఇయ్యది యుక్తి దూరము:—గర్భమున గల దౌహృదము, స్తనాగ్రనైల్యము, స్తన్యోత్పత్తి మున్నగు లక్షణములు కూడ రక్తగుల్మమున కానబడును కాని అంతమాత్రమున నీరెంటికి నభేదమని చెప్పజనదు. గర్భము కరచరణాదిభేదములచలనముతో గూడి యప్పుడప్పుడు బాధ లేక కదలుచుండును. రక్తగుల్మము అవయవభేదము లేకయె కేవలము పిండాకారమై నొప్పితో గూడి చిరకాలమునకు కదలుచుండును. గర్భమున గర్భము (కడుపు) నానాట వృద్ధి నొందును. రక్తగుల్మమున గుల్మము మాత్రము వృద్ధినొందును. ఇట్టి పరస్పరభేదములను పట్టి పదిమాసములకు మునుపు కూడ రోగనిర్ణయము జేయ సాధ్యమగును. ఈభేదమునే వాగ్భటమున నిట్లు చెప్పిరి:—"న చాఙ్గైర్గర్భవద్గుల్మః స్ఫురత్యపితు శూలవాన్, ... స్రవివాస్యాః కదాచిత్ స్పన్దతే చిరాత్. న చాస్యా వర్ధతే కుక్షిః గుల్మ ఏవతు వర్ధతే" (అ. హృ. ని. అ. ౧౧. శ్లో. ౪౪.) ఇంతియకాక చరకమున ప్రసవకాలనిర్ణయమును చెప్పునపుడు "తం స్త్రీ ప్రసూతే, సుచిరేణ గర్భం పుష్టో యదా వర్షగణైరపి స్యాత్" (చరక. శా. అ. ౨.) అని చెప్పిరి. (గర్భము కొన్ని కారణములచేత చక్కగ వృద్ధి నొందకుండునెడ పదిమాసములకు పిమ్మటకూడ ననేకవత్సరములకు క్రమముగ గర్భము వృద్ధి నొంది యెన్నిసంవత్సరములకైన ప్రసవించునని యర్థము.) ఈప్రమాణమును

బట్టి కొన్నివత్సరములకు కూడ కాలనియమము లేక స్త్రీలు ప్రసవించెదరని యేర్పడుచున్నది. ప్రకృతకాలమున ననుభవమున కూడ కొన్నిచోట్ల స్త్రీలు మూడువత్సరములకు ప్రసవమగుట కానవగును. కావున రక్తగుల్మరోగనిశ్చయమునకై పదిమాసములకాల నియమము చెప్పబడినది యని చెప్పుట యనాలోచితము.

గుల్మాసాధ్యలక్షణములు.

సఞ్చితః క్రమశో గుల్మో మహావాస్తుపరిగ్రహః,
కృతమూలస్సిరానద్ధః యదా కూర్మ ఇవోత్థితః 17
దౌర్బల్యారుచిహృల్లాసకాసచ్ఛర్ద్యరతిజ్వరైః,
తృష్ణాతన్ద్రాప్రతిశ్యాయైః యుజ్యతే స న సిధ్యతి. 18
గృహీత్వా సజ్వరం శ్వాసచ్ఛర్ద్యతీసారపీడితమ్,
హృన్నాభిహస్తపాదేషు శోథః కర్షతి గుల్మినమ్. 19
శ్వాసశ్శూలం పిపాసాన్నవిద్వేషో గ్రన్థిమూఢతా,
జాయన్తే దుర్బలత్వం చ గుల్మినో మరణాయ వై. 20

పైజెప్పఁబడిన గుల్మములలో నెద్దియైనను నానాట వృద్ధినొంది యుదరమునందంతట వ్యాపించి రూఢమూలమై సిరలచే నావరింపబడి తాబేలువలె గట్టిపడి బలహీనము, అరోచకము, ఓకిరింతలు, దగ్గు, వాంతి, పనులయందు నిరుత్సాహము, జ్వరము, దప్పి, మైకము, పడిసెము, అనునీయుపద్రవముల గూడియున్నచో నయ్యది యసాధ్యమగును. మరియు జ్వరము, శ్వాసము, వమనము, అతిసారము, రొమ్మునందును నాభిస్థానమునను కాలు సేతులయందును వాపు, అనునీయుపద్రవములు కల్గినయెడ గుల్మవ్యాధిపీడితుని మృతినొందించును. శ్వాసము, తీవ్రమైననొప్పి, దప్పి, అన్నద్వేషము, గుల్మరూపమైన గ్రంథి కానంబడక కదలకుండుట, బలహీనము, అను నీలక్షణములుకల గుల్మము రోగిని మరణమునొందించును. (పైజెప్పబడిన మూడువిధములైన లక్షణములు కలగుల్మరోగము అసాధ్యంబని భావము.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
గుల్మనిదానం సమాప్తమ్

---

౩౧. హృద్రోగనిదానమ్.

హృద్రోగము గుల్మమునుబోలె హృదయమున జనించునది కావున గుల్మమును జెప్పినపిదప హృద్రోగనిదానమును జెప్పుట.—

అత్యుష్ణగుర్వన్నకషాయతిక్తశ్రమాభిఘాతాధ్యశనప్రసఙ్గైః,
సఞ్చిన్తనైర్వేగవిధారణైశ్చ హృదామయః పఞ్చవిధః ప్రదిష్టః

మిక్కిలి యుష్ణగుణముకల పదార్థములను అజీర్ణకరములగు నన్నపానములను, కషాయతిక్తరసముకల పదార్థములను సేవించుటచేతను, దేహపరిశ్రమముచేతను, అభిఘాతముచేతను, భుజింపబడినయన్నము జీర్ణముగాకుండునపుడు మరల భుజించుటచేతను, విశేషముగ స్త్రీసంభోగముచేయుట, విశేషముగ మనస్సున యోచించుట, మలమూత్రవాతాదివేగముల నిరోధించుట, ఇట్టికారణములచేతను హృద్రోగము జనించును. ఇయ్యది వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత-క్రిములచే జనించుటవలన నైదువిధములగునని యెఱుంగునది.

హృద్రోగసంప్రాప్తి.

దూషయిత్వా రసం దోషా విగుణా హృదయం గతాః,
హృది బాధాం ప్రకుర్వన్తి హృద్రోగం తం ప్రచక్షతే. 2

పైజెప్పినకారణములచేత వాత-పిత్త-కఫములు ప్రకోపమునొంది భుజించిన యాహారరసమును దుష్టముగఁజేసి హృదయస్థానమునఁజేరి హృదయమున బాధ గల్గించును. ఇయ్యది హృద్రోగమని చెప్పబడును.

వాతజహృద్రోగలక్షణము.

ఆయమ్యతే మారుతజే హృదయం తుద్యతే తథా,
నిర్మథ్యతే దీర్యతే చ స్ఫోట్యతే పాట్యతేఽపి చ. 3

వాతప్రకోపమున గల్గినహృద్రోగమున హృదయమును లాగినట్లుండును. సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగఁ బోటుపుట్టును. పిడిసానపట్టినవిధముగఁ జేదనకల్గును. చీల్చినట్లును, రంపముచే కోసినట్లును, గొడ్డలిచే పగులఁజేసినవిధముగను బాధకల్గును.

పైత్తికహృద్రోగలక్షణము.

తృష్ణోష్మదాహచోషాస్స్యుః పైత్తికే హృదయక్లమః,
ధూమాయనం చ మూర్ఛా చ స్వేదశ్శోషో ముఖస్య చ. 4

పిత్తప్రకోపమున జనించిన హృద్రోగమునందు దప్పియు, శరీరముపై వేడిమియును, మంటయు కల్గును. ద్రవము శుష్కించును. హృదయమున కలతనొంది బడలిక కల్గును. పొగవెడలునట్లుండును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. చెమటబట్టును. నోట ద్రవములేక యెండును.

కఫజహృద్రోగలక్షణము.

గౌరవం కఫసంస్రావోఽరుచి స్తమ్భోఽగ్నిమార్దవమ్,
మాధుర్యమపి చాస్యస్య బలాసావతతే హృది. 5

కఫము ప్రకోపించి జనించినహృద్రోగమున రొమ్ము బరువుగనుండును. నోటివెంట కఫముగారును. ఆహారము రుచింపదు. శరీరము స్తంభించును. కాయాగ్ని మందగించును. నోరు తీపిగల్గియుండును.

సాన్నిపాతిక-క్రిమిజహృద్రోగలక్షణములు.

విద్యాత్త్రిదోషం త్వపి సర్వలిఙ్గం
తీవ్రార్తితోదం; క్రిమిజం సకణ్డుమ్,
ఉత్క్లేదః ష్ఠీవనం తోదః శూలం హృల్లాసక స్తమః,
అరుచిశ్శ్యావనేత్రత్వం శోథశ్చ క్రిమిజే భవేత్. 6

వాతపిత్తకఫములు మూడును సమములుగ ప్రకోపించుటచే గల్గినసన్నిపాతహృద్రోగమునందు వాతాదులకు వేరువేర జెప్పినలక్షణము లన్నియు కలిగియుండును. బాధ మిక్కిలి తీవ్రమై సూదులబొడిచిన విధముగ పోటును కల్గియుండును. క్రిములచే గల్గిన హృద్రోగమున దురద విశేషముగనుండును. నోటనీరు వెడలును. నోటనుమియుచుండును. పోటును నొప్పియు కల్గును. రొమ్మదరునట్లుండును. మైకము గ్రమ్మును. అరోచకము కల్గును. కన్ను లెఱ్ఱబడును. వాపు పుట్టును.

క్రిమిజహృద్రోగసంప్రాప్తి చరకమున నిట్లు చెప్పబడెను:—"త్రిదోషజే తు హృద్రోగే యో దురాత్మా నిషేవతే, తిలక్షీరగుడాదీని గ్రన్థిస్తస్యోపజాయతే, మర్మైకదేశే సంక్లేదం రసశ్చాస్యోపగచ్ఛతి, సంక్లేదాత్క్రిమయశ్చాస్య భవన్త్యుపహతాత్మనః" (చరక. సూత్ర. అ. ౧౭. శ్లో. ౩౭. ౩౮.) (సన్నిపాతమున గల్గినహృద్రోగమునందు రోగి మనస్సు నిలుపజాలక చపలచిత్తుడై నువ్వులు పాలు బెల్లము మున్నగు నభక్ష్యముల

సేవించినయెడ హృదయమర్మమునం దొకచోట గ్రంథి జనించును. అచ్చట చెమ్మకల్గి రస మక్కడకు చేరును. ఆట్టిద్రవము కల గ్రంథియందు సూక్ష్మరూపములగు పురుగులు పుట్టును. దానంజేసి దురద మున్నగుబాధలు కల్గినచో నయ్యది క్రిమిజహృద్రోగము) పైవాక్యమునుబట్టి సాన్నిపాతికహృద్రోగమునం దపథ్యాహారముల జేసినయెడ గ్రంథియు క్రిములు బుట్టి దానివలన క్రిమిజహృద్రోగము కల్గునని తెలియుచున్నది

హృద్రోగోపద్రవములు.

క్లమస్సాదో భ్రమశ్శోషో జ్ఞేయా స్తేషాముపద్రవాః,
క్రిమిజే క్రిమిజాతీనాం శ్లైష్మికాణాం చ యే మతాః. 7

బడలిక, కృశత్వము, మతిభ్రమము, శోషము, ఇవి హృద్రోగమున గల్గునుపద్రవములు. క్రిమిజహృద్రోగమునందు కఫమున కల్గిన క్రిమివ్యాధికి జెప్పిన యుపద్రవము లెల్ల కల్గును. (అయ్యవి హృల్లాసము, నోట నీరుకారుట, ఆహారము జీర్ణముకాకుండుట, అరోచకము, మూర్ఛ, వమనము, జ్వరము కడుపుబ్బరము, కృశత్వము, తుమ్ముట, పడిసెము ఇవి యగును.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
హృద్రోగనిదానం సమాప్తమ్.

---

౩౦. మూత్రకృచ్ఛ్రనిదానమ్.

సుశ్రుతాచార్యుండు మర్మముల పరిగణనము సేయునపుడు "సప్తోత్తరం మర్మ శతమ్" అని నూటయేడుమర్మముల గణనము జేసి అందు సద్యఃప్రాణహరమర్మముల జెప్పునపుడు "హృదయం వస్తిర్నాభిః చ" అని హృదయమర్మమును వస్తి మర్మమును జెప్పియున్నాడు. కావున హృదయమర్మమునకు సంబంధించిన హృద్రోగమును జెప్పిన పిదప దానికి సమానబలము కల వస్తిమర్మమునకు సంబంధించిన మూత్రకృచ్ఛ్రనిదానమును చెప్పబడును:—

మూత్రకృచ్ఛ్రకారణములు, సంఖ్య.

వ్యాయామతీక్ష్ణౌషధరూక్షమద్య
ప్రసఙ్గనిత్యద్రుతపృష్ఠయానాత్,
ఆనూపమాంసాధ్యశనాదజీర్ణా
త్స్యుర్మూత్రకృచ్ఛ్రాణి నృణాం తథాష్టౌ. 1

దేహపరిశ్రమము నధికముగ జేయుట, తీక్ష్ణంబులైన యౌషధములను రూక్షమగుమద్యమును సేవించుట, అధికముగ స్త్రీసంభోగము జేయుట, గుఱ్ఱములు ఏనుగులు మున్నగువాహనములపై కూర్చొని అధికముగ సవారిచేయుట, జలప్రాంతమున నుండు జంతువుల మాంసమును భుజించుట, భుజించినతోడనే మరల భుజించుట, జీర్ణముకాని వస్తువుల భుజించుట, ఇట్టికారణములచేత మనుజులకు మూత్రకృచ్ఛ్రము జనించును. ఈవ్యాధి వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాతములచే జనించుటంజేసి నాల్గువిధంబులును, శల్యపురీషశుక్రఅశ్మరులచే జనించునవి నాల్గును, అన్నియు కలసి యెనిమిదివిధము లగును.

మూత్రకృచ్ఛ్రసంప్రాప్తి.

పృథఙ్మలాస్స్వైః కుపితా నిదానైః
సర్వేఽథ వా కోపముపేత్య వస్తౌ
మూత్రస్య మార్గం పరిపీడయన్తి
యదా తదా మూత్రయతీహ కృచ్ఛ్రాత్. 2

వాతపిత్తకఫములు వేరువేరుగ నైనను అన్నియు నొక్కసారి కలిసియైనను, వానివానికారణములచే మిక్కిలి ప్రకోపము నొంది, వస్తి మూత్రకోశమున జేరి మూత్రము బైట వెడలుమార్గమును మిక్కిలి బాధనొందించును. అట్టిసమయమున మనుజుండు మిక్కిలి కష్టముచేత మూత్రమును బైట వెడలించును. ఇయ్యది మూత్రము కష్టముగ వెడలుటంజేసి మూత్రకృచ్ఛ్రమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

వాతాదిజనితమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణములు.

తీవ్రార్తిరుగ్వఙ్క్షణవస్తిమేఢ్రే
స్వల్పం ముహుర్మూత్రయతీహ వాతాత్,
పీతం సరక్తం సరుజం సదాహం
కృచ్ఛ్రం ముహుర్మూత్రయతీహ పిత్తాత్. 3
వస్తేస్సలిఙ్గస్య గురుత్వశోథౌ
మూత్రం సపిచ్ఛం కఫమూత్రకృచ్ఛ్రే
సర్వాణి రూపాణి తు సన్నిపాతాత్
భవన్తి తత్కృచ్ఛ్రతమం హి కృచ్ఛ్రమ్. 4

వాతప్రకోపమున గల్గిన మూత్రకృచ్ఛ్రమునందు వస్తిలోను, గెజ్జలయందును, గుహ్యమునందును, మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పియు పోటును కల్గి మూత్రమును మాటిమాటికి విసర్జించును. పిత్తమున కల్గిన మూత్రకృచ్ఛ్రమున పచ్చని రంగుకలిగి రక్తముతో కూడినమూత్రమును మిక్కిలి మంటతోడను నొప్పితోడను కూడినట్లు మిక్కిలి కష్టముగ మాటిమాటికి విసర్జించును. కఫమున జనించిన మూత్రకృచ్ఛ్రమునందు వస్తియు మేఢ్రంబును మిక్కిలి బరువై వాపు కల్గి యుండును. మూత్రము చిక్కనై కలకబారి వెడలును. త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గినమూత్రకృచ్ఛ్రమున త్రిదోషములకును వేరువేర జెప్పబడినలక్షణము లన్నియు మిశ్రముగ గలసియుండును. ఇయ్యది మిక్కిలి కష్టసాధ్యముగ నుండును.

శల్యజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము.

మూత్రవాహిషు శల్యేన క్షతేష్వభిహతేషు వా, 5
మూత్రకృచ్ఛ్రం తదాఘాతాజ్జాయతే భృశదారుణమ్
వాతకృచ్ఛ్రేణ తుల్యాని తస్య లిఙ్గాని నిర్దిశేత్,

మూత్రమును వహించు రెండుస్రోతస్సులమార్గమున ముల్లుమొదలగుశల్యములు జేరి పుండై మూత్రమార్గమును నిరోధించినను, అట్టిశల్యములచే నభిఘాతము కల్గినను, మిక్కిలి క్రూరమైన మూత్రకృచ్ఛ్రము కల్గును. ఈకృచ్ఛ్రమునందు వాతికమూత్రకృచ్ఛ్రమున జెప్పినలక్షణములు కల్గును.

మూత్రవహస్రోతస్సులస్వరూపము సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"మూత్రవహేద్వే; తయోర్మూలం వస్తి ర్మేఢ్రం చ. తత్ర విద్ధస్య ఆనద్ధవస్తితా, మూత్రనిరోధః, స్తబ్ధమేఢ్రతా చ." (మూత్రమును వహించు స్రోతస్సులు రెండు. ఈరెంటికిని వస్తియు మేఢ్రంబును మూలము. వీనికి శల్యాదులచే నభిఘాతము కల్గినయెడ వస్తి యుబ్బును. మూత్ర మడ్డగింపబడును. మేహనము స్తంభించియుండును.)

పురీషజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము.

శకృతస్తు ప్రతీఘాతాత్ వాయుర్విగుణతాం గతః. 6
ఆధ్మానం వాతశూలం చ మూత్రసఙ్గం కరోతి చ,

మలమును వేగముకల్గినపుడు విసర్జింపక యడ్డుపరచినప్పుడు వాతము ప్రకోపము నొంది కడుపుబ్బరమును, వాతముచే నొప్పిని కల్గించి మూత్రమును నిరోధించును. ఇయ్యది మలనిరోధమున గల్గుటంజేసి పురీషజమూత్రకృచ్ఛ్రమని చెప్పబడును.

అశ్మరీజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము.

అశ్మరీహేతు తత్పూర్వం మూత్రకృచ్ఛ్రముదాహరేత్. 7

అశ్మరీరోగమునకు ముందు దానికిహేతువైన మూత్రనిరోధము కల్గిన నయ్యది అశ్మరీజమూత్రకృచ్ఛ్ర మనబడును. (అశ్మరియను మూత్రమున జనించు రాయి మూత్రనాళమున కడ్డపడి మూత్రమును రానియ్యక ఆపినచో పిమ్మట మిగుల కష్టముచేత ముందు రాయి బైటవెడలి పిమ్మట మూత్రము మిక్కిలి బాధతో వెడలును. ఇయ్యది అశ్మరీజమూత్రకృచ్ఛ్రమని యెరుంగునది.)

శుక్రజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము.

శుక్రే దోషైరుపహతే మూత్రమార్గే విధావితే,
సశుక్రం మూత్రయేత్కృచ్ఛ్రాద్వస్తిమేహనశూలవాన్. 8

శుక్రము వాతపిత్తకఫములచే దుష్టమయి తనస్థానమును వదలి మూత్రమార్గమున జేరి మూత్రముతో గలిసి మిక్కిలి కష్టముచే వెడలును. దీనివలన మూత్రము వెడలునపుడు వస్తియందును మేఢ్రమునందును నొప్పికల్గును.

అశ్మరీశర్కరలభేదము.

అశ్మరీ శర్కరా చైవ తుల్యసమ్భవలక్షణే,
విశేషణం శర్కరాయాః శ్రుణు కీర్తయతో మమ. 9
పచ్యమానాశ్మరీ పిత్తాత్ శోష్యమాణా చ వాయునా,
విముక్తకఫసన్ధానా క్షరన్తీ శర్కరా మతా. 10
హృత్పీడా వేపథుశ్శూలం కుక్షావగ్నిశ్చ దుర్బలః,
తయా భవతి మూర్ఛా చ మూత్రకృచ్ఛ్రం చ దారుణమ్. 11
మూత్రవేగనిరస్తాభిః ప్రశమం యాతి వేదనా,
యావదస్యాః పునర్నైతి గుటికా స్రోతసో ముఖమ్. 12

(వాతము ప్రకోపించి వస్తియందలి శుక్ర - మూత్ర - పిత్త - కఫములలో నొకదానిని శోషింపజేసినచో నయ్యది ఆవులకు గోరోచనపుగడ్డవలె నుండగట్టి కఠినమై యుండును. ఇదియే అశ్మరి యనబడును. అట్టియశ్మరియే వాతవేగముచేత తునియలైనయెడ శర్కర యనబడును.) అట్టిఅశ్మరి శర్కరలు రెండును ఒకచోటనే పుట్టి యొక్కటే విధమైన లక్షణములు కల్గియున్నను అందులో శర్కరయనుదానికి కొన్నివిశేషలక్షణములు కలవు. ఎట్లనగా:—పై జెప్పినప్రకారము పుట్టిన అశ్మరి లోలోపలనే పిత్తముచే పక్వమగుచు వాతముచే శోషింపబడి కఫము సంబంధించకుండుటంజేసి యుండవలె నుండక తునియలుగ నగును. ఇదియే శర్కర యనబడును. దీనియందు రొమ్మునొప్పియు, కంపంబును, కుక్షియందు శూలనొప్పియు, జఠరాగ్నిబలక్షీణంబును కలుగును. మూర్ఛ వచ్చును. మిక్కిలి తీవ్రమైన మూత్రకృచ్ఛ్రము కలుగును. అట్టిశర్కర మూత్రమార్గము నడ్డగించినపుడు పై జెప్పిన బాధలు కల్గును. మూత్రవేగముచేత శర్కర బైట వెడలినచో మరల నింకొకటి యడ్డపడునందాక బాధలు కొంచెము శమించియుండును. మరల శర్కరతునియ మూత్రద్వారము నడ్డగించినపుడు యథాప్రకారముగ బాధ జనించును. ఇదియే శర్కర అశ్మరుల పరస్పరభేదము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
మూత్రకృచ్ఛ్రనిదానం సమాప్తమ్.

---

౩౧. మూత్రాఘాతనిదానమ్.

మూత్రకృచ్ఛ్రమువలె మూత్రాఘాతంబును మూత్రమునకు జేరినవ్యాధియగుటం జేసి మూత్రకృచ్ఛ్రమునకు పిమ్మట మూత్రాఘాతమును జెప్పుట.—

మూత్రాఘాతకారణంబులు-సంప్రాప్తియు.

జాయన్తే కుపితైర్దోషైః మూత్రాఘాతాస్త్రయోదశ,
ప్రాయో మూత్రవిఘాతాద్యైః వాతకుణ్డలికాదయః. 1

మలమూత్రశుక్రవాతాదులయొక్క వేగమును నిరోధించుటచే వాతపిత్తకఫములు ప్రకుపితములై వాతకుండలిక మున్నగుమూత్రాఘాతముల పదిమూటిని కల్గించును.

(మూత్రకృచ్ఛ్రమునందును మూత్రాఘాతమునందును లక్షణములు సమానములుగ నుండును; అయినను మూత్రకృచ్ఛ్రమున మూత్రబంధము కొంచెముగ నుండి బాధలు మిక్కిలి తీవ్రములుగ నుండుననియు, మూత్రాఘాతమున మూత్రము బాధలు స్వల్పముగ నుండి మూత్రబంధము మాత్ర మధికముగ నుండుననియు నీరెంటికి పరస్పరభేదము నెరుంగునది.)

వాతకుండలికాలక్షణము.

రౌక్ష్యాద్వేగవిఘాతాద్వా వాయుర్వస్తౌ సవేదనః,
మూత్రమావిశ్య చరతి విగుణః కుణ్డలీకృతః. 2
మూత్రమల్పాల్పమథవా సరుజం సమ్ప్రవర్తతే,
వాతకుణ్డలికాం తాన్తు వ్యాధిం విద్యాత్సుదారుణమ్. 3

మిక్కిలి రూక్షములైన (జిడ్డులేని) పదార్థముల భుజించుటచే నైనను, మల-మూత్ర-వాత-శుక్రములయొక్క వేగమును నిరోధించుటచేనైనను, వస్తియందలి వాతంబు ప్రకోపమునొంది మూత్రమునజేరి యనులోమమై వేదన బుట్టించును. సుడిగాలివలె మండలాకారముగ వస్తియందు సంచరించుచుండును. దానంజేసి మూత్రము కొంచెము కొంచెముగ నైనను నొప్పితో గూడినదైనను బైట వెడలును. ఇయ్యది వాతకుండలి యను క్రూరవ్యాధియని యెరుంగునది.

అష్ఠీలాలక్షణము.

ఆధ్మాపయన్వస్తిగుదం రుద్ధ్వా వాయుశ్చలోన్నతమ్,
కుర్యాత్తీవ్రార్తిమష్ఠీలాం మూత్రవిణ్మార్గరోధినీమ్. 4

వాతము ప్రకోపించి వస్తియొక్కయు గుదముయొక్కయు మార్గము నడ్డగించు నష్ఠీలయను మూత్రసంబంధమైనరాయిని కల్గించును. అయ్యది చలించుచు నున్నతంబై తీవ్రమైనబాధ గల్గించును. అయ్యది యడ్డపడి మలమూత్రముల వెడలనీయక నిరోధించును. (ఈయష్ఠీలయనునదియు నశ్మరివోలె మూత్రమునసే జనించును.)

వాతవస్తిలక్షణము.

వేగం విధారయేద్యస్తు మూత్రస్యాకుశలో నరః,
నిరుణద్ధి ముఖం తస్య వస్తేర్వస్తిగతోఽనిలః 5
మూత్రసఙ్గో భవేత్తేన వస్తికుక్షినిపీడితః,
వాతవస్తిస్స విజ్ఞేయో వ్యాధిః కృచ్ఛ్రప్రసాధనః. 6

మనుజుడు కొన్నినిర్బంధకారణములచేత మూత్రమును దానివేగసమయమున విసర్జింపక యడ్డుపరచినచో వస్తియందలివాతము ప్రకోపించి, వస్తియొక్క ద్వారమును అడ్డగించును; దానివలన మూత్రము బైటరాక యుండును. వస్తియందును కుక్షియందును తీవ్రమైనబాధ కల్గును. ఇయ్యది వాతవస్తియనువ్యాధి. మిక్కిలి కష్టసాధ్యముగ నుండును.

మూత్రాతీతలక్షణము.

చిరం ధారయతో మూత్రం త్వరయా న ప్రవర్తతే,
మేహమానస్య మన్దం వా మూత్రాతీతస్స ఉచ్యతే. 7

మూత్రవేగము కల్గినప్పుడు దానిని విసర్జింపక చాలకాలమువరకు బిగబట్టినచో మూత్రము సరళముగ శీఘ్రముగ వెడలక చాలకాలమునకు మెల్లమెల్లగ వెడలును. ఇయ్యది మూత్రాతీత మనంబడును.

మూత్రజఠరము.

మూత్రస్య వేగేఽభిహతే తదుదావర్తహేతుకః,
అపానః కుపితో వాయుః ఉదరం పూరయేద్భృశమ్. 8

నాభేరధస్తాదాధ్మానం జనయేత్తీవ్రవేదనమ్,
తన్మూత్రజఠరం విద్యాదధోవస్తినిరోధజమ్. 9

మూత్రముయొక్క వేగమున కభిఘాతము కల్గినయెడ వాతము విలోమముగ సంచరించును. దానివలన నపానవాతము ప్రకోపమునొంది యుదరమునెల్ల పూరించును. దానంజేసి నాభికి క్రిందిభాగము(క్రిందుపు)న నధికముగ నుబ్బరమును తీవ్రమైన బాధను కల్గించును. వస్తికిక్రిందిభాగ మడ్డగింపబడును. దీనిని మూత్రజఠరమని వచించెదరు.

మూత్రోత్సఙ్గ లక్షణము.

వస్తౌ వాప్యథవా నాలే మణౌ వా యస్య దేహినః,
మూత్రం ప్రవృత్తం సజ్జేత సరక్తం వా ప్రవాహతః. 10
స్రవేచ్ఛనైరల్పమల్పం సరుజం వాథ నీరుజమ్,
విగుణానిలజో వ్యాధిః స మూత్రోత్సఙ్గసంజ్ఞితః. 11

వస్తియందైనను, మూత్రనాళమునందైనను, లేక గుహ్యమున కగ్రభాగమున నున్న మణియందైనను మూత్రాశయమునుండి వెడలిన మూత్రము బంధింపబడియున్నను; లేక బలాత్కారముగ ముక్కినప్పుడు రక్తముతోగూడి కొంచెము కొంచెముగ మెల మెల్లగ బాధయుండియో లేకయో వెడలినను, ఇయ్యది మూత్రోత్సంగమని యెరుంగ నది. ఈవ్యాధి వాతప్రకోపమున కల్గును.

మూత్రక్షయలక్షణము.

రూక్షస్య క్లాన్తదేహస్య వస్తిస్థౌ పిత్తమారుతౌ,
మూత్రక్షయం సరుగ్దాహం జనయేతాం తదాహ్వయమ్ 12

శరీరమునందలిజిడ్డు నశించి రూక్షశరీరము కలవానికిని, శరీరము కృశించినవానికిని వస్తియందుండు పిత్తవాతములు రెండును ప్రకోపించి మూత్రమును క్షీణింపజేయును. దానంజేసి నొప్పియు మంటయు కల్గును. దీనిని మూత్రక్షయమని వచించెదరు.

మూత్రగ్రంథిలక్షణము.

అన్తర్వస్తిముఖే వృత్తః స్థిరోఽల్పస్సహసా భవేత్,
అశ్మరీతుల్యరుగ్గ్రన్థిః మూత్రగ్రన్థిస్స ఉచ్యతే. 13

వస్తియొక్కముఖ భాగమునకు లోప్రక్క వర్తులంబును కఠినంబును మిక్కిలి చిన్నదియు నగుగ్రంథి యతిశీఘ్రముగ జనించును. ఇయ్యది యశ్మరికి సమానమైనబాధ

కల్గియుండును. ఇది మూత్రద్వారమున జనించినది కావున మూత్రగ్రంథియని చెప్పబడును.

తంత్రాంతరమున దీనిలక్షణం బిట్లు కానంబడియెడు:—"రక్తం వాతకఫాద్దుష్టం వస్తిద్వారే సుదారుణమ్, గ్రంథిం కుర్యాత్స కృచ్ఛ్రేణ సృజేన్మూత్రం తదావృతమ్. అశ్మరీసమశూలం తం రక్తగ్రంథిం ప్రచక్షతే" వాతకఫములు రక్తమును చెరిచి వస్తియొక్క ద్వారమున మిక్కిలి దారుణమైనగ్రంథిని కల్గించును. అట్టిగ్రంథి మూత్రమార్గము నడ్డగించి యుండుటంజేసి మూత్రము మిక్కిలి కష్టముచేత వెడలును. ఇయ్యది యశ్మరిని బోలి యుండును. రక్తము గ్రంథిరూపముగ నుండుటంజేసి యిది రక్తగ్రంథి యని చెప్పబడును. (ఈవ్యాధియందు రక్తము గ్రంథిరూపముగ నుండుననియు, అశ్మరి యందు మూత్రశుక్రాదులు ఘనీభవించి యుండగనగుననియు నీరెంటికిని పరస్పరభేదము నెరుంగునది.)

మూత్రశుక్రలక్షణము.

మూత్రితస్య స్త్రియం యాతో వాయునా శుక్రముత్థితమ్,
స్థానాచ్చ్యుతం మూత్రయతః ప్రాక్పశ్చాద్వా ప్రవర్తతే. 14
భస్మోదకప్రతీకాశం మూత్రశుక్రం తదుచ్యతే,

మూత్రము వెడల వేగముకల్గియున్న సమయమున మూత్రమును నిగ్రహించకయే స్త్రీలతో రతిసేయుచుండ తనచోటినుండి చలించిన శుక్రము వాతముచేత ప్రేరితమై మూత్రమును విడచునపుడు మూత్రమునకు ముందుగనైనను వెనుకనైనను బూడిదకలిసిన నీళ్లవలె వెడలును. ఇయ్యది మూత్రశుక్రమని చెప్పబడును.

ఉష్ణవాతలక్షణము.

వ్యాయామాధ్వాతపైః పిత్తం వస్తిం ప్రాప్యాఽనిలాన్వితమ్. 15
వస్తిం మేఢ్రం గుదం చైవ ప్రదహేత్స్రావయేదధః,
మూత్రం హారిద్రమథవా సరక్తం రక్తమేవ వా. 16
కృచ్ఛ్రాత్ప్రవర్తయేజ్జన్తోరుష్ణవాతం బ్రువన్తి తమ్,

దేహపరిశ్రమము నధికముగ జేసినను, అధికముగ త్రోవనడచినను, అధికముగ యెండలో సంచరించినను పిత్తము ప్రకోపమునొంది వస్తియందు జేరి వాతముతో గూడి వస్తియందును గుహ్యమునందును గుదమునందును మంట బుట్టించి పచ్చనైన మూత్రము నైనను, లేక రక్తముతో గలిసిన మూత్రమునైనను లేక కేవలము రక్తమునైనను

మూత్రమార్గమునుండి స్రవింపజేయును. అయ్యది మిక్కిలి కష్టముతోఁ మాటిమాటికి కొంచెము కొంచెముగ వెడలును. ఇయ్యది యుష్ణవాతమని పిలువంబడును.

మూత్రసాదలక్షణము.

పిత్తం కఫో ద్వావపి వా సంహన్యేతేఽనిలేన చేత్. 17
కృచ్ఛ్రాన్మూత్రం తదా పీతం శ్వేతం రక్తం ఘనం సృజేత్,
సదాహం రోచనాశఙ్ఖచూర్ణవర్ణం భవేత్తు తత్. 18
శుష్కం సమస్తవర్ణం వా మూత్రసాదం వదన్తి తమ్,

పిత్తద్రవమైనను, కఫద్రవమైనను, లేక రెండును కలిసియైనను వాతముచే ఘనీభవించి వస్తియందు జేరినయెడ మూత్రము పచ్చగనైనను, తెల్లగనైనను, ఎఱ్ఱగనైనను, చిక్కనై మంటతోఁగూడి మిక్కిలి కష్టముతోఁ వెడలును. అట్టిమూత్రమును విసర్జించిన పిదప భూమిపై నెండినచోఁ గోరోచనవర్ణముగనైనను, లేక శంఖచూర్ణమువలెనైనను, లేక నానావర్ణములు కల్గియైన నుండును. దీనిని మూత్రసాదమని చెప్పెదరు.

విడ్విఘాతలక్షణము.

రూక్షదుర్బలయోర్వాతే నోదావర్తం శకృద్యదా. 19
మూత్రస్రోతోఽనుపద్యేత విట్సంసృష్టం తదా నరః,
విడ్గన్ధం మూత్రయేత్కృచ్ఛ్రాద్విడ్విఘాతం వినిర్దిశేత్. 20

శరీరము రూక్షమై బలహీనమైనవానికి వాతము ప్రకోపించి పక్వాశయమున నుండుమలమును విలోమముగ పైకి వ్యాపింపజేయును. అయ్యది మూత్రమార్గమున జేరును. అట్టియెడ మూత్రము మలముతోఁ గూడి మలముతోఁ సమానమైన దుర్గంధము కల్గి మిక్కిలి కష్టముగ వెడలును. ఇయ్యది విడ్విఘాతమను మూత్రాఘాతము.

వస్తికుండలిలక్షణము.

ద్రుతాధ్వలఙ్ఘనాయాసైరభిఘాతాత్ప్రపీడనాత్,
స్వస్థానాద్వస్తిరుద్వృత్తః స్థూలస్తిష్ఠతి గర్భవత్. 21
శూలస్పన్దనదాహార్తో బిన్దుం బిన్దుం స్రవత్యపి,
పీడితస్తు సృజేద్ధారాం సంస్తమ్భోద్వేష్టనార్తిమాన్. 22
వస్తికుణ్డలమాహుస్తం ఘోరం శస్త్రవిషోపమమ్,
పవనప్రబలం ప్రాయో దుర్నివారమబుద్ధిభిః. 23

తస్మిన్పిత్తాన్వితే దాహశ్శూలం మూత్రవివర్ణతా,
శ్లేష్మణా గౌరవం శోథః స్నిగ్ధం మూత్రం ఘనం సితమ్. 24

శీఘ్రముగ దారినడచినను, కాలువ మొదలగుదానిని దాటినను, శరీరమునకు ఆయాసము కల్గించుపనుల జేసినను, వస్తిప్రదేశమున నభిఘాతము కల్గినను, అట్టి స్థలమున పిసికికొనినను, మూత్రపుతిత్తి తనస్థానమునుండి పైకి వ్యాపించి గర్భము వలె స్థూలమైయుండును. అట్టియెడ మూత్రము నొప్పియు పోటును కలిగి కదలుచు బొట్టుబొట్టుగ కారును. అప్పుడు పొత్తికడుపును పిసికికొనినచోఁ మూత్రము ధారగ వెడలును; కాని వస్తిపట్టుకొని బారలుచున్నట్లుండి నొప్పితోఁ గూడి యుండును. ఇది వస్తికుండలమని చెప్పబడును. ఇయ్యది శస్త్రమును విషమును బోలి మిక్కిలి క్రూరమై యుండును. ఈవ్యాధియందు వాతము మిక్కిలి బలిష్ఠముగ నుండును. తెలివి తేట లేనివైద్యుల కనివార్యమగును. అయ్యది పిత్తముతోఁగూడియుండునెడ మంటయు పోటును కల్గి మూత్రము వివర్ణముగనుండును. కఫమున జనించినచోఁ బరువై వాపుకల్గి మూత్రము స్నిగ్ధంబును తెల్లనివర్ణంబును కల్గి చిక్కనై వెడలును.

వస్తికుండలసాధ్యాసాధ్యలక్షణములు.

శ్లేష్మరుద్ధబిలో వస్తిః పిత్తోదీర్ణో న సిధ్యతి,
అవిభ్రాన్తబిలస్సాధ్యో న తు యః కుణ్డలీకృతః,
స్యాద్వస్తౌ కుణ్డలీభూతే తృణ్మోహశ్శ్వాస ఏవ చ. 25

పిత్తముత్కటమైన వస్తిరంధ్రము కఫముచే నడ్డగింపబడినయెడ నయ్యది నివర్తించదు. వస్తిద్వారము అడ్డులేక వస్తికుండలమువలె చుట్టికొనక యుండినచోఁ సాధ్యమగును. వస్తికుండలమువలె చుట్టుకొనియున్నపుడు దప్పియు మూర్ఛయు శ్వాసంబును కల్గును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
మూత్రాఘాతనిదానం సమాప్తమ్.

౩౨. అశ్మరీనిదానమ్.

అశ్మరీవ్యాధి మూత్రాఘాతమువలెనే మూత్రమును నిరోధించి బాధల గల్గించు నదికావున మూత్రాఘాతమును జెప్పినపిదప నశ్మరీనిదానమును జెప్పుట.

అశ్మరీకారణములు-సంఖ్య.

వాతపిత్తకఫైస్తిస్రశ్చతుర్థీ శుక్రజాఽపరా,
ప్రాయశ్శ్లేష్మాశ్రయాస్సర్వా అశ్మర్యస్స్యుర్యమోపమాః. 1

అశ్మరియనువ్యాధి వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగ జనించినది మూడువిధములును, శుక్రమున జనించినదియు కలిసి నాల్గు విధములగును. ఈనాల్గువిధములైన యశ్మరుల యందును కఫము ప్రధానముగ నాశ్రితమై యుండును. ప్రాయికముగ నీనాల్గును యముని బోలె ప్రాణాంతకములై యుండును.

అశ్మరీసమ్ప్రాప్తి.

విశోషయేద్వస్తిగతస్సశుక్రం
మూత్రం సపిత్తం పవనః కఫం వా,
యదా తదాశ్మర్యుపజాయతే తు
క్రమేణ పిత్తేష్వివ రోచనా గోః 2

వాతము ప్రకోపమునొంది వస్తియందు జేరి(వస్తిద్వారమునడ్డగించి) శుక్రముతో గూడినమూత్రమునైనను, ద్రవరూపమైనపిత్తముతో గూడినమూత్రమునైనను కఫముతో గూడినమూత్రమునైనను, లేక కేవలమూత్రమునైనను శోషింపజేయును. అట్లుశోషింప బడిన మూత్రమున గోవుయొక్క పిత్తమున గోరోచనము కల్గుభంగి కఠినమై రాయివలె నుండుకొండ పుట్టును. ఇయ్యది యశ్మరి యనబడును.

ఇచ్చట నిర్ణయము తెలియునది:—వాతము వస్తిద్వారము నడ్డగించినపుడు కేవల మూత్రమునైనను, లేక పిత్తద్రవము-కఫద్రవము-శుక్రము-అనువానిలో నొక్కొక దానితో గూడినమూత్రమునైనను శోషింపజేసి యశ్మరిని కల్గించును. అందు కేవలమూత్రమున జనించినది మూత్రాశ్మరియనియు, తక్కినవిమూడును క్రమముగ పిత్తాశ్మరి, కఫాశ్మరి, శుక్రాశ్మరి, యనియు వరుసగ జెప్పబడును. ఈనాల్గును వరుసగ నొకదానికన్న నొకటి

క్రూరంబై యుండును. అన్నిటియందును కఫము ప్రధానముగ నుండును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లుపదేశించెను:—"యదా వాయుర్ముఖం వస్తేరావృత్య పరిశోషయేత్, మూత్రం సపిత్తం సకఫం సశుక్రం వా తదా క్రమాత్. సంజాయతేఽశ్మరీ ఘోరా పిత్తాద్గోరివ రోచనా, శ్లేష్మాశ్రయా చ సర్వా స్యాత్" (అ. హృ. ని. అ. ౯. శ్లో. ౭-౮) ఇచ్చట "క్రమాత్ సంజాయతేఽశ్మరీ ఘోరా" అని చెప్పినందున నొకదానికన్ననొకటి క్రూరమైనదని తెలిసెడిని.

అశ్మరీపూర్వరూపము.

నైకదోషాశ్రయాస్సర్వాః; అథాసాం పూర్వలక్షణమ్,
వస్త్యాధ్మానం తదాసన్నదేశేషు పరితోఽతిరుక్. 3
మూత్రే బస్తసగన్ధత్వం మూత్రకృచ్ఛ్రం జ్వరోఽతిరుక్,

పైజెప్పిన యశ్మరీరోగములన్నియు త్రిదోషముల నాశ్రయించి జనించును. ఈ యశ్మరీవ్యాధి జనించుటకుమున్ను వస్తియుబ్బును. ఆయశ్మరికి సమీపమున దానికి చుట్టును మిక్కిలి నొప్పి కల్గును. మూత్రము గొఱ్ఱెమూత్రముతో సమానమైన గంధము కల్గి యుండును. మూత్రము మిక్కిలి కష్టముచే వెడలును. జ్వరంబును అధికమైనబాధయు కల్గును. ఇయ్యవి యశ్మరీవ్యాధికి పూర్వరూపములు.

అశ్మరీసామాన్యలక్షణములు.

సామాన్యలిఙ్గం రుఙ్నాభిసేవనీవస్తిమూర్ధసు. 4
విశీర్ణధారం మూత్రం స్యాత్తయా మార్గే నిరోధితే,
తద్వ్యపాయాత్సుఖం మేహేదచ్ఛం గోమేదకోపమమ్. 5
తత్సంక్షోభాత్ క్షతే సాస్రమాయాసాచ్చాతిరుగ్భవేత్,

అశ్మరీవ్యాధుల న్నింటియందును నాభిస్థానము, సేవని యను గుహ్యమునందలి నరము, వస్తియగ్రభాగము, అను నీప్రదేశములయందు మిక్కిలి బాధ కల్గును. అశ్మరి మూత్రమార్గము నడ్డగించినపుడు మూత్రము ధారగ వెడలక చీలికలై వెడలును. అయ్యది మూత్రమార్గమునుండి జారి పడినపుడు సుఖముగ గోమేదకమణివలె స్వచ్ఛముగ మూత్రము వెడలును. అశ్మరియొక్క సంమర్దముచేత వస్తియందు పుండైనపుడు రక్తముతో గూడి ప్రయాసవలన మిక్కిలి బాధకల్గును.

సుశ్రుతమున సేవనీవివరణమున—"సప్త సేవన్యః,..................శేఫస్యేకా సౌత్రికా" అని గుహ్యమునందలి సేవనిని చెప్పియున్నారు.

వాతజాశ్మరీలక్షణము.

తత్ర వాతాద్భృశం చార్తో దన్తాన్ఖాదతి వేపతే. 6
గృహ్ణాతి మేహనం నాభిం పీడయత్యనిశం క్వణన్,
సానిలం ముఞ్చతి శకృత్ ముహుర్మేహతి బిన్దుశః. 7
శ్యావాఽరుణాఽశ్మరీ చాస్య స్యాచ్చితా కణ్టకైరివ,

వాతాధికమైన యశ్మరియందు మూత్రమును విసర్జించునపుడు మిక్కిలి బాధకల్గి యోర్వలేక పండ్లు కొరుకును. వడవడ వణకును. గుహ్యమును చేతబట్టికొనును. ఎల్లప్పుడును బాధకోర్వజాలక బొడ్డుదగ్గిర చేత పిసికికొనుచు నరచుచుండును. అపానముతో కూడ మలమును విసర్జించును. మాటిమాటికిని బొట్టుబొట్టుగ మూత్రమును విడచును. అశ్మరి నీలవర్ణంబును అరుణవర్ణంబునై ముండ్లు గ్రుచ్చినవిధముగ బాధకల్గియుండును.

పిత్తజాశ్మరీలక్షణము.

పిత్తేన దహ్యతే వస్తిః పచ్యమాన ఇవోష్మవాన్. 8
భల్లాతకాస్థిసంస్థానా రక్తపీతాఽసితాఽశ్మరీ,

పిత్తమున జనించిన యశ్మరీవ్యాధియందు వస్తి నిప్పున కాల్చబడినవిధముగ వేడి కల్గి మంట బుట్టును. అశ్మరి రక్తవర్ణంబును, పీతవర్ణంబు, నీలవర్ణంబునై జీడిగింజలోపలి విత్తువలె నాకారము కల్గియుండును.

కఫజాశ్మరీలక్షణము.

వస్తిర్నిస్తుద్యత ఇవ శ్లేష్మణా శీతలో గురుః. 9
అశ్మరీ మహతీ శ్లక్ష్ణా మధువర్ణాఽథవా సితా,

కఫప్రకోపమున జనించిన యశ్మరియందు వస్తియందు సూదుల గ్రుచ్చినట్లు పోటు పుట్టును. చల్లనై బరువుగ నుండును. అశ్మరి మిక్కిలి గొప్పదియై నునుపుకల్గి తేనెవంటిరంగైనను తెల్లనిరంగైనను కల్గియుండును.

బాలురకు జనించు అశ్మరీగుణము.

ఏతా భవన్తి బాలానాం తేషామేవ చ భూయసా. 10
ఆశ్రయోపచయాల్పత్వాత్ గ్రహణాహరణే సుఖాః,

పైజెప్పబడిన వాత-పిత్త-కఫములచే వేరువేరగల్గు అశ్మరులు మూడును బసివాండ్రకు తరుచుగ కల్గును. పెద్దవాండ్రకు నొకసమయమున కలుగవచ్చును. పిల్లవాండ్రకు అశ్మరి కాశ్రయమగువస్తి మిక్కిలి చిన్నదిగ నుండుటవలనను, దానంజేసి మిక్కిలి వృద్ధిబొందక స్వల్పముగ నుండుటచేతను దానిని గ్రహించుటకును శలాకలచే వెలికి దీయుటకును సులభముగ నుండును.

బసివాండ్రకీవ్యాధి కల్గుటకు కారణముల సుశ్రుతుం డిట్లు చెప్పెను:— "ప్రాయేణైతాస్తిస్రోఽశ్మర్యో దివాస్వప్నసమశనాధ్యశనశీతస్నిగ్ధమధురాహారప్రియత్వాద్విశేషేణ బాలానాం భవన్తి; తేషామేవాల్పవస్తికాయత్వాదల్పమాంసోపచయాచ్చ వస్తేస్సుఖగ్రహణాఽఽహరణా భవన్తి" (సు. ని. అ. 3) పైజెప్పిన యశ్మరులు మూడును పిల్లవాండ్రకు తరుచుగ పగటియందు నిదురించుటయందును, సమశన (పథ్యాపథ్యములజేర్చి భుజించుట)మునందును, అధ్యశనము (భుజించినతోడనే మరల భుజించుట) నందును, శీత-స్నిగ్ధ-మధురాహారములయందును మిక్కిలి ప్రీతిగల్గి వాని నలవాటున నుంచుకొనియుందురు, కావున వారికి విశేషముగ గల్గుచుండును. వారికి శరీరంబును వస్తియు మిక్కిలి స్వల్పముగనుండి శరీరమాంసము మిక్కుటముగ వృద్ధినొందక స్వల్పముగ నుండుటంజేసి అశ్మరిని పట్టుకొని శలాకచే వెలికిదీయుటకు మిక్కిలి సులభముగ నుండును.

శుక్రాశ్మరీలక్షణము.

శుక్రాశ్మరీ తు మహతాం జాయతే శుక్రధారణాత్. 11
స్థానాచ్చ్యుతమముక్తం హి ముష్కయోరన్తరేఽనిలః,
శోషయత్యుపసఙ్గృహ్య శుక్రం తచ్ఛుక్రమశ్మరీ. 12
వస్తిరుఙ్మూత్రకృచ్ఛ్రత్వముష్కశ్వయథుకారిణీ,
తస్యాముత్పన్నమాత్రాయాం శుక్రమేతి విలీయతే. 13
పీడితే త్వవకాశేఽస్మిన్

గొప్పవార్లకు శుక్రాశ్మరి కల్గును:—ఉద్రేకము కల్గినసమయమున శుక్రము స్వస్థానమునుండి చలించును. దానిని బైట విసర్జించకయున్నచో వాతము దాని నిరోధించి వృషణములమధ్యభాగమున నిల్పి శోషింపజేయును. అట్టిశుక్రము ఘనీభవించి యుండవలె నేర్పడును. ఇదియే శుక్రాశ్మరి యనబడును. ఈవ్యాధియందు వస్తిలో పోటు పుట్టును. మూత్రము మిక్కిలి కష్టముచే వెడలును. అండములయందు వాపు పుట్టును. ఇయ్యది కల్గినతోడనే చేతితో మర్దనముచేసినచో శుక్రము బైట వెడలును, లేక శుక్రమచ్చటనే కరగి యణగును.

శర్కరాలక్షణము.

అశ్మర్యేవ తు శర్కరా,
అణుశో వాయునా భిన్నా; సా తస్మిన్ననులోమగే. 14
నిరేతి సహ మూత్రేణ, ప్రతిలోమే నిరుధ్యతే,
మూత్రస్రోతః ప్రవృత్తా సా సక్తా కుర్యాదుపద్రవాన్. 15

దౌర్బల్యం సదనం కార్శ్యం కుక్షౌశూలమథారుచిమ్,
పాణ్డుత్వముష్ణవాతం చ తృష్ణాం హృత్పీడనం వమిమ్. 16

పై జెప్పబడిన శుక్రాశ్మరి ప్రకోపమునొందినవాతముచేత సన్నముక్కలుగ భేదింపబడినయెడ నాయశ్మరియే శర్కర యనబడును. అట్టిశర్కర వాతము అనులోమముగ సంచరించునపుడు మూత్రముతో గలిసి వెలికి వచ్చును. వాతము ప్రతిలోమమైనపుడు బైటవెడలక యడ్డపడును. అట్లు లడ్డపడినయపుడు మూత్రమార్గముననే నిలచి దుర్బలత్వము, బడలిక, శరీరము కృశతనొందుట, కడుపులో శూల, అరుచి, శరీరము తెల్లబడుట, ఉష్ణవాతము, దప్పి, రొమ్మునొప్పి, వమనము, అను నీయుపద్రవముల గల్గించును. (అట్టియశ్మరియే మిక్కిలి సన్నగ నిసుకవలె వాతప్రకోపముచేత భేదింపబడినచో నాదు అదియే సికతయనియు చెప్పబడును.)

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:— కేవలము శర్కరయనునది మూత్రముతో గూడ ధారాళముగ నొకప్పుడైన బైట వెడలక మూత్రము నడ్డగించియే యుండును. శర్కరయనునది చిన్నముక్కలు కావున వాతము అనులోమ మగునపుడు మూత్రముతో గూడ బైట వెడలును. ప్రతిలోమముగ సంచరించుతరి వెడలక మూత్రము నడ్డుపరచును. కావున నీరెంటికి నిదియే పరస్పరభేదము. మరియు నశ్మరియందు దానియాకారభేదంబును రంగుభేదంబును చెప్పబడినది. ఆకారభేదముచేత దాని కనుగుణమగు శలాకములచేత నాకర్షింప ననువుపడును. వర్ణభేదముచేత వాతపిత్తకఫభేదముల నిర్ణయించి యశ్మరివలనగల్గు వ్రణమునకు వాతాద్యనుగుణముగ చికిత్సజేయ ననుకూలమగును. కావున ఆకృతివర్ణభేదముల జెప్పినది నిష్ప్రయోజనమని యెుకప్పుడును భ్రమింపవలదు.

అసాధ్యశర్కరాశ్మరీలక్షణము.

ప్రశూననాభివృషణం బద్ధమూత్రం రుజాయుతమ్,
అశ్మరీ క్షపయత్యాశు సికతా శర్కరాన్వితా. 17

అశ్మరీరోగమునందు నాభిస్థానమునందును, వృషణములయందును వాపుకల్గినను, మూత్రము బంధింపబడి మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పికల్గినను అశ్మరీరోగము అసాధ్యమగును. మరియు నయ్యది సికతతోడను కూడిన శర్కరామేహముకూడ నసాధ్యమగును. పై లక్షణములగూడిన యశ్మరియు శర్కరయు మనుజుని చంపును. కావున మిక్కిలి దుష్కరమగునని భావము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అశ్మరీనిదానం సమాప్తమ్.

33. ప్రమేహనిదానమ్.

ప్రమేహంబును అశ్మరింబోలె వస్తియందు జనించునది కావున దేశసామ్యమును బట్టి యశ్మరీనిదానమును జెప్పినపిదప ప్రమేహనిదానమును జెప్పట.—

ప్రమేహకారణములు.

ఆస్యాసుఖం స్వప్నసుఖం దధీని గ్రామ్యౌదకానూపరసాః పయాంసి,
నవాన్నపానం గుడవైకృతం చ ప్రమేహహేతుః కఫకృచ్చ సర్వమ్. 1

పనులజేయక యెల్లప్పుడును సుఖముగ కూర్చునియుండుట, అధికముగ నిద్రాసుఖము ననుభవించుట, పెరుగును విశేషముగ నుపయోగించుట, గ్రామమునందుండుజంతువులయొక్కయు, జలమునందుండు జంతువులయొక్కయు, జలప్రాంతమునందుండు జంతువులయొక్కయు మాంసరసము నుపయోగించుట, పాలుద్రావుట, నూతనములగు నన్నపానీయముల నుపయోగించుట, బెల్లముతో జేయబడిన భక్ష్యాదులనుపయోగించుట, ఇవియన్నియు ప్రమేహముగల్గుటకు కారణములు. ఇవిగాక కఫమును వృద్ధినొందించునవియన్నియు గూడ ప్రమేహముల గల్గించును.

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు "తేషాం మేదోమూత్రకఫావహమ్, అన్నపానక్రియాజాతం యత్ప్రాయస్తత్ప్రవర్తకమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦. శ్లో. ౨) అని చెప్పియుండుటంజేసి మేదస్సును మూత్రమును కఫమును వృద్ధినందించు నన్నపానంబులును, నిద్ర మున్నగు చేష్టారూపములగు వ్యాపారములును ప్రాయికముగ ప్రమేహముల గల్గించునని తెలిసెడిని.

ప్రమేహసంప్రాప్తి.

మేదశ్చ మాంసం చ శరీరజం చ క్లేదం కఫో వస్తిగతః ప్రదూష్య,
కరోతి మేహాన్; సముదీర్ణముష్ణైః తానేవ పిత్తం పరిదూష్య చాపి;
క్షీణేషు దోషేష్వవకృష్య ధాతూన్ సన్దూష్య మేహాన్ కురు 2
తేఽనిలశ్చ.

కఫము ప్రకుపితమై వస్తియందు జేరి శరీరమునందలి మేదస్సును, మాంసమును, శరీరమునందలి జిడ్డుతోగూడి ద్రవరూపమైన చెమటను చెరచి; మేహరోగముల గల్గిం

చును. గుణవీర్యస్వరూపములచే నష్టంబులైన యన్నపానవిహారాదులచేత పిత్తము ప్రకుపితమై పైజెప్పిన మేదోమాంసక్లేదముల జేరిచి ప్రమేహముల గల్గించును. కఫమున్నగు సౌమ్యధాతువులు క్షీణించినపుడు వాతము ప్రకుపితమై ధాతువులను వస్తిసమీపస్థలమున కాకర్షించి ప్రమేహముల గల్గించును.

ఇచ్చట నీవిమర్శము నెరుంగునది:—కఫము ప్రకుపితమై శరీరమునందలి మేదస్సును మాంసమును శరీరమునందలి స్వేదరూపమైనద్రవమును జేరిచి ప్రమేహముల గల్గించును. ఇవి కఫప్రమేహములు. ఉష్ణపదార్థముల సేవించుటచే పిత్తము ప్రకుపితమై కఫము మున్నగుసౌమ్యధాతువులు క్షీణించినపుడు రక్తమును పైజెప్పిన మేదోమాంసక్లేదములనుగూడ జేరిచి ప్రమేహముల గల్గించును. ఇవి పిత్తప్రమేహములు. వాతము ప్రకుపితమై ధాతువులనన్నిటిని జేరిచి వస్తిసమీపమున జేర్చి ప్రమేహముల గల్గించును. ఇవి వాతికప్రమేహములు. ఇచ్చట పిత్తప్రమేహములయందు "తానేవ పిత్తం" అని మూలమునందున్నను "పిత్తం రక్తమపి క్షీణే కఫాదౌ మూత్రసంశ్రయం" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦ శ్లో. ౫) అని వాగ్భటమున నుండుటంజేసి రక్తము కూడ దూష్యములలో జేరి యుండునని యెరుంగునది.

మరియు "ప్రమేహా వింశతిస్తత్ర శ్లేష్మతో దశ; పిత్తతః, షట్, చత్వారోఽనిలాత్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦ శ్లో. ౧) అని వాగ్భటమున జెప్పినప్రకారము కఫమున జనించు ప్రమేహములు పదియనియు, పిత్తమున జనించునవి యారనియు, వాతమున జనించునవి నాల్గనియు, అన్నియుంగలసి యిరువదిప్రమేహములని యెరుంగునది.

ప్రమేహసాధ్యాదివిభాగము.

సాధ్యాః కఫోత్థా దశ, పిత్తజాష్షట్
యాప్యాః, న సాధ్యాః పవనాచ్చతుష్కాః,
సమక్రియత్వాత్ విషమక్రియత్వాత్
మహాత్యయత్వాచ్చ యథాక్రమం తే. 3

పైజెప్పిన ప్రమేహములలో కఫమునజనించినపదియును సాధ్యములు. ఏలయన—(కఫప్రమేహములకు మేదస్సును మాంసంబును శరీరక్లేదంబును దూష్యములు. కఫము దోషము. కటుతిక్తాదిపదార్థముల సేవించుటయు, అపతర్పణరూపచికిత్సయు పైజెప్పిన దూష్యముల మాటిని శమింపజేయును ఇవియే కఫహరంబులగును. కావున దోషదూష్యములకు సమానచికిత్సపొసగియుండును. దానంజేసి కఫజప్రమేహములు సాధ్యములు.) పిత్తజప్రమేహము లారును యాప్యములు. ఎట్లనిన—(పిత్తప్రమేహములయందు పైజెప్పిన మేదోమాంసక్లేదంబులును రక్తంబును దూష్యములు. దోషము పిత్తము. దూష్యములు పిత్తముచే దూషితమగును. ఇచ్చట మేదోహరములగు కటుకాదిరసములు గల ద్రవ్యములు పిత్తమును వృద్ధి నొందించును. పిత్తమును శమింపజేయు మధురాదిరసములు గలపదార్థములు మేదస్సును వృద్ధినొందించును. కావున నీదోషదూష్యములకు పరస్పరవిరుద్ధములై యుండును. దానంజేసి దీనికి సరియైనచికిత్స జేయ వలనుపడదు కావున పిత్తజప్రమేహములు యాప్యములు.) వాతప్రమేహములయందు ధాతువులన్నియు దూష్యములు. వాతము దోషము. అట్టివాతమునకు సంతర్పణరూపచికిత్స జేయవలెను. దూష్యములకు అపతర్పణము శామకమగును. ఈరెండును పరస్పరవిరుద్ధము లగుటంజేసియు, ఇందు వాతప్రకోపమునంజేసి ధాతువులన్నియు క్షీణించుటం జేసియు, వాతమున జనించు ప్రమేహములు అసాధ్యములు.

ఇట్టిసందర్భముచేతనే "జ్వరే తుల్యర్తుదోషత్వం ప్రమేహే తుల్యదూష్యతా, రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణం" అని తంత్రాంతరమున ప్రమేహవ్యాధియందు దోషదూష్యములు సమానగుణములుగ నుండుట సుఖసాధ్యలక్షణమని చెప్పబడినది. దోషములును దూష్యములును సమానగుణములైనచో నేకరూపమైన చికిత్సచేత రెండును శాంతినొంది వ్యాధినివర్తించుననియు, అటుగాక పరస్పరవిరుద్ధగుణములై యున్ననాడు దూష్యముల శమింపజేయునది దోషవర్ధకంబును దోషమును శమించునది దూష్యవర్ధకంబునై యేకరూపచికిత్సకు వలనుపడక యాప్యఅసాధ్యస్థితి నుండుననియు భావము. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యుడు "సాధ్య-యాప్య-పరిత్యాజ్యా మేహాస్తేనైవ తద్భవాః, సమాఽసమక్రియతయా మహాత్యయతయాపి చ" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦. శ్లో. ౬) అనువాక్యమున స్పష్టముగ సూచించెను.

ప్రమేహదోషదూష్యవిభాగము.

కఫస్సపిత్తః పవనశ్చ దోషాః
మేదోఽస్రశుక్రాంబ్వసాలసీకాః,
మజ్జారసౌజఃపిశితం చ దూష్యాః
ప్రమేహిణాం; వింశతిరేవ మేహాః. 4

ప్రమేహరోగమునందు కఫపిత్తవాతములు మూడును దోషములు. మేదస్సు, రక్తము, శుక్రము, మూత్రము, మాంససారము, లసీక (మాంసమునకును చర్మమునకు నడుమనుండు నీరు), క్రొవ్వు, రసధాతువు, అర్ధాంజలిపరిమితమై శ్లేష్మరూపమైన యోజస్సు, మాంసము ఇవియన్నియు దూష్యములు. ఈదోషదూష్యముల రెండింటిచే గల్గు ప్రమేహములు అన్నియు జేరి ఇరువది యగును.

ప్రమేహపూర్వరూపములు.

దన్తాదీనాం మలాఢ్యత్వం ప్రాగ్రూపం పాణిపాదయోః,
దాహశ్చిక్కణతా దేహే తృట్ స్వాద్వాస్యం చ జాయతే. 5

దంతములు కన్నులు మున్నగుస్థలములయందు మలము విశేషముగ జేరుట, అరచేతులయందును అరకాళ్లయందును మంటబుట్టుట, దేహముపై జిగురువలె బంకన కల్గియుండుట, దప్పి యధికమగుట, నోరు తీపిగ నుండుట, ఈలక్షణములన్నియు ప్రమేహము జనించుటకుముందు కల్గుపూర్వరూపములు.

ప్రమేహసామాన్యలక్షణము.

సామాన్యం లక్షణం తేషాం ప్రభూతావిలమూత్రతా,
దోషదూష్యావిశేషేఽపి తత్సంయోగవిశేషతః. 6
మూత్రవర్ణాదిభేదేన భేదో మేహేషు కల్ప్యతే,

మూత్ర మధికముగ వెడలుటయు, కలకబారి వెడలుటయు నీరెండును ప్రమేహములన్నింటియందును సాధారణముగ నుండులక్షణములు. క్రింద వివరింపబడు వింశతి మేహములయందును వాతాదిదోషత్రయంబును రసరక్తాదిధాతువులును సమములుగ నుండును. (త్రిదోషములలో నొక్కొకదానిచే పైజెప్పిన విభాగముల ననుసరించి మేదోమాంసాదిదూష్యముల నాశ్రయించి జనించునని భావము). అట్లుండునెడ దోషభేదములచే మూడుతెరంగు లుండుట యుచితము. అయినను ఒక్కొకదోషమునందును అవాంతరభేదములు కల్గుటకు కారణము అట్టిదోషదూష్యసంయోగవిశేషమే కాని వేరొండు కారణము లేదు. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యు లిట్లుపదేశించెను:—"యథా పఞ్చానాం వర్ణానాం ఉత్కర్షాఽపకర్షకృతేన సంయోగవిశేషేణ కపిలాది నానా వర్ణోత్పత్తిః, ఏవం దోషాదిసంసర్గాత్ మేహానాం నానాత్వమ్" (సుశ్రు. శ. ని. అ.౬) లోకమున తెలుపు, నలుపు, పసుపు, ఎరుపు, శ్యామలము అను ప్రధానములగు నైదు వర్ణములయొక్క సంసర్గతారతమ్యవిశేషమునంజేసి పాటలాది నానావర్ణభేదములు కల్గునట్లు, ప్రమేహములకు కారణములైన వాతాదిదోషంబులును, మేదస్సు మున్నగు దూష్యంబులును నియతములుగనున్నను, వానిపరస్పర సంసర్గ విశేషమునంజేసి ప్రమేహములు పలుతెరంగుల నుండునని భావము. అట్టిభేదము మూత్రముయొక్క వర్ణము మున్నగు వానిభేదముచే నిర్ణయింపవలెను. దోషదూష్యసంయోగముచే భేదముకల్గుటకు జన్మాంతరకర్మవాసనావిశేషంబు కారణమగును.

1. కఫజమేహములు పది, అం దుదకమేహము.

అచ్ఛం బహు సితం శీతం నిర్గన్ధముదకోపమమ్. 7
మేహత్యుదకమేహేన కిఞ్చిదావిలపిచ్ఛిలమ్,

ఉదకమేహమునందు మూత్రము మలినములేక స్వచ్ఛమై మిక్కిలి తెల్లనై చల్లనై ఎట్టిగంధంబును లేక జలమువలె వెడలును. ఒకసమయమున కొంచెము కలకబారి పిచ్ఛిలముగగూడ వెడలును.

2. ఇక్షుమేహలక్షణము.

ఇక్షో రస ఇవాత్యర్థం మధురం చేక్షుమేహతః, 8

ఇక్షుమేహమునందు చెరకురసమువలె మిక్కిలి మధురంబై మూత్రము వెడలును.

3. సాంద్రమేహలక్షణము.

సాన్ద్రీభవేత్పర్యుషితం సాన్ద్రమేహేన మేహతి,

మూత్రమును ఒకపాత్రములో పట్టి యొకరాత్రియంతయు నునిచి మరునాటిదిన ముదయమున జూచినచో చిక్కనైయుండునెడ సాంద్రమేహమని యెరుంగునది.

4. సురామేహలక్షణము.

సురామేహీ సురాతుల్యం ఉపర్యచ్ఛమధో ఘనమ్. 9

మూత్రమును పట్టియునిచి మరుదినము జూచినచో పైనతేటగను అడుగున మడ్డిగ కల్లువలె నుండునెడ సురామేహమని చెప్పబడును

5. పిష్టమేహలక్షణము.

సంహృష్టరోమా పిష్టేన పిష్టవద్బహులం సితమ్,

పిండివలె తెల్లనైన మూత్రము నధికముగ విడచినచో, నది పిష్టమేహ మనబడును. మూత్రమును విడచునపుడు రోమాంచము కల్గును.

6. శుక్రమేహలక్షణము.

శుక్రాభం శుక్రమిశ్రం హి శుక్రమేహీ ప్రమేహతి. 10

శుక్రముతో సమానమగు మూత్రమునైనను, శుక్రములో గూడినమూత్రమునైనను విసర్జించినచో శుక్రమేహ మనందగును.

7. సికతామేహలక్షణము.

మూర్తాణూన్ సికతామేహీ సికతారూపిణో మలాన్,

ప్రమేహపూర్వరూపములు.

దన్తాదీనాం మలాఢ్యత్వం ప్రాగ్రూపం పాణిపాదయోః,
దాహశ్చిక్కణతా దేహే తృట్ స్వాద్వాస్యం చ జాయతే. 5

దంతములు కన్నులు మున్నగుస్థలములయందు మలము విశేషముగ జేరుట, అరచేతులయందును అరకాళ్లయందును మంటపుట్టుట, దేహముపై జిగురువలె బందన కల్గియుండుట, దప్పి యధికమగుట, నోరు తీపిగ నుండుట, ఈలక్షణములన్నియు ప్రమేహము జనించుటకుముందు కల్గుపూర్వరూపములు.

ప్రమేహసామాన్యలక్షణము.

సామాన్యం లక్షణం తేషాం ప్రభూతావిలమూత్రతా,
దోషదూష్యావిశేషేఽపి తత్సంయోగవిశేషతః. 6
మూత్రవర్ణాదిభేదేన భేదో మేహేషు కల్ప్యతే,

మూత్ర మధికముగ వెడలుటయు, కలకబారి వెడలుటయు యీరెండును ప్రమేహములన్నింటియందును సాధారణముగ నుండులక్షణములు. క్రింద వివరింపబడు వింశతి మేహములయందును వాతాదిదోషత్రయంబును రసరక్తాదిధాతువులును సమములుగ నుండును. (త్రిదోషములలో నొక్కొకదానిచే పైజెప్పిన విభాగముల ననుసరించి మేదోమాంసాదిదూష్యముల నాశ్రయించి జనించునని భావము). అట్లుండునెడ దోషభేదములచే మూడుతెరంగు లుండుట యుచితము. అయినను ఒక్కొకదోషమునందును అవాంతరభేదములు కల్గుటకు కారణము అట్టిదోషదూష్యసంయోగవిశేషమే కాని వేరొండు కారణము లేదు. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యు లిట్లుపదేశించెను:—“యథా పఞ్చానాం వర్ణానాం ఉత్కర్షాఽపకర్షకృతేన సంయోగవిశేషేణ కపిలాది నానా వర్ణోత్పత్తిః, ఏవం దోషాదిసంసర్గాత్ మేహానాం నానాత్వమ్” (సుశ్రుత. ని. అ.౬) లోకమున తెలుపు, నలుపు, పసుపు, ఎరుపు, శ్యామలము అను ప్రధానములగు నైదు వర్ణములయొక్క సంసర్గతారతమ్యవిశేషమునంజేసి పాటలాది నానావర్ణభేదములు కల్గునట్లు, ప్రమేహములకు కారణములైన వాతాదిదోషంబులును, మేదస్సు మున్నగు దూష్యంబులును నియతములుగనున్నను, వానిపరస్పర సంసర్గ విశేషమునంజేసి ప్రమేహములు పలుతెరంగుల నుండునని భావము. అట్టిభేదము మూత్రముయొక్క వర్ణము మున్నగు వానిభేదముచే నిర్ణయింపవలెను. దోషదూష్యసంయోగముచే భేదముకల్గుటకు జన్మాంతరకర్మవాసనావిశేషంబు కారణమగును.

1. కఫజమేహములు పది, అం దుదకమేహము.

అచ్ఛం బహు సితం శీతం నిర్గన్ధముదకోపమమ్. 7
మేహత్యుదకమేహేన కిఞ్చిదావిలపిచ్ఛిలమ్,

ఉదకమేహమునందు మూత్రము మలినములేక స్వచ్ఛమై మిక్కిలి తెల్లనై చల్లనై యెట్టిగంధంబును లేక జలమువలె వెడలును. ఒకసమయమున కొంచెము కలకబారి పిచ్ఛిలముగగూడ వెడలును.

2. ఇక్షుమేహలక్షణము.

ఇక్షో రస ఇవాత్యర్థం మధురం చేక్షుమేహతః. 8

ఇక్షుమేహమునందు చెరకురసమువలె మిక్కిలి మధురంబై మూత్రము వెడలును.

3. సాంద్రమేహలక్షణము.

సాన్ద్రీభవేత్పర్యుషితం సాన్ద్రమేహేన మేహతి,

మూత్రమును ఒకపాత్రములో పట్టి యొకరాత్రియంతయు నునిచి మరునాటిదిన ముదయమున జూచినచో చిక్కనైయుండునెడ సాంద్రమేహమని యెరుంగునది.

4. సురామేహలక్షణము.

సురామేహీ సురాతుల్యం ఉపర్యచ్ఛమధో ఘనమ్. 9

మూత్రమును పట్టియునిచి మరుదినము జూచినచో పైనతేటగను అడుగున మడ్డిగ కల్లువలె నుండునెడ సురామేహమని చెప్పబడును

5. పిష్టమేహలక్షణము.

సంహృష్టరోమా పిష్టేన పిష్టవద్బహులం సితమ్,

పిండివలె తెల్లనైన మూత్రము నధికముగ విడచినచో, నది పిష్టమేహ మనబడును. మూత్రమును విడచునపుడు రోమాంచము కల్గును.

6. శుక్రమేహలక్షణము.

శుక్రాభం శుక్రమిశ్రం హి శుక్రమేహీ ప్రమేహతి. 10

శుక్రముతో సమానమగు మూత్రమునైనను, శుక్రముతోగూడినమూత్రమునైనను విసర్జించినచో శుక్రమేహ మనందగును.

7. సికతామేహలక్షణము.

మూర్తాణూన్ సికతామేహీ సికతారూపిణో మలాన్,

మూత్రమునందలి కఫము ఘనీభవించి యిసుకవలె సూక్ష్మాకారములై కఫరూపమైనమలమును విసర్జించును. ఇది సికతామేహము. ఇచ్చట కఫరూపమైనమల మొక్కటియే సికతారూపము నొందును. కావున మలాత్ అనుపంచమీవచన మవివక్షితము.

8. శీతమేహలక్షణము.

శీతమేహీ సుబహుశో మధురం భృశశీతలమ్. 11

మధురంబును మిక్కిలి శీతలంబునైన మూత్రమును మిక్కిలి యధికముగ విసర్జించినచో శీతమేహమనబరగు.

9. శనైర్మేహలక్షణము.

శనైశ్శనైశ్శనైర్మేహీ మన్దం మన్దం ప్రమేహతి,

శనైర్మేహము కలమనుజుండు మెలమెల్లగ పలుమారు మూత్రమును విసర్జించును.

10. లాలామేహలక్షణము.

లాలాతన్తుయుతం మూత్రం లాలామేహేన పిచ్ఛిలమ్. 12

నోటకారుజొల్లువలె తీగెగా జిగురుకలమూత్రము వెడలుచెడ లాలామేహ మనబడును. (ఈపదియును కఫమున జనించిన మేహములు.)

11. పైత్తికమేహములారు, అందు క్షారమేహలక్షణము.

గన్ధవర్ణరసస్పర్శైః క్షారేణ క్షారతోయవత్,

గంధము, వర్ణము, రసము, స్పర్శము ఈనాల్గిటిచేతను క్షారమునకు సమానముగ నుండు మూత్రమును విసర్జించినయెడ క్షారమేహ మనబడును.

12, 13. నీల-కాలమేహలక్షణములు.

నీలమేహేన నీలాభం కాలమేహీ మషీనిభమ్. 13

నీలవర్ణమైనమూత్రము వెడలుచెడ నీలమేహం బనియు, బొగ్గునీళ్లవలె నల్లని మూత్రము వెడలుచెడ కాలమేహమనియు నెరుంగునది.

14. హారిద్రమేహలక్షణము.

హారిద్రమేహీ కటుకం హరిద్రాసన్నిభం దహత్,

కారముకల్గి పసుపువలె పచ్చనిరంగుతో గూడి నిప్పున కాలినవిధముగ మండుచు మూత్రము వెడలినచో హారిద్రమేహ మనబడును.

15. మాంజిష్ఠమేహలక్షణము.

విస్రం మాఞ్జిష్ఠమేహేన మఞ్జిష్ఠాసలిలోపమమ్. 14

మంజిష్ఠి కషాయమువంటి రంగుకల్గి దుర్గంధముతో గూడినమూత్రము వెడలినచో మాంజిష్ఠమేహ మనదగును.

16 రక్తమేహలక్షణము.

విస్రముష్ణం సలవణం రక్తాభం రక్తమేహతః,

ఉప్పనై రక్తవర్ణమై దుర్గంధముతో గూడి వేడిగ మూత్రము వెడలిన నది రక్తమేహము. (ఇవియారును పైత్తికమేహములు.)

17. వాతమేహములునాల్గు; అందు వసామేహము.

వసామేహీ వసామిశ్రం వసాభం మూత్రయేన్ముహుః 15

మాంసరసముతో గూడియైనను మాంసరసమునకు సమానముగనైనను నుండు మూత్రమును విసర్జించినచో నయ్యది వసామేహము.

18. మజ్జమేహలక్షణము.

మజ్జాభం మజ్జమిశ్రం వా మజ్జమేహీ ముహుర్ముహుః,

మజ్జమేహముకల మనుజుడు మజ్జ (క్రొవ్వు)తో సమముగనైనను, మజ్జతో కలిసియైనను మూత్రమును విసర్జించును. (ఇచ్చట 'మజ్జాభం' అనుచోట 'మజ్జానం' అని వాగ్భటాచార్యులు పఠించెను. అప్పుడు శరీరమునందలి మజ్జయైనను, మజ్జతోగూడిన మూత్రమైనను వెడలునని యర్థము. వసామేహమునందును 'వసాభం' అనుచోట 'వసాం వా' అని పఠించిరి. అప్పుడు శరీరమునందలి వసయైనను, వసతోగూడిన మూత్రమైనను వెడలునని భావము.)

19. క్షౌద్రమేహలక్షణము.

కషాయం మధురం రూక్షం క్షౌద్రమేహం వదేద్బుధః 16

మూత్రము కషాయమధురరసములుకల్గి రూక్షమై వెడలినయెడ క్షౌద్రమేహ మని వచించెదరు.

20. హాస్తిమేహలక్షణము.

హస్తీ మత్త ఇవాఽజస్రం మూత్రం వేగవివర్జితమ్, 17
సలసీకం విబద్ధం చ హాస్తిమేహీ ప్రమేహతి.

హస్తిమేహము కలమనుజుడు వేగములేక లసీక(త్వక్కునాశ్రయించిననీరు)తో కూడినమూత్రమును మదించిన యేనుగవలె ఎడతెగక బద్ధగించినట్లు విసర్జించును. (ఈనాల్గును వాతజమేహములు. ఇత్తెరంగున వాత-పిత్త-కఫములచే వేరువేర జనించు నిరువది ప్రమేహలక్షణములును వివరింపబడినవి.)

కఫజప్రమేహోపద్రవములు.

అవిపాకోఽరుచిశ్ఛర్దిర్నిద్రా కాసస్సపీనసః,
ఉపద్రవాః ప్రజాయన్తే మేహానాం కఫజన్మనామ్. 18

అజీర్ణము, అరోచకము, వమనము, అధికనిద్ర, దగ్గు, పడిసెము ఈయుపద్రవములు కఫజప్రమేహములయందు సామాన్యముగ కల్గును.

పైత్తికప్రమేహోపద్రవములు.

వస్తిమేహనయోస్తోదో ముష్కావదరణం జ్వరః,
దాహస్తృష్ణామ్లికా మూర్ఛా విడ్భేదః పిత్తజన్మనామ్. 19

వస్తియందును గుహ్యమునందును సూదుల గ్రుచ్చినట్లు పోటు, వృషణములపై చర్మము పగులుట, జ్వరము, మంట, దప్పి, పులిత్రేపులు, మూర్ఛ, మలము ఉండలై వెడలుట ఇవియన్నియుం పిత్తమున జనించిన ప్రమేహమున గల్గునుపద్రవములు.

వాతికప్రమేహోపద్రవములు.

వాతజానాముదావర్తః కమ్పహృద్గ్రహలోలతాః,
శూలమున్నిద్రతా శోషః కాసశ్శ్వాసశ్చ జాయతే. 20

ఉదావర్తము, శరీరకంపము, రొమ్ముపట్టుట, అన్నిరసములయం దిచ్ఛపోడముట, శూలము, నిదుర బట్టకుండుట, శోష, శ్వాసము, దగ్గు ఇవియన్నియుం పిత్తమేహములయందు సామాన్యముగ గల్గునుపద్రవములు.

ప్రమేహాసాధ్యలక్షణములు.

యథోక్తోపద్రవావిష్టమతిప్రస్రుతమేవ చ,
పిడకాపీడితం గాఢః ప్రమేహో హన్తి మానవమ్. 21

త్రిదోషములకును ప్రత్యేకముగ పైజెప్పబడిన యుపద్రవములతో గూడి యరిష్ట (మరణసూచక) లక్షణములు కనుపించినను, అధికముగ మూత్రము స్రవించినను, క్రింద వివరింపబడు ప్రమేహపిడకలు జనించినను, తీవ్రమైన ప్రమేహవ్యాధి మనుజుని చంపును.

మరికొన్ని యసాధ్యలక్షణములు.

జాతః ప్రమేహీ మధుమేహినో వా
న సాధ్య ఉక్తస్స హి బీజదోషాత్,
యే చాపి కేచిత్కులజా వికారాః
భవన్తి తాం స్తాన్ప్రవదన్త్యసాధ్యాన్. 22

మధుమేహము కలవానికి బుట్టినమనుజునకు ప్రమేహరోగము కల్గినచో నయ్యది వానితండ్రియొక్క శుక్రరూపమైనబీజముయొక్క దోషమున గల్గినది కావున నట్టి ప్రమేహము సాధ్యము కాజాలదు. ఇదియేకాక తక్కినరోగములలో నెద్దియైనను వంశ పరంపరగ నాకులమున బుట్టినవారికెల్ల వచ్చుచున్నయెడ నావ్యాధులుకూడ నసాధ్యము లగును. అట్టివ్యాధులకెల్ల వంశక్రమముగవచ్చు బీజదోషమే యసాధ్యకారణమని భావము.

మధుమేహము జనించుటకు కారణము; లక్షణము.

సర్వ ఏవ ప్రమేహాస్స్యుః కాలేనాఽప్రతికారిణః,
మధుమేహత్వమాయాన్తి తదాఽసాధ్యా భవన్తి హి. 23
మధుమేహే మధుసమం

పైజెప్పబడిన యిరువది ప్రమేహములును సకాలమున తగిన చికిత్స చేయక యుపేక్షింపబడినయెడ మూత్రమున తీపిచేరి యవియన్నియుం గొంతకాలమునకు మధుమేహములుగ పరిణమించును. మధుమేహత్వము నొందినచో నవి యసాధ్యములగును. అట్టిమధుమేహమునందు మూత్రము తేనెవలె తీపికల్గి వెడలును.

మధుమేహద్వైవిధ్యము.

జాయతే స కిల ద్విధా,
క్రుద్ధే ధాతుక్షయాద్వాయౌ దోషావృతపథేఽపి వా 24
ఆవృతో దోషలిఙ్గాని సోఽనిమిత్తం ప్రదర్శయన్,
క్షణాత్క్షీణః క్షణాత్పూర్ణః భజతే కృచ్ఛ్రసాధ్యతామ్. 25

పైజెప్పబడిన మధుమేహము రెండువిధములు:—అందు శరీరమునంగల రస రక్తాదిధాతువులు క్షీణించుటచే వాతము ప్రకోపించి కల్గించునది యొకటి. వాతము సంచరించుమార్గమును దోషము లడ్డగించుటచే ప్రకోపమునొందిన వాతముచే కల్గినది రెండవదగుమధుమేహము. అందు దోషములు మార్గమును నిరోధించుటచే ప్రకుపితమైనవాత

మున గల్గినమధుమేహమునందు వాతము తనమార్గము నడ్డగించినదోషముయొక్క లక్షణములను కారణములేకయే కనుపరచును. (వాతము స్వభావముచేతనే చలనస్వభావము కలది కావున) వస్తి పూర్ణము కాకుండునపుడు క్షణకాలము క్షీణించియు, వస్తి నిండియున్నపుడు క్షణకాలము పూరించియు నుండును. ఇయ్యది కృచ్ఛ్రసాధ్యము.

ఇప్పుట నీనిర్ణయము నెఱుంగునది:—మధుమేహము కేవలము వాతప్రకోపమున జనించును. అట్టివాతప్రకోపమునకు రెండుకారణములు:—అందొకటి ధాతుక్షయము, రెండవది మార్గావరణము (వాతసంచారమార్గమును కఫపిత్తము లడ్డగించుట). ఈరెండుకారణములచే వాతము ప్రకోపించునని 'వాయోర్ధాతుక్షయాత్కోపో మార్గస్యావరణేన చ" అను తంత్రాంతరవాక్యముచే తెలియుచున్నది. అట్టి వాతప్రకోపకారణములభేదముచే మధుమేహంబును రెండువిధములు. అందు మార్గావరణప్రకుపితవాతముచే గల్గినమధుమేహమునందు వాత మేదోషము నడ్డగించునో, అట్టిదోషముయొక్క లక్షణంబులు కనుపించును. ఇయ్యది కృచ్ఛ్రసాధ్యము. ధాతుక్షయమున గల్గిన మధుమేహము కేవలము అసాధ్యము. కొందరిమతమున ధాతుక్షయజమధుమేహ మొక్కటియే కాని వాతమార్గనిరోధజమధుమేహము లేదని నిర్ణయము. ఈవిషయమునే "స కిల ద్వివిధా" అనువాక్యమున కిలశబ్దముచే సూచితము.

మధుమేహమనుటకు కారణము.

మధురం యచ్చ మేహేషు ప్రాయో మధ్వివ మేహతి,
సర్వేఽపి మధుమేహాఖ్యాః మాధుర్యాచ్చ తనోరతః. 26

ఏకారణమువలన మేహరోగములయందు ప్రాయికముగ తేనెవలె తీపికల్గి మూత్రము వెడలునో, దానంజేసి మధుమేహములని చెప్పబడును. శరీరమునకు సంబంధించిన తీపివలన మూత్రమున తీపికల్గును. (పైజెప్పినమేహములలో నెద్దియైనను శరీరస్వభావముచేత తీపికల్గియున్నచో నవియెల్ల మధుమేహములను పేరుచే పిలువబడునని ముఖ్యాభిప్రాయము.)

పిటికాభేదములు. వానికి కారణము.

శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ వినతాఽలజీ,
మసూరికా సర్షపికా పుత్రిణీ సవిదారికా. 27
విద్రధిశ్చేతి పిటికాః ప్రమేహోపేక్షయా దశ,
సన్ధిమర్మసు జాయన్తే మాంసలేషు చ ధామసు. 28

శరావిక, కచ్ఛపిక, జాలిని, వినత, అలజి, మసూరిక, సర్షపిక, పుత్రిణి, విదారిక, విద్రధి, అను నీపదివిధములైన పేరులు గల్గి పదివిధములైనవి ప్రమేహపిటికలు. ఇయ్యవి ప్రమేహవ్యాధికి తగినచికిత్సను సకాలమున జేయనిచో నట్టియుపేక్షచేత సంధులయందును, మర్మములయందును, మాంస మధికముగ గలసిన యవయవములయందును పుట్టును. (ఇవి రాచపుండు అని లోకమున వ్యవహరింపబడును.)

భోజుండు పిటికల పరిగణించునపుడు ఇట్లు చెప్పెను:—"శరావికా సర్షపికా కూర్మికా జాలినీ తథా, కులత్థికాఽలజీ పుత్రీ విదారీ విద్రధీ తథా, నవైతాః పిటికాః జ్ఞేయాః" ఇందు వినతయనుదాని నొక్కటి మాత్రము వదలి తక్కినతొమ్మిదిని పైమూలగ్రంథము ననుసరించి చెప్పియున్నది; కాని అందును మసూరికయనుదానిని కులత్థికయని చెప్పియున్నది. నామభేదమే కాని యాకారాదిభేదము కనబడదు. వాగ్భటాచార్యులు పఠించిన యానుపూర్వినే ప్రకృతమూలకారుడు పఠించియున్నాడు కావున వాగ్భటమునకును ప్రకృతమూలమునకును ఇంచుకేనియు భేదము కనంబడదు.

చరకాచార్యులు కియంతశ్శిరసీయాధ్యాయమున నేడుపిటికాభేదముల పరిగణించెను:—"ఉపేక్షయాస్య జాయన్తే పిటికాస్సప్త దారుణాః............ ......శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ సర్షపీ తథా, అలజీ వినతాఖ్యా చ విద్రధీ చేతి సప్తమీ" (చరక. సూ. అ. ౧౭.) ఇందు మసూరిక, పుత్రిణి, విదారి యను మూడుభేదముల విడచి తక్కిన యేడుపిటికలును పరిగణనము జేయబడినవి. అయినను వానిని సలక్షణముగ వివరించునపుడు పైజెప్పినయేడిటికిని వివరము జెప్పి "తథాన్యాః పిటికాస్సన్తి రక్తపీతాసితారుణాః, పాణ్డురాః పాణ్డువర్ణాశ్చ భస్మాభా మేచకప్రభాః.............. తా బుద్ధ్వా మారుతాదీనాం యథాస్వైర్లక్షణైర్భిషక్, బ్రూయాచ్చోపాచరేచ్చాశు ప్రాగుపద్రవదర్శనాత్" (చరక. సూ. అ. ౧౭.) అనువాక్యముచేత ననేకపిటికాభేదము లున్నవనియు, వానియుత్పత్తిని ఆకృతిని వర్ణమును స్థలమునుబట్టి వాతాదిభేదముల నిర్ణయించి యుపద్రవములు జనించక మునుపే తగినచికిత్స జేయవలెనని శాసించిరి.

మరియు పైజెప్పినపిటికలకు సాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ చేతి దుస్సహాః, జాయన్తే తా హ్యతిబలాః ప్రభూతశ్లేష్మమేదసామ్, సర్షపీ చాలజీ చైవ వినతా విద్రధీ చ యాః, సాధ్యాః పిత్తోల్బణాస్తా హి సమ్భవన్త్యల్పమేదసామ్" (చరక. సూ. అ. ౧౭. శ్లో. ౧౦౩, ౧౦౪.) శరావిక, కచ్ఛపిక, జాలినీయనునవి మూడును మిక్కిలి క్రూరములు. ఇవి కఫంబును మేదస్సును ప్రబలముగనుండువారికి కల్గును. సర్షపి, అలజి, వినత, విద్రధి యనునాల్గు

పిటకలును మిక్కిలి పిత్తాధికములై యుండును. ఇవి మేదస్సు స్వల్పముగనుండువారికి పుట్టును.

శరావికాది దశవిధపిటికాలక్షణములు; అందు శరావిక.

అన్తోన్నతా తు తద్రూపా నిమ్నమధ్యా శరావికా,

శరావికయనునది అంచుచుట్టు నున్నకమై నడుమ పల్లమువలెనుండి మూకుడంత విస్తీర్ణంబును ఆకృతియు కల్గియుండును. వాగ్భటమున "శ్యావా క్లేదరుజాన్వితా" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦. శ్లో. ౨౭.) అని యున్నది గాన నియ్యది శ్యామవర్ణము కల్గి ద్రవములో గూడి బాధ కల్గియుండునని యెరుంగునది.

సర్షపికాలక్షణము.

గౌరసర్షపసంస్థానా తత్ప్రమాణా చ సర్షపీ. 29

తెల్లనియావాలవలె గుండ్రనియాకారంబును, అంతియ పరిమాణంబును కల్గినది సర్షపికయను పిటికయనబడును. వాగ్భటమున "సర్షపామానసంస్థానాః క్షిప్రపాకా మహారుజా, సర్షపా సర్షపాతుల్య పిటికాపరివారితా" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦. శ్లో. ౩-౪.) అని యున్నది కాన ఇయ్యది యావాలవంటి సన్నని బొబ్బలచే వ్యాప్తమై మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ గలిగి శీఘ్రముగ పరిపక్వమగునని యెరుంగునది.

కచ్ఛపికాలక్షణము.

సదాహా కూర్మసంస్థానా జ్ఞేయా కచ్ఛపికా బుధైః,

తాబేలువలె నాకారము కల్గి మంటతో గూడి యుండునది కచ్ఛపిక యనబడును.

ఈపిటికయందు లోభాగమున నొప్పియు మంటయు కల్గి శరీరమునందు మాంసలప్రదేశమున విశాలమైనస్థలమున జనించును. అయ్యది తాబేటివీపువలె నున్ననై యెత్తుగనుండును. ఈవిషయమున వాగ్భటమున "అవగాఢార్తినిస్తోదా మహావస్తుపరిగ్రహా, శ్లక్ష్ణా కచ్ఛపపృష్ఠాభా పిటికా కచ్ఛపీ మతా" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦. శ్లో. ౨౮.) అని చెప్పబడినది.

జాలినీలక్షణము.

జాలినీ తీవ్రదాహా తు మాంసజాలసమావృతా. 30

జాలినియనునది తీవ్రమైన మంట కల్గి మాంసమునందు జల్లెడకంతలవంటి రంధ్రములు కల్గియుండును.

వాగ్భటమున "రుజానిస్తోదబహుళా సూక్ష్మచ్ఛిద్రా చ జాలినీ" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦. శ్లో. ౨౯.) యని యుండుటచే మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పియు, సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగ పోటును కల్గియుండును.

వినతాలక్షణము.

అవగాఢరుజాక్లేదా పృష్ఠే వాప్యుదరేఽపి వా,
మహతీ పిటికా నీలా వినతా నామ సా స్మృతా. 31

వినతయనుపిటిక వీపునందైనను కడుపుపైనైనను పుట్టును. ఇయ్యది మిక్కిలి లోతులో నొప్పియు, చీముమొదలగుద్రవంబును కల్గి, నీలవర్ణమై గొప్పదిగ నుండును.

పుత్రిణీలక్షణము.

మహత్యల్పచితా జ్ఞేయా పిటికా చాపి పుత్రిణీ,

పుత్రిణియనునది గొప్పదై సూక్ష్మాకారములగు బొబ్బలచే నావరింపబడి యుండును. ఇచ్చట మహతి యనుదానికి ఆవరించియుండు సన్నపిటికలకన్న గొప్పదియని యర్థము.

మసూరికాలక్షణము.

మసూరాకృతిసంస్థానా విజ్ఞేయా తు మసూరికా. 32

బటానులవంటియాకృతియు నున్నదంబును కలది మసూరిక యనుపిటికయని యెరుంగునది.

అలజీలక్షణము.

రక్తాఽసితా స్ఫోటచితా దారుణా త్వలజీ మతా,

అలజి యనునది రక్తవర్ణంబును నీలవర్ణంబునునై స్ఫోటములచే నావరింపబడి యుండును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమైనది.

దీనిలక్షణమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:—"దహతి త్వచముత్థానే భృశం కష్టా విసర్పిణీ, రక్తకృష్ణాతితృట్ స్ఫోటదాహమోహజ్వరాఽలజీ" (అ. హృ. ని. అ. ౧౦. శ్లో. ౩౧.) అలజియనునది పుట్టునపుడే చర్మము నిప్పున కాలినవిధముగ మంట బుట్టును. మిక్కిలి కష్టమును కల్గించుచు పలుతెరంగుల వ్యాపించును. రక్తవర్ణంబును కృష్ణవర్ణంబునై యుండును. మిక్కిలి దప్పియు, పోటును, మంటయు, మూర్ఛయు, జ్వరంబును కల్గును.

విదారికావిద్రధిలక్షణములు.

విదారీకన్దవద్వృత్తా కఠినా చ విదారికా. 33
విద్రధేర్లక్షణైర్యుక్తా జ్ఞేయా విద్రధికా తు సా,

నేలగుమ్ముడుదుంపవలె గుండ్రనై కఠినముగ నుండునది విదారికయనుపిటికయని యెఱుంగునది. విద్రధికి జెప్పబడిన లక్షణములు కల్గినది విద్రధి యనబడును.

ఇత్తెరంగున ప్రమేహపిటికలు పదియును నిరూపింపబడినవి.

పిటికలకు దోషసంబంధనిర్ణయము.

యే యన్మయాస్స్మృతా మేహాః తేషామేతాస్తు తన్మయా. 34
వినా ప్రమేహమప్యేతే జాయన్తే దుష్టమేదసః,
తావచ్చైతా న లక్ష్యన్తే యావద్వస్తుపరిగ్రహః 35

పైన వాతాదిభేదమునుబట్టి చెప్పబడిన ప్రమేహములలో నేవిధమైన ప్రమేహముచే నెవ్వడు బాధితుడై యుండునో, అట్టివానికి అట్టిదోషసంబంధముకల పిటికలే జనించును. (అనఁగా కఫమేహము కలవానికి కఫసంబంధమైన పిటికలును, పిత్తమేహికి పిత్తసంబంధముకలపిటికలును, వాతమేహికి వాతసంబంధము లగుపిటికలును జనించుననుట) ప్రమేహముల చికిత్స జేయక యుపేక్షించుటచే ప్రమేహపిటికలు జనించునని పైని చెప్పబడినది; అటుగాక ప్రమేహము లేకున్నను, శరీరమునందలి మేదస్సు వాతాదులచే దుష్టమైనపుడును పిటికలుమాత్రము పొడసూపును. మఱియు నేపిటికలకు నేయే స్థానములు చెప్పబడినవో అట్టి (జఠరము వీపు మున్నగు) స్థలముల వ్యాపించునంతవఱకు స్ఫుటముగ గానరాక, తగినస్థలముల జేరినపుడు చిరకాలమునకైనను పూర్ణమైనలక్షణముతో గూడి స్పష్టముగ గానబడును.

ఇప్పట నీనిర్ణయము నెఱుంగునది:—ప్రమేహము ఏదోషసంబంధమున గల్గునో అట్టి ప్రమేహముకలవానికిని జనించుపిటికలకును ఆదోషసంబంధము కల్గునుగాని పిటికలకు మాత్రము వేరుగ దోషసంబంధము జ్వరాదులకువలె నిర్ణీతమై యుండదని పైనిచెప్పబడినది. అట్లుండ భోజుండు జాలినీలక్షణమును జెప్పుతరి "పరస్పరాభిసన్ధానా పిటికా చైకదేశజా, పిత్తోత్కటా దాహవతీ భృశరుక్ జాలినీ మతా" అని జాలినీసామాన్యలక్షణమున పిత్తోత్కటమైనది జాలినియని చెప్పుట యసంగతమగును; కావున పైజెప్పిన దోషనిర్ణయము ప్రాయికము; కావున నొకప్పుడు స్వతంత్రముగ గూడ ప్రమేహము నపేక్షింపక దోషసంబంధము పిటికలకు కల్గును. ఇది ప్రాయికము కావుననే చరకా

చార్యుడు పిటికలకు దోషవిభాగము నిట్లు నిరూపించెను.—"శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ చేతి దుస్సహాః, జాయన్తే తా హ్యతిబలాః ప్రభూతశ్లేష్మమేదసామ్. సర్షపీ చాలజీ చైవ వినతా విద్రధీ చ యాః, సాధ్యాః పిత్తోల్బణాస్తా హి సమ్భవన్త్యల్పమేదసామ్" (చరక. సూ. అ. ౧౭. శ్లో. ౧౦౩, ౧౦౪.) ఈవాక్యములచేత శరావిక-కచ్ఛపిక-జాలిని యనునవి మూడును కఫోల్బణములనియు, సర్షపిక-అలజి-వినతా-విద్రధులు నాల్గును పిత్తోల్బణములనియు దోషసంబంధము చెప్పబడినది.

పిటికాఽసాధ్యలక్షణములు.

గుదే హృది శిరస్యంసే పృష్ఠే మర్మసు చోత్థితాః,
సోపద్రవా దుర్బలాగ్నేః పిటికాః పరివర్జయేత్. 36

గుదస్థానమునందును, శిరస్సునందును, మూపులపైనను, వీపునందును, కణతలు మున్నగు మర్మస్థలములయందును, జనించినపిటికలు అసాధ్యములు. మఱియు జఠరాగ్ని బలహీనమైయుండునపుడు ఉపద్రవములతో గూడియున్నపిటికలును అసాధ్యములగును.

పిటికలయందు కలుగునుపద్రవముల చరకాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి:—"తృట్ శ్వాసమాంససంకోథ మేహహిక్కామదజ్వరాః, వీసర్పమర్మసంరోధాః పిటికానాముపద్రవాః" (చరక. సూ. అ. ౧౭.) అధికమైన దప్పి, శ్వాసము, వ్రణమునందలి మాంసము కుళ్లుట, పైజెప్పబడిన ప్రమేహము కూడ ననుసరించి యుండుట, ఎక్కిళ్లు, కలయొత్తిన ట్లుండుట, జ్వరము, విసర్పము, (వ్రణము లొక్కచోటను నిల్కడలేక నల్గడల సంచరించుట) హృదయాది మర్మస్థానములయందు జనించుట ఇవియన్నియు ప్రమేహపిటికల యన్నింటియందును సామాన్యముగ గల్గునుపద్రవములు.

మఱియు స్థానవిశేషమునుబట్టి యసాధ్యలక్షణములు చరకమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—"మర్మస్వంసే గుదే పాణ్యోః స్తనే సన్ధిషు పాదయోః, జాయన్తే యస్య పిటికాః స ప్రమేహీ న జీవతి" (చరక. సూ. అ. ౧౭. శ్లో. ౧౦౭.) మర్మస్థలములు, భుజములు, గుదము, చీలమండ, స్తనములు, కీళ్లు, పాదములు ఈస్థలములలో నెచ్చటనైన పిటికలు పుట్టినచో నట్టి ప్రమేహరోగము కలవాడును బ్రతుకజాలడు.

వాగ్భటమున కృచ్ఛ్రసాధ్యముల నిట్లు నిర్ణయించెను:—"తత్రాద్యం పిటికాత్రయమ్, పుత్రిణీ చ విదారీ చ దుస్సహా బహుమేదసః" పదివిధములైన ప్రమేహపిటికలలో మొదటివి యగుశరావిక, కచ్ఛపిక, అలజియను మూడును, పుత్రిణి విదారికయను రెండును, ఈయైదును మిక్కిలి మేదస్సువృద్ధి నొందినవారికి పుట్టును కావున నివి కొరువ నశక్యములై కృచ్ఛ్రసాధ్యము లగును.

స్త్రీలకు ప్రతిమాసమునందును ఋతురక్తము సాధారణముగ వెడలును కావున వారికి శరీరంబును వాతాదిదోషంబులును పరిశుద్ధముగనుండును. దానంజేసి స్త్రీలకు ప్రమేహములు జనించవు. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"రజః ప్రసేకాన్నారీణాం మాసిమాసి విశుద్ధ్యతి, సర్వం శరీరం దోషాశ్చ న ప్రమేహంత్యత స్త్రియః" ప్రకృతము కొందరుస్త్రీలు ప్రమేహముపాలగుటకు ఆట్టిఋతురక్తము విగుణమై తగినపద్ధతి ననుసరించి వెడలక వైపరీత్యము నొందుటయే కారణము గానోపును. మరియు ప్రమేహవ్యాధినివృత్తిం దెలిసికొనుటకు సుశ్రుతాచార్యుడు ఇట్లు చెప్పెను:—"ప్రమేహిణో యదా మూత్రం అనావిలమపిచ్ఛిలమ్, విశదం తిక్తకటుకం తదారోగ్యం ప్రచక్షతే" ప్రమేహపీడితునకు మూత్రము కలతలేక పిచ్ఛిలముగాక స్వచ్ఛమై తిక్తకటురసములు కల్గి వెడలినచో ప్రమేహము నివర్తించినదని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ప్రమేహ-ప్రమేహపిటకానిదానం సమాప్తమ్.

---

౩౪. మేదోనిదానమ్.

ప్రమేహపిటకల జెప్పునపుడు "వినా ప్రమేహమప్యేతే జాయన్తే దుష్టమేదసః" అని మేదోదుష్టిని కారణముగ చెప్పియున్నది కావున పిటకానిదానము జెప్పిన పిదప దానికి కారణమైన మేదోదోషమును చెప్పుట.—

మేదోవృద్ధికారణములు.

అవ్యాయామదివాస్వప్నశ్లేష్మలాహారసేవినః,
మధురోఽన్నరసః ప్రాయః స్నేహాన్మేదః ప్రవర్ధయేత్. 1

దేహపరిశ్రమము జేయకుండుట, పగటియందు విశేషముగ నిద్రబోవుట, కఫమును వృద్ధినొందించునాహారముల సేవించుట, ఇట్టికారణములచేత నన్నరసము మధురంబై దానియందలి స్నిగ్ధగుణముచేత మేదస్సు వృద్ధినొందును.

మేదస్సంప్రాప్తిః.

మేదసావృతమార్గత్వాత్పుష్యన్త్యన్యే న ధాతవః,
మేదస్తు చీయతే తస్మాదశక్తస్సర్వకర్మసు. 2

పైజెప్పినవిధముగ వృద్ధినందిన మేదస్సు తక్కినరసరక్తాదులు ప్రవహించు స్రోతోమార్గముల నడ్డగించును. దానంజేసి రసరక్తాదులును వృద్ధినొంది పుష్టినొందవు. మేదస్సు మాత్రము మిక్కుటముగ వృద్ధినొందును. అట్టికారణముచేత మానవుడు అన్నిపనులయందు శక్తిలేక యలసుడై యుండును.

మేదోవృద్ధిచే గల్గునుపద్రవము.

క్షుద్రశ్వాసతృషామోహస్వప్నక్రథనసాదనైః,
యుక్తః క్షుత్స్వేదదౌర్గన్ధ్యైః అల్పప్రాణోఽల్పమైథునః. 3

మేదస్సు వృద్ధినొందినపుడు క్షుద్రశ్వాసము, దప్పి, మూర్ఛ, అధికముగనిద్ర, గుఱ్ఱులు, ఈయుపద్రవములు కల్గును. అధికముగ ప్రాలుమాలిక కల్గును. ఆకలి యధికమగును. చెమట బట్టును. దానంజేసి శరీరమున నసహ్యమైన దుర్గంధము పుట్టును. శరీరమున బలము క్షీణించును. సంభోగశక్తి మిక్కిలి తగ్గును.

పక్వాశయమునకు ఆమాశయమునకు మధ్యప్రదేశమున కాయాగ్ని యుండును. అట్టికాయాగ్నియొక్క అంశములు రసాదిధాతువులందొక్కొకభాగమువంతున నాశ్రయించి యుండును. అట్టికాయాగ్ని యేధాతువు నాశ్రయించినభాగము మందగించి యుండునో ఆధాతువు మిక్కుటముగ వృద్ధినొందును. అయ్యది (కాయాగ్నిభాగము) మిక్కిలి వృద్ధినొందిననాడు ఆధాతువు క్షీణించును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు ఇట్లు వివరించెను:—"స్వస్థానస్థస్య కాయాగ్నేః అంశా ధాతుషు సంశ్రితాః, తేషాం సాదాతిదీప్తిభ్యాం ధాతువృద్ధిక్షయోఽద్భవః" పైజెప్పిన ప్రకారము దివాస్వప్నశ్లేష్మలాహారాదులచేత మేదస్సు నాశ్రయించిన జాఠరాగ్నిభాగము మందగించినపుడు మేదస్సు ఉత్కటముగ వృద్ధినొందును. మరియు:—"పూర్వో ధాతుః పరం కుర్యా ద్వృద్ధః క్షీణశ్చ తద్విధః" అని చెప్పియున్నప్రకారము మేదస్సు వృద్ధినొందినపుడు దాన జనించుధాతువులు కూడ వృద్ధినొందునని యెఱుంగునది.

మేదస్స్థానములు.

మేదస్తు సర్వభూతానాం ఉదరేష్వస్థిషు స్థితమ్,
అత ఏవోదరే వృద్ధిః ప్రాయో మేదస్వినో భవేత్. 4

ప్రాణికోటికెల్ల మేదస్సు ఉదరము(కడుపు)నను, అస్థులయందును ఆశ్రయించి యుండును. కావుననే మేదస్సువృద్ధినొందినవాడు కడుపు విశేషముగ పెద్దదియై పెరుగును.

మేదోవృద్ధిచే గల్గువిశేషములు.

మేదసావృతమార్గత్వాద్వాయుః కోష్ఠే విశేషతః,
చరన్ సన్ధుక్షయత్యగ్నిం ఆహారం శోషయత్యపి. 5
తస్మాత్స శీఘ్రం జరయత్యాహారమభికాంక్షతి,
వికారాంశ్చాశ్నుతే ఘోరాన్ కాంశ్చిత్కాలవ్యతిక్రమాత్. 6

పైజెప్పినప్రకారము వృద్ధినొందినమేదస్సు వాతసంచారమార్గమును అడ్డగించును. దానంజేసి వాతము ధారాళముగ వెడలక కోష్ఠమునందే విశేషముగ సంచరించుచు జాఠరానలమును విశేషముగ రగులజేయును. దానంజేసి కాయాగ్ని యాహారమును అతిశీఘ్రముగ జీర్ణింపజేయును. మరల నప్పుడే యాహారమునందు అభిలాష కల్గును. అట్టి మేదోవృద్ధిని ఉపేక్షించి చాలకాలము చికిత్సజేయనివాడు క్రూరములగు ప్రమేహపిటక మున్నగు నానారోగములు గల్గును.

మేదోవృద్ధిచే రోగములు కల్గుక్రమము.

ఏతావుపద్రవాకారౌ విశేషాదగ్నిమారుతౌ,
ఏతౌ తు దహతస్థూలం వనదావో వనం యథా. 7
మేదస్యతీవ సంవృద్ధే సహసైవానిలాదయః,
వికారాన్ దారుణాన్ కృత్వా నాశయంత్యాశు జీవితమ్. 8

జాఠరాగ్నియు వాతంబును ఉపద్రవరూపములై యుండును. కావున నీరెండును పరస్పరసహాయతనొంది కార్చిచ్చు అడవినికాల్చుకరణి మేదోవృద్ధిచే శరీరము బలిసియున్నవారిని దహించును. మరియు మేదస్సు మిక్కిలి వృద్ధినొందిననాడు వాతపిత్తకఫములు నప్పుడేవృద్ధినొంది తీవ్రములైన ప్రమేహము, పిటక, విద్రధి మున్నగు రోగముల గల్గించి యతిశీఘ్రముగ మానవుల జంపును.

స్థూలకాయలక్షణము.

మేదోమాంసాతివృద్ధత్వాత్ చలస్ఫిగుదరస్తనః,
అయథోపచయోత్సాహో నరోఽతిస్థూల ఉచ్యతే. 9

శరీరమునందలి మేదస్సును మాంసంబును అధికముగ వృద్ధినందుటవలన పిఱ్ఱలును, ఉదరంబును స్తనములును మిక్కుటముగ బలిసి నడచునప్పుడు కదలుచుండి శరీరము మితిమీరి బలిసి యుత్సాహము మునుపటివలె లేక తగ్గియున్నచో నట్టిమనుజుడు స్థూలకాయుడని చెప్పబడును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
మేదోనిదానం సమాప్తమ్.

౩౫. ఉదరనిదానమ్.

మేదోరోగమునందు "అతివిహోదరశే వృద్ధిః" అనువాక్యముచేత నుదరము వృద్ధి నొందునని చెప్పియుండుటంజేసి మేదోరోగమును జెప్పినపిదప, ఉదరమును వృద్ధినొందించు నుదరనిదానమును జెప్పుట.—

ఉదరవ్యాధికి కారణములు.

రోగాస్సర్వేఽపి మన్దేఽగ్నౌ సుతరాముదరాణి చ,
అజీర్ణాన్మలినైశ్చాన్నైః జాయన్తే మలసఞ్చయాత్. 1

మనుజులకు జఠరాగ్ని మందగించినపుడు నానావిధ రోగంబులును జనించును. అందు నుదరవ్యాధి ముఖ్యముగ కల్గును. మరియు భుజింపబడినయాహారము జీర్ణము కాకుండినను, పరస్పర విరుద్ధాదిదోషములచే దుష్టములైన యన్నాదుల భుజించినను, మలములును దోషములు చయావస్థ నొందినపుడును ఉదరరోగము విశేషముగజనించును.

ఇచ్చట మలశబ్దముచేత పురీషాదులును, దోషములును గ్రహింపబడును. "మలినీకరణాన్మలాః" అనుటచేత వాతాదులు వికృతినొందినపుడు శరీరమునందలి ధాతువులను మలినములుగ జేయుటంజేసి మలములని కూడ జెప్పబడును. కావున "మలసంచయాత్" అనుచోట పురీషాదులును వాతాదిదోషములు శోధనాదులచే పరిశుద్ధములుగాక వృద్ధినొందినపు డుదరవ్యాధి జనించునని యెరుంగునది. కావుననే తంత్రాంతరమున "అతిసంచితదోషాణాం పాపం కర్మ చికీర్షతామ్, ఉదరాణ్యుపజాయన్తే మన్దాగ్నీనాం విశేషతః" అని చెప్పబడినది. ఇచ్చట దోషము లుపలక్షణములు కావున మలములు కూడ గ్రహింపబడును.

ఉదరరోగసంప్రాప్తి.

రుద్ధ్వా స్వేదామ్బువాహీని దోషాస్స్రోతాంసి సఞ్చితాః,
ప్రాణాగ్న్యపానాన్ సన్దూష్య జనయన్త్యుదరం నృణామ్. 2

పైజెప్పినవిధముగ దోషములు వృద్ధినొంది శరీరమునందలి స్వేదము (చెమట)ను ఉదకమునువహించు (వ్యాపింపజేయు)స్రోతస్సులను ధారాళముగ వ్యాపింపనీయక యడ్డగించి, ప్రాణవాయువును జఠరాగ్నిని అపానవాతమును చెరచి యుదరమును కల్గించును.

సుశ్రుతమున "ఉదకవహే ద్వే; తయోర్మూలం తాలు క్లోమ చ" అని యుండుటచేత ఇచ్చట ఉదకవహస్రోతస్సులు తాలువులను క్లోమమును ఆశ్రయించినవి రెండని యెరుంగునది. మరియు "విశేషాం బహూని" అనియు నున్నదిగాన స్వేదవహములుకూడ స్రోతస్సులలో జేరినవి. అయ్యవి మేదస్సును రోమకూపములను ఆశ్రయించియుండును.

స్రోతస్సులన.—వర్తులాకారములై మిక్కిలి సూక్ష్మములగు నాకారముకల్గి నిడుదలై తామరకాడలలో నుండురంధ్రములవలె మిక్కిలి సూక్ష్మములైన రంధ్రములుకల్గి హృదయాది స్థానములనుండి రసరక్తాదిధాతువుల శరీరమున వ్యాపింపజేయుచు శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించి యుండునన్ననినాడులు. ఇవి సిరా ధమనులకన్న నితరములైయుండును. ఈవిషయము—"మూలాత్ఖాదన్తరం దేహే ప్రసృతం త్వభివాహి యత్, స్రోతస్తదితి విజ్ఞేయం సిరాధమనివర్జితమ్" అని సుశ్రుతమునందును "స్వధాతుసమవర్ణాని వృత్తస్థూలాన్యణూని చ, స్రోతాంసి దీర్ఘాణ్యాకృత్యా ప్రతానసదృశాని చ" అని తంత్రాంతరమునను చెప్పబడినది.

మరియు నుదరరోగ పూర్వరూపములు సుశ్రుతాచార్యు లిట్లుచెప్పిరి:—"తస్యాః పూర్వరూపం బలవర్ణ కాంక్షా వలీవినాశో జఠరే హి రాజ్యః, జీర్ణాపరిజ్ఞానవిదాహవత్యో వస్తౌ రుజః పాదగతశ్చ శోఫః" (సుశ్రుత. ని. అ. 2.) అట్టి జఠరము జనించుటకు మును మున్న శరీరబలమునందును వర్ణమునందును కోరిక కలుగును. కడుపుపై ముడతలు మరగిపోయి రేఖలు వసలు యేర్పడును. భుజింపబడిన యాహారము జీర్ణమైనది తెలియక మంటలో కూడి వస్తియందు తీవ్రములగు బాధలు కల్గును. కాళ్లపై వాపుపుట్టును. ఇవియన్నియు నుదరరోగము జనించుటకు ముందు కల్గు పూర్వరూపములని యర్థము.

ఉదరవ్యాధిసామాన్యరూపము.

ఆధ్మానం గమనేఽశక్తిః దౌర్బల్యం దుర్బలాగ్నితా,
శోథస్సదనమఙ్గానాం సఙ్గో వాతపురీషయోః. 3
దాహస్తన్ద్రా చ సర్వేషు జఠరేషు భవన్తి హి,

కడుపుబ్బరము, నడచుటకు శక్తిలేకుండుట, బలహీనము, జఠరాగ్నిబలహీనత, వాపు, అవయవములు కృశించుట, అపానవాతంబును మలంబును బైటవెడలక బద్ధగించుట, తాపము, మైకము, ఇవియన్నియు నుదరవ్యాధు లన్నింటియందును సామాన్యముగ జనించును.

ఉదరవ్యాధి భేదములు.

పృథగ్దోషైస్సమస్తైశ్చ ప్లీహబద్ధక్షతోదకైః 4
సమ్భవన్త్యుదరాణ్యష్టౌ తేషాం లిఙ్గం పృథక్ఛృణు,

వాత - పిత్త - కఫములచే వేర్వేరుగను, అన్నింటి(సన్నిపాతము)చేతను, ప్లీహవృద్ధిచేతను జనించునుదరములును, బద్ధోదరంబులును, క్షతోదరంబును, జలోదరంబును జేరి యుదరవ్యాధి యెనిమిదివిధముల నుండును.

వాతోదరలక్షణము.

తత్ర వాతోదరే శోథః పాణిపాన్నాభికుక్షిషు. 5
కుక్షిపార్శ్వోదరకటీపృష్ఠరుక్పర్వభేదనమ్,
శుష్కకాసోఽఙ్గమర్దోఽధో గురుతామలసఙ్గ్రహః 6
శ్యావారుణత్వగాదిత్వమకస్మాద్వృద్ధిహ్రాసవత్,
సతోదభేదముదరం తనుకృష్ణసిరాతతమ్. 7
ఆధ్మాతదృతివచ్ఛబ్దమాహతం ప్రకరోతి చ,
వాయుశ్చాత్ర సరుక్శబ్దో విచరేత్సర్వతోగతిః. 8

వాతప్రకోపముచే జనించిన యుదరవ్యాధియందు మీచేతులయందును మీగాళ్లయందును నాభిస్థానమందు కడుపునందును వాపు కల్గును. కుక్షియందును ఇరుప్రక్కలయందును ఉదరమునందును నడుమునందును వీపునందును తీవ్రమైననొప్పి కల్గును. కీళ్లయందునొప్పి, పొడిదగ్గువచ్చును. అవయవములన్నిటియందును నొప్పికల్గును. శరీరమునందధోభాగమున భారముగనుండును. మలముయథాక్రమముగ వెడలక బద్ధగించును. చర్మంబును ముక్కును చెవులును శ్యామవర్ణంబైనను, లేక అరుణవర్ణంబైనను కల్గియుండును. ఉదరము కారణములేకయే వృద్ధినొందుచు తగ్గుచునుండును. ఉదరమునందు సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగ పోటును, గొడ్డలితో చీల్చినట్లు బాధయు కల్గి నల్లనై నల్లగనుండుసిరలచే నావరింపబడియుండు. పొట్టపై కొట్టినయెడ గాలిచేనిండి యుబికియుండు తోలుతిత్తివలె శబ్దముకల్గియుండును. వాతము గుమ్మరు శబ్దములోను నొప్పితోను కూడి కడుపులో నంతట వ్యాపించును.

పిత్తోదరలక్షణము.

పిత్తోదరే జ్వరో మూర్ఛా దాహస్తృట్కటుకాస్యతా,
భ్రమోఽతిసారః పీతత్వం త్వగాదావుదరం హరిత్. 9
పీతతామ్రసిరానద్ధం సస్వేదం సోష్మదహ్యతే,
ధూమాయతే మృదుస్పర్శం క్షిప్రపాకం ప్రదూయతే. 10

పిత్తప్రకోపమున కల్గిన యుదరమునందు జ్వరంబును, మూర్ఛయు, తాపంబును, దప్పియు, నోరుచేదును, భ్రమంబును, అతిసారంబును కల్గును. చర్మమునందును, ముక్కుపైనను, చెవులును పసపురంగు కల్గియుండును. కడుపు పచ్చనై పచ్చనిరంగును, లేక యెఱ్ఱనిరంగైనను కలసిరలచే నావరింపబడి, చెమటకల్గి, వేడియై మంటతో కూడి యుండును. పొగవెడలువిధముగ, తాకినపుడు మృదువై శీఘ్రముగ పాకమునొందును. కడుపులో వికారముగనుండును.

కఫోదరలక్షణము.

శ్లేష్మోదరేఽఙ్గసదనం స్వాపశ్వయథుగౌరవమ్,
నిద్రోత్క్లేశోఽరుచిశ్శ్వాసః కాసశ్శుక్లత్వగాదితా. 11
ఉదరం స్తిమితం స్నిగ్ధం శుక్లరాజీతతం మహత్,
చిరాభివృద్ధం కఠినం శీతస్పర్శం గురు స్థిరమ్. 12

కఫప్రకోపమునగల్గిన యుదరమునందు శరీరము కృశించును. స్పర్శము నెరుంగలేకుండును. శరీరముపై వాపుకల్గును. బరువుగనుండును. నిద్రయధికమగును. వాంతియగునట్లుండును. నోట రుచితప్పును. శ్వాసంబును దగ్గును కల్గును. చర్మంబును ముక్కును చెవులును శుక్లవర్ణములుగ నుండును. ఉదరము నిండుకుండవలె జడమై స్నిగ్ధంబై తెల్లనిరేఖలుకల్గి మిక్కిలి గొప్పదిగనుండును. అయ్యది చాలకాలమునకు వృద్ధినొంది కఠినంబై తాకినప్పుడు చల్లనై భారముగల్గి నిశ్చలమైయుండును.

సన్నిపాతోదరలక్షణము.

స్త్రియోఽన్నపానం నఖలోమమూత్ర
విడార్తవైర్యుక్తమసాధువృత్తాః,
యస్మై ప్రయచ్ఛన్త్యరయో గరాంశ్చ 13
దుష్టామ్బుదూషీవిషసేవనాద్వా.
తేనాశు రక్తం కుపితాశ్చ దోషాః
కుర్వన్తి సుఘోరం జఠరం త్రిలిఙ్గమ్,
తచ్ఛీతవాతే భృశదుర్దినే చ 14
విశేషతః కుప్యతి దహ్యతే చ.
స చాతురో ముహ్యతి వా ప్రసక్తం

పాణ్డుః కృశశ్శుష్యతి తృష్ణయా చ,
దూష్యోదరం కీర్తితమేతదేవ

కొందరు దుష్టచారిణులగు స్త్రీలు పురుషుల దమకు వశమున నుంచుకొనుటకై యన్నపానములయందు గోళ్లు, వెండ్రుకలు, మూత్రము, మలము, ఋతురక్తము మున్నగువానిని గూర్చి పెట్టెదరు; అట్టియన్నాదులను పొరబాటుచే తిన్నను; శత్రువు లపాయముఁగల్గింప సమకట్టి విషమును యన్నపానాదుల గూర్చిపెట్టినచో దానిని పొరబడి తిన్నను, విషము మున్నగువానిచే దుష్టమైనజలమును త్రావినను, దూషీవిషమును సేవించినను, వాతపిత్తకఫములు మూడును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది శరీరమునందలి రక్తమును పూర్తిగచెరిచి మిక్కిలిక్రూరమైన యుదరవ్యాధిని కల్గించును. ఇయ్యది వాతాదులకు వేర్వేరజెప్పిన లక్షణములన్నియు కల్గియుండును. ఇయ్యది మంచుకాలమునందును, గాలి విశేషముగ వీచునప్పుడును, మేఘములావరించి సూర్యరశ్మి సోకకుండునపుడును విశేషముగ ప్రకోపమునొంది, దహించునట్లు తాపమును కల్గించును. ఇట్టియుదరముచే బాధితుడగురోగి అప్పుడప్పుడును మూర్ఛనొందును. శరీరమున రక్తము చెడుటంజేసి తెల్లనైయుండును. శరీరము కృశించును. నోటద్రవములేక యెండి మిక్కుటముగ దప్పి కల్గును. ఇయ్యది సన్నిపాతోదరము. ఇదియే దూష్యమైన రక్తముచెడి దానివలన పుట్టుటంజేసి దూష్యోదరమనియు జెప్పంబడును.

దూషీవిషలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లుచెప్పబడినది:—"జీర్ణం విషఘ్నౌషధిభిర్హతం వా దావాగ్నివాతాతపశోషితం వా, స్వభావతో వా గుణవిప్రహీణం విషం హి దూషీవిషతాముపైతి" (సుశ్రుత. కల్ప. అ. ౨. శ్లో. 30) ప్రసిద్ధమైనవిషము ప్రాతదియైనను, విషహారంబులగు నౌషధములచే బలహీనంబైనను, కార్చిచ్చునందును గాలియందును ఎండయందును ఎండి యల్పవీర్యమైనను, లేక స్వభావముచేతనే గుణహీనంబైనను, అట్టివిషము దూషీవిషమని చెప్పనగును.

ప్లీహోదరయకృద్దాల్యుదరలక్షణము.

ప్లీహోదరం కీర్తయతో నిబోధ. 15
విదాహ్యభిష్యన్దిరతస్య జన్తోః
ప్రదుష్టమత్యర్థమసృక్కఫశ్చ,
ప్లీహాభివృద్ధిం కురుతః ప్రవృద్ధౌ
ప్లీహోత్థమేతజ్జఠరం వదన్తి. 16

తద్వామపార్శ్వే పరివృద్ధిమేతి
విశేషతస్సీదతి చాతురోఽత్ర,
మన్దజ్వరాగ్నిః కఫపిత్తలిఙ్గైః
ఉపద్రుతః క్షీణబలోఽతిపాణ్డుః,
సవ్యాన్యపార్శ్వే యకృతి ప్రవృద్ధే
జ్ఞేయం యకృద్దాల్యుదరం తదేవ. 17

మిక్కిలితాపముఁబుట్టించు పదార్థములనైనను ద్రవముఁగల్గించు పదార్థములనైనను నిరంతరముగ కొంత కాలము సేవించినచో రక్తంబును కఫంబును మిక్కిలి చెడి శరీరమునందలి ప్లీహమును వృద్ధినొందించును. ప్లీహము నానాట వృద్ధినొంది జఠరమును వృద్ధినొందించును. (ఇయ్యది ప్లీహావృద్ధివలన జనించుటంజేసి ప్లీహోదరమని చెప్పనగును.) ఈవ్యాధియందు మనుజుని శరీరమున నెడమప్రక్క నుదరము విశేషముగ వృద్ధినొందును. శరీరమెల్ల కృశించును. జఠరాగ్ని మందగించి జ్వరమువచ్చును. కఫముచేతను పిత్తముచేతను గల్గు నుపద్రవములుగల్గి శరీరబలము క్షీణించి మిక్కిలి పాండువర్ణముకల్గియుండును. మరియుం శరీరమున కుడిప్రక్కనుండు యకృత్తు (కాలిజము) పైజెప్పినవిధముగ వృద్ధినొంది యుదరవ్యాధి జనించినచో యకృద్దాల్యుదరమని చెప్పబడును. (ఈవ్యాధియందు యకృత్తుదోషములచే భేదింపబడును. కావున యకృద్దాల్యుదరమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.)

ప్లీహోదరమున దోషసంబంధముచే గల్గులక్షణములు.

ఉదావర్తరుజానాహైః మోహతృడ్దహనజ్వరైః,
గౌరవారుచికాఠిన్యైః విద్యాత్తత్ర మలాన్ క్రమాత్. 18

పైజెప్పబడిన, ప్లీహోదరమున నుదావర్తంబును, కడుపుబ్బరంబును, కడుపులో నొప్పియు కల్గినచో వాతప్రకోపమున జనించినదియనియు; మూర్ఛయు, దప్పియు, మంటయు, జ్వరంబును కలిగినచో పిత్తప్రకోపమున జనించినదియనియు; కడుపున భారంబును, అరోచకంబునుకల్గి కడుపు గట్టిగ నున్నచో కఫప్రకోపమున జనించినదియనియు త్రిదోషభేదముల నెఱుంగునది.

బద్ధగుదోదరలక్షణము.

యస్యాన్త్రమన్నైరుపలేపిభిర్వా
బాలాశ్మభిర్వా పిహితం యథావత్,

సఞ్చీయతే యస్య మలస్సదోషః
శనైశ్శనైస్సఙ్కరవచ్చ నాడ్యామ్. 19
నిరుధ్యతే యస్య గుదే పురీషం
నిరేతి కృచ్ఛ్రాదపి చాల్పమల్పమ్,
హృన్నాభిమధ్యే పరివృద్ధిమేతి
తస్యోదరం బద్ధగుదం వదన్తి. 20

జిగట కల్గినయన్నము మున్నగు నాహారపదార్థముల భుజించుటచేనైనను వెండ్రుకలతోను రాళ్లతోను కూడినయన్నాదుల భుజించుటచేనైన ప్రేవులడ్డగింపబడి వాని రంధ్రము లడ్డగింపబడును. దానంజేసి (భూమియందలిధూళిని నానాట కొంచెము కొంచెముగ చీపురతోనూడిచినపుడు నానాట ప్రోవగువిధముగ) మలము నానాట సంచితమై సరళముగ వెడలక నాడీద్వారమునడ్డగించును. దానివలన మలమును వెడలించు నాళమునుండి మలము బొత్తుగ వెడలకుండును. లేక కొంచెముగ వెడలును. లేక మిక్కిలి కష్టముచేత కొంచెముగ వెడలును. దానంజేసి మలము నానాట సంచితమై హృదయమునకును బొడ్డునకును మధ్యభాగమున నుదరము వృద్ధినొందును. దీనిని మలబద్ధకమున జనించుటంజేసి బద్ధగుదోదరమని తంత్రకారులు చెప్పెదరు.

మరియు "వర్చః పిత్తకఫాన్ రుద్ధ్వా కరోతి కుపితోఽనిలః" (అ. హృ. ని. అ. ౧౨. శ్లో. ౭౯) అని వాగ్భటాచార్యుడు చెప్పెనుకావున వాతము ప్రకోపము నొంది మలమును పిత్తకఫములను నిరోధించి యీవ్యాధిని కల్గించునని దెలియంగునది. అట్టి వాతము పైజెప్పబడినరీతిగ వెండ్రుకలు రాళ్లు మున్నగునవి యాహారములో గలిసి లోపల ప్రవేశించి వాతసంచారమార్గము నడ్డగించుటచే ప్రకోపమునొందును.

పరిస్రావ్యుదరలక్షణము.

శల్యం తథాన్నోపహితం యదన్త్రం
భుక్తం భినత్త్యాగతమన్యథా వా,
తస్మాత్స్రుతోఽన్త్రాత్సలిలప్రకాశః
స్రావస్స్రవేద్వై గుదతస్తు భూయః. 21
నాభేరధశ్చోదరమేతి వృద్ధిం
నిస్తుద్యతే దాల్యతి చాతిమాత్రమ్,
ఏతత్పరిస్రావ్యుదరం ప్రదిష్టం

ఎముకముక్కలు తృణములు ముండ్లు రాళ్లు కొయ్యముక్కలు మున్నగు శల్యములు భుజింపబడు అన్నము మున్నగు నాహారపదార్థములం గలిసి యామాశయమునజేరి ప్రేవును భేదించును. లేక పైజెప్పిన శల్యములు మార్గముతప్పియైనను ప్రేవును భేదించి రంధ్రముల గల్గించును. అట్టిరంధ్రమునుండి యపక్వమైన నీరు వెడలి గుదమునుండి బైట వెడలును. అట్టి నీరు వెడలుటచేత నాభికి క్రిందిభాగమున నుదరము వృద్ధినొందును. ఈ యుదరమున సూదుల బొడిచినవిధముగ పోటును పగులగీయునట్లు నొప్పియుం గల్గును. ఇయ్యది స్రావముచే గల్గినది గావున పరిస్రావ్యుదరమని చెప్పంబడును.

వాగ్భటమున "ఛిద్రోదరమిదం ప్రాహుః పరిస్రావీతి చాపరే" (అ. హృ. ని. అ. ౧౨. శ్లో. ౩౫.) అని యున్నదికావున నియ్యది ప్రేవున రంధ్రముకల్గి జనించినది కావున ఛిద్రోదరమని కొందరాచార్యులు నుడివెదరని తెలియుచున్నది. మరియు "వర్ధయేత్తదధో నాభేః ఆశు చైతి జలాత్మతామ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౨. శ్లో. ౩౫.) అని వాగ్భటమున నున్నదికావున నీయుదరము అతిశీఘ్రముగ జలోదరముగ పరిణమించునని తెలియుచున్నది.

జలోదరసంప్రాప్తిలక్షణము.

దకోదరం కీర్తయతో నిబోధ. 22
యస్స్నేహపీతోఽప్యనువాసితో వా
వాన్తో విరిక్తోఽప్యథవా నిరూఢః,
పిబేజ్జలం శీతలమాశు తస్య
స్రోతాంసి దూష్యన్తి హి తద్వహాని 23
స్నేహోపలిప్తేష్వథవాపి తేషు
దకోదరం పూర్వవదభ్యుపైతి,
స్నిగ్ధం మహత్తత్పరివృత్తనాభి
సమాతతం పూర్ణమివామ్బునా చ,
యథా దృతిః క్షుభ్యతి కమ్పతే చ 24
శబ్దాయతే చాపి దకోదరం తత్.

ఉదకోదరము క్రింద జెప్పంబడును:—మనుజుడు స్నేహపానము జేసినప్పుడును, అనువాసన వస్తికర్మ చేసికొనినప్పుడును, వమనవిరేచనములనైనను నిరూహవస్తినైనను జేసికొనినప్పుడును చల్లనినీళ్లను త్రాగినయెడ శరీరమునందలి యుదకవహంబులగు స్రోతస్సు

లను చెరిచి యుదకస్నేహమార్గమున నానాట జలమువృద్ధినొంది యుదరమును పెద్దదిగ జేయును. లేక యుదకవహంబులగు స్రోతస్సులయందు స్నేహము చేరియున్నను జలము నానాట వృద్ధినంది యుదరమును కల్గించును. అట్టియుదరము నూనెబూసిన విధముగ జిడ్డుకలిగియుండును. నానాట గొప్పదియై గుండ్రనైన బొడ్డుకలిగి నరములచే వ్యాప్తమగును. జలమునిండియున్న తోలుతిత్తివలె కదలినపుడెల్ల కడుపులో గడబిడ యని కదలుచు గళబిళయనుశబ్దము కల్గియుండును. (ఇయ్యది యుదకము కడుపులో వృద్ధి నొందుటచే గల్గును. కావున జలోదరమని చెప్పబడును.)

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు:— "అత్యమ్బుపానాన్మన్దాగ్నేః క్షీణస్యాతి కృశస్య వా, రుద్ధ్వామ్బుమార్గాననిలః కఫశ్చ జలమూర్ఛితః. వర్ధయేతాం తదేవామ్బు తత్స్థానాదుదరాశ్రితౌ, తతస్స్యాదుదరం తృష్ణాగుదస్రుతి రుజాయుతమ్. కాసశ్వాసారుచియుతం నానావర్ణసిరాతతమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౨, శ్లో. ౩౭. ౩౮.) అని జలోదరమున కొన్ని విశేషములజెప్పెను. జఠరాగ్ని మందగించినపుడును, కొన్ని కారణములచేత రసాదిధాతువులు క్షీణించినప్పుడును, శరీరమునందలి మేదస్సు నశించి శరీరము కృశించియున్నపుడును, అధికముగ జలమును త్రాగినచో వాతము ప్రకోపమునొంది జలవహంబులగు స్రోతస్సుల నడ్డగించును. కఫము ప్రకుపితమై యుదకముతో గూడ కలియును. అట్టి వాతకఫములు రెండు నుదరమున జేరి యుదకమునకు స్థానమైన క్లోమమున జలమును మిక్కుటముగ వృద్ధినొందించును. అట్టి జలవృద్ధిచేత నుదరము నానాట వృద్ధి నొందును. ఈయుదరమున దప్పి యధికమగును. నానావిధవర్ణములతో గూడిన సిరలు వ్యాపించును. కాసశ్వాసంబులును అరుచియు గల్గును, అనియర్థము. ఈవాక్యముచేత జలోదరమున వాతకఫములు రెండును ప్రకోపించి జలమును వృద్ధినొందించి యుదరమును వృద్ధినొందించునని తెలియుచున్నది.

ఉదకవహస్రోతోలక్షణము సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడినవి:— "ఉదకవహేద్వే, తయోర్మూలం తాలు క్లోమ చ" (సుశ్రు. శా. అ. ౯. సూ. ౧౨.) ఉదకమును వహించునాడులు రెండుతాలువులయందును క్లోమమునందు జేరియుండును. (మూలమున దకోదరమనుచోట నుదకపర్యాయ వాచకమైన దకశబ్దమని యెరుంగునది. "పయోదకం" ఇత్యాదిస్థలములయందు ఉదకశబ్దపర్యాయమైన దకశబ్దమని మహాభాష్యకారులు వ్రాసించియున్నారు.)

సాధ్యాఽసాధ్య ఉదరనిర్ణయము.

జన్మనైవోదరం సర్వం ప్రాయః కృచ్ఛ్రతమం మతం,
బలినస్తదజాతామ్బు యత్నసాధ్యం నవోత్థితమ్. 25

పైజెప్పబడిన యుదరములన్నియు నైసర్గికముగనే కృచ్ఛ్రసాధ్యములై యుండును. మిక్కిలి బలశాలికి నూతనముగ జనించి జలములేకుండునుదరము తగిన ప్రయత్నములో చికిత్సచేసినయెడ నొకసమయమున సాధ్యమగును.

మరికొన్నియసాధ్యలక్షణములు.

పక్షాద్బద్ధగుదం తూర్ధ్వం సర్వం జాతోదకం తథా,
ప్రాయో భవత్యభావాయ ఛిద్రాన్త్రం చోదరం నృణామ్. 26

బద్ధగుదోదరము పదునైదుదినములు గడచినపిదప నసాధ్యమగును. పైజెప్పిన యుదరములలో నెద్దియైనను జలపూరితమైనచో నదియునసాధ్యమగును. ఛిద్రాన్త్రోదరము (పరిస్రావ్యుదరము) స్వభావముగనే ప్రాయికముగ నసాధ్యముగ నుండును. (ఇచ్చట "ప్రాయో భవత్యభావాయ" అని ప్రాయశ్శబ్ద ముండుటచేత బద్ధోదర-జలోదర-ఛిద్రోదరములు మూడును కాలాంతరమున నొకవేళ శస్త్రకర్మచే సాధ్యములగునవియు జెప్పబడియున్నది.)

మరికొన్నియసాధ్యలక్షణములు.

శూనాక్షం కుటిలోపస్థముపక్లిన్నతనుత్వచం,
బలశోణితమాంసాగ్ని పరిక్షీణం చ వర్జయేత్. 27

కన్నులుబ్బియున్నను, గుహ్యము వక్రముగనున్నను, శరీరముపై చర్మము చెమటబట్టినట్టు లార్ద్రమైయున్నను, శరీరమునందలి మాంసమును రక్తమును బలమును జఠరాగ్నియు నశించియున్నను, అట్టియుదరవ్యాధి యసాధ్యమగును కావున చికిత్సజేయ జనదు.

ఉపద్రవములు, అసాధ్యత్వము.

పార్శ్వభంగాన్నవిద్వేషశోథాఽతీసారపీడితం,
విరిక్తం చాప్యుదరిణం పూర్యమాణం వివర్జయేత్. 28

ఇరుప్రక్కల విరుగులదీసినవిధముగ నొప్పి, అన్నద్వేషము, వాపు, అతిసారము, అను నీయుపద్రవములుకల యుదరవ్యాధి యసాధ్యము. మరియు విరేచనముచేయించినను ఉదరము తగ్గక మరల నీటిచే నిండుచున్నను అట్టియుదరము మిక్కిలి యసాధ్యమగును. కావున చికిత్సజేయక విడువదగును.

మరియు జలములేని యుదర లక్షణములును జలముతోగూడిన యుదరలక్షణములును చరకమున నిట్లు చెప్పబడినవి:— "అశోఫమరుణాభాసం సశబ్దం నాతిభారి

కమ్, సదా గుడగుడాయన్తం సిరాజాలగవాక్షితమ్. నాభిం విష్టభ్య పాయౌ తు వేగం కృత్వా ప్రణశ్యతి. హృద్వంక్షణకటీనాభి గుదప్రత్యేకశూలినః, కర్కశం సృజతో వాతం నాతిమందే చ పావకే. లౌల్యమా (లోలస్యా) విరసే చాస్యే మూత్రేఽల్పే సంహతే విశి, అజాతోదకమిత్యేతైః యుక్తం విజ్ఞాయ-లక్షణైః. ఉపక్రమేద్భిషగ్దోష బలకాలవిశేషవిత్" (చరక. చి. అ. ౧౩. శ్లో. ౫౫, ౫౮.) "అనన్నకాంక్షా పిపాసా గుదస్రావ శూలశ్వాసకాస దౌర్బల్యాని; అపి చోదరం నానావర్ణరాజిసిరాసన్తతముదక పూర్ణదృతి క్షోభసంస్పర్శం భవతి; పితమదకోదరం విద్యాత్" (చరక. చి. అ. ౧౩. సూత్రం. ౪౮.) జలములేని యుదరమున వాపులేక అరుణవర్ణముకల్గి భారము అధికముగ లేక శబ్దములో గూడియుండును. గుడగుడయను శబ్దముకలిగి సిరలచే వ్యాపింపబడి యుండును. అపానవాతము ప్రకుపితమై బొడ్డుదగ్గర పట్టినట్లు బాధకల్గించి గుదస్థానమున వేగము జూపి హృదయమునందును గజ్జలయందును నడుమునందును నాభియందును గుదమునందును నొప్పికల్గించి కర్కశముగ బైటవెడలును. జఠరాగ్ని కొంచెముగ మందగించును. నోట జొల్లుకారుచు నరుచి విశేషముగ నుండును. మూత్రము స్వల్పముగ వెడలును. మలము కఠినమైయుండును. ఇట్టిలక్షణములబట్టి యుదరమున జలము లేదని యెరింగి దోషముల బలాబలమును గమనించి తదనుసారముగ చికిత్స జేయదగును. మరియు జలము పూర్తిగకల యుదరమునందు అన్నమును భుజింప నిచ్ఛపొడమదు. దప్పి యధికమగును. గుదమునుండి నీరు స్రవించును. కడుపులోనొప్పియు శ్వాసకాసంబులును కల్గి బలము నశించును. ఉదరము నానావిధ వర్ణములుకల్గిన రేఖలును సిరలును కల్గి నీటిచే నిండియున్న తోలుతిత్తివలె గళగళమని శబ్దముకల్గి యుబికియుండును. (ఇత్తెరంగున జలోదరమునకును జలములేని యుదరమునకును పరస్పరభేదము నెరుంగునది.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఉదరనిదానం సమాప్తమ్.

---

౩౬. శోథనిదానమ్.

ఉదరవ్యాధి సామాన్యముగ శోథ యుపద్రవరూపముగ నుండును కావున నుదరనిదానమును జెప్పినపిదప శోథనిదానమును జెప్పుట.—

శోథసంప్రాప్తి, భేదములు.

రక్తపిత్తకఫాన్ వాయుర్దుష్టో దుష్టాన్ బహిస్సిరాః,
నీత్వా రుద్ధగతి స్తైర్హి కుర్యాత్త్వఙ్మాంససంశ్రయమ్. 1
ఉత్సేధం సంహతం శోథం; తమాహుర్నిచయాదతః,
సర్వం; హేతువిశేషైస్తు రూపభేదాన్నవాత్మకమ్. 2
దోషైః పృథగ్ద్వయైస్సర్వై రభిఘాతాద్విషాదపి,

వాతము స్వవర్ధకములైన కారణములచే ప్రకోపమునొంది తమతమ కారణములచే దుష్టములైన రక్త-పిత్త-కఫములను శరీరమునందలి బాహ్యసిరలను బొందించి, యట్టిరక్తపిత్తకఫములచే నడ్డగింపబడిన మార్గముకలదియై, చర్మమాంసముల నాశ్రయించి, నిశ్చలముగ నుండువాపును కల్గించును. ఇయ్యది శోథ మనంబడును. ఇయ్యది పైజెప్పినరీతిగ త్రిదోషములచే జనించును కావున త్రిదోషజన్యమగును. అయినను వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగ నొక్కొకదోషముచేతను, రెండేసిదోషముల సంసర్గముచేతను, అన్నింటిచేతను, అభిఘాతముచేతను, విషముచేతను జనించుటంజేసి తొమ్మిదివిధములగును. (వాతికము, పైత్తికము, శ్లైష్మికము, వాతపిత్తజము, వాతకఫజము, పిత్తకఫజము, సాన్నిపాతజము, అభిఘాతజము, విషజము నని తొమ్మిదివిధములు అని భావము.)

ఇచ్చట "నిచయాదతః, సర్వం" అని చెప్పుటచే దోషత్రయప్రకోపమున శోథలన్నియును జనించునని తెలియుచున్నది. అయినను అట్టిత్రిదోషములలో నేదోష మధికముగ ప్రకోపించునో దాని జనించినశోథము అట్టిభేదము కల్గినదనియు, దోషములు మూడును సమములుగ ప్రకోపించినది సాన్నిపాతికమనియు, రెండేసిదోషము లధికముగ నున్నది ద్విదోషజములనియు భేదము నెరుంగునది.

మరియు నీసామాన్యశోథమునకును వ్రణశోథమునకును లక్షణస్వరూపాదు లొక్కటిగ నున్నను ఆశ్రయభేదముచే భేదముగల్గినది. ఎట్లన—శోథసామాన్యముగత్వఙ్మాం

నములురెండు మాత్రము స్థానములు. వ్రణశోథమునకు త్వక్కు, మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, అస్థులు, సంధులు, కోష్ఠము, మర్మములు అను నీయెనిమిదియు స్థానములు కావున పరస్పరము భిన్నములై యుండును. వ్రణస్థానములు సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్ప బడినవి:—"త్వఙ్మాంససిరాస్నాయ్వస్థిసన్ధికోష్ఠమర్మాణీత్యష్టౌ వ్రణవస్తూని భవన్తి." (సు. సూ. అ. ౨౨.)

శోథపూర్వరూపము.

తత్పూర్వరూపం దవథుః సిరాయామోఽఙ్గగౌరవమ్. 3

శోథ జనించుటకు మునుమున్ను కన్నులనుండి యావిరివచ్చునట్లుండును. వాపుకల్గు స్థలమున నరములు దీర్ఘములుగ నుండును. అట్టి స్థలమున బరువుగ నుండును. ఇవి యన్నియు శోథము జనించుటకుమున్నుకల్గు పూర్వరూపములు.

ఇచ్చట దవథువనగ "దవథుశ్చక్షురాదిభ్యస్తీవ్రమూష్మప్రవర్తనమ్" అను తంత్రాంతరవాక్యమునుబట్టి కన్నులు నాసాదిరంధ్రములుమున్నగుస్థలములనుండి తీవ్రముగ వెడలు ఆవిరియని యెరుంగునది.

శోథ జనించుటకు కారణము.

శుద్ధ్యామయాభుక్తకృశాబలానాం
క్షారామ్లతీక్ష్ణోష్ణగురూపసేవా,
దధ్యామమృచ్ఛాకవిరోధిదుష్ట
గరోపసృష్టాన్ననిషేవణం చ. 4
అర్శాంస్యచేష్టా న చ దేహశుద్ధిః
మర్మోపఘాతో విషమా ప్రసూతిః,
మిథ్యోపచారః ప్రతికర్మణాం చ
నిజస్య హేతుః శ్వయథోః ప్రదిష్టః. 5

వమనవిరేచనాదులచే శరీరశోధనము నధికముగ జేసికొనుటచేనైనను, రోగములచేనైనను, లేక ఆహారము తినక యుపవాసముల జేయుటచేనైనను శరీరము కృశించి శరీరబలము నశించినవారికి శోథ జనించును. మరియు క్షారము(కారము)ను, పులుపుకల వస్తువులను, తీక్ష్ణ-ఉష్ణగుణములు గల ద్రవ్యములను, చిరకాలమునకు జీర్ణించు గురుపదార్థములను విశేషముగ నుపయోగించినను; పెరుగును పక్వముగాని పదార్థములను, మట్టిని, ఆకు కూరలను, పరస్పరవిరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదులను, కీటాదులచే దుష్టమైనయన్నమును,

విషముచే దుష్టమైనయన్నమును భుజించినను శోథ కల్గును. మరియు అర్శోరోగము, పనిలేక నిర్వ్యాపారముగనుండుట, వమనవిరేచనాదులచే దోషముల వెడలింపకుండుట, మర్మస్థలములయం దభిఘాతముకల్గుట, విధివిహితకాలమునగాక విరుద్ధముగ నకాలాది ప్రసవముకల్గుట, వమనాది కర్మలయందు అపథ్యముల నాచరించుట, లేక శాస్త్రమునకు విరుద్ధముగ వమనాదికర్మలజేసికొనుట, ఇవిమున్నగుకారణములచే నైనను నిజ (దోషజ) శోథ జనించును.

శోథసామాన్యలక్షణములు.

సగౌరవం స్యాదనవస్థితత్వం
సోత్సేధమూష్మాథ సిరాతనుత్వం,
సలోమహర్షశ్చ వివర్ణతా చ
సామాన్యలిఙ్గం శ్వయథోః ప్రదిష్టమ్. 6

వాపు మిగుల భారమై యున్నతంబై యొక్కచోటనైన నిల్కడలేక చంచలముగ నుండుట, మిగుల నున్నతంబై వేడిగనుండుట, సిరలు సన్ననై వ్యాపించియుండుట, రోమములు నిక్కబొడిచియుండుట, వాపుకల్గినస్థలమున శరీరవర్ణము మారియుండుట, ఇవియన్నియు వాపులన్నిటియందును సామాన్యముగ నుండులక్షణములు.

వాతికశోథలక్షణము.

చలస్తనుత్వక్పరుషోఽరుణోఽసిత
స్సుప్తిహర్షార్తియుతోఽనిమిత్తః,
ప్రశామ్యతి ప్రోన్నమతి ప్రపీడితో
దివా బలీ చ శ్వయథుస్సమీరణాత్. 7

వాతప్రకోపమున జనించిన శోథమునందు వాపు యొక్కచోటనైన నిల్కడలేక చంచలమైయుండును. వాపుకల్గినచోట చర్మము పలుచనై పరుషంబును అరుణవర్ణంబును లేక నల్లనిరంగుకల్గినదియు నైయుండును. చర్మమున స్పర్శము తెలియక వెండ్రుకలు జలదరించుకొని నొప్పియు కల్గియుండును. కారణములేక తనంతనే శమించును. వ్రేల నదిమినయెడ గుంటపడి మరల తనంతనే శీఘ్రముగ పైకి నుబుకును. రాత్రియందు స్వల్పముగనుండి పగటిపూట విశేషముగ నుండును.

మరియు వాగ్భటమున కొన్నిలక్షణము లిట్లు చెప్పబడినవి:—"స్నిగ్ధోష్ణమర్దనైః శామ్యేద్రాత్రావల్పో దివా మహాన్, త్వక్చ సర్షపలిప్తేవ తస్మింశ్చిమిచిమాయతే"

(అ. హృ. ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౩౭.) స్నిగ్ధంబును ఉష్ణంబు నగు నౌషధముల చేతను, మర్దనము చేతను వాపు శాంతినొందును. రాత్రులయందు స్వల్పముగనుండి పగటియందు ప్రబలమగును. వాపుకల్గినచోట చర్మము ఆవాలు నూరి పూసినవిధముగ చిమచిమలాడుచుండును.

పైత్తికశోథలక్షణము.

మృదుస్సగన్ధోఽసితపీతరాగవాన్
భ్రమజ్వరస్వేదతృషామదాన్వితః,
య ఉష్యతే స్పృష్టరుగక్షిరాగకృత్
స పిత్తశోథో భృశదాహపాకవాన్. 8

పిత్తప్రకోపమున జనించినశోథ మెత్తనై వాసనగల్గి నీలవర్ణంబైనను పచ్చనిరంగైనను ఎఱ్ఱనిరంగైనను కల్గియుండును. భ్రమంబును జ్వరంబును చెమటయు కల్గును. దప్పి యధికమగును. ఉన్మత్తకాయ తిన్నవానివలె తిక్కరెత్తును. మంటయు నొప్పియు కల్గును. కన్ను లెఱ్ఱవారును. మిక్కిలి మంటకల్గి పుండగును.

వాగ్భటమున "శీతాభిలాషీ విడ్భేదీ గన్ధీ స్పర్శాసహో మృదుః" (అ. హృ. ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౩౮.) అని యుండుటచేత శీతోపచారముల గోరుననియు, మలము ఉండలై వెడలుననియు, స్పర్శము నోరువజాలక మిక్కిలి మృదువై యుండుననియు నెఱుంగునది.

శ్లైష్మికశోథలక్షణము.

గురుస్స్థిరః పాణ్డురరోచకాన్వితః
ప్రసేకనిద్రావమివహ్నిమాన్ద్యకృత్,
సకృచ్ఛ్రజన్మప్రశమో నిపీడితో
న చోన్నమేద్రాత్రిబలీ కఫాత్మకః. 9

కఫప్రకోపమున కల్గినశోథ మిక్కిలి బరువుకల్గి కఠినమై పాండువర్ణము కల్గియుండును. అరోచకము కల్గి నోట నీరుగార్చును. నిదుర విశేషముగ బట్టును. వాంతియగును. జఠరాగ్ని మందగించును. అయ్యది మిక్కిలి కష్టముచే గల్గి కష్టముచేతనే శమించును. వాపుకల్గినచోట వేలితో నదిమినచో గుంటబడి అయ్యది మరల పూడక యుండును. రాత్రులయందు బలిష్ఠమై యుండును.

వాగ్భటమున "స్పర్శోష్ణకాంక్షీ చ కఫాత్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౩౯.) అని యుండుటచేత నీశోథమున నుష్ణస్పర్శమును విశేషముగ గోరుచుండునని తెలియునది.

మరియు రాత్రులయందు స్రోతస్సులన్నియు మూయబడి చేష్టల దక్కియుండుటంజేసి కఫము మిక్కిలి యుత్కటంబై వృద్ధినొందును; కావున దానజనించిన శోథంబును రాత్రివేళల బలిష్ఠమగును. పగటియందు స్రోతస్సులన్నియు తెరవంబడియుండుటచేతను, మనుజులు సంచారాదివ్యాపారములయం దాసక్తులగుటంజేసియు కఫము కరగి వృద్ధినొందకుండును. కావున దానివలన కల్గుశోథయు పగటిపూట యుత్కటము కాక తగ్గియుండును కావున "రాత్రిబలీ కఫాత్మకః" అని మూలమున జెప్పబడినది.

ద్వన్ద్వజ-సన్నిపాతజశోథలక్షణములు.

నిదానాకృతిసంసర్గాచ్ఛ్వయథుస్స్యాద్ద్విదోషజః,
సర్వాకృతిస్సన్నిపాతాచ్ఛోథో వ్యామిశ్రలక్షణః. 10

రెండేసిదోషముల నిదానంబులును లక్షణంబులును సంసర్గమైయున్నయెడ ద్విదోషజములని, అన్నియు జేరియున్నయెడ సాన్నిపాతికమనియు నెఱుంగునది. (అనగా పైజెప్పబడిన ప్రకారము వాతాదిదోషములకు వేరువేర నేర్పడిన నిదానలక్షణములలో రెండేసిదోషములయొక్క కారణముల సంసర్గముచే జనించి, రెండేసిదోషముల లక్షణములు మిశ్రముగ నున్నచో ద్వంద్వజములనియు, అన్నిటికిని జెప్పినకారణములచే జనించి అన్నింటిలక్షణములన్నియు కల్గినది సన్నిపాతజములనియు నెఱుంగునది.)

ఆగంతుకశోథలక్షణము.

అభిఘాతేన శస్త్రాదిచ్ఛేదభేదక్షతాదిభిః,
హిమానిలోదధ్యనిలైః భల్లాతకకపికచ్ఛుజైః. 11
రసైశ్శూకైశ్చ సంస్పర్శాత్ శ్వయథుస్స్యాద్విసర్పవాన్,
భృశోష్మా లోహితాభాసః ప్రాయశః పిత్తలక్షణః. 12

దండప్రహారాదులచే నభిఘాతము కల్గినను, శస్త్రాదులచేనైన ఛేదన భేదనాదులచే గాయములయినను, మంచుగాలియు సముద్రపుగాలియు సోకినను, జీడిగింజలరసము సోకినను, దురదగొండినూగు తగిలినను వాపు కల్గును. ఇయ్యది యొక్కచో నిల్కడలేక శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. మిక్కిలి వేడికల్గి యెఱ్ఱనికాంతికల్గి ప్రాయికముగ పిత్తలక్షణములు కల్గియుండును. (ఇయ్యది యాగంతుకములగు కారణములచేత జనించుటంజేసి యాగంతుకశోథమని చెప్పనగును.)

విషజశోఫలక్షణము.

విషజస్సవిషప్రాణిపరిసర్పణమూత్రణాత్,
దంష్ట్రాదన్తనఖాఘాతాత్ అవిషప్రాణినామపి. 13
విణ్మూత్రశుక్రోపహతమలవద్వస్త్రసఙ్కరాత్,
విషవృక్షానిలస్పర్శాత్ గరయోగావచూర్ణనాత్. 14
మృదుశ్చలోఽవలమ్బీ చ శీఘ్రో దాహరుజాకరః,

విషముతోఁగూడిన సర్పాదిజంతువులు శరీరముపై పాకులాడినను, ఆట్టిజంతువుల మూత్రము శరీరముపై సోకినను, వానికోఱలచేనైనను దంతములచేనైనను గోళ్లచేనైనను అభిఘాతము కల్గినను, విషములేనిజంతువులయొక్క దంష్ట్రాదంతనఖముల యభిఘాతముకల్గినను, పైజెప్పినవిషజంతువులయొక్క మలమూత్రశుక్రములతోఁ గలిసినవస్త్రములనైనను కేవలము మలినములైన వస్త్రములనైనను స్పృశించినను, విషవృక్షములను విషసంగతమైన గాలిని స్పృశించినను, విషముతోఁగూడిన యౌషధముల శరీరముపై బూసికొనినను, శరీరమున వాపు కల్గును. ఇయ్యది విషసంబంధమున గల్గుటంజేసి విషజశోఫమని చెప్పనగును. ఈశోఫమునందు వాపు మెత్తగను చంచలముగనుండి వ్రేలాడుచు శీఘ్రముగ శరీరముపై వ్యాపించును. మంటయు నొప్పియు విశేషముగ కల్గును.

శోఫము జనించుక్రమము.

దోషాశ్శ్వయథుమూర్ధ్వం హి కుర్వన్త్యామాశయస్థితాః. 15
పక్వాశయస్థా మధ్యే తు వర్చస్థానగతాస్త్వధః,
కృత్స్నం దేహమనుప్రాప్తాః కుర్యుస్సర్వసరం తథా. 16

వాతపిత్తకఫము ఆమాశయమున జేరినపుడు శరీరమునం దూర్ధ్వభాగ (రొమ్మునపై భాగ)మున శోఫమును కల్గించును. పక్వాశయమున జేరినపుడు మధ్యశరీర (రొమ్మునకు పక్వాశయమునకును మధ్యభాగ)మున వాపును గల్గించును. మలాశయమున నున్నయెడ పక్వాశయమునకు క్రిందిభాగమున శోఫమును కల్గించును. త్రిదోషములు శరీరమునందెల్ల వ్యాపించినపుడు శరీరమునందంతటను శోఫమును కల్గించును.

అసాధ్యశోఫలక్షణము.

యో మధ్యదేశే శ్వయథుస్సకష్టస్సర్వగశ్చ యః,
అర్ధాఙ్గేఽరిష్టభూతస్స్యాత్ యశ్చోర్ధ్వం పరిసర్పతి. 17

శరీరమునందు మధ్యభాగమున జనించినశోఫమును, సర్వాంగముల వ్యాపించిన శోఫంబును, అర్ధశరీరమునం దరిష్ట (మరణసూచక) లక్షణముగ జనించిన శోఫంబును అసాధ్యమగును. మరియు శరీరమున పాదములజనించి పైకి వ్యాపించుశోఫంబును అసాధ్యమగును.

తంత్రాంతరమున పైకి వ్యాపించు శోఫమునుగూర్చి నిర్ణయము ఇట్లు గానంబడియెడు:—"యస్తు పాదాభినిర్వృత్తః శోథస్సర్వాఙ్గగో భవేత్, పురుషం హన్తి, నారీం చ ముఖజో గుహ్యజో ద్వయమ్" తొలుత పాదములయందు బుట్టి శరీరమునందెల్ల పైకి వ్యాపించుశోఫము పురుషుని చంపును. స్త్రీలకు ముఖమున బుట్టి క్రిందిశరీరమునందెల్ల వ్యాపించినవాపు వారిని చంపును. గుహ్యమున జనించినశోఫము స్త్రీలనైనను పురుషులనైనను తప్పక చంపును.

ఉపద్రవములచే నసాధ్యత్వము.

శ్వాసః పిపాసాచ్ఛర్దిశ్చ దౌర్బల్యం జ్వర ఏవ చ,
యస్య చాన్నే రుచిర్నాస్తి శ్వయథుం తం విసర్జయేత్. 18

శ్వాసము, దప్పి, వాంతి, బలహీనము, జ్వరము, అన్నము రుచింపకుండుట ఈ యుపద్రవములు శోఫరోగమున గల్గినచో నయ్యది యసాధ్యమగును కావున చికిత్స జేయఁజనదు.

వేఱొండసాధ్యలక్షణము.

అనన్యోపద్రవకృతశ్శోథః పాదసముత్థితః,
పురుషం హన్తి నారీం చ ముఖజో గుహ్యజో ద్వయమ్.

పాండురోగము మున్నగు వ్యాధుల కుపద్రవరూపము గాక స్వతంత్రముగ జనించుశోఫము మొట్టమొదట పాదములయందు బుట్టి పైకి వ్యాపించినచో నయ్యది పురుషుని చంపును. ఆరీతిగనే స్వతంత్రముగుశోఫ మొదట ముఖమున బుట్టి క్రిందిశరీరమున వ్యాపించినయెడ స్త్రీలను తప్పక చంపును. గుహ్యస్థలమున స్వతంత్రముగ బుట్టిన శోఫము స్త్రీలనైనను పురుషులనైనను చంపకమానదు.

పైజెప్పినవిషయమే తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"ఊర్ధ్వగామీ నరం పద్భ్యాం అధోగామీ ముఖాత్ స్త్రియమ్, ఉభయం వస్తిసంజాతః శోథో హంతి న సంశయః" ఇచ్చట "వస్తిసంజాతః" అనగా పొత్తికడుపున బుట్టినవాపు స్త్రీపురుష సామాన్యముగ నసాధ్యంబని భావము.

మరికొన్ని సాధ్యాఽసాధ్యలక్షణములు.

నవోఽనుపద్రవశ్శోథః సాధ్యోఽసాధ్యః పురేరితః. 19
విసర్జయేత్కుక్ష్యుదరాశ్రితం చ
తథా గలే మర్మణి సంశ్రితం చ,
స్థూలః ఖరశ్చాపి భవేద్విసర్జ్యో
యశ్చాపి బాలస్థవిరాబలానామ్. 20

నూతనముగ జనించి యుపద్రవములు లేకుండు శోథము సాధ్యమగును. పైజెప్ప బడిన లక్షణములు కలది యసాధ్యమగును. మరియు కుక్షిని ఉదరమును కంఠమును మర్మస్థలములను ఆశ్రయించిపుట్టిన శోథము అసాధ్యము. మిక్కిలి స్థూలంబై కర్కశమై యుండు శోఫంబును, బాలులకును ముదుసలులకును బలహీనులకును జనించిన శోఫంబును అసాధ్యము; కావున చికిత్స జేయంజనదు.

పైజెప్పిన శ్లోకములలో "నవోనుప...పురేరితః" అను అర్ధశ్లోకము వాగ్భటమున నున్నది. "పురేరితః" అనుదానికి, ముందు వికృతివిజ్ఞానీయాధ్యాయమున జెప్పబడిన "అన్యోపద్రవయుతః పాదాభ్యాం ప్రసృతో నరమ్, నారీం శోథో ముఖాద్ధంతి కుక్షిగుహ్యాదుభావపి" (అ. హృ. శా. అ. ౫. శ్లో. ౯౨. ౯౩.) "అను శ్లోకమున జెప్పినలక్షణములుగల శోఫ యసాధ్యమని యర్థము" అని సర్వాంగసుందరీ వ్యాఖ్యానమున నున్నది.

చరకమున శోఫోపద్రవము లిట్లు చెప్పబడినవి:—"ఛర్దిస్తృష్ణాఽరుచిశ్శ్వాసః జ్వరోఽతీసార ఏవ చ, సప్తకోఽయం సదౌర్బల్యః శోథోపద్రవసంగ్రహః" (చరక. చి. అ. ౧౨.) వమనము, దప్పి, అరోచకము, శ్వాసము, జ్వరము, అతిసారము, దౌర్బల్యము అను నీయేడును శోఫరోగమున గల్గునుపద్రవములు. సుశ్రుతమున కొన్నియుపద్రవము లధికముగ చెప్పబడినవి:—"శ్వాసః పిపాసా దౌర్బల్యం జ్వరశ్ఛర్దిరరోచకః, హిక్కాఽతీసారకాసాశ్చ శోథినం క్షపయన్తి హి" (సుశ్రుత. చి. అ. ౨౩.) శ్వాసము, దప్పి, దౌర్బల్యము, జ్వరము, వాంతి, అరోచకము, ఎక్కిళ్లు, అతిసారము, దగ్గు, ఇవి యన్నియు శోఫమున జనించునుపద్రవములు. ఈయుపద్రవములు కల్గిన శోఫవ్యాధి మనుజుని చంపును. ఈసుశ్రుతమున కాసము ఎక్కిళ్లును అధికముగ జెప్పబడినవి.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
శోథనిదానం సమాప్తమ్.

౩౭. వృద్ధినిదానమ్.

శోథనిదానమును జెప్పినపిదప దానికి సమానజాతీయమైన వృద్ధినిదానమును జెప్పుట.—

వృద్ధిసంప్రాప్తిః.

క్రుద్ధోఽనూర్ధ్వగతిర్వాయుశ్శోథశూలకరశ్చరన్,
ముష్కౌ వఙ్క్షణతః ప్రాప్య ఫలకోశాభివాహినీః. 1
ప్రపీడ్య ధమనీర్వృద్ధిం కరోతి ఫలకోశయోః,

వాతము ప్రకోపమునొంది శరీరమునం దధోభాగమున సంచరించుచు వృషణములయందును గజ్జలయందును వ్యాపించి, అండకోశములయందును అండములయందును వ్యాపించియుండు సిరలను చెరచి, అండకోశమునందును అండములయందును వాపును కల్గించి పోటును నొప్పిని పుట్టించును. పైజెప్పిన విధముగ నండకోశములయందలి సిరల నానాట వృద్ధినొందించును. ఇయ్యది వృద్ధిరోగమని చెప్పబడును.

వృద్ధిరోగసంఖ్యా.

దోషాస్రమేదోమూత్రాన్త్రైః స వృద్ధిస్సప్తధా గదః. 2
మూత్రాన్త్రజావప్యనిలాద్ధేతుభేదస్తు కేవలమ్,

పైజెప్పిన వృద్ధిరోగము వాత-పిత్త-కఫములచేతను రక్తముచేతను, మూత్రముచేతను, అంత్రము(ప్రేవుల)చేతను వేరువేర జనించుటంజేసి యేడువిధములు. ఇందు మూత్ర-అంత్రములచే జనించు వృద్ధియందును వాతము ప్రధానముగ నున్నను చికిత్సాభేదము నిర్ణయించుటకై త్రిదోషములకన్న కారణములు వేరుగ జెప్పబడినవి.

త్రిదోషవృద్ధిలక్షణములు.

వాతపూర్ణదృతిస్పర్శో రూక్షో వాతాదహేతుకమ్. 3
పక్వోదుమ్బరసఙ్కాశః పిత్తాద్దాహోష్మపాకవాన్,
కఫాచ్ఛీతో గురుస్స్నిగ్ధః కణ్డూమాన్ కఠినోఽల్పరుక్. 4

వాతప్రకోపమున జనించిన యండవృద్ధియందు చేత తాకినచో గాలిచే నిండియున్నతోలుతిత్తివలె నుండి కారణములేకయే రూక్షముగ నుండును. పిత్తప్రకోపమున జనించిన వృద్ధిరోగమున చక్కగపండిన యత్తిపండువలె నుండి మంటకల్గి వేడితోగూడి

పుండగును. కఫప్రకోపమున గల్గిన యండవృద్ధియందు చల్లనై భారము కల్గి స్నిగ్ధమై దురదతో గూడి మిక్కిలి కఠినముగ నుండును. నొప్పి స్వల్పముగ నుండును.

రక్తజ-మేదోజవృద్ధిలక్షణములు.

కృష్ణస్ఫోటావృతః పిత్తవృద్ధిలిఙ్గశ్చ రక్తజః,
కఫవన్మేదసా వృద్ధిర్మృదుస్తాలఫలోపమః. 5

రక్తమున జనించిన వృద్ధియందు నల్లనిబొబ్బలచే నావరింపబడి పైత్తికవృద్ధిలక్షణములు కల్గియుండును. మేదస్సుచే జనించిన యండవృద్ధియందు మెత్తనై తాటిపండువలె గుండ్రనై కఫజవృద్ధికి జెప్పినలక్షణములు కల్గియుండును.

మూత్రజవృద్ధిలక్షణము.

మూత్రధారణశీలస్య మూత్రజః స తు గచ్ఛతః,
అమ్భోభిః పూర్ణదృతివత్ క్షోభం యాతి సరుఙ్మృదుః. 6
మూత్రకృచ్ఛ్రమథ స్యాచ్చ చాలయన్ ఫలకోశయోః,

మూత్రమును విసర్జించవలసినకాలమున విడువక దానివేగమును నిరోధించుటచేత యండము వృద్ధినొందును. ఇయ్యది మూత్రజాండవృద్ధియని చెప్పబడును. అయ్యది మనుజుడు నడచునప్పుడు నీళ్లునిండియుండు తోలుతిత్తివలె కదలుచుండును. మెత్తనై యుండును. అండకోశమునకు క్రింద కదులుచు మూత్రకృచ్ఛ్రమును కల్గించును.

అంత్రజవృద్ధిలక్షణము.

వాతకోపిభిరాహారైః శీతతోయావగాహనైః, 7
ధారణేరణభారాధ్వవిషమాఙ్గప్రవర్తనైః,
క్షోభణైః క్షుభితోఽన్యైశ్చ క్షుద్రాన్త్రావయవం యదా. 8
పవనో విగుణీకృత్య స్వనివేశాదధో నయేత్,
కుర్యాద్వఙ్క్షణసన్ధిస్థో గ్రన్థ్యాభం శ్వయథుం తదా. 9

వాతమును ప్రకోపింపజేయునాహారముల సేవించినను, చల్లనినీళ్లయందు మునిగినను, మలమూత్రాదివేగము గల్గినపుడు వానిని వెడలింపక బిగబట్టినను, మలమూత్రాదులు రానినాడు వానిని బలాత్కారముగ వెడలించినను, భారమును మోచినను, విశేషముగ త్రోవనడచినను, అవయవముల విషమములుగ నుసిచి పొరలాడినను, ఇవిగాక బలవంతులతో మల్లయుద్ధము, ధనుర్యుద్ధము మున్నగుపనుల శరీరావయవములకు కష్టము గల్గునట్లుచేసినను, వాతము ప్రకుపితమై సన్నటి నరమును స్వస్థానమునుండి చలింపజేసి శరీరమునం దధోభాగమున జేర్చును. అయ్యది గజ్జలసంధియందు జేరి గ్రంథివలె నుండు శోఫమును కల్గించును. అట్టిశోఫ కాలాంతరమున నండకోశమున జేరి నొప్పిని కల్గించి పెద్దదిగ వృద్ధినొందించును. ఇయ్యది అంత్రజవృద్ధియని చెప్పబడును.

ఇచ్చట మూలమున గ్రంథిరూపమువరకు చెప్పియున్నదిగాని తక్కినవిషయము చెప్పలేదు. అయినను ఈసంప్రాప్తిని భోజునితంత్రమున "అంత్రం విగుణమాదాయ జన్తోర్నయతి వంక్షణమ్, వంక్షణాత్ ద్రుజాయుక్తం ఫలకోశం ప్రపద్యతే" అని విశదముగ జెప్పియున్నది. పైజెప్పిన లక్షణములో గ్రంథిరూపమునున్నపుడు సాధ్యంబును, అండకోశమున జేరినపుడు అసాధ్యంబు నగును.

బ్రధ్నలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"అత్యభిష్యన్దిగుర్వన్నసేవనాన్నిచయం గతః, కరోతి గ్రన్థివచ్ఛోథం దోషో వఙ్క్షణసన్ధిషు. జ్వరశూలాఙ్గసాదాఢ్యం తం బ్రధ్నమితి నిర్దిశేత్" మిక్కిలి యభిష్యంది (స్రోతస్సులద్రవమును బుట్టించు) పదార్థములను; అజీర్ణకరములగు పదార్థములను విశేషముగ సేవించుటచే దోషము ప్రకుపితమై గజ్జలసంధులయందు గ్రంథిని బోలినవాపును గల్గించును. ఇయ్యది బ్రధ్నమని చెప్పబడును. దీనియందు జ్వరము, శూల, శరీరము కృశించుట, ఈలక్షణములు కల్గును. ఈవ్యాధి అంత్రవృద్ధినిబోలి కొంచెము భేదముకల్గి యుండునుకావున ప్రకృతగ్రంథమున వేరుగ జెప్పియుండలేదని యెరుంగునది.

అండవృద్ధినుపేక్షించుటచే గల్గుబాధలు.

ఉపేక్ష్యమాణస్య చ ముష్కవృద్ధిం
ఆధ్మానరుక్ స్తమ్భవతీం స వాయుః,
ప్రపీడితోఽన్తస్స్వనవాన్ ప్రయాతి
ప్రధ్మాపయన్నేతి పునశ్చ ముక్తః. 10

పైజెప్పిన వృద్ధిరోగమునందు అండకోశ మునకు నొప్పికల్గి స్తంభించి యుండునపుడు తగిన యుద్యమముతో చికిత్సజేయక యుపేక్షించినచో కాలాంతరమున మిక్కిలి ప్రకోపము నొంది చేత గట్టిగ బిగబట్టినపుడు లోపల గుడగుడయనుధ్వని కల్గి వాతము లోనికిపోవును. పట్టివిడచినపుడు మరల వాతముజేరి మునుపటివలె నుబుకును. (ఇట్టిపరిస్థితియందు అసాధ్యమగును.)

అంత్రవృద్ధికసాధ్యలక్షణము.

ఆన్త్రవృద్ధిరసాధ్యోఽయం వాతవృద్ధిసమాకృతిః.

పైజెప్పిన యాంత్రవృద్ధి వాతజాండవృద్ధితో సమానలక్షణములు గల్గియున్నయెడ నసాధ్యంబైయుండును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
వృద్ధినిదానం సమాప్తమ్.

౩౦ గలగండ-గండమాలాఽపచీగ్రంథ్యర్బుద నిదానమ్.

గలగండము అండవృద్ధినిబోలె వృద్ధిరూపమైనది కావున వృద్ధినిదానమును జెప్పిన పిదప గలగండాదినిదానము చెప్పుట.—

గలగండసామాన్యలక్షణము.

నిబద్ధశ్శ్వయథుర్యస్య ముష్కవల్లమ్బతే గలే,
మహాన్వా యది వా హ్రస్వో గలగణ్డం తమాదిశేత్. 1

కంఠమునందు క్రిందిభాగమున వాపుకల్గి అయ్యది నిలచి యండమువలె వ్రేలుచున్నయెడ నయ్యది గలగండమని చెప్పనగును. ఇది చిన్నదిగనైనను గొప్పదిగనైననుండును.

గలగండసంప్రాప్తి.

వాతః కఫశ్చాపి గలే ప్రదుష్టో మన్యే చ సంశ్రిత్య తథైవ మేదః,
కుర్వన్తి గణ్డం క్రమశస్స్వలిఙ్గైః సమన్వితం తం గలగణ్డమాహుః. 2

వాతంబును కఫంబును మేదస్సును వేరువేరుగ దుష్టములై మెడనరముల నాశ్రయించి వానివానిలక్షణములతోఁ గూడిన వాపును గెడ్డమునకు దిగువ కంఠస్థలమున గల్గించును. ఇయ్యది కంఠస్థానమున జనించునది కావున గళగండమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

ఇయ్యది వాత-కఫ-మేదస్సుల జనించుటంజేసి మూడువిధములు. క్రమముగ వాతకఫమేదోలక్షణములు కల్గియుండును.

వాతికగలగండలక్షణము.

తోదాన్వితః కృష్ణసిరావనద్ధః
శ్యావోఽరుణో వా పవనాత్మకస్తు,
పారుష్యయుక్తశ్చిరవృద్ధ్యపాకో
యదృచ్ఛయా పాకమియాత్కదాచిత్. 3

వైరస్యమాస్యస్య చ తస్య జన్తోః
భవేత్తథా తాలుగలప్రశోషః,

వాతప్రకోపమున జనించిన గలగండమునందు సూదులతోఁ బొడిచినవిధముగ పోటుకల్గి నల్లని నరములు వ్యాపించియుండును. శ్యామవర్ణంబైనను అరుణవర్ణంబైనను కల్గియుండును. మిక్కిలి పరుషమై చిరకాలమునకు వృద్ధి నొందును. అది పరిపక్వము గాక పగులక యుండును. లేక కారణము లేకయే యొకానొకప్పుడు తనంతనే పరిపక్వమై పగులును. ఈవ్యాధి కలరోగికి నోరు రుచిదెలియదు. తాలువులు కుత్తుకయు నెండి తడిలేకుండును.

కఫజగలగండలక్షణము.

స్థిరస్సవర్ణో గురురుగ్రకణ్డూః
శీతో మహాంశ్చాపి కఫాత్మకస్తు. 4
చిరాభివృద్ధిం భజతే చిరాద్వా
ప్రపచ్యతే మన్దరుజః కదాచిత్,
మాధుర్యమాస్యస్య చ తస్య జన్తోః
భవేత్తథా తాలుగలప్రలేపః. 5

కఫప్రకోపమున జనించిన గలగండము కఠినమై సమానమైన వర్ణముగల్గి మిక్కిలి గొప్పదై బరువుకల్గి యుండును. మిక్కిలి తీవ్రమైన జిలకల్గి యుండును. చల్లగనుండును. చిరకాలమునకు నానాట వృద్ధినొంది చాలకాలమునకు పరిపక్వమగును. ఒకప్పుడు స్వల్పముగ బాధకల్గియుండును. ఈగలగండముకలరోగికి నోరు తీపిగనుండును. తాలువులును కంఠమును కఫముచే పూయబడినట్లుండును.

మేదోజగలగండలక్షణము.

స్నిగ్ధో గురుః పాణ్డురనిష్టగన్ధః
మేదోభవః కణ్డుయుతోఽల్పరుక్చ,
ప్రలమ్బతేఽలాబువదల్పమూలో
దేహానురూపక్షయవృద్ధియుక్తః. 6
స్నిగ్ధాస్యతా తస్య భవేచ్చ జన్తోః
గలేఽనుశబ్దం కురుతే చ నిత్యమ్,

౩౮ గలగండ-గండమాలాఽపచీగ్రంథ్యర్బుద నిదానమ్.

గలగండము అండవృద్ధినిబోలె వృద్ధిరూపమైనది కావున వృద్ధినిదానమును జెప్పిన పిదప గలగండాదినిదానము చెప్పుట.—

గలగండసామాన్యలక్షణము.

నిబద్ధశ్శ్వయథుర్యస్య ముష్కవల్లమ్బతే గలే,
మహాన్వా యది వా హ్రస్వో గలగణ్డం తమాదిశేత్. 1

కంఠమునందు క్రిందిభాగమున వాపుకల్గి ఆవ్యాధి నిలచి యండమువలె వ్రేలుచున్నయెడ నవ్యాధి గలగండమని చెప్పనగును. ఇది చిన్నదిగనైనను గొప్పదిగనైన నుండును.

గలగండసంప్రాప్తి.

వాతః కఫశ్చాపి గలే ప్రదుష్టౌ మన్యే చ సంశ్రిత్య తథైవ మేదః,
కుర్వంతి గణ్డం క్రమశస్స్వలిఙ్గైః సమన్వితం తం గలగణ్డ మాహుః. 2

వాతంబును కఫంబును మేదస్సును వేరువేరుగ దుష్టములై మెడనరముల నాశ్రయించి వానివానిలక్షణములతో గూడిన వాపును గెడ్డమునకు దిగువ కంఠస్థలమున గల్గించును. ఇవ్యాధి కంఠస్థానమున జనించునది కావున గళగండమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

ఇవ్యాధి వాత-కఫ-మేదస్సుల జనించుటంజేసి మూడువిధములు. క్రమముగ వాతకఫమేదోలక్షణములు కల్గియుండును.

వాతికగలగండలక్షణము.

తోదాన్వితః కృష్ణసిరావనద్ధః
శ్యావోఽరుణో వా పవనాత్మకస్తు,
పారుష్యయుక్తశ్చిరవృద్ధ్యపాకో
యదృచ్ఛయా పాకమియాత్కదాచిత్. 3

వైరస్యమాస్యస్య చ తస్య జన్తోః
భవేత్తథా తాలుగలప్రశోషః,

వాతప్రకోపమున జనించిన గలగండమునందు సూదులతో బొడిచినవిధముగ పోటుకల్గి నల్లని నరములు వ్యాపించియుండును. శ్యామవర్ణంబైనను అరుణవర్ణంబైనను కల్గియుండును. మిక్కిలి పరుషమై చిరకాలమునకు వృద్ధి నొందును. అది పరిపక్వము గాక పగులక యుండును. లేక కారణము లేకయె యొకానొకప్పుడు తనంతనే పరిపక్వమై పగులును. ఈవ్యాధి కలరోగికి నోరు రుచిదెలియదు. తాలువులు కుత్తుకయుం నెండి తడిలేకుండును.

కఫజగలగండలక్షణము.

స్థిరస్సవర్ణో గురురుగ్రకణ్డూః
శీతో మహాంశ్చాపి కఫాత్మకస్తు. 4
చిరాభివృద్ధిం భజతే చిరాద్వా
ప్రపచ్యతే మన్దరుజః కదాచిత్,
మాధుర్యమాస్యస్య చ తస్య జన్తోః
భవేత్తథా తాలుగలప్రలేపః. 5

కఫప్రకోపమున జనించిన గలగండము కఠినమై సమానమైన వర్ణముగల్గి మిక్కిలి గొప్పదై బరువుకల్గి యుండును. మిక్కిలి తీవ్రమైన జిలకల్గి యుండును. చల్లగనుండును. చిరకాలమునకు నానాట వృద్ధినొంది చాలకాలమునకు పరిపక్వమగును. ఒకప్పుడు స్వల్పముగ బాధకల్గియుండును. ఈగలగండముకలరోగికి నోరు తీపిగనుండును. తాలువులును కంఠమును కఫముచే పూయబడినట్లుండును.

మేదోజగలగండలక్షణము.

స్నిగ్ధో గురుః పాణ్డురనిష్టగన్ధః
మేదోభవః కణ్డుయుతోఽల్పరుక్చ,
ప్రలమ్బతేఽలాబువదల్పమూలో
దేహానురూపక్షయవృద్ధియుక్తః. 6
స్నిగ్ధాస్యతా తస్య భవేచ్చ జన్తో
ర్గలేఽనుశబ్దం కురుతే చ నిత్యమ్,

మేదస్సుచే జనించినగలగండము నూనెబూసినవిధముగ నిగనిగలాడుచు మిక్కిలి బరువై పాండువర్ణము కల్గియుండును. సహింపరానిదుర్గంధము గల్గియుండును. కొంచెముగ నొప్పియు అధికమైన దురదయు గల్గియుండును. దీని మొదట తోడిమువలె సన్ననై సొరకాయవలె వ్రేలాడుచుండును. ఇయ్యది శరీరము కృశించినప్పుడు కృశత నొంది, శరీరము బలిసియున్నపుడు మిక్కిలి వృద్ధినొందును. ఈవ్యాధికలరోగికి నోరు నూనెపూసిన విధముగ జిడ్డుకల్గి మాటలాడునపుడు కంఠమున ప్రతిధ్వని కల్గియుండును.

అసాధ్యగలగండలక్షణము.

కృచ్ఛ్రాచ్ఛ్వసన్తం మృదుసర్వగాత్రం సంవత్సరాతీతమరోచకార్తమ్.
క్షీణం చ వైద్యో గలగణ్డయుక్తం భిన్నస్వరం చాపి వివర్జయేచ్చ,

గలగండవ్యాధికలమనుజుడు మిక్కిలి కష్టముచే శ్వాసమువిడచుచున్నను, శరీరం బెల్లమెత్తవడియున్నను, ఒకసంవత్సరకాలముగడచినను, అరోచకముచే బీడింపబడినను, శరీరము కృశించినను, కంఠస్వరము మారియున్నను, అట్టి గలగండరోగము అసాధ్యము; కావున చికిత్సజేయజనదు.

గండమాలాలక్షణము.

కర్కన్ధుకోలామలకప్రమాణైః కక్షాంసమన్యాగలవఙ్క్షణేషు. 8
మేదఃకఫాభ్యాం చిరమన్దపాకైస్స్యాద్గణ్డమాలా బహుభిశ్చగణ్డైః,

మేదస్సును కఫంబును ప్రకుపితములై చంకలయందైనను, మూపునందైనను, మెడనరములయందైనను, మెడ ముందుభాగమునందైనను, గజ్జలయందైనను, రేగుకాయ కమ్మరేగుకాయ ఉసిరికకాయలయంతేసి ప్రమాణముకలగ్రంథులను కల్గించును. అయ్యవి వరుసగ నొకటివెంబడి యింకొకటి పుట్టి చిరకాలమునకు మెల్లమెల్లగ పరిపక్వమై పగులును. ఇయ్యవి పైజెప్పినస్థలములయందు వరుసగ మాలికవలె జనించుటంజేసి గండమాలయని చెప్పబడును. (గండములనగ గ్రంథులు; అయ్యవి మాలారూపముగ వరుసగ పుట్టుటంజేసి గండమాలయని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.)

అపచీలక్షణము.

తే గ్రన్థయః కేచిదవాప్తపాకాః స్రవన్తి నశ్యన్తి భవన్తి చాన్యే. 9
కాలానుబన్ధం చిరమాదధాతి సైవాఽపచీతి ప్రవదన్తి తజ్జ్ఞాః,

పైజెప్పబడినగ్రంథులు చిరకాలమునుండి యనుసరించి వ్యాపించి వానిలో కొన్ని పక్వములై పూయాదుల స్రవించుచు తనంతనే పుట్టి తనుతానే నశించుచు చాల కాలమువరకు విడువక యనుబంధముగ బాధించుచున్నయెడ నదియే అపచియని వైద్యవేత్తలు చెప్పెదరు.

సుశ్రుతమున "చయప్రకర్షాదపచీం వదన్తి" (సుశ్రుత. ని. అ. ౧౧.) అని చెప్పియుండుటంజేసి ఒకటి వెంబడి మరియొకటి పొడమి, అది మాని దానిప్రక్కన వేరొండు బొడముచు చాలకాల మనుసరించునది యపచియని యన్వర్థముగ నెరుంగునది.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—వాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రకోపము నొంది తనకు వృద్ధిని కల్గించుకారణముచే వృద్ధినొందిన మేదస్సుతోగూడి కాలిపిక్కల యందలి కండరములజేరి చేపగ్రుడ్లవలె నొండొంటచేరువగ నుండుగ్రంథుల ననేకముల గల్గించును. అట్టిగ్రంథులచే వాతము ప్రకుపితమై తక్కినదోషములను గూడి శరీరమున పైకివ్యాపించి రొమ్ము, చంకలు, మెడయందలి వెనుప్రక్కనరములు, కంఠము, అను నీస్థలములయందు నానావిధములైన గ్రంథుల గల్గించును. ఇయ్యది అపచియని చెప్పబడును. ఈగ్రంథులలో కంఠమునందును మెడకు వెనుప్రక్కను, ముందుప్రక్కను, చంకలయందును, గజ్జలయందును కల సంధిస్థలములలో మాలికవలె వరుసగ నొకటివెంబడియొకటి చేరి జనించినయెడ నదియే గండమాలయని చెప్పబడును. ఈవివరణమును భోజుం డిట్లు చెప్పెను:—"వాతపిత్తకఫా వృద్ధాః మేదశ్చాపి సమాచితమ్, జఙ్ఘారోతః కండరాం ప్రాప్య మత్స్యాణ్డవదృశాన్ బహూన్. కుర్వన్తి గ్రథితాన్ తేభ్యః పునః ప్రకుపితోఽనిలః, తాన్ దోషానూర్ధ్వగో నక్షఃకక్షమన్యాగలాశ్రితః. నానాప్రకారాన్ కురుతే గ్రన్థీన్ సా త్వపచీ మతా, అపచీ కంఠమన్యాసు కక్షవఙ్క్షణసన్ధిషు, గణ్డమాలాం విజానీయాత్ అపచీతుల్యలక్షణామ్" ఈవాక్యములబట్టి కక్షములు మెడనరములు కంఠము గజ్జలు ఈస్థలములనుండు సంధులయందు మాలికవలె వరుసగ జనించునది గండమాలయనియు, పైజెప్పిన స్థలములయందు నియమములేక మాలారూపము గాక పలుతెరంగుల జనించుగ్రంథులు అపచియనియు పరస్పరభేదము తెలియుచున్నది. "అపచీతుల్యలక్షణామ్" అని చెప్పుటచేత అపచీగండమాలలకు స్థలభేదమునుబట్టియు ఆకృతి (మాలారూప) నిబట్టియు భేదమేర్పడినదిగాని లక్షణములలో నీరెండిటికి నేమాత్రము భేదము కానరాదని యెరుంగునది. ఇట్టిభేదము చికిత్సాసౌకర్యమునకై కల్పింపబడినదిగాని వేరొండుప్రయోజనము కానరాదు.

మరియు—"వాతపిత్తకఫావృద్ధా మేదశ్చాపి సమాచితమ్" అని చెప్పియుండుట వలన వాతపిత్తకఫములు మూడుదోషములు దూష్యరూపమైన మేదస్సునుకలిసి యీరెండు వ్యాధుల గల్గించునని తెలిసెడిని. అందు మేదస్సు కఫము ఈరెండును ప్రధానముగ నుండునని యుద్దేశించి ప్రకృతమూలగ్రంథమున "మేదఃకఫాభ్యాం" అని కఫమేదస్సులు రెండు మాత్రము నిర్దేశింపబడినవి.

చరకమున—"మేదఃకఫాత్ శోణితసంచయోర్థో గలస్య మధ్యే గలగండ ఏకః, స్యాద్గండమాలా బహుభిశ్చ గండైః" అని చెప్పియున్నది. మేదస్సుచేతను కఫముచేతను రక్తము వృద్ధినొంది కంఠమునందు మధ్యభాగమున నొక్కగ్రంథిని కల్గించినయెడ నయ్యది గలగండమనియు, అనేకగ్రంథులు మాలాకారముగ జనించెనేని అదియే గండమాలయనియు నర్థము. ఈవాక్యముచేత కంఠమున నొక్కగ్రంథి మాత్రము జనించెనేని గలగండమనియు, అనేకగ్రంథులు జనించినయెడ గండమాలయనియు గలగండగండమాలలకు భేదమేర్పడుచున్నది. రక్తము మేదస్సును దూష్యములుగ జెప్పబడినవి. గండమాలకు కంఠమే ముఖ్యస్థానముగ నేర్పడుచున్నది. ఋషిమతముల నిట్టిభేదములు గల్గుటను ఆయాదేశకాలాదిస్థితిగతుల మార్పుచే గల్గిన ట్లూహింపదగియున్నది.

అపచీసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

సాధ్యాస్స్మృతాః, పీనసపార్శ్వశూల
కాసజ్వరచ్ఛర్దియుతాస్త్వసాధ్యాః. 10

పైజెప్పిన యపచీగ్రంథులు సామాన్యముగ సాధ్యములు. అపచియందు పీనసము, ఇరుప్రక్కలనొప్పి, దగ్గు, జ్వరము, వమనము, అనునీయుపద్రవములు కల్గినచో నసాధ్యమగును.

గ్రంథిసంప్రాప్తిః.

వాతాదయో మాంసమసృక్ప్రదుష్టాః
సన్దూష్య మేదశ్చ తథా సిరాశ్చ,
వృత్తోన్నతం విగ్రథితం చ శోథం
కుర్వన్త్యతో గ్రన్థిరితి ప్రదిష్టః. 11

వాతపిత్తకఫములు తమతమకారణములచే దుష్టములై మాంసమును రక్తమును మేదస్సును సిరలను చెరిచి, గుండ్రనై యున్నతంబై కఠినమైనశోథను కల్గించును. ఇయ్యది గ్రంథియని చెప్పబడును.

వాగ్భటమున "సగ్రన్థిర్గ్రథనాత్ స్మృతః" (అ. హృ. ఉత్తర. అ. ౨౯. శ్లో. ౧.) అని చెప్పియుండుటంజేసి ముడియవలె కఠినమై యుండుటంజేసి గ్రంథియని చెప్పబడును.

వాతజగ్రంథిలక్షణము.

ఆయమ్యతే వృశ్చ్యతి తుద్యతే చ
ప్రత్యస్యతే మథ్యతి భిద్యతే చ,
కృష్ణో మృదుర్వస్తిరివాతతశ్చ
భిన్నస్స్రవేచ్చానిలజోఽస్రమచ్ఛమ్. 12

వాతప్రకోపమున జనించిన గ్రంథియందు పైకి లాగబడినట్లును, పిడిసానచే తొలచబడినట్లును, సూదుల గ్రుచ్చినట్లును, చీల్చినట్లును, నలిచినట్లును, పగులగొట్టబడినట్లును, నానావిధబాధలు కల్గి గ్రంథి నల్లనై మెత్తనై వస్తివలె విస్తీర్ణమైయుండును. అయ్యది పగిలినచో శుద్ధమైనరక్తము స్రవించును.

పైత్తికగ్రంథిలక్షణము.

దన్దహ్యతే ధూప్యతి వృశ్చ్యతే చ
పాపచ్యతే ప్రజ్వలతీవ చాపి,
రక్తస్సపీతోఽప్యథవాపి పిత్తా
ద్భిన్నస్స్రవేదుష్ణమతీవ చాపి. 13

పిత్తప్రకోపమున గల్గిన గ్రంథియందు నిప్పున కాల్చబడినట్లును, లోపలినుండి పొగ వెలికివచ్చువిధముగను, ఛేదింపబడిన విధముగను, ధగధగ మండువిధముగను బాధలు కలుగును. అయ్యది పగిలినపుడు పచ్చనిరంగు కల్గినరక్తము మిక్కిలి వేడిగ స్రవించును.

కఫజగ్రంథిలక్షణము.

శీతో వివర్ణోఽల్పరుజోఽతికణ్డూః పాషాణవత్సంహననోపపన్నః
చిరాభివృద్ధశ్చ కఫప్రకోపాత్ భిన్నస్స్రవేచ్ఛుక్లఘనం చ పూయమ్.

కఫము ప్రకోపించి కలిగిన గ్రంథియందు చల్లనై వివర్ణమై మిక్కిలి నొప్పియు దురదయు కలిగి రాయివలె కఠినముగ నుండును. అయ్యది చాలకాలమునకు వృద్ధినొంది పగిలినప్పుడు తెల్లనై గట్టిగనుండు చీము కారును.

మేదోజగ్రంథిలక్షణము.

శరీరవృద్ధిక్షయవృద్ధిహానిః స్నిగ్ధో మహాన్ కండుయుతో౽రుజ(జ)శ్చ,
మేదఃకృతో గచ్ఛతి చాత్ర భిన్నే పిణ్యాకసర్పిఃప్రతిమస్తు మేదః. 15

మేదస్సుచే జనించినగ్రంథి శరీరము వృద్ధినొందునపుడు వృద్ధినొంది, కృశించునపుడు క్షీణించును. నూనెబూసినవిధముగ నిగనిగలాడుచు గొప్పదై దురదతోఁగూడి యరుణవర్ణముగ నుండును. ఇయ్యది పరిపక్వమై పగులునప్పుడు గానుగపిండివలెను పేరిననెయ్యివలె నుండు మేదస్సు స్రవించును.

మరియు నీమేదోగ్రంథిసంప్రాప్తి భోజునిచే నిట్లు చెప్పబడెను:—“మేదో వాయుర్యదా మాంసే విక్షిపేదథవా త్వచి, తత్ర మేదోభవగ్రన్థిః శ్యావో భవతి పాండురః. కృశః కృశే మహాన్ స్థూలే గ్రన్థిర్భిన్నశ్చ పీడితః, తిలకల్కనిభస్స్రావో ఘృతవచ్చాస్య జాయతే” వాతము ప్రకుపితమై మేదస్సును మాంసమునందైనను చర్మమునందైనను చేర్చినచో నచ్చట శ్యామవర్ణంబైనను పాండువర్ణంబైనను కలగ్రంథిపొడమును. ఇయ్యది మేదస్సున కలిగినగ్రంథి యనబడును. ఈగ్రంథి శరీరము కృశించిననాడు కృశించి, శరీరము స్థూలమగునప్పుడెల్ల పెద్దదియగుచుండును. అయ్యది పగిలినపుడు బలవంతముగ నలిపినయెడ నువ్వుల గానుగపిండిని, పేరిననేతిని బోలిన మేదస్సు దానినుండి స్రవించును.

సిరాజగ్రంథిలక్షణము.

వ్యాయామజాతైరబలస్య తైస్తైః
ఆక్షిప్య వాయుస్తు సిరాప్రతానమ్,
సఙ్కుచ్య సంపిణ్డ్య విశోష్య చాపి
గ్రన్థిం కరోత్యున్నతమాశు వృత్తమ్. 16
గ్రన్థిస్సిరాజస్స తు కృచ్ఛ్రసాధ్యో
భవేద్యది స్యాత్సరుజశ్చలశ్చ,
స చారుజశ్చాప్యచలో మహాంశ్చ
మర్మోత్థితశ్చాపి వివర్జనీయః. 17

బలహీనుడగుమనుజుడు శరీరమున కాయాసమును కల్గించు దేహపరిశ్రమము నున్నగుపనులఁజేసినచో వాతము ప్రకుపితమై నరముల నడ్డగించి ముడుచుకొనునట్లు చేయును. అయ్యది యుండవలె శరీరమునందెచ్చటనైన చుట్టుకొని శోషించి యున్నతమై

గుండ్రనైనగ్రంథిరూపముగ నగును. ఇయ్యది సిరాజగ్రంథి యనబడును. ఇయ్యది నొప్పితోఁగూడి యొక్కచోటనే నిల్కడలేక చంచలమై యుండునెడ కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును. మరియు నిది నొప్పిలేక స్థిరముగ నొక్కచోటనే నిల్కడగనుండినను, మర్మస్థానముల జనించినను విడువందగును. (అసాధ్య మనుట.)

భోజుండు అసాధ్యగ్రంథుల నిట్లుచెప్పెను.—“పక్వాంశ్చ తానరుజో గ్రన్థీన్ మర్మజానచలాం స్త్యజేత్, కపోలగలమన్యాసు దుశ్చికిత్స్యాశ్చ సన్ధిషు” పైజెప్పబడిన వైదువిధములైనగ్రంథులును మర్మస్థానముల జనించినను, చంచలములుగాక స్థిరములుగ నున్నను అసాధ్యము లగును. మరియు చెక్కిళ్లక్రిందిభాగమున జనించినవియు, తొడయందును మెడనరములయందును జనించినవియు, కీళ్లయందు జనించినవియు నసాధ్యములు కావున విడువదగునని భావము.

వాగ్భటమున నసాధ్యములిట్లుని ర్దేశింపబడినవి.—“సాధ్యా దోషాస్త్ర మేదోజాః న తు స్థూలఖరాశ్చలాః, మర్మకణ్ఠోదరస్థాశ్చ” (అ. హృ. ఉత్తర. అ. ౨౯. శ్లో. ౧౪.) వాత-పిత్త-కఫ-రక్త-మేదోభేదములచే నైదువిధములైన గ్రంథులును సామాన్యముగ సాధ్యములు. అయ్యవి స్థూలములై యున్నను, కఠినములుగనున్నను, చంచలములైనను, మర్మస్థానములయందును మెడయందును ఉదరముపైనను జనించినను అసాధ్యములగును. (ఇచ్చట గ్రంథి సామాన్యముగ సాధ్యములని చెప్పబడినది. చంచలమైనవి యసాధ్యమని చెప్పబడినది. భోజాదితంత్రకారులును ప్రకృతగ్రంథకర్తయు అచలమైనవి యసాధ్యమని చెప్పిరి. ఇట్టిభేదాభిప్రాయము గ్రంథకర్తకు కల్గుటకు వారివారియనుభవమునుబట్టి కల్గెనని యూహింపదగినది)

అర్బుదసంప్రాప్తి.

గాత్రప్రదేశే క్వచిదేవ దోషాః
సమ్మూర్ఛితా మాంసమసృక్ప్రదూష్య,
వృత్తం స్థిరం మన్దరుజం మహాన్త
మనల్పమూలం చిరవృద్ధ్యపాకమ్. 18
కుర్వన్తి మాంసోచ్ఛ్రయమత్యగాధం
తదర్బుదం శాస్త్రవిదో వదన్తి,

వాతాదిదోషములు స్వకారణములచే వృద్ధినొంది మాంసమును రక్తమును చెరిచి శరీరమునం దొకానొకచోట వర్తులమై కఠినమైయుండునట్లు మాంసము నున్నతముగ గ్రంథిరూపముగ గల్గించును. ఇయ్యది స్వల్పమైనబాధకల్గి గొప్పదియై గాఢమైనమూలము

కల్గి చిరకాలమునకు నానాటవృద్ధినొందును. పరిపక్వముగాక పగులదు. ఇయ్యది శరీరమునందు మిక్కిలి లోతుగా జనించును. దీనిని యర్బుదమని శాస్త్రవేత్తలు నుడివెదరు.

ఇయ్యది మేదస్సును కఫంబును ప్రబలముగ నుండుటంజేసి ప్రాయికముగ పగులదని వాగ్భటాచార్యుడు "ప్రాయో మేదఃకఫాఢ్యత్వాత్ స్థిరత్వాచ్చ న పచ్యతే" అను వాక్యముచే దెలిపెను. మరియు "మహత్తు గ్రంథితోఽర్బుదమ్" (అ. హృ. ఉత్తర. అ. ౨౯. శ్లో. ౧౪.) అని వాగ్భటమున చెప్పినట్లు గ్రంథియే పెద్దదిగనున్నచో నర్బుదమని తెలియుచున్నది.

అర్బుదభేదములు.

వాతేన పిత్తేన కఫేన చాపి రక్తేన మాంసేన చ మేదసా చ. 19
తజ్జాయతే తస్య చ లక్షణాని గ్రన్థేస్సమానాని తదా భవన్తి,

పైజెప్పిన యర్బుదము వాత-పిత్త-కఫ-రక్త-మాంస-మేదస్సులచే వేర్వేరుగ జనించుటంజేసి యారువిధముల నుండును. అందు వాత-పిత్త-కఫ-మేదస్సులచే జనించినవి నాల్గును వాతాదులచే గల్గుగ్రంథులకు వేరువేర జెప్పినలక్షణముల గల్గియుండును.

రక్తార్బుదలక్షణము.

దోషః ప్రదుష్టో రుధిరం సిరాశ్చ,
సఙ్కుచ్య సంపీడ్య తత స్త్వపాకమ్. 20
సాస్రావమున్నహ్యతి మాంసపిణ్డం
మాంసాఙ్కురై రాచితమాశు వృద్ధిమ్,
కరోత్యజస్రం రుధిరప్రవృత్తిమ్
అసాధ్యమేతద్రుధిరాత్మకన్తు 21
రక్తక్షయోపద్రవపీడితత్వా
త్పాణ్డుర్భవేదర్బుదపీడితస్తు,

వాతాది దోషములలో నేదైన నొకటి ప్రకోపమునొంది రక్తమును చెరిచి సిరలను సంకోచమునొందించి మాంసపుముద్ద నున్నతముగ పైకుబికించును. అయ్యది గ్రంథిరూపమై నానాట శీఘ్రముగ వృద్ధినొంది మాంసపుమొలకలతోగూడి రక్తమును గార్చుచుండును. రక్తము చెడ తెగక కారుటంజేసియు రక్తమున జనించుటంజేసియు నిది రక్తార్బుదమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. ఇయ్యది యసాధ్యము. ఈవ్యాధియందు రక్తము మిక్కుటముగ స్రవించి శరీరమునందలి రక్తము క్షీణించును కావున రోగి పాండువర్ణము కల్గియుండును.

మాంసార్బుదలక్షణము.

ముష్టిప్రహారాదిభిరర్దితేఽఙ్గే
మాంసం ప్రదుష్టం జనయేద్ధి శోథమ్. 22
అవేదనం స్నిగ్ధమనన్యవర్ణం
అపాకమశ్మోపమమప్రచాల్యమ్,
ప్రదుష్టమాంసస్య నరస్య గాఢం
ఏతద్భవేన్మాంసపరాయణస్య. 23
మాంసార్బుదం త్వేతదసాధ్యముక్తం

పిడికిళ్లతో కొట్టుట మున్నగు కారణములచే మాంసమునందు మిక్కిలి యభిఘాతము కల్గి చెడి దానంజేసి వాపు కల్గును. అయ్యది మాంసముచెడి గట్టిగ రాయివలె గడ్డ కట్టియుండును. నొప్పిలేక నూనెబూసినవిధముగ జిడ్డుకల్గి శరీరవర్ణమునకు సమానమైన వర్ణముకల్గి పరిపక్వముగాక పగులక రాయివలె కఠినమై నిశ్చలముగ నుండును. ఇయ్యది మాంసార్బుదమని చెప్పబడును. ఈవ్యాధి పైజెప్పిన కారణములచే మాంసముచెడినవానికిని, మాంసము నెల్లప్పుడుతినువానికిని విశేషముగ సంభవించును. ఈయర్బుదము మిక్కిలి యసాధ్యమైనది.

ఈవ్యాధియందు రక్తార్బుదమున పిత్తంబును, మాంసార్బుదమున వాతంబును కారణములుగ నుండును. మరియు నర్బుదసామాన్యముగ రక్తమాంసంబులు చెడినను రక్తార్బుదమున రక్తంబును, మాంసార్బుదమున మాంసంబును విశేషముగ చెడును. కావున రక్తార్బుదంబనియు మాంసార్బుదంబనియు చెప్పంబడునని యెఱుంగునది.

అర్బుదసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

సాధ్యేష్వపీమాని తు వర్జయేచ్చ,
సంప్రస్రుతం మర్మణి యచ్చ జాతం
స్రోతస్సు వా యచ్చ భవేదచాల్యమ్ 24

(పైజెప్పినప్రకారము రక్తార్బుదంబును మాంసార్బుదంబును అసాధ్యములు. తక్కిన వాత-పిత్త-కఫ-మేదోఽర్బుదములు సాధ్యములు. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యుడు "శేషవస్యాన్నాంగజే వర్జ్యే చత్వార్యన్యాని సాధయేత్" (అ. హృ. ఉత్తర. అ. ౨౯. శ్లో. ౧౮.) అనిచెప్పెను.) అట్టి సాధ్యములను వాల్గుయూచ మర్మస్థలములయందు బొడమి చర్మము పగిలి స్రవించుచుండునదియు, నాసారంధ్రము మున్నగు

స్రోతోమార్గముల జనించునదియు, చలనము లేక కఠినముగ నుండునదియు నసాధ్యం బగును.

అధ్యర్బుదద్విరర్బుదలక్షణములు.

యజ్జాయతేఽన్యత్ఖలు పూర్వజాతే
జ్ఞేయం తదధ్యర్బుదమర్బుదజ్ఞైః,
యద్ద్వంద్వజాతం యుగపత్క్రమాద్వా
ద్విరర్బుదం తచ్చ భవేదసాధ్యమ్. 25

పైజెప్పబడిన యర్బుదము జనించినపుడు మరల వేరొండు అర్బుదము దాని యందే దానితో సమానలక్షణముగల్గి జనించినయెడ నయ్యది అధ్యర్బుదమని చెప్ప బడును. మరియు సమకాలమున రెండర్బుదములు జంటగకల్గినను, లేక ఒకటి జనించి కొంతకాలమునకు పిమ్మట వేరొండు అర్బుదము దానిచేరువనే జనించినను అయ్యది ద్విర ర్బుదమని చెప్పబడును. ఈరెండర్బుదములును అసాధ్యములు.

అర్బుదములు పక్వములు కానందుకు కారణము.

న పాకమాయాన్తి కఫాధికత్వా
న్మేదోబహుత్వాచ్చ విశేషతస్తు,
దోషస్థిరత్వాద్గ్రథనాచ్చ తేషాం
సర్వార్బుదాన్యేవ నిసర్గతస్తు. 26

పైజెప్పబడినయర్బుదము లారిటియందును కఫమేదస్సులు మిక్కిలి యధికము లుగ నుండుటచేతను, వానియందలి దోషాదులు మిగుల చిక్కనై యుండుటచేతను, వ్యాధిస్వభావముచేతను, గ్రంథిరూపమై మిక్కిలి కఠినముగ నుండుటచేతను, అర్బుదము లన్నియు సామాన్యముగ పరిపక్వముగాక పగులుటకు వలనుపడక యుండును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
గలగణ్డ-గణ్డమాలా-అపచీ-గ్రన్థి-అర్బుద
నిదానం సమాప్తమ్.

౩౯. శ్లీపదనిదానమ్.

శ్లీపదము (బోదకాలు) అర్బుదమువలెనె నున్నకముగ జనించునది కావున అర్బుదనిదానమును చెప్పినపిదప శ్లీపదనిదానమును జెప్పట.—

శ్లీపదసంప్రాప్తి.

యస్సజ్వరో వఙ్క్షణజో భృశార్తి
శ్శోథో నృణాం పాదగతః క్రమేణ,
తచ్ఛ్లీపదం స్యాత్కరకర్ణనేత్ర
శిశ్నోష్ఠనాసాస్వపి కేచిదాహుః. 1

తొలుత జ్వరము తీవ్రముగ నారంభించి గజ్జలయందు మిక్కిలిబాధతోగూడిన వాపు (బిళ్ల) కట్టి నానాట కాళ్లకు దిగి, మీగాళ్లకు మెలమెల్లగ దిగబారును. ఇయ్యది శ్లీపదము (బోదకాలు) అని చెప్పబడును. ఇట్టి శోథరూపమైనవ్యాధి హస్తములయం దును, చెవులయందును, కన్నులయందును, శిశ్నమునందును, నాసికారంధ్రములయందును, గూడ కల్గునని కొందరాచార్యులు చెప్పెదరు.

ఇయ్యది కర్ణనాసాదిస్థానములయందు ఈవ్యాధికి జెప్పినవిధముగ సంప్రాప్తితో కల్గుటలేదు. కావున "కేచిదాహుః" అని పక్షాంతరమున జెప్పబడినది. (ఇచ్చట "శిలా వత్ పదమ్-శ్లీపదమ్" అనువ్యుత్పత్తిచేత రాయివలె కఠినమై పాదములయందు వ్యాపించు నది శ్లీపదమని యన్వర్థముగ జెప్పబడినది.)

వాతజాదిశ్లీపదలక్షణము.

వాతజం కృష్ణరూక్షం చ స్ఫుటితం తీవ్రవేదనమ్,
అనిమిత్తం రుజం తస్య బహుశో జ్వర ఏవ చ. 2
పిత్తజం పీతసఙ్కాశం దాహజ్వరయుతం మృదు,
శ్లైష్మికం స్నిగ్ధవర్ణం చ శ్వేతం పాణ్డు గురుస్థిరమ్. 3

వాతప్రకోపమున జనించిన శ్లీపదము కృష్ణవర్ణంబును, రూక్షంబును, మిగుల తీవ్రమైన వేదనగల్గినదియునై యుండును. అయ్యది కారణములేకయే నొప్పికల్గి తీవ్ర ముగ జ్వరము కల్గియుండును. పిత్తమున జనించినశ్లీపదము పచ్చనిరంగుకల్గి యుండును.

తీవ్రమైనమంటయు జ్వరంబునుకల్గి మెత్తగా నుండును. కఫమున జనించినశ్లీపదము స్నిగ్ధ వర్ణంబును, శ్వేతవర్ణంబును, పాండువర్ణంబును నై భారముకల్గి కఠినముగ నుండును.

అసాధ్యశ్లీపదలక్షణము.

వల్మీకమివ సఞ్జాతం కణ్టకై రుపచీయతే,
అబ్దాత్మకం మహత్తచ్చ వర్జనీయం విశేషతః. 4

చెదలుపుట్టవలె ననేకశిఖరములుకల్గి కొవ్వులుబోసినట్లు మాంసపుముండ్లుకల్గినశ్లీపదము అసాధ్యము. సంవత్సరకాలముగడచి మిక్కిలి గొప్పదియై నశ్లీపదముకూడ నసాధ్యమగును.

శ్లీపదమున కఫప్రాధాన్యము.

త్రీణ్యప్యేతాని జానీయాత్ శ్లీపదాని కఫోచ్ఛ్రియాత్,
గురుత్వం చ మహత్వం చ యస్మాన్నాస్తి కఫం వినా. 5

భారంబునుకల్గి గొప్పదియగుటకు కఫము దక్క వేరొండుకారణములేదు; కావున పైజెప్పిన వాత - పిత్త - కఫభేదములు కలశ్లీపదముల మూడిటియందును కఫము మిక్కిలి యధికముగ నుండును.

శ్లీపదము జనించుదేశములు.

పురాణోదకభూయిష్ఠాః సర్వర్తుషు చ శీతలాః,
యే దేశాః తేషు జాయన్తే శ్లీపదాని విశేషతః. 6

ఏదేశములయందు జలము నియతముగ ననేకసంవత్సరములవరకును బైటవెడలక నిలచియుండుగుంటలు బావులు కలుగుచుండునో, ఏప్రదేశమున వసంతాదిఋతువులన్నిటియందు మిక్కిలి శీతలముగనుండునో, ఆట్టిదేశములయందు శ్లీపదములు విశేషముగ జనించును.

కొన్ని యసాధ్యశ్లీపదలక్షణములు.

యచ్ఛ్లేష్మలాహారవిహారజాతం పుంసః ప్రకృత్యా చ కఫాత్మకస్య,
సాస్రావమత్యున్నతసర్వలిఙ్గం సకణ్డురం శ్లేష్మయుతం వివర్జ్యమ్ 7

కఫప్రకృతికలమనుజునకు కఫమును వృద్ధినొందించు ఆహారవిహారాదులచే కల్గిన శ్లీపదంబును, వాతాదులకు వేరువేర జెప్పినలక్షణములన్నియుకల్గి మిక్కిలి యున్నతంబై నీరుగారుచుండు శ్లీపదంబును, కఫములోగూడి మిక్కిలి దురదకలశ్లీపదంబును అసాధ్యమగును. కావున చికిత్సజేయదగదు.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
శ్లీపదనిదానం సమాప్తమ్.

---

౪౦. విద్రధినిదానమ్.

శ్లీపదమున జనించువిధముగ విద్రధియందును శోఫ మిక్కిలి యధికముగ ఘనీభవించియుండును కావున శ్లీపదనిదానమును జెప్పినపిదప విద్రధినిదానమును జెప్పుట.

విద్రధిసంప్రాప్తి.

త్వగ్రక్తమాంసమేదాంసి సన్దూష్యాఽస్థిసమాశ్రితాః,
దోషాశ్శోథం శనైర్ఘోరం జనయన్త్యుచ్ఛ్రితా భృశమ్. 1
మహామూలం రుజావన్తం వృత్తం వాప్యథఽఽవాయతమ్,
స విద్రధిరితి ఖ్యాతః

వాత-పిత్త-కఫములు వానివాని ప్రకోపకారణములచే మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది చర్మము (రసధాతువు)ను, రక్తమును, మాంసమును, మేదస్సును పూర్తిగ జెరిచి శరీరమునందలి ఎముకల నాశ్రయించి మిక్కిలి క్రూరమైనశోఫమును శరీరమునందు మాంసలప్రదేశమున మెలమెల్లగ నానాట కల్గించును. ఇయ్యది రసరక్తమాంసమేదస్సులను దాటి యస్థుల నాశ్రయించి జనించుటంజేసి బలవత్తరమైన మూలముకల్గి మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధ కల్గియుండును. ఇయ్యది వర్తుల (గుండ్ర)ముగనైనను, నిడుపుగనైన నుండును. దీనిని విద్రధియని చెప్పెదరు.

విద్రధిసంఖ్యా-భేదములు.

విజ్ఞేయష్షడ్విధశ్చ సః. 2

పృథగ్దోషైస్సమస్తైశ్చ క్షతేనాప్యసృజా తథా,
షణ్ణామపి హి తేషాం తు లక్షణం సమ్ప్రచక్ష్యతే. 3

పైజెప్పబడిన విద్రధి వాత-పిత్త-కఫములచే వేరువేరుగను, అన్నింటియన్నిపాతముచేతను, గాయముచేతను, రక్తముచేతను జనించుటంజేసి యారువిధములగును. ఆట్టియారింటికిని వేరువేరుగ లక్షణము క్రింద వివరింపబడును.

వాతవిద్రధిలక్షణము.

కృష్ణోఽరుణో వా విషమో భృశమత్యర్థవేదనః,
చిత్రోత్థానప్రపాకశ్చ విద్రధిర్వాతసమ్భవః. 4

వాతము ప్రకోపించుటచే గల్గిన విద్రధి కృష్ణవర్ణంబును, అరుణవర్ణంబునై, దానియాకృతి విషమముగ నుండును. మిక్కిలి తీవ్రమైనవేదనకల్గి చిరకాలమునకుపుట్టి (పైకితేలి) చాలకాలమునకు పరిపక్వమగును.

పైత్తికవిద్రధిలక్షణము.

పక్వోదుమ్బరసఙ్కాశః శ్యావో వా జ్వరదాహవాన్,
క్షిప్రోత్థానప్రపాకశ్చ విద్రధిః పిత్తసమ్భవః 5

చక్కగ మాగినమేడిపండువంటి రంగుకల్గియైనను, లేక శ్యామవర్ణముకల్గియైనను, జ్వరంబును మంటయు కల్గి జనించినది పిత్తప్రకోపమునబుట్టిన విద్రధియని యెరుంగ నది. ఇయ్యది అతిశీఘ్రముగబుట్టి శీఘ్రముగనే పరిపక్వమగును.

కఫజవిద్రధిలక్షణము.

శరావసదృశః పాణ్డుః శీతస్స్నిగ్ధోఽల్పవేదనః,
చిరోత్థానప్రపాకశ్చ విద్రధిః కఫలక్షణః. 6

మూకుడువలె గుండ్రనై పాండువర్ణముకల్గి చల్లనై నూనెబూసిన విధముగ స్నిగ్ధమై స్వల్పమైనబాధకల్గి చిరకాలమునకుబుట్టి చాలకాలమునకు పక్వమగునది కఫజ విద్రధి యని యెరుంగునది.

విద్రధియందు దోషభేదముచే స్రావభేదము.

తనుపీతసితాశ్చైషామాస్రావాః క్రమశస్స్మృతాః,

పైజెప్పబడిన విద్రధులమూటిలో వాతవిద్రధియందు చీము మొదలగునవి పలుచనై స్రవించును. పిత్తవిద్రధియందు పచ్చనై స్రవించును. కఫవిద్రధియందు తెల్లనై స్రవించును. ఇత్తెరంగున వాతపిత్తకఫభేదములను స్రావభేదమునుబట్టియు నిర్ణయింప దగునని భావము.

సాన్నిపాతికవిద్రధిలక్షణము.

నానావర్ణరుజాస్రావో ఘుంటాలో విషమో మహాన్. 7
విషమం పచ్యతే చాపి విద్రధిస్సాన్నిపాతికః,

కృష్ణపీతశుక్లాదిభేదములచే పలుతెరంగులైనవర్ణములు సంకరముగ కలసి, నొప్పి పోటు మున్నగుబాధలును పైజెప్పబడిన తనుపీతాద్యాస్రావంబులును కలసియున్నయెడ సన్నిపాతమున జనించినవిద్రధి యని యెరుంగునది. ఇయ్యది గంటవలె నున్నతమై ఒక చోటున్నతంబును, ఒకచోట తగ్గునై గొప్పదిగనుండును. ఒకప్రక్క శీఘ్రముగ పరి పాకమునొందును. వేరొకప్రక్క చాలకాలమునకు పక్వమగును.

ఆగంతుకవిద్రధిలక్షణము.

తైస్తైర్భావైరభిహతే క్షతే వాఽపథ్యకారిణః. 8
క్షతోష్మా వాయువిసృతః సరక్తం పిత్తమీరయేత్,
జ్వరస్తృష్ణా చ దాహశ్చ జాయతే తస్య దేహినః. 9
ఆగన్తుర్విద్రధిర్హ్యేషః పిత్తవిద్రధిలక్షణః,

ఆయుధములు మట్టిపెళ్లలు మున్నగువానిచేనైన ప్రహారాదులచే నభిఘాతము కల్గినను, లేక వ్రణాదులవలన పుండైనపుడు పథ్యములుకాని యాహారాదుల సేవించినను, వాయువు వృద్ధినొంది క్షతముచేతను అభిఘాతముచేతను కల్గినయావిరిని వ్యాపింప జేయును. అట్టియూష్మము రక్తముతోగూడినపిత్తమును ప్రకోపింపజేయును. అట్టి రక్తపిత్తములు ప్రకుపితములై విద్రధిని కల్గించును. ఈవిద్రధి యాగంతుకారణములచే గల్గుటంజేసి యాగంతుకవిద్రధియని చెప్పనగును. దీనియందు జ్వరము, దప్పి, మంటయు కల్గును. పిత్తవిద్రధిలక్షణములు కల్గియుండును.

వాగ్భటమున "పిత్తాసృగ్లక్షణం కుర్యాద్విద్రధింభూర్యుపద్రవమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౧. శ్లో. ౧౭.) అని చెప్పియున్నది కావున నీయాగంతుకవిద్రధియందు రక్తముయొక్కయు పిత్తముయొక్కయు లక్షణములు కల్గియుండుననియు, ఉపద్ర వములు అనేకములుగ నుండుననియు నెరుంగునది. ఈవిషయము ప్రకృతగ్రంథమున "సరక్తం పిత్తమీరయేత్" అనువాక్యమున పిత్తరక్తప్రకోపము ఆగంతువిద్రధియందు చెప్పుటచే సూచితము.

రక్తజవిద్రధిలక్షణము.

కృష్ణస్ఫోటావృతశ్శ్యావ స్తీవ్రదాహరుజాకరః 10
పిత్తవిద్రధిలిఙ్గస్తు రక్తవిద్రధియుచ్యతే,

రక్తప్రకోపమున గల్గినవిద్రధియందు నల్లనిబొబ్బలు ఆవరించియుండును. మిక్కిలి తీవ్రమైనమంటయు నొప్పియు కల్గియుండును. ఇంతియకాక పిత్తవిద్రధి యందు చెప్పబడినలక్షణములు కల్గియుండును.

అంతర్విద్రధిసంప్రాప్తి, స్థానములు.

పృథక్సంభూయ వా దోషాః కుపితా గుల్మరూపిణమ్. 11
వల్మీకవత్సమున్నద్ధం అన్తః కుర్వన్తి విద్రధిమ్, 12
గుదే వస్తిముఖే నాభ్యాం కుక్షౌ వంక్షణయోస్తథా
వృక్కయోః ప్లీహ్ని యకృతి హృది వా క్లోమ్ని వాప్యథ,

వాతపిత్తకఫములు వేరువేరుగనైనను అన్నియు కలసియైనను ప్రకుపితములై శరీరమున లోభాగమునగల స్థానములయందు విద్రధిని కల్గించును. ఇయ్యది గుల్మమువంటి యాకారముకల్గి చెదలుపుట్టవలె నున్నతమై యుండును. గుదము, వస్తి (మూత్రప్రవృత్తి) యొక్క ద్వారము, నాభి, కుక్షి, గజ్జలు, వృక్కములు, ప్లీహము, యకృత్తు(కారిజము), హృదయకమలము, క్లోమము అనునీయవయవములలో నెచ్చోటనైన జనించును. (ఇది శరీరమునందలి యంతర్భాగమున నుండుస్థానముల జనించుటంజేసి యంతర్విద్రధియని చెప్పబడును.)

అంతర్విద్రధిసామాన్య, విశేషలక్షణములు.

తేషాముక్తాని లిఙ్గాని బాహ్యవిద్రధిలక్షణైః. 13
అధిష్ఠానవిశేషేణ లిఙ్గం శ్రుణు విశేషతః,
గుదే వాతనిరోధశ్చ వస్తౌ కృచ్ఛ్రాల్పమూత్రతా. 14
నాభ్యాం హిక్కా తథాఽఽటోపః కుక్షౌ మారుతకోపనం,
కటిపృష్ఠగ్రహస్తీవ్రో వంక్షణోత్థే తు విద్రధౌ. 15
వృక్కయోః పార్శ్వసంకోచః ప్లీహ్న్యుచ్ఛ్వాసావరోధనమ్,
సర్వాంగప్రగ్రహస్తీవ్రః హృది కాసశ్చ జాయతే. 16

అంతర్విద్రధులన్నింటియందును వాతాదులకు బాహ్యవిద్రధియందు జెప్పినలక్షణములు కల్గియుండును. (బాహ్యవిద్రధులలో వాతాదిభేదములకు వేరువేర జెప్పినలక్షణములు అంతర్విద్రధిలో గల్గువాతాదిభేదములకు గల్గుననుట). అయినను ఆయ్యది జనించుస్థానవిశేషమునుబట్టి కొన్నివిశేషలక్షణములు కల్గును. ఎట్టులనః—అంతర్విద్రధి గుదస్థానమున జనించినయెడ నపానవాతము బంధింపబడును. వస్తియందు కల్గినపుడు మూత్రము మిక్కిలి కష్టముగ కొంచెముకొంచెముగ వెడలును. నాభిస్థానమున జనించినపుడు ఎక్కిళ్లు అధికముగ వెడలును. కుక్షిలో జనించినయెడ కడుపులో వాతము ప్రకుపితమై గడబిడగా నుండును. గజ్జలలోగల్గినపుడు నడుమునందును వీపునందును తీవ్రమైన నొప్పికల్గును. వృక్కములయందు కల్గినపుడు రెండుప్రక్కలును ముడిచికొని యుండును. ప్లీహమున గల్గెనేని ఉచ్ఛ్వాసము వెడలక అడ్డగింపబడును. హృదయస్థానమున గల్గెనేని సర్వావయవములయందును నొప్పియు, తీవ్రమైనదగ్గును జనించును. యకృత్తున గల్గినపుడు శ్వాసంబును వెక్కిళ్లును కల్గును. క్లోమమున గల్గినపుడు దప్పి యధికమగును. మాటిమాటికి నీళ్లుద్రాగుచున్నను నివర్తింపక బాధించును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—అంతర్విద్రధి శరీరమునందలి లోభాగములనుండు అవయవముల జనించును. గుల్మంబును శరీరాంతర్భాగమున జనించును

కావున నీరెండిటికిని భేదము నెట్లు గుర్తింపవలెను? అను నాశంక సాధారణముగ జనించును. కావున వానిపరస్పరభేదము నిట్లెరుంగునది:—గుల్మము దూష్యములగు రసరక్తాదిసంబంధములేక కేవలము వాతపిత్తకఫములమాత్ర మాశ్రయించి జనించును; కావున నది కేవలము పిండాకారముగ దోచుటమాత్రమేకాని యాకారము లేదు. కావుననే యిది పరిపక్వమై పగులుట కవకాశములేదు. విద్రధి మాంసరక్తముల నాధారములుగ జేసికొని వాతాదిదోషములచే గ్రంథిరూపముగ జనించును కావున ఆధారమగు దూష్యము నాశ్రయించి జనించుటవలన నాకారవిశిష్టమై కాలమున పరిపక్వమై పగులుట కవకాశము కల్గియుండును. ఇట్టివిషయమునే సుశ్రుతాచార్యులు ఇట్లుచెప్పెను—"న నిబన్ధోఽస్తి గుల్మస్య విద్రధిస్సనిబన్ధనః, గుల్మస్తిష్ఠతి దోషే స్వే విద్రధిర్మాంసశోణితే, విద్రధిః పచ్యతే తస్మాద్గుల్మః క్వాపి న పచ్యతే" పైజెప్పినవిమర్శనముప్రకారము గుల్మము రసరక్తాదిసంబంధములేక జనించుటంజేసి పక్వమై పగులకుండుననియు, విద్రధి మాంసరక్తముల నాశ్రయించి జనించును కావున పగులుననియు నీరెంటికిని పరస్పరభేద మెరుంగనగునని ముఖ్యాభిప్రాయము.

విద్రధిసాధ్యాఽసాధ్యవిచారము.

నాభేరుపరిజాః పక్వాః యాన్త్యూర్ధ్వమితరే త్వధః,
అధస్స్రుతేషు జీవేత్తు స్రుతేషూర్ధ్వం న జీవతి. 17
హృన్నాభివస్తివర్జ్యా యే తేషు భిన్నేషు బాహ్యతః,
జీవేత్కదాచిత్పురుషో నేతరేషు కదాచన. 18

నాభికి పైభాగమునసుండు వృక్కములు ప్లీహము మున్నగుస్థానముల జనించు విద్రధులు పగిలినయెడ చీము రక్తము ఊర్ధ్వమార్గము (నోట) నుండి వెడలును. నాభికి క్రిందనుండు వస్తి గుదము మున్నగుస్థానములజనించినవి యధోమార్గము (గుదము)నుండి చీమును రక్తంబును వెడలును. అందు క్రిందిమార్గమున స్రవించువిద్రధులయందు మనుజుడు బ్రతుకును. ఊర్ధ్వమార్గమున వెడలి స్రవించినచో బ్రతుకలేడు. మరియు హృదయము, నాభి, వస్తి యీమూడుస్థలములువొక్క తక్కినస్థలములయందు జనించి పగిలి బైట పూయాదులస్రవించునెడ నొకసమయమున రోగి బ్రదుకునేమో; కాని అటుగాక హృన్నాభివస్తులజనించినవి యొకవేళ పగిలి చీము మొదలగునవి బైటిమార్గమున వెడలినను రోగి యెన్నడును బ్రదుకనేరడు.

మరియు తంత్రాంతరమున—"ఊర్ధ్వం ప్రభిన్నేషు ముఖాన్నరాణాం ప్రవర్తతేఽసృక్సహితోఽపి పూయః, అధఃప్రభిన్నేషు చ పాయుమార్గాద్ద్వాభ్యాం ప్రవృత్తిస్త్వివహ నాభిజేషు" అని యుండుటంజేసి నాభిస్థానమున జనించినవిద్రధి

నోటనుండియు, గుదమునుండియు పూయాదులుస్రవించునని తెలియుచున్నది. ఇయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యము.

విద్రధిసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

సాధ్యా విద్రధయః పఞ్చ; వివర్జ్యస్సాన్నిపాతికః,
ఆమపక్వవిదగ్ధత్వం తేషాం శోథవదాదిశేత్. 19

పైజెప్పబడిన విద్రధులలో వాత-పిత్త-కఫ-రక్త-ఆగంతుకారణములచే జనించిన యైదువిద్రధులును సాధ్యములగును. సన్నిపాతమున జనించినదిమాత్రము అసాధ్యము. విద్రధుల యామపక్వాదిభేదములను శోథమువలె నెరుంగునది.

కొన్నియసాధ్యలక్షణములు.

ఆధ్మాతం బద్ధనిష్యన్దం ఛర్దిహిక్కాతృషాన్వితం,
రుజాశ్వాససమాయుక్తం విద్రధిర్నాశయేన్నరమ్. 20

విద్రధి పగిలినను, చీము మొదలగునవి బైటరాక యుబికియున్నను, వాంతియు ఎక్కిళ్లును దప్పియు కలిగియున్నను, మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధయు శ్వాసంబును కలిగియున్నను మనుజుని చంపును.

మరియు తంత్రాంతరమున సాధ్యాసాధ్యనిర్ణయ మిట్లు చెప్పబడినది—"అసాధ్యో మర్మజో జ్ఞేయః పక్వోఽపక్వశ్చ విద్రధిః, సన్నిపాతోత్థితోఽప్యేవం పక్వ ఏవ తు వస్తిజః, త్వగ్గతో నాభేరధో యశ్చ సాధ్యో మర్మసమీపజః, అపక్వశ్చైవ పక్వశ్చ సాధ్యో నోపరినాభిజః" మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, అస్థులు, సంధులు (కీళ్లు) ఈయైదిటియందును కొన్నిస్థానములు మర్మములు; అట్టి మర్మస్థానములయందు బుట్టిన విద్రధి పక్వంబైనను పక్వముగాకున్నను అసాధ్యమగును. త్రిదోషసన్నిపాతమున జనించినవిద్రధియు పక్వమైనను పక్వముగాకున్నను అసాధ్యము. వస్తియందు బుట్టినవిద్రధి పక్వమైనచో నసాధ్యమగును. నాభికి దిగువ చర్మము నాశ్రయించి జనించినవిద్రధియు, మర్మములకు సమీపస్థానమున జనించి పక్వముగాకుండువిద్రధియు సాధ్యములు. నాభికి పైభాగమున జనించినవిద్రధి పక్వంబైనను పక్వముగాకున్నను అసాధ్యము. ఇత్తెరంగున విద్రధి సాధ్యాఽసాధ్యముల నెరుంగునది. (మర్మస్థానములు నూటయేడువిధములుగ విభజించి వానినన్నిటిని సుశ్రుతమున విపులముగ వివరించియున్నది. విస్తరభీతిచే నిచ్చోట వివరింపబడవయ్యె.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
విద్రధినిదానం సమాప్తమ్.

౪౧. వ్రణశోథనిదానమ్.

విద్రధినిదానమును జెప్పినపిదప వ్రణసామాన్యమునకు సంబంధించినవ్రణశోథనిదానమును జెప్పుట.—

వ్రణశోథసంప్రాప్తిసంఖ్య.

ఏకదేశోత్థితశ్శోథో వ్రణానాం పూర్వలక్షణం,
షడ్విధస్స్యాత్పృథక్సర్వరక్తాగన్తునిమిత్తజః. 1
శోథాష్షడేతే విజ్ఞేయాః ప్రాగుక్తైశ్శోథలక్షణైః,

శరీరమునం దెచ్చటనైన నొకస్థలమున శోథ జనించి అయ్యది వ్రణముపుట్టుటకు పూర్వరూపముగ నున్నచో నయ్యది వ్రణశోథమని చెప్పబడును. ఈవ్రణశోథము వాత-పిత్త-కఫములచే వేరువేరుగను, మూడిటి సన్నిపాతముచేతను, రక్తముచేతను, ఆగంతుకారణముచేతను జనించుటంజేసి యారువిధములగును. ఈయారువిధములగు శోథలయందు శోథసామాన్యమునకు శోథనిదానమున "చలస్తనుత్వక్ పరుషోఽరుణోఽసితః" అని యుపక్రమించి చెప్పినప్రకారము అరుణాదివర్ణభేదంబులును తక్కినలక్షణంబులును వాతాదిదోషానుసారముగ కల్గియుండును.

వ్రణశోథపరిపాకభేదములు.

విశేషః కథ్యతే చైషాం పక్వాఽపక్వాదినిశ్చయే. 2
విషమం పచ్యతే వాతాత్ పిత్తోత్థశ్చాఽచిరాత్ చిరం,
కఫజః పిత్తవచ్ఛోథో రక్తాగన్తుసముద్భవః. 3

పైజెప్పినవ్రణశోథపక్వాఽపక్వభేదముల నిర్ణయించుటకై అట్టివిశేషలక్షణము లీక్రింద వివరింపబడును. అందు వాతమున జనించినవ్రణశోథము కాలనియమములేక విషమముగ పరిపక్వమగును. పిత్తమున జనించినవ్రణశోథము శీఘ్రముగ పరిపక్వమగును. కఫమునగల్గిన వ్రణశోథము చాలకాలమునకు పక్వమగును. రక్తముచేతను ఆగంతుకారణములచేతను గల్గినవ్రణశోథము పిత్తమునబోలె నతిశీఘ్రముగ పక్వమగును.

అపక్వశోథలక్షణము.

మన్దోష్మతాఽల్పశోథత్వం కాఠిన్యం త్వక్సవర్ణతా, 4
మన్దవేదనతా చైతచ్ఛోథానామామలక్షణమ్.

పక్వముగాక అమస్థితినుండుశోథము కొంచెము వేడికల్గి, శోథము స్వల్పముగ నుండును. అయ్యది కఠినమై చర్మమునకు సమానముగ వర్ణముకల్గి స్వల్పమైనబాధ కల్గియుండును.

పచ్యమానవ్రణశోథలక్షణములు.

దహ్యతే దహనేనేవ క్షారేణేవ చ పచ్యతే,
పిపీలికాగణేనేవ దశ్యతే చ్ఛిద్యతే తథా. 5
భిద్యతే చైవ శస్త్రేణ దణ్డేనేవ చ తాడ్యతే,
పీడ్యతే పాణినేవాన్తః సూచీభిరివ తుద్యతే. 6
సోషాచోషా వివర్ణస్స్యాదఙ్గుళ్యేవావఘట్యతే,
ఆసనే శయనే స్థానే శాన్తిం వృశ్చికవిద్ధవత్. 7
న గచ్ఛేదాతతశ్శోథో భవేదాధ్మాతవస్తివత్,
జ్వరస్తృష్ణాఽరుచిశ్చైవ పచ్యమానస్య లక్షణం. 8

వ్రణశోథము పరిపాకమునొందుసమయమున నిప్పున కాలుపబడినట్లును, క్షారము చేత పచింపబడినట్లును, చీమలగుమిచే కరవబడినట్లును, కత్తితో కోయబడినట్లును, కరులగొట్టబడినట్లును, కఱ్ఱచే గొట్టబడినవిధముగను, చేత బిసికిన విధముగను, సూదులచే లోపల గ్రుచ్చినట్లును, నానావిధములైన బాధలుకల్గును. మరియు నిప్పునకాలినట్లును, నిప్పుసెగను కాచినట్లును, వివర్ణమై వ్రేలిచె గట్టనముచేసినట్లును నొప్పిపుట్టును. అట్టి వ్రణముచే బాధనొందుమనుజుడు కూర్చునియున్నను, పరుండియున్నను, నిలబడియున్నప్పుడును, తేలుకుట్టినవానివలె బాధ కొంచెమైన శాంతినొందక కష్టపడుచుండును. వాపు మిక్కిలి యున్నతమై గాలిచే నిండియుండుతిత్తివలె నుబికియుండును. జ్వరము, దప్పి, అరుచియు కల్గును. ఇవియన్నియు పరిపాకము నొందుచుండు వ్రణలక్షణములు.

పక్వవ్రణశోథలక్షణము.

వేదనోపశమశ్శోథో లోహితోఽల్పో న చోన్నతః,
ప్రాదుర్భావో వలీనాం చ తోదః కణ్డ్వాదయో ముహుః. 9
ఉపద్రవాణాం ప్రశమో నిమ్నతా స్ఫుటనం త్వచాం,
వస్తావివామ్బుసఞ్చారః స్యాచ్ఛోథేఽఙ్గులిపీడితే. 10

పూయస్య పీడయత్యేకమన్తమన్తే చ పీడితే,
భక్తాకాఙ్క్షా భవేచ్చైతత్ శోథానాం పక్వలక్షణం. 11

వ్రణశోథము పరిపక్వమైనపుడు నొప్పి, మంట మున్నగుబాధలు శమించి, వాపు ఎరుపురంగుకల్గి, తగ్గి స్వల్పముగనుండును. అట్టివాపునందు ముడుతలేర్పడి మాటిమాటికిని సూదులబొడిచినట్లు పోటుపుట్టి దురదకల్గియుండును. ఉపద్రవములన్నియు శమించును. వాపు ఉన్నతముగాక యణగి చర్మము పగులును. వాపును వ్రేలనొత్తినపుడు లోపలనుండుచీము ఒకప్రక్కనొత్తినపుడు వేరొండుప్రక్కను తోలుతిత్తిలో నీళ్లు సంచరించువిధముగ నిటునటు దిరుగుచుండును. అన్నము భుజించుట కిచ్ఛపొడముము. (ఈలక్షణములబట్టి వ్రణము పరిపక్వమైనదని యెఱుంగనగునగుట).

పాకకాలమున దోషత్రయప్రకోపమునకు కారణములు.

నర్తేఽనిలాద్రుఙ్ను వినా చ పిత్తం
పాకః కఫం చాపి వినా న పూయః,
తస్మాద్ధి సర్వే పరిపాకకాలే
పచన్తి శోథాః త్రిభిరేవ దోషైః. 12

వాతప్రకోపములేక బాధకలుగనేరదు. పిత్తము ప్రకుపితముగాక పాకమునొందజాలదు. కఫము ప్రకోపించక చీము గలుగబోదు; కావున వ్రణము పరిపక్వము నొందునపుడు వాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రకోపము నొందియుండును.

కఫముచే జనించినవ్రణశోథము పరిపాకదశయందు వ్రణమున లోతున పరిపక్వమగును కావున కేవలము పైజెప్పినలక్షణములబట్టియే పరిపక్వము నెఱుంగుట దుస్సాధము. కొన్నియభిఘాతవ్రణములయందును ఇట్టి గంభీరపాకము గల్గును. అట్టియెడ పరిపక్వముకానిదానిని పక్వమని భ్రమసి ఛేదనాశస్త్రచికిత్సలజేసినను, పక్వమైనదానిని పక్వముకాలేదని యెంచి యుపేక్షించినను వ్రణము దుస్థితినొందును; కావున అట్టి గంభీరపాకవ్రణములయందు వ్రణప్రదేశము చర్మమునకు సమానవర్ణంబై యుండుటను, చల్లగ నుండుటను, స్వల్పమైన బాధగల్గియుండుటను, కాఠిన్యమును, గమనించి పక్వమైనదని తెలిసి తగినచికిత్స తోడనే చేయవలయును; కాని భ్రమసి యుపేక్షింప దగదు. ఈవిషయము సుశ్రుతాచార్యులచే నిట్లు వివరింపబడినది:—"కఫజేషు ఖలు శోథేషు గమ్భీరగతిత్వాత్ అభిఘాతజేషు వా కేషుచిదసమస్తం పక్వలక్షణం దృష్ట్వా పక్వమపక్వమితి భిషఙ్మోహముపైతి; తత్ర హి త్వక్సవర్ణతా, శీతశోథతా, అల్పరుజతా, అశ్మవద్ఘనతా, చ; న తత్ర మోహముపేయాత్." (సు. సూ. అ. ౧౭.)

చీమును వెడలించనియెడ గల్గుదోషము.

కక్షం సమాసాద్య యథైవ వహ్నిః
వాయ్వీరితః సన్దహతి ప్రసహ్య,
తథైవ పూయో హ్యవినిస్సృతో వా
మాంసం సిరాః స్నాయు చ ఖాదతీహ. 13

వ్రణము పక్వమై చీము నిండియుండుసమయమునందా చీమును బైట వెడలించక యుపేక్షించినచో గాలిచే ప్రేరితమైనయగ్ని యెండినయడవిని చుట్టి కాల్చువిధముగ శరీరమునందలి మాంసమును సిరలను స్నాయువులను చీము వ్యాపించితిని నశింపజేయును. కావున వ్రణము పక్వముగ నున్నపుడు వెంటనే దానినుండి చీమును వెడలించుట ముఖ్యకర్తవ్యము.

పక్వాపక్వజ్ఞానావశ్యకత.

యశ్ఛినత్త్యామమజ్ఞానాత్ యో వా పక్వముపేక్షతే,
శ్వపచావివ మన్తవ్యౌ తావనిశ్చితకారిణౌ. 14
ఆమం విదహ్యమానం చ సమ్యక్పక్వం చ యో భిషక్,
జానీయాత్స భవేద్వైద్యః శేషాస్తస్కరవృత్తయః. 15

ఏవైద్యుడు తనయజ్ఞానముచేత పక్వముగాని వ్రణమును పక్వమైనదని భ్రమసి ఛేదించునో, ఏవైద్యుడు పక్వమైనవ్రణమును పక్వముకాలేదని పొరబాటుబడి ఛేదింపక యుపేక్షించునో, అట్టి నిశ్చయజ్ఞానము లేక పనిచేయువారిరువురును మాదిగవారివలె క్రూరకృత్యములజేయువారని యెరుంగునది. కావున వ్రణములయొక్క ఆమపచ్యమాన సమ్యక్పక్వావస్థల వానివానిలక్షణముల జక్కగ గమనించి తెలిసి నిర్ణయించుకొను వైద్యుడు మిక్కిలి గణనీయుడు. అటుగాక నిశ్చయజ్ఞానములేక లేనిపోనియుపాధుల గొనితెచ్చిపెట్టి రోగిని హింసించువైద్యులు కేవలము ద్రవ్యమును దోచికొనుదొంగలు గాని వైద్యులని చెప్పదగరు.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
వ్రణశోథనిదానం సమాప్తమ్.

౪౨. శారీరవ్రణనిదానమ్.

వ్రణశోథనిదానమును జెప్పినపిదప దానినుపేక్షించుటచే గల్గు వ్రణములయొక్క నిదానమును జెప్పుట.—

వ్రణద్వైవిధ్యము.

ద్విధా వ్రణస్స విజ్ఞేయః శారీరాగన్తుభేదతః,
దోషైరాద్యస్తయోరన్యశ్శస్త్రాదిక్షతసమ్భవః. 1

వ్రణము శారీరంబనియు, ఆగంతువనియు రెండువిధములు. అందు ప్రకుపితములైన వాతాదిదోషములచేత శరీరమునందలి రక్తమాంసాదుల నాశ్రయించి జనించునది శారీరవ్రణము. కత్తి మొదలగునాయుధాదులచేనైన ప్రహారాదులవలన గల్గినవ్రణము ఆగంతు వనబడును.

సుశ్రుతమున వ్రణశబ్దనిష్పత్తి యిట్లు చెప్పబడినది:—"వృణోతి యస్మాద్రూఢేఽపి వ్రణవాస్తు న నశ్యతి, ఆదేహధారణాజ్జన్తోః వ్రణస్తస్మాన్నిరుచ్యతే" (సు. సూ. అ. ౨౧.) పుండు మానినను దాన గల్గుమచ్చ శరీరముండునంతకాలము వ్యాపించి యుండును. కావున వ్రణమని చెప్పబడును. "వృఞ్ వరణే" అనుధాతువువలన వ్రణ శబ్ద మేర్పడియెనని భావము. కొందరు "వ్రణసంచూర్ణనే" అను చౌరాదికధాతువువలన వ్రణశబ్దనిష్పత్తి జెప్పి శరీరమునందలి రక్తమాంసాదులను చెరిచి మారురూపు నొందించుటంజేసి వ్రణమని చెప్పెదరు.

వాతికవ్రణలక్షణము.

స్తబ్ధః కఠినసంస్పర్శో మన్దస్రావో మహారుజః,
తుద్యతే స్ఫురతి శ్యావో వ్రణో మారుతసమ్భవః. 2

వాతప్రకోపమున గల్గినవ్రణము స్తంభించి చేత తాకినచో కఠినమై కొంచెముగ పూయాదులు కల్గి మిక్కిలి బాధకల్గియుండును. సూదులబొడిచినట్లు పోటుకల్గి యదరుచు శ్యామవర్ణంబైయుండును.

పైత్తికవ్రణలక్షణము.

తృష్ణామోహజ్వరక్లేదదాహదుష్ట్యవదారణైః,
వ్రణం పిత్తకృతం విద్యాద్గన్ధైస్స్రావైశ్చ పూతికైః. 3

పిత్తప్రకోపమున గల్గినవ్రణమునందు దప్పి విశేషముగనగును. మూర్ఛగ్రమ్మును. జ్వరమువచ్చును. వ్రణముపై చెమ్మగల్గును. విశేషముగ మంటబుట్టును. రక్తమాంసాదులు చెడి పగులదీయునట్లు బాధకల్గును. వ్రణము దుర్గంధముబట్టి దుర్గంధమైనచీము మొదలగునవి స్రవించును. ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది పిత్తవ్రణమని యెరుంగునది.

శ్లైష్మికవ్రణలక్షణము.

బహుపిచ్ఛో గురుః స్నిగ్ధః స్తిమితో మన్దవేదనః,
పాండువర్ణోఽల్పసంక్లేదః చిరపాకీ కఫవ్రణః. 4

కఫప్రకోపమున గల్గినవ్రణము మిక్కిలి జిగటగల్గి నూనెబూసినవిధముగ జిడ్డు కల్గి నిశ్చలమై స్వల్పమైన వేదనగల్గియుండును. పాండువర్ణముకల్గి స్వల్పముగ చీము గార్చుచుండును. చిరకాలమునకు పరిపక్వమగును.

రక్తజ-సంసర్గ-సన్నిపాతవ్రణలక్షణములు.

రక్తో రక్తస్రుతీ రక్తాత్ ద్విత్రిజస్స్యుస్తదన్వయైః,

రక్తముచే జనించిన వ్రణము రక్తవర్ణంబై నెత్తురు గారుచుండును. వాతపిత్తకఫములలో రెండేసిదోషములు ప్రకోపమునొందుటచే గల్గినవ్రణము ఆరెండుదోషములకు వేరువేర జెప్పినలక్షణములు మిశ్రములై యుండును. సన్నిపాతమున గల్గినవ్రణము త్రిదోషములకు వేర్వేరుగ జెప్పినలక్షణములు మిశ్రములై యుండును.

సాధ్యాఽసాధ్యవ్రణనిర్ణయము.

త్వఙ్మాంసజస్సుఖే దేశే తరుణస్యాఽనుపద్రవః. 5
ధీమతోఽభినవః కాలే సుఖే సాధ్యస్సుఖం వ్రణః,
గుణైస్త్వన్యతమైర్హీనః తతః కృచ్ఛ్రో వ్రణస్స్మృతః. 6
సర్వైర్విహీనో విజ్ఞేయస్త్వసాధ్యో భూర్యుపద్రవః,

యుక్తాయుక్తవివేకముగల్గి ధైర్యము దప్పకుండు యౌవనవంతునకు సౌమ్యముగు శిశిరవసంతకాలమున దుష్కరములగు మర్మస్థలములుగాక యితరస్థలములయందు చర్మమాంసములమాత్రము నాశ్రయించి జనించి, జ్వరము మున్నగునుపద్రవములు లేక నూతనముగ గల్గినవ్రణము సుఖసాధ్యమగును. పైజెప్పినగుణములలో కొన్నిమాత్రము లేక యుండువ్రణము కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును. పైజెప్పినగుణము లొక్కటైన లేక ఆట్టిగుణములకు విరుద్ధములైనగుణములు గల్గినవ్రణమును, ప్రబలములైన యుపద్రవములు కల వ్రణంబును అసాధ్యము.

దుష్టవ్రణలక్షణములు.

పూతిపూయాతిదుష్టాసృక్స్రావ్యుత్సఙ్గీ చిరస్థితిః. 7
దుష్టో వ్రణోఽతిగన్ధాదిః శుద్ధలిఙ్గవిపర్యయః,

మిక్కిలి దుర్గంధము కల్గినచీమును మిక్కిలి దుష్టమైన రక్తమును స్రవించుట, వ్రణము మిక్కిలి యున్నతముగనుండుట, చిరకాలముండియు మానక యనువర్తించి యుండుట, గంధము వర్ణము బాధలు మున్నగునవి మిక్కిలి యధికములుగ నుండుట ఇవియన్నియు శుద్ధవ్రణమునకు విరుద్ధములైన దుష్టవ్రణలక్షణములు.

శుద్ధవ్రణలక్షణము.

జిహ్వాతలాభోఽతిమృదుశ్శ్లక్ష్ణస్స్నిగ్ధోఽల్పవేదనః. 8
సువ్యవస్థో నిరాస్రావః శుద్ధో వ్రణ ఇతి స్మృతః,

వ్రణము పగిలినపిదప పుండు నాలుకవంటివర్ణముకల్గి, మిక్కిలిక్రొత్తనై, నునుపు కల్గి, కొంచెముగ జిడ్డుకల్గి, బాధలు (నొప్పి పోటు మున్నగునవి) తగ్గి, ఒడ్డు మిట్టలేక చదరమై, చీము నెత్తురును గారక యుండువ్రణము శుద్ధమైనది. ఇయ్యది సుఖముగ మానుపందగియుండును.

శుద్ధవ్రణలక్షణము చరకమునం దిట్లు చెప్పబడినది:—“నాతిరక్తో నాతిపాణ్డుః నాతిశ్యావో న చాతిరుక్, న చోత్సన్నో నచోత్సఙ్గీ శుద్ధో రోప్యః పరం వ్రణః” (చరక. చి. అ. ౨౫.) వ్రణము మిక్కిలి రక్తవర్ణంబు మిక్కిలి పాండువర్ణంబును గాక యుండి, మిక్కిలి చీము మొదలగునవి స్రవించక, అధికమైనబాధలేక విశదముగనుండి, మిక్కిలి పల్లమును ఉన్నతంబును గాకయుండువ్రణము శుద్ధమైనది. అట్టి శుద్ధమైన వ్రణము మాన్పదగియుండును.

మానుచుండు వ్రణములయొక్కలక్షణము.

కపోతవర్ణప్రతిమాః యస్యాన్తాః క్లేదవర్జితాః. 9
స్థిరాశ్చపిటికావన్తో రోహతీతి తమాదిశేత్,

ఏవ్రణమునకు అంచులు పావురమువంటి రంగుకల్గి చీము మొదలగునవి స్రవించక మిక్కిలి మెత్తబడక కొంచెము బిగువుకల్గి వాడినటులుండునో ఆవ్రణము మానుచున్నదని యెరుంగునది.

మానినవ్రణముయొక్కలక్షణము.

రూఢవర్త్మానమగ్రన్థిమశూనమరుజం వ్రణమ్. 10
త్వక్సవర్ణం సమతలం సమ్యగ్రూఢం వినిర్దిశేత్,

వ్రణమార్గము మాంసముచే గ్రమ్ముకొని, దుర్మాంసమెదుగక, వాపులేక, శరీరముపై చర్మమునకు సమానమగు రంగుకల్గి మిట్టపల్లములుగాక యరచేతివలె చదరమై మచ్చబడి యుండు వ్రణము మానినదని యెరుంగునది.

కష్టసాధ్యవ్రణములు.

కుష్ఠినాం విషజుష్టానాం శోషిణాం మధుమేహినామ్. 11
వ్రణాః కృచ్ఛ్రేణ సిధ్యన్తి యేషాం చాపి వ్రణే వ్రణాః,

కుష్ఠరోగము వ్యాపించినవారికిని, స్థావరజంగమభేదము కలవిషము వ్యాపించిన వారికిని, ధాతువులు క్షీణించినవారికిని, మధుమేహముచే బాధపడువారికిని కల్గినవ్రణములు మిక్కిలి కష్టముచే మాన్పదగియుండును. మరియు పైజెప్పినవ్యాధులు లేకున్నను ఒక్కతూరి వ్రణములేచి మాని, కొంతకాలమున కామచ్చలోనే మరల వ్రణము లేచిన యెడ నయ్యదియు కష్టముచే మానుపదగియుండును.

స్రావభేదముచే సాధ్యాఽసాధ్యత్వము.

వసాం మేదోఽథ మజ్జానం మస్తులుఙ్గం చ యస్స్రవేత్. 12
ఆగన్తుజో వ్రణస్సిధ్యేత్ న సిధ్యేద్దోషసమ్భవః,

వ్రణమునుండి క్రొవ్వైనను, మేదస్సైనను, మూలగయైనను, మస్తులుంగము (శిరమునందలిమెదడు) అయినను కారుచున్నయెడ, ఆవ్రణము ప్రహారము మున్నగు నాగంతుకారణములచే గల్గియుండునెడ మాన్పదగును. లేక దోష (వాత-పిత్త-కఫ)ములచే జనించియుండి పైజెప్పబడిన వసమున్నగునవి స్రవించుచున్నయెడ మాన్ప నలవిగాకుండును.

గంధవిశేషముచే నసాధ్యత్వము.

మద్యాఽగుర్వాజ్యసుమనః పద్మచమ్పకచన్దనైః. 13
సగన్ధా దివ్యగన్ధాశ్చ ముమూర్షూణాం వ్రణాస్స్మృతాః,

మద్యము, అగరు, నెయ్యి, జాజిపువ్వు, తామరపువ్వు, సంపెంగపువ్వు, గంధము, వీనితో సమానమైన పరిమళముకలవ్రణంబును, దేవలోకమునందలి పారిజాతము మున్నగువానికిం గల పరిమళము కల్గినవ్రణంబును, చావసిద్ధముగ నుండువారికి కల్గును. (పైజెప్పినవిధముగ పరిమళించుచీము కారుచు అట్టిపరిమళము కలవ్రణములు అసాధ్యము లనుట.)

కొన్ని యసాధ్యవ్రణలక్షణములు.

యే చ మర్మస్వసమ్భూతాః భవన్త్యత్యర్థవేదనాః. 14
దహ్యన్తే చాన్తరత్యర్థం బహిశ్శీతాశ్చ యే వ్రణాః,
దహ్యన్తే బహిరత్యర్థం భవన్త్యన్తశ్చ శీతలాః. 15
ప్రాణమాంసక్షయశ్వాసకాసాఽరోచకపీడితాః,
ప్రవృద్ధపూయరుధిరాః వ్రణాః యేషాం చ మర్మసు. 16
క్రియాభిస్సమ్యగారబ్ధాః న సిధ్యన్తి చ యే వ్రణాః,
వర్జయేదపి తాన్ వైద్యః సంరక్షన్నాత్మనో యశః. 17

మర్మస్థానములగాక యితరస్థలములయందు బుట్టినవ్రణములు మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధలు కల్గియున్నచో నవియన్నియు, వ్రణము పైభాగమున చల్లగనుండి లోపల తీవ్రమైనమంటకలిగిన వ్రణంబులును, లోపల చల్లగనుండి పైభాగమున మిక్కిలి మంట గల వ్రణంబులును, శరీరమున బలంబును మాంసపుష్టియు నశించి శ్వాసము దగ్గు అరోచకము నను నీయుపద్రవములచే పీడింపబడినవానికిం గల్గినవ్రణంబులును, చీమును నెత్తురును మిక్కిలి వృద్ధినొంది స్రవించువ్రణంబులును, మర్మస్థలములబుట్టిన వ్రణంబులును, పలుతెరంగుల యుక్తియుక్తముగ దగినచికిత్సలజేయుచున్నను కొంచెమైనశాంతి నొందక నానాట వృద్ధినొందుచుండువ్రణంబులును, ఇవియన్నియు మిక్కిలి యసాధ్యములు; కావున తనకు యశంబునుగోరు వైద్యవరుడు పైజెప్పినవ్రణములకు చికిత్స జేయక మానియుండుట చాలమంచిది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
శారీరవ్రణనిదానం సమాప్తమ్.

---

౪౩. సద్యోవ్రణనిదానమ్.

శారీర-ఆగంతుభేదములచే రెండువిధములగు వ్రణములలో శారీరవ్రణనిదానము జెప్పినపిదప, దెబ్బలు మొదలగు నాగంతుకారణములచే గల్గిన యాగంతువ్రణరూపంబులైన సద్యోవ్రణములనిదానము జెప్పుట.—

సద్యోవ్రణసంప్రాప్తి, వాని భేదములు.

నానాధారముఖైశ్శస్త్రైర్నానాస్థాననిపాతితైః,
భవన్తి నానాకృతయో వ్రణాస్తాంస్తాన్నిబోధ మే. 1
ఛిన్నం భిన్నం తథా విద్ధం క్షతం పిచ్చితమేవ చ,
ఘృష్టమాహుస్తథా షష్ఠం తేషాం వక్ష్యామి లక్షణమ్. 2

పలుదెరంగులైన వాదరకల్గి నానావిధముఖములుకల కత్తి మున్నగు నాయుధములచే శరీరమునందలి యవయవవిశేషములయందు దెబ్బలుకలిగినయెడ దానంజేసి నానావిధములగు వ్రణములు పలుదెఱంగులైన యాకారభేదముగల్గి పుట్టును; అయ్యవి ఛిన్నము, భిన్నము, విద్ధము, క్షతము, పిచ్చితము, ఘృష్టము నని యారువిధములు. వానిస్వరూపలక్షణంబులీక్రింద విశదముగ వివరింపబడును.

ఛిన్నవ్రణలక్షణము.

తిర్యక్ఛిన్న ఋజుర్వాపి యో వ్రణస్త్వాయతో భవేత్,
గాత్రస్య పాతనం తద్ధి ఛిన్నమిత్యభిధీయతే. 3

కత్తి మొదలగు నాయుధములచే శరీరమునందు అడ్డముగనైనను నిడుపుగనైనను తెగగొట్టబడినచో నయ్యది ఛిన్నవ్రణమని చెప్పబడును.

భిన్నలక్షణము.

శక్తికున్తేషు ఖడ్గాగ్రవిషాణైరాశయో హతః,
యత్కిఞ్చిత్ప్రస్రవేత్తద్ధి భిన్నలక్షణముచ్యతే. 4

శక్తి, కుంతము, బాణము, కత్తికొన, కొమ్ము అను నీయాయుధములకొనలచే శరీరమునందలి మూత్రాశయము మున్నగు అంతరవయవములు భేదింపబడి గాయమునుండి స్రవించుచున్నయెడ నట్టివ్రణము భిన్నమని చెప్పబడును.

భిన్నవ్రణసామాన్యలక్షణము.

స్థానాన్యామాగ్నిపక్వానాం మూత్రస్య రుధిరస్య చ,
హృదుణ్డుకః ఫుప్ఫుసశ్చ కోష్ఠ ఇత్యభిధీయతే. 5
తస్మిన్ భిన్నే రక్తపూర్ణే జ్వరో దాహశ్చ జాయతే,
మూత్రమార్గగుదాస్యేభ్యః రక్తం ఘ్రాణాచ్చ గచ్ఛతి. 6
మూర్ఛాశ్వాసస్తృషాధ్మానం అభక్తచ్ఛన్ద ఏవ చ,
విణ్మూత్రవాతసఙ్గశ్చ స్వేదాస్రావోఽక్షిరక్తతా 7
లోహగన్ధిత్వమాస్యస్య గాత్రదౌర్గన్ధ్యమేవ చ,
హృచ్ఛూలం పార్శ్వయోశ్చాపి

పక్వముగానియాహారమునకు స్థానమైన యామాశయంబును, కాయాగ్నికాధారమైనస్థానంబును, పక్వమైన యాహారపదార్థమునకు స్థానమైన పక్వాశయంబును, మూత్రమునకుస్థానమైన మూత్రాశయంబును, రక్తమునకు స్థానములగు యకృత్ప్లీహంబులును; హృదయకమలంబును, రక్తముయొక్క మలరూపమైన ఉండుకంబును, ఎడమప్రక్క రక్తమున కాధారమై రక్తముయొక్క నురుగువలన బుట్టినపుప్ఫుసంబును, ఇవి యన్నియుజేరి కోష్ఠమనంబడును. అట్టికోష్ఠము పైజెప్పినవిధముగ శక్తి మున్నగు నాయుధవిశేషంబులచే భిన్నమైనపుడు రక్తముచే నిండియుండును. అట్టియెడ జ్వరంబును తాపంబును కల్గును. మూత్రము వెడలుమార్గమునుండియు, గుదద్వారమునుండియు, నోటినుండియు, ముక్కులనుండియు నెత్తురు గారును. మూర్ఛగ్రమ్మును, శ్వాస మధికమగును. దప్పియగును. కడుపుబ్బును. అన్నమునం దిచ్ఛపోవును. మలమూత్రంబులు అపానవాతంబును వెడలక బంధింపబడును. చెమట విశేషముగ గారును. కన్నులెఱ్ఱవారును. నోరు ఇనుమువాసన గల్గియుండును. శరీరమంతయు దుర్గంధభూయిష్ఠముగ నుండును. రొమ్మునందును ఇరుప్రక్కలయందును నొప్పి కల్గును. ఇవియన్నియు భిన్నవ్రణసామాన్యముగ గల్గులక్షణములు.

భిన్నవ్రణవిశేషలక్షణములు.

విశేషం చాత్ర మే శ్రుణు. 8
ఆమాశయస్థే రుధిరే రుధిరం ఛర్దయత్యపి, 9
ఆధ్మానమతిమాత్రం చ శూలం చ భృశదారుణమ్.
పక్వాశయగతే చాపి రుజా గౌరవమేవ చ, 10
అధఃకాయే విశేషేణ శీతతా చ భవేదిహ.

భిన్నవ్రణమున స్థానవిశేషములబట్టి విశేషలక్షణముల నీరీతి నెరుంగున.—పైరి జెప్పిన విధముగ కోష్ఠము భిన్నమై యామాశయమున రక్తము నిండియున్నప్పుడు నోటి నుండి రక్తము వాంతి యగును. కడుపు మిక్కుటముగ నుబ్బి యోరువరానిపోటు పుట్టును. ఆట్టిరక్తము పక్వాశయమున నిండియున్నపుడు తీవ్రమైననొప్పి గల్గి మిక్కిలి బరువుగ నుండును. బొడ్డుకు క్రిందిశరీరభాగమున విశేషముగ చల్లబడియుండును.

విద్ధవ్రణలక్షణము.

సూక్ష్మాస్యశల్యాభిహతం యదఙ్గం త్వాశయం వినా,
ఉత్తుణ్డితం నిర్గతం వా తద్విద్ధమితి నిర్దిశేత్. 11

మిక్కిలి సూక్ష్మమైనకొనలు కలముండ్లు ఇనుపమేకులు మున్నగునవి పైజెప్పబడిన యామాశయపక్వాశయాదులయందుగాక తక్కినస్థానములయందెచోట్నైన తీవ్రముగ నాటి, అయ్యది (శల్యము) విరిగి బైలువెడలినను, బైటవెడలక యచ్చోటనే నిలిచియున్నను, దాన జనించినవ్రణము విద్ధము (ముల్లుమొదలగునవి గ్రుచ్చుకొనుటచేగల్గినది) అని చెప్పబడును.

విద్ధలక్షణము జెప్పునపుడు, తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది.—“విద్ధముత్తుండిత మనుత్తుండితం భిన్నమభిన్నమ్” విద్ధమనునది నాల్గువిధములు—ముల్లుమొదలగునవి అవయవమున గ్రుచ్చుకొని విరిగినయెడ నుత్తుండితమనియు, విరగక బైట వెడలినయెడ అనుత్తుండితమనియు, అవయవమున నడ్డముగ గ్రుచ్చుకొనినది భిన్నమనియు, నిలువున లోపలికి గ్రుచ్చుకొనినది నిర్భిన్నమనియు చెప్పబడును.

క్షతవ్రణలక్షణము.

నాతిచ్ఛిన్నం నాతిభిన్నం ఉభయోర్లక్షణాన్వితమ్,
విషమం వ్రణమఙ్గే యత్తత్క్షతం త్వభిధీయతే. 12

మిక్కిలి ఛిన్నంబును భిన్నంబునుగాక ఆరెండిటిలక్షణములును మిక్కిలి సూక్ష్మముగనుండి మిట్టపల్లములుగ గాయమైనది క్షతవ్రణమని చెప్పనగును.

పిచ్చితవ్రణలక్షణము.

ప్రహారపీడనాభ్యాం తు యదఙ్గం పృథుతాం గతమ్,
సాస్థి తత్పిచ్చితం విద్యాన్మజ్జరక్తపరిప్లుతమ్. 13

ఇనుపగుదియ మున్నగువాని దెబ్బలచేనైనను, బండిమున్నగునవి యెక్కుటచేనైనను ఏదైన నవయవము నలిగి యెముకలు మజ్జరక్తములచే తడిసి యణగి విశాలముగ నున్నయెడ నయ్యది పిచ్చితవ్రణమని, చెప్పబడును. ఇది యెముకలు నలుగుటచేగల్గును.

ఘృష్టలక్షణము.

ఘర్షణాదభిఘాతాద్వా యదఙ్గం విగతత్వచమ్,
ఉషాస్రావాన్వితం తచ్చ ఘృష్టమిత్యభిధీయతే. 14

కర్కశములగు నాయుధాదులొరయుటచేనైనను, అభిఘాతముచేనైనను, అవయవము తోలుదోగి మంటతోగూడ నీరైనను రక్తమైనను స్రవించుచున్నయెడ నయ్యది ఘృష్టవ్రణమని చెప్పబడును.

శల్యముతోగూడినవ్రణలక్షణము.

శ్యావం సశోథం పిటికాచితం చ
ముహుర్ముహుశ్శోణితవాహినం చ,
మృదూద్గతం బుద్బుదతుల్యమాంసం
వ్రణం సశల్యం సరుజం వదన్తి. 15

వ్రణమునముల్లుమొదలగుశల్యములువిరిగి బైట రాకయుండునెడ శ్యావవర్ణంబై వాపుతోగూడి సన్నని బొబ్బలచే నావరింపబడి మాటిమాటికి రక్తమును స్రవించును. వ్రణమునందు మెత్తనై నీటిబుగ్గవలె పైకుబికి యుండుమాంసము కనబడుచుండును. తీవ్రమైననొప్పి కల్గియుండును.

కోష్ఠభేదము.

త్వచోఽతీత్య సిరాదీని భిత్త్వా వా పరిహృత్య వా,
కోష్ఠే ప్రతిష్ఠితం శల్యం కుర్యాదుక్తానుపద్రవాన్. 16

బాణము ఇనుపమేకులు మున్నగుశల్యములు శరీరముపైచర్మమున దూరి యతిక్రమించి సిరలు మున్నగువానిని భేదించియైనను లేక వాని నంటక తొలగియైనను లోపల నుండు పైజెప్పబడిన కోష్ఠమున బ్రవేశించినచో నకోపద్రవముల గల్గించును. ఇదియే కోష్ఠభేదక్రమము.

అట్టికోష్ఠభేదమున గల్గునుపద్రవములు సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడినవి:— “కోష్ఠగతే త్వాటోపానాహౌ మూత్రపురీషాహారదర్శనంచ వ్రణముఖాద్భవతి” (సు. సూ. అ. ౨౫.) శల్యము శరీరముపై చర్మముమున్నగువాని నతిక్రమించి కోష్ఠమున జేరినపుడు కడుపులో గడబిడయై యుబ్బరించి వ్రణద్వారమునుండి మూత్రంబును, పురీషంబును ఆహారంబును బైటవెడలం జొచ్చును.

కోష్ఠభేదమునం దసాధ్యలక్షణములు.

తత్రాన్త్రర్లోహితం పాణ్డుశీతపాదకరాననమ్,
శీతోచ్ఛ్వాసం రక్తనేత్రం ఆనద్ధం చ వివర్జయేత్. 17

పైజెప్పిన కోష్ఠభేదమునందు కోష్ఠమున రక్తము నిలిచి శరీరము తెల్లబడి, హస్తపాదంబులును ముఖంబును చల్లబడి, కన్నులెఱ్ఱనై నిశ్వాసము చల్లగా వెడలుచు కడుపుబ్బరించియున్నచో నసాధ్యమగును. కావున చికిత్స జేయంజనదు.

మర్మక్షతసామాన్యలక్షణము.

భ్రమః ప్రలాపః పతనం ప్రమోహో
విచేష్టనం గ్లానిరథోష్ణతా చ,
స్రస్తాఙ్గతా మూర్ఛనమూర్ధ్వవాత
స్తీవ్రా రుజా వాతకృతాశ్చ తాస్తాః. 18
మాంసోదకాభం రుధిరం చ గచ్ఛే
త్సర్వేన్ద్రియార్థోపరమ స్తథైవ,
దశార్ధసంఖ్యేష్వథ విక్షతేషు
సామాన్యతో మర్మసు లిఙ్గముక్తమ్. 19

శరీరమున నుండుమర్మములు నూటయేడు. అయ్యవి శరీరమునందలి మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, అస్థులు, సంధులు అనునీయైదిటి నాశ్రయించియుండును. అట్టియైదిటి నాశ్రయించియుండు మర్మస్థానములయందు గాయములు తగిలినపుడు భ్రమము - (మైగ్రమ్ముట.) ప్రలాపము (అసంబద్ధముగ వదరుట), ఒడలెరుంగక క్రిందపడుట, మతిభ్రమను గ్రమ్ముట, కాలుసేతుల విదలించుట, బడలిక, శరీరము వేడిగనుండుట, సంధిబంధములు సడలియుండుట, మూర్ఛ గ్రమ్ముట, ఊర్ధ్వశ్వాసము ఈలక్షణములు కల్గును. మరియు వాతము ప్రకోపించి పలుతెరంగులైనబాధల గల్గించును. మాంసముకడిగిన నీళ్లవలె నుండురక్తంబును గార్చును. ఇంద్రియములు ఆయావిషయపరిజ్ఞానము నెరుంగనోపకుండును. ఇవియన్నియు మర్మములయందు గాయములు తగిలినపుడు సామాన్యముగ గల్గులక్షణములు.

పైజెప్పినమర్మస్థానముల సంఖ్యాస్థానాదివివరము సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడినది:—“సప్తోత్తరం మర్మశతం; తాని మర్మాణి పఞ్చాత్మకాని. తద్యథా:—మాంసమర్మాణి, సిరామర్మాణి, స్నాయుమర్మాణి, అస్థిమర్మాణి, సన్ధిమర్మాణీతి” (సుశ్రుత. శా.

అ. ౬. సూ. ౨.) ఈ నూటయేడుమర్మముల వివరమంతయు సుశ్రుతమున ‘తత్రైకాదశమాంసమర్మాణి’ అని యుపక్రమించి వివరింపబడినది. కావున నచ్చట జూచునది.

సిరావిద్ధలక్షణము.

సురేన్ద్రగోపప్రతిమం ప్రభూతం రక్తం స్రవేత్ తత్క్షతజశ్చ వాయుః,
కరోతి రోగాన్ వివిధాన్ యథోక్తాన్ సిరాసు విద్ధాస్వథవా క్షతాసు.

మర్మములుగాక తక్కినసిరలయందు క్షతముగలిగినప్పుడు ఇంద్రగోపపురుగువలె నెఱ్ఱనైన రక్తము అధికముగ నెడతెగక స్రవించును. అట్టిక్షతమువలన ప్రకోపము నొందిన వాతము సిరావ్యధనమున గల్గు తలనొప్పి మున్నగు నానావిధరోగముల గలిగించును.

స్నాయువిద్ధలక్షణములు.

కౌబ్జ్యం శరీరావయవావసాదః క్రియాస్వశక్తిస్తుములా రుజశ్చ,
చిరాద్వ్రణో రోహతి యస్య చాపి తం స్నాయువిద్ధం పురుషం వ్యవస్యేత్.

స్నాయువులయందు శల్యాదులచే క్షతముకలిగినపుడు కుబ్జత్వంబును, శరీరమునందలి యవయవములకృశతయు కల్గును. పనులజేయుటకు శక్తిలేకుండును. పోటు మంట మున్నగు నానావిధములైనబాధలు కల్గును. దాన గల్గువ్రణము చిరకాలమునకు మానును. ఇట్టిలక్షణములు కలిగినది స్నాయువిద్ధవ్రణమని యెరుంగునది.

సంధిక్షతలక్షణము.

శోఫాభివృద్ధిస్తుములా రుజశ్చ బలక్షయః పర్వసు భేదశోఫౌ,
క్షతేషు సన్ధిష్వచలాచలేషు స్యాత్సర్వకర్మోపరమశ్చ లిఙ్గమ్.

చలించునవియు చలనములేక స్థిరంబులునని రెండువిధములైన సంధులయందును ముల్లు మున్నగుశల్యములు గ్రుచ్చుకొనినప్పుడు అధికముగ వాపుకల్గును. మంట పోటు మున్నగు నానావిధ వేదనలు కల్గును. శరీరబలము కృశించును. గాయము తగిలిన సంధిస్థలమున పగులదీయునట్లు బాధయు వాపును కల్గును. అన్నిపనులయందును ఇష్టములేక విరక్తి కల్గును.

సంధులు చంచలములనియు స్థిరములనియు రెండువిధములు. అందు హస్తపాదములయందును, తొలువులయందును, నడుమునందును కలకీళ్లు కదలుచుండునుగాన నవి చంచలములు. వెన్నెముక ప్రక్కటెముకలు రొమ్ము మున్నగు స్థలములయందలి సంధులు కదలకయుండును కావున నవి స్థిరములు. ఈవిషయము సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడి

నది:—"సన్ధయస్తు ద్వివిధాః చేష్టావన్తః స్థిరాశ్చ; శాఖాసు హన్వోః కట్యాం చ చేష్టావన్తస్తు సన్ధయః, శేషాస్తు సన్ధయస్సర్వే విజ్ఞేయా హి స్థిరా బుధైః" (సు. శా. అ. ౫.) పైవివరించిన రెండువిధములగు సంధులయందుగల యవాంతరభేదములు కలిసి మొత్తమున తొంబది వందలసంధులు సుశ్రుతమున వివరింపబడినవి. అట్టి యుభయాత్మకములగు సంధులయందు శల్యము గ్రుచ్చుకొనినయెడ శోఫవృద్ధి మున్నగు నుపద్రవములు కల్గునని ప్రకృతమూలమునకు భావము.

అస్థివిద్ధలక్షణము.

ఘోరారుజో యస్య నిశాదినేషు సర్వాస్వవస్థాసు చ నైతి శాన్తిమ్,
భిషగ్విపశ్చిద్విదితార్థసూత్రః తమస్థివిద్ధం పురుషం వ్యవస్యేత్. 23

శరీరమునందలి యస్థులయందు శల్యాదులు గ్రుచ్చుకొని వ్రణమైనయెడ రేయింబవలును సర్వకాలసర్వావస్థలయందును మిక్కిలి యోరువరాని బాధలు కల్గి యొకప్పుడైన శాంతినొందక బాధించుచుండునని శాస్త్రజ్ఞుడగు వైద్యవరుండు తెలిసికొనవలెను.

సిరాదిమర్మవిద్ధలక్షణము.

యథాస్వమేతాని విభావయేచ్చ లిఙ్గాని మర్మస్వభితాడితేషు,
పాణ్డుర్వివర్ణస్స్పృశతింన వేత్తి యో మాంసమర్మణ్యభిపీడితస్స్యాత్.

పైజెప్పబడిన సిరా - స్నాయు - సంధి - అస్థులనాల్గిటియొక్క మర్మస్థానములయందు క్షతమైనపుడు సిరాదులనాల్గిటికిని వేరువేర జెప్పినలక్షణముగాక మర్మక్షతసామాన్యముగ జెప్పబడిన భ్రమ ప్రలాపాదులు కూడ గల్గును. మరియు మాంసమర్మస్థానముల క్షతముకల్గినపుడు పాండువర్ణమై శరీరవర్ణము చెడి స్పర్శము నెరుంగకుండును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:— వ్రణములు నిజ - ఆగంతు భేదములచే రెండుతెరంగులు. అందు వాతపిత్తకఫముల సంబంధముకల్గి వానివలననే జనించినవి నిజములు. కత్తి బరిశె మున్నగునాయుధములచేతను, బాణములు ముండ్లు మున్నగుశల్యములచేతను దెబ్బతగిలి దాన జనించిన వ్రణములు ఆగంతుకములు. ఇవియే సద్యోవ్రణములని చెప్పనగును. (శరీరమునందలి వాతాదిదోషప్రకోపమునగాక తాత్కాలికములగు ప్రహారాదులచే తటాలున గల్గినవ్రణములు సద్యోవ్రణములని భావము.) ఈవిషయము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది:— "నిజశ్శరీరదోషోత్థః ఆగన్తుర్బాహ్యహేతుజః" వాగ్భటాచార్యు డిట్లని చెప్పెను:— "వ్రణో ద్విధా నిజాగన్తు దుష్ట శుద్ధ విభేదతః, నిజో దోషైః శరీరోత్థైః ఆగన్తుర్బాహ్యహేతుజః, దోషైరధిష్ఠితో దుష్టః శుద్ధస్తైరనధిష్ఠి

తః" (అ. హృ. ఉత్త. అ. ౨౫. శ్లో. ౧.) పైవాక్యమున వాగ్భటులు నిజాగన్తుభేదములచే రెండువిధములనియు, ఈరెండును దుష్టశుద్ధభేదములచే వేరువేర రెండేసివిధములనియు, అందు దోషసంబంధముచే గలుగు "పూతిః పూయాతి.................. విపర్యయః" అనుశ్లోకమున జెప్పిన లక్షణములు కల్గినది దుష్టవ్రణంబనియు "జిహ్వాతలాభః..........................శుద్ధో వ్రణ ఇతి స్మృతః" అని చెప్పినలక్షణములు కలిగినది శుద్ధవ్రణంబనియు వివరించియున్నారు.

మరియు ఆగంతువ్రణములయందు వ్రణము జనించుటకు త్రిదోషసంబంధము లేక బాహ్యహేతువులు కారణములైనను, వ్రణోత్పత్తిమాత్రమునకు బాహ్యములగు నభిఘాతాదులు కారణములు. అట్టికారణములచే తటాలున వ్రణము కలిగిన యుత్తరక్షణముననే వాతాదులు ప్రకోపమునొందును. దానంజేసియె నొప్పి, మంట, చీముబట్టుట, స్రవించుట, మున్నగుదోషలక్షణములు కానబడును. కావున ఆగంతువ్రణములయందును పైజెప్పినదుష్టలక్షణములున్నచో దుష్టవ్రణమనియు, అవి లేక శుద్ధవ్రణమగుననియు నెరుంగునది.

వ్రణోపద్రవములు.

విసర్పః పక్షఘాతశ్చ సిరాస్తమ్భోఽపతానకః,
మోహోన్మాదవ్రణరుజో జ్వరస్తృష్ణా హనుగ్రహః. 25
కాసశ్ఛర్దిరతీసారః హిక్కా శ్వాసస్సవేపథుః,
షోడశోపద్రవాః ప్రోక్తా వ్రణానాం వ్రణచిన్తకైః. 26

విసర్పము, పక్షఘాతము, సిరలు స్తంభించుట, అపతానకవాతరోగము, మూర్ఛ, ఉన్మాదము, వ్రణమున తీవ్రమైననొప్పి, జ్వరము, దప్పి, దౌడలుపట్టియుండుట, దగ్గు, వాంతి, అతిసారము, ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము, వణకు ఈపదునా రుపద్రవములును వ్రణములన్నిటియందును సంభవించునుపద్రవములు.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
సద్యోవ్రణనిదానం సమాప్తమ్.

౪౪. భగ్ననిదానమ్.

భగ్నమనఁగ నెముక విరుగుట. ఇదియు నాగంతువ్రణములఁబోలె ప్రహారాదు లయిన బాహ్యకారణములచే గల్గును. కావున నాగంతువ్రణముల చెప్పినపిదప భగ్న నిదానము చెప్పుట.—

భగ్నభేదములు.

భగ్నం సమాసాద్ద్వివిధం హుతాశ
కాణ్డే చ సంధౌ చ హి తత్ర సన్ధౌ,
ఉత్పిష్టవిశ్లిష్టవివర్తితం చ
తిర్యగ్గతం క్షిప్తమధశ్చ షట్చ. 1

భగ్నము రెండువిధములు. అందొకటి యెముకలయందును, రెండవది కీళ్లయందును కల్గును. ఈరెంటిలో సంధిగతభగ్నము ఉత్పిష్టము, విశ్లిష్టము, వివర్తితము, తిర్యగ్గతము, క్షిప్తము, అధోగతము నని యాఱువిధములు.

సంధిభగ్నసామాన్యలక్షణములు.

ప్రసారణాకుఞ్చనవర్తనోగ్రా
రుక్స్పర్శవిద్వేషణమేతదుక్తమ్,
సామాన్యతస్సన్ధిగతస్య లిఙ్గం

కాళ్లు చేతులు మున్నగునవయవములయందలి సంధులు (కీళ్లు) విరిగిన నయ్యది సంధిభగ్నము. అట్టిసంధిభగ్నమున సామాన్యముగ కాలుసేతులు మున్నగునవయవముల ముడుచునప్పుడును చాచునప్పుడును కదలించునప్పుడును మిక్కిలి తీవ్రంబైన నొప్పి కల్గును. తాకినచో నోరువశక్యముకాని బాధ కల్గుటంజేసి తాకిన సహింపనేరకుండును. ఇవి పైజెప్పినసంధిగతభగ్నము లాఱిటియందును సామాన్యముగ గల్గులక్షణములు.

ఉత్పిష్టాదిభగ్నవిశేషలక్షణములు.

ఉత్పిష్టసన్ధేశ్శ్వయథుస్సమన్తాత్.
విశేషతో రాత్రిభవా రుజా చ 2

విశ్లిష్టజే తౌ తు రుజా చ నిత్యం,
వివర్తితే పార్శ్వరుజశ్చ తీవ్రాః
తిర్యగ్గతే తీవ్రరుజో భవన్తి. 3
క్షిప్తేఽతిశూలం విషమత్వమస్థ్నః
క్షిప్తే త్వధో రుక్ విఘటశ్చ సన్ధేః,

కీళ్లయందలి యెముకలు ఒకటితోనొకటి యొరసుకొని నలిగినది యుత్పిష్టమనం బరగు. దీనియందు నలిగినకీళ్లయం దంతటను వాపు కల్గును. రాత్రులయందు వాతము ప్రకుపితమై మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ గల్గించును. కీలు కొంచెము కట్టువదలి శిథిలమైన యెడ విశ్లిష్టంబనదగును. దీనియందు పైజెప్పినవిధముగ వాపును, పగటియందును రాత్రియందును ఓరువ శక్యముకాని బాధయు కల్గును. కీలు వీడి క్రిందుమీఁదుగ వ్యత్యస్తమై ఒండొంటకలియక యున్నయెడ వివర్తిత మనబడును. దీనియందు కీళ్లకిరుప్రక్కల యందును మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కలుగును. కీలు సడలి యందొకటి యడ్డముగ తిరిగి యున్నయెడ తిర్యగ్గతం బనబడును. దీనియందు మిక్కిలి తీవ్రములగు బాధలు జనించును. కీలుంపట్టు తప్పియెముకలలో నొకటిపైకి వ్యత్యస్తముగ పోయినది అతిక్షిప్త మనంబడు. అట్టియతిక్షిప్తమునందు ఎముకలు రెండును వ్యత్యస్తములై పోటుకల్గును. కీళ్లయందు ఎముకలు విరిగి క్రిందికి జారినయెడ నధఃక్షిప్తము. ఇందు తీవ్రమైన నొప్పికలిగి మరల కీళ్లొండొంటకలియక వేరువేరుగ నుండును.

కాండభగ్నభేదములు.

కాణ్డే త్వతః కర్కటకాఽశ్వకర్ణ
విచూర్ణితం పిచ్చితమస్థిచ్ఛల్లికా. 4
కాణ్డేషు భగ్నం హ్యతిపాతితం చ
మజ్జాగతం చ స్ఫుటితం చ వక్రమ్,
ఛిన్నం ద్విధా ద్వాదశధాపి కాణ్డే.

నిడుపుగనుండు నెముకలసంధులయందు గాక యితరస్థలములయందు విరిగిన నయ్యది కాండభగ్నము. ఇయ్యది కర్కటకము, అశ్వకర్ణము, విచూర్ణితము, పిచ్చితము, అస్థిచ్ఛల్లిక, కాండభగ్నము, అతిపాతితము, మజ్జాగతము, స్ఫుటితము, వక్రము, అనేకవిధములుగ ముక్కలగుటచేతను, రెండుచీలికలుగ చీలుటచేతను, రెండు విధములైన ఛిన్నమునని పండ్రెండువిధముల నుండును.

కాండభగ్నసామాన్యలక్షణము.

స్రస్తాఙ్గతా శోథరుజాతివృద్ధిః 5
సమ్పీడ్యమానే భవతీహ శబ్దః
స్పర్శాసహం స్పన్దనతోదశూలాః,
సర్వాస్వవస్థాసు న శర్మలాభః
భగ్నస్య కాండే ఖలు చిహ్నమేతత్. 6

పైజెప్పబడిన కాండభగ్నమునందు ఏస్థలమున నవయవము ఎముక విరిగియుం డునో ఆయంగము వదలి సంబంధములేక జారియుండును. వాపు మిక్కుటమై తీవ్రమైన బాధ వృద్ధినొందును; విరిగినచోట చేతబట్టిచూచినయెడ నటనట యనుశబ్దము కల్గును. చేత మెల్లగ తాకినను ఓర్వజాలకుండును. విరిగినయెముక యిటునటు కదలుచు సూదులగ్రుచ్చినవిధముగ పోటును, తీవ్రమైననొప్పియు కల్గును. సర్వకాల సర్వావస్థల యందు నొకప్పుడైన సుఖ మించుకేనియు లేక బాధపడుచుండును. ఇవియన్నియు పై జెప్పబడిన పండ్రెండు విధములైన కాండభగ్నము లన్నిటియందును సామాన్యముగ గల్గులక్షణములు.

కాండభగ్నవిశేషలక్షణము.

భగ్నంతుకాణ్డేబహుధాప్రయాతి సమాసతో నామభిరేవ తుల్యమ్.

పైజెప్పబడిన కాండభగ్నములు పండ్రెండును ఆయాసంకేతితనామమున కన్వర్థ ముగ వానివానివిన్యాసము కలిగియుండును; కావున వానినామ భేదమునుబట్టియె వాని లక్షణమును స్వరూపమును నిర్ణయించుకొనునది.

పైజెప్పబడిన కర్కటికాది కాండభేదములకు ఆయా నామభేదమునుబట్టి లక్షణ ముల నిట్లు తెలియునది:— ఎముక మూడుతునియలుగ విరిగి అందు నడుమనుండు తునుక పైకెత్తుగ నగపడుచున్నయెడ కర్కాటకపోలియుండును; కావున కర్కటక మనదగును. విరిగినయెముక గుఱ్ఱపుచెవివలె పైకెత్తుగ గనబడునది యశ్వకర్ణమనబడును. ఎముక మెత్తగ నలిగి చేతబట్టిచూచిన పొడిపొడిగ నున్న నదివిచూర్ణితము. ఎముక నలిగి అణగి వెడల్పుగ నున్న నది పిచ్చితము. ఎముక విరిగి నడుమ పల్లమై యిరు ప్రక్కల నెత్తుగ నున్నది అస్థిఛల్లికము. ఎముక విరిగి కదలించినయెడ పైకి పొడుచు కొని యుండునది కాండభగ్నము. ఎముక యొక్కచోట విరిగి యాముక్క యెముక రంధ్రమున ప్రవేశించి మజ్జతో (ఎముకలోపలనుండు క్రొవ్వుతో) కలిసి దానిని సంచరింప

నీయక మార్గము నడ్డగించి యుండునది మజ్జానుగతము, ఎముక ఛిన్నభిన్నములుగ పలువిధముల విరిగి నలిగి రూపుదెలియకుండునది అతిపాతితము. ఎముక చిన్నముక్క లుగ పగిలి ముండ్లవలె నిండియుండునది స్ఫుటితము. ఎముక రెండుగ విరుగక విల్లువలె వంగినది వక్రము. ఎముక రెండుతునియలుగ విరుగక సగమువరకును విరిగినదియు, అటు గాక యెముక నడిమికి పలుచారంగుల చీలినదియు కలిసి రెండువిధములైన ఛిన్నములు. ఇత్తెరంగున పండ్రెండు భగ్నములకును లక్షణముల నన్వర్థముగ నెరుంగునది. ఈవివరణము సుశ్రుతమున జెప్పబడినది. మరియు ఛిన్నభేదముగ రెండవభగ్నమును పాటితమని నామాంతరమున సుశ్రుతమునందు జెప్పియున్నది.

కృచ్ఛ్రసాధ్యభగ్నలక్షణములు.

అల్పాశినోఽనాత్మవతో జన్తోర్వాతాత్మకస్య చ,
ఉపద్రవైర్వా జుష్టస్య భగ్నం కృచ్ఛ్రేణ సిధ్యతి. 7

అన్నమునం దిచ్ఛలేక స్వల్పముగ భుజించువానికిని ఇంద్రియముల నిగ్రహించక చపలుడై పథ్యము నుండనివానికిని, వాతప్రకృతి కలవానికిని కల్గిన భగ్నము కృచ్ఛ్ర సాధ్యము. జ్వరను మున్నగునుపద్రవములు కల్గినను భగ్నము కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును.

భగ్నాఽసాధ్యలక్షణము.

భిన్నం కపాలం కట్యాన్తు, సన్ధిముక్తం తథా చ్యుతమ్,
జఘనం ప్రతిపిష్టం చ, వర్జయేద్ధి విచక్షణః 8

కపాలాస్థులు భిన్నములైనను కటిస్థలమునందలి యెముకలు ఛిన్నములైనను, కీళ్ల యందలి యెముకలు సంధులువీడి జారిపోయినను, కటిపురోభాగమున గల యెముకలు పొడిగ నలిగినను అసాధ్యమగును; కావున చికిత్స జేయజనదు.

కపాలాస్థులు సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—"జానునితమ్బాంసగణ్డతాలుశఙ్ఖ శిరస్సుకపాలాని" మోకాళ్లయందును, పిరుదులయందును, భుజశిరస్సులయందును, చెక్కిళ్లయందును, కణతలయందును, తలయందునుండు అస్థులు కపాలములనిచెప్పదగును.

మరికొన్ని యసాధ్యలక్షణములు.

అసంశ్లిష్టకపాలం చ లలాటే చూర్ణితం చ యత్,
భగ్నం స్తనాన్తరే పృష్ఠే శఙ్ఖే మూర్ధ్ని చ వర్జయేత్. 9

కపాలాస్థి రెండుగ పగిలి యొకదానితో నొకటి చేరకున్నను, నుదుటియందలి యెముక నలిగి పొడియైనను, స్తనమధ్యమున రొమ్మునందును వీపునందును కణతలయం దును, శిరస్సునందును గలయెముకలు విరిగినను అసాధ్యము. కావున చికిత్స జేయంబనదు.

విన్యాసభేదముచే నసాధ్యత్వము.

సమ్యక్సన్ధితమప్యస్థి దుర్నిక్షేపనిబన్ధనాత్,
సంక్షోభాద్వాపి యద్గచ్ఛేద్విక్రియాం తచ్చ వర్జయేత్. 10

కారణాంతరములచే విరిగినయెముకలను మరల మునుపటివలె నొకటిగఁజేర్చి కట్టుగట్టినపిదప సమముగాక మిట్టపల్లములుగ నుండుస్థలములయందు వ్యత్యస్తముగ నునిచినను, కట్టుఁగట్టునపుడు రెండుఅస్థిఖండముల నొకటిగ సమముగఁ జేర్చకున్నను, భయపడినను విరిగినయస్థులు ఒండొంట గలియక యతుకనేరవు. అట్టిచెడిపోయినది మరల చక్కఁబడఁజాలదు కావున నయ్యది యసాధ్యంబు.

అస్థివిశేషములఁగల్గుభగ్నభేదములు.

తరుణాస్థీని నమ్యన్తే భిద్యన్తే నలకాని చ,
కపాలాని విభజ్యన్తే స్ఫుటన్తి రుచకాని చ. 11

తరుణాస్థులు వంగును. నలకములనునస్థులు పగులును. కపాలాస్థులు తునియలుగ విరుగును. రుచకములు చిట్లును.

అస్థులభేదములు సుశ్రుతమున నిట్లుచెప్పబడినవి:—"ఏతాని పఞ్చవిధాని భవన్తి, తద్యథా.—కపాల-రుచక-తరుణ-వలయ-నలకసంజ్ఞాని. తేషాంజానునితమ్బాంసగణ్డతాలుశఙ్ఖశిరస్సుకపాలాని. దశనాస్తు రుచకాని. ఘ్రాణకర్ణగ్రీవాక్షికోశకేషు తరుణాని. పాణిపాదపార్శ్వపృష్ఠోరస్సు వలయాని. శేషాణి నలకసంజ్ఞాని" (సుశ్రుత. శా. అ. ౫. సూ. ౨౧.) కపాలములు, రుచకములు, తరుణములు, వలయములు, నలకములు నని అస్థులు ఐదువిధములు. అందు మోకాటిచిప్పలు, పిరుదులయందలి యెముకలు, మూపులయందలి యెముకలు, చెక్కిళులయందలి యెముకలు, కణతలయెముకలు, తలపుఱ్ఱెయందు చిప్పవంటియెముకలు ఇవియన్నియు కపాలాస్థులు. దంతములు రుచకములు. ముక్కు, చెవులు, నేత్రగోళము, కంఠనాళము, అనుసీస్థలములయందుండునవి తరుణాస్థులు. అరచేతులు, అరకాలులు, ఇరుప్రక్కలు, వీపు, ఎదురురొమ్ము ఈస్థలములనుండు ఎముకలు వలయములు. ఇవిదక్క తక్కినస్థలములయం దెచ్చట నున్నను అవియన్నియు నలకాస్థులని చెప్పబడును. ఈయస్థులన్నియు వ్యాపన్నములగునపుడు పైజెప్పిననిబంధనప్రకారము చెడునని యెరుంగునది. "రుచకానిచ" అనుచకారము అనుక్తసముచ్చాయకము కావున వలయాస్థులును రుచకములవలె చిట్లునని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
భగ్ననిదానం సమాప్తమ్.

౪౫. నాడీవ్రణనిదానమ్.

నాడీవ్రణము భగ్నము నపేక్షించుటచేగూడ గల్గును కావున భగ్ననిదానానంతరము నాడీవ్రణనిదానమును జెప్పుట.—

నాడీవ్రణసంప్రాప్తిః.

యశ్శోథమామమితి పక్వముపేక్షతేఽజ్ఞో
యో వా వ్రణం ప్రచురపూయమసాధువృత్తః,
అభ్యంతరం ప్రవిశతి ప్రవిదార్య తస్య
స్థానాని పూర్వవిహితాని తతస్స పూయః. 1
తస్యాఽతిమాత్రగమనాద్గతిరిష్యతే తు
నాడీవ యద్వహతి తేన మతా తు నాడీ,

తెలివితక్కువవాడైనవైద్యుడు పక్వమైనవాపును పక్వము కాలేదని భ్రమసి దానిని భేదింపక యుపేక్షించినను, పరిపక్వమై విశేషముగ చీముబట్టి యుండువ్రణమును భేదింపకయున్నను, అట్టివ్రణమునందు భేదనాదిచికిత్సలఁజేసికొనక యపథ్యములసేవించినను ఆవ్రణమునందలి చీము వెడలుమార్గము లేమింజేసి వ్రణములకు స్థానములైన చర్మము, మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, సంధులు, ఎముకలు, కోష్ఠము, మర్మములు అనువాని నన్నింటిని భేదించి, శరీరములోనికి జొరబడును. ఇయ్యది చీము మిక్కిలి లోనికి బోవుట వలన గతియనియు, తీఁగవలె శరీరమున లోనికి వ్యాపించుటంజేసి నాడియనియు జెప్పబడును; (దీనినే నారికురు పందురు.)

వాగ్భటాచార్యుడు "గతిస్సా దూరగమనాత్ నాడీ నాడీవ సంస్రుతేః, నాడ్యేకాఽనృజురన్యేషాం సైవానేకగతిర్గతిః" (అ. హృ. ఉత్తర. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౭.) అని నాడీవ్రణమును జెప్పిరి. చీము శరీరమునందు మాంసాదుల దాటి మిక్కిలి లోతునకు బోవుటంజేసి గతియనియు, నాడివలె వ్యాపించుటంజేసి నాడియనియు నీవ్రణము చెప్పబడును. మరియు ఒకరూపముగనే శరీరమున వ్యాపించునది నాడియనియు, అట్టిచీము అనేకమార్గముల పలువిధములై లోనికి వ్యాపించినయెడ గతియనియు కొందఱాచార్యులు నెప్పెదరు.

నాడీవ్రణభేదములు.

దోషైస్త్రిభిర్భవతి సా పృథగేకశశ్చ
సమ్మూర్ఛితైరపి చ శల్యనిమిత్తతోఽన్యా. 2

పైఁజెప్పిన నాడీవ్రణము ప్రకుపితములైన వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగను, మూఁడిటిచేతను, శల్యముచేతను, జనించుటంజేసి యైదువిధములు.

ఇచ్చట "పృథక్" అనుపదమునకు మూఁడును వేరి యనునర్థముఁజేసి మూఁడిటి "దోషైస్త్రిభిః" అను వాక్యమునకు మూఁడుదోషసన్నిపాతమున జనించునదియనియు, "సమ్మూర్ఛితైః" అనుదానికి రెండేసికలిసినములచే వేరువేరుగ జనించునదియనియు, దోషసంసర్గమున గల్గునాడీవ్రణభేదముల దోషద్వయముచే జనించినవనియు నర్థముఁజేసి, కొందరు చెప్పెదరు. ఆపక్షమున వాత - పిత్త - కఫములచే మూఁడిటిని పరిగణనముఁజేసి మూఁడును, సన్నిపాతమున నొకటియు, మూఁడును, వాతపిత్త-వాతకఫ - పిత్తకఫములచే మూఁడును, సన్నిపాతమున నొకటియు, శల్యజ మొకటియు కలిసి నాడీవ్రణములు ఎనిమిదివిధములని యెరుంగునది. ఈపక్షము ననుసరించియే ప్రత్యేకలక్షణముల జెప్పుటకు తంత్రాంతరమున—"దోషద్వయాభిహిత లక్షణదర్శనేన తిస్రో గతీర్వ్యతికరప్రభవాస్తు విద్యాత్" (సు చి. అ. 17.) అని సంసర్గజనాడీలక్షణములు చెప్పఁబడినవి. రెండేసిదోషములలక్షణములు మిశ్రములుగ గనుపించునాడీవ్రణములు సంసర్గజములని యెరుంగునదియని యర్థము.

వాతికనాడీవ్రణలక్షణము.

తత్రాఽనిలాత్పరుషసూక్ష్మముఖీ సశూలా
ఫేనానువిద్ధమధికం స్రవతి క్షపాసు,

వాతప్రకోపమున బుట్టిననాడీవ్రణము మిక్కిలి సూక్ష్మమై పరుషమైన మొనగల్గి మిక్కిలి నొప్పికల్గి యుండును. నురుగుతోఁగూడిన చీముగారును. రాత్రులయందు శీతమధికమగుటచే వాతము మిక్కిలి యుత్కటముగ నుండునుగాన రాత్రులయందు పోటధికమై నురుగుతోఁగూడిన చీము అధికముగ గారుచుండును.

పైత్తికనాడీవ్రణము.

పిత్తాత్తృషా జ్వరకరీ పరిదాహయుక్తా,
పీతం స్రవత్యధికముష్ణమహస్సు చాపి. 3

పిత్తప్రకోపమున గల్గిన నాడీవ్రణమున మిక్కుటమైన దప్పియు, జ్వరంబును, మంటయు కల్గును. పచ్చనై వేడియైన చీము నధికముగ గార్చుచుండును. అందును పగటియందు బాధ లధికములై చీము మిక్కిలి వేడిగ నధికముగ గారును.

కఫజనాడీవ్రణలక్షణము.

జ్ఞేయా కఫాద్బహుఘనాఽర్జునపిచ్ఛిలాస్రా,
స్తబ్ధా సకణ్డురరుజా రజనీప్రవృద్ధా,

కఫప్రకోపమున గల్గిన నాడీవ్రణమున మిక్కిలి చిక్కనై తెల్లనై జిగురువలె అంటుకొనెడు చీము గారును. మృదువుగ లేక స్తంభించి యధికమైనదురదకల్గి నొప్పి కొంచెముగ నుండును. ఈలక్షణములన్నియు రాత్రివేళల మిక్కిలి యధికము లగును.

సాన్నిపాతికనాడీవ్రణలక్షణము.

దాహజ్వరశ్వసనమూర్ఛనవక్త్రశోషాః
యస్యాం భవన్త్యభిహితాని చ లక్షణాని. 4
తామాదిశేత్పవనపిత్తకఫప్రకోపాత్
ఘోరామసుక్షయకరీమివ కాళరాత్రిమ్,

వాతపిత్తకఫములు మూఁడును సమకాలమున ప్రకోపించుటచే గల్గిన (సన్నిపాత) నాడీవ్రణమున మిక్కిలి తీవ్రమైనమంటయు, జ్వరంబును, శ్వాసంబును, మూర్ఛయు కల్గును. నోరు తడిలేక యెండును. ఇవిగాక వాతాదులకు ప్రత్యేకముగ జెప్పినలక్షణము లన్నియు కల్గును. ఈనాడీవ్రణము ప్రళయకాలమునందలి రాత్రిబోలె మనుజులప్రాణముల నతిక్రూరముగ హరించును.

శల్యజనాడీవ్రణలక్షణము.

నష్టం కథఞ్చిదనుమార్గముదీరితేషు,
స్థానేషు శల్యమచిరేణ గతిం కరోతి. 5
సా ఫేనిలం మథితముష్ణమసృగ్విమిశ్రం
స్రావం కరోతి సహసా సరుజా చ నిత్యమ్,

ముల్లు ఇనుపమేకు మున్నగుశల్యములు చర్మము, మాంసము మొదలగువానియందు జేరి, బైటదీయుట కగపడక కొంతకాలమువరకు మాంసాదులయందే నిలచియున్నచో నయ్యది అతిశీఘ్రముగ లోపలిమాంసాదుల జెరిచి, నాడీవ్రణమును కల్గించును. ఈవ్రణమునందు నురుగుతోఁ గూడి కల్లి మిక్కిలి వేడియైన రక్తముతోఁగూడి చీము స్రవించును. లేయుంబవలును మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధకల్గి పైజెప్పినవిధముగ చీము మొదలగునవి స్రవించుచుండును. ఇయ్యది శల్యముచే జనించిన నాడీవ్రణంబని యెరుఁగునది.

సాధ్యాఽసాధ్యనాడీవ్రణలక్షణము.

నాడీ త్రిదోషప్రభవా న సిధ్యేత్,
శేషాశ్చతస్రః ఖలు యత్నసాధ్యాః. 6

పైజెప్పిన నాడీవ్రణములలో సన్నిపాతమున జనించిన నాడీవ్రణము మిక్కిలి యసాధ్యము. తక్కినవాల్గు నాడీవ్రణంబులును మిక్కిలి ప్రోనికతో యుక్తియుక్తముగ తగిన చికిత్సజేసినచో నొకవేళ సాధ్యములగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
నాడీవ్రణనిదానం సమాప్తమ్.

౪౬. భగందరనిదానమ్.

నాడీవ్రణనిదానమును జెప్పినపిదప నాడీవ్రణమునకు సమానముగ దుస్సాధమగు భగందరముయొక్క నిదానమును జెప్పుట.—

⸻ భగందరసామాన్యలక్షణము. ⸻

గుదస్య ద్వ్యఙ్గులే దేశే పార్శ్వతః పిటికా౽ర్తికృత్,
భిన్నో భగన్దరో జ్ఞేయస్స చ పఞ్చవిధః స్మృతః 1

గుదమునకు రెండంగుళములదూరమున మూత్రనాళమునకు ప్రక్కన బొబ్బ లేచి అయ్యది పగిలి మిక్కిలి బాధగల్గించును. ఇయ్యది భగందరమని చెప్పబడును. ఈభగందరము వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత-ఆగంతుకారణములచే జనించుటంజేసి యైదువిధముల నుండును.

భగందరనిదానసంప్రాప్తులు వాగ్భటమున నిట్లు చెప్పబడెను:—"హస్త్యశ్వపృష్ఠగమన కఠినోత్కటకాసనైః, అర్శోనిదానాభిహితైరపరైశ్చ నిషేవితైః. అనిష్టాదృష్టపాకేన సద్యో వా సాధుగర్హణైః, ప్రాయేణ పిటికాపూర్వో యో౽ఙ్గులే ద్వ్యఙ్గులే౽పి వా. పాయోర్వ్రణో౽న్తర్బాహ్యో వా దుష్టాసృఙ్మాంసగో భవేత్, వస్తిమూత్రాశయాభ్యాశగతత్వాత్ స్యన్దనాత్మకః. భగన్దరస్సః" (అ. హృ. ఉత్తర, అ. ౨౮. శ్లో. ౧-౫) ఏనుగలు గుఱ్ఱములు మొదలగువాని వీపుపై నెక్కి సవారిచేయుటచేతను, కఠినంబును ఉన్నతంబును నగు నాసనముపై గూర్చుండుటచేతను, అర్శోనిదానమున జెప్పిన యితరకారణములచేతను, పూర్వజన్మమున జేసిన దుష్టకర్మపరిపాకముచేనైనను, లేక తత్కాలమున సాధువుల నింసించుటచేనైనను, ప్రాయికముగ తొలుత పిటికారూపముగ జనించి పిదప పగులును. ఇయ్యది గుదస్థానమునకు ఒకటి రెండంగుళములదూరమున బైటనైనను, అంతర్భాగమున నైనను, దుష్టమైన మాంసరక్తముల నాశ్రయించి జనించును. మరియు నిది వస్తికిని మూత్రాశయమునకును సమీపమున జనించును; కావున నీవ్రణమునుండి స్రవించును. ఇయ్యది భగందరమని యర్థము.

ఇయ్యది తొలుత మూలము తెలియక వాపు బొబ్బవలె కల్గి మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధతోగూడి జనించినయెడ కొంతకాలమునకు పగిలి భగందరమగునని యు, అటుగాక

సామాన్యముగ బొబ్బవలె పగలకున్నచో పిటికయనియు చెప్పబడును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు "అపక్వం పిటికామాహుః పాకప్రాప్తం భగన్దరం" (అ. హృ. ఉత్త. అ. ౨౮. శ్లో. ౬) అను వాక్యముచే జెప్పెను. తంత్రాంతరమున భగందరశబ్దమున కన్వర్థసంజ్ఞ నిట్లు చెప్పియున్నది:—"భగంబరి సమంతాచ్చ గుదం వస్తిం తథైవ చ, భగవద్దారయేద్యస్మాత్తస్మాత్ జ్ఞేయో భగన్దరః" (భోజుడు) భగమును వస్తిని గుదమును పగులదీసి మలమూత్రాదుల బైటవెడలించుటంజేసి భగందరమని చెప్పబడును. "భగందారయతీతి భగందరః" అను వ్యుత్పత్తిచేత నైయర్థము లభించును. ఈయన్వర్థతను సుశ్రుతు లిట్లు చెప్పిరి:—"గుదభగవస్తిప్రదేశదారణాత్ భగన్దరాః" (సు. ని. అ. ౪)

మరియు నీయది భగమును పగులదీసినప్పుడు వాతంబును, వస్తిని పగులదీసినప్పుడు మూత్రంబును, గుదమును పగులదీసినప్పుడు మలమును, శుక్రమును వరుసగ సన్నని రంధ్రములనుండి వెడలును. ఈవిషయము వాగ్భటమున నిట్లు చెప్పబడియె:—"సర్వశ్చ దారయత్యక్రియావతః, భగవస్తిగుదాంస్తేషు దీర్యమాణేషు భూరిభిః, వాతమూత్రశకృచ్ఛుక్రం స్వైవస్నాత్తైర్వమతి క్రమాత్." (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౮. శ్లో. ౪)

ప్రకృతమూలమున వాతాది భేదములచే నైదువిధముల నీవ్యాధిని జెప్పియున్నది. గాని వాగ్భటాచార్యుడు మాత్రము ద్వన్ద్వజములు మూడును జేరి యెనిమిదివిధములగునని యిట్లు చెప్పిరి:—"దోషైః పృథగ్యుతైస్సర్వైరాగన్తుస్సో౽ష్టమస్స్మృతః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౮. శ్లో. ౫)

⸻ వాతిక (శతపోనక) భగందరము. ⸻

కషాయరూక్షైస్త్వతికోపితో౽నిల
స్త్వపానదేశే పిటికాం కరోతి యామ్,
ఉపేక్షణాత్పాకముపైతి దారుణం
రుజా చ భిన్నా౽రుణఫేనవాహినీ 2
తత్రాగమో మూత్రపురీషరేతసాం
వ్రణైరనేకైశ్శతపోనకం వదేత్,

కషాయరసంబులును మిక్కిలి రూక్షంబులునగు పదార్థముల సేవించుటచే వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది గుదప్రదేశమున పైజెప్పినరీతిగ పిటికను కల్గించును. దానిని తొలుత ప్రారంభముననే చికిత్సజేయక యుపేక్షించినచో నయ్యది పక్వమై మిక్కిలి క్రూరమైన బాధలతో గూడి పగిలి యెఱ్ఱని నురుగును స్రవించును. అయ్యది నానాటననేక వ్రణద్వారములు కల్గి, ఆవ్రణములనుండి మూత్రంబును పురీషంబును శుక్రంబును

స్రవించును. ఇయ్యది వాతప్రకోపమున జనించిన శతపోనకంబను భగందరము. (శతపోనకమన జల్లెడ,) దానివలె ననేకరంధ్రములు కల్గియుండుటంజేసి యీవాతికభగందరము శతపోనకమని చెప్పబడును.)

పైత్తిక (ఉష్ట్రముఖ) భగందరము.

ప్రకోపనైః పిత్తమతిప్రకోపితం
కరోతి రక్తాం పిటికాం గుదాశ్రితామ్,
తదాఽఽశుపాకాఽహిమపూతివాహినీం
భగందరం తూష్ట్రశిరోధరం వదేత్. 3

పిత్తమును ప్రకోపింపజేయు కారణములచేత పిత్తము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది, గుదస్థానమున పైజెప్పినరీతిగ రక్తవర్ణమైన పిటికను కల్గించును. అయ్యది అతిశీఘ్రముగ పక్వమై పగిలి వేడియైన చీముగార్చును. (ఇయ్యది పిత్తమునజనించిన భగందరము, ఇది ఒంటెముఖమువలె వంగినయాకారము కల్గియుండును; కావున నుష్ట్రముఖంబని చెప్పబడును.)

కఫజ (పరిస్రావి) భగందరము.

కణ్డూయనో ఘనస్రావీ కఠినో మన్దవేదనః,
శ్వేతావభాసః కఫజః పరిస్రావీ భగన్దరః. 4

కఫము స్వకారణములచే మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది, పైజెప్పినవిధముగ గుదస్థానమున బొబ్బను కల్గించును. అయ్యది పగిలి మిక్కిలి దురదకల్గి కఠినమైయుండును. దానినుండి మిక్కిలి చిక్కనై తెల్లగనుండు చీము నిరంతరముగ కారుచుండును. (ఇయ్యది యధికముగ స్రావము కలిగియుండును; కావున పరిస్రావియను భగందరమని చెప్పబడును.)

సాన్నిపాతిక (శంబూకావర్త) భగందరము.

బహువర్ణరుజాస్రావా పిటికా గోస్తనోపమా,
శమ్బూకావర్తవన్నాడీ శమ్బూకావర్తకో మతః. 5

ఆయాకారణములచే మూడుదోషంబులు నొక్కుమ్మడి ప్రకోపించి గుదస్థానమున ద్రాక్షపండువలె నుండదగినబొబ్బలేచును. ఇయ్యది పలుచెరంగులైన రంగులుంకల్గిన చీము మొదలగు ద్రవమును స్రవించును. (దీనిరంధ్రము నీళ్లలోనుండు గుల్లలయందలి సుడివలె

నావర్తము కల్గియుండును; కావున నియ్యది శంబూకావర్తమని చెప్పబడును.) ఈభగందరము సన్నిపాతమున జనించును.

ఆగంతుక (ఉన్మార్గి) భగందరము.

క్షతాద్గతిః పాయుగతే వివర్ధతే
హ్యుపేక్షణాత్స్యుః క్రిమయో విదార్యతే,
ప్రకుర్వతే మార్గమనేకధా ముఖైః
వ్రణైస్తదున్మార్గి భగందరం వదేత్. 6

ముల్లు ఇనుపమేకులు మున్నగునవి గుదస్థానమున గ్రుచ్చుకొని పుండైనపుడు, దానిని చికిత్స జేయక యుపేక్షించినచో నందు క్రిములు జనించును. అయ్యవి వానిముఖములచేత గుదస్థానమును అనేక రంధ్రములు కల్గునట్లు వ్రణమును కల్గించును. ఇయ్యది యాగంతుకారణములచే జనించుటంజేసి యాగంతుజమనియు, మిక్కిలి యసాధ్యమైన మార్గము నవలంబించుటచేతను ఉన్మార్గిభగందర మనబడును.

అర్శోభగందరము వాగ్భటమున నిట్లు జెప్పబడినది:—"కఫపిత్తే తు పూర్వోత్థం దుర్నామాశ్రిత్య కుప్యతః, అర్శోమూలే తతః శోఫం కణ్డూదాహాదిమాన్ భవేత్. స శీఘ్రం పక్వభిన్నోఽస్య క్లేదయన్ మూలమర్శసః, స్రవత్యజస్రం గతిభిః అయమర్శో భగన్దరః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౮. శ్లో. ౧౫, ౧౬.) కఫపిత్తములు రెండును ప్రకోపించి గుదస్థానమున జేరి యంతకుమున్పు జనించిన యర్శస్సులమూలమున శోఫము (వాపు)ను కల్గించును. అయ్యది దురదయును మంటయును నొప్పియుం కల్గి శీఘ్రముగ పక్వమై పగిలి యర్శస్సుయొక్క మూలమునుండి చీము నెత్తురు నెడతెగక సంతతము స్రవించును. ఇయ్యది కఫపిత్తములచే జనించిన యర్శోభగందరమని చెప్పబడును. ఇత్తెరంగుననే వాతపిత్త వాతకఫములచే జనించిన భగందరములును వాగ్భటమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—
"వాతపిత్తాత్పరిక్షేపీ పరిక్షిప్య గుదం గతిః, జాయతే పరితస్తత్ర ప్రాకారపరిఖేవ చ, ఋజుర్వాతకఫాదృజ్వ్యా గుదో గత్యాతు దీర్యతే" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౮. శ్లో. ౧౪.) వాతపిత్తములు రెండు ప్రకోపించి గుదస్థానమునకు చుట్టును ప్రాకారమువలె నుండునట్లు భగందరమును కల్గించును. ఇయ్యది గుదస్థానమునకు పరిఖ (అగడ్త) వలె మండలముగ చుట్టియుండుటంజేసి పరిక్షేపియని చెప్పనగును. వాతకఫములు రెండును ప్రకుపితములై గుదస్థానమున ఋజువుగ (వక్రములేక నిడువుగ) నుండు భగందరమును కల్గించును. ఇయ్యది వక్రత లేక ఋజువుగనుండుటంజేసి ఋజుశబ్దముచే జెప్పంబడును. ఇత్తెరంగున వాతపిత్తములచే పరిక్షేపియనియు, వాతకఫములచే ఋజువనియు, కఫపిత్తము

లచే నర్శోభగందర మరియు చెప్పబడు ద్విదోషజ భగందరములును వాగ్భటమున జెప్ప బడినవి.

భగందరసాధ్యాఽసాధ్యనిర్ణయము.

ఘోరాస్సాధయితుం దుఃఖాః సర్వ ఏవ భగన్దరాః,
తేష్వసాధ్యస్త్రిదోషోత్థః క్షతజశ్చ విశేషతః. 7
వాతమూత్రపురీషాణి క్రిమయశ్శుక్రమేవ చ,
భగన్దరాత్స్రవన్తస్తు నాశయన్తి తమాతురమ్. 8

భగందరములన్నియు స్వభావముచేతనే మిక్కిలి కష్టసాధ్యంబులును క్రూరంబులు నగును. వానిలో త్రిదోషమున గల్గినభగందరంబును, ఆగంతుకారణములచే జనించిన యున్మార్గిభగందరంబును మిక్కిలి యసాధ్యములు. మరియు వాత - మూత్ర - పురీషంబులును క్రిములును, శుక్రంబును భగందరమునుండి స్రవించుచున్నయెడ రోగిని తప్పక చంపును.

వాగ్భటాచార్యుడు సాధ్యాసాధ్యముల నిట్లు పరిగణించెను:—"షట్ కృచ్ఛ్రసాధనాః తేషాం నిచయక్షతజౌ త్యజేత్, ప్రవాహినీం వలీం ప్రాప్తం సేవనీం వా సమాశ్రితమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౮. శ్లో. ౨౧.) పైజెప్పబడిన యెనిమిదివిధములైన భగందరములలో ఏకదోషజములును, ద్విదోషజములునైన ఆరుభగందరములు కృచ్ఛ్రసాధ్యములు. సన్నిపాతముచే జనించినదియు, ఆగంతుజంబును అసాధ్యములుకావున చికిత్స జేయంజనదు. గుదస్థానమునందలి మూడువళులలో ప్రవాహినియనువలియందు బుట్టినదియు, గుహ్యమునందలి సేవనినాశ్రయించి పుట్టినదియు కేవలము అసాధ్యములు.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
భగందరనిదానం సమాప్తమ్.

---

౪౭. ఉపదంశనిదానమ్.

భగందరనిదానమును చెప్పినపిదప భగందరమువలెనె దానిస్థానమునకు సమీపమున బుట్టు ఉపదంశనిదానమును చెప్పుట.—

ఉపదంశముజనించుకారణములు, వానిసంఖ్యయు.

హస్తాభిఘాతాన్నఖదన్తపాతాదధావనాదత్యుపసేవనాద్వా,
యోనిప్రదోషాచ్చభవన్తి శిశ్నే పఞ్చోపదంశా వివిధోపచారైః. 1

చేతులచే శిశ్నమును మర్దనాదుల జేసినను, రతిసేయుకాలమున ననురాగాధిక్యముచే నొడలెరుంగక నఖములచేతను దంతములచేతను గీచ్చినను, సంభోగమును జేసిన పిదప నీళ్లచే కడుగకున్నయెడ దానంజేసి మలినము చేరినను, సంభోగము నధికముగ జేసినను, యోనిదోషమువలనను ఉపదంశమనువ్యాధి కల్గును. ఇయ్యది వాత-పిత్త-కఫ-రక్త-సన్నిపాతములచే వేరువేర జనించుటంజేసి యైదువిధములగును.

వాతికఉపదంశలక్షణము.

సతోదభేదైస్స్ఫురణైస్సకృష్ణైస్స్ఫోటైర్వ్యవస్యేత్పవనోపదంశమ్,

సూదులగ్రుచ్చినవిధముగ పోటును, పగులదీయునట్లు నొప్పియు, కల్గి యదరుచు నల్లనైనబొబ్బలు వ్యాపించి బాధించుచున్నయెడ వాతప్రకోపమున జనించిన యుపదంశమని యెఱుంగునది.

పిత్తరక్తములచేనైనయుపదంశలక్షణములు.

పీతైర్బహుక్లేదయుతైస్సదాహైః పిత్తేన, రక్తాత్ పిశితావభాసైః. 2
స్ఫోటైస్సకృష్ణైః రుధిరం స్రవన్తం రక్తాత్మకం పిత్తసమానలిఙ్గమ్,

మిక్కిలి చిమ్మకల్గి మంటబుట్టించు బొబ్బలు కల్గినయెడ పిత్తమున జనించిన యుపదంశమని యెఱుంగునది. మాంసమునవలెనుండు బొబ్బలు కల్గి రక్తము గారుచు పిత్తమునకు జెప్పిన మంట పోటు మున్నగుబాధలు కల్గినది రక్తమునగలిగిన యుపదంశమని యెఱుంగునది.

కఫజోపదంశలక్షణము.

సకండురైశ్శోథయుతైర్మహద్భిః శుక్లైర్ఘనైస్స్రావయుతైః కఫేన. 3

దురదయు వాపును తెల్లనివర్ణముతో గూడిన గొప్పబొబ్బలును కల్గి వానినుండి చీము మున్నగునవి స్రవించుచున్న నయ్యది కఫమున గలిగిన యుపదంశమని యెఱుంగునది.

సాన్నిపాతికోపదంశలక్షణము.

నానావిధస్రావరుజోపపన్న మసాధ్యమాహుస్త్రిమలోపదంశమ్,

పలుతెఱంగులైన స్రావంబులును పోటు మున్నగు నానావిధబాధలును కల్గినది త్రిదోష (సన్నిపాత) మున గల్గిన యుపదంశము. ఇయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యము.

అసాధ్యోపదంశలక్షణము.

విశీర్ణమాంసం క్రిమిభిః ప్రజగ్ధం ముష్కావశేషం పరివర్జయేచ్చ. 4

పై జెప్పిన యుపదంశములయందు గుహ్యమునందలి మాంసము ఖండములుగ నూడుచున్నను, లింగమును పురుగులు జేరి వృషణములు మాత్రము మిగులునట్లు బొత్తుగ దినిపోయినచో నయ్యది యసాధ్యము; కావున చికిత్స జేయదగదు.

ఉపదంశము నుపేక్షించుటచే గల్గువిశేషములు.

సఞ్జాతమాత్రే న కరోతి మూఢః క్రియాంనరో యో విషయే ప్రసక్తః,
కాలేన శోథక్రిమిదాహపాకైః విశీర్ణశిశ్నో మ్రియతే స తేన. 5

పైజెప్పిన యుపదంశరోగము పుట్టినతోడనే దానికి దగిన చికిత్స జేయక యుపేక్షించి విషయాసక్తుడై మరల స్త్రీప్రసక్తిం దగిలియున్నచో కొంతకాలమునకు క్రిములును వాపును మంటయు కల్గి పుండై శిశ్నమునందెల్ల మాంసము శిథిలమగును. అంతియేగాక దానివలన మనుజుండు మరణము నొందును.

లిఙ్గార్శోలక్షణము.

అఙ్కురైరివ సఞ్జాతైరుపర్యుపరి సంస్థితైః,
క్రమేణ జాయతే వర్తిస్తామ్రచూడశిఖోపమా. 6
కోశస్యాభ్యన్తరే సన్ధౌ సర్వసన్ధిగతాపి వా,
(సవేదనా పిచ్ఛిలా చ దుశ్చికిత్స్యా త్రిదోషజా,
లిఙ్గవర్తిరితి ఖ్యాతా లింగార్శ ఇతి చాపరే)

శిశ్నముపై చర్మమునకు లోభాగమునందైనను, చర్మసంధియందైనను, లేక గుహ్యమున నుండుసంధులన్నిటియందైనను కోడిపుంజుకొత్తిపై నుండుజుట్టువలె నెఱ్ఱనైన మాంసాంకురములు వరుసగ నొకటివెంబడి నొకటివంతున గుమిగూడి కలిగి నానాట వృద్ధి నొంది వత్తివలె నుండును. ఇయ్యది మిక్కిలి తీవ్రమైన వేదన కల్గి జిగురువలె బంకతో గూడియుండును. దీనిని లింగవర్తియనియు, లింగార్శస్సనియు జెప్పెదరు. ఇది త్రిదోషములు నొక్కటిగ ప్రకోపించుటచే గల్గును. కావున నిది చికిత్సాసాధ్యము కానేరదు.

సుశ్రుతమున:—"స్త్రీణాం పుంసాం చ జాయన్తే ఉపదంశా స్సుదారుణాః" అని చెప్పియున్నది; కావున ఉపదంశము స్త్రీలకును పురుషులకును సంభవించునని యెఱుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఉపదంశనిదానం సమాప్తమ్.

---

౪౮. శూకదోషనిదానమ్.

శూకదోషమనునది యుపదంశమునుబోలె గుహ్యస్థలమున జనించును; కావున నుపదంశమును జెప్పినపిదప శూకదోషనిదానమును జెప్పుట.—

అక్రమాచ్ఛేఫసో వృద్ధిం యోఽభివాఞ్ఛతి మూఢధీః,
వ్యాధయస్తస్య జాయన్తే దశ చాఽష్టౌ చ శూకజాః. 1

మందమతియగు మనుజుడు లింగమును వృద్ధినొందింపగోరి లింగమునకు కొన్ని యౌషధముల బూయుటచే గల్గువ్యాధులు శూకదోషమని చెప్పబడును. ఇయ్యవి పదునెనిమిదివిధములగును. అవియన్నియు నీక్రింద వివరింపబడును.

జలమునందు కప్పవలెనుండు విషజంతువు శూకము. దానిని చేర్చి చేయబడిన యౌషధమును లింగవృద్ధికొరకు పూసి యుపచరించెదరు. అయ్యది విషసంబంధమగుటం జేసి వ్యాధులను గుహ్యమున గలిగించును. ఇవి శూకమువలన గల్గినవ్యాధికావున శూకదోషమనబడును. ఇయ్యది పదునెనిమిది విధములు. (ఇవియే పొక్కు సవాయి మున్నగు పేర్లచే లోకమున వాడబడును.)

1. సర్షపికాలక్షణము

గౌరసర్షపసంస్థానా శూకదుర్భగ్నహేతుకా,
పిటికా శ్లేష్మవాతాభ్యాం జ్ఞేయా సర్షపికా తు సా. 2

పైజెప్పినవిధముగ లింగమును వృద్ధినొందింప దలచి శూకసంబంధమైన యౌషధమును శాస్త్రవిరుద్ధముగ నుపయోగించుటచే కఫవాతములు ప్రకోపించి, తెల్లావాలవంటి యాకారముకల్గిన సన్నసిబొబ్బలు గుహ్యమునకు లోపల మణికిచుట్టు కల్గును. ఇయ్యది ఆవాలబోలి యుండుటంజేసి సర్షపిక యని చెప్పబడును.

ఇచ్చట "శూకదుర్భగహేతుకా" అని పాఠాంతర మున్నది. అప్పుడు శూకదోషముచేతను దుష్టమైనభగముగల స్త్రీలతో భోగించుటచేతను ఈవ్యాధి కల్గునని యర్థము చెప్పనగును.

2-3. అష్ఠీలికాగ్రథితంబులను శూకదోషలక్షణము.

కఠినా విషమైర్భగ్నైర్వాయునాఽష్ఠీలికా భవేత్,
శూకైర్యత్పూరితం శశ్వద్గ్రథితం నామ తత్కఫాత్. 3

అప్రశస్తములగు శూకములగూడిన యౌషధమును లేపనము జేయుటవలన వాతము ప్రకోపించి గుహ్యమునందు కఠినములైన బొబ్బల గల్గించును. ఇవి మిక్కిలి కఠినములై యుండుటంజేసి అష్ఠీలికయని చెప్పబడును. కఫము ప్రకోపించి ఎల్లప్పుడును ముండ్లచే నిండినట్లు బాధగల బొబ్బలను గుహ్యమున గల్గించినయెడ గ్రథితమని చెప్పబడును.

4. కుంభికాలక్షణము.

కుమ్భికా రక్తపిత్తోత్థా జామ్బవాస్థినిభాऽశుభా,

రక్తపిత్తములు ప్రకోపించి నేరేడుపండులోని గింజవలె నుండునరుపు గుహ్యమున గల్గినయెడ కుంభిక యనబడును. ఇయ్యది మిక్కిలి కష్టమును గలిగించును.

5. అలజీలక్షణము.

తుల్యజాన్త్వలజీం విద్యాత్ యథా ప్రోక్తాం విచక్షణః. 4

అలజి యనుశూకదోషము అలజీయను వ్రణములకు సమానలక్షణము కల్గి యుండును.

ఇచ్చట "రక్తాసితాస్ఫోటచితా దారుణాత్వలజీ భవేత్" అని చెప్పబడిన అలజీ లక్షణము నెరుంగునది. కొంచెము రక్తవర్ణంబును కొంచెము తెల్లనివర్ణంబును కలిగిన పొక్కులు కల్గినది అలజియని యర్థము.

6, 7. మృదిత-సమ్మూఢపిటికాలక్షణములు.

మృదితం పీడితం యచ్చ సంరబ్ధం వాతకోపతః,
పాణిభ్యాం భృశసమ్మూఢే సమ్మూఢపిటికా భవేత్. 5

శూకలేపము జేసినపిదప లింగమును మర్దనముజేసినచో వాతము ప్రకోపించి వాపును కల్గించును. ఇయ్యది మృదితమనబడును. రెండుచేతులతో నలిపినయెడ మొన యేర్పడక బొబ్బలేచును. ఇయ్యది సమ్మూఢపిటికయని చెప్పబడును.

8. అధిమంథలక్షణము.

దీర్ఘా బహ్వ్యశ్చ పిటికా దీర్యన్తే మధ్యతస్తు యాః,
సోఽధిమన్థః కఫాసృగ్భ్యాం వేదనా రోమహర్షకృత్. 6

శూకలేపనమువలన కఫరక్తములు రెండును ప్రకోపమునొంది మిగుల నిడుపైన నడుమ పగిలియుండు బొబ్బలు అనేకములు లేచును. అయ్యది మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధను రోమహర్షమును కల్గించును. ఈవ్యాధి అధిమంథమనుశూకదోషము.

9. పుష్కరికాలక్షణము.

పిటికా పిటికావ్యాప్తా పిత్తశోణితసమ్భవా,
పద్మకర్ణికసంస్థానా జ్ఞేయా పుష్కరికా మతా. 7

శూకలేపము జేసినపిదప రక్తపిత్తములచేత సన్నని బొబ్బలు అనేకములు వ్యాపించిన పెద్దపరుపొకటి గుహ్యమున బొడముడు. ఇవ్యాధి తామరపువ్వులోని కర్ణికబోలి యుండుటంజేసి పుష్కరిక యనబడును.

10. స్పర్శహానిలక్షణము.

స్పర్శహానిం తు జనయేచ్ఛోణితం శూకదూషితమ్,

శూకలేపనమువలన రక్తము చెడి గుహ్యమున స్పర్శము తెలియకుండును. దీనిని స్పర్శహాని యని చెప్పెదరు.

11. ఉత్తమాలక్షణము.

ముద్గమాషోపమా రక్తా రక్తపిత్తోద్భవా తు యా. 8
వ్యాధిరేషోత్తమా నామ శూకాజీర్ణనిమిత్తతః,

శూకలేపనము నియమములేక పలుమరు జేయుటవలన పెసలను ఉద్దులను బోలిన యాకారంబును పరిమాణంబును కల్గి రక్తవర్ణంబైన కురుపు గుహ్యమున కల్గును. ఇది కఫపిత్తములచే కల్గును. ఇది ఉత్తమయను శూకదోషము.

12. శతపోనకలక్షణము.

ఛిద్రైరణుముఖైర్లిఙ్గం చితం యస్య సమన్తతః. 9
వాతశోణితజో వ్యాధిః స జ్ఞేయశ్శతపోనకః,

శూకలేపము విరుద్ధముగ జేసినయెడ గుహ్యమునందెల్ల సన్నని రంధ్రములచే వ్యాపించియుండును. ఇవ్యాధి వాతరక్తముచే గల్గును. జల్లెడవలె ననేకరంధ్రములు కల్గియుండుటంజేసి శతపోనక మనందగును. ఈవ్యాధిచేత గుహ్యము ఛిన్నభిన్నముగ నుండును.

13. త్వక్పాకలక్షణము.

వాతపిత్తకృతో జ్ఞేయః త్వక్పాకో జ్వరదాహకృత్. 10

వాతపిత్తములు ప్రకుపితములై గుహ్యముపై చర్మమును పుండుగ జేయును. దానంజేసి మంటయు జ్వరంబును కల్గును. ఇది త్వక్పాకమని చెప్పబడును.

14. రక్తార్బుదలక్షణము.

కృష్ణైస్స్ఫోటైస్సరక్తాభిః పిటికాభిర్నిపీడితమ్,
యస్య వాస్తు రుజశ్చోగ్రా జ్ఞేయం తచ్ఛోణితార్బుదమ్. 11

కొంచెముగ రక్తవర్ణముకలిసిన నల్లనిబొబ్బలు గుహ్యమున గల్గి వ్రణస్థలమున మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గినచో నవ్యాధి రక్తార్బుదమను శూకదోషము.

15. మాంసార్బుదలక్షణము.

మాంసదోషేణ జానీయాదర్బుదం మాంససమ్భవమ్,

శూకలేపమునంజేసి మాంసము దుష్టమై గుహ్యమున మున్ను జెప్పిన యర్బుదమువలె వ్రణము జనించును. ఇవ్యాధి మాంసార్బుదమని చెప్పనగును.

16. మాంసపాకలక్షణము.

శీర్యన్తే యస్య మాంసాని యస్య సర్వాశ్చ వేదనాః. 12
విద్యాత్తం మాంసపాకం తు సర్వదోషకృతం భిషక్,

గుహ్యమున శూకలేపనముచేత మాంసము పొత్తుగ చెడి కుళ్లి నానాట మూడి పడిపోవుచు, వాతపిత్తకఫములచే గల్గు నొప్పి పోటు జిల మున్నగు నానావిధబాధలు కల్గినయెడ నవ్యాధి మాంసపాక మనబడును. దీని త్రిదోషప్రకోపమున గల్గినదని వైద్యుడెరుంగునది.

17. విద్రధిలక్షణము.

విద్రధిం సన్నిపాతేన యథోక్తమితి నిర్దిశేత్. 13

శూకలేపనముచేత గుహ్యమునందు మున్ను వచించిన సన్నిపాతవిద్రధింబోలె లక్షణములు గల్గి వ్రణము జనించును. ఇవ్యాధి విద్రధియను శూకదోషము. ఇది త్రిదోషసన్నిపాతముచే గల్గును.

ఇవ్యాధి "నానావర్ణరుజాస్రావో ఘంటాలో విషమో మహాన్, విషమం పచ్యతే చాపి విద్రధిస్సాన్నిపాతికః" అని సన్నిపాతవిద్రధికి చెప్పిన నానావర్ణంబులును త్రిదోషములగల్గు బాధలన్నియు, చీమురక్తము మున్నగు స్రావంబులును, గల్గి విషమంబై గంటవలె పైకుబికి విషమముగ పాకము నొందునని యెరుంగునది.

18. తిలకాలకలక్షణము.

కృష్ణాని చిత్రాణ్యథవా శూకాని సవిషాణి వా,
పాతితాని పచన్త్యాశు మేఢ్రం నిరవశేషతః 14

కాలాని భూత్వా మాంసాని శీర్యన్తే యస్య దేహినః,
సన్నిపాతసముత్థాంస్తు తాన్విద్యాత్తిలకాలకాన్. 15

నల్లనిరంగైనను లేక నానావర్ణంబులు కలిసినదైన చిత్రవర్ణంబైన గల్గి, విషముతో గూడిన శూకములను గుహ్యమున బూసినచో గుహ్యమునెల్ల పచ్చిపుండుగ జేయును. మాంసము నువ్వులవలె నల్లనై కణములుగ నానాట నూడిపోవును. కొంతకాలమునకు గుహ్యము బొత్తుగ లేకయే నానాట మాడిపోవును. (అయ్యది నువ్వులవలె నల్లనై యూడిపడుటంజేసి ఈవ్యాధి తిలకాలకములని చెప్పబడును.) ఈరోగము సన్నిపాతమున కల్గును.

ఆసాధ్యశూకదోషములు.

తత్ర మాంసార్బుదం యచ్చ మాంసపాకశ్చ యస్స్మృతః,
విద్రధిశ్చ న సిధ్యన్తి యే చ స్యుస్తిలకాలకాః. 16

పైజెప్పబడిన శూకదోషములలో మాంసార్బుదంబును, మాంసపాకంబును, విద్రధియు, తిలకాలకంబును మిక్కిలి క్రూరంబులగుటంజేసి యసాధ్యములు (ఇత్తెరంగున శూకదోషములు పదునెనిమిదియు వివరింపబడినవి.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
శూకదోషనిదానం సమాప్తమ్.

౪౯. కుష్ఠనిదానమ్.

శూకదోషనిదానమును జెప్పినపిదప వానితో సమానముగ పదునెనిమిది భేదములు కల కుష్ఠనిదానమును జెప్పుట.—

కుష్ఠకారణములు, సంప్రాప్తియు.

విరోధీన్యన్నపానాని ద్రవస్నిగ్ధగురూణి చ,
భజతాం ఆగతాం ఛర్దిం వేగాం శ్చాన్యాన్ప్రతిఘ్నతామ్. 1
వ్యాయామమతిసన్తాపం అతిభుక్త్వా నిషేవిణామ్,
ఘర్మశ్రమభయార్తానాం ద్రుతం శీతామ్బుసేవినామ్. 2
అజీర్ణాధ్యశినాం చైవ పఞ్చకర్మాపచారిణామ్,
నవాన్నదధిమత్స్యాతిలవణామ్లనిషేవిణామ్. 3
మాషమూలకపిష్టాన్నతిలక్షీరగుడాశినామ్,
వ్యవాయం చాప్యజీర్ణేఽన్నే నిద్రాం చ భజతాం దివా. 4
విప్రాన్గురూన్ధర్షయతాం పాపం కర్మ చ కుర్వతామ్,
వాతాదయస్త్రయో దుష్టాః త్వగ్రక్తం మాంసమమ్బు చ. 5
దూషయంతి స కుష్ఠానాం సప్తకో ద్రవ్యసంగ్రహః,
అతః కుష్ఠాని జాయంతే సప్త చైకాదశైవ చ. 6

"న మత్స్యాన్ పయసాఽభ్యవహరేత్" (చ. సూ. అ. ౨౬.) అని యుపక్రమించి చెప్పబడినరీతిగ నొకటికొకటి సంసర్గముచే విరుద్ధములైన క్షీరమత్స్యాదులనైనను, ద్రవంబులును స్నిగ్ధంబులును చిరకాలమునకు జీర్ణించునవియు నగునన్నపానాదులనైనను, విశేషముగ సేవించుట, వమనమగుట సన్ముఖమైనపుడు దానివేగమును నిరోధించుట, వాతము మూత్రము పురీషము మున్నగువానివేగమును నిరోధించుట, ఎండచేతను శ్రమముచేతను భయముచేతను పీడితులైనపుడు వెంటనే చల్లనినీళ్లయందు స్నానము చేయుట, మిక్కుటముగ భుజించినపుడు వెంటనే దేహపరిశ్రమము జేయుట, లేక సంతాపకరములైన పనుల జేయుట, అజీర్ణ (పక్వముకాని) పదార్థముల భుజించుట, లేక భుజించినతోడనే మరల భుజించుట, వమనము విరేచనవస్తిస్వేదము నస్యము లను

పంచకర్మములను శాస్త్రోక్తపద్ధతి ననుసరింపక వ్యతిరేకముగ నాచరించుట, క్రొత్త బియ్యపుటన్నమునైనను పెరుగునైనను మత్స్యములనైనను సేవించుట, ఉప్పును పులుపును అధికముగ సేవించుట, ఉద్దులు ముల్లంగిపిండితో జేయబడినపదార్థములు నువ్వులు పాలు బెల్లము వీనిని మిక్కుటముగ సేవించుట, భుజించినయాహారము జీర్ణము కానిసమయమున స్త్రీసంభోగము జేయుట, పగటియందు శాస్త్రవిరుద్ధముగ నిదురించుట, బ్రాహ్మణులనైనను గురువులనైనను ధిక్కరించుట, పాపకృత్యముల జేయుట, ఈకారణములచేత వాతపిత్తకఫములు ప్రకుపితములై శరీరమునందలి చర్మమును, రక్తమును, మాంసమును, రసమును చెరిచి, కుష్ఠవ్యాధిని కల్గించును. వాతపిత్తకఫములు మూడుదోషములును, చర్మము రక్తము మాంసము రసము అనునీదూష్యముల చెరిచి, ఏడు మహాకుష్ఠములను, పదునొకండు క్షుద్రకుష్ఠములను గల్గించును. (మొత్తమున పదునెనిమిదికుష్ఠములకును పైజెప్పిన దోషదూష్యము లేడును ముఖ్యకారణములని భావము.)

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—విసర్పనిదానమును జెప్పునపుడు "రక్తం లసీకా త్వఙ్మాంసం దూష్యం దోషాస్త్రయో మలాః, విసర్పాణాం సముత్పత్తౌ విజ్ఞేయా స్సప్తధాతవః" (చరక. చి. అ. ౨౧.) అనువాక్యముచేత రక్తము, లసీక (చర్మగతమైన నీరు), చర్మము, మాంసము అను నీనాల్గు దూష్యంబులును, వాతము, పిత్తము, కఫము ననుదోషంబులు మూడును జేరి యేడును, విసర్పములకు కారణములని తెలియుచున్నది. కుష్ఠములకుగూడ నీయేడు దోషదూష్యములును కారణములు, కావున కుష్ఠవిసర్పముల రెంటికిని పరస్పరభేదమేమి? యనునాశంక కలుగవచ్చును; గాని చిరకాలమునకు నానాట బలపరచి కుష్ఠమును కల్గించును. కుష్ఠము పుట్టినస్థలముననే యుండి వ్యాపించును. రక్తము పిత్తంబును బలిష్ఠములు గాన తక్కిన దోషములవలెనే యుండును. విసర్పము తృటికాలముననే తటాలున కల్గి శరీరమునం దొకచోటనైన నిల్కడలేక తలచిన స్థలమునకు క్షణకాలముననే మారి పరుగిడుచుండును. విసర్పమున దోషదూష్యము లన్నిటికన్న రక్తపిత్తములురెండు ప్రబలములైయుండును. మరియు కుష్ఠములకు జన్మాంతరమున జేసినపాపకర్మయు, గురుతిరస్కారంబును, పరద్రవ్యాపహరణంబును మున్నగునవి విప్రకృష్టకారణములై యుండును. విసర్పమునకు ఇట్టి విప్రకృష్టకారణములు కన్పడవు. కావున నిట్టిభేదములు పరస్పరవిలక్షణములుగ కుష్ఠవిసర్పముల రెంటికిని గానంబడుచున్నవి. గాన దోషదూష్యసామ్యమును మాత్రము బట్టి యీరెంటికిని అభేదమనుట భ్రమమాత్రము.

మరియు వాగ్భటాచార్యులు కుష్ఠకారణముల మరికొన్నింటి నిట్లుపదేశించిరి:— "సాధునిందావధాన్యస్వహరణాద్యైశ్చ సేవితైః, పాప్మభిః కర్మభిస్సద్యః ప్రాక్తనైః

ప్రేరితా మలాః......కుష్ఠముశన్తి తత్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౪. శ్లో.) పెద్దలను సాధువులను నిందించుట, అట్టివారిని వధించుట, పరద్రవ్యమును కపటకృత్యములచే నపహరించుట, మున్నగు పాపకర్మములను పూర్వజన్మములయందైనను ఈజన్మమునందైనను చేసియున్నను కుష్ఠముల గల్గించును.

మరియు ఒరులతో కర్ణకఠినముగ సంభాషించినను, వ్యర్థముగ సంభాషించినను, గురుభార్యతో సంగమముజేసినను, ఆవులతో సంభోగించినను కప్పక కుష్ఠరోగము సంప్రాప్తమగును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"పరుషం భాషతేఽత్యర్థం స త్వగ్దోషయుతో భవేత్" "గురుతల్పగదోషాచ్చ గవి మైథునదోషతః, దుశ్చర్మా స్యాదసౌ పుర్యాల్."

కుష్ఠమున కన్వర్థసంజ్ఞను వాగ్భటాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి:—"కాలేనోపేక్షితం యస్మాత్ సర్వం కుష్ణాతి తద్వపుః, ప్రపద్య ధాతూన్ వ్యాప్యాన్తః సర్వాన్ సంక్లేద్య చావహేత్, సస్వేదక్లేదసంకోథాన్ క్రిమీన్ సూక్ష్మాన్ సుదారుణాన్, రోమత్వక్స్నాయు ధమనీతరుణాస్థీని యైః క్రమాత్, భక్షయేచ్ఛ్విత్ర మస్మాచ్చ కుష్ఠబాహ్యముదాహృతమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౪. శ్లో. ౫.) ఈవ్యాధిని సకాలమున (ప్రారంభదశయందే) తగినచికిత్స జేయక యుపేక్షించినయెడ రసరక్తాదిధాతువులను క్రమముగ నానాట ప్రవేశించి వానిలోపలి సూక్ష్మాంశములనెల్ల వ్యాపించి బొత్తుగ చెరిచి, చెమటయు చీము మొదలగు ద్రవంబునుకలిగి, కుళ్లునట్లుచేసి మిక్కిలి క్రూరములగు సూక్ష్మములైన క్రిములను కల్గించును. అట్టిపురుగులు నానాట శరీరమునందలి, రోమములను, చర్మమును, స్నాయువును, ధమనులను, తరుణాస్థులను తిని, నానాట శరీరమునందలి మాంసాదుల నూడదీయును. కావున నీవ్యాధి కుష్ఠమనబడును. ఈవ్యాధి పైజెప్పినవిధముగ ధాతువుల నన్నిటిని వ్యాపించి బొత్తుగ చెరచును. శ్విత్రము కేవలము చర్మమును మాత్రము నాశ్రయించి జనించును కావున కుష్ఠమునకన్న శ్విత్రము బాహ్యము (తెటపుండు చర్మమున బుట్టినది.) ("కుష-నిష్కర్షే" అను ధాతువువలన కుష్ఠశబ్దము నిష్పన్నమైనది. రసాదిధాతువుల నానాట శిథిలముగ జేసి యూడునట్లుచేయు క్రూరవ్యాధియని కుష్ఠశబ్దమున కన్వర్థసంజ్ఞయని ముఖ్యాభిప్రాయము.)

కుష్ఠభేదములు.

కుష్ఠాని సప్తధా దోషైః పృథగ్ద్వంద్వైస్సమాగతైః,
సర్వేష్వపి త్రిదోషేషు వ్యపదేశోఽధికత్వతః. 7

పైజెప్పినకుష్ఠము వాత - పిత్త - కఫములచే వేరువేరుగను, సంసర్గముచేతను, మూడిటిసన్నిపాతముచేతను గల్గును; కావున నేడు తెరంగులై యుండును. కుష్ఠములన్నియు త్రిదోషప్రకోపముచేతనే గల్గును. అయినను మూడుదోషములలో నేదోషము మిక్కిలి ప్రబలకరముగ నుండునో, అయ్యది యాదోషమున జనించినదని వ్యవహరింపబడును. కావున వాతాదిభేదములు దోషబలాధిక్యము ననుసరించి యుండును.

కుష్ఠపూర్వరూపము.

అతిశ్లక్ష్ణఖరస్పర్శః స్వేదాఽస్వేదవివర్ణతాః,
దాహః కణ్డూస్త్వచి స్వాపః తోదః కోఠోన్నతిశ్శ్రమః. 8
వ్రణానామధికం శూలం శీఘ్రోత్పత్తిశ్చిరస్థితిః,
రూఢానామపి రూక్షత్వం నిమిత్తేఽల్పేఽపి కోపనమ్. 9
రోమహర్షోఽసృజః కార్ష్ణ్యం కుష్ఠలక్షణమగ్రజమ్,

కుష్ఠములు జనించుటకు మున్ను కుష్ఠము జనించుచోట హస్తమున స్పృశించిన యెడ నునుపుకల్గి యుండును. లేక గరగరమని కఠినముగ నుండును. ఆచోట చెమట యధికముగ బట్టును. లేక బొత్తుగ చెమట బట్టకుండును. స్వాభావికమైన వర్ణము మారును. మంటయు దురదయు నధికముగ నుండును. చర్మము చేతతాకిన స్పర్శము తెలియదు. సూదుల బొడిచినట్లు పోటు కల్గును. కణుదురీగెలు కుట్టినవిధముగ దద్దులు కల్గును. చిత్తము స్థిరముగాక భ్రమసియుండును. వ్రణము నతిశీఘ్రముగ బుట్టి యపారమైన బాధకల్గి చిరకాలముదనుక మానకుండును. ఒకవేళ వ్రణములు మానినను మచ్చలు మిక్కిలి రూక్షములై గరగరలాడుచుండును. స్వల్పకారణముచేనైనను మరుపులు మరల ప్రకోపము నొందును. ఆచోట వెండ్రుకలు నిక్కబొడిచి యుండును. రక్తము నల్లనై యుండును. ఇవియన్నియు కుష్ఠముజనించుటకు ముందుకల్గుపూర్వరూపములు.

కపాలకుష్ఠము.

కృష్ణారుణకపాలాభం యద్రూక్షం పరుషం తను. 10
కపాలం తోదబహుళం తత్కుష్ఠం విషమం స్మృతమ్,

నల్లనిరంగుకల్గియైనను లేక, అరుణవర్ణముగనైనను, కుండపెంకువలె మిగుల రూక్షంబును పరుసంబునై కఠినముగనుండి, అధికమైన పోటుకల్గి, ఒకప్రక్క యెత్తును, ఒక ప్రక్క పల్లమునై, యున్నయెడ కపాలకుష్ఠమనబడును. (ఇయ్యది వాతబాహుళ్యమున గల్గును.)

ఔదుంబరకుష్ఠము.

రుగ్దాహరాగకణ్డూభిః పరీతం రోమపిఞ్జరమ్. 11
ఉదుమ్బరఫలాభాసం కుష్ఠమౌదుమ్బరం వదేత్,

మిక్కిలి తీవ్రములైన నొప్పియు మంటయు దురదయు కల్గి, రక్తవర్ణమై పీత రక్తవర్ణములుగల వెండ్రుకలతో గూడి, మేడిపండ్లవంటి యాకారంబును రంగునుకల్గిన వ్రణములు జనించినచో, ఔదుంబరకుష్ఠమని యెరుంగునది. (ఇది పిత్తోత్కర్షమున జనించును.)

వాగ్భటమున "బహలం బహులక్లేదం రక్తం దాహరుజాధికం, ఆశూత్థానావదరణక్రిమిం విద్యాదుదుమ్బరమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౪. శ్లో. ౧౬.) అని చెప్పియున్నది. వ్రణము పండినమేడివంటి యాకారము కల్గి ఘనమై అతిశీఘ్రముగ జనించి, త్వరితముగనే పగిలి, క్రిములు కల్గునదియు, అధికముగ చీము మొదలగువానిని స్రవించునదియు నుదుంబరకుష్ఠమని భావము.

మండలకుష్ఠము.

శ్వేతం రక్తం స్థిరం స్త్యానం స్నిగ్ధముత్సన్నమణ్డలమ్. 12
కృచ్ఛ్రమన్యోన్యసంయుక్తం కుష్ఠం మణ్డలముచ్యతే,

శ్వేతవర్ణంబైనను రక్తవర్ణంబైనను కల్గి, కఠినంబును ఘనంబును స్నిగ్ధంబును ఉన్నతంబునై, మండలాకారముగ గుండ్రనై జనించి, యొకటితో నొకటి వరుసగ చేరియున్నయెడ, మండలకుష్ఠ మనబడును. ఇది మిక్కిలి కృచ్ఛ్రసాధ్యము. (కఫోత్కర్షమున జనించును.)

వాగ్భటమున "బహుకణ్డూస్రుతిక్రిమి" (అ. హృ. ని. అ. ౧౪. శ్లో. ౧౭.) అని యుండుటచే ఈకుష్ఠమున మితి మీరిన దురదయు స్రావంబును కల్గి క్రిము లధికముగ జనించునని యెరుంగునది.

ఋశ్యజిహ్వకుష్ఠము.

కర్కశం రక్తపర్యన్తం అన్తశ్శ్యావం సవేదనమ్. 13
యదృశ్యజిహ్వాసంస్థానం ఋశ్యజిహ్వం తదుచ్యతే,

మిక్కిలి గరగరమని కర్కశమై చుట్టుఅంచు ఎఱ్ఱగను, నడుమ శ్యామవర్ణముగ నుండి తీవ్రమైన బాధకలిగి ఎలుగుబంటినాలుకవలె నాకారము కల్గియుండునది ఋశ్యజిహ్వకుష్ఠము. ('ఋక్షజిహ్వ' అని పాఠాంతరము.) (ఇది వాతపిత్తోల్బణమున జనించును.)

పుండరీకకుష్ఠము.

సశ్వేతం రక్తపర్యన్తం పుండరీకదలోపమమ్. 14
సోత్సేధం చ సరాగం చ పుండరీకం తదుచ్యతే,

తామరాకువలె గుండ్రనై, నడుమ తెల్లగను చుట్టును అంచు రక్తవర్ణముగనుండి, యున్నతమై యెఱ్ఱగనుండునది పుండరీకకుష్ఠము. (ఇది కఫపిత్తము లధికముగనుండు సన్నిపాతమున గల్గును.)

సిధ్మకుష్ఠము.

శ్వేతం సాస్రం తను చ యద్రజో ఘృష్టం విముఞ్చతి. 15
ప్రాయశ్చోరసి తత్సిధ్మ మలాబుకుసుమోపమం,

కొంచెము రక్తవర్ణము కలిసిన తెలుపురంగు కల్గిన చిన్నచిన్నపొడలు శరీరముపై కల్గి, వానిని చేత రుద్దినపుడు పిండివలె నుండుపొడి రాలుచున్నయెడ సిధ్మకుష్ఠ మనబడును. ఇది శరీరముతో సమానముగ సొరపువ్వువలె బిళ్లలుగ వ్యాపించును. ఇది తరుచుగ రొమ్మున బుట్టును. దీనినే సిబ్బెమని లోకమున జెప్పెదరు. (ఇది కూడ కఫపిత్తముల యాధిక్యమున గల్గును.)

కాకణకుష్ఠము.

యత్కాకణన్తికావర్ణం సపాకం తీవ్రవేదనమ్. 16
త్రిదోషలిఙ్గం తత్కుష్ఠం కాకణం నైవ సిధ్యతి,

గురిగింజవలె నడుమ నల్లనై చుట్టు రక్తవర్ణము కల్గి పుండై తీవ్రమైనబాధ కల్గి యుండునది కాకణకుష్ఠము. ఈకుష్ఠము వాతపిత్తకఫములు మూడును సమకాలమున సమములుగ ప్రకోపము నొందుటచే కల్గును; కావున నియ్యది, మిక్కిలి యసాధ్యము.

కుష్ఠసామాన్యముగ త్రిదోషములచే జనించినను అన్నిటికన్న నీకుష్ఠమునందు త్రిదోషంబులును మిక్కుటముగ ప్రకోపించును. కావున నియ్యది త్రిదోషజమని చెప్పబడును.

వాగ్భటాచార్యుడు దీనిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"కాకణం తీవ్రదాహరుక్, పూర్వం రక్తం చ కృష్ణం చ కాకణన్తీఫలోపమమ్, కుష్ఠలిఙ్గైర్యుతం సర్వైః నైకవర్ణం తతో భవేత్" ఈకుష్ఠము తొలుత పుట్టునపుడు నడుమ నలుపును, చుట్టు ఎరుపును కల్గి గురిగింజలను బోలినయాకారముకలిగి పుట్టును. తీవ్రమైన నొప్పియు మంటయు కల్గి యుండును. పిదప కొంతకాలమునకు "ఖరం శ్యావారుణం,.....సాన్నిపాతికమ్"

అనువాక్యముచే వాతాదులకు వేర్వేర చెప్పబడు లక్షణములన్నియు కలిగి శ్వేతపీతాది నానావర్ణములును సంకరముగ కలిగియుండునని భావము.

ఏకకుష్ఠ-చర్మకుష్ఠములు.

అస్వేదనం మహావాస్తు యన్మత్స్యశకలోపమమ్. 17
తదేకకుష్ఠం; చర్మాఖ్యం బహలం హస్తిచర్మవత్.

చెమటబట్టక విశాలమైనస్థానము నాశ్రయించి మత్స్యముయొక్క చర్మఖండము వంటియాకారముకల్గి వ్యాపించునది ఏకకుష్ఠము. ఏనుగుచర్మమును బోలె మిక్కిలి కర్కశమైనది చర్మకుష్ఠము, (ఈరెండును, వాతకఫములచే జనించును) సుశ్రుతమునం దేకకుష్ఠము సర్వశరీరమునం దేకాకారముగ రక్తవర్ణంబైనను అరుణవర్ణంబైనను కల్గియుండునది యని "కృత్స్నో దేహః యస్య రక్తోఽరుణో వా, తదేకాఖ్యం కుష్ఠమాహుః" అను వాక్యముచే జెప్పెను. ఖరనాదమున:—"మహదస్వేదనం మత్స్యశకలాకారమేకజమ్" అని చెప్పెను. సుశ్రుతమతమున శరీరమంతయు ఒకటేరంగుగ మారియుండునది యేకకుష్ఠమని యన్వర్థముగ చెప్పబడినది. ఖరనాదమున ప్రకృతమూలము ననుసరించి చెప్పబడినది.

కిటిభకుష్ఠము.

శ్యావం కిణఖరస్పర్శం పరుషం కిటిభం స్మృతమ్. 18

శ్యామవర్ణముకల్గి మచ్చవలె తాకినచో గరగరలాడుచు పరుషముగనుండునది కిటిభకుష్ఠము. (ఇదియు వాతకఫములచే గల్గును.)

వైపాదికకుష్ఠము.

వైపాదికం పాణిపాదస్ఫుటనం తీవ్రవేదనం,

కాళ్లుచేతులు మిక్కిలి పగిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గియున్నయెడ వైపాదికమను కుష్ఠము. (ఇదియు వాతకఫములచే జనించును.)

అలసకకుష్ఠలక్షణము.

కణ్డూమద్భిః సరాగైశ్చ గణ్డైరలసకం చితమ్. 19

మిక్కిలి తీవ్రమైన దురదకల్గి యెఱ్ఱనైన దద్దులు శరీరమునందెల్ల వ్యాపించినది యలసకకుష్ఠమనబడును. (ఇది వాతకఫములచే గల్గును.)

దద్రుకుష్ఠము.

సకణ్డూరాగపిటికం దద్రుమండలముద్గతం,

మొదట దద్దువలె కల్గి నిమ్మట దురదతోఁగూడి ఎఱ్ఱని సన్నబొబ్బలు కల్గి గుండ్రముగ శరీరమునందెల్ల నల్లునది దద్రుకుష్ఠమని చెప్పదగును. (దీనిని తామరపొడయని లోకమున జెప్పెదరు. ఇది కఫపిత్తోల్బణమున కల్గును)

చర్మదలకుష్ఠము.

రక్తం సశూలం కండూమత్ సస్ఫోటం యద్దలత్యపి,
తచ్చర్మదలమాఖ్యాతం సంస్పర్శాసహముచ్యతే. 20

రక్తవర్ణమై తీవ్రమైన నొప్పియు, దురదయు, కల్గి సన్నని బొబ్బలతోఁ గూడి బద్దలుగ శరీరము పగిలి నీరుగారుచు చేతఁ దాకిన నోరువరాని బాధకల్గియుండునది చర్మదలకుష్ఠము (ఇదియు కఫపిత్తములచే గల్గును.)

పామాకుష్ఠము.

సూక్ష్మా బహ్వ్యః పిటికాః స్రావవత్యః
పామేత్యుక్తాః కణ్డుమత్యస్సదాహాః,
సైవ స్ఫోటైస్తీవ్రదాహైరుపేతా
జ్ఞేయా పాణ్యోః కచ్ఛురుగ్రాస్ఫిచోశ్చ. 21

మిక్కిలి సన్ననియాకారముకల్గిన పొక్కులు అనేకములు శరీరమున కల్గి తీవ్రమైన దురద కల్గి గోకినప్పుడు తీవ్రమై యోరువరానిమంటయు కల్గిన నయ్యది పామ యనుకుష్ఠము. అదియే కొంచెము పెద్దవియగుబొబ్బలై తీవ్రమైన మంటయు, దురదయు కల్గి చేతులయందైనను రొండియందైనను కలిగిన నయ్యది కచ్ఛువనబడును. (ఈరెంటిని చీటయని చెప్పెదరు.) శరీరమునం దెచ్చటనైన కలిగినది పామయనియు, చేతులయందును రొండియందును కలిగినపుడు అదియే కచ్ఛువనియు స్థలభేదముచేత నామభేదముగ చెప్పబడును. గాని రూపమున భేదము కానరాదు. (ఇదియు కఫపిత్తములచే గల్గును.)

విస్ఫోటకుష్ఠము.

స్ఫోటాశ్శ్యావారుణాభాసా విస్ఫోటాస్స్యుస్తనుత్వచః,

పలుచని చర్మముతోఁ గూడి శ్యామవర్ణంబును అరుణవర్ణంబును కల్గినబొబ్బలు శరీరమున బుట్టినయెడ నయ్యది విస్ఫోటకుష్ఠమని చెప్పనగును. (ఇదియు కఫపిత్తములచే గల్గు.)

శతారుకుష్ఠము.

రక్తం శ్యావం సదాహార్తి శతారుస్స్యాద్బహువ్రణమ్. 22

రక్తవర్ణంబును శ్యామవర్ణంబునై యనేకవ్రణములతోఁ గూడి తీవ్రమైనమంటయు నొప్పియు కల్గినది శతారుకుష్ఠము (ఇదియు కఫపిత్తములచే గల్గును.)

విచర్చికాకుష్ఠము.

సకండూః పిటికా శ్యావా బహుస్రావా విచర్చికా,

మిక్కిలి తీవ్రమైనమంట కలిగి శ్యామవర్ణంబై విశేషముగ చీమునెత్తురుగారుచుండు అనేక ద్వారములు కలిగినది విచర్చికయనుకుష్ఠము. (ఇది వాతపిత్తోల్బణమున కల్గును.)

భోజుండు విపాదికావిచర్చికలకు భేదములేదని యిట్లునిరూపించెను:—“దోషాః ప్రదూష్య త్వఙ్మాంసం పాణిపాదసమాశ్రితాః, పిటికాం జనయన్త్యాశు దాహకణ్డూసమన్వితామ్. దాల్యతే త్వక్ఖరా రూక్షా పాణ్యోర్జ్ఞేయా విచర్చికా, పాదే విపాదికా జ్ఞేయా స్థానాన్యత్వాద్విచర్చికా” దోషములు మూడును శరీరమునందలి చర్మమాంసములను చెరిచి హస్తములయందైనను పాదములయందైనను, చేరి మిక్కిలి మంటయు దురదయు కలబొబ్బను కలిగించును. దానంజేసి యచ్చోట చర్మము మిక్కిలి కర్కశంబును రూక్షంబునై పగులును. ఇయ్యది హస్తములయందు బుట్టినచోఁ విచర్చిక యనియు, పాదములయందు పుట్టినయెడ విపాదికయనియు చెప్పబడును. ఈరెండును స్థానభేదముచే రెండుపేరుల బిలువబడును గాని వీనికి రూపభేద మించుకేనియు లేదు.

వాతికాదికుష్ఠముల ప్రత్యేకలక్షణములు.

ఖరం శ్యావారుణం రూక్షం వాతకుష్ఠం సవేదనమ్. 23
పిత్తాత్ప్రకుపితం దాహరాగస్రావాన్వితం మతం,
కఫాత్క్లేది ఘనం స్నిగ్ధం సకండూశైత్యగౌరవమ్. 24
ద్విలిఙ్గం ద్వన్ద్వజం కుష్ఠం త్రిలిఙ్గం సాన్నిపాతికం,

వాతమున గల్గినకుష్ఠము కఠినమై శ్యామారుణవర్ణములు కలిగి రూక్షమై బాధతోఁ గూడి యుండును. పిత్తమున జనించినది ఎఱ్ఱని మంటయు ఎఱుపురంగును కలిగి చీము మున్నగునవి విశేషముగ స్రవించును. కఫమున జనించినవి ద్రవముతోఁగూడి మిగుల ఘనంబై నునుపుకల్గి మిక్కిలి దురదతోఁ గూడి చల్లనై బరువుగ నుండును. రెండేసిదోషముల సంసర్గముచే గలిగిన కుష్ఠములు ఆరెండేసిదోషములకు వేరువేర చెప్పబడిన లక్షణములు

కలిసియుండును. త్రిదోషములచే గలిగినకుష్ఠమున మూడుదోషములకు వేర్వేరుగ జెప్పిన లక్షణము లన్నియు సంకరముగ జేరియుండును.

ఇచ్చట వాతాదికుష్ఠముల భేదమును గమనించునప్పుడు, వాతాదులకు వేరువేర చెప్పిన ఖరత్వాది భేదములబట్టి వాతికాది కుష్ఠభేదములను, ఆయాకుష్ఠములకు వేరువేరుగ జెప్పబడిన ప్రత్యేకలక్షణములబట్టి వాతాదిదోషసంబంధమును గమనించి నిర్ణయించవలెను. ఈవిషయము చరకమున నిట్లుపదేశింపబడెను:—"కుష్ఠవిశేషైర్దోషాః, దోషవిశేషైః పునశ్చ కుష్ఠాని, జ్ఞాయన్తే తే హేతుం హేతుస్తాంశ్చ ప్రకాశయతి" (చరక. చి. అ. ౭) కుష్ఠవిశేషములచే దోషవిశేషములను, దోషవిశేషములచే కుష్ఠభేదములను జ్ఞాప్యజ్ఞాపకసంబంధము ననుసరించి నిర్ణయింపవలెనని ముఖ్యభావము.

రసాదిసప్తధాతుగతకుష్ఠములు; అందు రసగతకుష్ఠము.

త్వక్స్థే వైవర్ణ్యమఙ్గేషు కుష్ఠే రౌక్ష్యం చ జాయతే. 25
త్వక్స్వాపో రోమహర్షశ్చ స్వేదస్యాఽతిప్రవర్తనం,

కుష్ఠము చర్మమునందలి రసధాతువున జేరినపుడు అవయవములయందెల్ల వర్ణము మారును. చర్మముపై జిడ్డులేక రూక్షముగ నుండును. చర్మమున స్పర్శజ్ఞానము చెడిపోవును. వెంట్రుకలు నిక్కబొడిచి యుండును. చెమ్మట విశేషముగ గారుచుండును.

రక్తగతకుష్ఠము.

కండూర్విపూయకశ్చైవ కుష్ఠే శోణితసంశ్రితే. 26

కుష్ఠము రక్తము నాశ్రయించినపుడు అధికముగ చీము గారుచు ఓర్వరాని దురద కల్గియుండును.

మాంసగతకుష్ఠము.

బాహుల్యం వక్త్రశోషశ్చ కార్కశ్యం పిటికోద్గమః,
తోదః స్ఫోటస్థిరత్వం చ కుష్ఠే మాంససమాశ్రితే. 27

కుష్ఠము మాంసము నాశ్రయించినపుడు శరీరమునందెల్ల విశేషముగ వ్యాపించును. నోరు చెమ్మలేక యెండును. చేత తాకినపుడు కర్కశముగ నుండును. బొబ్బలు కలుగును. సూదుల బొడిచినట్లు పోటు బుట్టును. పగులును. కఠినముగ నుండును.

మేదోగతకుష్ఠలక్షణము.

కౌణ్యం గతిక్షయోఽఙ్గానాం సమ్భేదః క్షతసర్పణమ్,
మేదస్థానగతే లిఙ్గం ప్రాగుక్తాని తథైవ చ. 28

కుష్ఠము మేదస్సునాశ్రయించినపుడు హస్తపాదాదులు వక్రములై చేష్టలయందసమర్థములై యుండును, పగులును. వ్రణములు పైలుదేరును. ఇదిగాక పైజెప్పబడిన లక్షణములన్నియు కల్గును.

అస్థి-మజ్జగతకుష్ఠము.

నాసాభఙ్గోఽక్షిరాగశ్చ క్షతేషు వ్రణసమ్భవః,
స్వరోపఘాతశ్చ భవేదస్థిమజ్జసమాశ్రితే. 29

కుష్ఠము అస్థులను మజ్జను ఆశ్రయించినపుడు ముక్కు నాసాట చెడి యణగి రూపుచెడును. కన్ను లెఱ్ఱనగును. వ్రణములయందు పురుగులు బుట్టును. కంఠస్వరము బొత్తుగ చెడి మారును.

శుక్రగతకుష్ఠము.

దమ్పత్యోః కుష్ఠబాహుల్యాద్దుష్టశోణితశుక్రయోః,
యదపత్యం తయోర్జాతం జ్ఞేయం తదపి కుష్ఠితమ్. 30

దంపతుల కిద్దరికైనను ఒకరికైనను కుష్ఠవ్యాధి కల్గియుండునెడ వారి శుక్రశోణితములు రెండును చెడి యుండును. కావున వారికి జనించిన సంతతికి కుష్ఠవ్యాధి పుట్టుకతోనే యనుసరించి యుండును.

ఇచ్చట అపిశబ్దమువలన శుక్రమున కుష్ఠము జేరియున్నపుడు పైజెప్పిన లక్షణములుకూడ కల్గునని యెఱుంగునది.

సాధ్యాఽసాధ్యకుష్ఠనిర్ణయము.

సాధ్యం త్వగ్రక్తమాంసస్థం వాతశ్లేష్మాధికం చ యత్;
మేదసి ద్వన్ద్వజం యాప్యం; వర్జ్యం మజ్జాస్థిసంశ్రితమ్. 31

చర్మమును రక్తమును మాంసమును ఆశ్రయించిన కుష్ఠంబులును, వాతకఫము లధికముగ నుండు కుష్ఠములును సాధ్యములు. మేదస్సున జనించిన కుష్ఠంబును, ద్విదోషోల్బణమున జనించినకుష్ఠంబును యాప్యములు. మజ్జను అస్థులను ఆశ్రయించిన కుష్ఠములు మిక్కిలి యసాధ్యములు.

కొన్నియసాధ్యలక్షణములు.

క్రిమ్యుత్తర్షాహమన్దాగ్నిసంయుక్తం యత్త్రిదోషజం,
ప్రభిన్నం ప్రస్రుతాఙ్గం చ రక్తనేత్రం హతస్వరమ్. 32
పఞ్చకర్మగుణాతీతం కుష్ఠం హన్తీహ మానవం,

పురుగులుకలిగి లోపల మంటబుట్టి జఠరాగ్ని మందగించియున్న కుష్ఠంబును, త్రిదోషప్రకోపమున గల్గిన కుష్ఠంబును, పగిలి నీరుగారుచుండు కుష్ఠంబును, కన్ను లెఱ్ఱనై కంఠస్వరము చెడియుండు కుష్ఠంబును, వమన విరేచనాది పంచకర్మల జేయవలను పడనిస్థితియందుండు కుష్ఠంబును రోగిని తప్పక చంపును. కావున నివియన్నియు నసాధ్యములు.

వాగ్భటాచార్యుడు సాధ్యాసాధ్యముల నిట్లు నిర్దేశించెను:—"సర్వదోషోల్బణం త్యజేత్, రిష్టోక్తం యచ్చ యచ్చాస్థిమజ్జశుక్రసమాశ్రయమ్; యాప్యం మేదోగతం; కృచ్ఛ్రం పిత్తద్వన్ద్వాస్రమాంసగమ్; అకృచ్ఛ్రం కఫవాతాఢ్యం త్వక్స్థమేకమలం చ యత్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౪. శ్లో. ౩౧, ౩౨.) త్రిదోషసన్నిపాతమున జనించిన కుష్ఠంబును వికృతివిజ్ఞానీయమున జెప్పిన అవయవము లూడిపడుట మున్నగు నరిష్టలక్షణములు కలిగిన కుష్ఠంబులును, అస్థినైనను, మజ్జనైనను, శుక్రమునైనను జేరిన కుష్ఠంబును అసాధ్యములు; కావున చికిత్స జేయఁజనదు. మేదోగతమైన కుష్ఠము మాత్రము యాప్యము. పిత్తములో గూడిన ద్వంద్వముల (పిత్తవాత, పిత్తకఫముల)చే గల్గినకుష్ఠంబులును, రక్తమునైనను మాంసమునైనను జేరినకుష్ఠంబులును కృచ్ఛ్రసాధ్యములు. కఫవాతముల యుల్బణమున జనించినకుష్ఠంబును, చర్మము నాశ్రయించిన కుష్ఠంబును, వాతాదులలో నొక్కొకదోష మధికముగ నుండి జనించిన కుష్ఠములు మూడును సుఖసాధ్యములు అని భావము. వీరిమతమున దూష్యములలో త్వక్కు నాశ్రయించినది యొకటిమాత్రము సాధ్యమని చెప్పబడినది. ప్రకృతమూలకారుడు రక్తమాంసముల నాశ్రయించినది కూడ సాధ్యము లని చెప్పెను. ఇట్టిభేదము ప్రకృతికాలాదిభేదము ననుసరించి యుండునని యూహింపదగును.

వాతికాదికుష్ఠవిభాగము.

వాతేన కుష్ఠం కాపాలం, పిత్తేనౌదుమ్బరం, కఫాత్. 33
మణ్డలాఖ్యం, విచర్చీ చ ఋశ్యాఖ్యం వాతపిత్తజం,
చర్మైకకుష్ఠం కిటిభం సిధ్మాలసవిపాదికాః. 34
వాతశ్లేష్మోద్భవాః; శ్లేష్మపిత్తాద్దద్రుశతారుషీ,
పుణ్డరీకం సవిస్ఫోటం పామా చర్మదలం తథా. 35
సర్వైస్స్యాత్ కాకణం

కపాలకుష్ఠము వాతముచేతను, ఔదుంబరకుష్ఠము పిత్తముచేతను, మండలకుష్ఠము కఫముచేతను జనించును. (ఇవి యేకదోషజములు) విచర్చిక, ఋశ్యజిహ్వములను

రెండు కుష్ఠములును వాతపిత్తములచే గల్గును. చర్మకుష్ఠము, ఏకకుష్ఠము, కిటిభకుష్ఠము, సిధ్మకుష్ఠము, అలసకుష్ఠము, విపాదికకుష్ఠము అను నీయేడును వాతకఫములచే జనించును. దద్రుకుష్ఠము, శతారుకుష్ఠము, పుండరీకము, విస్ఫోటము, పామ, చర్మదలము, అను నీయాఱుకుష్ఠంబులును కఫపిత్తములచే గల్గును. (విచర్చిక మొదలు చర్మదలమువరకుం గలకుష్ఠములు పదునాల్గును ద్విదోషజములు). కాకణకుష్ఠము మాత్రము త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గును.

మహాకుష్ఠములు.

పూర్వత్రికం దద్రుసకాకణం,
పుణ్డరీకర్శ్యజిహ్వే చ మహాకుష్ఠాని సప్త తు. 36

పైకుష్ఠములలో తొలుత జెప్పిన, కపాల - ఔదుంబర-మండలంబు లనుమూడు కుష్ఠములును, దద్రు - కాకణ - పుండరీక - ఋశ్యజిహ్వంబు లను నాల్గుకుష్ఠములును జేరి యేడుకుష్ఠంబులును మహాకుష్ఠము లని చెప్పబడును. (తక్కిన పదునొకండుకుష్ఠములును క్షుద్రకుష్ఠములని భావము.)

మహాకుష్ఠములనః—రసాదిధాతువులను శీఘ్రముగ వ్యాపించుచు ననేకదోషములచే జనించి పలుతెరంగులైన చికిత్సలకు సాధ్యముకానివి మహాకుష్ఠములు. దీనికి వ్యతిరేకమైనవి క్షుద్రకుష్ఠములు (ఇత్తెరంగున పదునెనిమిది కుష్ఠంబులును సవిస్తరముగ జెప్పబడినది.)

శ్విత్రసామాన్యలక్షణము.

కుష్ఠైకసంభవం శ్విత్రం కిలాసం దారుణం భవేత్,
నిర్దిష్టమపరిస్రావి త్రిధాతూద్భవసంశ్రయమ్. 37

కుష్ఠమునకు సమానమైన యుత్పత్తికల్గినది శ్విత్రము. ఇయ్యది కిలాసము దారుణము నని చెప్పబడును. ఇది కుష్ఠమువలె స్రావములేక యుండును. ఇది కుష్ఠములకన్న శ్విత్రమున విశేషము. వాతపిత్తకఫము లనుమూడుదోషములచేత రక్తమాంస మేదస్సు లను ధాతువులమూడిటి నాశ్రయించి పుట్టును.

"త్రిధాతూద్భవసంశ్రయం" అన్నచోట ధాతుశబ్దముచేత వాతపిత్తకఫరూపములైన మూడుదోషంబులు రక్తమాంసమేదోరూపములైన మూడుధాతువులును గ్రహింపబడును. అట్టిధాతుశబ్దమును 'ఉద్భవ - సంశ్రయ' అనుపదములలో వేరువేర గూర్చి

వచో ధాతురూపములగు వాత-పిత్త-కఫములచేత, ధాతురూపములగు రక్తమాంసమేదస్సుల మూటిని నాశ్రయించి పుట్టునది కుష్ఠమని ఫలితార్థము. "ధారణాద్ధాతవస్స్మృతాః" అని చెప్పినప్రకారము శరీరమును ధరించుటంజేసి వాతపిత్తకఫములు గూడ ధాతుశబ్దముచే జెప్పంబడును. కావున నిచ్చట దోషములు గూడ ధాతుశబ్దముచే వాచ్యములు.

మరియు చరకమున శ్విత్రము జనించుటకు కారణము లిట్లు చెప్పబడినవి:— "వచాంస్యతథ్యాని కృతఘ్నభావో నిన్దా గురూణాం గురుధర్షణం చ, పాపక్రియా పూర్వకృతం చ కర్మ హేతుః కిలాసస్య, విరోధిచాన్నమ్" (చ. చి. అ. ౭) వినవహింపరాని మాటలమాట్లాడుట, ఇతరులు తమకుచేసిన యుపకారమును మరచి వారికి బదులుగ నపకారముచేయుట, గురువులు, తలిదండ్రులు, గుణాధికులు మున్నగు పెద్దల నిందించి ధిక్కరించుట; ఇతరములగు గోవధాదిపాపకర్మములచేయుట, పూర్వజన్మకృతపాపకర్మవాసనాబలము అను నీకారణములచే శ్విత్రము జనించునని భావము. "కుష్ఠైకసంభవం శ్విత్రం" అని చెప్పుటచేత పైజెప్పబడిన యష్టాదశకుష్ఠములకును ఇవియే కారణములగు నని యెఱుంగునది. మరియు—"వచాంస్యతథ్యాని" అని సామాన్యముగ జెప్పి "పూర్వకృతంచ కర్మ" అని చెప్పుటచేత, అపథ్యవచనాదులు ఈజన్మమున జేయబడినను కుష్ఠకారణములగునని యెఱుంగునది. "అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవ ఫలమశ్నుతే" అను నార్షవచనప్రకారము ఈజన్మమునజేసిన క్రూరకర్మము బలిష్ఠమైనచో నిప్పుడే దానిఫలమనుభవించకతప్పదని యెఱుంగునది.

శ్విత్రములకు దోషదూష్యసంబంధమున గల్గువర్ణభేదములు.

వాతాద్రూక్షారుణం, పిత్తాత్తామ్రం కమలపత్రవత్,
సదాహం రోమవిధ్వంసి; కఫాచ్ఛ్వేతం ఘనం గురు. 38
సకండూరం క్రమాద్రక్తమాంసమేదస్సు చాదిశేత్,

వాతము ప్రకోపించి రక్తము నాశ్రయించిన శ్విత్రమును కల్గించును. ఇది జిడ్డులేక గరగరలాడుచు, అరుణవర్ణంబై యుండును. పిత్తముచేత మాంసము నాశ్రయించిన శ్విత్రము కల్గును. ఇది తామరరేకువలె తామ్రవర్ణమై మంటతోగూడి యుండును. శరీరమునందలి రోమములను రాలునట్లు చేయును. కఫముచేత మేదస్సు నాశ్రయించిన శ్విత్రము కల్గును. ఇది తెల్లగ నుండును. ఘనమై బరువుగలిగి మిక్కిలి జిలతోగూడి యుండును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెఱుంగునది:—"క్రమాద్రక్తమాంసమేదస్సు చాదిశేత్" అనువాక్యముచేత వాతపిత్తకఫములకును, రక్తమాంసమేదస్సులకును యథాసంఖ్యమును జెప్పియున్నదికావున వాతముచేత రక్తము నాశ్రయించి అరుణవర్ణమైనశ్విత్రము జనించుననియు, పిత్తముచేత మాంసము నాశ్రయించి తామ్రవర్ణమైన శ్విత్రము జనించుననియు, కఫముచేత మేదస్సు నాశ్రయించి శ్వేతవర్ణమైన శ్విత్రము జనించుననియు నెఱుంగునది. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది.—"దోషే రక్తాశ్రితే రక్తం, తామ్రం మాంససమాశ్రితే, శ్వేతం మేదస్థితే శ్విత్రం, గురు తచ్చోత్తరోత్తరమ్" (చరక. చి. అ. ౭.) దోషము రక్తమునాశ్రయించునపుడు రక్తవర్ణంబును, మాంసమును ఆశ్రయించినపుడు తామ్రవర్ణంబును, మేదస్సు నాశ్రయించినపుడు శ్వేతవర్ణంబును నైనశ్విత్రము జనించును. ఈమూటిలో నొకటికన్ననొకటి బలిష్ఠమై యుండును.

శ్విత్రమునకు కృచ్ఛ్రత్వము.

వర్ణేనైవేదృగుభయం, కృచ్ఛ్రం తచ్చోత్తరోత్తరమ్. 39

పైజెప్పిన శ్విత్రమునకు పైశ్లోకమున జెప్పిన పద్ధతి ననుసరించి దానివర్ణమును బట్టియే దోషదూష్యములరెంటితో సంబంధమును నిర్ణయించునది. (శ్విత్రము రక్తవర్ణమై యుండునేని వాతముచేత రక్తమునాశ్రయించి పుట్టినదనియు, తామ్రవర్ణమైయున్నచో పిత్తముచేత మాంసమునాశ్రయించి జనించినదనియు, తెల్లగనుండునేని కఫముచేత మేదస్సు నాశ్రయించి పుట్టినదనియు నెఱుంగవలెనుగాని వర్ణాంతరము గల్గునని గాని, దోషదూష్యసంబంధము వేరువిధముగ మారుననిగాని యూహింపవలదని భావము.) పైజెప్పిన రీతిగ జనించినది మూడును ఒకదానికన్ననొకటి మిక్కిలి కృచ్ఛ్రసాధ్యము. వాతముచే రక్తము నాశ్రయించి రక్తవర్ణమై జనించిన శ్విత్రమునకన్న, పిత్తముచే మాంసము నాశ్రయించి తామ్రవర్ణముగ జనించినశ్విత్రంబును, దానికన్న కఫముచేత మేదస్సు నాశ్రయించి జనించినశ్వేతవర్ణమైన శ్విత్రంబును మిక్కిలి యసాధ్యమని భావము. శ్విత్రభేదములను భోజుం డిట్లు నిరూపించెను:—"శ్విత్రం తు ద్వివిధం ప్రోక్తం దోషజం వ్రణజం తథా, తత్ర మిథ్యోపచారాద్ధి వ్రణస్య వ్రణజం స్మృతం. దోషజం తు ద్విధా ప్రోక్తం ఆత్మజం పరజం తథా, పరసంస్కారసంస్పర్శాద్యత్తత్పరజముచ్యతే. తదాత్మజం విజానీయా ద్యద్దేహేష్వనిలాదిజమ్" దోషజము, వ్రణజమునని శ్విత్రము రెండువిధములు. అందు వ్రణముకల్గినపుడు తగినచికిత్స జేయకపోవుటచే కల్గినమచ్చ రక్తాదివర్ణములు కల్గియున్నచో నయ్యది వ్రణజము. దోషజము ఆత్మజమనియు, పరజమనియు రెండువిధములు. అందు శ్విత్రము కల్గినవాని యుపచారముల జేయుట మున్నగుకారణములచే వాని

సంబంధమునం జేసి సాంక్రామికముగ గల్గినది పరజము. తనశరీరమున వాతాదిదోషములచే జనించినశ్విత్రము ఆత్మజము.

సాధ్యాసాధ్యశ్విత్రనిర్ణయము.

అశుక్లరోమాఽబహులమసంశ్లిష్టం మిథో నవమ్,
అనగ్నిదగ్ధజం సాధ్యం శ్విత్రం; వర్జ్యమతోఽన్యథా. 40
గుహ్యపాదతలౌష్ఠేషు జాతమప్యచిరన్తనం,
వర్జనీయం విశేషేణ కిలాసం సిద్ధిమిచ్ఛతా. 41

శ్విత్రపుమచ్చయందలి వెండ్రుకలు తెల్లబడక నల్లనై యున్నను, చర్మము స్థూలముగాక పలుచనై యున్నను, మచ్చలు ఒకటితో నొకటి కలియక విడివిడిగనున్నను, నిప్పున కాలినది కాకున్నను, సంవత్సరకాలమునకు లోపుగ బుట్టినను, అట్టి శ్విత్రము చికిత్సచే సాధింపందగియుండును. ఈపేర్కొనంబడిన లక్షణములకు వ్యతిరేకముగ మచ్చయందు వెండ్రుకలు తెల్లబడినదియు, ఘనమైనదియు, మచ్చ లొండొంటగలిసినదియు, చిరకాలము ననుసరించినదియు, నిప్పున కాలినదియు నగుశ్విత్రము అసాధ్యము. మరియు గుహ్యమునందును, అరకాలునందును, పెదవులయందును పుట్టినశ్విత్రము నవీనముగ జనించినదైనను నివర్తికానేరదు; కావున యశమును గోరువైద్యుడు చికిత్సజేయక విడచుట మంచిది. ఇచ్చట పాదతల అనునది హస్తములకుగూడ నుపలక్షకముగాన అరచేతులయందు గల్గుశ్విత్రముకూడ నసాధ్యము. 'వర్జ్యమతోఽన్యథా' అనుదానికి సరియైన లక్షణములను తంత్రాంతరమున నిట్లుచెప్పియున్నది.—"యచ్ఛుక్లరోమబహులం యత్సంలగ్నం పరస్పరమ్, యచ్చ వర్షగణోపేతం తచ్ఛ్విత్రం నైవ సిధ్యతి" దీని యర్థము నేపైనజెప్పియున్నది.

సాంక్రామికవ్యాధులు.

ప్రసఙ్గాద్గాత్రసంస్పర్శాన్నిశ్వాసాత్సహభోజనాత్,
ఏకశయ్యాసనాచ్చైవ వస్త్రమాల్యానులేపనాత్. 42
కుష్ఠం జ్వరశ్చ శోషశ్చ నేత్రాభిష్యన్ద ఏవ చ,
ఔపసర్గికరోగాశ్చ సఙ్క్రామన్తి నరాన్నరమ్. 43

కుష్ఠము, జ్వరము, క్షయము, నేత్రరోగములు, పిశాచబ్రహ్మరాక్షసాదులచే గల్గువ్యాధులు ఇవి యన్నియు ఈవ్యాధులు కలవారితో సంభోగము చేసినను, వారిశరీరమును స్పృశించినను, వారినిశ్వాసపుగాలి సోకినను, వారితో సహపంక్తిగ భుజించినను, వారితో

నొకశయ్యపై బరుండినను, ఒకయాస్తరణమున గూర్చున్నను, వారుధరించువస్త్రములు పుష్పమాలికలు చందనము మున్నగువాని నుపయోగించినను, పైజెప్పిన వ్యాధులు తప్పక యొకరినుండి మరియొకరికి పరంపరగ వచ్చుచుండును. (కావున పైజెప్పినవ్యాధులుకల వారితో నేలాటిసంబంధమును జేయక మానియుండుట ముఖ్యకర్తవ్యము.)

మరియు "అక్షిరోగోఽప్యపస్మారః క్షయః కుష్ఠం మసూరికా, దర్శనాత్ స్పర్శనాద్దానాత్సంక్రామన్తి నరాన్నరమ్" అని తంత్రాంతరమున జెప్పియున్నదికావున, నేత్రరోగము, అపస్మారము, క్షయము, కుష్ఠము, మసూరిక ఈవ్యాధులు కలవారితో దర్శనస్పర్శనదానాదిసంబంధముల జేయుట యనర్థదాయకము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
కుష్ఠనిదానం సమాప్తమ్.

---

౫౦. శీతపిత్త-ఉదర్ద-కోఠనిదానమ్.

శీతపిత్తాదులు మూడును కుష్ఠమువలెనె త్రిదోషములచే జనించి, చర్మమును జేరచునవి కావున కుష్ఠమును జెప్పినపిదప శీతపిత్త-ఉదర్ద-కోఠనిదానముల జెప్పుట:—

శీతపిత్తసంప్రాప్తి.

శీతమారుతసంస్పర్శాత్ప్రదుష్టౌ కఫమారుతౌ,
పిత్తేన సహ సంభూయ బహిరన్తర్విసర్పతః 1

మంచును గాలియు విశేషముగ శరీరమునకు సోకుటచేత, కఫంబును వాతంబును ప్రకోపమునొంది, ప్రకోపమునొందిన పిత్తముతో గలిసి, శరీరమున లోభాగమునను వెలిప్రక్కను అంతట వ్యాపించును. దానంజేసి చర్మము వర్ణముమారి చెడును. ఇది శీతపిత్తమని చెప్పబడును.

శీతపిత్తాదిపూర్వరూపములు.

పిపాసాఽరుచిహృల్లాసదేహసాదాఙ్గగౌరవమ్,
రక్తలోచనతా తేషాం పూర్వరూపస్య లక్షణమ్. 2

దప్పి, అరోచకము, ఓకరింతలు, శరీరము కృశించుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, కన్ను లెఱ్ఱనైయుండుట ఇవియన్నియు శీతపిత్తాదుల మూడిటియందును గల్గు పూర్వరూపములు.

శీతపిత్తోదర్దలక్షణములు.

వరటీదష్టసంస్థానః శోథస్సంజాయతే బహిః,
సకణ్డూస్తోదబహుళః ఛర్దిజ్వరవిదాహవాన్. 3
ఉదర్దమితి తం విద్యాచ్ఛీతపిత్తమథాపరే,
వాతాధికం శీతపిత్తముదర్దస్తు కఫాధికః. 4

కణుదురీగెలు కుట్టినవిధముగ శరీరమునందు దద్దులుగ వాపుకల్గి అధికమైన దురదయు సూదులబొడిచినవిధముగ పోటును కల్గి వాంతియు జ్వరంబును మిక్కిలిమంటయు కల్గినయెడ నుదర్దమనియు, శీతపిత్తమనియు చెప్పబడును. ఇది త్రిదోషముల ప్రకోప

మున జనించినను దోషముల మూడిటిలో వాతం బధికముగ నున్నచో శీతపిత్తమనియు, కఫంబధికముగ నున్నచో నుదర్దమనియు నెఱుంగునది.

ఉదర్దవిశేషలక్షణములు.

సోత్సఙ్గైశ్చ సరాగైశ్చ కణ్డూమద్భిశ్చ మణ్డలైః,
శైశిరః కఫజో వ్యాధిః ఉదర్ద ఇతి కీర్తితః. 5

దద్దులు గుండ్రనై చుట్టును ఉన్నతమై నడుమ పల్లమై యుండుదద్దులు కల్గిన నుదర్దమనబడును. ఈవ్యాధి మంచుకాలమున కఫము ప్రకోపించుటచే గల్గును.

కోఠలక్షణము.

అసమ్యగ్వమనోదీర్ణపిత్తశ్లేష్మాఽన్ననిగ్రహైః,
మణ్డలాని సకణ్డూని రాగవన్తి బహూని చ,
ఉత్కోఠస్సానుబన్ధశ్చ కోఠ ఇత్యభిధీయతే. 6

వమనరూపమైన శోధనచికిత్స జేసికొనునపుడు వమనము చక్కగకాక దోషము సశేషముగ నుండునపుడు, దానంజేసి ప్రకోపించిన కఫపిత్తంబులచేనైనను, భుజింపబడిన యన్నంబును వమనౌషధముచేత నూర్ధ్వముఖముగ ప్రేరితమై వెలుపలకు రాచున్నపుడు దానిని వెడలనీయక నిరోధించినను, దురదతోగూడి యెఱ్ఱనై మండలాకారములుగ నుండుదద్దులనేకములు శరీరముపై బుట్టును. ఇది యుత్కోఠమనబడును. ఇవియే అప్పుడప్పుడు కల్గి తనంతనే శమించుచున్నయెడ కోఠమనబడును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
శీతపిత్త-ఉదర్ద-కోఠనిదానం సమాప్తమ్.

---

౫౧. అమ్లపిత్తనిదానమ్.

కోఠనిదానమున కఫపిత్తములు ప్రధానములుగ జెప్పబడినది కావున అట్టి కఫపిత్తములసంసర్గమున గల్గు అమ్లపిత్తనిదానమును కోఠనిదానానంతరము జెప్పుట.—

అమ్లపిత్తసంప్రాప్తి.

విరుద్ధదుష్టామ్లవిదాహిపిత్త
ప్రకోపిపానాన్నభుజో విదగ్ధమ్,
పిత్తం స్వహేతూపచితం పురా య
త్తదమ్లపిత్తం ప్రవదన్తి సన్తః. 1

పరస్పరవిరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగ జేర్చి భుజించుట, చెడినయన్నమును భుజించుట, పులుపుకలపదార్థముల భుజించుట, మంటబుట్టించు ఆహారములు మున్నగు పదార్థముల భుజించుట, పిత్తమును ప్రకోపింపజేయునన్న పానముల సేవించుట, ఈ కారణములచేత అంతకుమునుపే వర్షాకాలమున ఋతుస్వభావమునంజేసి స్వస్థానముననే వృద్ధి నొందియున్న పిత్తమును ప్రకోపింపజేయును. ఇది యమ్లపిత్తమని చెప్పబడును.

అమ్లపిత్తసామాన్యలక్షణము.

అవిపాకక్లమోత్క్లేశతిక్తామ్లోద్గారగౌరవైః,
హృత్కణ్ఠదాహారుచిభిశ్చామ్లపిత్తం వదేద్భిషక్. 2

ఆహారము జీర్ణముగాకుండుట, బడలిక, ఓకలింతలు వచ్చుట, చేదుగను పుల్లగను త్రేపులు వచ్చుట, ఒడలు బరువుగనుండుట, రొమ్మునందును గొంతునందును మంట బుట్టుట, అరోచకము, ఈలక్షణము కల్గినది యమ్లపిత్తమని యెరుంగునది.

అధోగతామ్లపిత్తలక్షణము.

తృడ్దాహమూర్ఛాభ్రమమోహకారి
ప్రయాత్యధో వా వివిధప్రకారమ్,

హృల్లాసకోఠానలసాదహర్ష
స్వేదాఙ్గపీతత్వకరం కదాచిత్. 3

దప్పి, తాపము, మూర్ఛ, ఒడలుదిరుగుట, చిత్తభ్రమము, నోట నీరూరుట, శరీరముపైదద్దులు పుట్టుట, అగ్నిమాంద్యము, రోమాంచము కల్గుట, ఒడలిపై జెమటబుట్టుట, శరీరముపచ్చగనుండుట ఇట్టిలక్షణముల గల్గించుచు మలాదులొకప్పుడు నానావిధములుగ వెడలినచో నధోగతామ్లపిత్తమని యెరుంగునది.

ఊర్ధ్వగతామ్లపిత్తము.

వాన్తం హరిత్పీతకనీలకృష్ణమారక్తరక్తాభమతీవ చామ్లం,
మాంసోదకాభం త్వతిపిచ్ఛిలాచ్ఛం శ్లేష్మానుజాతం వివిధం రసేన. 4
భుక్తే విదగ్ధే త్వథవాప్యభుక్తే కరోతి తిక్తామ్లవమిం కదాచిత్,
ఉద్గారమేవం విధమేవ కణ్ఠహృత్కుక్షిదాహం శిరసోరుజం చ. 5
కరచరణదాహమౌష్ణ్యం మహతీమరుచిం జ్వరం చ కఫపిత్తం,
జనయతి కణ్డూమండలపిటికాశతనిచితగాత్రరోగచయమ్. 6

అమ్లపిత్తము ఊర్ధ్వగతమగునపుడు ఆకుపచ్చరంగుగనైనను, పసుపురంగుగనైనను, నీలవర్ణముగనైనను, కృష్ణవర్ణముగనైనను, కొంచెము ఎరుపు కలిసినదైనను, రక్తమువలె నెఱ్ఱగనైనను, మాంసమును కడిగిననీటివలెనైనను రంగుకల్గి, మిక్కిలి పులిసి, పులుపెక్కిన రసము వాంతియగును. ఒకసమయమున మిక్కిలి పిచ్ఛిలమైన జిగటకల కఫముతో పులుపును తీపియున్నగు నానావిధరసములు కల్గినరసము వమనమగును. ఒకప్పుడు భుజించిన ఆహారపదార్థము జీర్ణంబైనను, భోజనముసేయకున్నను, చేదును పులుపును కలరసము వాంతియగును. చేదును పులుపును కలత్రేపులు వచ్చును. మరియు కంఠమునందును హృదయమునందును కుక్షియందును మంటపుట్టును. తలనొప్పి కల్గును. అరకాలులయందును, అరచేతులయందును మంటపుట్టును. లేక వేడికల్గును. అధికముగ నరోచకము కల్గును. జ్వరము వచ్చును. దేహముపైని దురదయు పొక్కులును బొబ్బలును మున్నగు ననేకరోగములు కల్గును. ఇదియన్నియు కఫపిత్తముల ప్రకోపమున గల్గును.

అమ్లపిత్తసాధ్యాదినిర్ణయము.

రోగోఽయమమ్లపిత్తాఖ్యో యత్నాత్సంసాధ్యతే నవః,
చిరోత్థితో భవేద్యాప్యః కృచ్ఛ్రసాధ్యస్స కస్యచిత్. 7

ఈయమ్లపిత్తమను రోగము నూతనముగ జనించినచో మిక్కిలి ప్రయత్నముతో దగినచికిత్స జేసినయెడ సాధ్యమగును. చిరకాలమునుండి యనుసరించి యున్నచో యాప్యమగును. అట్టియాప్యము గూడ దగినచికిత్స జేసి పథ్యాదులనియమము దప్పకుండినను కొంతవరకు కృచ్ఛ్రసాధ్యముగ నగును.

అమ్లపిత్తమున వాతకఫసంబంధము.

సానిలం సానిలకఫం సకఫం తచ్చ లక్షయేత్,
దోషలిఙ్గేన మతిమాన్ భిషఙ్మోహకరం హి తత్. 8

పైజెప్పిన యమ్లపిత్తము వాతముతోనైనను, వాతకఫములతోనైనను, కేవలము కఫముతోనైనను సంబంధముకల్గి జనించును. బుద్ధిమంతుడగు వైద్యుడు ఆయాదోషముల లక్షణమునుబట్టి గుర్తించి నిర్ణయించవలెను. ఈయమ్లపిత్తము వమనరూపముగ నూర్ధ్వభాగమునను, విరేచనరూపముగ నధోభాగమునను వ్యాపించును. కావున వైద్యుడు గుర్తింపలేక పొరబాటుపడును. కావున నట్టిపొరబాటులేక చక్కగ గుర్తింపవలెనని భావము.

వాతజామ్లపిత్తలక్షణము.

కమ్పప్రలాపమూర్ఛాచిమిచిమిగాత్రావసాదశూలాని,
తమసో దర్శనవిభ్రమప్రమోదహర్షాణ్యనిలకోపాత్. 9

వాతప్రకోపమునగల్గిన యమ్లపిత్తమున శరీరము వణకును. సంబంధములేక మాటలాడును. మూర్ఛగ్రమ్మును. శరీరము చిమచిమలాడుచుండును. కృశతనొందును. అచ్చటచ్చట నొప్పిపుట్టును. చీకటిమున్నవిధమున కన్నులు గానరాకుండును. చిత్తభ్రమము కల్గును. మిక్కిలి సంతోషము కల్గును. గగురుపాటు పుట్టును. (ఈలక్షణములన్నియు కల్గును.)

కఫజనితాऽమ్లపిత్తలక్షణము.

కఫనిష్ఠీవనగౌరవజడతారుచిశీతసాదవమిలేపాః,
దహనబలసాదకణ్డూనిద్రా చిహ్నం కఫానుగతే 10

కఫమున జనించిన యమ్లపిత్తమున నోట కఫము నుమియును. శరీరము బరువై మొద్దుబారియుండును. నోటికి రుచితెలియదు. ఒడలెల్ల చల్లనైయుండును. శరీరము కృశించును. వమనమగును. నోట కఫము పూసినట్లు బంకనగల్గియుండును. జాఠరాగ్ని బలంబును శరీరబలంబును నశించును. దురదపుట్టును. నిదుర విశేషముగ బట్టును.

వాతకఫజాऽమ్లపిత్తలక్షణము.

ఉభయమిదమేవ చిహ్నం మారుతకఫసమ్భవే భవత్యమ్లే,

వాతకఫములకు వేరువేరుగ పైజెప్పినలక్షణములన్నియు మిశ్రముగ నుండునది వాతకఫముల జనించిన యమ్లపిత్తమని యెరుంగునది.

శ్లేష్మపిత్తలక్షణము.

తిక్తామ్లకటూద్గారహృత్కుక్షికణ్ఠదాహకృత్. 11
భ్రమో మూర్ఛాऽరుచిశ్ఛర్దిరాలస్యం చ శిరోరుజా,
ప్రసేకో ముఖమాధుర్యం శ్లేష్మపిత్తస్య లక్షణమ్. 12

శ్లేష్మపిత్తమునందు త్రేపులు చేదుగను పుల్లగను కారముగను వెడలును. హృదయమునందును కడుపునందును కంఠమునందును మంటపుట్టును. చక్రముపై నున్నవాని వలె నొడలు తిరుగును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. నోట నరుచికల్గును. వాంతి యగును. పనుల జేయుటయం దలసముగ నుండును. తలనొప్పి కల్గును, నోట నీరువెడలును. నోరు తీపిగ నుండును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అమ్లపిత్తనిదానం సమాప్తమ్.

౫౨. విసర్పనిదానమ్.

విసర్పమనురోగము ముఖ్యముగ శరీరమునందలి రక్తము చెడుటచే గల్గును. "ఛర్దివేగప్రతీఘాతాత్ కాలే చానవసేచనాత్, శరత్కాలప్రభావాచ్చ శోణితం సంప్రదూష్యతి" (చ. సూ. అ. ౨౮) అనుచరకవచనమువలన వమనవేగమును నిరోధించుటచేత శరీరమునందలి రక్తము చెడునని తెలియుచున్నది. అమ్లపిత్తమున వాంతి ప్రబలముగ గల్గునని చెప్పబడినది. కాన అట్టి వమననిరోధమున గల్గురక్తదుష్టిచే జనించువిసర్పరోగమును అమ్లపిత్త నిదానమునకు పిమ్మట చెప్పుట.—

విసర్పము జనించుటకు కారణములు: అన్వర్థత.

లవణామ్లకటూష్ణాదిసంసేవాదోషకోపతః,
విసర్పస్సప్తధా జ్ఞేయః, సర్వతః పరిసర్పణాత్. 1

ఉప్పు, పులుపు, కారము, అను నీరసములు కలపదార్థములను, ఉష్ణముగనుండు పదార్థములను విశేషముగ సేవించుట మున్నగుకారణములచేత వాతపిత్తకఫములు ప్రకోపమునొంది యేడువిధములైన విసర్పములను కల్గించును. ఇయ్యది శరీరమున స్థాననియమములేక పలుతెరంగుల సంచరించుటంజేసి విసర్పమని చెప్పబడును.

చరకమున నీవిసర్పమనువ్యాధికి రెండువిధముల వ్యుత్పత్తిచే రెండునామముల నిట్లు చెప్పెను:—"వివిధం సర్పతి యతో విసర్పస్తేన సస్మృతః, పరిసర్పో ఽథ వా నామ్నా సర్వతః పరిసర్పణాత్" (చరక. చి. అ. ౨౧. శ్లో. ౧౧) ఈవ్యాధి పలుతెరంగుల శరీరమున వ్యాపించుటంజేసి విసర్పమనియు, శరీరమున స్థాననియమములేక అంకటను తనకిచ్చవచ్చినట్లు వ్యాపించుటంజేసి పరిసర్పంబనియు చెప్పంబడును. 'వివిధం సర్పతీతి—విసర్పః' 'పరితః (సర్వతః) సర్పతి (గచ్ఛతి) ఇతి—పరిసర్పః' అను వ్యుత్పత్తులచే పైజెప్పబడిన రెండువిధములగు అర్థంబులును, నామంబులును ఏర్పడును. శరీరమున స్థానము నియమములేక నానావిధములుగ వ్యాపించు క్రూరమైనవ్యాధి విసర్పమను సామాన్యలక్షణము ఈవ్యాధికి పేరుచేతనే యేర్పడును.

విసర్పభేదములు.

పృథక్త్రయస్త్రిభిశ్చైకః విసర్పాః ద్వన్ద్వజాస్త్రయః,
వాతికః పైత్తికశ్చైవ కఫజస్సాన్నిపాతికః. 2

చత్వార ఏతే వీసర్పాః వక్ష్యన్తే ద్వన్ద్వజాస్త్రయః,
ఆగ్నేయో వాతపిత్తాభ్యాం గ్రన్థ్యాఖ్యః కఫవాతజః. 3
యస్తు కర్దమకో ఘోరః స పిత్తకఫసమ్భవః,

వాతపిత్తకఫములు మూడును వేర్వేరుగను, అన్నియు కలిసియు, రెండేసిదోషములొకటిగజేరియు విసర్పముల గల్గించును. అందు వాతమున గల్గినది వాతికము, పిత్తమున గల్గినది పైత్తికము, కఫమున గల్గినది శ్లైష్మికము, మూడుదోషములును సమముగ ప్రకోపించి కల్గినది సాన్నిపాతికము, ద్వంద్వజములలో వాతపిత్తములచే గల్గినది ఆగ్నేయము, (అగ్నివిసర్పము) కఫవాతములచే జనించినది గ్రంథివిసర్పము, పిత్తకఫములచే జనించినది కర్దమము నని చెప్పబడును. ఇత్తెరంగున ఏకదోషజములు మూడును, సాన్నిపాతిక మొకటియు, ద్వంద్వజములు మూడును గలిసి విసర్పము ఏడువిధముల నుండును.

బాహ్యకారణములైన శస్త్రప్రహారాదులచే జనించినది క్షతజవిసర్ప మెందు అధికముగ గానవచ్చును. అయినను ఈవిసర్పలక్షణమును జెప్పునపుడు భోజుడు "పిత్తవీసర్పవల్లిఙ్గం తస్య శేషం వినిర్దిశేత్" అనువాక్యముచేత పిత్తవిసర్పలక్షణములు కల్గియుండునని చెప్పెను. కావున క్షతజవిసర్పము పైత్తిక విసర్పాంతర్భూతమని తలంచి ప్రకృతగ్రంథకారుడు "విసర్పస్సప్తధా జ్ఞేయః" అని యేడువిధములుగ పరిగణనము జేసెను.

విసర్పమున దోషదూష్యసంబంధము.

రక్తం లసీకా త్వఙ్మాంసం దూష్యం దోషాస్త్రయో మలాః. 4
విసర్పాణాం సముత్పత్తౌ విజ్ఞేయాస్సప్త ధాతవః,

రక్తము, లసీక(త్వగ్గతమైననీరు), చర్మము, మాంసము అను నీనాల్గుదూష్యములును, వాతపిత్తకఫము లనుమూడుదోషములును జేరి విసర్పములు జనించుటకు కారణములగును. (అనగా వాతపిత్తకఫములు మూడును రక్తలసీకాచర్మమాంసములనునట్టి నాల్గుధాతువుల నాశ్రయించి విసర్పముల గల్గించునని భావము.)

ఇచ్చట దోషములు మూడునుగూడ శరీరమును ధరించుటకు (నవస్థితియున్నపుడు) కారణములగుటంజేసి ధాతుశబ్దముచే జెప్పబడునుగాన దోషముల గూడ జేర్చి "సప్త ధాతవః" అని చెప్పబడెను. ఆదోషములే విగుణములైనపుడు శరీరమును మలినముగ (రోగాదుల గల్గించి) చేయునుగాన, మలములనియు జెప్పబడును; కావున "త్రయో మలాః" అని చెప్పబడెను.

మరియు విసర్పముల సంప్రాప్తిని సుశ్రుతు లిట్లుపదేశించిరిః—"త్వఙ్మాంసశోణితగతాః కుపితాస్తు దోషాః సర్వాఙ్గసారిణమసంస్థితమాత్మలిఙ్గమ్, కుర్వన్తి యం విస్తృతమున్నతమాశు శోఫం తం సర్వతో విసరణాచ్చ విసర్పమాహుః" దోషములు ఆయాకారణములచేత ప్రకుపితములై త్వఙ్మాంసరక్తముల నాశ్రయించి, శరీరమున నొక్కచోటనైన నిల్కడలేక సకలావయవములయందును సంచరించుస్వభావముగల్గి వ్యాపించునదియు, నున్నతమునై ఆయాదోషముల లక్షణములతోఁగూడిన వాపును అతిశీఘ్రముగ తటాలున గల్గించును. ఇది నల్దెసల వ్యాపించుస్వభావము గల్గుటంజేసి విసర్పమని చెప్పబడును.

మరియు విసర్పములకు బాహ్యాంతర్భేదముల నిట్లు చరకాచార్యులు చెప్పిరి:— "బహిఃశ్రితః శ్రితశ్చాన్తస్తథా చోభయసంశ్రితః, విసర్పో బలమేతేషాం జ్ఞేయం గురు యథోత్తరమ్" (చరక. చి. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౩) ప్రకుపితము లగుదోషములు శరీరమునందలి బాహ్యస్థానము నాశ్రయించి విసర్పమును గల్గించినది బాహ్యవిసర్పము. శరీరమునందలి లోభాగము నాశ్రయించి ప్రకుపితములై విసర్పమును గల్గించిన నది అంతర్విసర్పము. బాహ్యాంతర్భాగముల రెండిటి నాశ్రయించి విసర్పమును గల్గించిన నది యుభయాశ్రితము. ఈమూడిటిలో బాహ్యమునకన్న నాంతరవిసర్పంబును, దానికన్న నుభయాశ్రితంబును నొకదానికన్న నొకటి బలవత్తరమై యుండును.

బాహ్యాది విసర్పలక్షణములు వాగ్భటునిచే నిట్లు చెప్పబడియె:— "విద్యాత్తత్రాన్తరాశ్రయం, మర్మోపతాపాత్సంమోహాత్ అయనానాం విఘట్టనాత్, తృష్ణాతియోగాద్వేగానాం విషమం చ ప్రవర్తనాత్, ఆశు చాగ్నిబలభ్రంశాత్ అతో బాహ్యం విపర్యయమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౪౫-౪౬) హృదయము మున్నగుమర్మములయందు సంతాపముగల్గుట, మూర్ఛజనించుట, చెవులు ముక్కులు మున్నగుస్థానములయందు విశేషముగ నదరుపాటుకల్గుట, అధికముగ దప్పికల్గుట, మలమూత్రవాతాది వేగము సరళముగ ప్రవర్తింపక విషమముగ వెడలుట, జఠరాగ్నియు శరీరబలంబును అతిశీఘ్రముగ నశించుట, ఈలక్షణములు గానవచ్చినయెడ విసర్పము అంతరాశ్రయమని యెఱుంగునది. పైజెప్పినలక్షణములకన్న విపరీతములగు లక్షణములు కల్గినవాడు బాహ్యాశ్రయమనియు నెఱుంగునది. పైజెప్పిన లక్షణములన్నియు వ్యామిశ్రములుగ నున్నచో నుభయాశ్రయమని భావము.

మరియు చరకమున "బహిర్మార్గాశ్రితం సాధ్యం అసాధ్యముభయాశ్రితమ్, విసర్పం దారుణం విద్యాత్సుకృచ్ఛ్రం త్వన్తరాశ్రయమ్" (చరక. చి. అ. ౨౧. శ్లో. ౪౨) అని చెప్పియుండుటంజేసి బాహ్యమార్గము నాశ్రయించిన విసర్పము సాధ్యమనియు, బాహ్యాంతర్భాగముల రెంటినాశ్రయించినది యసాధ్యమనియు, అంతరాశ్రితము కృచ్ఛ్రసాధ్యమనియు నెఱుంగునది.

వాతికవిసర్పలక్షణము.

తత్ర వాతాత్పరీసర్పో వాతజ్వరసమవ్యథః. 5
శోథస్ఫురణనిస్తోదభేదాయాసార్తిహర్షవాన్,

వాతప్రకోపమున జనించిన విసర్పమునందు వాతజ్వరమున గల్గు బాధలు కల్గును. మరియు నెచ్చట విసర్పము వ్యాపించునో అచ్చట వాపు కల్గును. ఆవాపు అదరును. సూదులబొడిచినట్లును పగులదీయునట్లును పోటును నొప్పియు కల్గును. ఆయాసము కల్గును. నొప్పిపుట్టును. అచ్చోట రోమములు నిట్రబొడిచియుండును.

పైత్తికవిసర్పలక్షణములు.

పిత్తాద్ద్రుతగతిః పిత్తజ్వరలిఙ్గోఽతిలోహితః. 6

పిత్తప్రకోపమున జనించినవిసర్పమున అతిశీఘ్రముగ నొకచోటనుండి యింకొకచోటికి బోవుచుండును. పిత్తజ్వరమునకు సమానములగు లక్షణములు కలిగియుండును. మిక్కిలి యెఱ్ఱనై యుండును.

కఫజవిసర్పలక్షణము.

కఫాత్కణ్డూయుతః స్నిగ్ధః కఫజ్వరసమానరుక్,

కఫప్రకోపమునగల్గిన విసర్పమున దురదకల్గి స్నిగ్ధముగనుండును. కఫజ్వరమునకు సమానలక్షణములు కల్గును.

ఇచ్చట జ్వరప్రకరణమున జెప్పిన వాతాది జ్వరలక్షణములు ఆయావిసర్పమున గూడ జనించును. అవిగాక పై జెప్పబడిన విశేషలక్షణములు గూడ కల్గును. అని యెఱుంగునది.

సాన్నిపాతికవిసర్పలక్షణము.

సన్నిపాతసముత్థశ్చ సర్వలిఙ్గసమన్వితః. 7

త్రిదోషములును సమములుగ ప్రకోపించికల్గిన విసర్పమున వాతికాది విసర్పములకు వేరువేరుగ జెప్పబడిన లక్షణములన్నియు కల్గియుండును.

అగ్నివిసర్ప (వాతపిత్తజ) లక్షణము.

వాతపిత్తాజ్జ్వరచ్ఛర్దిమూర్ఛాతీసారతృడ్భ్రమైః, 8
అస్థిభేదాగ్నిసదనతమకారోచకైర్యుతః.

కరోతి సర్వమఙ్గం చ దీప్తాంగారావకీర్ణవత్,
యం యం దేశం విసర్పశ్చ విసర్పతి భవేత్స సః. 9
శాంతాఙ్గారోఽసితో నీలో రక్తో వాశు చ చీయతే,
అగ్నిదగ్ధ ఇవ స్ఫోటైః శీఘ్రగత్వాద్ద్రుతం స చ. 10
మర్మానుసారీ వీసర్పః స్యాద్వాతోఽతిబలస్తతః,
వ్యథేతాఽఙ్గం హరేత్సంజ్ఞాం నిద్రాం చ శ్వాసమీరయేత్. 11
హిక్కాం చ స గతోఽవస్థాం ఈదృశం లభతే న నా,
క్వచిచ్ఛర్మాఽరతిగ్రస్తో భూమిశయ్యాసనాదిషు. 12
చేష్టమానస్తతః క్లిష్టో మనోదేహప్రమోహవాన్,
దుష్ప్రబోధోఽశ్నుతే నిద్రాం సోఽగ్నివీసర్ప ఉచ్యతే. 13

వాతపిత్తములు రెండును ప్రకోపించుటచేగల్గిన విసర్పమునందు జ్వరంబును, మూర్ఛయు, వాంతియు, అతిసారంబును, దప్పియు, భ్రమంబును, అస్థిభేదంబును (అస్థులలోనొప్పి), అగ్నిమాంద్యంబును కల్గును. చీకటి గ్రమ్మినట్లుండును. అరోచకము కల్గును. మరియు శరీరమునందేయే స్థలమునకు విసర్పముపోవుచుండునో, ఆయాస్థలమున జ్వలించుచుండు నిప్పుకణముల జల్లినవిధముగ మంటబుట్టును. మరియు నాయాప్రదేశములయందు నిప్పుచల్లారిన బొగ్గులవలె నల్లగనైనను, లేక రక్తవర్ణములు నైనను రంగు కల్గి నిప్పుకాలినబొబ్బలవంటి బొబ్బలు వ్యాపించియుండును. విసర్పము అతిశీఘ్రముగ వ్యాపించుస్వభావముకలదిగాన అతిత్వరితముగ హృదయాదిమర్మములను వ్యాపించును. దానంజేసి వాతము మిక్కిలి ప్రబలమై అవయవముల నన్నిటిని బాధించును. ప్రజ్ఞ దప్పించును. నిద్రనుకలిగించును. శ్వాసమును బుట్టించును. ఎక్కిళ్లు కలుగును. ఈవిసర్పముచే బీడింపబడినమనుజుడు ఇట్టిదురవస్థనుబొంది భూమియందు పరుండినను కూర్చుండినను నిలచినను సుఖము లేకయైన లేక, ఇచ్ఛలేక పుడమిపయింబడి పొరలాడుచు మిక్కిలి కష్టమునొంది, మనస్సుయొక్కయు శరీరముయొక్కయు శ్రమముచే గలిగిన తీవ్రమైననిద్రనుబొంది బలవంతముగనైన మేల్కొనజాలక యొకనిముసమైన సుఖము లేక చాలకష్టమునొందును. (తుట్టతుదకు మరణరూపమైన గాఢనిదురలో పునని భావము.)

గ్రంథి (వాతకఫ) విసర్పలక్షణము.

కఫేన రుద్ధః పవనః భిత్వా తం బహుధా కఫం,
రక్తం వా వృద్ధరక్తస్య త్వక్సిరాస్నాయుమాంసగమ్. 14

దూషయిత్వా తు దీర్ఘాణువృత్తస్థూలఖరాత్మనాం,
గ్రన్థీనాం కురుతే మాలాం సరక్తాం తీవ్రరుగ్జ్వరామ్. 15
శ్వాసకాసాతిసారాస్య శోషహిక్కావమిభ్రమైః,
మోహవైవర్ణ్యమూర్ఛాఙ్గభఙ్గాగ్నిసదనైర్యుతామ్. 16
ఇత్యయం గ్రన్థివీసర్పః కఫమారుతకోపజః,

కఫము ప్రకోపమునొంది తొలుత వాయుసంచారమార్గము నడ్డగించును. దానంజేసి వాతము ప్రకుపితమై తన కడ్డమైనకఫమును పలువిధములుగ భేదించి, మిక్కిలి వృద్ధినొందిన రక్తముకల మనుజునియొక్క త్వక్కును సిరలను స్నాయువును మాంసమును ఆశ్రయించియుండు రక్తమును బొత్తుగచెరిచి, దీర్ఘంబులును సన్నవియు స్థూలంబులును వర్తులంబులును కఠినంబులు నగు గ్రంథులను మాలికవలె వరుసగనుండునట్లు గలిగించును. అయ్యది రక్తవర్ణంబై తీవ్రమైన నొప్పియు జ్వరంబును కల్గియుండును. మరియు నీవ్యాధియందు శ్వాసంబును, దగ్గును, అతిసారంబును కల్గును. నోరు తడిలేకయెండును. ఎక్కిళ్లు తీవ్రముగ వచ్చును. వాంతియగును. ఒడలుతిరుగును. చిత్తభ్రమము గ్రమ్మును. శరీరవర్ణము మారియుండును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. అవయవములు నొచ్చును. జఠరాగ్ని నశించును. ఇయ్యది కఫవాతముల ప్రకోపముచే గల్గిన గ్రంథి విసర్పంబని యెరుంగునది.

కర్దమ (కఫపిత్త)విసర్పలక్షణము.

కఫపిత్తాజ్జ్వరస్తమ్భో నిద్రాతన్ద్రా శిరోరుజా. 17
అఙ్గావసాదవిక్షేపౌ ప్రలాపారోచకభ్రమాః,
మూర్ఛాగ్నిహానిర్భేదోఽస్థ్నాం పిపాసేన్ద్రియగౌరవమ్. 18
ఆమోపవేశనం లేపః స్రోతసాం స చ సర్పతి,
ప్రాయేణామాశయం గృహ్ణన్నేకదేశం న చాతిరుక్. 19
పిటకైరవకీర్ణోఽతిపీతలోహితపాణ్డురైః,
స్నిగ్ధోఽసితో మేచకాభో మలినశ్శోథవాన్ గురుః. 20
గమ్భీరపాకః ప్రాజ్యోష్మా స్పృష్టః క్లిన్నోఽవదీర్యతే,
పఙ్కవచ్ఛీర్ణమాంసశ్చ స్పష్టస్నాయుసిరాగణః. 21
శవగన్ధి చ వీసర్పః కర్దమాఖ్యముశన్తి తం,

కఫపిత్తములు రెండును ప్రకోపించుటచే గల్గిన విసర్పమునందు జ్వరము కల్గును. శరీరము స్తంభించును. నిద్రయు మైకంబును కల్గును. తల నొచ్చును. శరీరము కృశించును. కాలుసేతులను పలుమారు విదలించును. శరీరము జిగట కలిగియుండును. అరోచకంబును, భ్రమంబును, మూర్ఛయు కల్గును. జఠరాగ్ని నశించును. అస్థులలో పగులదీయుచున్నట్లు నొప్పి పుట్టును. దప్పి యధికమగును. చక్షురాదీంద్రియములు బరువుగ నుండును. భుజింపబడినయాహారము జీర్ణముకాకయే వెడలును. నాసికాదిస్రోతోరంధ్రములయందు జిగట కల్గియుండును. మరియు కఫపిత్తములకు ఆమాశయము స్థానముకావున నాభికిని స్తనములకును నడుమనుండు ఆమాశయమున నొకచోట తొలుత నీవిసర్పము వ్యాపించి పిదప శరీరమున వ్యాపించును. మిక్కిలి బాధలేక స్వల్పముగ నొప్పి కలిగియుండును. మిక్కిలి పీతవర్ణంబైనను, రక్తవర్ణంబైనను పాండువర్ణంబైనను కల బొబ్బలచే నావరింపబడి యుండును. ఈవిసర్పము స్నిగ్ధంబును కృష్ణవర్ణంబును లేక నెమలి మెడవలె చిత్రవర్ణంబును మలినంబును నగువాపు కలిగి, అయ్యది మిక్కిలి బరువుగనుండును. మిక్కిలి లోభాగమున పరిపక్వమగును. చేత తాకిన మిక్కిలి వేడిగ నుండును. మాంసము కుళ్లి బురదవలె మాంస మూడిపోవును. మాంస మూడుటచేత లోపలనుండు స్నాయువులును సిరలును స్పష్టముగ గానంబడుచుండును. పీనుగవంటి దుర్గంధముకల్గి యోరువశక్యముగా కుండును. (ఇచ్చట మాంసము కుళ్లుటచేత నొప్పి తీవ్రముగ నుండదు కావున "న చాతిరుక్" అని చెప్పబడినది. ఇయ్యది కఫపిత్తములచే గల్గిన కర్దమవిసర్పమని చెప్పబడును.)

క్షతజవిసర్పలక్షణము.

బాహ్యహేతోః క్షతాత్క్రుద్ధః సరక్తంపిత్తమీరయన్. 22
విసర్పం మారుతః కుర్యాత్కులత్థసదృశైశ్చితం,
స్ఫోటైశ్శోథజ్వరరుజాదాహాఢ్యం శ్యావశోణితమ్. 23

శస్త్రప్రహారము మున్నగు బాహ్య (శరీరసంబంధములేక యాగంతుకములైన) కారణములచేత వాతము ప్రకుపితమై రక్తములో గూడిన పిత్తమును ప్రకోపింపజేసి విసర్పమును గలిగించును. ఈవిసర్పమున ఉలవలవంటి యాకారముకల బొబ్బలనేకములతో గూడి శోఫ జనించును. జ్వరంబును, మంటయు విశేషముగ నుండును. వాపు ఎఱ్ఱనిరంగైనను శ్యామవర్ణంబైనను కలిగియుండును. ఇయ్యది దెబ్బలచేతనైన గాయముల వలన కల్గునుకావున క్షతజవిసర్పమని చెప్పబడును.

రక్తపిత్తములు క్షతవిసర్పమున ప్రకోపించునని క్షతవిసర్పలక్షణము నిట్లు భోజుండు చెప్పెను:—"శస్త్రప్రహారైస్సైస్సైర్వా వ్యాళదంష్ట్రనఖైరపి, క్షతేనాభ్యథవా క్షతస్య బహుదోషస్య దేహినః. రక్తం పిత్తం చ కుపితం వ్రణమాశు ప్రపద్యతే, కురుతస్తే సమేతే తు వ్రణశోఫం సుదారుణమ్. అభికంతసుపిస్ఫోటైః కృష్ణైః పీతసన్నిభైః, పిత్తవీసర్పవల్లింగం తస్య శేషం వినిర్దిశేత్." (భోజుడు) శస్త్రప్రహారాదులచేనైనను, పులి మొదలగు క్రూరములైన మృగములయొక్క కోరలు గోళ్లు మున్నగువానిచేనైనను, గాయములు కల్గినను, లేక యితరకారణములచే విరిగినను, రక్తము పిత్తంబును ప్రకోపించి, పైజెప్పిన కారణముచే గలిగిన వ్రణస్థానమున జేరి మిక్కిలి క్రూరమగువాపును కలిగించును; అయ్యది నల్లనిరంగును, పచ్చనిరంగును కలబొబ్బలచే వ్యాప్తమై శరీరమున వ్యాపించును. ఇయ్యది పిత్తవిసర్పమున జెప్పినలక్షణములు కల్గియుండును.

మరియు పైజెప్పిన వాతాది విసర్పము లన్నిటియందును ప్రారంభముననే తగిన చికిత్సజేయక యుపేక్షించినచో నవి కొంతకాలమునకు పక్వములై పగిలి వాతాదులచే గల్గు వ్రణములకు జెప్పిన ఆయాలక్షణములతోగూడి వ్రణరూపము నొందును. (వాతవిసర్పవ్రణమున వాతికవ్రణలక్షణములు కల్గును. ఇవ్విధముగనే తక్కినవి యూహించునది) ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యులు ఇట్లు చెప్పిరి:—"స్వదోషలింగైశ్చీయంతే సర్వే స్ఫోటైరుపేక్షితాః, తే పక్వభిన్నాః స్వం స్వం చ బిభ్రతి వ్రణలక్షణమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౬౫)

విసర్పోపద్రవములు.

జ్వరాతిసారౌ వమథుస్త్వఙ్మాంసదరణం క్లమః,
అరోచకావిపాకౌ చ విసర్పాణాముపద్రవాః 24

జ్వరము, అతిసారము, వమనము, చర్మమాంసములు పగిలి యూడుట, బడలిక, అరోచకము, అజీర్ణము, ఇవియన్నియు విసర్పములయందు కల్గు నుపద్రవములు.

విసర్పసాధ్యాఽసాధ్యనిర్ణయము.

సిధ్యన్తి వాతకఫపిత్తకృతా విసర్పాః
సర్వాత్మకః క్షతకృతశ్చ న సిద్ధిమేతి,
పిత్తాత్మకోఽఞ్జనవపుశ్చ భవేదసాధ్యః 25
కృచ్ఛ్రాశ్చ మర్మసు భవన్తి హి సర్వ ఏవ.

పైజెప్పిన విసర్పములలో వాతపిత్త-కఫములచే వేరువేర జనించిన విసర్పములు మూడును సాధ్యములు. త్రిదోషసన్నిపాతమున జనించినదియు, క్షతముచే గల్గినవిసర్పం

బును, నీలోత్పలముచే గల్గి కాటుకవలె నల్లనైయుండు అగ్నివిసర్పంబును, నసాధ్యములు. మరియు పైజెప్పిన విసర్పములలో నెద్దియైన హృదయాదిమర్మస్థానముల జనించెనేని అవి యన్నియు కృచ్ఛ్రసాధ్యము లగును.

అష్టాంగహృదయమున—"అసాధ్యా క్షతసర్పోత్థా సర్వే చాత్యన్తమర్మగాః" (అ. హృ, ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౬౭) అనియున్నదికావున మర్మస్థలముల జనించినవిసర్పము లన్నియు నసాధ్యములని తెలియుచున్నది. ప్రకృతగ్రంథమున కృచ్ఛ్రసాధ్యములని చెప్పునది యవస్థాభేదము ననుసరించియని యెరుంగునది. మరియు "శీర్ణస్నాయుసిరామాంసాః ప్రక్లిన్నాశ్శవగన్ధయః" (అ. హృ, ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౬౭) అని వాగ్భటాచార్యుడు చెప్పియుండుటంజేసి యేవిసర్పంబైన సిరాస్నాయుమాంసము లూడి కుళ్లి శవమువలెనె దుర్గంధముగ నున్నచో నన్ని విసర్పములును అసాధ్యములగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
విసర్పనిదానం సమాప్తమ్.

౪౩. విస్ఫోటనిదానమ్.

విస్ఫోటమునకును విసర్పములవలెనె దోషదూష్యములు సమములుగ నుండును కావున విసర్పనిదానమును జెప్పినపిదప విస్ఫోటనిదానమును జెప్పుట.—

విస్ఫోటము జనించుకారణములు, సంప్రాప్తియు.

కట్వమ్లతీక్ష్ణోష్ణవిదాహిరూక్షక్షారై రజీర్ణాధ్యశనాతపైశ్చ,
తథర్తుదోషేణ విపర్యయేణ కుప్యన్తి దోషాః పవనాదయస్తు. 1
త్వచమాశ్రిత్య తే రక్తమాంసాస్థీని ప్రదూష్య చ,
ఘోరాన్కుర్వన్తి విస్ఫోటాన్ సర్వాన్ జ్వరపురస్సరాన్. 2

కారము పులుపు అనురసములు కలపదార్థముల సేవించినను, తీక్ష్ణంబులును ఉష్ణంబులును మంటబుట్టించునవియు జిడ్డు లేక రూక్షంబులును నగుపదార్థములైనను, క్షారములైన భుజించినను, భుజించిన యాహారము జీర్ణముకాకమునుపు మరల భుజించినను, ఎండలో సంచరించినను, భుజించినతోడనే మరల భుజించినను, ఋతుధర్మంబులైన శీతోష్ణపరిస్థితులు దుష్టములుగ నుండినను, ఆయాఋతుధర్మములైన శీతోష్ణాదులు మారియుండినను, వాతకఫపిత్తములు మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది చర్మము నాశ్రయించి రక్తమును మాంసమును అస్థులను చెరిచి మిక్కిలి క్రూరములైన విస్ఫోటముల (బొబ్బలను) కల్గించును. అట్టివిస్ఫోటములు ముందు జ్వరముకల్గి పిదప పొడసూపును.

ఇచ్చట "జ్వరపురస్సరాన్" అని చెప్పుటచేత నీవ్యాధి తొలుత జ్వరము కల్గి పిమ్మట సంప్రాప్త మగునని తెలియుచున్నది. (విస్ఫోటముల కన్నిటికిని జ్వరము పూర్వరూపమని భావము). భోజుండు విస్ఫోటసంప్రాప్తి నిట్లు చెప్పెను:—"యథారక్తం చ పిత్తం చ వాతేనానుగతం త్వచి, అగ్నిదగ్ధనిభాన్ స్ఫోటాన్ కురుతస్సర్వదేహగాన్. సజ్వరాన్ సపరీదాహాన్ విద్యాద్విస్ఫోటకాంస్తు తాన్" రక్తపిత్తములురెండును ప్రకుపితములై వాతముతోగలిసి చర్మమునందు నిప్పుచే కాలినబొబ్బలవంటి బొబ్బల శరీరమునం దెల్ల కల్గించును. అయ్యవి జ్వరముతోగూడి మిక్కిలి మంటకల్గియుండును. ఈవ్యాధి విస్ఫోటమని చెప్పంబడును.

ఈవాక్యమునుబట్టి వాతికాది విస్ఫోటములయందును రక్తపిత్తములు ప్రధానములైయుండుననియు, బొబ్బలు నిప్పునకాలిన బొబ్బలవోలి మంటకల్గి యుండుననియు తెలిసెడిని.

విస్ఫోటసామాన్యలక్షణము.

అగ్నిదగ్ధనిభాస్స్ఫోటాః సజ్వరా రక్తపిత్తజాః,
క్వచిత్సర్వత్ర వా దేహే విస్ఫోటా ఇతి తే స్మృతాః. 3

శరీరమం దొకచోటనైనను, దేహమునందంతటనైనను రక్తపిత్తములచేత నిప్పున కాలినవిధముగ బొబ్బలుకల్గి జ్వరముతో కూడియుండు నెడ నయ్యది విస్ఫోటమని చెప్పబడును.

వాతికవిస్ఫోటలక్షణము.

శిరోరుక్ఛూలభూయిష్ఠం జ్వరస్తృట్పర్వభేదనం,
సకృష్ణవర్ణతా చేతి వాతవిస్ఫోటలక్షణమ్. 4

వాతప్రకోపమున గల్గిన విస్ఫోటమునందు తలనొప్పియు, ప్రబలమైనశూలనొప్పియు, జ్వరంబును, దప్పియు, కీళ్లనొప్పియు కల్గును. బొబ్బలు నల్లనిరంగు కల్గియుండును.

పైత్తికవిస్ఫోటలక్షణము.

జ్వరదాహరుజాస్రావపాకతృష్ణాభిరన్వితం,
పీతలోహితవర్ణం చ పిత్తవిస్ఫోటలక్షణమ్. 5

పిత్తప్రకోపమునగల్గిన విస్ఫోటమునందు జ్వరమువచ్చును. మంటయు నొప్పియు కల్గి నీరు స్రవించును. పుండగును. దప్పి యధికమగును. స్ఫోటములు పీత వర్ణంబులును, రక్తవర్ణంబులు నైయుండును.

కఫజవిస్ఫోటలక్షణము.

ఛర్ద్యరోచకజాడ్యాని కణ్డూకాఠిన్యపాణ్డుతాః,
అవేదనశ్చిరాత్పాకీ స విస్ఫోటః కఫాత్మకః. 6

కఫమున గల్గిన విస్ఫోటమునందు వాంతియు, అరోచకంబును, జడత్వంబును గల్గును. బొబ్బలు దురదకల్గి కఠినములై పాండువర్ణంబు కల్గియుండును. నొప్పిలేక చిరకాలమునకు పరిపక్వమగును.

ద్వన్ద్వజవిస్ఫోటలక్షణము.

వాతపిత్తకృతో యస్తు కురుతే తీవ్రవేదనాం,
కణ్డూస్తైమిత్యగురుభిర్జానీయాత్కఫవాతికమ్. 7
కణ్డూర్దాహో జ్వరశ్ఛర్దిరేతైస్తు కఫపైత్తికః,

వాతపిత్తములరెండిటి సంసర్గమున గల్గినవిస్ఫోటము మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధకల్గియుండును. కఫవాతములసంసర్గమున గల్గినవిస్ఫోటమునందు దురదయు, జడత్వం

బును, భారంబును గలిగియుండును. కఫపిత్తముల సంసర్గమున గల్గిన విస్ఫోటమునందు దురదయు, మంటయు, జ్వరంబును కల్గియుండును. వాంతి యధికముగ నగును.

సాన్నిపాతికవిస్ఫోటలక్షణము.

మధ్యే నిమ్నోన్నతోఽన్తే చ కఠినోఽల్పప్రపాకవాన్. 8
దాహరాగతృషామోహచ్ఛర్దిమూర్ఛారుజాజ్వరాః,
ప్రలాపో వేపథుస్తన్ద్రా సోఽసాధ్యశ్చ త్రిదోషజః. 9

సన్నిపాతమున జనించినవిస్ఫోటమున బొబ్బలు నడుమ పల్లమై కొనలయం దున్నతముగనై మిక్కిలి కఠినములై కొంచెముగ పాకము నొందును. విశేషముగ మంట కల్గి యెఱ్ఱనై యుండును. దప్పికల్గును. చిత్తభ్రమము కల్గును. వాంతియగును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. నొప్పి తీవ్రమగును. జ్వరము వచ్చును. అసంబద్ధములుగ మాటలాడును. వణకు పుట్టును. కునికిపాటు కల్గును. ఇయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యము.

రక్తవిస్ఫోటలక్షణము.

రక్తా రక్తసముత్థానా గుఞ్జావిద్రుమసన్నిభాః,
వేదితవ్యాస్తు రక్తేన పైత్తికేన చ హేతునా. 10
న తే సిద్ధిం సమాయాన్తి సిద్ధైర్యోగశతైరపి,

రక్తమున కల్గిన విస్ఫోటములు గురిగింజలను పగడములను బోలె రక్తవర్ణంబులై యుండును. ఇయ్యది రక్తముచేతను పిత్తముచేతను జనించును. (రక్తమునకును పిత్తమునకును గుణములు సమానములుగ నుండును. కావున రక్తము ప్రధానమై పిత్తము అనుబంధముగ నుండునని భావము.) ఈరక్తవిస్ఫోటములు పలుదెరంగులైన సిద్ధౌషధముల నుపయోగించినను నిమ్మళించుట మిక్కిలి దుస్తరము.

విస్ఫోటసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

ఏకదోషోత్థితస్సాధ్యః, కృచ్ఛ్రసాధ్యో ద్విదోషజః;
సర్వదోషోత్థితో ఘోరస్త్వసాధ్యో భూర్యుపద్రవః. 11

పైజెప్పబడిన విస్ఫోటములలో నొక్కొకదోషముచే గల్గిన మూడును సాధ్యములు. ద్విదోషసంసర్గమున గల్గినవి మూడును కృచ్ఛ్రసాధ్యములు. త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గిన విస్ఫోటములు మిక్కిలి క్రూరములై యుండును; గాన నసాధ్యము లగును. మరియు జ్వరము మున్నగు నవేకోపద్రవములు విస్ఫోటమున కల్గినను నవియున్నియు నసాధ్యములగును. (విసర్పమున చెప్పినజ్వరము అతిసారము మున్నగునుపద్రవములు విస్ఫోటములకు గూడ నుపద్రవములుగ నెఱుంగునది.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
విస్ఫోటనిదానం సమాప్తమ్.

---

౫౪. మసూరికానిదానమ్.

మసూరికయను వ్యాధి విస్ఫోటభేదమై దానికి సమానకారణములచే గల్గునది కావున విస్ఫోటనిదానమును జెప్పిన పిదప మసూరికానిదానమును జెప్పుట.—

మసూరికాకారణములు, సంప్రాప్తియు.

కట్వమ్లలవణక్షారవిరుద్ధాధ్యశనాశనైః,
దుష్టనిష్పావశాకాద్యైః ప్రదుష్టపవనోదకైః. 1
క్రూరగ్రహేక్షణాచ్చాపి దేశే దోషాస్సముత్థితాః,
జనయన్తి శరీరేఽస్మిన్ దుష్టరక్తేన సఙ్గతాః. 2
మసూరాకృతిసంస్థానాః పిటికాస్స్యుర్మసూరికాః,

చేదు, పులుపు, ఉప్పు, కారము, అనునీరసములుగల పదార్థముల విశేషముగ భుజించుటచేతను, పరస్పరవిరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగజేర్చి భుజించుటచేతను, భుజించినతోడనే మరల భుజించినను, విషాదులచే దుష్టమైన పదార్థములు అనుములు, అనుగూరలు, మున్నగువానిని భుజించుటచేతను, విషవృక్షములయొక్క పుష్పములు మున్నగువాని సంబంధమునంజేసి దుష్టమైన గాలిని సేవించుటచేతను, విషాదుల సంబంధమున దుష్టమగు నుదకము త్రాగుటచేతను, దేశమున క్రూరములగు శని అంగారకుడు మున్నగుగ్రహముల క్రూరదర్శనము కల్గుటచేతను, వాతపిత్తకఫములను దోషములు చెడి ప్రకుపితములై, పైకారణములచే చెడియున్న రక్తమున గలిసి మనుజులశరీరమునందు బటానులవంటి గుండ్రని యాకారంబును పరిమితియును కలబొబ్బలను కలిగించును. ఇయ్యవి మసూరము (బటాను)ల బోలియుండుటంజేసి మసూరికయని చెప్పబడును.

మసూరికాసంప్రాప్తి తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడెను—"పిత్తం శోణితసంసృష్టం యదా దూషయతి త్వచమ్, తదా కరోతి పిటికాః సర్వగాత్రేషు దేహినామ్. మసూరముద్గమాషాణాం తుల్యాః కోలోపమా అపి, మసూరికాస్తు తాః జ్ఞేయాః పిత్తరక్తాధికా బుధైః" పిత్తము ప్రకుపితమై రక్తముతో గలిసి చర్మమును జేరినపుడు మనుజుని సకలావయవములయందును బొబ్బల గలిగించును. అయ్యవి బటానులవైనను పెసలవైనను మినుములవైనను బోలినపరిమితియు నాకారంబును కలిగియుండును. ఒకపుడు రేగుపండంతేసి పరిమాణము కలిగియుండును. ఈబొబ్బలు మసూరిక లనబడును.

ఈవ్యాధి వాతాదులచే ప్రత్యేకముగ జనించినపుడు పిత్తరక్తములుమాత్రము మిక్కుటముగ నుండును.

మసూరికాపూర్వరూపములు.

తాసాం పూర్వం జ్వరః కండూః గాత్రభఙ్గోఽరతిర్భ్రమః. 3
త్వచి శోథస్సవైవర్ణ్యో నేత్రరాగశ్చ జాయతే,

మసూరికావ్యాధి కల్గుటకుమునుమున్న జ్వరంబును, శరీరమున జిలయు, కాలుచేతులు మున్నగునంగములయందు నొప్పియు, వ్యాపారములయం దిచ్ఛలేకుండుటయు, భ్రమంబును కల్గును. చర్మము మామూలుగనుండువర్ణము మారి వాచియుండును. కన్నులెఱ్ఱగనుండును. (ఇవియన్నియు మసూరికావ్యాధి జనించుటకుముందు కల్గుపూర్వరూపములు.)

వాతికమసూరికాలక్షణము.

స్ఫోటాశ్శ్యావారుణా రూక్షాః తీవ్రవేదనయాఽన్వితాః. 4
కఠినాశ్చిరపాకాశ్చ భవన్త్యనిలసమ్భవాః,
సన్ధ్యస్థిపర్వణాం భేదః కాసః కమ్పోఽరతిః క్లమః. 5
శోషస్తాల్వోష్ఠజిహ్వానాం తృష్ణా చాఽరుచిసంయుతా,

వాతప్రకోపమున జనించిన మసూరికయందు బొబ్బలు శ్యామవర్ణంబును, అరుణవర్ణంబును కలిసి జిడ్డులేక మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గియుండును. అయ్యవి కఠినములై చాలకాలమునకు పక్వములగును. మరియు నీవ్యాధియందు అవయవసంధులయందును కీళ్లయందును నొప్పి పుట్టును. దగ్గు వచ్చును. వణకుబుట్టును. పనులయందు నిరుత్సాహముగ నుండును. బడలిక కల్గును. తాలువులును పెదవులును నాలుకయు తడిలేక యెండి ముగ నుండును. తీవ్రమైన దప్పి కల్గును. నోటికి రుచి తెలియదు.

పైత్తికమసూరికాలక్షణము.

రక్తాః పీతాస్సితాః స్ఫోటాః సదాహాస్తీవ్రవేదనాః 6
భవన్త్యచిరపాకాశ్చ పిత్తకోపసముద్భవాః,
విడ్భేదశ్చాఙ్గమర్దశ్చ దాహస్తృష్ణాఽరుచిస్తథా. 7
ముఖపాకోఽక్షిరాగశ్చ జ్వరస్తీవ్రస్సుదారుణః,

పిత్తప్రకోపమున గలిగిన విస్ఫోటమునందు బొబ్బలు రక్తవర్ణంబులైనను, పీతవర్ణంబులైనను, తెల్లనిరంగుకలవియైన నగును. మిక్కిలి తీవ్రమైనమంటయు నొప్పియుకల్గి శీఘ్రకాలమునకు పరిపక్వములగును. మలము ఉండలై వెడలును. ఒడలెల్ల నొప్పికల్గును.

దప్పికల్గును. తాపమును అరుచియు కల్గును. నోరు పుండగును. కన్ను లెఱ్ఱనగును. మిక్కిలి తీవ్రమై కష్టము గల్గించు జ్వరము వచ్చును.

రక్తజమసూరికాలక్షణము.

రక్తజాయాం భవన్త్యేతా వికారాః పిత్తలక్షణాః. 8

రక్తమున జనించిన మసూరికావ్యాధియందు పిత్తజవిస్ఫోటములకు గల్గు లక్షణము లన్నియు గల్గును.

కఫజమసూరికాలక్షణము.

కఫప్రసేకస్తైమిత్యం శిరోరుగ్గాత్రగౌరవం,
హృల్లాసస్సారుచిర్నిద్రా తన్ద్రాలస్యసమన్వితాః. 9
శ్వేతాస్స్నిగ్ధాః భృశం స్థూలాః కండూరా మన్దవేదనాః,
మసూరికాః కఫోత్థాశ్చ చిరపాకాః ప్రకీర్తితాః. 10

కఫమున గలిగినమసూరికయందు నోట కఫము వెడలును. శరీరము జడముగనుండును. తలనొప్పి కల్గును. శరీరము బరువుగ నుండును. ఓకలింతలు వచ్చును. నోట అరోచకము కల్గును. నిదురబట్టును. కునికిపాటు కల్గును. పనులయం దుత్సాహము లేకుండును. బొబ్బలు శ్వేతవర్ణంబులును, స్నిగ్ధంబులును, మిక్కిలి స్థూలంబులునై మిక్కిలి దురదయు స్వల్పమైననొప్పియు కల్గి చాలకాలమునకు పక్వములగును.

సాన్నిపాతికమసూరికాలక్షణము.

నీలాశ్చిపిటవిస్తీర్ణాః మధ్యే నిమ్నా మహారుజః,
చిరపాకాః పూతిస్రావాః ప్రభూతాస్సర్వదోషజాః. 11

సన్నిపాతమున గలిగినమసూరికలు నల్లనిరంగుకలిగి అటుకులవలె శరీరముపై చర్మమున వెడల్పుగ నణిగి నడుమ పల్లమై మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పి కలిగియుండును. చిరకాలమునకు పక్వములై దుర్గంధముతో గూడినచీము స్రవించును. శరీరమున సందులేక బొబ్బలు వ్యాపించును.

చర్మపిటికాలక్షణము.

కణ్ఠరోధారుచిస్తమ్భప్రలాపారతిసంయుతాః,
దుశ్చికిత్స్యాః సముద్దిష్టాః పిటికాశ్చర్మసంజ్ఞితాః. 12

పైజెప్పిన సన్నిపాతమసూరికయందు కంఠము అడచియుండుట, అరోచకము, స్తంభము, ప్రలాపము (అసంబద్ధముగమాటలాడుట), పనులయం దిచ్ఛలేకుండుట, అనునీ లక్షణములు కల్గినచో మిక్కిలి దుస్సాధ్యములైయుండును. ఇది చర్మపిటిక లనబడును.

రోమాంతికలక్షణము.

రోమకూపోన్నతిసమాః రాగిణ్యః కఫపిత్తజాః,
కాసారోచకసంయుక్తాః రోమాన్త్యో జ్వరపూర్వికాః. 13

శరీరమునందుగల రోమకూపములయం దున్నతంబులును సమంబులునై యెఱ్ఱనైన బొబ్బలు జనించును. దగ్గును అరోచకంబును కలిగిన నది రోమాంతికము లనబడును. ఇది కఫపిత్తములచే గల్గును. ఇది జనించుటకు మున్ను తీవ్రమైన జ్వరము కలుగును.

రసగతమసూరికాలక్షణము.

తోయబుద్బుదసఙ్కాశాః త్వగ్గతాస్తు మసూరికాః,
స్వల్పదోషాః ప్రజాయన్తే భిన్నాస్తోయం స్రవన్తి చ. 14

బొబ్బలు నీటిలోపుట్టు బుడగలవలె నున్నవియై వాతాదిదోషలక్షణములు స్వల్పముగ గల్గి పగిలినప్పుడు నీరుగారుచుండినవది రసధాతువున (చర్మమున) కల్గిన మసూరికలని యెఱుంగునది.

రక్తగతమసూరికాలక్షణము.

రక్తస్థా లోహితాకారాః శీఘ్రపాకాస్తనుత్వచః,
సాధ్యా నాత్యర్థదుష్టాశ్చ భిన్నా రక్తం స్రవన్తి చ. 15

రక్తమున జనించిన మసూరికలు రక్తవర్ణములై యతిశీఘ్రముగ పక్వములగును. ఆబొబ్బలపై చర్మము మిక్కిలి పలుచనైయుండును. వీనియందు దోషలక్షణములు స్వల్పముగ నుండును. అవి పక్వములై పగిలినయెడ రక్తము స్రవించును. (ఇదియు పైజెప్పినరసగతంబులును సాధ్యములు.)

మాంసగతమసూరికాలక్షణము.

మాంసస్థాః కఠినాస్స్నిగ్ధాః చిరపాకా ఘనత్వచః,
గాత్రశూలతృషాకణ్డూజ్వరారతిసమన్వితాః. 16

మాంసము నాశ్రయించి జనించినమసూరికలు మిక్కిలి కఠినంబులును స్నిగ్ధంబులును లావుగ నుండుపైచర్మముకల్గినవియునై చాలకాలమునకు పక్వము లగును. వీని యందు ఒడలినొప్పులును; దప్పియు, జిలయు, జ్వరంబును, అరతియు, విశేషముగ గల్గును. ఇవి శరీరమునం దంతర్ధాతువగు మాంసమున జనించును. కావున కృచ్ఛ్రసాధ్యములు.

మేదోగతమసూరికాలక్షణము.

మేదోజా మణ్డలాకారాః మృదవః కిఞ్చిదున్నతాః, 17
ఘోరజ్వరపరీతాశ్చ స్థూలాస్స్నిగ్ధాస్సవేదనాః

సమ్మోహారతిసన్తాపాః కశ్చిదాభ్యో వినిస్తరేత్,

మేదస్సున జనించిన మసూరికలు గుండ్రనియాకారముకల్గి మెత్తనై కొంచెము పొడవుగ నుండును. మిక్కిలి క్రూరమైన జ్వరము వ్యాపించును. బొబ్బలు స్థూలంబులును స్నిగ్ధంబులునై మిక్కిలి బాధ గల్గించును. శరీరమున మైకముగ్రమ్మును. ఏవని యందు నిప్పు బోడమడు. తాప మధిక మగును. ఇయ్యది క్రూరమైనది గనుక దీనిచే నొకానొకడుమాత్రము విడువబడును. (అసాధ్యంబుగాన చంపునని భావము.)

మజ్జగతమసూరికాలక్షణము.

క్షుద్రా గాత్రసమా రూక్షాశ్చిపిటాః కిఞ్చిదున్నతాః. 18
మజ్జోత్థా భృశసమ్మోహాః వేదనాఽరతిసంయుతాః,
ఛిన్దన్తి మర్మధామాని ప్రాణానాశు హరన్తి చ. 19
భ్రమరేణేవ విద్ధాని కుర్వన్త్యస్థీని సర్వతః,

మజ్జ (ఎముకలలోనుండు క్రొవ్వు)ను ఆశ్రయించి జనించిన మసూరికలు చిన్నవిగను, శరీరమునకు సమములై కొంచెమున్నతముగను, అటుకులవలె నుండుబొబ్బలు కల్గును. మిక్కిలి మూర్ఛ కల్గును. అధికముగ వేదనయు అరతియు కల్గును. మర్మస్థానముల నన్నిటిని భేదించును. అస్థులను ఒండుపురుగులు కొయ్యలను తొలిచి రంధ్రముల జేయుభంగి తొలిచి బొక్కల సంకట గల్గించును. ఇయ్యది ప్రాణముల నతిశీఘ్రముగ హరించును. (అసాధ్యమనుట.)

ఇచ్చట మజ్జకాధారమైన యస్థుల జెరచుటం జేసి యీలక్షణము చేతనే యస్థిగతమసూరికాలక్షణంబును గతార్థమగునని ప్రత్యేకలక్షణము జెప్పబడదయ్యెనని యెరుంగునది.

శుక్రగతమసూరికాలక్షణము.

పక్వాభాః పిటికాః స్నిగ్ధాః సూక్ష్మాశ్చాత్యర్థవేదనాః. 20
స్తైమిత్యాఽరతిసమ్మోహదాహోన్మాదసమన్వితాః,
శుక్రజాయాం మసూర్యాన్తు లక్షణాని భవన్తి హి. 21
నిర్దిష్టం కేవలం చిహ్నం దృశ్యతే న తు జీవితం,
దోషమిశ్రాస్తు సప్తైతాః ద్రష్టవ్యా దోషలక్షణైః. 22

శుక్రము నాశ్రయించి కల్గిన మసూరికలు పక్వములైనవానిం బోలె మృదువుగ నుండును. స్నిగ్ధములును మిక్కిలి చిన్నవిగను మిక్కిలి తీవ్రమైన వేదన గల్గినవిగ నుండును. శరీరము జడముగ నుండును. అరతియు మూర్ఛయు మంటయు ఉన్మాదంబును

కల్గును. ఈశుక్రజనితమసూరికావ్యాధియందు పైజెప్పబడినచిహ్నములు మాత్రము గానవచ్చును గాని జీవితము మాత్రము గానబడదు. (మిక్కిలి క్రూరమై ప్రాణముల గొంపోవునమట.) మరియు రసాదిధాతువుల నేడిటి నాశ్రయించి జనించిన మసూరికలకు పైజెప్పబడిన వేరువేరు లక్షణములతో గూడ, వాతాదులకు వేరువేరుగ జెప్పిన లక్షణములు కలిసియున్నపుడు, ఈధాతువు నాశ్రయించి యీదోషమున జనించినదని నిర్ణయించునది.) అనగా రసాదిధాతువులలో నొక్కొక ధాతువు నాశ్రయించి వాతాదుల చేత వేరువేరుగ మసూరిక జనించును. అట్టియెడ ధాతుగతమసూరికలకు వేరువేర జెప్పిన లక్షణముల నెద్దానిలక్షణము గాననగునో అట్టిధాతువు నాశ్రయించినదనియు, వాతాది లక్షణములలో నేదానిలక్షణములు కల్గియుండునో అట్టిదోషముచే జనించినదనియు నిర్ణయింప నగునని భావము.)

సుఖసాధ్యమసూరికలు.

త్వగ్గతాః రక్తజాశ్చైవ పిత్తజాశ్శ్లేష్మజాస్తథా,
శ్లేష్మపిత్తకృతాశ్చైవ సుఖసాధ్యా మసూరికాః. 23

ధాతువులలో రస-రక్తధాతువుల నాశ్రయించిన మసూరికలును, దోషములలో పిత్త-కఫ-కఫపిత్తములచే జనించుమసూరికలు మూడును జేరి యీయైదును సుఖసాధ్యములు.

కృచ్ఛ్రసాధ్యమసూరికలు.

వాతజా వాతపిత్తోత్థాః శ్లేష్మవాతకృతాశ్చ యాః,
కృచ్ఛ్రసాధ్యా మతా స్తస్మాద్యత్నాదేతా ఉపాచరేత్. 24

వాతముచే గల్గిన మసూరికయు, వాతపిత్తములచే గల్గిన మసూరికయు, కఫవాతముల సంసర్గమున గల్గినమసూరికయు, మిక్కిలి కృచ్ఛ్రసాధ్యము లగును. కావున వీనిని మిక్కిలి ప్రయత్నముతో చికిత్స జేయనగును.

అసాధ్యమసూరికలు.

అసాధ్యాస్సన్నిపాతోత్థాస్తాసాం వక్ష్యామి లక్షణం,
ప్రవాళసదృశాః కాశ్చిత్కాశ్చిజ్జమ్బూఫలోపమాః. 25
లోహజాలసమాః కాశ్చిదతసీఫలసన్నిభాః,
ఆసాం బహువిధా వర్ణా జాయన్తే దోషభేదతః. 26

సన్నిపాతమున జనించినవి మిక్కిలి యసాధ్యములు. పైజెప్పిన మసూరికలలో సన్నిపాతమసూరికలు కొన్ని పగడములవలె నెఱ్ఱని రంగు కల్గియుండును. కొన్ని నేరేడు

కందువలె నల్లనై యుండును. ఇనుపయుండలంబోలి కొన్ని నల్లగనుండును. నల్లఆవిసి కాయలరంగుకల్గి కొన్నియుండును. త్రిదోషములసంబంధముకల్గియుండుటంబట్టి సన్నిపాతముచే గల్గినమసూరికలయందు పైజెప్పినరీతిగ నానావిధవర్ణములు కల్గియుండును.

మసూరికాసామాన్యముగనసాధ్యలక్షణములు.

కాసో హిక్కా ప్రమోహశ్చ జ్వరస్తీవ్రస్సుదారుణః,
ప్రలాపశ్చారతిర్మూర్ఛా తృష్ణా దాహోఽతిఘూర్ణతా. 27
ముఖేన ప్రస్రవేద్రక్తం తథా ఘ్రాణేన చక్షుషా,
కణ్ఠే ఘుర్ఘురకం కృత్వా శ్వసిత్యత్యర్థవేదనమ్. 28
మసూరికాభిభూతస్య యస్యైతాని భిషగ్వరైః,
లక్షణాని చ దృశ్యన్తే న దద్యాత్తత్ర భేషజమ్. 29

దగ్గు, ఎక్కిళ్లు, మైకము, మిక్కిలి తీవ్రమైన జ్వరము, భ్రమతమాటల మాట్లాడుట, మూర్ఛగ్రమ్ముట, ఈ లోకవ్యవహారములయం దిచ్ఛలేకుండుట, తీవ్రమైన దప్పి, పడకపైనగక పొరలాడుట, నోటినుండియు ముక్కులనుండియు కన్నులనుండియు రక్తము గారుట, కుత్తుకయందు గుఱ్ఱుగుఱ్ఱనుచు ధ్వనికల్గి శ్వాసమువిడచుట, బాధలు మిక్కిలి తీవ్రములుగ నుండుట, ఈలక్షణములు మసూరికా వ్యాధికల్గినవానికి కనబడినయెడ వానిని చక్కగ వైద్యవరుడు గుర్తించి యౌషధము నియ్యక మానుట మంచిది. (అసాధ్యము కావున చికిత్సచేయ జనదనుట.)

కొన్నియసాధ్యలక్షణములు.

మసూరికాభిభూతో యో భృశం ఘ్రాణేన నిశ్వసేత్,
స భృశం త్యజతి ప్రాణాన్ తృషార్తో వాయుదూషితః. 30

మసూరికలచే బీడింపబడిన మనుజుండు మిక్కిలితీవ్రముగ ముక్కునచే శ్వాసము విడుచుచున్నను, దప్పిచే బీడితుడై వాతవ్యాధి కూడ కల్గియున్నను, వాడు బ్రతుకజాలడు.

ఉపద్రవములచే నసాధ్యత్వము.

మసూరికాన్తే శోథస్స్యాత్కూర్పరే మణిబన్ధకే,
తథాంసఫలకే చాపి దుశ్చికిత్స్యస్సుదారుణః. 31

మసూరిక జనించి శాంతపడునపుడున మోచేతియందును, చేతి మణికట్టునందును, మూపులపైనను, మిక్కిలిక్రూరమైనవాపు కల్గినయెడ మిక్కిలి యసాధ్యమగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
మసూరికానిదానం సమాప్తమ్.

---

౫౫. క్షుద్రరోగనిదానమ్.

మహారోగములు, క్షుద్రరోగములు నని రోగములు రెండు తెరంగులు. అందు ప్రబలములగు కారణంబులును లక్షణంబులును కల్గి, ప్రబలములైన చికిత్సలచే నివర్తింపదగినవి మహారోగములు. స్వల్పకారణములచే జనించి, స్వల్పలక్షణములంకల్గి, స్వల్పచికిత్సలచే నివర్తింపకల్గినవి క్షుద్రరోగములు. అందు మహారోగములలోజేరిన జ్వరాదిరోగముల నిదానమును జెప్పినపిదప క్షుద్రరోగములైన అజగల్లికా మున్నగువాని నిదానమును వివరించుట.

అజగల్లికాలక్షణము.

స్నిగ్ధాస్సవర్ణాః గ్రథితాః నీరుజా ముద్గసన్నిభాః,
కఫవాతోత్థితా జ్ఞేయా బాలానామజగల్లికాః. 1

స్నిగ్ధంబులును, కఫవాతములకు సమానములగు వర్ణంబులుకల్గినవియు, నొప్పియు పోటును మున్నగుబాధలేనివియునై పెసలవంటియాకారంబును పరిమాణంబును కల బొబ్బలు దట్టముగ జనించినచో నజగల్లికయని చెప్పబడును. ఇయ్యది కఫవాతములచేత పసిబాలురకు జనించును.

(ఈక్షుద్రరోగప్రకరణమున దన్నిరోహిణీ వల్మీకమున్నగు సాన్నిపాతికములయిన క్రూరవ్యాధులను జెప్పుట యసంగతముగ దోచును; కాని యీప్రకరణమున ప్రాయికముగ క్షుద్రరోగములే జెప్పబడుటంజేసి ఛత్రిన్యాయము ననుసరించి చెప్పబడినది. కావున కొన్ని క్రూరవ్యాధులున్నను దోషములేదని యెరుంగునది.)

యవప్రఖ్యాలక్షణము.

యవాకారో సుకఠినో గ్రథితో మాంససంశ్రితా, 2
పిటికా కఫవాతాభ్యాం యవప్రఖ్యేతి సోచ్యతే.

యవలవంటి యాకారముకల్గి కఠినంబైన బొబ్బ మాంసమునాశ్రయించి జనించును. ఇది మాంసమున గ్రంథిరూపముగ కల్గును. దీనిని యవప్రఖ్యయని చెప్పెదరు.

అంత్రాలజీలక్షణము.

ఘనామవక్త్రాం పిటికాం ఉన్నతాం పరిమండలాం,
అన్త్రాలజీమల్పపూయాం తాం విద్యాత్కఫవాతజామ్. 3

మిక్కిలి కఠినంబులును, వక్రముగానిదియు, ఉన్నతంబును, మండలాకారముగ గుండ్రనైనదియు నగు బొబ్బ కఫవాతములచేత కల్గును. ఇయ్యది అంత్రాలజీయని చెప్పనగును. దీనియందు చీము కొంచెముగ నుండును.

ఈయంత్రాలజీలక్షణమును భోజుండిట్లుచెప్పెను:—"శ్లేష్మానిలాశ్రితౌ స్నాయుం పిటికాం పరిమండలామ్, దుష్టౌ జనయతోఽవక్త్రాం అల్పపూయామకందురామ్, ఆమోదుమ్బరసఙ్కాశాం విద్యాదన్త్రాలజీం తు తామ్" కఫవాతములు రెండును శరీరమునందలి స్నాయువులఁజేరి దుష్టములై మండలాకారమగు పిటికను కలిగించును. ఇయ్యది కొంచెము చీముకలిగి వక్రముగాక దురదలేక అత్తికాయవలె నుండును. దీనిని అంత్రాలజీ యని చెప్పెదరు.

వివృతాలక్షణము.

వివృతాస్యాం మహాదాహాం పక్వోదుమ్బరసన్నిభాం,
వివృతామితి తాం విద్యాత్పిత్తోత్థాం పరిమండలామ్. 4

విశాలమైన రంధ్రము కల్గి అధికమైన మంటతో గూడి పండిన మేడిపండువంటి యాకారముకల్గి గుండ్రమై యుండునది వివృత యన బరగు. ఇయ్యది పిత్తమున బొడమును. దీనిరంధ్రము మిక్కిలి విశాలముగనుండును. కావున వివృతయనియు నన్వర్థముగ జెప్పబడును.

కచ్ఛపికాలక్షణము.

గ్రథితాః పఞ్చవా షడ్వా దారుణాః కచ్ఛపోపమాః,
కఫానిలాభ్యాం పిటికా జ్ఞేయాః కచ్ఛపికా బుధైః. 5

కఫవాతసంసర్గముచేత మిక్కిలి కఠినంబులును, మిక్కిలిదారుణంబులును, తాఁబేటి వీఁపువలె నడుమ నున్నతంబులునైన యైదారు బొబ్బలు కల్గును. ఇయ్యది తాఁబేటినిబోలె నున్నతమై యుండుటంజేసి కచ్ఛపికయని చెప్పబడును.

వల్మీకలక్షణము.

గ్రీవాంసకక్షాకరపాదదేశే సన్ధౌ గలే వా త్రిభిరేవ దోషైః,
గ్రన్థిస్స వల్మీకవదక్రియాణాం జాతః క్రమేణైవ గతః ప్రవృద్ధిమ్. 6

ముఖైరనేకైస్స్రుతితోదవద్భిః విసర్పవత్సర్పతి చోన్నతాగ్రైః,
వల్మీకమాహుర్భిషజో వికారం నిష్ప్రత్యనీకం చిరజం విశేషాత్. 7

కంఠము, మూఁపులు, చంకలు, చేతులు, పాదములు, కీళ్లు, దత్తుక యను నీయవయవములయం దెచ్చటనైన చెదలు పుట్టవలె నిడుపుగ కొవ్వులుబోసినట్లు గ్రంథులనేకములు జనించును. ఇయ్యది చికిత్సజేయనిచో నానాట వృద్ధినొంది అనేక ముఖములతో గూడి అన్నిద్వారములనుండి స్రవించును. పోటు మున్నగు నానావిధ బాధలుకల్గి విసర్పమునుబోలె శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించును. ఇది సన్నిపాతమున జనించును; కావున స్వభావముచేతనే యసాధ్యము. చాలకాలము చికిత్సలేక గడచినచో మిక్కిలి యసాధ్యమై చికిత్సకే అవకాశము లేకుండును. ఇయ్యది చెదలుపుట్టవలె నుండుటంజేసి వల్మీకమని చెప్పనగును.

ఇంద్రవిద్ధలక్షణము.

పద్మకర్ణికవన్మధ్యే పిటికాభిస్సమాచితాం,
ఇన్ద్రవిద్ధాం తు తాం విద్యాద్వాతపిత్తోత్థితాం భిషక్. 8

తామరపువ్వున నడుమ గుండ్రముగనుండు కర్ణికవలె మధ్యభాగమునం దనేకములగు సన్ననిబొబ్బలు కల్గిన పెద్దబొబ్బయొకటి వాతపిత్తముల సంసర్గముచే గల్గును. ఇయ్యది యింద్రవిద్ధమని చెప్పబడును.

గర్దభికాలక్షణము.

మణ్డలం వృత్తముత్సన్నం సరక్తం పిటికాచితం,
రుజాకరీం గర్దభికాం తాం విద్యాద్వాతపిత్తజామ్ 9

మండలాకారంబును, ఉన్నతంబును, రక్తవర్ణంబును, సన్ననిబొబ్బలచే వ్యాప్తంబును నగు గొప్ప బొబ్బలేచి మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధగల్గియున్నచో నయ్యది గర్దభికయని చెప్పబడును. ఇది వాతపిత్తసంసర్గమున గల్గును.

పాషాణగర్దభలక్షణము.

వాతశ్లేష్మసముద్భూతః శ్వయథుర్హనుసన్ధిజః,
స్థిరో మన్దరుజస్స్నిగ్ధో జ్ఞేయః పాషాణగర్దభః 10

వాతకఫములు కలిసి ప్రకుపితములై దౌడలుల సంధియందు కఠినమైన వాపును కల్గించును. ఇయ్యది స్నిగ్ధంబై స్వల్పమైన బాధకల్గియుండును. ఇది రాయివలె మిక్కిలి కఠినమైయుండుటవలన పాషాణగర్దభమని చెప్పబడును.

పనసికాలక్షణము.

కర్ణస్యాభ్యన్తరే జాతాం పిటికాముగ్రవేదనామ్,
స్థిరాం పనసికాం తాం తు విద్యాద్వాతకఫోత్థితామ్. 11

వాతకఫములు రెండును కలిసి చెవులలోపల మిక్కిలి తీవ్రమైన వేదనతో గూడి కఠినముగనుండు బొబ్బను కల్గించును. ఇది పనసిక యని చెప్పనగును.

దీనిలక్షణమును భోజుండిట్లు చెప్పెను:—"కఫవాతౌ ప్రకుపితౌ మాంసమాశ్రిత్య కర్ణయోః, సమన్తతః పరిస్తబ్ధాం కురుతః పిటికాం స్థిరామ్. విషమాం దాహసంయుక్తాం విద్యాత్పనసికాం తు తామ్" కఫవాతములు రెండునుంగలిసి ప్రకుపితములై మాంసము నాశ్రయించి చెవులయందు కఠినంబును స్తంభించినదియు విషమంబునునగు బొబ్బను కల్గించును. ఇయ్యది పనసికయని చెప్పనగును. ఈవాక్యమును బట్టి యీవ్యాధి మాంసమున జనించునని తెలియుచున్నది. ఇది చెవి లోభాగమున జనించును.

జాలగర్దభలక్షణము.

విసర్పవత్సర్పతి యశ్శోథస్తనురపాకవాన్,
దాహజ్వరకరః పిత్తాత్ స జ్ఞేయో జాలగర్దభః. 12

శరీరమునం దెచ్చటనైన నొకస్థలమున సూక్ష్మమగు వాపుకల్గి పక్వముగాక విసర్పమువలె నిప్పవచ్చినట్లు శరీరమునందంతట సంచరించుచు మంటయు జ్వరంబును కల్గించునెడ నయ్యది జాలగర్దభమని చెప్పనగును. ఇది పిత్తప్రకోపమున కల్గును.

ఈ జాలగర్దభమును వ్యాధిలక్షణమును భోజుం డిట్లు వివరించెను:—"పిత్తోత్కటాస్త్రయో దోషాః జనయన్తి త్వగాశ్రితాః, శ్యావం రక్తం తనుం శోథం అపాకం బహువేదనమ్. విసర్పిణం సదాహం చ తృష్ణాజ్వరసమన్వితమ్, విసర్పమాహుస్తం వ్యాధిం అపరే జాలగర్దభమ్" పిత్తం బధికముగనుండి మూడుదోషములును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది చర్మము నాశ్రయించి శ్యామవర్ణంబును, లేక రక్తవర్ణంబును సూక్ష్మంబునైన శోఫను కల్గించును. ఇయ్యది పాకమునొందక నానావిధ బాధలతోగూడి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. తీవ్రమైన మంటకల్గును. దప్పియు జ్వరంబును తీవ్రముగనుండును. ఈ వ్యాధిని విసర్పమనియు, జాలగర్దభమనియు జెప్పెదరు. ఈవాక్యము ననుసరించి ప్రకృత మూలమున పిత్తశబ్దముచేత పిత్తోత్కటంబగు త్రిదోషసన్నిపాతముచే జనించునని యర్థము జేయ నుచితము. పిత్తోత్కటంబగు నీవ్యాధియందు పాకము గెందవలసియున్నను

వ్యాధిప్రభావమునంజేసి పాకము నొందుటలేదని యుద్దేశించి "అపాకవాన్" అని విశేషించి చెప్పబడినది.

ఇరివెల్లికాలక్షణము.

పిటికాముత్తమాఙ్గస్థాం వృత్తాముగ్రరుజాన్వితామ్,
సర్వాత్మికాం సర్వలిఙ్గాం జానీయాదిరివెల్లికామ్. 13

తలయందు మిక్కిలి తీవ్రమైన వేదనతోగూడి గుండ్రముగ నుండుబొబ్బ కల్గును. ఇది సన్నిపాతముచే జనించి వాతాదులకు జెప్పిన లక్షణములన్నియు కల్గియుండును. ఇయ్యది యిరివెల్లిక యని చెప్పబడును.

కక్షాలక్షణము.

బాహుపార్శ్వాంసకక్షేషు కృష్ణస్ఫోటాం సవేదనామ్,
పిత్తప్రకోపసమ్భూతాం కక్షామిత్యభినిర్దిశేత్. 14

బాహువులయందైనను మూపులయందైనను, ఇరుప్రక్కలయందైనను, చంకలయందైనను నల్లనిబొబ్బకల్గి మిక్కిలి తీవ్రమైన వేదన కల్గియున్నయెడ నయ్యది కక్ష యని చెప్పబడును. ఇయ్యది పిత్తప్రకోపమున కల్గును.

గంధనామ్నిలక్షణము.

ఏకామేతాదృశీం దృష్ట్వా పిటికాం స్ఫోటసన్నిభామ్,
త్వగ్గతాం పిత్తకోపేన గన్ధనామ్నీం ప్రచక్షతే. 15

పిత్తము ప్రకుపితమై చర్మమునందు స్ఫోటకమువలె మిక్కిలి పెద్దబొబ్బ కల్గినయెడ నయ్యది గంధనామ్ని యనబడును.

అగ్నిరోహిణీలక్షణము.

కక్షాభాగేషు యే స్ఫోటా జాయన్తే మాంసదారుణాః,
అన్తర్దాహజ్వరకరా దీప్తపావకసన్నిభాః 16
సప్తాహాద్వా దశాహాద్వా పక్షాద్వా ఘ్నన్తి మానవమ్,
తామగ్నిరోహిణీం విద్యాదసాధ్యాం సర్వదోషజామ్. 17

వాత-పిత్త-కఫములు మూడును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది చంకలయందు జ్వలించు నగ్నికణంబులబోలె నెఱ్ఱనైన బొబ్బలను కల్గించును. ఇయ్యది మాంసమును బాగ

దీయును. బొబ్బల లోఁ బ్రక్క విశేషముగ మంటకల్గును. తీవ్రమైన జ్వరము వచ్చును. ఇయ్యది త్రిదోషమున జనించును కావున మిక్కిలి తీవ్రములై యేడుదినములకు పిమ్మటనైనను, పదిదినములకు పిమ్మటనైనను, పదునైదుదినములకు పిమ్మటనైనను మనుజుని తప్పక చంపును. ఇది అగ్నిరోహిణీ యను క్రూరమైన వ్యాధి.

ఈవ్యాధి సన్నిపాతమున జనించును. అందు వాత-పిత్త-కఫములు మూడును ప్రకుపితములై యున్నను, వానిలో వాతం బుత్కటముగ నున్నయెడ నేడుదినముల కాలము చికిత్సజేయక యుపేక్షించినచో పిమ్మట మిక్కిలి యసాధ్యంబై మరణము నొందించును. పిత్తం బధికముగ నుండునెడ పదిదినములను లోపల చికిత్సజేయనినాడు పిమ్మట క్రూరమై చంపును. కఫం బధికముగ నుండునపుడు పదునైదు దినములలోపల చికిత్స జేయనిచో పిమ్మట చంపును. అని కాలనియమము నెరుంగునది. మొత్తమున నీవ్యాధి యసాధ్యమని భావము.

చరకమునందు—"సన్తి హ్యేవంవిధా రోగాస్సాధ్యా దారుణసమ్మతాః, యే హన్యురనుపక్రాన్తాః మిథ్యారమ్భేణ వా పునః" (చరక. సూ. అ. ౧౮) అని చెప్పి యుండుటంజేసి యీయగ్నిరోహిణి మున్నగు క్రూరవ్యాధులు కూడ తగినకాలమున యుక్తియుక్తమగు చికిత్సజేసినచో సాధ్యములగుననియు, సకాలమున దగిన చికిత్స జేయకున్నను, లేక యననుగుణమైన చికిత్సజేసినను చంపుననియు దెలిసెడిని.

మరియు—"పిత్తరక్తోత్కటా దోషాః ప్రదీప్తాఙ్గారసన్నిభాన్, కక్షభాగేషు కుర్వన్తి తీవ్రదాహరుజాజ్వరాన్. మాంసావదారణాన్ స్ఫోటాన్ యే హన్యురనుపక్రమాత్, పక్షాద్దశాహాత్సప్తాహాద్వా సా జ్ఞేయా వహ్నిరోహిణీ" అని తంత్రాంతరమున వహ్నిరోహిణీలక్షణము చెప్పబడినది. ఈవాక్యమునుబట్టి యగ్నిరోహిణీవ్యాధియందు సన్నిపాతము కారణమైనను రక్తపిత్తములు మాత్ర ముత్కటములుగ నుండుననియు, చికిత్సజేయనినాడు పైజెప్పినరీతిగ నేడుదినములు, పదిదినములు, పదునైదుదినములు అను కాలనియమప్రకారము చంపుననియు స్ఫుటముగ దెలియుచున్నది.

అష్టాంగహృదయమున—"పక్షాద్దశాహాత్సప్తరాత్రాద్వా పక్షాద్వా హన్తి జీవితమ్" (అ. హృ. ఉత్తర. అ. ౩౧. శ్లో. ౧౫) అని కాలనియమము జెప్పబడినది. ఏడుదినములకు పిమ్మటనైనను, పదిరాత్రులకు పిదపనైనను, పదునైదునాళ్లకు పిమ్మటనైనను, అగ్నిరోహిణి చంపునని భావము. కాలనియమములోని యీభేదము కల్గుటకు వ్యాధియొక్క బలాబలమునుబట్టి యేర్పడునని యూహింప దగియున్నది.

చిప్పలక్షణము.

నఖమాంసమధిష్ఠాయ వాయుః పిత్తం చ దేహినామ్,
కుర్వాతే దాహపాకౌ చ తం వ్యాధిం చిప్పమాదిశేత్. 18

వాతపిత్తములు రెండును ప్రకుపితములై గోళ్లయందలిమాంసమున జేరి గోరుకు చేరినట్లు బొబ్బను కల్గించును. ఇది మిక్కిలి మంటకల్గి పూడగును. దీనిని చిప్పమని చెప్పెదరు. (ఇదియే గోరుచుట్టు అని లోకమున వాడబడును.)

కునఖలక్షణము.

తదేవాల్పతరైర్దోషైః పురుషం కునఖం వదేత్,

పైజెప్పిన వ్యాధియే స్వల్పదోషములతో కూడియున్నయెడ కునఖమని చెప్పనగును. ఈవ్యాధి కలమనుజుడు కునఖి యనబడును.

అనుశయీలక్షణము.

గమ్భీరామల్పసంరమ్భాం సవర్ణాముపరిస్థితాం,
పాదస్యానుశయీం తాం తు విద్యాదన్తఃప్రపాకినీమ్. 19

మీగాలిపైభాగమున చర్మమునకు సమానవర్ణము కల్గినవాపు తొలుత బుట్టి మిక్కిలి లోతున పక్వమైయుండునది అనుశయి యనబడును.

విదారికాలక్షణము.

విదారీకన్దవద్వృత్తా కక్షావఙ్క్షణసన్ధిషు,
విదారికా భవేద్రక్తా సర్వజా సర్వలక్షణా. 20

చంకల సంధులయందైనను గజ్జల సంధులయందైనను నేలగుమ్మడు గడ్డవలె వర్తులంబై రక్తవర్ణమై కఠినమగు గడ్డ కల్గును. ఇది త్రిదోషముచే బుట్టి త్రిదోషలక్షణములు కల్గియుండును. దీనిని విదారియని చెప్పెదరు.

అష్టాంగహృదయమున "విదారీకందకఠినా విదారీ కక్షవఙ్క్షణే" (అ. హృ. ఉత్త. అ. ౩౧. శ్లో. ౧౬) అనియున్నది గాన నేలగుమ్మడుగడ్డవలె గుండ్రనై కఠినమైన గడ్డ చంకలయందైనను గజ్జలయందైనను కల్గిన నయ్యది విదారియనబడునని యెరుంగునది.

"రక్తా సర్వజా సర్వలక్షణా" అనుచోట అకారమును ప్రశ్లేషముచేసి, "అసర్వజా, అసర్వలక్షణా" అని పదముల విభజించి యీవిదారిక యనునది సన్నిపాతం బొక్కటిదక్క తక్కిన వికటోక్త ద్విదోష భేదముల చేత నారువిధములగునని యర్థము

చెప్పెదరు. ఇది క్షుద్రరోగలక్షణమునకు విరుద్ధము కావున సమంజసము కాజాలదు. వాతాది దోషముల ప్రత్యేక సంబంధములచే నవాంతరభేదము లనేకములు లేక, ఒక్క దోషముచేతనో, లేక సంసర్గముచేతనో, లేక సన్నిపాతముచేతనో జనించి యొక్కటే భేదముకల్గినది క్షుద్రరోగము. అట్లుండ నేకదోష ద్విదోషములచే విదారికావ్యాధికి ఆరుభేదముల జెప్పినపుడు క్షుద్రరోగ లక్షణము పైజెప్పినరీతిగ దీనికెట్లు పొసగును? పొసగదు. కావున దీనిని క్షుద్రరోగములలో జతించుటయే పొరబాటగును.

మరియు చరకమున దీనిలక్షణ మిట్లు చెప్పబడినది:—"జ్వరాన్వితా వఙ్క్షణకక్షసన్ధౌ వక్త్రిర్నిరార్తిః కఠినా మహాయా, విదారికా సా కఫమారుతాభ్యాం" (చరక. చి. అ. ౧౨) ఈశ్లోకముచేత విదారికయందు జ్వరము కల్గునని చెప్పబడినది. "ఊష్మా పిత్తాదృతే నాస్తి జ్వరో నాస్త్యూష్మణా వినా." (అ. హృ. చి. అ. ౧) అను వాగ్భటవచనముచేత జ్వరమున పిత్తసంబంధమైన వేడియుండును; కావున జ్వరముకల్గినపుడు పిత్తము అవశ్యముగ నుండితీరును. "కఫమారుతాభ్యాం" అనుటచేత కఫవాతముల సంబంధము చెప్పబడినది; కావున జ్వరకారణంబగు పిత్తంబును కఫవాతములును (మూడును) కలిసి యీ విదారికావ్యాధిని కల్గించునని చరకాచార్యాశయము. పైవిమర్శనముచేత చరకమతమున నీవ్యాధి సన్నిపాత జనితం బొక్కటేయని స్ఫుటమగుచున్నది. కావున ప్రకృతమూలమునకు విశేషార్థకల్పనముచేసి విదారికావ్యాధికి ఆరుభేదముల గల్పించుట యనార్షము.

మరియు మాధవకరున కీషడ్విధ్యము సమ్మతమైనచో "షడ్విధా ద్వ్యేకదోషజా" అనియె స్పష్టముగ నేల జెప్పియుండకూడదు. కావున మూలకారునకు షడ్విధము అనభిమతము.

శర్కరార్బుదలక్షణము.

ప్రాప్య మాంససిరాస్నాయూః శ్లేష్మా మేదస్తథానిలః,
గ్రన్థిం కరోత్యసౌ భిన్నో మధుసర్పిర్వసానిభమ్. 21
స్రవత్యస్రావమనిలః తత్ర వృద్ధిం గతః పునః,
మాంసం సంశోష్య గ్రథితాం శర్కరాం జనయేత్తతః 22
దుర్గన్ధి క్లిన్నమత్యర్థం నానావర్ణం తతస్సిరాః,
స్రవన్తి రక్తం సహసా తం విద్యాచ్ఛర్కరార్బుదమ్. 23

కఫంబును వాతంబును ప్రకుపితములై మాంసమును సిరలను స్నాయువులను మేదస్సును, జేరి గ్రంథిని కల్గించును. ఇయ్యది పక్వమై పగిలి తేనెను నేతిని వసను బోలిన

స్రావాదుల స్రవించును. పిదప వాతము ధాతుక్షయముం జేసి ప్రబలముగ ప్రకోపము నొంది మాంసమును తనగుణముచే శోషింపజేసి గ్రంథిరూపమైన శర్కరను కల్గించును. దానినుండి దుర్గంధము కలిగి కుళ్లి నానావర్ణములు కలరక్తము సిరలనుండి స్రవించును. దానిని శర్కరార్బుదమని వచించెదరు.

ఇచ్చట కఠినమై గ్రంథిరూపముయినది శర్కరయనియు, అదియే పగిలి లోపల నుండు సిరలనుండి దుర్గంధాదిలక్షణములుకల రక్తము స్రవించునెడ శర్కరార్బుదం బనియుం జెప్పబడును; కావున వ్యాధిభేదములేదు. ఈయర్థమునే భోజుండిట్లుచెప్పెను:—"తమేవ భిన్నం దుర్గన్ధం ఘృతమేదోనిభం సిరాః, స్రవన్తి స్రావమనిశం తదా స్యాచ్ఛర్కరార్బుదమ్"

పాదదారీలక్షణము.

పరిక్రమణశీలస్య వాయురత్యర్థరూక్షయోః,
పాదయోః కురుతే దారీం పాదదారీం తమాదిశేత్. 24

ఎప్పటికి నెడతెగక సంచరించు స్వభావముకల మనుజునకు పాదములు మిక్కిలి రూక్షంబులైయుండును. అట్టిపాదములయందు వాతము ప్రకుపితమై యరకాలులయందు చీలికలుగ పగులందీయును. దీనిని పాదదారియని చెప్పెదరు.

క్షుద్రకుష్ఠములలో జేరిన విపాదికా కుష్ఠమున పాదములయందు బొబ్బలులేచి పగులును. ఈవ్యాధియందు బొబ్బలులేకయే పగులును. కావున నీరెండిటికిని పరస్పరభేదము నెరుంగునది.

కదరలక్షణము.

శర్కరోన్మథితే పాదే క్షతే వా కణ్టకాదిభిః,
గ్రన్థిః కోలవదుత్సన్నో జాయతే కదరం హి తత్. 25

గులకరాయి మున్నగునవి యరకాలున గ్రుచ్చుకొని యభిఘాతముకల్గి మాంసము నలిగినను, ముండ్లు మొదలగునవి గ్రుచ్చుకొని గాయమైనను, ఆచోట రేగుకాయవలె నుండు గ్రంథి కఠినముగ జనించును. ఇయ్యది కదరమని చెప్పబడును.

ఇయ్యది హస్తములయందును జనించునని దీనిలక్షణమును భోజుం డిట్లు చెప్పెను.—"హస్తయోః పాదయోర్వాపి గమ్భీరానుగతం ఖరమ్, మాంసకీలం జనయతః కుపితౌ కఫమారుతౌ. సశల్యమివ తం దేశం మన్యతే తేన పీడితః, శర్కరాకదరం కేచిన్మన్యన్తే వాతకణ్టకమ్" కఫవాతములు రెండును ప్రకుపితములై మిక్కిలి లోతువరకు కఠినమైన

మాంసపుమేకును అరకాలులయందైనను అరచేతులయందైనను కల్గించును. అయ్యది గ్రంథివలె కఠినమై చేతనొత్తినపుడెల్ల లోపలనాగపడిగెముల్లునాటిన విధముగ నామాంస కీలముచే కలుకు కలుక్కుమను బాధ కల్గియుండును. దీనిని శర్కరా కదరమనియు, వాతకంటకమనియు చెప్పెదరు.

ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి వాతకఫ సంసర్గమున గల్గుననియు, అరకాలులయందు మాత్రము కాక అరచేతులయందును కల్గుననియు, దీనికి వాతకంటకమను నామాంతరము కలదనియు తెలియుచున్నది. (దీనినే 'ఆణి'అను పేరుచే లోకమున వాడెదరు).

అలసకలక్షణము.

క్లిన్నాఙ్గుల్యన్తరౌ పాదౌ కణ్డూదాహరుజాన్వితౌ,
దుష్టకర్దమసంస్పర్శాదలసం తం విభావయేత్. 26

దుష్టమైన బురదయందు సంచరించుటవలన కాలివ్రేళ్ల నడుమ బురదచే చెమ్మ కలిగి మిక్కిలి తీవ్రమైన దురదకల్గును. దానంజేసి చేత రుద్దినచో పుండై మంటయు, నొప్పియు కలుగును. ఇది అలసమని చెప్పనగును. (ఇది తరుచుగ వర్షకాలమునందు చెమ్మలో విశేషముగదిరుగువారికి కల్గును. దీనినె ఆడుసుపుండ్లని లోకమున జెప్పెదరు).

ఇది కఫరక్తములచే గల్గును. అందు కఫముచేత దురదయు రక్తముచేత మంటయు గల్గునని యెరుంగునది.

ఇంద్రలుప్తలక్షణము.

రోమకూపానుగం పిత్తం వాతేన సహ మూర్ఛితం,
ప్రచ్యావయతి రోమాణి తతశ్శ్లేష్మా సశోణితః. 27
రుణద్ధి రోమకూపాంస్తు తతోఽన్యేషామసమ్భవః,
తదిన్ద్రలుప్తం ఖాలిత్యం రుహ్యేతి చ విభావ్యతే. 28

పిత్తము వాతముతోగూడ జేరి ప్రకోపమునొంది రోమముల మొదళ్లయందలి సన్నని రంధ్రములంజేరి యారోమముల నూడించును. పిమ్మట కఫము రక్తముతోగూడి యారోమరంధ్రముల నడ్డగించును. దానంజేసి మరల నూడినవెండ్రుకల రంధ్రములయందు వెండ్రుకలు మొలవవు. ఈవ్యాధిని యింద్రలుప్తమనియు, ఖాలిత్యమనియు, రుహ్యాయనియు చెప్పెదరు.

గడ్డమునందలి వెండ్రుకలును మీసంబులును పైజెప్పిన విధముగ రాలినచో నింద్రలుప్తంబనియు, తలవెండ్రుకలూడినయెడ ఖాలిత్యమనియు, శరీరమునకక్కడనచోట్ల

నుండు వెండ్రుకలూడిన రుహ్యాయనియు పైజెప్పిన మూడునామములకును విషయభేదము కొందరు చెప్పుదురు. ఈవిభాగమునకు ప్రమాణము గానమింజేసి యనార్షమని తోచుచున్నది.

మరియు నిచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది—పైజెప్పిన యింద్రలుప్తమనునది ప్రాయికముగ పురుషులకుమాత్రము కల్గునుగాని స్త్రీలకు కలుగదు. ఎట్లనగా:—పురుషులు సామాన్యముగ వ్యాయామాదులజేయుటచేతను, కేశసంస్కారము మున్నగు కృత్యముల విశేషముగ జేసికొనకుండుటచేతను వాతపిత్తములు ప్రకుపితములై పైజెప్పినరీతిగ రోమకూపముల నాశ్రయించి వానిపట్టుసడలించి వానినియూడించును. స్త్రీలు సామాన్యముగ స్వభావముచేతనే మిక్కిలి సుకుమారులై యుండుటచేతను, దుష్టమైన రక్తము ప్రతిమాసమునందును బైటవెడలుచుండుటచేతను, దేహపరిశ్రమము జేయకుండుటచేతను వాతపిత్తములు ప్రకోపమునొందవుకావున వారికి పైజెప్పిన యింద్రలుప్తము కలుగదు. (ఇట్టికారణములచేత వారి తలవెండ్రుకలూడవు). ఒకవేళ స్వల్పముగ నూడినను ప్రతిమాసమున దుష్టరక్తము వెడలుటంజేసి రక్తము రోమరంధ్రముల నడ్డగింపవు; కావున మరల మొలచుచుండును. ఈవివరణము తంత్రాంతరమున విదేహుండిట్లు నుడివెను.— "అత్యన్తసుకుమారాఙ్గ్యో రజో దుష్టం స్రవన్తి చ, అవ్యాయామరతా యస్మాత్తస్మాన్న ఖలతిః స్త్రియాః"

దారుణకలక్షణము.

దారుణా కణ్డురా రూక్షా కేశభూమిః ప్రపాట్యతే,
కఫమారుతకోపేన విద్యాద్దారుణకం తు తమ్. 29

తలయందు చర్మము మిక్కిలి రూక్షంబును కఠినంబునై తీవ్రమైన దురదతోగూడి పగులును. ఈవ్యాధి దారుణకమని చెప్పంబడును. ఇయ్యది కఫవాతముల ప్రకోపమున జనించును.

మరియు తంత్రాంతరమునం దీదారుణకలక్షణము వేరువిధముగ చెప్పబడినది— "యదత్ర స్ఫుటనం తథా శిరస్త్వచి, పరుషం జాయతే జన్తోస్తస్య రూపం విశేషతః. తోదైస్సమన్వితం వాతాత్ కణ్డూగౌరవం కఫాత్, సపిపాసం సదాహార్తి రాగం పిత్తాస్రజం తథా" (విదేహుడు) శిరస్సున చర్మముపైన మిక్కిలి బాధతోగూడి పరుషంబైన స్ఫుటనము జనించును. దీనియందు వాతము సూదులబొడిచినవిధముగ పోటుకల్గి పరుషంబైన స్ఫుటనము జనించును. గురుత్వంబును, పిత్తరక్త ప్రకోపమున పోట్లును, కఫము ప్రకోపించుటచేత దురదయు, గురుత్వంబును, పిత్తరక్తముల చేత దప్పియు నొప్పియు రక్తవర్ణంబులును గల్గును. ఈవాక్యమున కేవాక్యరకముల చేత దప్పియు నొప్పియు రక్తవర్ణంబులును గల్గును.

పైయూలవాక్యమునకు కఫవాతములతోగూడ పిత్తరక్తము లనుబంధములుగ నుండునని యర్థముచేయుట సమంజసము.

అరూంషికాలక్షణము.

అరూంషి బహువక్త్రాణి బహుక్లేదీని మూర్ధ్ని తు,
కఫాసృక్క్రిమికోపేన నృణాం విద్యాదరూంషికాం. 30

కఫంబును, రక్తంబును, క్రిములును ప్రకోపమునునొంది శిరస్సున నానాముఖములై యనేక విధములుగ చీము నెత్తురు మున్నగువానిని స్రవించుచుండు కురుపులను కల్గించును. ఇయ్యది యరూంషికా వ్యాధియని చెప్పబడును.

పలితలక్షణము.

క్రోధశోకశ్రమకృతః శరీరోష్మా శిరోగతః,
పిత్తం చ కేశాన్పచతి పలితం తేన జాయతే. 31

శరీరమునందలి యూష్మంబును పిత్తంబును క్రోధముచేతను దుఃఖముచేతను శ్రమముచేతను శిరస్సునజేరి తలవెండ్రుకలను పచింపజేయును. దానంజేసి వెండ్రుకలు తెల్లబడును. ఇది పలితరోగమని చెప్పబడును.

ఇచ్చట నీవిమర్శనము గమనించునది.—"దర్శనం పక్తిరూష్మా చ క్షుత్తృష్ణా దేహమార్దవమ్, ప్రభా ప్రసాదో మేధా చ పిత్తకర్మాఽవికారజమ్" (చరక. సూ. అ. ౧౮) అనునట్టి చరకవాక్యముచేత కన్నులకు చూచుశక్తియు, శరీరమునందలి వేడియు, ఆకలి దప్పులును, శరీరమృదుత్వంబును, కాంతియు, ప్రసన్నతయు, బుద్ధియు ఇవియన్నియు వికృతముగాక సమస్థితినుండు పిత్తముచే గల్గునని తెలియుచున్నది. ఇచ్చట "పక్తిరూష్మాచ" అనుపదము చేతను, "నవినాచపిత్తంపాకః" అనుశ్రుతవాక్యముచేతను పాకమునొందించు శక్తి పిత్తమున కలదని దృఢముగ దెలియుచున్నది. సామాన్యముగ పాకక్రియాశక్తి యగ్నియందు కలదు; ఇదికాక వేడిని కల్గించుగుణము అగ్నియందు స్థిరముగ నున్నది. అట్టివేడి పిత్తమున కల్గునని పైవాక్యమున జెప్పబడినది కావున అగ్నికిని పిత్తమునకును గుణములు సమానములగుటచే నీరెండిటికిని భేదము కానరాదు. ఇంతియెకాక—జాఠరానలము మందీభూతమగునపుడు పిత్తవర్ధకంబులైన ద్రవ్యముల సేవించినచో నగ్ని దీపించును. అగ్ని మిక్కిలి తీవ్రంబైయున్నపుడు పిత్తమును శమింపజేయు శీతమధురాది ద్రవ్యముల సేవించినచో అగ్ని శాంతినొందును; కావున పిత్తమునకును అగ్నికిని భేదములేదని యనుభవమునగూడ స్ఫుటముగ దెలియుచున్నది.

"సమదోషస్సమాగ్నిశ్చ" (సు. సూ. అ. ౧౫) "సమప్రకోపా దోషాణాం సర్వేషామగ్నిసంశ్రయాః" ఇది మున్నగు వాక్యములయందు వాతపిత్తకఫరూపములగు దోషములకు సమస్థితియు ప్రకోపంబును అగ్నిననుసరించియుండునని చెప్పుటచేత వాతపిత్తకఫములకన్న నగ్ని వేరుగనుండునని తెలియుచున్నది. కావున కొన్నివాక్యములచే నభేదత్వంబును, కొన్నివచనములచే పార్థక్యంబును చెప్పుటచేత పైవాక్యములకు తేజస్తిమిరములబోలె పరస్పరవిరోధము కల్గును; కావున నసంగతము. అన్నచో పరిహారం బిట్లు తెలియునది.—

పిత్తమున ద్రవరూపంబును తేజోరూపంబును కలదు. అందు తేజోరూపము అగ్ని. అయ్యది యాహారాదిపదార్థముల పచించును. వేడినికల్గించును. ఇదియే జాఠరాగ్నియనంబరగు. ఇదియే ప్రాణాధారంబైయుండును. ఇయ్యది త్రిదోషముల సామ్యప్రకోపములకు కారణము. ఈవిషయమును భోజుండిట్లు చెప్పెను—"దృఢముష్ణోదితం హ్యేతత్ పిత్తోష్మా పచతీతి యత్, మారుతో రసవీర్యాభ్యాం సమానవ్యానసంహితః" "తస్మాత్తేజోమయం పిత్తం పిత్తోష్మా యస్స పక్తిమాన్, స కాయాగ్నిస్స కాయోష్మా స పక్తా స చ జీవనః" పైవివరణముచేత పిత్తమునందొకభాగము అగ్నియని నిర్ణయమేర్పడినది. అట్టి యగ్నిభాగముతోగూడిన పిత్తము లేక పాకముగాదని యభిప్రాయముచే "నవినా చ పిత్తం పాకః" అను సుశ్రుతాది వాక్యములచే జెప్పుట సంగతము.

మరియు కఫమును వృద్ధినొందించుపదార్థముల సేవించినపుడు శుక్రము వృద్ధినొంది, కఫహారంబుల సేవించుతరి శుక్రము క్షీణమగుభంగి, పిత్తవర్ధకంబులగు పదార్థముల సేవించుటచేత పిత్తమునందలి యగ్నిభాగము వృద్ధినొందుననియు, పిత్తశామకముల సేవించుటచేత నగ్నిదీప్తి శమించుననియు నెరుంగునది. ఈవిమర్శనముచేత పిత్తమునందలి యగ్నిభాగమును వేరుగజేసి "సమదోషస్సమాగ్నిశ్చ" ఇది మున్నగువాక్యముల రెండుగ జెప్పబడినది. కాన పైజెప్పినపక్షములకు పారస్పరిక విరోధము గానరాదు.

ఈపక్షము నవలంబించియే ప్రకృతగ్రంథమున "శరీరోష్మా శిరోగతః, పిత్తం చ కేశాన్ పచతి" అని పిత్తమును ఊష్మమును వేరుపరచి చెప్పియున్నది. పిత్తము తనయందలి యూష్మభాగముతోగూడి పచింపజేసి వెండ్రుకల నెరయునట్లు చేయునని భావము. ఇచ్చట 'పిత్తంచ' అనుచకారముచేత వాతకఫములనుగూడ గ్రహింపబడును. కావున క్రోధముచే పిత్తము ప్రకుపితమై శరీరమునందలి (తనభాగమైన) యూష్మముతో గూడి, శోకభయములచే జనించిన వాతముచే ప్రేరితంబై శిరంబునజేరి కఫముతో గలిసి పలితమును కల్గించునని నిష్కృష్టార్థము. ఈవిషయము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది.—

"తేజోఽనిలాద్యైస్సహ కేశభూమిం దగ్ధ్వా తు కుర్యాత్ఖలతిం నరస్య, కించిత్తు దగ్ధ్వా పలితాని కుర్యాత్ హరిప్రభత్వం చ శిరోరుహాణామ్" (చరక. చి. అ. ౨) శరీరమునందలి యుష్ణము వాతాదిదోషముల మూటితోఁగూడి వెండ్రుకల ప్రదేశమును దహింపఁజేసి వెండ్రుకలనూడ్చి ఖలతిత్వము (బట్టతల)ను కల్గించును. ఆదోషములతోఁగూడిన యుష్ణమే కొంచెముగ సోకినవాడు వెండ్రుకలు నెఱియును. లేక పింగళవర్ణము కల్గియుండును. అని యర్థము.

యువానపిటికాలక్షణము.

శాల్మలీకణ్టకప్రఖ్యాః కఫమారుతరక్తజాః,
యువానపిటికా యూనాం విజ్ఞేయా ముఖదూషికాః. 32

మంచి యౌవనమునందు స్త్రీలకైనను పురుషులకైనను ముఖముపైన బూరుగ ముండ్లవలె కఠినములైన పొక్కులు కల్గును. ఇవి కఫము వాతము రక్తము ఈమూడును ప్రకోపించుటచే గల్గును. దీనిని యువానపిటికయని వచించెదరు.

ఇవి ప్రాయికముగ స్త్రీపురుషులకు యౌవనమంకురించుకాలమునకల్గి యౌవనముతోఁగూడ వృద్ధినొందును. లోకమున దీనిని మొటిమలని వాడెదరు.

పద్మినీకంటకలక్షణము.

కణ్టకైరాచితం వృత్తం మణ్డలం పాణ్డుకణ్డురమ్,
పద్మినీకణ్టకప్రఖ్యైః తదాఖ్యం కఫవాతజమ్. 33

తామరకాడలపైనుండు సన్నని ముండ్లవలె కఠినములగు సన్నని మాంసపుముండ్లతోఁగూడి జిలకల్గి తెల్లనైన పొడలు కల్గును. దీనిని పద్మినీకంటకమనిచెప్పెదరు. ఇయ్యది కఫవాతములవలన కల్గును.

జతుమణిలక్షణము.

సమముత్సన్నమరుజం మణ్డలం కఫరక్తజం,
సహజం లక్ష్మ చైతేషాం లక్ష్యో జతుమణిస్తు సః. 34

శరీరమున నునుపై కొంచెముగ నున్నతమై బాధలేకుండుమచ్చ పుట్టుకతోనే కూడ పుట్టును. ఇది లక్ష్మయనియు, లచ్చయనియు, జతుమణియనియు చెప్పబడును. (ఇదియే పుట్టుమచ్చ) ఇది కఫరక్తములచే గల్గును.

వాగ్భటాచార్యుడు 'జతుమణిస్సహజో లోహితస్తు సః' అని చెప్పెను; కావున నీమచ్చ ఎఱ్ఱనిరంగు కల్గియుండును. ఈమచ్చలయందు ఏవిధమైన బాధయుండదు.

దీని లక్షణములబట్టి శుభాశుభములు మానవులకు గల్గునని సాముద్రికవేత్తలు వచించెదరు.

చరకమున దీనిలక్షణము చెప్పునపుడు వేరువిధముగ చెప్పుచు లక్ష్మకును దీనికిని వైలక్షణ్యము నిట్లుచెప్పెను "కృష్ణస్స్నిగ్ధో జతుమణిశ్శ్లేష్మా వాతో శరైస్త్రిభిః, అరుంతుద పరైర్యుక్తం లక్ష్మేత్యాహుర్భిషగ్వరాః" నల్లనిరంగుకల్గి నునుపైన మచ్చ జతుమణియని చెప్పనగును. ఇయ్యది వాతముత్కటముగగల మూడుదోషములచే గల్గును. అదియు దానికిసమానములగు కొన్నిమచ్చలతో గూడియుండుచెడ లక్ష్మయని చెప్పబడును. ఈ రెంటియందును బాధ యించుకేనియు గల్గదు.

మశకలక్షణము.

ఆవేదనం స్థిరం చైవ యస్మిన్ గాత్రే ప్రదృశ్యతే,
మాషవత్కృష్ణముత్సన్నం అనిలాన్మశకం తు తత్. 35

పిత్తము ప్రకుపితమై రొట్టిబాధయులేక కొంచెముగ కఠినంబును, ఉన్నతంబును, మినుములబోలె నల్లనిరంగుకల్గినదియునగు మచ్చ జనించిన, నయ్యది మశకమనబడును. (మినుపగింజంతయున్నతమును దానివలె నలుపునుకల్గినమచ్చ మాషసాదృశ్యమునుబట్టి మశక మనబడునని యెఱుంగునది.)

మశకలక్షణమును చరకాచార్యు లిట్లుచెప్పిరి:—"వాతేంతే త్వచి యదా మాష్యతే కఫమేదసీ, శ్లక్ష్ణం మృదు సవర్ణం చ కురుతే మశకం వదేత్" వాతము ప్రకుపితమై కఫముతోఁగూడి మేదస్సును జేరిచి నునుపుకల్గి మృదులమై మినుములతో సమానమైన వర్ణముగలమచ్చను చర్మముపైగల్గించును. ఇయ్యది మశకమని చెప్పబడునని యర్థము. ఈవాక్యముచేత వాతకఫములు మేదస్సును చేరిచి యీవ్యాధిని కల్గించునని తెలిసెడిని.

మరియు మశకమనునదియే మిక్కిలియున్నతముగ నున్నచో చర్మకీలమని వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను.—"మాషక్షస్తూన్నతతరాంశ్చర్మకీలాన్ సితాసితాన్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౩౧. శ్లో. ౨౬.) చర్మకీలమనునది తెలుపు నలుపు కలిసిన రంగు కల్గియుండునని భావము.

తిలకాలకలక్షణము.

కృష్ణాని తిలమాత్రాణి నీరుజాని సమాని చ,
వాతపిత్తకఫోచ్ఛోషాత్తాన్విద్యాత్తిలకాలకాన్. 36

వాతపిత్తములచే కఫముశోషించి నల్లనిరంగుకల్గి నువ్వులగింజలంతేసి పరిమాణము కల్గి ఏవిధమైన బాధయులేకుండు మచ్చలు శరీరముపైన పుట్టును. ఇయ్యవి నువ్వులంత పరిమితికల్గి వానివలె నల్లనైయుండుటంజేసి తిలకాలకము లనబడును.

మరియు తంత్రాంతరమున నీనిలక్షణము లిట్లు చెప్పబడినవి.—"మారుతః పిత్తమాదాయ కఫరక్తసమాశ్రితః, చినోతి తిలమాత్రాణి త్వచి తే తిలకాలకాః" వాతము ప్రకుపితమయి పిత్తమున కలిసి కఫరక్తముల నాశ్రయించి చర్మముపై నువ్వులంతేసి నల్లని మచ్చల గల్గించును. ఇవి తిలకాలకములని చెప్పబడును అనిభావము. ఈవాక్యముచేత రక్తమును చెరిచి తిలకాలకముల గల్గించునని తెలిసెడిని. (పైజెప్పబడిన జతుమణి, మషకము, తిలకాలకమునమూడును పుట్టుకతోగూడ పుట్టుటంజేసి పుట్టుమచ్చలని లోకమున వాడబడును.)

న్యచ్ఛలక్షణము.

మహద్వా యది వా చాల్పం శ్యావం వా యది వాఽసితం,
నీరుజం మణ్డలం గాత్రే న్యచ్ఛమిత్యభిధీయతే. 37

శరీరమునందు గొప్పదిగనైనను, చిన్నదిగనైనను శ్యామలవర్ణంబైనను, కృష్ణవర్ణంబైనను కల్గి బాధలేనిమచ్చ కల్గిన నయ్యది న్యచ్ఛమనబడును.

మరియు—"రక్తపిత్తాశ్రితో వాయుః త్వక్ప్రదేశాశ్రితో యదా, జనయేన్మణ్డలం కృష్ణం శ్యావం వా న్యచ్ఛమాదిశేత్" అను భోజవాక్యమువలన వాతము రక్తపిత్తములతోగూడి యీవ్యాధిని కల్గించునని తెలిసెడి.

ఈమచ్చ జననకాలమునందేజనించుననియు, పుట్టుమచ్చయనియు, ఇదియే లాంఛనమని చెప్పబడుననియు తంత్రాంతరమున గానంబడియెడు. లాంఛనలక్షణమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను.—"కృష్ణం సితం వా సహజం మండలం లాంఛనం సమమ్" (అ. హృ. ఉత్త. అ. ౩౧. శ్లో. ౨౭.) పుట్టుకతోనే నల్లగనైనను తెల్లగనైనను శరీరమున బుట్టిన మచ్చ లాంఛనమని యర్థము. ఈవాక్యమునుబట్టి లాంఛనమనునది న్యచ్ఛమునకన్న భిన్నమైనదని తెలియుచున్నది; కాని ఇదికూడ బాధలేని పుట్టుమచ్చయనుటకు సందియములేదు.

వ్యంగలక్షణము.

క్రోధాయాసప్రకుపితో వాయుః పిత్తేన సంయుతః,
ముఖమాగత్య సహసా మణ్డలం విసృజత్యతః. 38
నీరుజం తనుకం శ్యావం ముఖే వ్యఙ్గం తమాదిశేత్,

క్రోధముచేనైనను ఆయాసముగల్గించు పనులచేనైనను వాతము ప్రకుపితమై పిత్తముతోగలిసి ముఖమునజేరి మచ్చను శీఘ్రముగ ముఖమున గల్గించును. ఇయ్యది బాధలేక సూక్ష్మాకారంబై శ్యామలవర్ణము గల్గియుండును. దీనిని వ్యంగమని చెప్పనగును. (దీనిని లోకమున మంగు అని వాడెదరు).

నీలికాలక్షణము.

కృష్ణమేవంగుణం గాత్రే ముఖే వా నీలికాం విదుః 39

వ్యంగమున మిక్కిలి నల్లనై పైజెప్పిన వ్యంగలక్షణములు కల్గినమచ్చ శరీరమునందైనను ముఖమునందైనను కల్గినయెడ నయ్యది నీలికయని చెప్పబడును.

ఇచ్చట శ్యామవర్ణమై ముఖమున మాత్రము కల్గుమచ్చ వ్యంగమనియు, అంతకన్న మిక్కిలి కాటుకవంటి నలుపుకల్గి ముఖమునందైనను శరీరమునందైనను కల్గినది నీలికయనియు పైగనబరచిన లక్షణములచే తెలియుచున్నది.

వాగ్భటాచార్యులుమాత్రము శ్యామలమైనమచ్చ ముఖమునకల్గినచో వ్యంగమనియు, అదియే ముఖమునగాక శరీరమున దెచ్చటకల్గినను నీలికయనియు నిట్లుచెప్పిరి.—"శోకక్రోధాదికుపితా ద్వాతపిత్తాన్ముఖే తను, శ్యామలం మణ్డలం వ్యఙ్గం వక్త్రాదన్యత్ర నీలికా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౩౧. శ్లో. ౨౮.) ఈవాక్యమునుబట్టి వ్యంగమునకును నీలికకును దేశభేదమేకాని వర్ణాదులతో లక్షణభేదము గానంబడదు.

భోజుండు ఈరెండిటికిని దేశభేదమును వర్ణభేదమును సూచించు లక్షణము నిట్లుచెప్పెను.—"మారుతః క్రోధహర్షాభ్యాం ఊర్ధ్వగో ముఖమాశ్రితః, పిత్తేన సహ సంయుక్తః కరోతి వదనత్వచి. నీరుజం తనుకం శ్యావం వ్యఙ్గం తమితి నిర్దిశేత్, కృష్ణమేవం గుణం గాత్రే నీలికాం తాం వినిర్దిశేత్" (భోజుడు) శరీరమునం దూర్ధ్వగామియైన వాతము కోపముచేతను హర్షముచేతను ప్రకోపమునొంది ముఖమునజేరి పిత్తముతోగూడి ముఖమునందలి చర్మమున నొప్పిలేక సూక్ష్మమైన శ్యామవర్ణంబైన మచ్చపుట్టును. ఇది వ్యంగమనబడును. ఇదియె నల్లనిరంగుకల్గి ముఖముదక్క తక్కిన శరీరమునం దెచ్చట కల్గినను నీలికయని చెప్పబడును.

పరివర్తికాలక్షణము.

మర్దనాత్పీడనాద్వాపి తథైవాప్యభిఘాతతః 40
మేఢ్రచర్మ యదా వాయుః భజతే సర్వతశ్చరన్,
తదా వాతోపసృష్టం తు తచ్చర్మ పరివర్తతే, 41
మణేరధస్తాత్కోశశ్చ గ్రన్థిరూపేణ లమ్బతే.

సరుజాం వాతసమ్భూతాం తాం విద్యాత్పరివర్తికాం,
సకణ్డూః కఠినా చాపి సైవ శ్లేష్మసముత్థితా. 42

మేఢ్రము మిక్కిలి మర్దించినను, పిసికినను లేక యితరములగు కారణములచే నభిఘాతము కల్గినను, శరీరమునందంతట సంచరించు స్వభావముకల వ్యానవాతము ప్రకోపమునొంది, మేఢ్రమునావరించియుండు చర్మమున జేరును. అట్టివాతసంబంధ మునం జేసి యాచర్మము వెలికిలంబడును. మేఢ్రమునందలి మణికి క్రిందనుండు చర్మ కోశము వాచి గ్రంథిరూపముగ పరిణమించి యుంటగ వ్రేలాడుచుండును. అయ్యది మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పికల్గియుండునేని కేవలము వాతముచే జనించినదనియు, దురద కల్గి కఠినమై యుండునెడ కఫమునజనించెననియు నెరుంగునది. ఇయ్యది పరివర్తికయని చెప్పబడును.

ఈవ్యాధిలక్షణమును భోజుం డిట్లుచెప్పెను,—"మణేరధో మేఢ్రచర్మ వ్యానస్తు పరివర్తయేల్, సశూలతోదదాహోష్మ్యా విజ్ఞేయా పరివర్తికా. శ్లైష్మికీ కఠినా స్నిగ్ధా కణ్డూమత్యల్పవేదనా" వ్యానవాతము ప్రకుపితమై మేఢ్రమునందలి మణికి క్రింది భాగమున నుండుచర్మమును వెలికిల మరలించును. అయ్యది నొప్పి పోటు మంట మున్నగుబాధలు కల్గియుండును. ఇయ్యది పరివర్తికయని చెప్పనగును అని భావము. (ఈవాక్యముచేత పోటు మంట మున్నగుబాధలు కల్గునని తెలిసెడి) ఇది వాతికము. కఫ మున జనించినది కఠినమై స్నిగ్ధగుణముకల్గి తీవ్రమైన దురదకల్గి స్వల్పమైన బాధతో గూడియుండును.

అవపాటికాలక్షణము.

అల్పీయఃఖాం యదా హర్షాద్బాలాం గచ్ఛేత్ స్త్రియం నరః,
హస్తాభిఘాతాదపి వా చర్మణ్యుద్వర్తితే బలాత్. 43
యస్యావపాట్యతే చర్మ తాం విద్యాదవపాటికాం,

పుష్పవతిగాకుండుటవలన మిక్కిలి సూక్ష్మమైన భగద్వారముకల కన్యకను మను జుండు కామాంధకారమున కన్నుమిన్నెరుంగక బలాత్కారముగ రమించినను, మేఢ్ర మున హస్తాదులచే నభిఘాతము కల్గించినను చర్మము వెలికిలంబడి తెల్లుదర్భచే గీచినట్లు చీలును. దీనిని అవపాటికయందురు.

భోజుం డీవ్యాధికి వాతాదిసంబంధముచే లక్షణముల వేరువేర నిట్లు నిరూపిం చెను:—"మర్దనాదభిఘాతాద్వా కన్యాయోనిప్రపీడనాత్, లక్ష్యతే యది మేఢ్రస్య చర్మదార్ఢ్యనివర్తనమ్. అవపాటికేతి తామాహుః పృథగ్దోషైస్సరూపతాః. వాతాత్సా

పరుషా రూక్షా శూలనిస్తోదకారిణీ. పిత్తాత్సదాహా రక్తాద్వా దాహతృష్ణాసమన్వితా, శ్లైష్మికీ కఠినా స్నిగ్ధా కణ్డూమత్యల్పవేదనా" మర్దనము అభిఘాతము కన్యకతో సంభో గించుట అను నీకారణములచేత మేఢ్రముపై చర్మము దర్భలచే గీచినవిధముగ చీలికగ చీలును. దీనిని యవపాటికయందురు. ఇయ్యది వాతాదులచే వేరువేరులక్షణముల గల్గి యుండును. అందు వాతమున పరుషంబును రూక్షంబునై నొప్పియు పోటును కల్గియుం డును. పిత్తరక్తములచేత గల్గినది మంటయు దప్పియు కల్గియుండును. కఫమున జనించినది కఠినంబును స్నిగ్ధంబునై తీవ్రమైన దురదకల్గి యుండును. (ఇచ్చట వాతాదులచే నశో భేదముల జెప్పినచో క్షుద్రరోగలక్షణమునకు విరోధమగును కావున దోషభేదముల గల్పించుట చింత్యము).

నిరుద్ధప్రకశలక్షణము.

వాతోపసృష్టే మేఢ్రే వై చర్మ సంశ్రయతే మణిం 44
మణిశ్చర్మోపనద్ధస్తు మూత్రస్రోతో రుణద్ధి చ,
నిరుద్ధప్రకశే తస్మిన్ మన్దధారమవేదనం. 45
మూత్రం ప్రవర్తతే జన్తోః మణిర్వివ్రియతే న చ,
నిరుద్ధప్రకశం విద్యాత్సరుజం వాతసమ్భవం. 46

వాతము ప్రకుపితమై మేఢ్రమునకేం మేఢ్రముపైనుండు చర్మము మణిచుట్టును వ్యాపించి మూత్రద్వారమును మూసి మూత్రమును వెడలనీయక యడ్డగించును. దానం జేసి మూత్రము బాధలేక స్వల్పముగ వెడలును; మణిమాత్రము చర్మముచే మూయబడి కనబడక యుండును. కాని పగులదు. ఇయ్యది వాతముచే గల్గినపుడు బాధకల్గి యుం డును. దీనిని నిరుద్ధప్రకశమని చెప్పెదరు.

మరియు నీవ్యాధియందలి లక్షణముల గొన్నిటి వివరించి యన్వర్థసంజ్ఞను భోజుం డిట్లుచెప్పెను:—"మేఢ్రాస్థే చర్మణి యదా మారుతః కుపితో భృశమ్, ద్వారం రుణ ద్ధిశ నైః ప్రకాశశ్చ ముహుర్ముహుః [illegible]. వాతోపసృష్టమేఢ్రస్తు మణిశ్చ నవిదీర్యతే, నిరుద్ధం చ ప్రకాశం చ వ్యాధిం విద్యాత్సుదారుణమ్" మేఢ్రముయొక్క చివరమందు చర్మమున వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది యచ్చోట చర్మమున వాపును కల్గించును. అట్టిచర్మము మణినంతట వ్యాపించి మెల్లగ మణిని అగపడనీయక మూయును. పిదపను మూయబడకుండును. మూయబడక యున్నపుడు మూత్రము మిక్కిలికష్టముచే వెడలును. కాని మణి మూసికొనియున్నపుడు మూత్రము బొత్తుగ వెడలక యడ్డుపడియుండును. కాని మణి కనబడకయు, మూత్రము చిలుటలేదు. ఈవ్యాధియందు చర్మముచే గప్పబడినపుడు

వాపు గ్రమ్మినప్పుడు మణి కనబడుచు నుండుటం జేసి యీవ్యాధి నిరుద్ధప్రకశమని యన్వర్థముగ చెప్పబడును.

సన్నిరుద్ధగుదలక్షణము.

వేగసన్ధారణాద్వాయుర్విహతో గుదసంశ్రితః,
నిరుణద్ధి మహాస్రోతః సూక్ష్మద్వారం కరోతి చ. 47
మార్గస్య సౌక్ష్మ్యాత్కృచ్ఛ్రేణ పురీషం తస్య గచ్ఛతి,
సన్నిరుద్ధగుదం వ్యాధిమేతం విద్యాత్సుదారుణమ్. 43

వాత మూత్ర పురీషాదుల వేగమును అడ్డగించి వెడలనీయక నాపినిరోధించుటచేత నపానవాతము ప్రకోపమునొంది గుదద్వారము నడ్డగించి మిక్కిలి సూక్ష్మముగ జేయును. దానివలన పురీషము మిక్కిలికష్టముచే కొంచెము కొంచెముగ వెడలును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమైన సన్నిరుద్ధగుదమను వ్యాధి.

అహిపూతనలక్షణము.

శకృన్మూత్రసమాయుక్తేఽధౌతేఽపానే శిశోర్భవేత్,
స్విన్నే వాఽస్నాప్యమానే వా కండూరక్తకఫోద్భవా. 49
కండూయనాత్తతః క్షిప్రం స్ఫోటస్స్రావశ్చ జాయతే,
ఏకీభూతం వ్రణైర్ఘోరం తం విద్యాదహిపూతనమ్. 50

శిశువులు మలమూత్రముల విసర్జించినపుడు గుదస్థానంబున మలంబును మూత్రంబును పోవునట్లు నీళ్లతో శుభ్రముగ కడుగకున్నయెడ గుదస్థానమున మలమూత్రములు అంటికొనియుండును. లేక నీళ్లుపోసి స్నానము చేయకున్నను చెమట బట్టును. దానం జేసి తీవ్రమైన దురద కలుగును. అట్టిదురద తీరుటకై గోళ్లచే గోకినయెడ తోడనే యచ్చోట బొబ్బలులేచి చితికి చీము నీరు రక్తము మున్నగునవి కారుచుండును. ఆబొబ్బలన్నియు నొండొంటగలిసి యొకటే వ్రణముగ నగును. ఇయ్యది యహిపూతనయను వ్యాధియని యెఱుంగునది. ఇది రక్తకఫములచే గల్గును. ఇయ్యది వ్యాధిస్వభావముచేత పసిపిల్లవాండ్రకు మాత్రము కల్గునని యెఱుంగునది.

మఱియు.—“దుష్టస్తన్యస్య పానేన మలస్యాఽక్షాళనేన చ, కణ్డ్వాదిహారుణా వస్ఫీః పిటికైశ్చ సమాచితా. జన్మభవన్తి యథాదోషం దారుణా హ్యహిపూతనా” అని భోజుండు చెప్పెను. ఈవాక్యమునుబట్టి చెడిన చనుబాల త్రాగుటచే గూడ నీవ్యాధిజనించుననియు, కఫ-పిత్త-వాతములచే క్రమముగ దురదయు మంటయు నొప్పియు దోషానుసారముగ గల్గుననియు తెలిసెడిని.

వృషణకచ్ఛూలక్షణము.

స్నానోత్సాదనహీనస్య మలో వృషణసంస్థితః,
యదా ప్రక్లిద్యతే స్వేదాత్కణ్డూం జనయతే తదా. 51
కణ్డూయనాత్తతః క్షిప్రం స్ఫోటాస్స్రావశ్చ జాయతే,
ప్రాహుర్వృషణకచ్ఛూం తాం శ్లేష్మరక్తప్రకోపజామ్. 52

శరీరమును నున్ని మొదలగు వానిచే చక్కగ తోమి స్నానము చేయనివానికి వృషణములయందు మురికిచేరి చెమటబట్టుటచే చెమ్మగల్గి దురదను పుట్టించును. అప్పుడు గోకినచో శీఘ్రముగ బొబ్బలుకల్గును. అయ్యవి చితికి యుండుండి నీరుగారును. ఇయ్యది వృషణకచ్ఛు వనబడును. కఫరక్తప్రకోపముచే నీవ్యాధి కల్గును.

కుష్ఠప్రకరణమున జెప్పిన కచ్ఛువ్యాధి శరీరమునం దెచ్చటనైన కల్గుననియు, ఇయ్యది వృషణములయందు మాత్రము కల్గుననియు నీరెండిటికిని భేదము నెఱుంగునది.

గుదభ్రంశలక్షణము.

ప్రవాహణాతిసారాభ్యాం నిర్గచ్ఛతి గుదం బహిః,
రూక్షదుర్బలదేహస్య గుదభ్రంశం తమాదిశేత్. 53

మలవిసర్జనము జేయునపుడు మిక్కిలి బలాత్కారముగ ముక్కినను, అతిసార విరేచనములు (ఆమవిరేచనములు) అయినను గుదమునందలి లోభాగము ఆసనమునకు బైట వెడలును. ఈవ్యాధి జిడ్డులేక మిక్కిలి రూక్షంబై బలహీనమైన శరీరముకలవారికి విశేషముగ జనించును. దీనిని గుదభ్రంశమని చెప్పెదరు.

సూకరదంష్ట్రికలక్షణము.

సదాహో రక్తపర్యన్తస్త్వక్పాకీ తీవ్రవేదనః,
కణ్డూమాన్ జ్వరకారీ చ స స్యాత్సూకరదంష్ట్రకః. 54

చర్మమున పుండై రక్తముగారుచు మంటయు తీవ్రమైన నొప్పియు దురదయు జ్వరంబును కల్గిన నయ్యది సూకరదంష్ట్రిక మనబడును. (ఈవ్యాధికూడ గుదస్థానమున గల్గును.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
క్షుద్రరోగనిదానం సమాప్తమ్.

౫౬. ముఖరోగనిదానమ్.

శరీరమునం దచ్చటచ్చట జనించు సామాన్యరోగముల నింతదనుక జెప్పి పిమ్మట ముఖమున మాత్రము జనించు రోగముల మాత్రను వివరించు ముఖరోగనిదానమును చెప్పుట.—

ముఖరోగసామాన్యకారణములు.

ఆనూపపిశితక్షీరదధిమత్స్యాతిసేవనాత్,
ముఖమధ్యే గదాన్కుర్యుః క్రుద్ధా దోషాః కఫోత్తరాః. 1

"ఓష్ఠౌ చ దన్తమూలాని దన్తా జిహ్వా చ తాలు చ, గలో ముఖం చ సకలం సప్తాఙ్గం ముఖముచ్యతే" అను ప్రమాణమును బట్టి పెదవులు, దంతమూలములు, దంతములు, నాలుక, తాలువులు, కుత్తుక, ఇవియును, తక్కిన ముఖమునందలి భాగమును, ఈయేడు అంగములుగూడినభాగము ముఖమనబడును. ఈముఖమున గల్గువ్యాధులు అరువదియైదు. ఎట్లనగా:—"దన్తేష్వష్టౌ ఓష్ఠయోశ్చ మూలేషు దశ పఞ్చ చ, నవ తాలుని జిహ్వాయాం పఞ్చ సప్తదశామయాః. కంఠే త్రయస్సర్వసరాః ఏకషష్ఠిః చతుఃపరాః" అను భోజోక్త ప్రమాణమునుబట్టి దంతరోగము లెనిమిదివిధంబులును, పెదవులయందు రోగము లెనిమిదివిధంబులును, దంతమూలములయందు పదునైదు విధంబులును, తాలువులయందు తొమ్మిదివిధంబులును, నాలుకయందు ఐదువిధంబులును, కంఠమునందు మూడువిధంబులును రోగములు కల్గును. ఇవి యన్నియుం గలిసి యరువదియైదు ముఖరోగములగును.

జలప్రాంతమున బుట్టిన జంతువులమాంసమును, క్షీరమును, పెరుగును, మత్స్యములను వీని నధికముగ సేవించినచో వాతపిత్తకఫములు ప్రకోపించి ముఖమున బాధాదోషముల గల్గించును. దోషములమూటిలో కఫము మిక్కిలి యుత్కటమై ప్రధానముగ నుండును.

ఓష్ఠగతవ్యాధు లెనిమిది, అందు వాతికలక్షణము.

కర్కశౌ పరుషౌ స్తబ్ధౌ సంప్రాప్తానిలవేదనౌ,
దాల్యేతే పరిపాట్యేతే ఓష్ఠౌ మారుతకోపతః. 2

వాతప్రకోపముచేత పెదవులు కఠినములై కరకరయనుచు పరుషంబులై స్తంభించి వాతమున గల్గుబాధలు కల్గి పగులును.

పైత్తికఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము.

చీయతే పిటికాభిశ్చ సరుజాభిస్సమన్తతః,
సదాహపాకపిటికౌ పీతాభాసౌ చ పిత్తతః. 3

పిత్తప్రకోపముచేత పెదవులయందు చిన్నచిన్న బొబ్బలు లేచి మిక్కిలి నొప్పియు మంటయు కల్గి పచ్చనై యుండును. అవి పండగును.

కఫజఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము.

సవర్ణాభిశ్చ చీయేతే పిటికాభిరవేదనౌ,
భవతస్తు కఫాదోష్ఠౌ పిచ్ఛిలౌ శీతలౌ గురూ. 4

కఫము ప్రకోపించి పెదవులయందు పెదవులకు సమానముగ వర్ణముకల్గిన బొబ్బల కల్గించును. అయ్యవి బాధలేకుండును. పెదవులు జిగురుకల్గి చల్లనై యుండును. మిక్కిలి బరువుగల్గి యుండును.

సాన్నిపాతికఓష్ఠవ్యాధి.

సకృత్కృష్ణౌ సకృత్పీతౌ సకృచ్ఛ్వేతౌ తథైవ చ,
సన్నిపాతేన విజ్ఞేయా అనేకపిటికాచితౌ. 5

సన్నిపాతము (త్రిదోషముల ప్రకోపము)చేత పెదవులయం దనేకములగు బొబ్బలు కల్గి ఒకప్పుడు నల్లగను, ఒకప్పుడు పచ్చగను, మరియొకప్పుడు తెల్లగను ఉండును. ఇది సన్నిపాతమునగల్గిన ఓష్ఠవ్యాధి.

రక్తజ ఓష్ఠవ్యాధి.

ఖర్జూరఫలవర్ణాభిః పిటికాభిర్నిపీడితౌ,
రక్తోపసృష్టౌ రుధిరం స్రవతః శోణితప్రభౌ. 6

రక్తముచేత పెదవులయందు ఖర్జూరపు పండ్లవలె రక్తవర్ణములైన బొబ్బలు కల్గును. అయ్యవి పండి రక్తము గారుచుండును. దానంజేసి పెదవులు రక్తముబోలె నెఱ్ఱనై యుండును. ఇయ్యది రక్తముచేగల్గిన ఓష్ఠవ్యాధి.

మాంసజనితఓష్ఠవ్యాధి.

గురూ స్థూలౌ మాంసదుష్టౌ మాంసపిండవదుద్గతౌ,
జన్తవశ్చాత్ర మూర్ఛన్తి నరస్యోభయతో ముఖాత్. 7

పెదవులయందు మాంసము చెడినపుడు మిక్కిలి స్థూలములై భారముకల్గి మాంసపు ముద్దలవలె నున్నతంబులై యుండును. రెండు పెదవులసంధులయందు నోటి కిరుప్రక్కల పురుగులు కల్గును. ఇయ్యది మాంసజనిత ఓష్ఠరోగము.

మేదోజనితఓష్ఠరోగము.

సర్పిర్మణ్డప్రతీకాశౌ మేదసా కణ్డురౌ గురూ,
అచ్ఛం స్ఫటికసంకాశం ఆస్రావం స్రవతో భృశమ్. 8
తయోర్వ్రణో న సంరోహేత్ మృదుత్వం చ న గచ్ఛతి,

మేదస్సు దుష్టమైనపుడు పెదవులు పేరిన నేతివంటికాంతియు జిడ్డును కలిగి మిక్కిలి దురదతోఁగూడి భారముగనుండును. ఆ పెదవులనుండి స్ఫటికమువలె తెల్లనైన ద్రవము అధికముగ గారుచుండును. ఆ పెదవులయందు కల్గుపుండ్లు మానవు. ఒకవేళ మానినను పెదవులు బిరుసుగనుండును కాని మెత్తపడవు. ఇది మాంసజనిత ఓష్ఠ రోగము.

ఆగంతుకఓష్ఠవ్యాధి.

క్షతజాభౌ విదీర్యేతే పాట్యేతే చాభిఘాతతః 9
గ్రథితౌ చ సమాఖ్యాతౌ ఓష్ఠౌ కణ్డూసమన్వితౌ,

ఆగంతుకములగు బాహ్యకారణములచే పెదవులయందు గాయమైనపుడు రక్తమువలె నెఱ్ఱనై పగులును. అభిఘాతము గాఢమైనది యగునేని దానంజేసి వ్రయ్యలుగ చీలును. పిదప నావ్రణము గ్రంథిరూపమై మిక్కిలి దురదగల్గియుండును. ఇది ఆగంతుకౌష్ఠవ్యాధి.

భోజుండు:—"క్షతాభిహతౌ వాపి రక్తాభోష్ఠౌ సవేదనౌ, భవతస్సపరిస్రావౌ కఫరక్తప్రదూషితౌ" అని చెప్పియుండుటచేత నీవ్యాధియందు పెదవులు రక్తవర్ణములై తీవ్రమైన బాధకల్గి రక్తము మున్నగు ద్రవముగారుచుండు ననియు, ఇయ్యది రక్తకఫములచే గల్గుననియు తెలిసెడిని. (ఇవి యెనిమిదియు నోష్ఠగతవ్యాధులు.)

దంతమూలగతవ్యాధులు పదునైదు; అందు శీతాదము.

శోణితం దన్తవేష్టేభ్యో యస్యాऽకస్మాత్ప్రవర్తతే. 10
దుర్గన్ధీని సకృష్ణాని ప్రక్లేదీని మృదూని చ,
దన్తమాంసాని శీర్యన్తే పచన్తి చ పరస్పరమ్. 11
శీతాదో నామ స వ్యాధిః కఫశోణితసమ్భవః,

దంతములకు పట్టై యాధారములుగనుండు చిగుళ్లనుండి కారణము లేకయే యాకస్మికముగ రక్తముగార నారంభించును. అట్టి చిగుళ్లు కొంతకాలమునకు దుర్గంధముకల్గి నల్లనవడి ద్రవముకల్గి మెత్తపడును. అట్టి దంతమాంసములు పుండ్లై యొకటితో నొకటి కలిసి నానాట నూడిపడును. ఇయ్యది శీతాదంబనువ్యాధి. కఫరక్తములచే నిది జనించును.

దంతపుప్పుటకము.

దన్తయోస్త్రిషు వా యస్య శ్వయథుర్జాయతే మహాన్. 12
దన్తపుప్పుటకో నామ స వ్యాధిః కఫరక్తజః,

దంతములలో రెంటికైనను మూటికైనను సంబంధించిన మాంసమున వాపుకలిగినచో నయ్యది దంతపుప్పుటక మనువ్యాధియని చెప్పబడును. ఇయ్యది కఫరక్తములచే గల్గును.

దంతవేష్టలక్షణము.

స్రవన్తి పూయరుధిరం చలా దన్తా భవన్తి చ. 13
దన్తవేష్టస్స విజ్ఞేయో దుష్టశోణితసమ్భవః,

దంతములు పట్టుతప్పి కదలి చిగుళ్లనుండి చీము నెత్తురు గారుచున్నయెడ దంతవేష్ట మనంబడును. ఇవి రక్తము చెడుటవలన సంభవించును.

సౌషిరలక్షణము.

శ్వయథుర్దన్తమూలేషు రుజావాన్కఫసమ్భవః. 14
లాలాస్రావీ స విజ్ఞేయః సౌషిరో నామ నామతః,

దంతముల మొదళ్లయందలి మాంసమునందు వాపుకలిగి తీవ్రమైన నొప్పియు కలిగి జొల్లుకార్చుచున్నయెడ సౌషిరమనదగును. ఇయ్యది కఫప్రకోపముచే జనించును.

మహాసౌషిరలక్షణము.

దన్తాశ్చలన్తి వేష్టేభ్యస్తాలు చాప్యవదీర్యతే. 15
యస్మిన్ స సర్వజో వ్యాధిర్మహాసౌషిరసంజ్ఞితః,

దంతములు బిగిచెడి చిగుళ్లనుండి కదలుచు తాలువులును చిగుళ్లును పెదవులును పగులుచున్నయెడ మహాసౌషిరమనంబడును. ఇయ్యది త్రిదోషసన్నిపాతముచే గల్గును.

ఈ మహాసౌషిరలక్షణమును భోజుండుపదిష్టముగ నిట్లుచెప్పెను:—"సదాహో దంతమూలేషు శోథః పిత్తకఫానిలాత్, లాలా కఫం ద్రవయతి క్షీణే తస్మింస్తు శోణి

కమ్, వివృద్ధమనిశం దన్తాన్ శాలాన్ వ్యథయతి దారయేత్, మహాసౌషిరమిత్యేతత్ సప్త రాత్రాన్నిహన్త్యసూన్" పిత్తకఫవాతములు మూడును సమకాలమున ప్రకోపించి దంతములను మొదళ్లనుండు మాంసపు చిగుళ్లయందు మంటతోఁగూడిన వాపును గలిగించును. వాపుకలిగిన పిదప కఫమును క్షీణింపజేయును. అయ్యది క్షీణించినతోడనే రక్తము మిక్కిలి వృద్ధినొంది దంతములను తాలువులను పెదవులను పగులునట్లు చేయును. దంతములు బిగిచెడి పడలును. ఇయ్యది మహాసౌషిరమని చెప్పబడును. ఇది సన్నిపాతజము కావున మిక్కిలి క్రూరమై యేడుదినములలో చంపును.

పరిదరలక్షణము.

దంతమాంసాని శీర్యన్తే యస్మిన్ ష్ఠీవతి చాప్యసృక్. 16
పిత్తాసృక్కఫజో వ్యాధిః జ్ఞేయః పరిదరో హి సః,

ఏవ్యాధియందు దంతములకాధారములగు మాంసములు (చిగుళ్లు) శిథిలంబులై చీలి యుమియునపుడెల్ల రక్తము వెడలునో అయ్యది పరిదరమనబడును. ఈ వ్యాధి పిత్త-రక్త-కఫములచే గల్గును. చిగుళ్లను చీల్చుటంజేసి పరిదరంబని యన్వర్థముగ జెప్పంబడును.

ఉపకుశలక్షణము.

వేష్టేషు దాహః పాకశ్చ తాభ్యాం దన్తాశ్చలన్తి చ. 17
(అవాక్కృతాః ప్రస్రవన్తి శోణితం మన్దవేదనాః,
ఆధ్మాయన్తే స్రుతే రక్తే ముఖే పూతిశ్చ జాయతే)
యస్మిన్నుపకుశో నామ పిత్తరక్తకృతో గదః,

దంతముల కాధారములైన మాంసమునందు (చిగుళ్లయందు) మంటబుట్టి పుండగును. దానంజేసి దంతములు పట్టుసడలి కదలును. మొగమునుండి నోరు జెరచినయెడ చిగుళ్లనుండి రక్తముకారును. రక్తముగెల్లవెడలించినచో మరల చిగుళ్లు ఉబుకును. నొప్పిమాత్రము కొంచెముగ నుండును. ముఖమున కంపుగల్గును. ఇట్టి లక్షణములు కల్గినది యుపకుశమను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఇయ్యది పిత్తరక్తములచే గల్గును.

వైదర్భలక్షణము.

ఘృష్టేషు దన్తమాంసేషు సంరమ్భో జాయతే మహాన్. 18
చలా భవన్తి దన్తాశ్చ స వైదర్భోఽభిఘాతజః,

పుల్ల మొదలగువానితో బలుదోమునపుడు దంతముల కాధారములగు చిగుళ్లు అభిఘాతముకల్గి అధికముగ వాచును. దానంజేసి పన్నులన్నియు కదలును. ఇది వైదర్భమను రోగము. ఇయ్యది యభిఘాతమున కల్గును.

ఖలివర్ధనలక్షణము.

మారుతేనాఽధికో దన్తో జాయతే తీవ్రవేదనః. 19
ఖలివర్ధనసంజ్ఞోఽసౌ జాయతే రుక్చ శామ్యతి,

వాతము ప్రకుపితమై దంతమాంసమున జేరి తీవ్రమైన వేదనతోఁ గూడిన దంతమును అధికముగ కల్గించును; ఇయ్యది ఖలివర్ధనమని చెప్పబడును. అపల్లు పుట్టునపుడు మాత్రము తీవ్రమైనబాధ కల్గును గాని పుట్టినపిమ్మట బాధ నివర్తించును.

కరాళలక్షణము.

శనైశ్శనైః ప్రకురుతే వాయుర్దంతసమాశ్రితః. 20
కరాళాన్వికటాన్ దన్తాన్ కరాలో న స సిధ్యతి,

వాతము దంతమూలముల నాశ్రయించి దంతములను వంకరటింకరగ వికృతాకారములుగ జేయును. ఇయ్యది కరాళ మనబడును. ఇయ్యది యసాధ్యము.

అధిమాంసలక్షణము.

హానవ్యే పశ్చిమే దన్తే మహాన్ శోథో మహారుజః. 21
లాలాస్రావీ కఫకృతో విజ్ఞేయస్సోఽధిమాంసకః,

దంతములవరుసకు కడనతాలువులయందు దంతపంక్తి చేరువనుండు మాంసమున మిక్కిలి స్థూలముగ వాపుకల్గి తీవ్రమైన పోటుకల్గి యధికముగ చొల్లుకారుచుండును. ఇయ్యది కఫమున జనించిన యధిమాంసమని యెరుంగునది.

వాగ్భటాచార్యుండు:—"దన్తాన్తే కీలసంస్థానః హనుకర్ణరుజాకరః, ప్రతిహన్త్యభ్యవహృతిం శ్లేష్మణా సోఽధిమాంసకః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౭.) అని చెప్పెను. దీనిచేత నీవ్యాధి దంతపంక్తికి కడన కీలగొట్టినవిధముగ వాపుకల్గి తాలువుల యందును, కర్ణమూలములయందును మిక్కిలి తీవ్రమైన పోటుపుట్టి యాహారమును భుజించుటకైన వలనుపడకుండుననియు తెలియుచున్నది.

దంతనాడీలక్షణము.

దంతమూలగతా నాడ్యః పఞ్చ జ్ఞేయా యథేరితాః. 22

దంతమూలములయందు వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత-ఆగంతు భేదములచే నైదు విధములైన నాడీవ్రణంబులును జనించును వానిలక్షణములను నాడీవ్రణనిదానమున జెప్పినప్రకారముగ నెరుంగునది.

దంత నాడీవ్రణముల సంప్రాప్తిని వాగ్భటాచార్యు డిట్లుపదేశించెను:—దంతమాంసాశ్రితాః రోగాః యస్సాధ్యానప్యుపేక్షతే, అన్తస్తస్యాస్రవన్ దోషః సూక్ష్మాం సఞ్జనయేద్గతిమ్, పూయం ముహుస్సా స్రవతి త్వఙ్మాంసాస్థిప్రభేదినీ, తాః పునః పఞ్చ విజ్ఞేయాః లక్షణైస్స్వైర్యథోదితైః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౯. ౩౦.) పైజెప్పిన దంతమాంసగతరోగములలో సాధ్యములగు రోగములను తగినకాలమున యుక్తమైన చికిత్సజేయక యుపేక్షించిన యెడ అట్టివ్రణములయందు దుష్టమైన చీము మున్నగునది బైటవెడలక లోపలనే సూక్ష్మముగ త్రోవజేసికొని లోన ప్రవేశించి చర్మమును మాంసమును అస్థులను భేదించునదియై లోభాగమున వ్యాపించి నాడీరూపముగ బరిణమించును. ఇదియే దంతనాడి యనబడును. దానికి వాతాదిదోషసంబంధమున గల్గు నైదుభేదములను నాడీవ్రణనిదానమున జెప్పిన లక్షణములబట్టి నిర్ణయించునది.

ఇప్పట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—భోజుండు ముఖరోగములవిభజించి పరిగణనము జేయుతరి "మూలే దశ చ పఞ్చ చ" అని దంతమూలవ్యాధులు పదునైదని పరిగణనము జేసెను. తంత్రాంతరమునందు దానివివరమిట్లున్నది:—"శీతాదో గదితః పూర్వం దంతపుప్పుటక స్తథా, దంతవేష్టస్సౌషిరశ్చ మహాసౌషిర ఏవ చ. తతః పరిదరః ప్రోక్తః తతస్తూపకుశస్స్మృతః, వైదర్భశ్చ తతః ప్రోక్తో ఖలివర్ధన ఏవ చ, అధిమాంసకనామా చ దంతనాడ్యశ్చ పంచ చ, దంతవిద్రధిరప్యత్ర దన్తవేష్టేషు షోడశ" శీతాదము, దంతపుప్పుటము, దంతవేష్టము, సౌషిరము, మహాసౌషిరము, పరిదరము, ఉపకుశము, వైదర్భము ఖలివర్ధనము, అధిమాంసము, దంతనాడులైదు, దంతవిద్రధి, అను నీపదునారును దంతమూలముల జనించువ్యాధులు.

ఈతంత్రకారుడు పైజెప్పినపేరుల వరుసలో దంతవిద్రధి నొకదాని నధికముగ జేర్చి పదునారుగ దంతమూలవ్యాధులను వివరించెను. ప్రకృతగ్రంథమున మాధవకరుడు పైయానుపూర్విననుసరించి శీతాదము మొదలు జేసి వరుసగ లక్షణములనిరూపించుచు కడనుండు దంతవిద్రధిని జెప్పక మాని, కరాళమనుదాని నొక్కటిని అధికముగ జేర్చి పదునారుదంతమూలవ్యాధులకు లక్షణములనుడివెను. ఇటుల కరాళము నధికముగ జేర్చుటచే భోజమతమునకు, దంతవిద్రధినివదలుటచే తంత్రాంతర పరిగణనమునకు విరుద్ధముగనున్నది.

మాధవకరుడు ప్రాయికముగ భోజమతము నవలంబించువాడు కావున పదునైదు దంతమూలవ్యాధులనే వివరించి యుండవలెను. పైజెప్పిన యానుపూర్విలో కరాళ

మును విడచి తక్కిన పదునైదిటిని చెప్పియుండవలెను. కరాళమనునది లక్షణమునుబట్టి జూడ దంతమూలమునకు సంబంధించినవ్యాధిగ గనబడదు. కావున నయ్యది నవీనుల ప్రక్షేపకముగనుండనోపును. లక్ష్యముకానిదానిని మాధవకరుడు నడుమదూర్చిచెప్పునా? ఇది యసంభవము. కావున శీతాదము మొదలుజేసి యధిమాంసమునకు లోనగునవి(కరాళము వదలి) పదియును, దంతనాడులైదును జేరి పదునైదు దంతమూలవ్యాధులను, భోజమతానుసారముగ మాధవకరుడు చెప్పెననుట నిర్వివాదము. కరాళమును సుశ్రుతాచార్యుడుచేర్చి చెప్పియున్నాడు. లేక అధిదంతమనుదానిని వాగ్భటాచార్యుడు దంతగతవ్యాధులలో జెప్పియున్నాడు, కావున అధిదంతము నిచ్చట జేర్చియున్నచో సంఖ్యాసామంజస్యము కల్గును. అది యధికముగ పాఠముండునేమో.

వాగ్భటాచార్యులు పైజెప్పిన యానుపూర్విలో దంతవేష్టము,పరిదరము, ఖలివర్ధనము ననుమూడిటి వదలి, దంతవిద్రధి నధికముగజేర్చి పదుమూడు దంతమూలవ్యాధులను జెప్పెను. ప్రకృతమూలగ్రంథము సంగ్రహరూపముగాన మాధవకరుడు వాగ్భటమునకన్న కొన్నింటి నధికముగ జేర్చి చెప్పెనని యెరుంగునది. వాగ్భటమున మాత్రము ఓష్ఠవ్యాధుల పదిటిని జెప్పిరి. ఇట్టిసంఖ్యాభేదము పలుచోట్ల వాగ్భటమున గానంబడియెడు.

వాగ్భటాచార్యులు దంతవిద్రధిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"దన్తమాంసే మలైస్సాస్రైః బాహ్యాన్తశ్శ్వయథుర్గురుః, సరుగ్దాహస్స్రవేచ్ఛిన్నః పూయాస్రం దన్తవిద్రధిః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౩.) వాత పిత్త కఫములు రక్తముతో గూడి దంతమాంసములయందును బైటను లోపలను గూడ వ్యాపించి స్థూలముగనుండు వాపును కల్గించును. అయ్యది నొప్పియు మంటయు కలిగి పగిలి చీము నెత్తురు కార్చుచుండును. ఇది దంతవిద్రధి యనబడును. (ఇత్తెరంగున పదునైదు దంతమూలవ్యాధులు వివరింపబడెను.)

దంతరోగములెనిమిది, అందు చాలనలక్షణము.

దీర్యమాణేష్వివ రుజా యస్య దన్తేషు జాయతే,
చాలనో నామ స వ్యాధిః సదాగతినిమిత్తజః. 23

దంతములయందు పగులకీయునటుల తీవ్రమైన నొప్పి కల్గిన నయ్యది చాలనమను వ్యాధియనబడును. ఇయ్యది వాతప్రకోపమున గల్గును.

క్రిమిదంతకలక్షణము.

కృష్ణచ్ఛిద్రశ్చలస్రావీ ససంరమ్భో మహారుజః,
అనిమిత్తరుజో వాతాద్విజ్ఞేయః క్రిమిదన్తకః. 24

పాటియందు నల్లనిరంధ్రముకల్గి పళ్లుకదలుచు చిగుళ్లవాచి చీము నెత్తురుగారుచు తీవ్రమైన నొప్పికల్గియున్నయెడ క్రిమిదంతమని చెప్పబడును. దీనియందు కారణము లేకయే బాధకల్గును. (దంతములయందు ద్రవముండదు కావున చిగుళ్లనుండి స్రవించును.)

భంజనకలక్షణము.

వక్త్రం వక్రం భవేద్యస్య దన్తభఙ్గశ్చ జాయతే,
కఫవాతకృతో వ్యాధిః స భఞ్జనకసంజ్ఞితః. 25

నోరు వంకరగనై పండ్లూడిన నయ్యది భంజనకమను వ్యాధియగును. ఇయ్యది కఫవాతములచే గల్గును.

దన్తహర్షలక్షణము.

శీతరూక్షప్రవాతామ్లస్పర్శానామసహో ద్విజాః,
పిత్తమారుతకోపేన దన్తహర్షస్స నామతః. 26

పండ్లు శీత(చల్లని)వస్తువులయొక్కయు, జిడ్డులేని రూక్షపదార్థములయొక్కయు స్పర్శమునైనను, గాలియొక్కయు పులుపుగలవస్తువులయొక్కయు స్పర్శమునైన నోరువ లేకుండి నిమ్మకాయ పులుపు తగిలినప్పుడు జలదరించు విధముగనుండిన నయ్యది దంతహర్షమనబడును. ఇయ్యది పిత్తవాతముల ప్రకోపమున గల్గును.

మరియు "శీతముష్ణం చ దశనాః సహన్తే స్పర్శనం న చ, యస్య తం దన్తహర్షంతు వ్యాధిం విద్యాత్సమీరణాత్" అని తంత్రాంతరమునందున్నది. శీతంబును ఉష్ణంబును కల ద్రవ్యముల స్పర్శము సహింపనోపక దంతములు పులిసియున్నచో నయ్యది దంతహర్షమని చెప్పబడును అనియర్థము. ఇయ్యది వాతప్రకోపమునగల్గును. (ఈవ్యాధి వాతమున గల్గినను వ్యాధిస్వభావముచే నుష్ణస్పర్శమును సహింపకుండును.)

దంతశర్కరాలక్షణము.

మలో దన్తగతో యస్తు పిత్తమారుతశోషితః,
శర్కరేవ ఖరస్పర్శా సా జ్ఞేయా దన్తశర్కరా. 27

పండ్లపైనుండుపాచి దంతముల చక్కగ తోముకుండుటచేత నానాట చేరి పిత్తవాతములచే ఎండి చెక్కగట్టి, సున్నపుగారవలె తాకినచో కర్కశముగ నుండును. ఇది దంతశర్కర యనబడును.

వాగ్భటాచార్యులు:—"అథావదాన్మలో దన్తే కఫో వా వాతశోషితః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౧౬.) అని చెప్పిరి. కావున దంతములయందలి మలమైనను కఫమైనను వాతముచే శుష్కమై శర్కరవలె నగునని తెలియుచున్నది.

కపాలికాలక్షణము.

కపాలేష్వివ దీర్యత్సు దన్తానాం సైవ శర్కరా,
కపాలికేతి విజ్ఞేయా సదా దన్తవినాశినీ 28

పైజెప్పిన దంతశర్కర పెంకులవలె చెక్కలుచెక్కలుగ నూడి పండ్లనుండి రాలుచున్నయెడ కపాలిక యనబరగు. దీనివలన పండ్లు నానాట నశించును.

శ్యావదంతకలక్షణము.

అసృఙ్మిశ్రేణ పిత్తేన దగ్ధో దన్తస్త్వశేషతః,
శ్యావతాం నీలతాం వాపి గతస్స శ్యావదన్తకః 29

పిత్తము రక్తముతోగూడి ప్రకోపించి పల్లు నిప్పునకాలిన కట్టెవలె కాల్చును. దానంజేసి యాపల్లు శ్యామల వర్ణముగనైనను బొగ్గువలె నల్లగనైన నుండును. ఇయ్యది శ్యావదంతక మనబడును.

దంతవిద్రధిలక్షణము.

దన్తమాంసే మలైస్సాస్రైర్బాహ్యాన్తశ్శ్వయథుర్గురుః,
సదాహరుక్ స్రవేద్భిన్నః పూయాస్రం దన్తవిద్రధిః 30

పండ్లకాధారమగు మాంసమున లోపలను బైటనుగూడ గొప్పవాపుకల్గి మంటయు, నొప్పియు పుట్టి పగిలి చీమును నెత్తురును కారును. ఇది దంతవిద్రధి యనబడును. ఇయ్యది వాత-పిత్త-కఫ-రక్తములచేత కల్గును.

(ఈవ్యాధి దంతమూలమున జనించునది; కావున దంతమూలవ్యాధులలో పఠించుట సమంజసము. ఈశీలిగనే ఆదిదంతమునందు కేవలము దంతవ్యాధికాని దంతమూలమున జనించునదికాదు; కావున దాని నిచ్చట పఠించి, దంతమూలవ్యాధులలో దీనికి బదులుగ దంతవిద్రధిని పఠించుటయుక్తము. వాగ్భటాచార్యులు ఈయభిప్రాయముచేతనే పైజెప్పిన విధముగ పఠించిరి.) పైజెప్పినయెనిమిదియు దంతరోగములు.

నాలుకయందుగల్గు రోగములైదు, అందు వాతాదులచే గల్గు మూడుభేదములు.

జిహ్వానిలేన స్ఫుటితా ప్రసుప్తా భవేచ్చ శాకచ్ఛదనప్రకాశా,

పిత్తేన దహ్యత్యుపచీయతే చ దీర్ఘైస్సరక్తైరపి కణ్టకైశ్చ. 31
కఫేన గుర్వీ బహులా చితా చ మాంసోచ్ఛ్రితైశ్శాల్మలికంటకాభైః.

వాతము ప్రకోపించినచో నాలుక పగిలి రుచి నెరుంగజాలక టేకాకువలె కరకు కల్గి యుండును. పిత్తప్రకోపముచేత మంటపుట్టి నిడుదలై యెఱ్ఱనైన సన్ననిముండ్లవలె నుండు అంకురములచే వ్యాప్తమై యుండును. కఫప్రకోపముచేత నాలుక స్థూలమై బూరుగముండ్లవంటి మాంసాంకురములచేత దట్టముగ వ్యాప్తమై యుండును.

(ఇచ్చట 'దహ్యతి' అనుచోట కర్మరూపార్థమున దహధాతువున యక్ ప్రత్యయము వచ్చినచో ఆత్మనేపదము వచ్చినయెడ 'దహ్యతే' అనిచెప్పవలెనుగాని 'దహ్యతి' అని పరస్మైపదప్రయోగము అసాధువు. కావున దహధాతువున కండ్వాదిగణపాఠమును కల్పించి 'కణ్డ్వాదిభ్యో యక్' అని యక్ప్రత్యయమును అంగీకరించి పరస్మైపదమునకు అగతికగతికముగ సాధుత్వమును కల్పింపవలెను)

ఆలాసలక్షణము.

జిహ్వాతలే యశ్శ్వయథుః ప్రగాఢః
సోఽలాససంజ్ఞః కఫరక్తమూర్తిః,
జిహ్వాం స తు స్తమ్భయతి ప్రవృద్ధో
మూలే చ జిహ్వా భృశమేతి గాఢమ్. 32

మిక్కిలి ప్రౌఢమైన వాపు కఫరక్తముల ప్రకోపముచేత నాలుకయందు కలుగును. అయ్యది నానాట వృద్ధినొంది నాలుక నిటునటు కదలనీయక స్తంభింపజేయును. నాలుకయొక్క మొదట పుండగును. ఇయ్యది అలాసక మనబడును.

ఈవ్యాధియందు వాతముచేత మొద్దుబారియుండుటయు, పిత్తప్రకోపమున పుండగుటయు కల్గును. కావున వాత-పిత్త-కఫ-రక్తములచే నీవ్యాధి కల్గును. కాననే యసాధ్యము.

వాగ్భటాచార్యుడు దీనిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"కఫపిత్తాదధశ్శోఫః జిహ్వాస్తంభకృదున్నతః, మత్స్యగన్ధిర్భవేత్పక్వః సోఽలసో మాంసశాతనః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౫) కఫపిత్తముల ప్రకోపమువలన నాలుకకు క్రిందిభాగమునం దున్నతమగువాపు కలుగును. ఇది నాలుకను కదలనీయక స్తంభింపజేయును. ఇది పక్వమై పుండగునపుడు చేపలకంపు కొట్టును. మాంసము ముక్కలై యూడిపడును. ఇయ్యది అలస మనబడును. అని భావము. ఈవాక్యముచేత నాలుకక్రింద నీరోగము కల్గుననియు, పగిలినపుడు చేపలకంపు కల్గుననియు మాంస మూడిపడుననియు తెలిసెడిని.

ఉపజిహ్వాలక్షణము.

జిహ్వాగ్రరూపశ్శ్వయథుర్హి జిహ్వామున్నమ్య జాతః కఫరక్తమూలః,
లాలాకరః కణ్డుయుతస్సచోషః సా తూపజిహ్వా పఠితా భిషగ్భిః. 33

నాలుకకు క్రింద నాలుకకొనవలె నుండు శోఫము జనించి, నాలుకను పైకిలాగినట్లుండును. దీనిచేత నోట జొల్లుకారుచుండును. దురదయు నిప్పునకాలినట్లు మంటయు కల్గును. ఇయ్యది కఫరక్తములచే గల్గును. ఇది నాలుకవలె నుండుటంజేసి యుపజిహ్వా యనబడును. (ఇవి యైదును జిహ్వాగతరోగములు.)

వాగ్భటాచార్యుడు దీనిలక్షణమును:—"సాంకురః కఫపిత్తాస్రైః......వాక్యాహారవిఘాతకృత్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౮) అని చెప్పియుండుటవలన ఇయ్యది కఫపిత్తరక్తములచేగల్గి మాంసాంకురములతో గూడియుండుననియు, మాటలాడుటను, ఆహారమును భుజించుటను, కదలించుటకును వలనుపడక స్తంభించి యుండుననియు తెలిసెడిని. మరియు దీని నధిజిహ్వమని చెప్పి, "తాదృగేవోపజిహ్వాస్తు జిహ్వాయా ఉపరి స్థితః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౨౯) అనువాక్యముచేత నీలక్షణములతోగూడి నాలుకకు క్రిందబుట్టినది యధిజిహ్వమనియు, అదియే నాలుకకు పైభాగమున బుట్టినది యుపజిహ్వమనియు నిరూపించెను. వీరి మతమునం దధిజిహ్వ మధికము గావున జిహ్వాగతరోగభేదము లారగును. ఈరెంటికిని స్థానభేదమేకాని లక్షణభేదము లేదు. ప్రకృతగ్రంథమున నియ్యది కంఠగతరోగములలో చెప్పబడెను.

తాలుగతవ్యాధులు తొమ్మిది: అందు కంఠశుండీలక్షణము.

శ్లేష్మాఽసృగ్భ్యాం తాలుమూలే ప్రవృద్ధో
దీర్ఘశ్శోఫో ధ్మాతవస్తిప్రకాశః,
తృష్ణాకాసశ్వాసకృత్తం వదన్తి
వ్యాధిం వైద్యాః కణ్ఠశుణ్డీతి నామ్నా. 34

కఫరక్తములు, ప్రకోపమునొంది తాలువుల మొదట నిడుపుగ వాపుకల్గి వృద్ధినొంది గాలిచే నిండియుండు తిత్తివలె నుబ్బియుండును. దానివలన దప్పియు, దగ్గును, శ్వాసమును కల్గును. ఇయ్యది కంఠశుండియని చెప్పబడును.

దీని లక్షణము వాగ్భటమున నిట్లు చెప్పబడెను:—"తాలుమూలే కఫాత్సాస్రాత్ మత్స్యవస్తినిభో మృదుః, ప్రలంబః పిచ్ఛిలశ్శోఫో నాసయాఽఽహారమీరయన్. కంఠోపరోధతృట్కాసవమికృత్కణ్ఠశుణ్డికా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౩౮) తాలు

మూలమునందు రక్తముతోఁగూడిన కఫమువలన మత్స్యమును వస్తినిబోలిన యాకారము కల్గి మృదువై పిచ్ఛిలమై వ్రేలాడుచుండువాపు కల్గును. ఈవాపు కంఠబిలమును అడ్డగించి యాహారమును నాసారంధ్రములనుండి వెడలించును. దీనివలన దగ్గును వాంతియు కల్గును. దీనిని గలశుండిక యని చెప్పుదురు అని యర్థము.

తుండికేరీలక్షణము.

శోథస్థూలస్తోదదాహప్రపాకీ
ప్రాగుక్తాభ్యాం తుండికేరీతి నామ్నా,

ప్రత్తికాయవలె స్థూలమైనవాపు తాలువులయందు కలుగును. ఇయ్యది పోటును మంటయు కల్గి యుండగును. ఇదికూడ కఫరక్తములచే గల్గును. దీనిని తుండికేరియని చెప్పెదరు.

అధ్రుషలక్షణము.

మృదుశ్శోథో లోహితశ్శోణితోత్థో
జ్ఞేయోఽధ్రుషస్సజ్వరస్తీవ్రరుక్చ. 35

తాలుమూలమునందు మెత్తనై రక్తవర్ణమైన వాపు కల్గును. దీనియందు తీవ్రమైన పోటును, జ్వరంబును కల్గును. ఇయ్యది అధ్రుష మనబడును. ఇది రక్తమున కల్గును.

కచ్ఛపలక్షణము.

కూర్మోన్నతోఽవేదనోఽశీఘ్రజన్మా
రోగో జ్ఞేయః కచ్ఛపశ్శ్లేష్మణా తు,

తాలుదేశమున తాబేలువలె నున్నతంబై నొప్పిలేని వాపు గల్గును. ఇది కఫప్రకోపముచేత చాలకాలమునకు కల్గును. ఇయ్యది ఆకృతిసామ్యమునుబట్టి కచ్ఛప మనబడును.

తాల్వర్బుదలక్షణము.

పద్మాకారం తాలుమధ్యే తు శోథం
విద్యాద్రక్తాదర్బుదం పూర్వలింగమ్. 36

తాలువులనడుమ తామరపువ్వువలె గుండ్రనైన వాపుకల్గును. ఇయ్యది తాల్వర్బుదమని చెప్పబడును. ఇది రక్తమువలన గల్గును. ఈవ్యాధి మున్ను వచించిన రక్తార్బుద లక్షణములు కల్గియుండును.

భోజుండు దీనిలక్షణములలో కొన్నిటి నధికముగ నిట్లు చెప్పెను:—"ఉపర్యేవ భవేన్మధ్యే యథా పద్మస్య కర్ణికా, పార్శ్వతశ్చాప్యుపకర్ణికాభిర్నాసా చాప్యవదీర్యతే. శ్లేష్మరక్తసముత్థానం తత్తాల్వర్బుదలక్షణమ్." తామరపువ్వుకు నడుమనుండు కర్ణికవలె గుండ్రముగనుండి నడుమ నున్నతంబును, చుట్టును చిన్నచిన్నవైన యంకురములు కల్గిన వాపు జనించును. ఇయ్యది కఫరక్తములచే గల్గును. దీనివలన నాసారంధ్రము చీలును.

మాంససంఘాతలక్షణము.

దుష్టం మాంసం నీరుజం తాలుమధ్యే
కఫాచ్ఛూనం మాంససంఘాతమాహుః,

తాలుమధ్యమునందు మాంసము దుష్టమై నొప్పిలేక వాపు కల్గును. ఇది కఫమున కల్గిన మాంససంఘాతమను వ్యాధి.

తాలుపుప్పుటలక్షణము.

నీరుక్ స్థాయీ కోలమాత్రః కఫాత్స్యాత్
మేదోయుక్తాత్పుప్పుటస్తాలుదేశే. 37

కఫప్రకోపమువలన తాలుప్రదేశమున నొప్పిలేక రేగుపండంత పరిమాణము కల్గిన వాపు పుట్టును. ఇది స్థిరముగనుండును. దీనిని కఫమేదస్సులు రెండునుచేరి కల్గించును. ఇయ్యది తాలుపుప్పుట మనబడును.

తాలుశోషలక్షణము.

శోషోఽత్యర్థం దీర్యతే చాపి తాలు
శ్వాసశ్చోగ్రస్తాలుశోషోఽనిలాచ్చ,

వాతప్రకోపముచేత తాలువులు ఎండి మిగుల తీవ్రమైనశ్వాసము కల్గును. ఇయ్యది తాలుశోషం బనబడును.

సుశ్రుతాచార్యుండు "శ్వాసో వాతాత్తాలుశోషస్సపిత్తాత్" అను వాక్యముచేత పిత్తముతోఁ గూడిన వాతముచేత తాలుశోషము జనించునని చెప్పెను. ప్రకృతగ్రంథమున "అనిలాచ్చ" అను చకారమువలన పిత్తముతోఁగూడిన వాతమని చెప్పదగును. భోజుడు మాత్రము "తాలుశోషో భవేద్వాతాత్" అని వాతమును మాత్రము చెప్పెను.

తాలుపాకలక్షణము.

పిత్తం కుర్యాత్పాకమత్యర్థఘోరం 38
తాలున్యేవం తాలుపాకం వదన్తి.

పిత్తము ప్రకోపమునొంది తాలువునందు మిక్కిలి క్రూరమైనపుండును కల్గించును. దీనిని తాలుపాకమని చెప్పెదరు.

ఇత్తెరంగున తొమ్మిదివిధములైన తాలుగత వ్యాధులు చెప్పబడినవి. అష్టాంగహృదయమున నెనిమిది తాలుగతరోగములు చెప్పబడినవి.

కంఠగతరోగములు పదునేడు; అందు రోహిణీసంప్రాప్తి.

గలేఽనిలః పిత్తకఫౌ చ మూర్ఛితౌ
ప్రదూష్య మాంసం చ తథైవ శోణితం,
గలోపసంరోధకరైస్తదఙ్కురైః
నిహన్త్యసూన్ వ్యాధిరియం హి రోహిణీ. 39

వాత-పిత్త-కఫములు మూడును ప్రకోపమునొంది మాంసమును రక్తమును చెరిచి కంఠబిలమున మాంసపుమొలకల గల్గించును. అయ్యవి గళబిలమును అడ్డగించును. ఈవ్యాధి రోహిణీయని చెప్పబడును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమై ప్రాణములను తప్పక చంపును.

ఈవ్యాధి వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగను సన్నిపాతముచేతను రక్తముచేతను, జనించుటంజేసి ఐదువిధములుగ నుండును. ఈవిషయమును "పృథక్సమస్తైశ్చ తథైవ శోణితాత్" అని సుశ్రుతాచార్యుండును, "వాతః పిత్తం కఫో రక్తం చైకశస్సర్వశోఽపి వా, కణ్ఠం యదా నిషేవంతే" అని భోజుండును వివరముగ జెప్పిరి.

ఈ మూలగ్రంథమున త్రిదోషములచే జనించునని చెప్పినను సుశ్రుతాదివాక్యములబట్టి ఇయ్యది సన్నిపాతమున జనించినను వాతపిత్తకఫములలో వాతం బధికముగ నున్నపుడు వాతికంబనియు, పిత్తంబధికముగ నున్నపుడు పైత్తికంబనియు, కఫంబధికముగ నుండుతరి కఫజమనియు వ్యవహరింపబడునని "వ్యపదేశస్తు భూయసా" అను న్యాయముబట్టి యెరుంగునది.

మరియు—"సద్యస్త్రిదోషజా హన్తి త్ర్యహాత్ శ్లేష్మసముద్భవా, పక్షాత్పైత్తసముద్భూతా సప్తాహాత్పవనోత్థితా" అను ఖరనాదవాక్యమునుబట్టి యీరోహిణియను నది వాతమున జనించెనేని యేడుదినములు గడచినపిదప చంపుననియు, పిత్తమున గల్గిన రెండు ఐదునాళ్లకు పిదప చంపుననియు, కఫమున కల్గినది మూడునాళ్లకు పిదప చంపుననియు, త్రిదోషసన్నిపాతమున గలిగినది అప్పుడే చంపుననియు తాలనియమము నెరుంగునది. వాగ్భటాచార్యుడును "రోహిణీ శీఘ్రకారిణీ" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧,

శ్లో. ౪౧) అను వాక్యముచేత నీవ్యాధి మిక్కిలి క్రూరంబై యతిశీఘ్రముగ చంపునని చెప్పెను.

వాతికరోహిణీలక్షణము.

జిహ్వాసమన్తాద్భృశవేదనాస్తు
మాంసాఙ్కురాః కణ్ఠనిరోధినో యే,
సా రోహిణీ వాతకృతా ప్రదిష్టా
వాతాత్మకోపద్రవగాఢయుక్తా. 40

వాతప్రకోపమున జనించిన రోహిణీవ్యాధియందు కంఠమున కల్గిన మాంసాంకురములు మిక్కిలిబాధ కల్గించుచు, నాలుకయందెల్ల వ్యాపించి కంఠనాళము నడ్డగించును. మరియు వాతముచే గల్గునుపద్రవములు కూడ మిక్కిలి గాఢములుగ నుండును.

మరియు భోజుం డిట్లు చెప్పెను:—"తాలుశ్శుష్యతి కణ్ఠశ్చ వాతేనాయమ్యతే యదా, కంఠేఽస్యాన్నం ప్రసజ్జేత సప్తాహాత్స జహాత్యసూన్" వాతముచే జనించిన రోహిణీవ్యాధియందు తాలువులు గొంతును ద్రవము లేక యెండును. కంఠ మీడ్చినట్లుండును. భుజించినయాహారపదార్థము మాంసాంకురములచే నడ్డగింపబడి కంఠమందే నిలుచును. ఈవ్యాధియందు ఏడుదినములవరకు చికిత్స జేయక యుపేక్షించినచో నంతకు పైని చంపును.

పైత్తికరోహిణీలక్షణము.

క్షిప్రోద్గమా క్షిప్రవిదాహపాకా తీవ్రజ్వరా పిత్తనిమిత్తజా తు,

పిత్తమున జనించిన రోహిణియందు నాలుకయందు మాంసాంకురములు అతిశీఘ్రముగ బొడమి మిక్కిలి తీవ్రమైన మంటతోగూడి పుండును మిక్కిలి తీవ్రమైన జ్వరంబును కల్గును.

మరియు భోజుం డీపిత్తరోహిణియందు కలుగువిశేషోపద్రవముల నిట్లు చెప్పెను:- "ఉష్యతే చూష్యతే పిత్తాత్ ధూప్యతే పరిదహ్యతే, అఙ్గారైరివ జిహ్వాస్య ప్రాణా నాశు చతుర్దినాత్" మంటలో నున్నట్లు గబగబ మండును. గొట్టముచే పీల్చబడినట్లు బాధకల్గును. పొగ వెడలునట్లుండును. నిప్పుకణముల జల్లినట్లు విశేషముగ మండును. ఈయుపద్రవములు పిత్తముచే గల్గును. ఇయ్యది నాల్గుదినములలో చికిత్స జేయనిచో అతిశీఘ్రముగ ప్రాణముల గొంపోవును.

కఫజనితరోహిణీలక్షణము.

స్రోతోనిరోధిన్యచలోద్గతా చ స్థిరాఙ్కురా యా కఫసమ్భవా సా.

కఫప్రకోపమున జనించిన రోహిణీవ్యాధియందు నాలుకయందు కఠినములగు మాంసాంకురములు కల్గి కంఠద్వారము నడ్డగించును.

భోజుం డిట్లుచెప్పెను:—"కఫాదంకర్వృహిణోన్నతః శ్వాసః కంఠశ్చ బాధ్యతే, యస్య సోఽసూన్ త్ర్యహే ద్రోగీ జహ్యాద్రోహిణిపీడితః" కఫమున కలిగిన రోహిణీవ్యాధియందు కంఠమునకు లోపలను వెలుపలనుగూడ వాపుకలిగి శ్వాసము తీవ్రముగ వెడలుచు కంఠమున తీవ్రముగ బాధకలుగును. ఈలక్షణములు కలరోగికి మూడుదినములవరకు చికిత్స చేయనిచో రోడనే ప్రాణముల గోల్పోవును.

సాన్నిపాతికరోహిణీలక్షణము.

గమ్భీరపాకిన్యనివార్యవీర్యా త్రిదోషలిఙ్గా త్రితయోత్థితా చ,

త్రిదోషముల సన్నిపాతమున కలిగిన రోహిణీవ్యాధియందు మిక్కిలి లోతులో బరిపక్వమగును. దోషములమూడిటికి వేరువేరుగ జెప్పినలక్షణము లన్నియు నొక్కటిగ జేరి యుండును. దీనిశక్తి యెట్టిచికిత్సచేసైనను నివారింప నలవికాకుండును.

భోజుండు సాన్నిపాతికము నిట్లు చెప్పెను:—"సర్వదోషకృతా యా తు సర్వలిఙ్గసమన్వితా, అసాధ్యాం తాం విజానీయాత్ రోహిణీం సన్నిపాతజామ్" సన్నిపాతజనిత రోహిణీవ్యాధి త్రిదోషములకు వేరువేర జెప్పినలక్షణములు కలిగి మిక్కిలి యసాధ్యంబై యుండును.

రక్తజరోహిణీలక్షణము.

స్ఫోటైశ్చితా పిత్తసమానలిఙ్గాఽసాధ్యా ప్రదిష్టా రుధిరాత్మికా తు.

నాలుకయందు బొబ్బలుకల్గి పిత్తజరోహిణికి చెప్పినలక్షణములు కలిగియుండునది రక్తమున కల్గిన రోహిణియని చెప్పనగును. ఇయ్యదియు నసాధ్యము.

కంఠశాలూకలక్షణము.

కోలాస్థిమాత్రః కఫసమ్భవో యో గ్రన్థిర్గలే కంటకశూకభూతః,
ఖరస్స్థిరశ్శస్త్రనిపాతసాధ్యః తం కంఠశాలూకమితి బ్రువన్తి. 43

కఫము ప్రకోపించి కంఠమున రేగుపండులోని గింజంత పరిమితికల్గి కఠినంబును స్థిరంబునైన గ్రంథిరూపమైన వాపును కల్గించును. ఇయ్యది జలశూకమును బోలియు ముల్లువలెను గుత్తుకకడ్డపడును. ఇయ్యది శస్త్రచికిత్సచే సాధింపదగుగాని కేవలము ఔషధములచే సాధ్యము కాజాలదు.

వాగ్భటాచార్యుండు—"దోషైః కఫోల్బణైశ్శోఫః కోలవద్గ్రథితోన్నతః, శూకకంటకవత్కణ్ఠే శాలూకో మార్గరోధనః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౪౫) అని చెప్పెను. దీనిచేత కఫము మిక్కుటముగ నుండు త్రిదోషముల సన్నిపాతముచేత నీవ్యాధి జనించుననియు, ఇయ్యది కంఠమార్గము నడ్డగించుననియు తెలిసెడిని.

అధిజిహ్వలక్షణము.

జిహ్వాగ్రరూపశ్శ్వయథుః కఫాత్తు జిహ్వోపరిష్టాదపి రక్తమిశ్రాత్,
జ్ఞేయోఽధిజిహ్వః ఖలు రోగ ఏష వివర్జయేదాగతపాకమేనమ్. 44

నాలుకకు పైభాగమున నాలుకకొనవలె నిడుపైన వాపు రక్తముతో గూడిన కఫముచే గల్గును. ఇది అధిజిహ్వమని చెప్పబడును. ఇది పక్వమైనచో మిక్కిలి యసాధ్యమగును. కావున చికిత్స చేయంజనదు.

నాలుకకు క్రింద జనించినది ఉపజిహ్వమనియు, పైభాగమున బొడమినది యుపజిహ్వమనియు నీరెంటికిని పరస్పరభేదము నెరుంగునది. క్రిందపుట్టునది అధిజిహ్వమనియు, పైనపుట్టునది యుపజిహ్వమనియు వాగ్భటాచార్యునిమతము. నామమాత్రము వ్యత్యాసమేగాని లక్షణముల భేదము గానరాదు. ఈరెండును సమానలక్షణములై నాలుకకు క్రిందను పైభాగమునను జనించునవి కావున ఈయధిజిహ్వమును గూడ జిహ్వారోగములలో బఠించుట సమంజసము. కాని భిన్నముగ పఠించుట యుక్తిదూరము. వాగ్భటాచార్యుడు మాత్రము జిహ్వారోగములయందే రెండిటిని పఠించెను; కావున దానికి విరుద్ధముగ భిన్నస్థలముల బఠించుట యథార్థము.

వలయలక్షణము.

బలాస ఏవాయతమున్నతం చ శోథం కరోత్యన్నగతిం నివార్య,
తం సర్వథైవాఽప్రతివార్యవీర్యం వివర్జనీయం వలయం వదన్తి 45

కఫము ప్రకోపమునొంది కంఠమునందు నిడుపయు నున్నతంబునగు వాపును గలిగించును. అయ్యది యాహారమును లోనికి బోరనీయక కంఠబిలము నడ్డగించును. దీనిని వలయమని చెప్పెదరు. ఇయ్యది యెదురులేని శక్తికలదియై చికిత్సకు సాధ్యము గాకుండును. కావున చికిత్స జేయంజనదు.

బలాసలక్షణము.

గలే తు శోథం కురుతః ప్రవృద్ధౌ శ్లేష్మానిలౌ శ్వాసరుజోపపన్నం,
మర్మచ్ఛిదం దుస్తరమేనమాహుర్బలాససంజ్ఞం నిపుణా వికారమ్.

కఫవాతములు రెండును గలసి ప్రకోపమునొంది శ్వాసముతోడను నొప్పితోడను గూడినవాపును కుత్తుకలో గలిగించును. ఇయ్యది హృదయాదిమర్మముల భేదించును. దీనిని బలాసమని చెప్పెదరు. ఈ వ్యాధి మిక్కిలి దుస్తరమై యసాధ్యముగ నుండును.

ఏకబృందలక్షణము.

వృత్తోన్నతోఽన్తః శ్వయథుస్సదాహః సకణ్డురోఽపాక్యమృదుర్గురుశ్చ,
నామ్నైకబృన్దః పరికీర్తితోఽసౌ వ్యాధిర్బలాసక్షతజప్రసూతః. 47

కంఠనాళమునకులోపల వర్తులంబును, ఉన్నతంబును, మంటతో గూడినదియు, దురదకలిగినదియు, పక్వముకాని స్వభావము కలిగినదియు, కఠినంబును, పెద్దదియునగు వాపు కలుగును. ఇది యేకబృందమని చెప్పబడును. ఇయ్యది కఫరక్తములచే గల్గును.

బృందలక్షణము.

సమున్నతం వృత్తమమన్దదాహం తీవ్రజ్వరం బృన్దముదాహరన్తి,
తచ్చాపి పిత్తక్షతజప్రకోపాత్ జ్ఞేయం సతోదం పవనాత్మకం తు.

ఉన్నతంబును, వర్తులంబును, తీవ్రమైన మంటకల్గినదియు, మిక్కిలి తీవ్రమైన జ్వరముకల్గినదియు నగువాపు కంఠమున కల్గును. దీనిని బృందమని చెప్పెదరు. ఇయ్యది పిత్తరక్తములచే కల్గును. అదియే తీవ్రమైన పోటుకల్గియున్నచో వాతముచే జనించినదియని యెరుంగునది.

పైజెప్పిన యేకబృందంబును, బృందమను నీవ్యాధియు కంఠమునందు ఒక్కవిధమైన యాకృతితో బుట్టును. జనించునట్టి స్థానంబును ఆకృతియు నొకటేరీతిగ నుండుటంజేసి యీరెండిటికి నించుకేనియు భేదము గానరాదు; గాని ఏకబృందము కఫరక్తములచే జనించును. బృందము పిత్తరక్తములచే జనించును. ఇదియ యీరెండిటికిని భేదము. ఈవిషయమును భోజుం డిట్లు చెప్పెను:—"శ్లేష్మరక్తసముత్థాన మేకబృన్దం విభావయేత్, తుల్యస్థానాకృతిర్బృన్దో బృన్దజో రక్తపిత్తజః" ఏకబృందము" కఫరక్తములచే కల్గునదియు, పిత్తరక్తములను కారణములుగజేసి ఏకబృందమున జనించునది బృందమనియు, ఈరెండిటికి ఆకృతియు స్థానంబును నొక్కటే యైయుండుననియు భావము.

స్థానాకృతులచే భేదములేదు కావున నీరెండును ఒక్కటిగనే పరిగణింపబడును. కావుననే కంఠరోగములు పదునేడనుసంఖ్య సమంజసమగును. లేనిచో ఏకబృందబృందములు రెండుగ లెక్కించిన పదునెనిమిది యగును.

శతఘ్నీలక్షణము.

వర్తిర్ఘనా కణ్ఠనిరోధినీ యా చితాఽతిమాత్రం పిశితప్రరోహైః,
అనేకరుక్ప్రాణహరీ త్రిదోషాత్ జ్ఞేయా శతఘ్నీచ శతఘ్నిరూపా.

అనేకములగు మాంసాంకురములచే నిండి ఘనంబును, ఫిరంగిగుండువలె కఠినంబై గుండ్రనియాకారంబును కలవాపు కంఠమునకల్గి, కంఠనాళమును అడ్డగించియున్నచో నయ్యది ఫిరంగిగుండును బోలియుండుటంజేసి శతఘ్ని యనబడును. ఇది త్రిదోష సన్నిహితమున జనించును; కావున త్రిదోషములచే గల్గునొప్పి పోటు మంట జిలమున్నగు బాధల గల్గియుండును.

వాగ్భటమున "శతఘ్నీవాతిరుక్కరీ" అని యుండుటచే నియ్యది ఫిరంగిగుండువలె మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ గల్గించునది యని యెరుంగునది. (శతఘ్ని యన=ఫిరంగి.)

గలాయులక్షణము.

గ్రన్థిర్గలే త్వామలకాస్థిమాత్రః స్థిరోఽతిరుక్ యః కఫరక్తమూర్తిః,
సంలక్ష్యతే సక్తమివాశనం చ సశస్త్రసాధ్యస్తు గలాయుసంజ్ఞః. 50

ఉసిరికకాయలోపలి గింజమాత్రము పరిమాణముకల్గి కఠినమై మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధతో గూడిన గ్రంథి కంఠబిలమున జనించిన నయ్యది గలాయు వనబడును. ఇయ్యది కఫరక్తములచే గల్గును. ఈగ్రంథి కంఠనాళమునందు అన్నముముద్ద అడ్డుపడిన విధముగ కంఠమార్గము నడ్డగించును. ఇది కేవలము శస్త్రచికిత్సచే సాధింపదగు గాని ఔషధములు పనిసేయవు.

ఈవ్యాధిస్వరూపమును వాగ్భటాచార్యు డింకొకమార్పుతో నిట్లు చెప్పెను:—"మాంసకీలో గలే దోషైః ఏకోఽనేకోఽథవాల్పరుక్, కృచ్ఛ్రోచ్ఛ్వాసాభ్యవహృతిః పృథుమూలో గలాయుకః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౪౫.) వాతాదిదోషములు మూడును ప్రకుపితములై కంఠమున మాంసపుచీల నొకటినైనను అనేకములనైనను కల్గించును. ఇది స్వల్పమైనబాధ కల్గియుండును. ఉచ్ఛ్వాసవాతము వెడలుటయును, ఆహారపదార్థము లోపలపోవుటయును ఇది యడ్డముగ నుండుటచే మిక్కిలి కష్టముగ నుండును. దానిమూలము చాలగొప్పదిగ నుండును అని భావము. ఈవాక్యమునుబట్టి చీలవంటి యాకారముతో నొకటిగనైనను, అనేకములుగనైనను నుండుననియు, త్రిదోషములచే జనించుననియు తెలిసెడిని. ప్రకృతమూలమున కఫరక్తములచే జనించుననియు, కాలా ఉసిరికకాయంతటిదై యుండగ నుండుననియుచెప్పుటచే భేదము గనబడుచున్నది. కాలాద్యనుగుణముగ నిట్టి యాకారాదిభేదములు వ్యాధులయందు మారుచుండునని యూహింపదగియున్నది.

గలవిద్రధిలక్షణము.

సర్వం గలం వ్యాప్య సముత్థితో యః శోథో రుజస్సన్తి చ యత్ర సర్వాః,
స సర్వదోషైః గలవిద్రధిస్తు తస్యైవ తుల్యః ఖలు సర్వజస్య 51

మూడుదోషములును సమములుగ ప్రకోపించి గళబిలమునందంతట నిండియుండునట్లు వాపును కల్గించును. దీనియందు త్రిదోషములచే గల్గునొప్పి మంట జిల మున్నగుబాధలన్నియు కల్గియుండును. దీనిని గలవిద్రధి యనిచెప్పెదరు. ఇయ్యది సన్నిపాతవిద్రధికి జెప్పినలక్షణములు గల్గియుండును.

వాగ్భటమున.—"శీఘ్రజన్మా పాకో మహారుజః, పూతిపూయనిభస్రావీ శ్వయథుర్గలవిద్రధిః" (అ. హృ, ఉత్త. అ. ౨౧. శ్లో. ౫౧) అని చెప్పియుండుటంజేసి యియ్యది కంఠమునందు పూర్తిగ వ్యాపించి శీఘ్రముగపుట్టి శీఘ్రముగనే పండి పగిలి దుర్గంధమై చీముతో సమమైననీరు గారుననియు తెలిసెడిని.

గలౌఘలక్షణము.

శోథో మహానన్నజలావరోధీ తీవ్రజ్వరో వాయుగతేర్నిహన్తా.
కఫేన జాతో రుధిరాన్వితేన గలే గలౌఘః పరికీర్త్యతే తు. 52

గళబిలమున మిక్కిలి స్థూలముగ వాపుకల్గును. ఇది మిక్కిలి తీవ్రమైనజ్వరమును గల్గించి అన్నమును నీళ్లను లోపలపోనీయక ప్రాణవాతమును సంచరింపనీయక దాని మార్గము నడ్డగించియుండును. ఇది గలౌఘమని చెప్పబడును. ఇయ్యది కఫరక్తములచే గల్గును.

దీనిలక్షణము వాగ్భటాచార్యు డిట్లుచెప్పెను.—"బాహ్యస్తత్ర శ్వయథుర్ఘోరో గలమార్గార్గలోపమః, గలౌఘో మూర్ధగురుతా తన్ద్రాలాలాజ్వరప్రదః" (అ. హృ, ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౪౨) ఈవాక్యముచేత నీరోగమునందు కుత్తుకలో ప్రక్కను వెలిప్రక్కను క్రూరమైనవాపుకల్గి కంఠనాళమునకు గడియవేసినవిధముగ నడ్డముగ నుండుననియు, తలబరువై మైకముగూడ గ్రమ్ముననియు తెలిసెడిని.

స్వరఘ్నలక్షణము.

యస్తామ్యమానశ్శ్వసితి ప్రసక్తం భిన్నస్వరశ్శుష్కవిముక్తకణ్ఠః,
కఫోపదిగ్ధేష్వనిలాయనేషు జ్ఞేయస్సరోగశ్శ్వసనాత్ స్వరఘ్నః 53

శరీరములో వాతము సంచరించునాడులయందు కఫముచేరినచో మనుజుండు గొంతెండి, చీకటిమున్నవానివలె నేమియు తెరుంగలేక, కంఠస్వరముమారి, గొంతులో

నడ్డుపడినవిధముగ, మిక్కిలి ఆయాసముతోగూడి శ్వాసము విడుచును. ఇది స్వరఘ్నమని చెప్పబడును. వాతప్రకోపమున జనించును.

మాంసతానకలక్షణము.

ప్రతానవాన్ యశ్శ్వయథుస్సుకష్టో గలోపరోధం కురుతే క్రమేణ,
స మాంసతానః కథితోఽవలమ్బీ ప్రాణప్రణుత్సర్వకృతో వికారః.

కంఠబిలమున మిక్కిలి క్రూరమయిన వాపుకల్గి నానాట వృద్ధినొంది కొంతకాలమునకు కంఠమార్గము నడ్డగించును. కుత్తుకయందు ఉంటబెట్టినవిధముగ వ్రేలాడుచుండును. ఇది సన్నిపాతమున జనించును. మిక్కిలి బాధగల్గించి తుదకు ప్రాణముల గొంపోవును. (మిక్కిలి యసాధ్యమనుట) ఇది మాంసతానమని చెప్పబడును.

విదారీలక్షణము.

సదాహతోదం శ్వయథుం సుతామ్రం అన్తర్గలే పూతివిశీర్ణమాంసం,
పిత్తేన విద్యాద్వదనే విదారీం పార్శ్వే విశేషాత్స తు యేన శేతే.

కుత్తుకలోపల మంటయు సూదులబొడిచినట్లు పోటుకల్గి యెఱ్ఱనైనవాపుకల్గును. ఇయ్యది మిక్కిలి దుర్గంధముతోగూడి మాంసము శిథిలమైయుండును. ఇయ్యది పిత్తప్రకోపమున గల్గిన విదారి యనబడును. ఈరోగము మనుజుం డేప్రక్క నొత్తగిలి పరుండునో ఆప్రక్కనే విశేషముగ గల్గును.

మరియు భోజుండు:—"పిత్తేన జాతో వదనే విదారః పార్శ్వే విశేషాత్ స తు యేన శేతే, స్నాయుప్రతానప్రభవో విశేషాత్ బాహ్యప్రపాకప్రచురో విదారీ" అని చెప్పెను. ఈవాక్యముచేత నీవాపు స్నాయువుల నాశ్రయించి పుట్టుననియు, అధికమైనమంటపుట్టి పుండగుననియు తెలిసెడిని.

(ఇత్తెరంగున రోహిణివ్యాధి వాతాదిభేదముల నేనైదును, పిదప కంఠశాలూకము మొదలుజేసి విదారివరకుంగల పండ్రెండురోగంబులుం గలసి పదునేడువిధములగు కంఠగతరోగములు వివరింపబడియె. వీటిబృంద-బృందములు రెండునుజేరి యొక్కటి యని పైజెప్పియున్నది. గాన సంఖ్యాభేదములేదని యెఱుగవలయును.) వాగ్భటమున మాత్రము పదునెనిమిదిభేదములు కీర్తింపబడియెను.

సర్వసరములు మూడు, అందు వాతికము.

స్ఫోటైస్సతోదైర్వదనం సమన్తాత్ యస్యాచితం సర్వసరస్స వాతాత్,

నోటియందంతట వ్యాపించి కల్గురోగము సర్వసరము. అయ్యది వాత-పిత్త-కఫభేదములచే మూడుతెరంగులు. అందు వాతప్రకోపముచేత నోటిలోపల అంతటను బొబ్బలుకల్గి పోటు, నొప్పియు కల్గును.

పైత్తికసర్వసరలక్షణము.

రక్తైస్సదాహైస్తనుభిస్సపీతైర్యస్యాఽఽచితం చాపి సపిత్తకోపాత్.

పిత్తప్రకోపమువలన పీతవర్ణంబులును రక్తవర్ణంబులునై మంటతోఁగూడి మిక్కిలి సూక్ష్మములైనబొబ్బలు నోటిలోపల సంతట వ్యాపించును. ఇది పిత్తమునఁగల్గిన సర్వసరము.

కఫజసర్వసరలక్షణము.

అవేదనైః కణ్డుయుతైస్సవర్ణైర్యస్యాఽఽచితం చాపి సవై కఫేన. 56

నొప్పిలేక తీవ్రమైన దురదకల్గి నోటికి సమానమైన రంగుకల్గిన బొబ్బలు నోటిలో సంతట వ్యాపించిన నది కఫప్రకోపమున గల్గిన సర్వసరము.

రక్తమున జనించిన సర్వసరలక్షణమును భోజుం డిట్లుచూపెను:—"రక్తేన పిత్తోదిత ఏవ చాపి కైశ్చిత్ప్రియుక్తో ముఖపాకసంజ్ఞః" రక్తముచే జనించిన సర్వసరంబను ముఖపాకము పిత్తమునకు జెప్పినలక్షణములు కల్గియుండునని కొందరు వచించెదరు అని యర్థము. ఇయ్యది పైత్తికమునకు సమానలక్షణంబు కావున చికిత్సయందును దీనికి భేదము కలుగఁబోదు, కావున మూఁడువిధములుగనే ప్రకృతమూలమున జెప్పబడినది. భోజుండును ఈయభిప్రాయముచేతనే 'కైశ్చిత్ప్రియుక్తః' అని పరోక్షముగ నిర్దేశించిరి.

పైజెప్పబడిన సర్వసరములుమూఁడు ముఖపాకమని కొందరాచార్యులు చెప్పిరి. (అనగా నోటిలో సంతటను వ్యాపించిన నోటిపుండు) దీనిసంప్రాప్తిని సామాన్యలక్షణమును వాగ్భటాచార్యు లిట్లు నిర్దేశించిరి:—"కరోతి వదనస్యాన్తః ప్రణాన్ సర్వసరోఽనిలః, సఞ్చారిణోఽరుణాన్ సూక్ష్మాన్ ఓష్ఠౌ తామ్రౌ చలత్వచౌ. జిహ్వా శీతాఽసహా గుర్వీ స్ఫుటితా కంటకాచితా, వివృణోతి చ కృచ్ఛ్రేణ ముఖం పాకో ముఖస్య చ" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧. శ్లో. ౫౮-౬౦) వాతము ప్రకోపించి నోటియందంతటను వ్యాపించి నోటిలో సంకటను వ్రణములను కల్గించును. అయ్యది యొకచోటనుండి వేరొకచోటికి నోటిలో వ్యాపించుచుండును. అరుణవర్ణంబై మిక్కిలి సూక్ష్మములైన యాకారము కల్గియుండును. పెదవులు ఎఱ్ఱనై చర్మ మూడుచుండును. నాలుక చల్లని స్పర్శమును సహింపజాలక మొద్దుబారియుండును. అచ్చటచ్చట పగిలి ముండ్లు నిండియుండునట్లు కరకరమని యుండును. అట్టి నోటిపుండుచేత నోరు తెరవజాలక మిక్కిలి కష్టముచే తెరచును, ఇయ్యది ముఖపాక మనబడును. అని భావము. ఇత్తెరంగున "దన్తే ష్వష్టౌ.........ఏకషష్టిః చతుః పరా" అని భోజుండు నిర్దేశించినప్రకారము తన్మతానుసారముగ మాధవకరుండు అరువదియొక్క ముఖరోగములను వివరించెను. వాగ్భటా

చార్యుడు "వక్త్రే సర్వత్ర చేత్యుక్తాః పంచసప్తతిరామయాః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౧, శ్లో. ౬౫) అని డెబ్బదియైదుముఖరోగములను వివరించి చెప్పిరి. వానివివరణమంతయు విపులంబగుటంజేసి విస్తరభీతిచే నిట వివరింపబడదయ్యె.

ముఖరోగములలో సాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

ఓష్ఠప్రకోపే వర్జ్యాస్స్యుః మాంసరక్తత్రిదోషజాః,
దన్తమూలేషు వర్జ్యాశ్చ త్రిలిఙ్గగతిసౌషిరా. 57
దన్తేషు చ న సిధ్యన్తి శ్యావదాలనభఞ్జనాః,
జిహ్వారోగే బలాసస్తు తాలవ్యేష్వర్బుదం తథా. 58
స్వరఘ్నో వలయో బృన్దో బలాసశ్చ విదారికా,
గలౌఘో మాంసతానశ్చ శతఘ్నీ రోహిణీగలే. 59
అసాధ్యాః కీర్తితాః హ్యేతే రోగా నవదశైవ తు,
తేషు చాపి క్రియాం వైద్యః ప్రత్యాఖ్యాయ సమాచరేత్.

ఓష్ఠగతవ్యాధులలో మాంసగతంబును, రక్తగతంబును, సన్నిపాతజనితంబును అసాధ్యములు. దంతమూలవ్యాధులలో సన్నిపాతజంబగు నాడీరోగంబును, మహాసౌషిరంబును అసాధ్యములు. దంతగతవ్యాధులలో శ్యావదంతంబును, దాలనంబును, భంజనంబును అసాధ్యములు. జిహ్వాగతరోగములలో బలాస మొక్కటి యసాధ్యము. తాలుగతరోగములలో నర్బుద మొకటి యసాధ్యము. కంఠగతవ్యాధులలో స్వరఘ్నంబును, వలయంబును, బృందంబును, బలాసంబును, విదారికయు, గలౌఘంబును, మాంసతానంబును, శతఘ్నియు, రోహిణియు అను నీతొమ్మిదియు నసాధ్యంబులు. ఇత్తెరంగున ముఖరోగములలో మొత్తమున పందొమ్మిది రోగములు అసాధ్యములు. అయినను ఈవ్యాధులు కుదురుట దుర్ఘటమని వైద్యుడు తొలుతనే చెప్పి దేశకాలాద్యనుగుణముగ సముచితంబగు చికిత్సజేయుట శ్రేయోదాయకము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ముఖరోగనిదానం సమాప్తమ్.

---

౫౭. కర్ణరోగనిదానమ్.

ముఖరోగముల జెప్పునపుడు ముఖములో నొకయంగమైన జిహ్వకు సంబంధించినరోగములును జెప్పబడినవి. అయ్యది యింద్రియములలో ప్రధానమైన రసనేంద్రియము. అట్టి రసనేంద్రియగతరోగముల జెప్పినపిదప ఇంద్రియత్వసామ్యముచే తక్కిన యింద్రియములరోగములను జెప్పదలంచి అందు కర్ణరోగములనిదానమును జెప్పుట.—

కర్ణశూలలక్షణము.

సమీరణశ్శ్రోత్రగతోఽన్యథా చరన్
సమన్తతశ్శూలమతీవ కర్ణయోః,
కరోతి దోషైశ్చ యథాస్వమావృతః
స కర్ణశూలః కథితో దురాచరః 1

వాతము ప్రకోపమునొంది చెవులయందుపటు ప్రతిలోమముగ సంచరించుచు తక్కినకఫపిత్తములంగలిసి చెవులయందు మిక్కిలి పోటును కల్గించును. ఇయ్యది కర్ణశూలమని చెప్పబడును. ఇది మిక్కిలి కష్టసాధ్యము.

ఇచ్చట వాతాదులబోలె రక్తముకూడ దుష్టమైనపుడు రోగములగల్గించును కావున దోషశబ్దముచే రక్తంబును గ్రహింపబడును. కావున వాతము కఫపిత్తములతోడను, రక్తముతోడను కలిసి కర్ణశూలమును గల్గించునని ఫలితార్థము. మరియు—"ఏకః ప్రకుపితో దోషః సర్వానేవ ప్రకోపయేత్" అనున్యాయమున ఒకదోషము ప్రకోపించి పిదప తక్కినదోషములఁగూడ ప్రకోపింపజేయును. అందు తొలుత ప్రకోపమునొందిన దోషము ప్రధానంబై, పిమ్మట ప్రకోపించినదోషములు అనుబంధములుగ నుండును. అటుగాక రెండేసిదోషములు వానివానికారణములచే సమములుగ ప్రకోపించి యొకటితో నొకటి చేరినచో సంసర్గమనబడును. అన్నియు ఆయాకారణములచే ప్రకోపము నొందినచో సన్నిపాత మనబడును. కావున నీకర్ణశూలమున వాతము మొదట ప్రకుపితమై పిదప కఫపిత్తరక్తముల ప్రకోపింపజేసి రోగమును కల్గించును. కావున వాతమునకు తక్కినదోషములు అనుబంధములై యుండునని యెఱుంగునది.

మరియు:—విదేహుడు కర్ణశూలోపద్రవముల నిట్లుచెప్పెను.—"మూర్ఛాదాహో జ్వరః కాసో హృల్లాసోవమథుస్తథా, ఉపద్రవాః కర్ణశూలే భవన్త్యేతేమరిష్యతః"

మూర్ఛ, తాపము, జ్వరము, దగ్గు, హృల్లాసము, వాంతి అనునివియన్నియుం కర్ణశూలమున గల్గునుపద్రవములు. ఈయుపద్రవములు కల్గినయెడ మనుజుడు తప్పక మరణమునొందును.

కర్ణనాదలక్షణము.

కర్ణస్రోతస్స్థితే వాతే శృణోతి వివిధాన్ స్వరాన్,
భేరీమృదఙ్గశఙ్ఖానాం కర్ణనాదస్స ఉచ్యతే. 2

శిరోగతంబైన వాతము కర్ణరంధ్రములయందలి శబ్దవాహినులగుసిరల జేరినపుడు భేరి, మద్దెల, శంఖము మున్నగువాని ధ్వనులబోలె నానావిధములగుధ్వనులు వినబడును. ఇయ్యది కర్ణనాద మనురోగము.

వాతవాహినులగు సిరలలో నాల్గు కర్ణములయందుండునని 'కర్ణయోశ్చతస్రః' అని సుశ్రుతాచార్యులు చెప్పియున్నారు. అట్టి సిరలయందలి వాతము ప్రకుపితమై కర్ణరంధ్రముల వ్యాపించినపుడు పైజెప్పినరీతిగ కర్ణనాద మనురోగము కల్గునని యెఱుంగునది.

ఈకర్ణనాద సంప్రాప్తిలక్షణములు విదేహునిచే నిట్లు చెప్పబడియె.—"శిరోగతో యదా వాయుః శ్రోత్రస్రోతః ప్రతిపద్యతే, తదా తు వివిధాన్ శబ్దాన్ సమీరయతి కర్ణయోః. భృంగారుత్క్రౌఞ్చనాదం వా కాకమద్గుకయో స్తథా, తన్త్రీమృదఙ్గశబ్దం వా సామతూర్యస్వనం తథా. గీతాధ్యయనసంఘానాం నిర్ఘోషం క్ష్వేడనం తథా, అపామివ పతన్తీనాం శకటస్యేవగచ్ఛతః,శ్వసతామివ సర్పాణాం సదృశః శ్రూయతే స్వనః" శిరస్సునందలి వాతము చెవులయందలి శబ్దవహస్రోతస్సుల జేరి ప్రకుపితమైనపుడు చెవులకు పలుదెరంగులైనశబ్దములు వినబడును. అవి యెవ్వియనః—బంగరుకిన్నెర వాయించినపుడు మ్రోయుచందమునను, కొంగ, కాకి, కప్ప ఇవి కూయువిధముగను, ధ్వని వినబడును. తంబురతంతులయొక్కయు, మృదంగముయొక్కయు, సామగానముయొక్కయు, వాద్యములయొక్కయు ధ్వనులైనను వినబడును. సంగీతముయొక్కయు, అధ్యయనముయొక్కయు, పిల్లనగ్రోవియొక్కయు ధ్వనియును, సింహనాదమువంటి ధ్వనియును, ఉన్నతస్థలమునుండి క్రిందికి దుముకు నీటిధ్వని విధముగ ధ్వనియును, పోవుచుండు బండివలన గల్గుధ్వనియును, బుస్సని బుసకొట్టుసర్పములవంటి ధ్వనియును వినబడును.

బాధిర్య (చెవుడు) లక్షణము.

యదా శబ్దవహం వాయుః స్రోత ఆవృత్య తిష్ఠతి,
రుద్ధశ్శ్లేష్మాన్వితో వాపి బాధిర్యం తేన జాయతే. 3

వాతము ప్రకుపితమై చెవులయందలి శబ్దమును వహించుసిరల నడ్డగించినను, లేక వాతము కఫముతోగూడి శబ్దవహంబులగు సిరల నడ్డగించినను చెవులు శబ్దమును గ్రహించు శక్తిలేక వినబడకుండును. ఇది బాధిర్య మనబడును.

కర్ణక్ష్వేడలక్షణము.

వాయుః పిత్తాదిభిర్యుక్తో వేణుఘోషోపమం స్వనం,
కరోతి కర్ణయోః క్ష్వేడం కర్ణక్ష్వేడస్సఉచ్యతే. 4

వాతము ప్రకోపమునొంది కఫపిత్తరక్తములతోగూడి పిల్లనగ్రోవి ధ్వనివంటి ధ్వనిని చెవులయందు కల్గించును. ఇయ్యది కర్ణక్ష్వేడమని చెప్పబడును.

దీనిలక్షణమును విదేహుం డిట్లుచెప్పెను:—"మారుతః కఫపిత్తాభ్యాం సంసృష్టశ్శోణితేన చ, కర్ణక్ష్వేడం సంజనయేత్ క్ష్వేడనం వేణుఘోషవత్" వాతము ప్రకుపితమై కఫపిత్తరక్తములతోగలిసి చెవులయందు ధ్వనిని కల్గించును. ఇయ్యది కర్ణక్ష్వేడ మనబడునని భావము. ఈవాక్యముచేత కర్ణక్ష్వేడమున రక్తము వాతముతో గూడి యుండునని స్ఫుటముగ జెప్పబడినది.

కర్ణనాదమునందు భేరీమృదంగాది నానావిధధ్వనులు వినబడుననియు, కర్ణక్ష్వేడమున వేణునాదముతో సమానమైన ధ్వనియొక్కటి మాత్రము వినబడుననియు, నీరెంటికిని భేదము ఎరుంగునది.

కర్ణస్రావలక్షణము.

శిరోఽభిఘాతాదథవా నిమజ్జతో జలేప్రపాకాదథవాపి విద్రధేః,
స్రవేద్ధి పూయం శ్రవణోఽనిలార్దితః స కర్ణసంస్రావ ఇతి ప్రకీర్తితః. 5

శిరస్సునం దభిఘాతముకల్గినను, జల్లనినీళ్లయం దధికముగ మునిగినను, విద్రధి జనించి పగిలినను, ఈకారణములచేత వాతము ప్రకుపితమై చెవినుండియు చీమును గార్చును. ఇయ్యది కర్ణస్రావ మనంబడును.

కర్ణకండూ, కర్ణగూథలక్షణములు.

మారుతః కఫసంయుక్తః కర్ణకండూం కరోతి చ,
పిత్తోష్మశోషితశ్శ్లేష్మా కురుతే కర్ణగూథకమ్. 6

వాతము ప్రకుపితమై కఫముతోగూడి చెవులయందు దురదను కల్గించును. ఇయ్యది కర్ణకండు వనబడును. పిత్తముయొక్క వేడిచేత కఫము శోషింపబడి చెవులయందు గులిమిని కల్గించును. ఇయ్యది కర్ణగూథమని చెప్పబడును (ఇదియె కర్ణమలము.)

కర్ణప్రతీనాహలక్షణము.

స కర్ణగూథో ద్రవతాం గతో యదా
విలాయితో ఘ్రాణముఖం ప్రపద్యతే,
తదా స కర్ణప్రతినాహసంజ్ఞితో
భవేద్వికారః శిరసోఽర్ధభేదకృత్. 7

పైజెప్పబడిన కర్ణమలము కరిగి ద్రవీభూతమై నోటియందలి నాసారంధ్రములలో జేరును. దానంజేసి తలలో నగభాగమున నొప్పికల్గును. ఇయ్యది కర్ణప్రతినాహమని చెప్పనగును.

ప్రతీనాహలక్షణమును వాగ్భటాచార్యుడు వేరువిధముగ నిట్లు చెప్పెను.—"వాతేన శోషితః శ్లేష్మా స్రోతో లింపేత్తతో భవేత్, రుగ్గౌరవం పిధానం చ స ప్రతీనాహసంజ్ఞితః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౭. శ్లో. ౧౧.) చెవులయందలి శ్లేష్మము వాతముచేత శోషింపబడి కర్ణరంధ్రములను పూసినట్లు చేరియుండును. దానంజేసి నొప్పియు భారంబును కల్గియుండును. చెవిరంధ్రములను అడ్డగించియుండును. (ఈలక్షణమునకును ప్రకృతగ్రంథమున జెప్పినలక్షణమునకును భేదము కల్గియున్నది.)

క్రిమికర్ణలక్షణము.

యదా తు మూర్ఛన్త్యథవాపి జన్తవః
సృజన్త్యపత్యాన్యథవాపి మక్షికాః,
తదవ్యఞ్జనత్వాచ్ఛ్రవణో నిరుచ్యతే
భిషగ్భిరాద్యైః క్రిమికర్ణకో గదః 8

చెవులయందు మాంసముకుళ్లి అందు సన్నపురుగులుజనించినను, లేక చెవులలో చీమలుచేరి నానాట పిల్లలజేసి యవి పిల్లలబెట్టియున్నను అట్టిక్రిములు చెవులు ఆధారముగుటంజేసి క్రిమికర్ణకమని చెప్పబడును.

దీనిలక్షణమును వాగ్భటాచార్య డిట్లుచెప్పెను:—"వాతాదిదూషితం శ్రోత్రం మాంసాసృక్క్లేదజాం రుజమ్, ఖాదన్తో జన్తవః కుర్యుః తీవ్రాం స కృమికర్ణకః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౭. శ్లో. ౧౩.) వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది చెవులను చెరచును; దానంజేసి చెవియందు మాంసరక్తములు కుళ్లి యామాత్రమున క్రిములు పుట్టి చెవిని తినుచు తీవ్రమైననొప్పిని కల్గించును. ఇయ్యది క్రిమికర్ణకమనురోగము. ఈవాక్యము వలన నీవ్యాధి త్రిదోషములచే జనించుననియు, అట్టిక్రిములు చెవులను నానాట తినుచుండుననియు తెలిసెడిని.

ఈవిషయమును తంత్రాంతరమున విపులముగ నిట్లుచెప్పెను:—"శ్లేష్మపిత్తజలా న్విశ్రే కోథే శోణితమాంసజే, జాయన్తే జంతవస్తత్ర కృష్ణాస్తామ్రాస్సితారుణాః. భక్షయన్తీవ తే కర్ణం రుజన్తో వివిధా రుజః, క్రిమికర్ణం తు తం విద్యాత్సన్నిపాతప్రకోపజమ్" (నిమి) మాంసరక్తములు కఫపిత్తముల ద్రవములోఁగూడి కుళ్లి అందు క్రిములు పుట్టును. ఆపురుగులు నల్లగనైనను, ఎఱ్ఱగనైనను, తెల్లగనైనను, అరుణవర్ణములుగనైన నుండును. ఆపురుగులు చెవులను తినునట్లు గులగులమని నానావిధబాధల గల్గించును. ఇయ్యది కృమికర్ణమని చెప్పబడును. ఇది సన్నిపాతమున కల్గును. ఈవాక్యముచేత నీ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించునని తెలిసెడిని.

చెవిలోఁ కీటకముజొచ్చిన దానిలక్షణము.

పతఙ్గాశ్శతపద్యశ్చ కర్ణస్రోతః ప్రవిశ్య హి,
అరతిం వ్యాకులత్వం చ భృశం కుర్వన్తి వేదనామ్. 9
కర్ణో నిస్తుద్యతే తస్య తథా ఫరఫరాయతే,
కీటే చరతి రుక్తీవ్రా నిష్పన్దే మన్దవేదనా. 10

మిడుతలు, జెఱ్ఱులు మొదలగు కీటాదులు చెవిరంధ్రమున జొరబడినయెడ అరతియు, మనోవ్యాకులంబును, మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధయు కల్గును. చెవియందు పోటుబుట్టి ఫరఫరయనునట్లు బాధకల్గును. ఆపురుగు చెవిలోఁ కదలుచున్నపుడు బాధ మిక్కిలి తీవ్రముగ నుండును. కదలకయున్నచోఁ బాధ కొంచెము తక్కువగ నుండును.

కర్ణవిద్రధిలక్షణము.

క్షతాభిఘాతప్రభవస్తు విద్రధిః భవేత్తథా దోషకృతోఽపరః పునః,
సరక్తపీతారుణమస్రమాస్రవేత్ ప్రతోదధూమాయనదాహచోషవాన్.

క్షతము (పుల్లమున్నగునది గ్రుచ్చుకొనుట) చేతనైనను, అభిఘాతముచేతనైనను, వాతాదిదోషములచేతనైనను, చెవులయందు విద్రధి కల్గును. ఆవిద్రధియందు రక్తవర్ణంబును పీతవర్ణంబును అరుణవర్ణంబునైన ద్రవమును గారుచుండును. పోటుబుట్టును, పొగవెడలునట్లు బాధయు, మంటయు, పీల్చబడినట్లు బాధయు కల్గును. ఇయ్యది కర్ణవిద్రధి యని చెప్పబడును.

ఇచ్చట వాతవిద్రధియందు రక్తవర్ణముగను, పిత్తవిద్రధియందు పీతవర్ణముగను, కఫవిద్రధియందు అరుణవర్ణంబుగను ద్రవము స్రవించునని యథాక్రమముగ నెరుంగునది.

కర్ణపాకలక్షణము.

కర్ణపాకస్తు పిత్తేన కోథవిక్లేదకృద్భవేత్,
కర్ణవిద్రధిపాకాద్వా జాయతే చామ్బుపూరణాత్. 12

చెవియందు పిత్తముచేత పొడకల్గి కుళ్లి ద్రవముగారుచుండునెడ కర్ణపాక మనబడును. ఇయ్యది పైజెప్పిన కర్ణవిద్రధి పగులుటచేతనైనను, చెవిలోఁ స్నానాదిసమయములయందు నీరు నిలచుటచేతనైనను కల్గును.

పూతికర్ణలక్షణము.

పూయం స్రవతి యః పూతి స జ్ఞేయః పూతికర్ణకః,

చెవిలోఁ దుర్గంధమైనచీము కారుచున్నయెడ నయ్యది పూతికర్ణ మనబడును.

పూతికర్ణకలక్షణమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను.—"కఫో విదగ్ధః పిత్తేన సరుజం నీరుజం త్వపి, ఘనపూతి బహుక్లేదం కురుతే పూతికర్ణకమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౭. శ్లో. ౧౨.) కఫము పిత్తముచే దహింపబడి చిక్కనై మిక్కిలి దుర్గంధముకల్గి కుళ్ళిన నీరుగారుచుండును. అట్టియెడ బాధకల్గును. ఒకవేళ బాధలేకుండును. ఇయ్యది పూతికర్ణక మనబడును. ఈవాక్యముచేత కఫము పిత్తముచే విదగ్ధమై ద్రవము స్రవించునని తెలియనగును.

ఈవిషయమై సుశ్రుతాచార్యుండు వివరించి యిట్లు చెప్పెను.—"స్రోతస్థితే మర్మణి పిత్తతేజసా విలీయమానే భృశసంప్రతాపితే, ఆవేదనో వాథ సవేదనో వాఘనం స్రవేత్పూతి చ పూతికర్ణకః" (సుశ్రుత. ఉ. అ. ౨౦.) కర్ణరంధ్రములయందు శ్లేష్మము పిత్తముయొక్క వేడిచేత, మిక్కిలి తపింపబడి కరగి బాధయుండియైనను లేకయైనను చిక్కనైన దుర్గంధముతోఁ గూడిన చీముకారుచుండును. ఈవ్యాధి పూతికర్ణమని చెప్పబడును అని యర్థము. (ఈవాక్యముచేత పూతికర్ణమున చిక్కనైన చీముకారుననియు, కర్ణస్రావమున నీరియునులేక స్రవించుననియు వీరెంటికి పరస్పరభేదము నెరుంగునది.)

కర్ణశోథ-కర్ణార్బుద-కర్ణార్శోలక్షణములు.

కర్ణశోథార్బుదార్శాంసి జానీయాదుక్తలక్షణైః. 13

చెవులయందు వాపుకల్గిన నయ్యది కర్ణశోథము. చెవులయందు అర్బుదవ్రణము కల్గిన నది కర్ణార్బుదము. చెవులయందు అర్శస్సుకలిగిన నయ్యది కర్ణార్శస్సు. ఈమూఁడిటి లక్షణములను ఆయానిదానమున చెప్పబడిన దానిదానిలక్షణముల బట్టి నిర్ణయించునది.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము తెలియగునది.—శోఫనిదానమున వాత-పిత్త-కఫ-రక్తములకు వేర్వేరుగ జెప్పినలక్షణములతోఁగూడి చెవులయందును వాతాదులచే నాల్గువిధములగు శోఫము జనించు. వాతపిత్తకఫరక్తములచే గల్గు అర్శస్సులకు వేరువేరజెప్పిన లక్షణములతోఁగూడి నాల్గుఅర్శస్సులును చెవులయందు కల్గును. వాత-పిత్త-కఫ-రక్త-మాంస-మేదస్సిరాదూషములగు కారణములచే నేకవిధముల జెప్పిన యర్బుదంబులును వానివాని లక్షణములతోఁగూడి చెవులయందు జనించును. కావున వానివాని లక్షణములను ఆయాప్రకరణముల జెప్పినప్రకారమునుబట్టి నిర్ణయించునది. అర్శస్సులలో సహజ-సన్నిపాతార్శస్సులు రెండును, శోఫములలో సన్నిపాతాగంతుజశోఫములును చెవులయందు స్థానప్రభావమునంజేసి కలుగవు.

ఇత్తెరంగున కర్ణశూలము మొదలుజేసి పూతికర్ణరోగము వఱకుంగల కర్ణరోగములు పదుమూడును, కర్ణశోథభేదములునాల్గును, కర్ణార్బుదభేదములేడును, కర్ణార్శోభేదములు నాల్గునుచేరి యిరువదియెనిమిది కర్ణరోగములు సుశ్రుతమతము నవలంబించి మాధవకరునిచే జెప్పంబడినవి.

వాగ్భటాచార్యుండు "పఞ్చవింశతి రిత్యుక్తాః కర్ణరోగా విభాగశః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౭. శ్లో. ౨౬.) అని కర్ణరోగములను ఇరువదియైదుగ విభజించి వానిలక్షణములనెల్ల చెప్పెను. వానిపేర్లు కొన్నియు, లక్షణంబులును ఈగ్రంథమున గానంబడవు. విస్తరభయముచే నిట వానివిమర్శనము విడువబడియె.

మఱియు చరకాచార్యుండు కర్ణరోగములను వాత-పిత్త-కఫ - సన్నిపాతభేదములచే నాల్గువిధములుగ జెప్పిరి. ఆమతము ననుసరించియు మాధవకరుడు ఈక్రింద వివరింపబడువిధముగ కర్ణరోగముల జెప్పెను.

వాతికకర్ణరోగము.

నాదోఽతిరుక్కర్ణమలస్య శోషః స్రావస్తనుశ్చాశ్రవణం చ వాతాత్,

వాతమున జనించిన కర్ణరోగమునందు కారణములేకయే చెవికి శబ్దము వినబడును. మిక్కిలి తీవ్రమైన పోటుపుట్టును. చెవులయందలి మలము ఎండును. చెవులనుండి స్వల్పముగ ద్రవము స్రవించును. చెవులు ఒకసమయమున వినబడకుండును.

పైత్తికకర్ణరోగలక్షణము.

శోఫస్సరాగో దరణం విదాహః సపీతపూతిస్రవణం చ పిత్తాత్.

పిత్తమునఁగల్గిన కర్ణరోగమున ఎఱ్ఱనివాపుకల్గును. పగులును. తీవ్రమైనమంట పుట్టును. దుర్గంధమైన పచ్చని చీముకారును.

కఫజకర్ణరోగలక్షణము.

వైశ్రుత్యకండూస్థిరశోథశుక్లస్నిగ్ధస్రుతిః స్వల్పరుజః కఫాచ్చ,

కఫప్రకోపమునకల్గిన కర్ణరోగమునందు చెవులకు ధ్వని విరుద్ధముగ వినబడును. దురదపుట్టును. గట్టిగనుండు వాపుకల్గును. తెల్లనై స్నిగ్ధమైన చీము కారుచుండును. నొప్పి స్వల్పముగ నుండును.

సాన్నిపాతికకర్ణరోగలక్షణము.

సర్వాణి రూపాణి చ సన్నిపాతాత్ స్రావశ్చ తత్రాధికదోషవర్ణః

పైజెప్పిన వాతపిత్తకఫలక్షణములు మూడును కలిగినది సన్నిపాతమున జనించిన కర్ణరోగము. దీనియందు ఏదోషము అధికముగనుండునో ఆదోషమునకు సంబంధించిన రంగుకలిగి ద్రవము స్రవించును. (ఈనాల్గును చరకమున జెప్పబడిన కర్ణరోగములు).

కర్ణపాలియందు గల్గురోగములు ఐదు, అందు పరిపోటకము.

సౌకుమార్యాచ్చిరోత్సృష్టే సహసాతిప్రవర్ధితే,
కర్ణే శోథో భవేత్పాల్యాం సరుజః పరిపోటవాన్,
కృష్ణారుణనిభ స్స్తబ్ధ స్సవాతాత్పరిపోటకః, 16

శరీరము మిక్కిలి సుకుమారముగ నుండువారు చెవులను చిరకాలమువఱకు పెంపక వదలియుండి చాలకాలమునకు మరల పెంప నారంభించి అతిశీఘ్రముగ (పెండు పెద్దలగువానినిబెట్టి) పెంచినయెడ చెవి తమ్మెయందు పగిలి నల్లనిరంగును ఎఱ్ఱనిరంగును కల్గిన వాపుపుట్టి స్తంభించియుండును. దానివలన మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గును. ఇయ్యది వాతమువలన గల్గిన పరిపోటక మనువ్యాధి.

ఉత్పాతలక్షణము.

గుర్వాభరణసంయోగాత్ తాడనాద్ఘర్షణాదపి,
శోథః పాల్యాం భవేచ్ఛ్యావో దాహపాకరుజాన్వితః 17
రక్తో వా రక్తపిత్తాభ్యాం ఉత్పాతస్స నిగద్యతే, (గదో మతః)

గొప్పవియగు నాభరణముల ధరించుటచేనైనను, దెబ్బతగులుటచేనైనను, అధికముగ తోముటచేనైనను చెవియందు వాపుకల్గును. అయ్యది శ్యామలవర్ణంబైనను రక్తవర్ణంబైనను కల్గి మంటయు నొప్పియు కల్గి పండఁగును. ఈవ్యాధి ఉత్పాతమని చెప్పబడును. ఇయ్యది రక్తపిత్తములచే గల్గును.

ఉన్మన్థకలక్షణము.

కర్ణం బలాద్వర్ధయతః పాల్యాం వాయుః ప్రకుప్యతి 18
కఫం సంగృహ్య కురుతే శోథం స్తబ్ధమవేదనమ్,
ఉన్మన్థకస్సకణ్డూకో వికారః కఫవాతజః 19

చెవిని పట్టిన వెనుక బలాత్కారముగ బెంప ప్రయత్నించినయెడ వాతము ప్రకుపితమై కఫములోగూడి వాపును కల్గించును. అయ్యది నొప్పిలేక స్తంభించియుండును. ఇది కఫవాతములచే జనించిన యున్మన్థక మనబడును.

దుఃఖవర్ధనలక్షణము.

సంవర్ధ్యమానే దుర్విద్ధే కణ్డూదాహరుజాన్వితః,
శోథో భవతి పాకశ్చ త్రిదోషో దుఃఖవర్ధనః. 20

చెవులను యుక్తముకానిస్థలమున కుట్టి పెంచినయెడ దురదయు మంటయు నొప్పియు కలిగి వాపుపుట్టును. పుండు నగును. ఇయ్యది త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గిన దుఃఖవర్ధనంబను వ్యాధి.

పరిలేహిలక్షణము.

కఫాసృక్క్రిమయః క్రుద్ధాః సర్షపాభా విసర్పిణః,
కుర్వన్తి పాల్యాం పిటికాః కణ్డూదాహరుజాన్వితాః. 21
కఫాసృక్క్రిమిసంభూతాః స విసర్పన్నితస్తతః,
లిహేత్సశష్కులీపాలీం పరిలేహీతి స స్మృతః. 22

చెవియందు కఫము రక్తము రక్తమునందు క్రిములును వృద్ధినంది దురదయు మంటయు నొప్పియుగల్గి ఆవాలవలె మిక్కిలి సూక్ష్మములైన సన్నని పొక్కులులేచి కర్ణపాలియందె నానాట నల్లును. అయ్యవి చెవియందు నాల్గుప్రక్కల నల్లుచు చెవిని తినును. ఇయ్యది కఫరక్తక్రిములచే కల్గును. పరిలేహియని చెప్పబడును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
కర్ణరోగనిదానం సమాప్తమ్.

---

౫౮. నాసారోగనిదానమ్.

శ్రవణేంద్రియమున కాధారమైనవి చెవులు వానికి సంబంధించిన కర్ణరోగముల జెప్పి, ఘ్రాణేంద్రియమున కాధారమగు నాసికకు సంబంధించిన నాసారోగముల జెప్పుట.

పీనసలక్షణము.

ఆనహ్యతే యస్య విశుష్యతే చ ప్రక్లిద్యతే ధూప్యతి చాపి నాసా
న వేత్తి యో గన్ధరసాంశ్చ జన్తుర్జుష్టం వ్యవస్యేదిహ పీనసేన,
తం చానిలశ్లేష్మభవం వికారం బ్రూయాత్ప్రతిశ్యాయసమానలిఙ్గమ్.

ముక్కుల వాతముచేత కఫము శుష్కించునపుడు నిశ్వాసము వెడలక బంధించియుండును. ముక్కులయందు ద్రవము కల్గియుండును. మంటపుట్టును. ఘ్రాణేంద్రియమునకు సుగంధమైనను దుర్గంధమైనను తెలియదు. రసనేంద్రియమున(నాలుక)కు మధురాది రసములు తెలియవు. ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది పీనస (పడిసె)ము అనబడును. ఇయ్యది వాతకఫములచే గల్గును మరియు నిది క్రిందజెప్పంబడు ప్రతిశ్యాయమునకు సమానలక్షణములు కల్గియుండును. (నాసారోగమునకు కారణమగు దోషముచేత రసనేంద్రియము కూడ చెడును. కావున మధురాదిరసముల నెరుంగుశక్తి రసనేంద్రియమునకు లేకపోవును.)

పీనసలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లుచెప్పబడినది:—"మస్తులుఙ్గో దిశ్లేష్మా యదా పిత్తాద్విదహ్యతే, తదా స్రుతిచ్ఛిలం నాసా బహుపిచ్ఛాకం స్రవేత్. శోణ్డా దాహః పాకం చ తం తు విద్యాద్ధి పీనసమ్" శిరమునందలి మస్తులుంగము(మెదడు)నకు తగిన శ్లేష్మము పిత్తముచే దహింపబడినయెడ రక్తములోగూడి పిచ్ఛిలమైనశ్లేష్మము నాసారంధ్రములనుండి యెడతెగక స్రవించుచుండును. స్రవించునపుడు దురదయు మంటయు కల్గి పుండగును. ఇయ్యది పీనసంబని చెప్పబడునని భావము. ఈవాక్యముచేత రక్తములోగూడి పిచ్ఛిలమై కఫరూపమైన ద్రవము స్రవించునని తెలియనగును. మరియు "యదా పిత్తాద్విదహ్యతే తదా" అని చెప్పుటచేత తొలుత సంప్రాప్తికాలమున పిత్తముచేత మస్తిష్కరూపమైన కఫము తపింపబడి కరిగి స్రవించునని యర్థము. కావున ప్రకృతమూలమున "అనిలశ్లేష్మభవమ్" అనువాక్యమునకు వైకల్పికరీతిగ పిత్తముచే దహింపబడి కఫవాతములచే నీవ్యాధి జనించునని యేకవాక్యతచేత పరస్పరవిరోధములేదని యెరుంగనగు.

పూతినస్యలక్షణము.

దోషైర్విదగ్ధైర్గలతాలుమూలే సమ్మూర్ఛితో యస్య సమీరణస్తు,
నిరేతి పూతిర్ముఖనాసికాభ్యాం తం పూతినస్యం ప్రవదన్తి రోగమ్. 2

శరీరమునందలి యగ్నియొక్క వేడిచేత ద్రవరూపములగు పిత్తకఫరక్తములు తపింపబడి, దానంజేసి తాలువుల మొదటను గళమునందును వాతము ప్రకుపితమై దుర్గంధముతో గూడినద్రవము నోటనుండియు నాసారంధ్రములనుండియు స్రవించును. ఇయ్యది, పూతినస్య మనబడును. (దుర్గంధముతో గూడినద్రవము నాసారంధ్రములనుండి స్రవించునది యని యన్వర్థముగ పూతినస్య మనబడును.)

మరియు దీనిసంప్రాప్తిని దీనిలక్షణమును విదేహుం డిట్లు జెప్పెను:—కఫపిత్తమసృక్ఛ్రోత్రం సహ్యేతం మూర్ధ్ని దేహినామ్, విదగ్ధమూష్మణా గాఢం రుజాం కృత్వాఽక్షిశఙ్ఖజామ్. తతః ప్రస్యన్దతే ఘ్రాణాత్ సరక్తం పూతి పిచ్ఛకమ్, పూతినస్యం తు తం విద్యాత్ ఘ్రాణకణ్ఠజ్వరప్రదమ్” రక్తము ద్రవరూపములగు కఫపిత్తములతో కూడి శిరస్సునజేరి కాయాగ్నియొక్క వేడిచే తాపమునొంది కన్నులయందును, కణతలయందు మిక్కిలి తీవ్రమైననొప్పిని కల్గించును. పిమ్మట రక్తముతో గూడి పచ్చనిరంగుకల్గి దుర్గంధముగల ద్రవము నాసారంధ్రములనుండి స్రవించును. ముక్కునందు దురదయు, జ్వరంబును కల్గును. ఇయ్యది పూతినస్య మనబడునని భావము.

నాసికాపాకలక్షణము.

ఘ్రాణాశ్రితం పిత్తమరూంషి కుర్యాద్యస్మిన్ వికారే బలవాంశ్చ పాకః,
తం నాసికాపాకమితి వ్యవస్యేత్ విక్లేదకోథావథవాపి యత్ర. 3

నాసిక నాశ్రయించినపిత్తము ప్రకుపితంబై నాసారంధ్రములయందు బొబ్బల గల్గించును. అయ్యవి పక్వములై చితికి ప్రబలముగ పుండగును. అయ్యవికుళ్ళి దానినుండి ద్రవము కారుచుండును. ఇయ్యది నాసికాపాకమని చెప్పబడు.

పూయరక్తలక్షణము.

దోషైర్విదగ్ధైరథవాపి జన్తోర్లలాటదేశేఽభిహతస్య తైస్తైః,
నాసాస్రవేత్పూయమసృగ్విమిశ్రం తంపూయరక్తం ప్రవదన్తిరోగమ్.

వాతాదిదోషములు దుష్టములగుటచేనైనను, నుదుటియందు దెబ్బతగులుట మున్నగునభిఘాతములచేనైనను నాసారంధ్రములనుండి రక్తముతో గూడిన చీము స్రవించును. అయ్యది పూయరక్తమని చెప్పబడును.

క్షవథులక్షణము.

ఘ్రాణాశ్రితేమర్మణిసంప్రదుష్టో యస్యానిలో నాసికయా నిరేతి,
కఫానుజాతో బహుశోఽతిశబ్దస్తం రోగమాహుః క్షవథుంవిధిజ్ఞాః. 5

నాసిక నాశ్రయించిన మర్మమునందు వాతము దుష్టమై కఫముతో కలిసిమిక్కిలి శబ్దముతో గూడి నాసారంధ్రమునుండి బైటవెడలును. దీనిని క్షవథు (తుమ్ము) రోగమని వైద్యులు చెప్పెదరు.

(నాసామధ్యమునందుండి ఘ్రాణేంద్రియమునకు తృప్తిని గల్గించునదియందు ఇతరములగు సిరలు జేరునట్టి సంధిస్థానము శృంగాటకమను నాసామర్మమని యెరుంగునది.)

ఆగంతుకక్షవథులక్షణము.

తీక్ష్ణోపయోగాదభిజిఘ్రతో వా భావాన్కటూనర్కనిరీక్షణాద్వా,
సూత్రాదిభిర్వా తరుణాస్థిమర్మణ్యుద్ఘాటితేఽన్యః క్షవథుర్నిరేతి. 6

మిక్కిలి తీక్ష్ణగుణముకల యూవాలు మున్నగువానిని తిన్నను, అట్టిద్రవ్యములను మూర్కొన్నను, మిక్కిలి కారముకలద్రవ్యముల మూర్కొన్నను, చిరకాలమువరకు సూర్యునిజూచుచున్నను, తరుణాస్థి (ముక్కుదూలము) యనుమర్మమును దారము పుల్ల మున్నగువానిచే ముక్కులోపలనుండి పైకెత్తినను, ఇట్టి యభిఘాతముచేత పైజెప్పిన విధముగ తుమ్ములు వచ్చును. (ఇయ్యది బాహ్యకారణములచే గల్గునది కావున ఆగంతుక క్షవథువని చెప్పదగును.)

భ్రంశథులక్షణము.

ప్రభ్రశ్యతే నాసికయా తు యస్య సాన్ద్రో విదగ్ధో లవణః కఫస్తు,
ప్రాక్సఞ్చితో మూర్ధని సూర్యతప్తస్తం భ్రంశథుం రోగముదాహరన్తి.

కఫము తనకు స్థానమగుశిరస్సున చయము (స్వస్థానమున వృద్ధిని) నొంది పక్వమై ఘనీభవించి లవణరసముకల్గి ఎండవేడిచే కరిగి నాసారంధ్రములనుండి జారును. ఇయ్యది భ్రంశథువనురోగము. దోషములకు చయము, ప్రకోపము, ప్రశమము నని మూడుఅవస్థలు కలవు. అందు వాతాదులకు వేరువేరుగ జెప్పినస్థానములలో దానిదాని స్థానముననే వృద్ధిజెందినచో చయ మనబడును. ప్రకోపమన స్థానాంతరమున జేరుట, అందు దోషములు వృద్ధినొందించు కారణములు స్వల్పములుగ నున్నచో స్వస్థానమునజే వృద్ధిరూపమైన చయావస్థనొంది, పిదప ప్రకోపమునొందును. కారణములు మిక్కిలి బలవత్తరములై యున్నపుడు చయావస్థనొందకయె ప్రకోపమునొందుటయు

కలదు. ఈయర్థమునే తన్త్రాన్తరమున నిట్లుచెప్పిరి:—"న కేవలం చయం ప్రాప్య దోషాః ప్రకుప్యన్తి దేహినామ్, అన్యథాఽపి ప్రకుప్యన్తి హేతుబాహుల్యతో బలాత్" వాతాదిదోషములు చయమునొందియే ప్రకోపమునొందునని నియమములేదు. బలవత్తరములగు కారణము లున్నచో చయమునొందకయే ప్రకోపించుటకలదని యర్థము.

ఇట్టిప్రమాణముచేత ప్రకృతమూలమున "ప్రాక్సఞ్చితో మూర్ధని సూర్యతప్తః" అని చెప్పబడినది. తొలుత కఫము తనకు స్థానమైనశిరస్సున వృద్ధిరూపచయావస్థనొంది, పిదప సూర్యునితాపముచే ప్రకుపితమై పైజెప్పినవిధముగ స్రవించునని భావము.

దీప్తలక్షణము.

ఘ్రాణే భృశం దాహసమన్వితే తు వినిస్సరేద్ధూమ ఇవేహ వాయుః,
నాసా ప్రదీప్తేవ చ యస్య జన్తోః వ్యాధిం తు తం దీప్తముదాహరన్తి. 8

నాసికయందు మిక్కిలి మంటపుట్టి పొగ వెడలుచందంబున తీక్ష్ణముగ నిట్టూరుపు వెడలుచు నాసారంధ్రములయం దగ్నిజ్వాలవలె మండుచున్నయెడ నయ్యది దీప్తమనువ్యాధియని యెరుంగునది.

ప్రతీనాహలక్షణము.

ఉచ్ఛ్వాసమార్గం తు కఫస్సవాతో రున్ధ్యాత్ప్రతీనాహముదాహరేత్తం,

కఫము వాతముతోఁగూడి ముక్కునుండి నిశ్వాసము వెడలు నాసారంధ్రములనడచి శ్వాసమును వెడలనీయకున్నయెడ నయ్యది ప్రతీనాహ మనబడును.

నాసాస్రావలక్షణము.

ఘ్రాణాద్ఘనః పీతసితస్తనుర్వా దోషస్స్రవేత్స్రావముదాహరేత్తమ్. 9

మిక్కిలి చిక్కనైన పచ్చనిరంగైనను తెల్లనిరంగైనను కల్గి కొంచెముగ ద్రవము స్రవించిన నయ్యది నాసాస్రావ మనబడును.

నాసాపరిశోషలక్షణము.

ఘ్రాణాశ్రితే స్రోతసి మారుతేన గాఢం ప్రతప్తే పరిశోషితే చ,
కృచ్ఛ్రాచ్ఛ్వసేదూర్ధ్వమధశ్చ జన్తుర్యస్మిన్ స నాసాపరిశోష ఉక్తః.

నాసికారంధ్రములు వాతముచే మిక్కిలి తాపమునొంది యెండినచో నుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు మిక్కిలి కష్టముచేత వెడలును. దీనిని నాసాపరిశోషమని చెప్పెదరు.

ఇచ్చట "పరిశోషితేచ" అనుచోట శ్లేష్మసంబంధములేక ద్రవము ఎండుట లేదు; కావున వాతములో శ్లేష్మము అనుబంధముగ జేరి నాసారంధ్రముల శోషింప

జేయునని యర్థము జేయనగును. ఈయర్థమున కనుగుణముగ "ఘ్రాణాశ్రితే శ్లేష్మణి మారుతేన పిత్తేన గాఢం పరిశోషితే చ" అని పాఠాంతరముగూడ గానంబడియెడు.

ఆమపీనసలక్షణము.

శిరోగురుత్వమరుచిర్నాసాస్రావస్తనుస్స్వరః,
క్షామః ష్ఠీవత్యథాభీక్ష్ణం ఆమపీనసలక్షణమ్. 11

పీనసము పక్వముగాక ఆమముగనుండుతరి తల బరువుగనుండును. అరోచకము కల్గును. నాసారంధ్రములనుండి ద్రవము స్వల్పముగ స్రవించును. మాటలు స్ఫుటముగ దెలియక కంఠస్వరము మారియుండును. నోట జొల్లు అధికముగ వెడలును. ఈలక్షణములు కల్గినపుడు పీనసవ్యాధి పక్వముగాక ఆమావస్థ నున్నదని యెరుంగునది.

పక్వపీనసలక్షణము.

ఆమలిఙ్గాన్వితశ్శ్లేష్మా ఘనః ఖేషు నిమజ్జతి,
స్వరవర్ణవిశుద్ధిశ్చ పరిపక్వస్య లక్షణమ్. 12

కఫము గట్టిపడి నాసారంధ్రములయందే బైటవెడలక నిలిచి కంఠస్వరము మారక స్ఫుటముగ నున్నచో పీనసము పక్వమైనదని యెరుంగునది. ఇందు ఆమపీనసమున జెప్పిన తలబరువు, అరుచియు స్వల్పముగ నుండును. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యు లిట్లు చెప్పెను:—"తనుత్వమామలిఙ్గానామ్"

ప్రతిశ్యాయనిదానము, సంప్రాప్తియు.

సన్ధారణాఽజీర్ణరజోఽతిభాష్య
క్రోధర్తువైషమ్యశిరోఽభితాపైః
ప్రజాగరాతిస్వపనామ్బుశీతైః
అవశ్యయా మైథునబాష్పధూమైః
సంస్త్యానదోషే శిరసి ప్రవృద్ధో
వాయుః ప్రతిశ్యాయముదీరయేత్తు. 13
చయం గతా మూర్ధని మారుతాదయ
పృథక్సమస్తాశ్చ తథైవ శోణితేం,
ప్రకుప్యమాణా వివిధైః ప్రకోపనైః
తతః ప్రతిశ్యాయకరా భవన్తి. 14

మల-మూత్ర-వాత-పురీషాదుల వేగము నడ్డగించి యుచితకాలమున విసర్జింపకుండుట, అజీర్ణకరములగు పదార్థముల భుజించుట, ధూళిసంబంధముకల్గుట, అధికముగ మాటలాడుట, అధికముగ కోపపడుట, వసంతాది ఋతువులకు స్వాభావికములగు ఉష్ణశీతాదిధర్మములు ఆయాఋతువుల కనుగుణముగ నుండక మారియుండుట, (లేక ఋతుచర్యాధ్యాయమున ఆయాఋతువుల కనుగుణముగ జెప్పిన యాహారవిహారాదులను వ్యత్యస్తముగ నాచరించుట) పొగ ధూళి మొదలగునవి నాసారంధ్రములనుండి లోనికిజొచ్చి శిరంబున సంతాపమును కల్గించుట, రాత్రులయందు నియమితప్రకారము నిదురబోక మేల్కాంచియుండుట, పగటిపూట విశేషముగ నిదురబోవుట, చల్లనినీళ్లను స్నానపానాదుల కుపయోగించుట, మంచులోనుండుట, అధికముగ సంభోగముచేయుట, అధికముగ శోకాదులచే గన్నీరుగార్చుట, పొగలోనుండుట ఈకారణములచేత వాతము మిక్కిలి ప్రకుపితమై ఘనీభవించిన శ్లేష్మముకల శిరస్సునజేరి వృద్ధినొంది ప్రతిశ్యాయమనువ్యాధిని కల్గించును.

మరియు వాత-పిత్త-కఫరక్తములు తొలుత తమతమనెలవులయందే వృద్ధినొంది పలుదెరంగులైన తమతమకారణములచే ప్రకోపమునొంది శిరంబునజేరి పిదప ప్రతిశ్యాయం బనురోగమును గల్గించును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—ఈ ప్రతిశ్యాయమునకు నిదానము రెండువిధంబులు; అందు "స్వస్థానవృద్ధిర్దోషాణాం చయ ఇత్యభిధీయతే" అని చెప్పినచయావస్థ ననుసరించి వాతపిత్తకఫములు తమతమనెలవులయందే వృద్ధినొంది పిదప తమతమకారణములచే వేర్వేరుగ నైనను అన్నియు కలిసియైన ప్రకోపమునొంది ప్రతిశ్యాయమును కల్గించును. ఇయ్యది చయాదిక్రమము ననుసరించిన నిదానము. అట్టి చయావస్థనొందక ప్రబలములైన తమతమకారణములచే ప్రకుపితములై ప్రతిశ్యాయమును గల్గించునదో నది సద్యోజనక నిదానము. ఇట్టి నిదానములలో సద్యోనిదానము "సన్ధారణాజీర్ణ" అను గ్రంథముచే జెప్పబడినది. "చయంగతా" అను గ్రంథముచేత జెప్పినది చయాది క్రమము ననుసరించిన నిదానము.

నిదానమున కీరెండుభేదముల నంగీకరించియే సుశ్రుతాచార్యుడు సద్యోనిదానము నిట్లు చెప్పెను:—"నారీప్రసంగశ్శిరసోఽభితాపో ధూమో రజశ్శీతమతిప్రతాపః, సన్ధారణం మూత్రపురీషయోశ్చ సద్యః ప్రతిశ్యాయనిదానముక్తమ్" (సుశ్రుత. ఉ. అ. ౨౪.) స్త్రీసంభోగము, శిరస్సంతాపము, పొగ, దుమ్ము, చల్లనినీళ్లు, మిక్కిలి సంతాపము, మూత్రపురీషాదుల వెడలనీయక నిరోధించుట ఇవియన్నియు ప్రతిశ్యాయము నప్పుడే కల్గించు సద్యోనిదానము.

ఈరెండిటిలో చయాది క్రమముగ ప్రకుపితములైన కారణములచే కల్గిన ప్రతిశ్యాయము సకలశరీరమున వ్యాపించినది యగుటంజేసి రూఢమూలమై బలిష్ఠముగ నుండును.

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు కొన్నినిదానముల నిట్లుచెప్పెను—"నీచాత్యుచ్చోపధానేన పీతేనాన్యేన వారిణా, అత్యంబుపానరమణచ్ఛర్దిబాష్పగ్రహాదిభిః, క్రుద్ధా వాతోల్బణా దోషాః నాసాయాం స్త్యానతాం గతాః, జనయన్తి ప్రతిశ్యాయం వర్ధమానం క్షయప్రదమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౯. శ్లో. ౧, ౨) పరుండునపుడు మిక్కిలి తగ్గుగనైనను ఎత్తుగనైనను తలగడనుంచుకొనుట, తాను మామూలుగ త్రాగునట్టి జలమును విడచి వేరుగ క్రొత్తనీటిని త్రాగుట, అధికముగ నీళ్లద్రాగుట, అధికముగ (జనకశక్తి మిక్కుటముగ) సంభోగముజేయుట, వాంతిని కన్నీళ్లను వెడలనీయక నిగ్రహించుట, ఇట్టికారణములచేత వాతం బధికముగనుండు తక్కిన దోషములను ప్రకుపితములై, నాసారంధ్రములయందు ఘనీభవించి ప్రతిశ్యాయమను వ్యాధిని కల్గించును. దీనినుపేక్షించి చికిత్సజేయకుండునెడ నానాట వృద్ధినొంది క్షయమును గల్గించును, అని యర్థము. ఈవాక్యముచేత ప్రతిశ్యాయమేదోషమున జనించినను వాతము ప్రబలముగ నుండుననియు, దీని నుపేక్షించినచో కొంతకాలమునకు క్షయము కల్గుననియు తెలిసెడి.

ప్రతిశ్యాయమనగా-"శ్యైఙ్—గతౌ" అను ధాతువునకు ప్రతి అనునుపసర్గముజేరి "ప్రతిశ్యాయః" అని యేర్పడినది, గాన వాతపూరితమగు శిరస్సున వాతమునకు అభిముఖముగ నెదుర్కొని యడ్డగించునది ప్రతిశ్యాయమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. ఈవిషయమును చరకాచార్యు లిట్లుచెప్పిరి:—"ప్రాణమూలే స్థితశ్శ్లేష్మా రుధిరం పిత్తమేవ వా, మారుతాధ్మాతశిరసః శ్యాయతే మారుతం ప్రతి" (చరక. చి. అ. ౮.) కఫపిత్తరక్తములలో నేదైన నాసాద్వారమునకు మొదటనుండి ప్రేరితమై వాతపూరితమగు శిరస్సునందు వాతమున కభిముఖముగ నడ్డగించునది ప్రతిశ్యాయమని యర్థము.

ప్రతిశ్యాయపూర్వరూపము.

క్షవప్రవృత్తిశ్శిరసోఽతిపూర్ణతా స్తమ్భోఽఙ్గమర్దః పరిహృష్టరోమతా,
ఉపద్రవాశ్చాప్యపరే పృథగ్విధా నృణాం ప్రతిశ్యాయపురస్సరాః స్మృతాః.

ప్రతిశ్యాయముకల్గుటకు ముందు తుమ్ములు వెడలును. శిరస్సు నీళ్లతో నిండినవిధముగ బరువగును. శరీరము స్తంభించియుండును. ఒడలెల్ల నొచ్చును. శరీరమునందలి రోమములు నిక్కపొడిచినట్లు స్తంభించును. ఇవిగాక ముక్కుల మంట మొదలగు ఉపద్రవములుకూడ పూర్వరూపములుగ జనించును.

విదేహుండు పూర్వరూపముల మరికొన్నిటి నిట్లు సెప్పెను:—"పూర్వరూపాణి దృశ్యన్తే ప్రతిశ్యాయే భవిష్యతి. ఘ్రాణధూమాయనం మస్తిః క్షవథుస్తాలుదారణమ్, కణ్ఠధ్వంసో ముఖస్రావః శిరసః పూరణమ్ తథా" (విదేహుండు) ముక్కురంధ్రములనుండి పొగవెడలు నట్లు బాధ, పుల్ల మొదలగువానితో కలియబెట్టినవిధముగ గురగురలాడు చుండుట, తుమ్ములువెడలుట, తాలువులయందు పగిలి బాధగల్గుట, గొంతెండుట, నోట జొల్లుగారుట, శిరస్సు బరువగుట, ఇవియన్నియు ప్రతిశ్యాయము కల్గుటకుముందు జనించుపూర్వరూపములు అని యర్థము.

వాతిక ప్రతిశ్యాయము.

ఆనద్ధా పిహితా నాసా తనుస్రావప్రసేకినీ,
గలతాల్వోష్ఠశోషశ్చ నిస్తోదశ్శఙ్ఖయోస్తథా. 16
క్షవప్రవృత్తిరత్యర్థం వక్త్రవైరస్యమేవ చ,
భవేత్స్వరోపఘాతశ్చ ప్రతిశ్యాయేఽనిలాత్మకే 17

వాతప్రకోపమున గల్గిన ప్రతిశ్యాయమునందు ముక్కురంధ్రములు మూసినట్లు బిగిసి (నిశ్వాసము కష్టముగ వెడలుచు) స్వల్పముగ ద్రవముగారును. కంఠంబును తాలువులును పెదవులును తడిలేక యెండును. కణతలయందు పోటుపుట్టును. తుమ్ములు ఎడలేక వెడలును. నోరు రుచి చెరుంగకుండును. గొంతు రాపుకలిగి కంఠస్వరము నడ్డగించునట్లు స్వరమువచ్చును.

వాగ్భటాచార్యుడు కొన్నిలక్షణముల నిట్లు సెప్పెను.—"ఘ్రాణోపరోధనిస్తోద దన్తశఙ్ఖశిరోవ్యథాః, కీటకా ఇవ సర్పన్తి మన్యతే పరితో భ్రువౌ. స్వరసాదశ్చిరాత్పాకః శిశిరాచ్ఛకఫస్రుతిః" (అ. హృ; ఉ. అ. ౧౯. శ్లో. ౪) నాసారంధ్రములు బిగదీసి శ్వాసము నడ్డగించుట, సూదులబొడిచినవిధముగ నుండుట, పండ్లయందును కణతల యందును తలయందును నొప్పి, కనుబొమలయందు పురుగులు పారాడువిధముగ గులగుల యనిచుండుట, కంఠస్వరము నశించుట, చిరకాలమునకు జీర్ణమగుట, చల్లనై స్వచ్ఛముగ నుండు పలుచనిద్రవము స్రవించుట ఇవియన్నియు గల్గును.

పైత్తికప్రతిశ్యాయలక్షణము.

ఉష్ణస్సపీతకస్స్రావో ఘ్రాణాత్స్రవతి పైత్తికే,
కృశోఽతిపాణ్డుః సన్తప్తో భవేదుష్ణాభిపీడితః. 18
సధూమమగ్నిం సహసా వమతీవ స మానవః,

పిత్తము ప్రకోపమునంది గల్గిన ప్రతిశ్యాయమున పచ్చనిరంగుకల్గి వేడియైన ద్రవము ముక్కునుండి స్రవించును. ఈవ్యాధిచే పీడింపబడినమనుజుండు మిక్కిలి కృశించి తెల్లబడినశరీరముకలవాడై యుష్ణముచే సంతాపమునొంది నోటనుండి పొగతో గూడిన నిప్పువెడలువిధముగ వేడెక్కియుండును.

కఫజనితప్రతిశ్యాయలక్షణము.

ఘ్రాణాత్కఫః కఫకృతే శీతః పాణ్డుస్స్రవేన్ముహుః,
శుక్లాఽవభాసశ్శూనాక్షో భవేద్గురుశిరా నరః. 19
కణ్ఠతాల్వోష్ఠశిరసాం కణ్డూభిరభిపీడితః,

కఫప్రకోపమున జనించినప్రతిశ్యాయమునందు చల్లనై తెల్లనిరంగుకల్గినకఫము ముక్కునుండి మాటిమాటికి గారుచుండును. అట్టివ్యాధిచే పీడితుడగురోగి కన్నులును శరీరంబును తెల్లనై తల బరువై గొంతునందును తాలువులయందును పెదవులయందును దురదచే బాధింపబడును.

సాన్నిపాతికప్రతిశ్యాయలక్షణము.

భూత్వా భూత్వా ప్రతిశ్యాయో యస్యాఽకస్మాన్నివర్తతే 20
సంపక్వో వాప్యపక్వో వా స సర్వప్రభవస్స్మృతః,

దోషములు మూడును సమకాలమున సమములుగ ప్రకోపించుటచే గల్గినసన్నిపాతప్రతిశ్యాయమునందు అయ్యది పక్వంబైనను పక్వము గాకున్నను మాటిమాటికి తనంతట శమించి, మరల తనంతనే కల్గుచుండును. (చికిత్స చేయకున్నను శమించినట్లుండి మాటిమాటికి బాధించుచుండుననుట.)

దుష్టప్రతిశ్యాయలక్షణము.

ప్రక్లిద్యతే పునర్నాసా పునశ్చ పరిశుష్యతి. 21
పునరానహ్యతే చాపి పునర్వివ్రియతే తథా,
నిశ్శ్వాసో వాతి దుర్గన్ధో నరో గన్ధాన్న వేత్తి చ. 22
ఏవం దుష్టప్రతిశ్యాయం జానీయాత్కృచ్ఛ్రసాధనం,

ప్రతిశ్యాయవ్యాధి కల్గినప్పుడు ఒకప్పుడు తడియై ముక్కునుండి, స్రవించును. మరలనొకప్పుడు ద్రవములేక యెండును. ఒకప్పుడు ముక్కులుబిగిసి నిశ్వాసమువెడలుటకు మిక్కిలి కష్టముగనుండును. ఒకసమయమున తనంతనె బిగువువదిలి నిశ్వాసము సరళముగ

వెడలును. అట్టి నిశ్వాసము, మిక్కిలి దుర్గంధముకల్గి వెడలును. మంచిపరిమళము నైనను దుర్గంధము నైనను ఎరుంగజాలడు (ముక్కులుబిగిసియుండుటంజేసి గంధమును గ్రహించు శక్తి ఘ్రాణేంద్రియమున కుండదనుట). ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది దుష్టప్రతిశ్యాయ మన బడును. ఇది మిక్కిలి కృచ్ఛ్రసాధ్యము.

పైజెప్పిన దుష్టప్రతిశ్యాయము కేవలము ఒక్కదోషముచేతనే కల్గినను అపథ్యంబులగు నాహారవిహారాదులంజేసి తక్కినదోషములుకూడ ప్రకోపించి యొకవిధమైనవ్యవస్థచే పైజెప్పినవిధముగ పరస్పరవిరుద్ధము లగులక్షణములు కల్గును. అట్టివిరుద్ధలక్షణములు కల్గియుండుటంజేసి దానికి చేయవలసినచికిత్సయు పరస్పరవిరుద్ధముగ నుండవలయుంగావున నది చికిత్సకలవిగాక కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును. ఇయ్యది యవస్థాభేదముచే వేరుగ గన్పట్టును గాని వాస్తవ్యముగ భేదము లేదుగాన పైజెప్పినవానియందే యంతర్భూతమగును. కావున సంఖ్యాభేదము లేదు.

మరియు విదేహుండు "నృణాం దుష్టప్రతిశ్యాయ స్త్వసాధ్యస్సర్వజస్స్మృతః" అని చెప్పెను. కావున పైజెప్పిన సాన్నిపాతికప్రతిశ్యాయంబును, ఈదుష్టప్రతిశ్యాయంబును మిక్కిలి యసాధ్యమని యెరుంగునది. మరియు, "మూర్ఛన్తిచాత్ర క్రిమయో దీర్ఘస్నిగ్ధసితాణవః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౯. శ్లో. ౧౩.) అని వాగ్భటమున నున్నదిగాన నీదుష్ట ప్రతిశ్యాయమున మిక్కిలి చిన్నవియగు పురుగులుగూడ కల్గునని యెరుంగునది.

రక్తప్రతిశ్యాయము.

రక్తజే తు ప్రతిశ్యాయే రక్తస్రావః ప్రవర్తతే. 23
తామ్రాక్షశ్చ భవేజ్జన్తు రురోఘాతప్రపీడితః,
దుర్గన్ధోచ్ఛ్వాసవదనో గన్ధానపి న వేత్తి సః. 24

రక్తముచెడుటవలన గల్గినప్రతిశ్యాయమునందు రక్తము ముక్కునుండి విశేషముగ స్రవించును. దీనియందు కన్నులెఱ్ఱనై రొమ్మునపట్టినట్లు నొప్పికల్గి నోరు దుర్గంధముకల్గి నిశ్వాసము దుర్గంధముతోగూడి వెడలును. వివిధమైన వాసనయు ముక్కునకు తెలియదు.

మరియు నీరక్తప్రతిశ్యాయసంప్రాప్తిని లక్షణములను వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:—"దుష్టం నాసాశిరాః ప్రాప్య ప్రతిశ్యాయం కరోత్యసృక్, ఉరసస్సుప్తతా తామ్రనేత్రత్వం శ్వాసపూతితా, కణ్డూః శ్రోత్రాక్షినాసాసు పిత్తోక్తం చాత్ర లక్షణమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౯. శ్లో. ౮) రక్తము వాతాదులచే దుష్టమై నాసికయందలి సిరలకేగి ప్రతిశ్యాయమును కల్గించును. దీనియందు హృదయమున బరువుగనుండును. కన్ను

లెఱ్ఱనగును. శ్వాసము దుర్గంధముతోగూడి వెడలును. కన్నులయందును చెవులయందును ముక్కునందును దురదపుట్టును. ఇవిగాక పిత్తప్రతిశ్యాయమునకు జెప్పిన కృశత్వము మున్నగులక్షణములును కల్గును అని భావము.

అసాధ్యప్రతిశ్యాయలక్షణము.

సర్వ ఏవ ప్రతిశ్యాయా నరస్యాఽప్రతికారిణః,
దుష్టతాం యాన్తి కాలేన తదాఽసాధ్యా భవన్తి హి. 25
మూర్ఛన్తి చాత్ర క్రిమయః శ్వేతాస్స్నిగ్ధా స్తథాఽణవః,
క్రిమితో(జో)యశ్శిరోరోగః తుల్యం తేనాఽస్య లక్షణమ్. 26

మనుజులకు జనించు పైజెప్పిన ప్రతిశ్యాయములన్నియు, సకాలమున దగినచికిత్స చేయక యుపేక్షించినచో కొంతకాలమునకు పైజెప్పినరీతిగ దుష్టప్రతిశ్యాయరూపము నొంది వానిలక్షణములతో గూడియుండును. అట్టియెడ నాసారంధ్రములయందు స్నిగ్ధంబులై మిక్కిలి సూక్ష్మములైన క్రిములు కల్గును. అప్పుడు మిక్కిలి యసాధ్యములగును. క్రిములు కల్గినప్పుడు క్రిములచేగల్గిన శిరోరోగమునకు జెప్పినలక్షణములు దీనియందును కల్గును.

పీనసముచే గల్గువ్యాధులు.

బాధిర్యమాన్ధ్యమఘ్రత్వం ఘోరాంశ్చ నయనామయాన్,
శోథాగ్నిసాదకాసాంశ్చ వృద్ధాః కుర్వన్తి పీనసాః. 27

పైజెప్పినపీనసములు నానాట వృద్ధినొందినయెడ చెవుడు, అంధత్వము, గంధము తెలియకుండుట, మిక్కిలి క్రూరములగు నేత్రవ్యాధులు, శోథ అగ్నిమాంద్యము, దగ్గు అను నీవ్యాధులను కల్గించును.

"ఘోరాంశ్చ నయనామయాన్" అనువాక్యముచేతనే అంధత్వమను నేత్రవ్యాధియు గ్రహింపబడును; అయినను మరల చెప్పుటచేత అంధత్వము ముఖ్యముగ గల్గునని యర్థము సూచింపబడును.

నాసార్బుదాదిలక్షణము.

అర్బుదం సప్తధా శోథాశ్చత్వారోఽర్శశ్చతుర్విధం,
చతుర్విధం రక్తపిత్తం ఉక్తం ఘ్రాణేఽపి తద్విదుః. 28

ఏడువిధములైన యర్బుదంబులును, నాల్గుతెరంగులగు శోథంబులును, నాల్గువిధములైన యర్శస్సులును, నాల్గువిధములైన రక్తపిత్తంబులును, ఈవ్యాధులన్నియు

ముక్కులయందును కల్గును. వీనిలక్షణములను ఆయానిదానమున జెప్పినవిధముగ దాని దానిలక్షణములబట్టి ఆయావ్యాధి సామాన్యవిశేషలక్షణముల నెరింగి నిర్ణయించునది. ఈ విషయమునే వాగ్భటాచార్యుడు "అర్శో౽ర్బుదాని విభజేత్ దోషలిఙ్గైర్యథాయథమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౯. శ్లో. ౨౬.) అనువాక్యముచే స్ఫుటముగ జెప్పెను.

నాసార్బుదములయందును నాసార్శస్సులయందును కల్గువిశేషలక్షణములను వాగ్భటాచార్యు డిట్లుచెప్పెను:—"సర్వేషు కృచ్ఛ్రాదుచ్ఛ్వసనం పీనసః ప్రతతం క్షవః, సానునాసికవాదిత్వం పూతినాసః శిరోవ్యథా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౯. శ్లో. ౨౭.) ముక్కులోకల్గు అర్బుదములయందును, అర్శస్సులయందును, ఆయావ్యాధికి ఆయాప్రకరణముల జెప్పినలక్షణములుగాక కష్టముచే నిశ్వాసము వడలుట, పీనసము (ముక్కడదియుండుట), ప్రబలముగ తుమ్ముట, ముక్కున మాటలాడుట, నాసికారంధ్రములయందు దుర్గంధముకల్గుట, ఈలక్షణములుకూడ గల్గును అని భావము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
నాసారోగనిదానం సమాప్తమ్.

౫౯. నేత్రరోగనిదానమ్.

నాసికవలె నేత్రములును ఇంద్రియమున కధిష్ఠానము; కావున నాసారోగముల జెప్పినపిదప నేత్రరోగనిదానమును జెప్పుట.—

నేత్రరోగములు జనించుటకుకారణము.

ఉష్ణాభితప్తస్య జలే ప్రవేశాద్దూరేక్షణాత్స్వప్నవిపర్యయాచ్చ,
స్వేదాద్రజోధూమనిషేవణాచ్చ చ్ఛర్దేర్విఘాతాద్వమనాఽతియోగాత్.
ద్రవాత్తథాన్నాన్నిశిసేవితాచ్చ విణ్మూత్రవాతక్రమనిగ్రహాచ్చ,
ప్రసక్తసంరోదనకోపశోకాచ్ఛిరోఽభిఘాతాదతిమద్యపానాత్. 2
తథా ఋతూనాం చ విపర్యయేణ క్లేశాభిఘాతాదతిమైథునాచ్చ,
బాష్పగ్రహాత్సూక్ష్మనిరీక్షణాచ్చ నేత్రే వికారాన్ జనయన్తి దోషాః. 3

ఎండ నిప్పుసెగ మున్నగువానిచే శరీరము మిక్కిలి వేడెక్కియున్నపుడు ఆవేడి యారకమునుపు నీటిలో మునిగి చాలకాలముండుట, మిక్కిలి దూరమునందు వస్తువుల జూచుట, రాత్రులయందు నిద్రపోకయుండుట, పగటిపూట అధికముగ నిద్రపోవుట చెమటయు, దుమ్మును, పొగయు కన్నులలో జొరబడుట, వమనముగా నున్నపుడు దాని వేగమును నిరోధించుట, అధికముగ వమనరూపమగు శోధనము జేసికొనుట, లేక వమన మధికముగనగుట, రాత్రివేళల నీటియందున్న ద్రవాన్నమును తినుట, మలమూత్రవాతములు వెడలనీయక వానివేగమును నిరోధించుట, ఎడతెగక యేడ్చుచుండుట, లేక కోపబడుట, శోకించుట, శిరంబున కభిఘాతముకల్గుట, మద్యము నధికముగ త్రాగుట, ఋతుధర్మములైన శీతోష్ణాదిపరిస్థితులు మారియుండుట, లేక ఆయాఋతువుల ననుసరించి ఋతుచర్యాధ్యాయమున జెప్పినవిధి ననుసరించక ఋతుచర్యలను వేరొకఋతువున నాచరించుట, శరీరమున కాయాసముగల్గించుపనుల జేయుట, కన్నులకభిఘాతముకల్గుట, అధికముగ (తనబలమునకుమీరి) స్త్రీసంభోగము జేయుట, కన్నీళ్లను పైటవెడలనీక యడ్డగించుట, మిక్కిలి సూక్ష్మములగువస్తువులనైనను సూదిరంధ్రము మున్నగువానినైనను జూచుట ఇవిమున్నగు కారణములచేత వాతపిత్తకఫరూపము లగుదోషములు ప్రకోపించి కన్నులయందు పలువిధములగు రోగముల గల్గించును.

నేత్రరోగభేదములవిషయమై ఆయాతంత్రకారులు వారివారి కిష్టవచ్చినట్లు పరిగణనము చేసియుండుటచే విప్రతిపత్తి కానంబడియెడు. అందు చరకాచార్యులు సామాన్యముగ వాతపిత్తకఫ సన్నిపాతభేదములచే నాల్గుతెరంగుల సూచనామాత్రముగ నిరూపించి "నేత్రామయాః షణ్ణవతిస్తు భేదాత్, తేషామభివ్యక్తిరభిప్రదిష్టా శాలాక్యతన్త్రేషు చికిత్సితం చ. పరాధికారేతు న విస్తరోక్తిః శస్తేతి తేనాత్ర న నః ప్రయాసః." (చరక. చి. అ. ౨౬. శ్లో. ౨౩౧) అనువాక్యముచేత నేత్రరోగములు తొంబదియారు విధముల భిన్నములైయుండును. అవియన్నియు శాలాక్యతంత్రమున జెప్ప నవసరము గాని కాయచికిత్సా ప్రధానమగు నీతంత్రమున జెప్పబడదని చెప్పెను.

సుశ్రుతాచార్యుండు డెబ్బదియారునేత్రరోగముల బరిగణించి వానివిభాగమును లక్షణములను సవిస్తరముగ జెప్పెను. సుశ్రుతమునందలి విభాగ మిట్లున్నది:— "తైస్త్రిభిస్త్రింశదుక్తాస్తే కఫేనాప్యధికాస్త్రయః, రక్తజాష్షోడశ ప్రోక్తాః సర్వజాః పఞ్చవింశతిః. బాహ్యౌ పునర్ద్వౌ చ తథా రోగాష్షట్సప్తతి స్మృతాః, నవసన్ధ్యాశ్రయాస్తేషు వర్త్మజాస్త్వేకవింశతిః. శుక్లభాగే దశైకశ్చ చత్వారః కృష్ణభాగజాః, సర్వాశ్రయాస్సప్తదశ దృష్టిజాః ద్వాదశైవతు, ద్వౌచ బాహ్యాశ్రయావన్యౌ రోగౌ పరమదారుణౌ, షట్సప్తతి ర్నేత్రరోగాః షడ్విధేహ ప్రకీర్తితాః" (సుశ్రు. ఉ. అ. ౧) వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగ జనించునవి ముప్పది. వానిలో కఫాధిక్యమున జనించునవి మూడు. రక్తముచే జనించునవి పదునారు. త్రిదోషముల సన్నిపాతమున జనించునవి యిరువదియైదు. నేత్రములకు వెలిప్రక్క పుట్టునవి రెండు. ఇవియన్నియుం గలిసి నేత్రరోగములు (76) డెబ్బదియారు. వానిలో కన్నులలోనిసంధుల నాశ్రయించి పుట్టునవి (9) తొమ్మిది. రెప్పల నాశ్రయించి పుట్టునవి, (21) ఇరువదియొకటి. కన్నులలో తెల్లగ్రుడ్డున గల్గునవి (11) పదునొకండు. నల్లగ్రుడ్డున పుట్టునవి (4) నాల్గు. నేత్రమును పూర్తిగ సర్వప్రదేశముల వ్యాపించి కల్గునవి (17) పదునేడు. కంటిలో దృష్టి (చూపు) నాశ్రయించి పుట్టునవి (12) పండ్రెండు. కన్నులలో బాహ్యకారణములైన యాగంతుకారణములచే పుట్టునవి. (2) రెండు. ఇవియన్నియుం నాశ్రయభేదములచే గలుగు నేత్రరోగభేదములు. ఇవియన్నియుం గలిసి పైజెప్పిన డెబ్బదియారుసంఖ్యకు సరిపోవును. ఇదియు సుశ్రుతమతభేదము.

ఈసుశ్రుతమతము నాశ్రయించియే మాధవకరుడు పైజెప్పిన విభేదప్రకారము డెబ్బదియారువిధములగు నేత్రరోగములను సమర్థకముగ నీక్రింద వివరించెను.

నేత్రరోగసంప్రాప్తిని సుశ్రుతాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:— "సిరానుసారిభిర్దోషైః విగుణైరూర్ధ్వమాగతైః, జాయన్తే నేత్రభాగేషు రోగాః పరమదారుణాః" (సుశ్రు.

ఉ. అ. ౧) వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది యూర్ధ్వగతములగు సిరలలో నేత్రముల నాశ్రయించిన ముప్పదియెనిమిదిసిరల నాశ్రయించి నేత్రములయందలి ఆయాభాగములయందు మిక్కిలి క్రూరములైన ఆయానేత్రరోగములను గలిగించును. (నేత్రగతసిరలు "అష్టత్రింశదుభయోర్నేత్రయోః" (సుశ్రు. శా. అ. ౭. సూత్ర. ౨౫) అని సుశ్రుతమున జెప్పబడినవి.)

మరియు నేత్రస్వరూపమును బరిమితిని సుశ్రుతాచార్యుం డిట్లు చెప్పెను:— "విద్యాద్ద్వ్యఙ్గులబాహుల్యం స్వాఙ్గుష్ఠోదరసమ్మితమ్, ద్వ్యఙ్గులం సర్వతస్సార్ధం భిషఙ్నయనబుద్బుదమ్" (సుశ్రు. ఉ. అ. ౧) రెండంగుళముల పరిమితి విస్తారంబును, లోప్రక్క బొటనవ్రేలి పరిమాణంబును, చుట్టును రెండున్నర అంగుళముల పరిమితియు కల్గి నీటిబుడగవలె నున్నతముగ నుండునది నేత్రము. (అట్టినేత్రమునం దాయాస్థలముల జనించురోగములు నేత్రవ్యాధులని చెప్పనగును.)

సర్వగతరోగములు 17, అందు అభిష్యన్దభేదములు.

వాతాత్పిత్తాత్కఫాద్రక్తాదభిష్యన్దశ్చతుర్విధః,
ప్రాయేణ జాయతే ఘోరః సర్వనేత్రామయాకరః. 4

కన్నులలో నీరుగారుటయే ప్రధానముగగల్గినది యభిష్యందమనబడును. అయ్యది వాతము, పిత్తము, కఫము, రక్తము ననునాలుగుకారణములచే జనించుటంజేసి నాలుగువిధములు. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమై ప్రాయికముగ తక్కినరోగముల కన్నిటికిని ప్రధానకారణమగును.

ఈవిషయమునే సుశ్రుతాచార్యుం డిట్లు చెప్పెను:— "ప్రాయేణ సర్వే నయనామయాస్తే, భవన్త్యభిష్యన్దనిమిత్తమూలాః" (సుశ్రు. ఉ. అ. ౧) నేత్రరోగము లన్నియుం దరుచుగ నభిష్యందరోగమును మూలకారణముగ జేసి జనించును; అనిభావము.

వాతాభిష్యందలక్షణము.

నిస్తోదనస్తమ్భనరోమహర్షసఙ్ఘర్షపారుష్యశిరోభితాపాః,
విశుష్కభావః శిశిరాశ్రుతా చ వాతాభిపన్నే నయనే భవన్తి. 5

వాతప్రకోపమున గల్గినయభిష్యందరోగమునందు కన్నులలో సూదులగ్రుచ్చిన విధముగ చురుకుచురుక్కని పోటుపుట్టును. కన్నులు స్తంభించి త్రిప్పుటకు కష్టముగ నుండును. తెప్పవెండ్రుకలు నిక్కబొడిచియుండును. కన్నులలో నిసుకపోసినట్లు మెరమెరలాడుచు మిగుల పరుషముగ నుండును. తలయందు మంటకలుగును. కండ్లనుండి గట్టిక చల్లనికన్నీళ్లుకారును. ఈలక్షణములన్నియుం గలిగినది వాతాభిష్యందము.

పిత్తాభిష్యందలక్షణము.

దాహప్రపాకశ్శిశిరాఽభినన్దాధూమాయనంబాష్పసముచ్ఛ్రియశ్చ,
ఉష్ణాశ్రుతా పీతకనేత్రతా చ పిత్తాభిపన్నే నయనే భవన్తి. 6

కన్నులయందు దోరవరానిమంట బుట్టి పుండగుట, చల్లనిస్పర్శమును గోరుట, కన్నులనుండి పొగవెడలునట్లు నెగపుట్టుట, కన్నీళ్లు మిక్కిలి వేడిరై యధికముగ స్రవించుట, కన్నులు పచ్చనై యుండుట, ఇవియన్నియు పిత్తప్రకోపమున జనించిన యభిష్యందరోగమున గలుగును.

కఫాభిష్యందలక్షణము.

ఉష్ణాభినన్దా గురుతాఽక్షిశోథః కణ్డూపదేహావతిశీతతా చ,
స్రావో ముహుః పిచ్ఛిల ఏవ చాపి కఫాభిపన్నే నయనే భవన్తి 7

నేత్రములు కఫప్రకోపమున దూషితములై కలిగిన యభిష్యందమున కన్నులకు వేడియైనస్పర్శము గోరుచు బరువుగ నుండును. కనురెప్పలు వాచును. విశేషముగ దురద కలిగి కన్నులయందు దుర్మాంసము పెరుగును. కన్నులు చల్లనై జిగురువలె చిక్కనైన కన్నీరు పలుమారుగారును. ఇట్టిలక్షణములు కలిగిన అభిష్యందరోగము కఫజము.

రక్తాభిష్యందలక్షణము.

తామ్రాశ్రుతాలోహితనేత్రతాచనాడ్యస్సమన్తాదతిలోహితాశ్చ,
పిత్తస్య లిఙ్గాని చ యాని తాని రక్తాభిపన్నే నయనే భవన్తి. 8

రక్తముచే గలిగినయభిష్యందరోగమునందు కన్నులు మిక్కిలి యెఱ్ఱనై యెఱ్ఱని కన్నీరు గారుచు, కన్నులపై వ్యాపించియుండు సన్ననినాడులు మిక్కిలి యెఱ్ఱనై యుండును. ఇవిగాక పిత్తాభిష్యందమునకు పైజెప్పబడిన మంట పుండగుట మున్నగు లక్షణములన్నియు కలుగును.

అధిమంథసంప్రాప్తి సామాన్యలక్షణము.

వృద్ధైరేతైరభిష్యన్దైర్నరాణామక్రియావతాం,
తావన్తస్త్వధిమన్థాస్స్యుః నయనే తీవ్రవేదనాః. 9
ఉత్పాట్యత ఇవాత్యర్థం నేత్రం నిర్మథ్యతే తథా,
శిరసోఽర్ధం చ తం విద్యాదధిమన్థం స్వలక్షణైః. 10

పైజెప్పిన యభిష్యందము కలిగినప్పుడు సకాలమున దగినచికిత్స జేయక యుపేక్షించినచో నధిమంథంబు లనువ్యాధులు కలుగును. ఈవ్యాధులయందు కన్నులలో మిక్కిలి తీవ్రముగ బాధకలిగి కన్ను పెల్లగింప బడినవిధముగ నొప్పియు, పుల్లచేత కలియబెట్టబడినవిధముగ పోటును కలుగును. శిరస్సునందు సగమున మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పి కలుగును. ఇది అధిమంథము లన్నిటియందు సామాన్యముగ గల్గులక్షణము. అట్టి యధిమంథము అభిష్యందము లెన్నిరో అన్ని భేదములు కలిగియుండును. ఈలక్షణములు గాక వాతాద్యభిష్యందములకు వేరువేర జెప్పినలక్షణములుగూడ గల్గియుండును. (వాతాభిష్యందము నుపేక్షించినయెడ వాతాభిష్యందలక్షణంబులును, అధిమంథసామాన్యమునకు పైజెప్పబడిన లక్షణంబులును కలిగియున్నయెడ నయ్యది వాతాధిమంథము. ఇత్తెరంగుననే పిత్తాభిష్యందముచే పిత్తాధిమంథంబును, కఫాభిష్యందముచే కఫాధిమంథంబును, రక్తాభిష్యందముచే రక్తాభిష్యందంబును కల్గునని భావము.)

అధిమంథతీవ్రతకు దోషభేదముచే కాలనియమము.

హన్యాద్దృష్టిం శ్లైష్మికస్సప్తరాత్రాదధీమన్థో రక్తజః పఞ్చరాత్రాత్,
షడ్రాత్రాద్వైవాతికోవా నిహన్యాత్ మిథ్యాచారాత్పైత్తికస్సద్య ఏవ.

కఫముచే గల్గినయధిమంథమునందు తగినచికిత్స జేయక యపథ్యములగు నాహారవిహారాదుల జేసినయెడ వ్యాధికల్గిననాటనుండి యేడురాత్రులలోపల చూపును చెరచును. రక్తమున గల్గినయధిమంథము ఐదునాళ్లలో దృష్టిని చెరచును. వాతమున జనించు నధిమంథము ఆరుదినములలో దృష్టిని చెరచును. పిత్తమునజనించిన యధిమంథము నేమాత్రము నుపేక్షించినను అప్పుడే దృష్టిని చెడగొట్టును. (ఇట్టికాలనియతికి వ్యాధిస్వభావమే కారణము గాని వేరొండు కారణము లేదు.)

నేత్రరోగములయామపక్వలక్షణము.

ఉదీర్ణవేదనం నేత్రం రాగశోథసమన్వితం,
ఘర్షనిస్తోదశూలాశ్రుయుక్తమామాన్వితం విదుః 12

నేత్రరోగము పరిపక్వముగాక ఆమావస్థయందున్నపుడు కన్నులబాధ మిక్కిలి తీవ్రమై కన్నులు మిక్కిలి యెఱ్ఱనై వాపుతోగూడి కరకరలాడుచు పోటును నొప్పియు కల్గి కన్నుల నీరుగారుచుండును. (ఇట్టిలక్షణములబట్టి నేత్రరోగము ఆమావస్థ నున్నదని తెలియదగును.)

నేత్రరోగముల పక్వావస్థలక్షణము.

మన్దవేదనతా కణ్డూః సంరమ్భాశ్రుప్రశాన్తతా,
ప్రశస్తవర్ణతా చాక్ష్ణోః సంపక్వం దోషమాదిశేత్. 13

నేత్రరోగములు పక్వావస్థ నందునపుడు పోటు నొప్పి మున్నగుబాధలు తగ్గియుండును. జిలపుట్టును. వాపుతగ్గి కన్నీళ్లు కారక శాంతముగ నుండును. కన్నులయందు ఎరుపుపోయి మామూలుగనుండు రంగుకల్గియుండును. (ఈలక్షణములబట్టి నేత్రరోగము పక్వావస్థనున్నదని యెఱుంగునది.)

ఇప్పుడు నేత్రరోగములయందు ఆమారోగలక్షణములు విశదముగ చెప్పుటకు ముందు ఆమపక్వలక్షణముల జెప్పుటయేల? ఆమలక్షణములబట్టియే రోగనిర్ణయమేర్పడుచుండ ఆమపక్వలక్షణము లరయుట అనవసరమని యాశంక కలుగ వచ్చును; కాని నేత్రరోగముల యామపక్వావస్థల గమనించినచో నామావస్థయందు పాచనచికిత్స జేయుటకును, అట్టియవస్థయందు ఆహారాదినియమముల దెలియుటకును, ఆమపక్వావస్థ లరయుట యావశ్యకము. ఆమావస్థయందు చేయదగినపాచనములను, నియమవిశేషములను తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి:—"స్వేదః ప్రలేపః తిక్తాన్నం ధూమో దినచతుష్టయమ్, లఙ్ఘనం చాక్షిరోగాణాం ఆమానాం పాచనాని తు, అఞ్జనం సర్పిషః పానం కషాయం గురుభోజనమ్, నేత్రరోగేషు సామేషు స్నానం చాపి వివర్జయేత్" వేడియన్నము మొదలగువానిచేత కన్నుల సుఖోష్ణముగ కాచి చెమటపుట్టించుట, తగినయౌషధములచే పట్టువేయుట, చేదుగలపదార్థముల భుజించుట, పొగబట్టుట, లేక పొగపీల్చుట, లంకణముండుట, ఇట్టినియమముల నాల్గుదినములవరకు చేసినచో పక్వావస్థనొందును. మరియు నేత్రరోగములు ఆమావస్థ నున్నపుడు కాటుకబెట్టుట, నేయిత్రాగుట, వగరుకలపదార్థముల నుపయోగించుట, అజీర్ణకరపదార్థముల భుజించుట, స్నానముజేయుట వీనినన్నిటిని విడువదగును.

నేత్రపాకలక్షణము.

కణ్డూపదేహాశ్రుయుతః పక్వోదుమ్బరసన్నిభః,
సంరమ్భీ పచ్యతే యస్తు నేత్రపాకస్స శోథజః,
శోథహీనాని లిఙ్గాని నేత్రపాకే త్వశోథజే. 14

కన్నులయందు వాపువలన పుండైనపుడు మిక్కిలి దురదకల్గును. కనురెప్పల లోభాగమున దుర్మాంసము పెరుగును. కన్నీళ్లుగారును పండినమేడిపండువంటి రంగుకల్గి

వాపుతో గూడి పుండగును. వాపులేకయే పుండగునపుడు వాపును సంబంధించిన లక్షణములు లేక తక్కినలక్షణములు మాత్రము కనబడును.

హతాధిమంథలక్షణము.

ఉపేక్షణాదక్షియదాఽధిమన్థో వాతాత్మకస్సాదయతి ప్రసహ్య,
రుజాభిరుగ్రాభిరసాధ్యఏష హతాధిమన్థః ఖలు నామ రోగః. 15

పైజెప్పబడిన యధిమంథరోగములనాల్గిటిలో వాతముచే గల్గినయధిమంథమును చికిత్సజేయక యుపేక్షించినచో పోటు నొప్పి మొదలగుబాధలు మిక్కిలి తీవ్రములై చూపును చెరిచి నేత్రమును బొత్తుగ జెరచును. ఇయ్యది హతాధిమంథంబను క్రూరమైన వ్యాధి. ఇది కన్నును నశింపజేయుటంజేసి యసాధ్యము.

విదేహుండీ హతాధిమంథమును రెండువిధములుగ జెప్పుచు దానిసంప్రాప్తి లక్షణమును విశదముగ నిట్లు చెప్పెను:—"అంతర్గతస్సిరాణాం తు యదా తిష్ఠతి మారుతః, స తథా నయనం ప్రాప్య శీఘ్రం దృష్టిం నిరస్యతి. తస్యాం నిరస్యమానాయాం నిర్మథన్నివ మారుతః. నయనం నిర్వమత్యాశు తాలతోదాధిమన్థనైః, అథవా కోపయేదక్షి క్షీణతేజోబలాదయమ్, తత్పద్మమివ సంశుష్కం ఆవసీదతి లోచనమ్. హతాధిమన్థం తం విద్యాదసాధ్యం వాతకోపతః." కన్నులలోపల వ్యాపించియుండు సిరలయందు వాతము లోపలనుండి కన్నులయందుజేరి దృష్టిని పూర్తిగ జెరచును. పిదప గ్రుడ్డును అరటిని మథించువిధముగ లోపలనే కలియబెట్టి నొప్పిని పోటును కల్గించి కన్నును వెలికి (పైకుబికించి) త్రోయును. లేక కంటిలో చూపు చెడుటంజేసి తేజోరూపమైనశక్తి నశించును. కావున ఎండినతామరపువ్వునుబోలె నశించి లోపలనే యణగి కృశించును. ఇయ్యది హతాధిమంథం బనువ్యాధి యనబడును. ఇది వాతప్రకోపమున గల్గును. మిక్కిలి యసాధ్యము. (ఇప్పుట తొలుత చెప్పబడినది నేత్రమును వెలికిత్రోయునది కావున దృష్ట్యుత్క్షేపకంబనియు, రెండవది కన్నుల నశింపజేయుటంజేసి నయనశోషం బనియు జెప్పంబడును.) ఈమూలమున జెప్పినది నయనశోషరూపంబగు హతాధిమంథంబని యెఱుంగునది.

వాతపర్యయలక్షణము.

వారంవారం చ పర్యేతి భ్రువౌ నేత్రే చ మారుతః,
రుజశ్చ వివిధా స్తీవ్రాః స జ్ఞేయో వాతపర్యయః. 16

వాతము ప్రకోపమునొంది కనుబొమలయందును, ఒకప్పుడు కన్నులయందును వ్యాపించి మిక్కిలి తీవ్రములగుబాధల గల్గించును. ఇయ్యది వాతము కన్నులయందును,

కనుబొమలయందును మార్చిమార్చి బాధగల్గించుటంజేసి వాతపర్యయమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. ఇది కేవలము వాతమున జనించును.

యత్కూణితం దారుణరూక్షవర్త్మ సన్దహ్యతే చావిలదర్శనం యత్,
సుదారుణం యత్ప్రతిబోధనే చ శుష్కాక్షిపాకోపహతం తదక్షి. 17

కనురెప్పలు మిక్కిలి కఠినంబులును రూక్షంబులునై కలకబారి మంటబుట్టి కన్నుల మూయుటకును, తెఱచుటకును, మిగుల క్రూరమై యెండి (ద్రవములేక) యుండగును. ఇది శుష్కాక్షిపాకంబని చెప్పబడును.

వాగ్భటమున 'వాతపిత్తోత్తరం' అని చెప్పియుండుటంజేసి పైజెప్పిన శుష్కాక్షిపాకం బనునది వాతపిత్తములచే గల్గునని తెలిసెడి. తంత్రాంతరమున—"కూణితం ఖరపక్ష్మాక్షి కృచ్ఛ్రోన్మీలనిమేషణమ్, సదాహం సాస్రుతో వాతాత్ శుష్కపాకాన్వితం వదేత్" అని చెప్పబడినది. కనురెప్పలు కర్కశములై కన్నుల మూయుటకును తెరచుటకును మిక్కిలి కష్టమై దృష్టి కలకబారి మంటతో కూడియున్నచో శుష్కాక్షిపాకం బనబడును; ఇయ్యది రక్తముతో గూడినవాతమున గల్గును. ఈవాక్యముచేత రక్తముతో గూడినవాతముచే నీవ్యాధి కల్గునని తెలియుచున్నది. పిత్తమునకును రక్తమునకును లక్షణములు సమానములు కావున వాగ్భటమునకును పైగ్రంథమునకు ఫలభేదము కలుగదని యెఱుంగునది.

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు "శీతేచ్ఛాశూలపాకవత్" అని చెప్పిరి. కావున నీవ్యాధియందు శీతస్పర్శమునం దిచ్ఛ కల్గుననియు శూలముతో గూడి యుండగుననియు తెలియునది.

అన్యతోవాతలక్షణము.

యస్యావటూకర్ణశిరోహనుస్థో మన్యాగతో వాప్యనిలోఽన్యతో వా,
కుర్యాద్రుజం వై భ్రువిలోచనే చ తమన్యతో వాతముదాహరన్తి. 18

మనుజుని పెడతలయందైనను, చెవులు శిరస్సు అంకిళ్లు మెడకు వెనుప్రక్కనుండు మన్య యనునరములు, ఈస్థలములలో దేనియందైనను, లేక యితరస్థలములయందైన నుండు వాతము ప్రకోపమునొంది, కన్నులయందైనను, కనుబొమలయందైనను తీవ్రమగు బాధ గల్పించును. ఇయ్యది అన్యతోవాతమని చెప్పబడును.

దీనిలక్షణమును విదేహుండు కొంచెము భేదముగ జెప్పెను:—"మన్యయోరన్తరే వాయుః ఉత్థితః పృష్ఠతోఽపి వా, కరోతి భేదం నిస్తోదం శఙ్ఖే చాక్ష్ణోర్భ్రువస్తథా. తమాహురన్యతోవాతం రోగం దృష్టినిబోధనాః." మెడకు వెనుకటిప్రక్కనుండు మన్య

అనునరములనడుమనైనను వీపునకైనను వాతము ప్రకుపితమై కణతలయందును కన్నులయందును కనుబొమలయందును నొప్పిని పోటును కల్గించును. దీనిని అన్యతోవాతమని నేత్రరోగముల దెలిసినవారు చెప్పెదరు అని యర్థము. (వాత మొకప్రదేశమున కుపితమై వేరొండుచోట బాధగల్గించుటంజేసి యన్యతోవాతమని యీవ్యాధి యన్వర్థముగ జెప్పంబడును.)

అమ్లాధ్యుషితలక్షణము.

శ్యావం లోహితపర్యన్తం సర్వం చాక్షి ప్రపచ్యతే,
సదాహశోథం సాస్రావం అమ్లాధ్యుషితమమ్లతః 19

భుజింపబడిన యాహారరసము అమ్లమై (పులువెక్కి) సిరామూలముగ నేత్రమున జేరి కన్నులు శ్యామలవర్ణంబులును కొనలయందు ఎఱ్ఱనై కన్నంతయు నుండగును. మంటయు వాపును కల్గి నీరు గార్చుచుండును. ఇది అమ్లాధ్యుషిత మనబడును: (అమ్లమైన యన్నరసము కన్నులయందు సిరామూలముగ జేరి జనించు వ్యాధిగాన నన్వర్థముగ నమ్లాధ్యుషిత మనబడునని యెఱుంగునది.)

దీనిసంప్రాప్తిని లక్షణమును వాగ్భటాచార్యుడు ఇత్తెరంగున విపులముగ జెప్పెను:- "అన్నసారోఽమ్లతాం నీతః పిత్తరక్తోల్బణైర్మలైః, సిరాభిర్నేత్ర మారూఢః కరోతి శ్యావలోహితమ్. సశోథదాహపాకాశ్రు భృశం చావిలదర్శనమ్, అమ్లోషితోఽయమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౫. శ్లో. ౨౧, ౨౨.) భుజింపబడిన యన్నముయొక్క సారరూపమైనరసము పిత్తరక్తము లధికములుగగల దోషములచేత పులువెక్కి నేత్రమునందలి సిరామూలమున గన్నులయందు జేరి కన్నులను శ్యామవర్ణముగను రక్తవర్ణముగను జేయును. దానంజేసి కనురెప్పలు వాచి మంటతోకూడి యుండై కన్నీరు గారును. కంటిచూపు కలకబారియుండును. ఇయ్యది అమ్లోషితము అని యర్థము. (ఈవాక్యముచేకూడ నమ్లరసమే యీవ్యాధికి ముఖ్యకారణమని తెలియుచున్నది.)

సిరోత్పాతలక్షణము.

అవేదనా వాపి సవేదనా వా
యస్యాక్షిరాజ్యో హి భవన్తి తామ్రాః,
ముహుర్విరజ్యన్తి చ యాస్సమన్తా
ద్వ్యాధిః సిరోత్పాత ఇతి ప్రదిష్టః. 20

కన్నులయందు వేదనతో గూడియైనను, బాధలేకయైనను సన్నని నరములు ఎఱ్ఱనై వ్యాపించును. ఇత్తెఱంగున మాటిమాటికిని యెఱ్ఱనై వ్యాపించుచున్న నయ్యది సిరోత్పాత మని చెప్పబడును.

సిరాప్రహర్షలక్షణము.

మోహాత్సిరోత్పాత ఉపేక్షితస్తు జాయేత రోగస్తు సిరాప్రహర్షః,
తామ్రాభమస్రం స్రవతి ప్రగాఢం తథా న శక్నోత్యభివీక్షితుంచ.

పైజెప్పబడిన సిరోత్పాత మనువ్యాధికి తగినకాలమున యుక్తమైన చికిత్స జేయక యజ్ఞానముచే నుపేక్షజేసినచో సిరాప్రహర్ష మనువ్యాధి పుట్టును. ఈవ్యాధియందు కన్నీరు ఎఱ్ఱనిరంగుకల్గి స్రవించును. కన్నులు చూడ శక్యముగాకుండును.

(ఇత్తెఱంగున అభిష్యందములు నాల్గును, అధిమంథములు నాల్గును, అమనేత్రంబును, పక్వనేత్రంబును, వాతాధిమంథంబును, వాతపర్యయంబును, శుష్కాక్షిపాకంబును, అన్యతోవాతంబును, అమ్లాధ్యుషితంబును, సిరోత్పాతంబును, సిరాప్రహర్షంబును కలిసి అక్షిరోగములలో పదునేను సర్వగతరోగములు చెప్పంబడియె. పైజెప్పిన వ్యాధులు కన్నులయందంతట వ్యాపించునవి యగుటంజేసి సర్వగతము లనబడును.)

నల్లగ్రుడ్డున జనించురోగములు నాల్గు, అందు సవ్రణశుక్లలక్షణము.

నిమగ్నరూపం తు భవేద్ధి కృష్ణే సూచ్యేవ విద్ధం ప్రతిభాతి యద్వై,
స్రావం స్రవేదుష్ణమతీవ యచ్చ తత్సవ్రణం శుక్లముదాహరన్తి 22

కంటిలో నల్లనిగ్రుడ్డునందు సూదితో పొడిచినవిధముగ లోపలనే యణగి పైకి గానబడక అవగింజంత వ్రణముకల్గి దానంజేసి తెల్లని మచ్చపడును. మిక్కిలి వేడిగ కన్నీరుగారుచుండును. ఇది వ్రణముతో గూడిన శుక్లముగాన సవ్రణశుక్లం బనబడును.

ఈయర్థమునే విదేహుం డిట్లు చెప్పెను:—“రక్తరాజీనిభం కృష్ణే భిన్నాభం యచ్చ లక్ష్యతే, సూచ్యగ్రేణేవ తచ్ఛుక్లం ఉష్ణాశ్రుస్రావి సవ్రణమ్” ఈవాక్యముచేత ఎఱ్ఱని యావగింజంతపరిమాణముగల్గి సుంద్రమైన శుక్లము కల్గునని తెలియుచున్నది.

సాధ్యాఽసాధ్యశుక్లనియమము.

దృష్టేస్సమీపే న భవేత్తు యచ్చ న చావగాఢం న చ సంస్రవేద్ధి,
అవేదనం వా న చ యుగ్మశుక్లం తత్సిద్ధిమాయాతి కదాచిదేవ. 23

కంటిలో చూపుకు సమీపమునగాక కొంచెము ఎడమున కల్గినశుక్లంబును, మిక్కిలి లోతునగాక పైభాగమున బుట్టిన శుక్లంబును, అధికముగ నీళ్లుగారకుండు శుక్లంబును,

మిక్కిలి వేదనలేకుండు శుక్లంబును, జంటగలేక యొకటిగనుండు శుక్లంబును, తగినచికిత్స నకాలమునజేసి వైద్యాదిపాదచతుష్టయము యుక్తముగ నున్నచో నొకవేళ సాధింపదగి యుండును. అటుగాకయున్నను, రెండుజంటగ జనించినశుక్లంబును మిక్కిలి యసాధ్యముగ నుండును. (ఈశుక్లములలో కష్టసాధ్యమైనదేగాని సుఖసాధ్యము లేదని భావము.)

అవ్రణశుక్లలక్షణము.

స్యన్దాత్మకం కృష్ణగతం సచోషం శఙ్ఖేన్దుకున్దప్రతిమావభాసం,
వైహాయసాభ్రప్రతనుప్రకాశం అథాఽవ్రణం సాధ్యతమం వదన్తి.

కంటియొక్క నల్లగ్రుడ్డునందు చోషముతో గూడి శంఖమునకును చంద్రునకును మొల్లమొగ్గకును సమానమైన తెల్లనికాంతిగల్గి, ఆకసమునదును సూక్ష్మముగ నుండు మబ్బువలె కంటికి సూక్ష్మముగ నగపడు తెల్లనిచుక్కకల్గిన నయ్యది యభిష్యందమున జనించినశుక్లము. (దీనియందు వ్రణము లేకుండును. కావున నిది అవ్రణశుక్లమని చెప్పబడును.) ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది మిక్కిలి సుఖసాధ్యము.

నేత్రరోగములన్నియు నభిష్యందముచేతనే జనించినను, ఈవ్యాధికి అభిష్యందము ముఖ్యకారణమని నియమించుటకై ‘స్యన్దాత్మకం’ అని విశేషవిధిగ చెప్పబడినది.

అసాధ్యాఽవ్రణశుక్లములు.

గమ్భీరజాతం బహలం చ శుక్లం చిరోత్థితం చాపి వదన్తి కృచ్ఛ్రం,
విచ్ఛిన్నమధ్యం పిశితావృతం వా చలం సిరాసూక్ష్మమదృష్టికృచ్చ,
ద్విత్వగ్గతం లోహితమన్తతశ్చ చిరోత్థితం చాపి వివర్జనీయమ్. 25

మిక్కిలి లోతున (రెండుమూడుపొరలకు లోభాగమున) జనించిన శుక్లంబును, మిక్కిలి గనముగనుండు శుక్లంబును, చాలకాలముగ ననుసరించిన శుక్లంబును కృచ్ఛ్రసాధ్యము. నడుమ మాంసముకరిగి రంధ్రముపడినదియు, మాంసము గ్రమ్మియుండుశుక్లంబును, చంచలమైనశుక్లంబును, సిరలచే గప్పబడి మిక్కిలి సూక్ష్మముగ నగపడు శుక్లంబును, చూపు కడ్డముగుశుక్లంబును, కంటిలో రెండుపొరలయందును వ్యాపించినశుక్లంబును, చుట్టును ఎఱ్ఱనైనశుక్లంబును, చాలకాలమునకు ముందు జనించిన శుక్లంబును అసాధ్యమగును.

కొన్నియసాధ్యలక్షణములు.

ఉష్ణాశ్రుపాతః పిటికా చ నేత్రే యస్మిన్భవేన్ముద్గనిభం చ శుక్లం,
తదప్యసాధ్యం ప్రవదన్తి కేచిదన్యచ్చ యత్తిత్తిరిపక్షతుల్యమ్. 26

వాతాదిదోషములలో వాతము మొదటిపటలము నాశ్రయించినపుడు వస్తుజాలములు అరుణవర్ణంబులై భ్రమించుచున్నట్లు కనబడు. పిత్తము చేరినయెడ ప్రకాశవంతములగు సూర్యుడు మున్నగువస్తువులు నీల పీతవర్ణంబులుగ గనబడును. కఫము చేరినపుడు తెల్లగ గానవచ్చును. రక్తము చేరినపుడు రక్తవర్ణముగ గానవచ్చును. దోషములన్నియు చేరినపుడు పలువిధరంగులగు రంగులు కలిసి చిత్రవర్ణముగ గనబడును.

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు ప్రథమపటలదోషము నిట్లు చెప్పెను:—‘సిరానుసారిణిమలే ప్రథమం పటలం శ్రితే, అవ్యక్తమీక్షతే రూపం వ్యక్తమప్యనిమిత్తతః’’ (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౧) వాతాదులలో నేదైన నొకదోషము నేత్రమునందలి సిరలమూలమున దృష్టియందలి మొదటిపటలమున జేరినపుడు స్ఫుటముగ గనబడురూపముగలవస్తువును గూడ కారణము లేకయే అవ్యక్తముగ జూచును అని భావము. సర్వాంగసుందరమను వ్యాఖ్యలో “దోషే వాతాద్యన్యతమే ప్రథమం బాహ్యం పటలం ఆశ్రితే సతి’’ అని యున్నది. ఈవ్యాఖ్యనుబట్టి మొదటిపటలము దృష్టియందు పైనుండుపటలమని యర్థమగుచున్నది. విదేహుండును “దృష్టేరన్తరమాద్యం తు పటలం సమభిద్రుతాః, ఏకైకమనుపద్యన్తే పర్యాయాత్పటలాన్తరమ్’’ అని చెప్పెను. ఈవాక్యముచేత వాతాదిదోషము తొలుత దృష్టియందలి లోపలనుండు మొదటిపటలము నాశ్రయించి పిదప నొక్కొకపటలముగ బానాట నాశ్రయించుచు నాయాదోషముల గల్గించునని దృష్టిలో నభ్యంతరమునందుండు పటలము తొల్లింటిది యని తేలుచున్నది.

ప్రకృత మూలగ్రంథమునకు మధుకోశవ్యాఖ్యానమున నిట్లున్నది:—తేషు పటలేషు బాహ్యాభ్యన్తరాదిత్వేనాఽధిష్ఠానవిశేషప్రభావాత్ దోషాణాం లిఙ్గవిశేషమాహ:—ప్రథమే పటల ఇత్యాది:—ప్రథమే పటలే-సర్వాభ్యన్తరే, పటలే కాలకాస్థిసంశ్రయే; న తు బాహ్యే, తత్ర ప్రథమం దోషలిఙ్గాఽనుపలబ్ధేః; యది తు కష్ఠాదివత్ బాహ్యం ప్రథమం ప్రదూష్య, అభ్యన్తరే దోషాఽనుప్రవేశః స్యాత్, తదా ప్రాగేవ రోగస్తత్రోపలభ్యేత, న చైవం దృశ్యతే, తథా చ విదేహః.—“దృష్టేరన్తరమాద్యం తు పటలం సమభిద్రుతాః.......ఏకైకమనుపద్యన్తే పర్యాయాత్పటలాన్తరమ్ ఇతి.’’ ఈవ్యాఖ్యానమునుబట్టి ప్రకృతమూలగ్రంథమునకు విదేహసమ్మతమగు నాభ్యంతరపటలము ప్రథమపటలమని యర్థము చేయవలసియున్నది. విజ్ఞులు గమనించెదరుగాక!

రెండవపటలమునందలి దోషముచే గల్గు లక్షణములు.

దృష్టిర్భృశం విహ్వలతి ద్వితీయం పటలం గతే,
మక్షీకామశకాంశ్చాపి జాలకాని చ పశ్యతి. 30

మణ్డలాని పతాకాంశ్చ మరీచిం కుణ్డలాని చ,
పరిప్లవాంశ్చ వివిధాన్ వర్షమభ్రం తమాంసి చ. 31
దూరస్థాని చ రూపాణి మన్యతే స సమీపతః,
సమీపస్థాని దూరే చ దృష్టేర్గోచరవిభ్రమాత్. 32
యత్నవానపి చాత్యర్థం సూచీపాశం న పశ్యతి,

వాతాదిదోషములలో నేదైనను దృష్టియందలి రెండవపటలమున జేరినపుడు ఆయారూపముల జూచుటకు దృష్టికి చాల శ్రమము కల్గును. ఈగలు, దోమలు, వలలో నిరంధ్రములు, మండలములు, పతాకములు, కిరణములు, కుండలములు, కప్పలు, వర్షధారలు, మేఘములు, చీకటి ఇనియన్నియు లేకున్నను, ఉన్నట్లు కంటిచూపు కగపడునట్లుండును. మరియు దూరమునకున్న వస్తుజాలము సమీపమున నున్నట్లును, సమీపముననుండునవి దూరమున నున్నట్లును అగపడును. ఇట్టి దృష్టివిభ్రమము దృష్టిప్రసారము యొక్క భేదమున గల్గును. ఎంతప్రయత్నము జేసి చూచినను సూదిలో నిరంధ్రము నెఱుంగజాలడు.

మరియు వాగ్భటాచార్యులు:—ప్రాప్తే ద్వితీయం పటలం అభూతమపి పశ్యతి, భూతం తు యత్నాదాసన్నం దూరే సూక్ష్మం చ నేక్షతే’’ (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౭.) అని చెప్పెను. దోషము సిరలమూలముగ దృష్టియందలి రెండవపటలము నాశ్రయించినపుడు, లేనివస్తువులనుగూడ నున్నవానింబోలె జూచును. ఉన్నవస్తువులు మిక్కిలి సమీపమున నున్నచో మిక్కిలి ప్రయత్నముతో జూచిన కనబడును. దూరముగనుండు వస్తువు సూక్ష్మముగనున్నచో గనబడదు. అని భావము. మరియు “తిమిరాఖ్యోఽయమామయః’’ (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౯) అని వాగ్భటులు చెప్పిరి. కావున పైచెప్పిన ప్రథమద్వితీయపటలగత దోషభేదములు తిమిరమనురోగమని యెఱుంగునది. ఈవిషయము సర్వాంగసుందరమునవిశదముగ జెప్పబడినది.

మూడవపటలమునందుగల దోషలక్షణము

ఊర్ధ్వం పశ్యతి నాధస్తాత్తృతీయం పటలం గతే. 33
మహాన్త్యపి చ రూపాణి చ్ఛాదితానీవ చామ్బరైః,
కర్ణనాసాక్షిహీనాని వికృతానీవ పశ్యతి. 34
యథాదోషం చ రజ్యేత దృష్టిర్దోషే బలీయసి,

దోషములు మూడవపటలము నాశ్రయించినపుడు పైచూపు మాత్రము కనుబడునుగాని క్రిందిచూపు తెలియదు. మరియు గొప్పరూపముగలవానిని గూడ పలుచని గుడ్డచే గప్పబడినదానినిగ జూచును. (చూపును గుడ్డనడ్డమువేసినవిధముగ నగపడును) అవయవములన్నియు నుండు ఆకారములు చెవులు ముక్కులు కండ్లు మున్నగు నవయవములు లేనివానిగ నగపడును. లేక మంచియాకారములెల్ల వికృతరూపములుగ గనబడును. మరియు దోషము రక్తమాంసమేదస్సులతో గూడి మిక్కిలి బలిష్ఠమై యున్నపుడు దృష్టి ఆయాదోషమున కనుగుణముగ అరుణపీతసితాదివర్ణములు కల్గియుండును.

వాగ్భటాచార్యుడు తృతీయపటలమును దోషము ఆశ్రయించియున్నపుడు అదియే కాచమను పేర జెప్పంబడునని యిట్లుచెప్పెను:—"ప్రాప్నోతి కాచతాం దోషే తృతీయపటలాశ్రితే" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౬.) నిమి కూడ నీవిధముగ జెప్పెను:—"కాచ ఇత్యేవ విజ్ఞేయో యాప్యస్త్రిపటలాశ్రితః" దోషము మూడవపటలము నాశ్రయించినపుడు కాచమనబడుననియు, అయ్యది యాప్యమనియు భావము.

దృష్టిలో నూర్ధ్వాదిస్థానములలో దోషము జేరినచో వానిలక్షణములు.

అధస్స్థితే సమీపస్థం, దూరస్థం చోపరిస్థితే. 35
పార్శ్వస్థితే తథా దోషే పార్శ్వస్థం నైవ పశ్యతి,
సమన్తతస్స్థితే దోషే సఙ్కులానీవ పశ్యతి. 36
దృష్టిమధ్యస్థితే దోషే మహద్ధ్రస్వఞ్చ పశ్యతి,
ద్విధా స్థితే ద్విధా పశ్యేత్ బహుధా చానవస్థితే. 37
దోషే దృష్ట్యాశ్రితే తిర్యక్ స ఏకం మన్యతే ద్విధా,

దోషములలో నెద్దియైన దృష్టిలో క్రిందిభాగమున నున్నచో సమీపముననున్న వస్తుజాల మగపడదు. దృష్టిలో పైభాగమున దోషము జేరినయెడ దూరముననున్న వస్తువు గానంబడదు. దృష్టి యుభయపార్శ్వములయందు దోషమున్నపుడు ఇరుప్రక్కలనుండునవి యగపడవు. దృష్టియందంతటను దోషము వ్యాపించియున్నచో వస్తుజాలమెల్ల నొకటితో నొకటి చేరియున్నట్లు కానవచ్చును. దృష్టికి నడుమ దోషము చేరినయెడ గొప్పవస్తువు కూడ మిక్కిలి చిన్నదిగ గనబడును. దృష్టిలో రెండుభాగములయందు దోషముండు నేని ఒకవస్తువు రెండుగ గానంబడును. పలుతెరంగుల దోషము వ్యాపించియున్నచో ననేకరూపములుగ చంచలములై కానంబడును. దృష్టిలో నడ్డముగ దోషమున్నచో నొకటి రెండుగ నగపడును.

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు:—"దోషే మణ్డలసంస్థానే మండలానీవ పశ్యతి" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨ శ్లో. 3.) అని చెప్పెను. కావున దృష్టిచుట్టు మండలాకారముగ దోషము చేరినపుడు వస్తువుల నన్నిటిని మండలములు (గుండ్రములు)గ జూచునని తెలిసెడి.

చతుర్థపటలగతదోషలక్షణము.

తిమిరాఖ్యస్స వై దోషశ్చతుర్థం పటలం గతః 38
రుణద్ధి సర్వతో దృష్టిం లిఙ్గనాశమతః పరమ్,
అస్మిన్నపి తమోభూతే నాతిరూఢే మహాగదే. 39
చన్ద్రాదిత్యౌ సనక్షత్రౌ అన్తరిక్షే చ విద్యుతః,
నిర్మలాని చ తేజాంసి భ్రాజిష్ణూన్యథ పశ్యతి. 40

వాతాదిదోషములు దృష్టిలో నాల్గవపటలము నాశ్రయించియున్నచో చీకటి గ్రమ్మినవిధముగ వస్తువులు గానరాక నానాట వృద్ధినొంది కంటిచూపును బొత్తుగ నడ్డగించి కంటియందు చూచుశక్తిని బొత్తుగ చెరచును. ఈవ్యాధి మిక్కిలి వృద్ధినొందక చీకటి గ్రమ్మినవిధముగ నుండునపుడు ఆకసమున మిక్కిలి తేజోవంతములగు చంద్రసూర్యులను నక్షత్రములను మెఱపులను నిర్మలములైన కాంతిగలవస్తువులను మిక్కిలి ప్రకాశించుచుండు మున్నగువస్తువులను జూచును.

వాగ్భటమున నీలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"తథాప్యుపేక్షమాణస్య చతుర్థం పటలం గతః, లిఙ్గనాశం మలః కుర్వన్ ఛాదయేద్దృష్టిమండలమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨ శ్లో. ౭.) దోషము మూడవపటలమున జేరినపుడు తగినచికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడ చతుర్థపటలమున జేరును. చేరినదోషము కంటియందు చూపును చెరచుచు కంటిలో దృష్టిమండలమునెల్ల వ్యాపించును అని యర్థము. (ఈవాక్యముచేత దోషములు ఒక్కొకపటలమున జేరినపుడు తగినచికిత్స జేయక యుపేక్షించినచో మఱియొకపటలము జేరి వేరొండురోగము గల్గించునని తెలియుచున్నది.)

లింగనాశసంజ్ఞ.

స ఏవ లిఙ్గనాశస్తు నీలికా కాచసంజ్ఞితః,

మూడవపటలమున దోషము చేరినచో నయ్యది కాచ మనబడును. దానిని చికిత్స జేయక యుపేక్షించినచో నయ్యది నాల్గవపటలమున జేరి దృష్టిని పూర్తిగ చెరచును. కావున నయ్యది లింగనాశ మనియు నీలికయనియు జెప్పబడును.

లింగనాశమన.—"లింగ్యతే జ్ఞాయతే, అనేనేతి—లింగం" 'లింగం నాశయతీతి—లింగనాశః' అనువ్యుత్పత్తిచేత లింగమనగా ఘటపటాదుల దెలిసికొనుటకు సాధనమైనది (దృష్టి) లింగమనబడును. దానిని నశింపజేయువ్యాధి లింగనాశమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. నీలికయన—దృష్టి చెడుటంజేసి నల్లగ చీకటి గ్రమ్మినట్టు లేదియు తెలియదు. కావున నీలికయనియు చెప్పనగును.

మఱియు మూడవపటలమున దోషములు చేరినప్పుడు కాచమనియు, అట్టిదోషములు నాల్గవపటలమున జేరినపుడు లింగనాశమనబడుననియు నిమి యిట్లు చెప్పెను:—"కాచ ఇత్యేష విజ్ఞేయో యాప్యస్త్రిపటలోత్థితః, చతుర్థపటలప్రాప్తే లిఙ్గనాశస్స ఉచ్యతే, ప్రత్యాఖ్యేయశ్చ, కఫజో వ్యాధిస్సాధ్యస్తు కర్హిచిత్" మూడవపటలమున దోషముచేరిన కాచమనబడును. ఇయ్యది యాప్యము. నాల్గవపటలమున దోషముచేరినయ్యది లింగనాశము. ఇది ప్రత్యాఖ్యేయము (అసాధ్యమనుట.) ఈలిఙ్గనాశము కఫమున జనించినయెడ సాధ్యమగును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము తెలియునది:—దృష్టియందు పైజెప్పినరీతిగ నాల్గుపటలము లుండును. అందు వాతాదిదోషములు వేరువేరుగనైనను కలిసియైనను జేరినపుడు ఆదృష్టియందు పైజెప్పినరీతిగ నాయాపటలముల భేదముచే మార్పులు కల్గును. అందు మొదటి రెండుపటలములయందు దోషములు జేరినపుడు కల్గులక్షణములకు తిమిరరోగమని పేరు. మూడవపటలమున దోషములు చేరినపుడు కాచ మనబడును. నాల్గవపటలమున దోషములు జేరినపుడు లింగనాశ మనబడును. అట్టిపటలముల నాల్గిటి నాశ్రయించినపుడు కల్గులక్షణములు పైవివరింపబడినప్రకారము వేరువేర నెఱుంగునది. ఇయ్యవి ఆయాపటలములదోషములు జేరినపుడు గల్గుసామాన్యలక్షణములు. (అనగా దోషసామాన్యముగ నాయాపటలముల జేరినపుడు గల్గులక్షణములుగాని వాతపిత్తాదులకు వేరువేరుగ జెప్పినవి కావనుట). కావున "ప్రథమే పటలే" అని యుపక్రమించి, "సఏవ లిఙ్గనాశస్తు" అనువాక్యమువఱకు జెప్పినది దోషసామాన్యముగ నాయాపటలముల నాశ్రయించినపుడు గల్గులక్షణములని యెఱుంగునది. పటలముల నాశ్రయించినదోషములకు లక్షణములు ప్రత్యేకముగ నీక్రింద జెప్పంబడును. అవి విశేషలక్షణములు. అందును పైజెప్పినరీతిగ తిమిర-కాచ-లింగనాశములను మూడిటికిని, క్రిందజెప్పంబడు వాతాదిప్రత్యేకలక్షణముల నన్వయించుకొనవలెను. తొలుత నాయాపటలభేదమునుబట్టి దోషసామాన్యముగ జెప్పినలక్షణముల గమనించి, లక్షణానుసారముగ దోషము లేపటలమున జేరియున్నవని నిశ్చయించి, పిదప వాతాదులకు ప్రత్యేకముగ జెప్పినలక్షణములబట్టి యాపటలమునం దేదోషముచేరి యున్నదనియు నిర్ణయించునది. అందును మొదలురెండుపటలముల వాతా

దులు జేరినపుడు వాతాదితిమిరంబులనియు, మూడవపటలమున జేరినపుడు, వాతాదికాచరోగంబనియు, నాల్గవపటలమున జేరినపుడు, వాతాదిలింగనాశమనియు తెలియునది. ఇత్తెరంగున తిమిరాదిరోగములకు సామాన్యవిశేషలక్షణముల గమనించునది.

వాతికతిమిరరోగలక్షణము.

వాతేన చాపి రూపాణి భ్రమన్తీవ చ పశ్యతి. 41
ఆవిలాన్యరుణాభాని వ్యావిద్ధానీవ మానవః,

వాతమున జనించినతిమిరరోగమునందు కంటి కగపడురూపములన్నియు కదలునట్లు కనబడును. మఱియు మలినంబులును, అరుణంబులును వక్రంబులు నైనవిధముగ కానబడును.

మరియు వాతజనితకాచ-లింగనాశలక్షణము లిట్లు వాగ్భటాచార్యునిచే జెప్పంబడియె:—"ఉపేక్షితేఽత్ర చ, కాచీభూతే దృగరుణా పశ్యత్యాస్యమనాసికం, చన్ద్రదీపాద్యనేకత్వం వక్రమృజ్వపి మన్యతే. వృద్ధః కాచో దృశం కుర్యాత్ రజోధూమావృతామివ, స్పష్టారుణాభాం విస్తీర్ణాం సూక్ష్మం వా హతదర్శనామ్, స లింగనాశః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౧౧.) మొదట రెండుపటలముల నాశ్రయించిన తిమిరము నుపేక్షించినయెడ మూడవపటలమున జేరి కాచరూపమగును. వాతమున జనించినకాచమునందు దృష్టి యరుణవర్ణముగనుండి ముఖమును ముక్కులేనిదానిగ జూచును. చంద్రుడు దీపము మున్నగుజ్యోతిస్స్వరూపములెల్ల నొకటి ననేకములుగ జూచును. వంకరటింకరగ నుండురూపమును చక్కనిరూపముగ జూచును. అట్టికాచమును చికిత్సజేయనినాడు వృద్ధినొంది నాల్గవపటలమున జేరి లింగనాశముగ పరిణమించును. అయ్యది వాతమున గల్గినయెడ దృష్టి పొగగ్రమ్మినవిధముగ నుండును. స్ఫుటముగ నరుణవర్ణముకల్గి విస్తీర్ణమై మిక్కిలి సూక్ష్మముగనుండి దృష్టి రూపముల గనుగొనలేకుండును.

పైత్తికతిమిరరోగలక్షణము.

పిత్తేనాదిత్యఖద్యోతశక్రచాపతటిద్గుణాన్. 42
నృత్యతశ్చైవ శిఖినః సర్వం నీలం చ పశ్యతి,

పిత్తమునకల్గిన తిమిరరోగమునందు సూర్యుడు మిణుగురుపురుగులు ఇంద్రధనుస్సు మెఱపు మున్నగువాని తేజస్సును జూచును. నృత్యముజేయుచుండు నెమళ్లను జూచును. సకలపదార్థంబులును నల్లగ నగపడును.

పైత్తికకాచ-లింగనాశలక్షణములు వాగ్భటునిచే నిట్లు చెప్పబడియె:—"కాచే దృక్కాచనీలాభా తాదృగేవ చ పశ్యతి, అర్కేన్దుపరివేషాగ్ని మరీచీన్ద్రధనూంషి చ,

భృంగనీలా నిరాలోకా దృక్స్నిగ్ధా లిఙ్గనాశకః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౧౪.) పిత్తమున జనించిన కాచరోగమునందు దృష్టి నల్లనిగాజుపెంకువలె నుండి రూపాదులను గూడ నవేరీతిగ జూచును. సూర్యచంద్రుల చుట్టియుండుపరివేషములను అగ్నిని కాంతిని ఇంద్రధనుస్సును జూడగల్గును. పిత్తమున గల్గిన లింగనాశమున దృష్టి స్నిగ్ధమై తుమ్మెదల బోలె నల్లనై రూపాదులజూచుశక్తి బొత్తుగ నశించియుండును.

కఫజతిమిరరోగలక్షణము.

కఫేన పశ్యేద్రూపాణి స్నిగ్ధాని చ సితాని చ 43
పశ్యేదసూక్ష్మాణ్యత్యర్థం వ్యభ్రే మేవాభ్రసంప్లవం,
సలిలప్లావితానీవ పరిజాడ్యాని మానవః.

కఫమునగల్గిన తిమిరరోగమున సకలరూపములను స్నిగ్ధంబులుగను తెల్లనిరంగు గల్గినవానిగను జూచును. సూక్ష్మములుగాక మిక్కిలి పెద్దవియగురూపముల మాత్రము జూచును. ఆకసమున మేఘములు లేకున్నను మబ్బుచే నావరింపబడినట్లు చూచును. మఱియు వస్తుజాలమెల్ల నీట దడిసి జడములైనవిధముగ గనబడును.

కఫజనితకాచ-లింగనాశలక్షణము లిట్లు వాగ్భటులచే జెప్పబడియె:—"కాచే తు నిష్ప్రభేన్ద్వర్కప్రదీపాద్యైరివాచితమ్, సితాభాసా చ దృష్టిస్స్యాల్; లిఙ్గనాశే తు లక్ష్యతే. మూర్తః కఫో దృష్టిగతః స్నిగ్ధో దర్శననాశనః, బిన్దుర్జలస్యేవ చలః పద్మినీపుటసంస్థితః, ఉష్ణే సంకోచమాయాతి ఛాయాయాం పరిసర్పతి, శఙ్ఖకున్దేన్దుకుముదస్ఫటికోపమశుక్లిమా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౧౭—౧౯.) కఫమున జనించిన కాచరోగమున దృష్టి తెల్లనై చంద్రుడు సూర్యుడు దీపములు మున్నగువానిని కాంతిహీనములుగ జూచును. కఫమున కల్గిన లింగనాశమున దృష్టియందు శంఖమును మొల్లమొగ్గను చంద్రుని స్ఫటికమును బోలె స్వచ్ఛముగ తెల్లనైనపుచ్చ (పువ్వు) ఆకారముగల్గి పుట్టును. అయ్యది స్నిగ్ధమై తామరాకునందు నీటిబిందువువలె చంచలమై కదులుచుండును. (కఫమే యీరూపముగ ఘనీభవించియుండును.) ఈబిందువు ఉష్ణము (ఎండ) తీవ్రముగ నుండునపుడు చిన్నదిగనగును. నీడయందు పెద్దదిగ వ్యాపించును. ఇది దృష్టిని బొత్తుగ నశింపజేయును.

రక్తజతిమిరరోగలక్షణము.

పశ్యేద్రక్తేన రక్తాని తమాంసి వివిధాని చ. 44
స సితాన్యపి కృష్ణాని పీతాన్యపి చ మానవః,

రక్తముచే జనించిన తిమిరరోగమునందు చీకటిని రక్తవర్ణముగను, తెల్లగనుండు నానావిధవస్తువులను కృష్ణవర్ణములుగను, లేక పచ్చనిరంగుకల్గినవానిగను పలుమారు చూచును.

రక్తజకాచ-లింగనాశలక్షణములు వాగ్భటమున నిట్లున్నవి:—"కాచేన రక్తా కృష్ణా వా దృష్టిస్తాదృక్చ పశ్యతి, లిఙ్గనాశేఽపి తాదృగ్దృఙ్నిష్ప్రభా హతదర్శనా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౨౧.) రక్తమున గల్గిన కాచరోగమున దృష్టి రక్తవర్ణముగనైనను కృష్ణవర్ణముగనైననుండి రూపాదుల నట్టిరంగుకల్గినట్టులే జూచును. లింగనాశమునందును అట్టికాంతికల్గి చూచుశక్తి బొత్తుగ నశించును.

సాన్నిపాతికతిమిరలక్షణము.

సన్నిపాతేన చిత్రాణి విప్లుతానీవ పశ్యతి. 45
బహుధా చ ద్విధా చైవ సర్వాణ్యేవ సమన్తతః,
హీనాధికాఙ్గాన్యపి వా జ్యోతీంష్యపి చ భూయసా. 46

సన్నిపాతమున (త్రిదోషప్రకోపమున)కల్గిన తిమిరరోగమునందు వస్తువులన్నియు పలువిరంగులైన రంగులుకల్గి చిత్రవర్ణములై యుండునట్లు కనబడును. మఱియు సకలవస్తువులును ఒక్కొకటి రెండేసిగను అనేకరూపములుగను కనబడును. ప్రతివస్తువులును ఆవస్తువులయందలి యేదైన నొకయంగము లేనట్లుగను, లేక ఒకయంగమధికముగ నున్నట్లును కనబడును. మిక్కిలి తేజోవంతములైనవస్తువులు మాత్రము కనబడును.

వాగ్భటాచార్యుండు ద్విదోషసంసర్గలక్షణములను, సన్నిపాతలక్షణమును కూడ చెప్పి కాచలింగనాశలక్షణముల గూడ నతిదేశించి యిట్లు చెప్పెను:—"సంసర్గసన్నిపాతేషు విద్యాత్సంకీర్ణలక్షణమ్, తిమిరాదీనకస్మాచ్చ తైస్స్యాద్వ్యక్తాకులేక్షణః, తిమిరే శేషయోర్దృష్టౌ చిత్రో రాగః ప్రజాయతే" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౨౨.) రెండేసిదోషముల సంసర్గముచే గల్గిన తిమిరకాచలింగనాశరోగముల మాటయందును, ఆయాదోషములకు వేరువేరుగ జెప్పిన లక్షణములు రెండేసి కలిసియుండును. మూడు దోషములచే గల్గిన తిమిర-కాచ-లింగనాశరోగములయందు, దోషముల మాటికి వేరువేర జెప్పినలక్షణములన్నియు కల్గియుండును. మఱియు సంసర్గత్రిదోషజనిత తిమిరమునందు ఒకప్పుడు కారణములేకయే దృష్టి స్ఫుటముగనుండును. ఒకప్పుడు దోషోద్రేకమునంజేసి మలినముగ నుండును. కాచలింగనాశములయందు మాత్రము దృష్టిలో చిత్రవర్ణములు కలిసినరంగు కల్గియుండును.

ప్రకృతగ్రంథమున సంసర్గభేదముల మాత్రము చెప్పియుండలేదు. దోషద్వయ లక్షణములు కల్గినవి సంసర్గజములు కావున విశేషలక్షణములు లేమింజేసి పరిగణనము చేయలేదు కాబోలు.

పరిమ్లాయిలక్షణము.

పిత్తం కుర్యాత్పరిమ్లాయి మూర్ఛితం పిత్తతేజసా,
పీతా దిశస్తు ఖద్యోతాన్ భాస్కరం చాపి పశ్యతి. 47
వికీర్యమాణాన్ ఖద్యోతైః వృక్షాంస్తేజోభిరేవ వా,

పిత్తముయొక్క తేజోరూపమైన రక్తముతో గూడిన పిత్తము పరిమ్లాయి యను వ్యాధిని గలిగించును. ఈవ్యాధియందు దిక్కులనెల్ల పచ్చగ జూచును. మిణుగురుపురుగులను సూర్యుండును పచ్చగ నగపడును. వృక్షములెల్ల మిణుగురుపురుగులచే నావరింపబడిన విధముగను, కాంతిచే నావరింపబడినయట్లును మినుకుమినుక్కు అని కానబడును.

మఱియు తంత్రాంతరమున "విదధాతి పరిమ్లాయి పిత్తరక్తేన సంగతమ్, తేన పీతా దిశః పశ్యేత్ ఉద్యంతమివ భాస్కర" అని యున్నది. కావున నీవ్యాధి రక్తముతో గూడిన పిత్తమున జనించుటంజేసి దిక్కులన్నియు పచ్చగ నగపడుననియు, సూర్యుడుదయకాలమున నుండుభంగి యెల్లప్పుడును కనబడుననియు తెలియునది.

మఱియు అవస్థాభేదముచే తిమిరరోగమునకు సాధ్యాసాధ్యత్వమును సాత్యకి యిట్లు చెప్పెను:—"తృతీయం పటలం ప్రాప్తం తిమిరం రాగి జాయతే, అరాగి తిమిరం సాధ్యం ఆద్యం పటలమాశ్రితమ్, కృచ్ఛ్రం ద్వితీయే రాగి స్యాత్ తృతీయే యాప్యముచ్యతే" మూడవపటలమున జనించిన తిమిరరోగమున నీలపీతాదివర్ణములు ఆయాదోషానుగుణముగ కల్గును. మొదటిపటలమునందు కల్గుతిమిరరోగమున నీవర్ణభేదము లేకుండును కావున నిది సాధ్యమగును. రెండవపటలమునందలి తిమిరరోగమున వర్ణభేదము కలిగినచో కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును. మూడవపటలమున గల్గుతిమిరరోగమున వర్ణభేద మవశ్యముగల్గును, కావున నిది యాప్యమగును.

ఈవాక్యముచేత పిత్తమున జనించిన పరిమ్లాయిరోగమున వర్ణభేదము కల్గుటంజేసి యాప్యమని యెఱుంగునది.

లింగనాశమున వర్ణభేదముచే గల్గునారుభేదములు.

వక్ష్యామి షడ్విధం రాగైర్లింగనాశమతః పరమ్. 48
రాగోఽరుణో మారుతజః ప్రదిష్టః మ్లాయీ చ నీలశ్చ తథైవ పిత్తాత్,
కఫాత్సితశ్శోణితజశ్చ రక్తః సమస్తదోషప్రభవో విచిత్రః. 49

లింగనాశమున వాతాదిదోషములచే కంటియందు కల్గు నారురూపభేదము లీక్రిందజెప్పంబడును.—లింగనాశరోగము వాతముచే కల్గినయెడ కన్ను లరుణవర్ణముగ నుండును. పిత్తమున జనించిన పరిమ్లాయియను లింగనాశమున నీలవర్ణముగనుండును. కఫమువలన గలిగినలింగనాశమునందు తెల్లగనుండును. రక్తమున జనించినలింగనాశమున రక్తవర్ణముగనుండును. త్రిదోషములచే గలిగినలింగనాశమున చిత్రవర్ణము కలిగియుండును.

పరిమ్లాయియందు కల్గు దృష్టివర్ణభేదము.

అరుణం మణ్డలం దృష్ట్యాం స్థూలకాచాఽరుణప్రభం,
పరిమ్లాయిని రోగే స్యాత్ మ్లాయి నీలం చ మణ్డలమ్. 50
దోషక్షయాత్స్వయం తత్ర కదాచిత్స్యాత్తు దర్శనం,

పరిమ్లాయి యనురోగమునందు ఎఱ్ఱనై స్థూలముగనుండు గాజుపెంకువలెనుండు ఎఱ్ఱనిచుక్క దృష్టియందు కల్గును. ఒకప్పుడు వాడి నీలవర్ణముగనుండుచుక్క బుట్టును. ఈచుక్క దోషములు ఔద్ధత్యము తగ్గినపుడు తనంతనే శమించి చక్కగ చూచుశక్తి మరల కల్గును. ('దోషక్షయాత్' అనుచోట జన్మాంతరసంచితమగు పాపము నశించినపుడు రోగము కూడ శమించి దృష్టి కనబడునని కొందరు అర్థముచెప్పెదరు.)

లింగనాశమున వాతాదిభేదముచే గల్గు దృష్టిమండలవర్ణభేదములు.

అరుణం మణ్డలం వాతాచ్చఞ్చలం పరుషం తథా. 51
పిత్తాన్మణ్డలమానీలం కాంస్యాభం పీతమేవ చ,
శ్లేష్మణా బహలం పీతం శంఖకున్దేన్దుపాణ్డురమ్. 52
చలత్పద్మపలాశస్థశ్శుక్లో బిందురివామ్భసః,
మృజ్యమానే చ నయనే మణ్డలం తద్విసర్పతి. 53
ప్రవాళపద్మపత్రాభం మణ్డలం శోణితాత్మకం,
దృష్టిరాగో భవేచ్చిత్రో లిఙ్గనాశే త్రిదోషజే,
యథాస్వం దోషలిఙ్గాని సర్వేష్వేవ భవన్తి హి. 54

లింగనాశమునందు వాతముచేత దృష్టిమండలము అరుణవర్ణంబై చంచలంబును పరుషంబునై యుండును. పిత్తముచేత దృష్టిమండలము కొంచెము నీలవర్ణంబును కంచువంటికాంతిదైనను పచ్చనిరంగైనను కలిగియుండును. కఫముచేత దృష్టిమండలము విశాలంబును పచ్చనిరంగుకల్గినదైనను, శంఖము మొల్లమొగ్గలు చంద్రునుబోలె తెల్లనిరంగైనను కల్గియుండును. మఱియు నాదృష్టిమండలము కదలుచుండు తామరాకుపైనుండు

నీటిబిందువువలె కంటిని చేత తుడిచినప్పుడెల్ల నిటునటు కదలుచుండును. రక్తమున గల్గిన లింగనాశమున దృష్టిమండలము పవడమును ఎఱ్ఱనితామరపువ్వురేకను బోలి యెఱ్ఱగ నుండును. త్రిదోషమున గల్గినలింగనాశమునందు దృష్టిమండలము నానావర్ణములంకలిసిన చిత్రవర్ణము కలిగియుండును. మఱియు నీయాఱువిధములగు లింగనాశములయందును పైజెప్పినదృష్టిమండలమునకు గలిగినరంగుభేదము లేకాక ఆయాదోషమునకు వేరువేరుగ జెప్పినలక్షణములు కూడ గలిగియుండును. కావున వానినెల్ల యెఱుంగునది.

దృష్టిగతరోగసంఖ్యాపరిగణనము.

షడ్లింగనాశాష్షడిమే చ రోగాః దృష్ట్యాశ్రయాః షట్చ షడేవ వాచ్యాః,

పైజెప్పబడిన వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత-రక్తభేదములచేతను, రక్తపిత్తములచే గలిగినపరిమ్లాయి యనుభేదముచేతను, లింగనాశము ఆరువిధములు. క్రిందజెప్పంబడు పిత్తవిదగ్ధ-కఫవిదగ్ధ-ధూమదర్శి-హ్రస్వజాత్య-నకులాన్ధ్య-గంభీరంబు లనుభేదముచే నారువిధంబులును ఇవియన్నియు కలిసి దృష్టిగతరోగములు పండ్రెండువిధములై యుండును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెఱుంగునది.—దృష్టియందలి నాల్గుపటలములలో మొదటి రెండుపటలముల నుండుదోషములచే గల్గు దోషవిశేషములు తిమిరశబ్దవాచ్యంబులనియు, అట్టిదోషములు మూడవపటలమున జేరినపుడు కాచమనబడుననియు, నాల్గవ పటలమున జేరినపుడు లింగనాశమును కల్గించుననియు మున్ను చెప్పియుంటిమి. ఇదియే వాగ్భటాచార్యసమ్మతము. వాగ్భటాచార్యుండు అట్టి తిమిరకాచలింగనాశముల మూటికిని వేర్వేరుగ వాతాదిభేదముల ననుసరించి ప్రత్యేకవిశేషలక్షణముల స్ఫుటముగ జెప్పిరి. ప్రకృతగ్రంథమున మాధవకరుడు మూడుపటలములపరకును వాతాదిభేదముల వివరింపక దోషసామాన్యమున లక్షణముల జెప్పి, "తిమిరాఖ్యస్సవై రోగశ్చతుర్థపటలం గతః ....స ఏవ లింగనాశస్తు నీలికాకాచసంజ్ఞితః" అను వాక్యముచేత మూడవపటలమున దోషములువ్యాపించిన నయ్యది కాచమనియు, అదియె నాల్గవపటలము నాశ్రయించినపుడు లింగనాశమనబడుననియు నతిదేశించిచెప్పి, పిమ్మట వాతాదిభేదములచే గల్గులక్షణముల సామాన్యముగ జెప్పెను. గాని తిమిరాదిభేదముల ననుసరించి చెప్పియుండలేదు. కావున తిమిరకాచలింగనాశసామాన్యముగ నీవాతాది లక్షణముల నన్వయింపవలసియున్నది. పిదప "రుణద్ధి సర్వతో దృష్టిం లింగనాశః పరం ...." ఇత్యాదివాక్యములచే లింగనాశసామాన్యలక్షణము జెప్పి, లింగనాశముల వాతాదిభేదముచే గల్గుదృష్టిమండలగతవిశేషలక్షణములను "అరుణం మండలం వాతాత్ ....లిఙ్గనాశే త్రిదోషజే" అనుగ్రంథముచే జెప్పి, "యథా

స్వం దోషలింగాని సర్వేష్వేవ భవన్తి హి" అను వాక్యముచేత 'వాతేన చాపి రూపాణి' అని యుపక్రమించి చెప్పిన వాతాదిసామాన్యలక్షణముల నతిదేశించెను. ఇదియె మాధవకరుని యభిప్రాయము.

ఈవిమర్శనమున నేర్పడినదేమన తిమిర-కాచ-లింగనాశములు నాల్గును ఒకదాని నపేక్షించుటచే నదియే బలిష్ఠమై రోగాంతరముగ పరిణమించునుగాన తిమిరకాచముల కన్న లింగనాశమనురోగమును ప్రధానముగజేసి, తక్కినరెంటిని సామాన్యముగజేసి, లింగనాశభేదములైదిటితో పరిమ్లాయిని జేర్చి "షడ్లింగనాశాః" అని ఆరువిధములుగ పరిగణనము జేసిరి. వారియభిప్రాయమేమన లింగనాశమనగ దృష్టిని చెఱచునదియను నన్వర్థముచేత తిమిరకాచములును దృష్టిని చెఱచునవియే గాన నవికూడ లింగనాశశబ్ద వాచ్యములనియే ఆశయము. అట్టి యభేదముచేతనే ఆరులింగనాశము లనుపరిగణనము సంగతమగును.

వాగ్భటాచార్యుడు మాత్రము తిమిరకాచలింగనాశములు వేర్వేరుగ వాతపిత్తకఫసన్నిపాతసంసర్గరక్తభేదములచే నారేసివిధములై పదునెనిమిదియు, గంభీర, హ్రస్వజ, నకులాంధ, పిత్తవిదగ్ధ, దోషాంధ, ఉష్ణవిదగ్ధ, విదగ్ధామ్ల, ధూమర, ఔపసర్గికములను తొమ్మిదియు జేరి యిరువదియేడురోగములు దృష్టిగతములని "గతా దృష్టౌ సిద్దిషట్సప్తవింశతిః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౩౭) అనువాక్యముచే పరిగణనము జేసి చెప్పిరి. ఈవిమర్శనమును విస్తరభీతిచే నింతట విరమించెద. విద్వాంసులు గమనించెదరుగాక!

పిత్తవిదగ్ధదృష్టిలక్షణము.

పిత్తేన దుష్టేన సదా తు దృష్టిః పీతా భవేద్యస్య నరస్య కిఞ్చిత్. 55
పీతాని రూపాణి చ తేన పశ్యేత్ స వై నరః పిత్తవిదగ్ధదృష్టిః,
ప్రాప్తే తృతీయం పటలం తు దోషే దివా న పశ్యేన్నిశి వీక్షతే సః
రాత్రౌ చ శీతానుగృహీతదృష్టిః పిత్తాల్పభావాదపి తాని పశ్యేత్,

ప్రకుపితమైన పిత్తముచే దృష్టి చెఱుపబడి కొంచెము పచ్చనిరంగు కల్గియుండును. దానంజేసి వస్తుజాలమునెల్ల పచ్చనిరంగుకలవానినిగ జూచెదరు. అట్టిమనుజుడు పిత్తవిదగ్ధదృష్టియని చెప్పబడును. అట్టిదోషము మూడవపటలమున జేరినపుడు పగటియందు పిత్తము తీవ్రమై స్వభావముచేతనే యుష్ణము మిక్కుటముగ నుండుటంజేసి పగటిపూట రూపములుగలవస్తువులెల్ల గనబడవు. రాత్రియందు స్వభావముచేతనే చల్లనై పిత్తము శాంతముగనుండును కావున రాత్రులయందు రూపాదులు చక్కగ నగపడును.

కఫవిదగ్ధదృష్టిలక్షణము.

తథా నరశ్శ్లేష్మవిదగ్ధదృష్టిః తాన్యేవ శుక్లాని తు మన్యతే సః. 57
త్రిషు స్థితోఽల్పః పటలేషు దోషో నక్తాంధ్యమాపాదయతి ప్రసహ్య,
దివా స సూర్యానుగృహీతదృష్టిః పశ్యేత్తురూపాణి కఫాల్పభావాత్.

కఫము దుష్టంబై దృష్టిమండలమున వ్యాపించినపుడు రూపాదులనెల్ల తెల్లగ జూచును. అట్టిదోషము మూడుపటలములయందును వ్యాపించినయెడ రాత్రులయందు కఫంబధికముగనుండుటంజేసి కన్నులు గానరాకుండును. పగటియందు అట్టికఫము సూర్యుని వేడిచేత కరగి కొంచెము తగ్గియుండును. కావున పగటిపూట స్వల్పముగ గనబడును. ("త్రిషు స్థితోఽల్పః" అనువాక్యముచేత మూడుపటలములయందును కఫము స్వల్పముగ వ్యాపించినపుడు రాత్రివేళల మాత్రము రూపాదులు కనబడక రేజీకటి కల్గుననియు, మూడుపటలములయందును కఫము ప్రబలముగ వ్యాపించినపుడు పగటియందును బొత్తుగ నగపడదనియు భావ మేర్పడును. దీనిని దోషాంధ్యమని ప్రకారాంతరముగ వాగ్భటాచార్యుడు చెప్పెను.)

ధూమదర్శిలక్షణము.

శోకజ్వరాయాసశిరోఽభితాపైః అభ్యాహతా యస్య నరస్య దృష్టిః,
ధూమ్రాంస్తథా పశ్యతి సర్వభావాన్ స ధూమదర్శీతి నరః ప్రదిష్టః.

దుఃఖము, జ్వరము, ఆయాసము, శిరోరోగము అనునీకారణములచేత పిత్తమును ప్రధానముగాగల వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది మనుజుని దృష్టిని చెఱచును. దానంజేసి సకలవస్తుజాలంబును పొగగ్రమ్మినవిధముగ నగపడును. దృష్టియు పొగగ్రమ్మినవిధముగ నుండును. ఈవ్యాధికలమనుజుడు ధూమదర్శి యనబడును. ఈవ్యాధిని ధూమరమని వాగ్భటాచార్యుడు చెప్పెను. "సర్వత్రస్యాఽనిలాదయః......కుర్యుస్సధూమరః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౨౯) అని వాగ్భటుడు చెప్పెనుగాన దోషములన్నియు నీవ్యాధిని కల్గించునని తెలిసెడి.

హ్రస్వజాడ్యలక్షణము.

యో హ్రస్వజాడ్యో దివసేషు కృచ్ఛ్రాత్ హ్రస్వాని రూపాణి చ తేన పశ్యేత్

పగటివేళయందు మనుజుడు గొప్పరూపముల నన్నిటిని మిక్కిలి చిన్నరూపాకారముకల్గినవానిగ జూచును. అట్టిరూపములగూడ మిక్కిలి కష్టముచే జూడగల్గును. ఇది

హ్రస్వజాడ్య మనబడును. "దివసేషు" అనుటచేత పగటివేళ కనబడునుగాని రాత్రులయందు బొత్తుగ గనపడదని భావము.

వాగ్భటాచార్యుడు.—"దృష్టిః పిత్తేన హ్రస్వాఖ్యా సా హ్రస్వా హ్రస్వదర్శినీ" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౧౯) అని చెప్పెనుగాన నీరోగమున దృష్టికూడ మిక్కిలి హ్రస్వమై గొప్పరూపములెల్ల చిన్నవిగ గనబడుననియు, ఈరోగము పిత్తముచే జనించుననియు తెలియుచున్నది. మఱియు—"దృష్టిమధ్యగతే దోషే మహద్ధ్రస్వం చ పశ్యతి" అని సామాన్యలక్షణమున పైని చెప్పబడినది. కావున ఈవ్యాధి దృష్టిమధ్యమున దోషముచేరినపుడు కల్గునని యెఱుంగునది.

నకులాంధ్యలక్షణము.

విద్యోతతే యస్య నరస్య దృష్టిః దోషాభిపన్నా నకులస్య యద్వత్.
చిత్రాణి రూపాణి దివా స పశ్యేత్ స వై వికారో నకులాంధ్యసంజ్ఞః,

మనుజునిదృష్టి వాతాదిదోషములచే దుష్టమై మిక్కిలి కాంతిగల్గి ముంగిసకన్నులవలె దేదీప్యమానముగ ప్రకాశించును. అట్టిదోషముచేత పగటియందు వస్తువులన్నియు చిత్రవర్ణములుగ గనబడును. ఇయ్యది నకులాంధ్యమనువ్యాధియని యెఱుంగునది. (నకులమన ముంగిస. దానికివలె దృష్టి చిత్రవర్ణమై వస్తువులనన్నిటిని చిత్రవర్ణములుగ జూచుటంజేసి యిది నకులాంధ్యమని యన్వర్థముగ చెప్పనగును.)

"దివా స పశ్యేత్" అనుటచేత పగలుమాత్రము కంటికగపడునుగాని రాత్రిపూట బొత్తుగ నగపడదని భావము. ఇచ్చట చెప్పబడిన దృష్టిగతరోగములలో కఫవిదగ్ధదృష్టి, హ్రస్వజాడ్యము, నకులాంధ్యము నను నీమూడురోగములయందును రాత్రివేళ బొత్తుగ కన్నులు కానరావు. కావున నివి నక్తాంధము (రేజీకటి)లో జేరినరోగములు. వాగ్భటమున రాత్రికనుబడనిజాడ్యమును ఉష్ణవిదగ్ధదృష్టి యనువానిని "రాత్రావాంధ్యం చ జాయతే విదగ్ధోష్ణేన సా స్మృతా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౨౭.) అని చెప్పిరి.

పైజెప్పబడిన నక్తాంధ్యముల (రేజీకటిని) నాల్గిటిని విదేహుండును నిరూపించి అందు నకులాంధ్యంబును, హ్రస్వజాడ్యంబును నాల్గవపటలము నాశ్రయించి జనించును. కావున నీరెండును రక్తవర్ణము కల్గియుండును. కావున మిక్కిలి యసాధ్యములని చెప్పిరి. ఎట్టులనః—"నక్తమన్ధస్తు చత్వారో యే పురస్తాత్ప్రకీర్తితాః, తేషా మసాధ్యౌ నకులో హ్రస్వజాడ్య స్తథైవ చ, విశేషేణ విదేహేన తాం జ్ఞేయా చతుఃపటలాశ్రితౌ, తౌ చ సంప్రాప్తరాగత్వాత్ అసాధ్యౌ పరికీర్తితౌ."

గంభీరికాలక్షణము.

దృష్టిర్విరూపా శ్వసనోపసృష్టా సఙ్కోచమభ్యన్తరతస్తు యాతి. 61
రుజావగాఢా చ తమక్షిరోగం గమ్భీరికేతి ప్రవదన్తి తజ్జ్ఞాః,

వాతము ప్రకుపితమగుటచేత కంటిలో దృష్టి వికృతరూపమై కంటికి సంబంధించిన నరలు వాతముచే లాగబడుటంజేసి కన్నుకూడ లోపలికి బోవును. కంటి లోభాగమున మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గును. దీనిని గంభీరికయని చెప్పెదరు. ఇయ్యది యసాధ్యము.

ఇత్తెరంగున నుద్దిష్టానుసారముగ దృష్టిగతరోగములు పండ్రెండును చెప్పబడినవి.

బాహ్యనేత్రరోగములు రెండు; దానిలక్షణము.

బాహ్యౌ పునర్ద్వావిహ సంప్రదిష్టౌ నిమిత్తతశ్చాప్యనిమిత్తతశ్చ. 62
నిమిత్తతస్తత్ర శిరోఽభితాపాత్ జ్ఞేయస్త్వభిష్యన్దనిదర్శనస్సః,

ఆగంతువులగు నేత్రరోగములు (లింగనాశములు) రెండు. అందొకటి బహిర్బాహ్యములగు కారణములచే జనించునది నిమిత్తజము. రెండవది అట్టిదృశ్యములగు కారణములు లేక పుట్టునది అనిమిత్తజము. అందు మొదటిది విషయుక్తమయినగాలి యొక్క స్పర్శము మున్నగు కారణములచే శిరస్సున సంతాపముకల్గి, అయుష్ణము కన్నులయందు జేరి దృష్టి యందలి తేజస్సును నశింపజేయును. దానివలన శిరోగతరక్తప్రకోపమువలన చూపుకు హానికల్గును. ఈవ్యాధియందు రక్తాభిష్యందమునకు జెప్పిన తామ్రాశ్రుపాతము మున్నగు లక్షణములు కల్గియుండును.

అనిమిత్తబాహ్యనేత్రరోగము.

సురర్షిగన్ధర్వమహోరగాణాం సన్దర్శనేనాపి చ భాస్కరస్య. 63
హన్యేత దృష్టిర్మనుజస్య యస్య స లిఙ్గనాశస్త్వనిమిత్తసంజ్ఞః,

కన్నులకు గోచరములుకాని దేవతలు ఋషులు గంధర్వులు ఉరగులు మున్నగువారినైనను, తేజస్స్వరూపుడగు సూర్యునైనను జూడ బ్రయత్నించి అనిమేషముగ ఏకదృష్టిచే జూచుటవలన వేరే కారణాంతరములేకయే కంటిలో చూపు పోత్తుగ నశించును. ఇయ్యది కారణములేకయే జనించును కావున అనిమిత్తజము.

(ఇచ్చట లింగనాశశబ్దమునకు దృష్టిని నశింపజేయునదియని యర్థముగాని పైజెప్పినలింగనాశములలో జేరినదని భ్రమింపవలదు.)

అనిమిత్తలక్షణము.

తత్రాక్షి విస్పష్టమివావభాతి వైడూర్యవర్ణా విమలా చ దృష్టిః. 64

పైజెప్పిన అనిమిత్తబాహ్యరోగమున కన్నులు మిక్కిలి నిర్మలముగ బ్రకాశించును. దృష్టియందు రూపాదుల గ్రహించుశక్తి పోత్తుగ నశించినను దృష్టిమాత్రము వైడూర్యమణిబోలె నిగనిగలాడుచు ప్రకాశించును. (పైజెప్పినరీతిగ దూరదీర్ఘదర్శనమునంజేసి దృష్టియందలి తేజోభాగము మాత్రము నశించి రూపగ్రహణశక్తి నశించునుగాని దృష్టిమండలముమాత్రము చెడదని భావము.) ఈవిషయమును చరకాచార్యుడు సస్పష్టాంశముగ నిట్లు చెప్పెను:—"దేవాదయోఽప్యుత్కృష్టాహి మహానుభావాః నదూషయన్తః పురుషస్య దేహం, వితన్వదృశ్యాస్తరసా యథైవ చ్ఛాయాతపౌదర్పణసూర్యకాన్తౌ" (చరక. చి. అ. ౯. శ్లోకము. ౧౭.) అచింత్యమహిమగల దేవదానవాదులు పురుషుని దేహము చెరుపకయే కన్నుల కగపడక బింబము అద్దమునను, సూర్యుని కాంతి సూర్యకాంతమణిని ప్రవేశించు భంగి పురుషుల బ్రవేశించెదరు.) అత్తెరంగుననే సూర్యాదుల జూడ బ్రయత్నము చేయు పురుషులదృష్టి వైరూప్యము నొందించకయే దానియందలి చూచుశక్తిని నశింపజేయునని యర్థము. ఈరెండువ్యాధులును బాహ్యనేత్రరోగములు.

(ఈశ్లోకము నవీనముద్రితకోశములయం దిట్లున్నది:—"అదూషయన్తః పురుషస్య దేహం దేవాదయః స్వైస్తు గుణప్రభావైః. వితన్వదృశ్యాః తరసాయథైవ ఛాయాతపౌ దర్పణసూర్యకాన్తౌ")

వాగ్భటాచార్యుడు పైజెప్పినబాహ్యనేత్రవ్యాధిని ఔపసర్గికలింగనాశమను పేర నిట్లుచెప్పెను:—"సహసైవాల్పసత్వస్య పశ్యతో రూపముద్భుతమ్, భాస్కరం భాస్కరాభం వా వాతాద్యా నయనాశ్రితాః, కుర్వన్తి తేజస్సంశోష్య దృష్టిం ముషితదర్శనామ్, వైడూర్యవర్ణాం స్తిమితాం ప్రకృతిస్థామివావ్యథామ్, ఔపసర్గిక ఇత్యేష లిఙ్గనాశః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౨. శ్లో. ౩౦. ౩౧.) మనుజుడు తెలివిలేక అద్భుతరూపముకల సూర్యుడు మున్నగుదేవతావిశేషముల జూచుచున్నయెడ దానంజేసి నేత్రగతములగు వాతాదిదోషములు దృష్టియందలి తేజోభాగమును శోషింపజేసి దృష్టిని రూపముల గ్రహించుశక్తిని నశింపజేయును. దృష్టిమండలము మాత్రము వైడూర్యమును బోలె నిగనిగయని యెట్టిబాధయులేక స్వాభావికముగ జూడ రమ్యముగ నుండును. ఇయ్యది ఔపసర్గికలింగనాశ మనబడును. (ఈరెండును అసాధ్యములు.)

ఔపసర్గికమన ! వాతాదులను జెప్పిన ప్రకోపకారణములు గాక యితరములగు కారణములచే జనించినవ్యాధి యని యర్థము. కావుననే దీనిని వాతాదిలింగనాశముల

చేర్చక మాధవకరుడు బాహ్యరోగమని వేరుగ జెప్పెను. వాగ్భటుడు మాత్రము దీనిని కూడ జేర్చి దృష్టిగతరోగములు ఇరువదియేడని పరిగణనము జేసెను. పరిగణన మెట్లున్నను ఈరెండుమతములయందు కొంచెము మార్పుతో లక్షణములు మాత్రము సమముగనే యున్నవి. ఈవ్యాధులలో విమత మెట్లున్నను, "ఊర్ధ్వజత్రువికారేషు విదేహాధిపరమో గురుః" అను ప్రమాణమును బట్టి విదేహమతము ప్రమాణకమ మనుట నిర్వివాదము. ప్రాయికముగ నట్టిమతము నవలంబించియే మాధవకరుడును చెప్పినట్లున్నది.

(దృష్టిగతరోగముల జెప్పినపిదప శుక్లమండలగతరోగముల జెప్పుట. అయ్యవి పదునొకండు (౧౧)

1. అందు ప్రస్తార్యర్మలక్షణము.

ప్రస్తార్యర్మ తను స్తీర్ణం శ్యావం రక్తనిభం సితే,

కంటిలో తెల్లగ్రుడ్డుపైన మిగుల పలుచనై శ్యావవర్ణంబును, లేక రక్తవర్ణంబు నైన పొరగ్రమ్మియున్న నయ్యది ప్రస్తార్యర్మమనువ్యాధి యని యెరుంగునది.

దీనిస్వరూపము తంత్రాంతరమున స్పష్టముగ నిట్లు చెప్పబడినది:—"సమస్తాద్విస్తృతశ్శ్యావః రక్తో యో మాంససఞ్చయః, సన్నిపాతేన దోషాణాం ప్రస్తార్యర్మ తదుచ్యతే." శ్యావవర్ణంబైనను రక్తవర్ణంబునైన కలిగిన సన్ననిమాంసపుపొర కంటిలో తెల్ల గ్రుడ్డుపైన బుట్టి తెల్లగ్రుడ్డుపై నంతటను వ్యాపించిన నది ప్రస్తార్యర్మ మనబడును. ఇయ్యది త్రిదోషములసన్నిపాతమున గల్గును. ఈవాక్యమునుబట్టి ఇయ్యది త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గుననియు, మాంససంచయరూపమైనది అర్మశబ్దవాచ్యమనియు తెలిసెడి. అయ్యది గ్రుడ్డును గప్పియుండుటంజేసి ప్రస్తార్యర్మ మని చెప్పబడును.

2. శుక్లార్మలక్షణము.

సశ్వేతం మృదు శుక్లార్మ శుక్లే తద్వర్ధతే చిరాత్. 65

ఉల్లిపాయ పైపొరవలె కొంచెము తెల్లనై మృదువైన మాంసపుపొర తెల్ల గ్రుడ్డుపై కల్గి, చిరకాలమునకు వృద్ధినొంది తెల్లగ్రుడ్డుపై వ్యాపించినయెడ నయ్యది శుక్లార్మ మనబడును.

3. రక్తార్మలక్షణము.

పద్మాభం మృదు రక్తార్మం యన్మాంసం చీయతే సితే,

ఎఱ్ఱని తామరరేకువలె రక్తవర్ణంబై మృదువైన మాంసపుపొర తెల్లగ్రుడ్డుపై బుట్టి వృద్ధినొంది గ్రుడ్డుపై గ్రమ్మియున్న నయ్యది రక్తార్మ మనబడును.

4. అధిమాంసార్మలక్షణము.

పృథుమృద్వధిమాంసార్మ బహలం చ యకృన్నిభమ్.

విశాలంబును మృదువును మిక్కిలి ఘనంబునై యకృత్తునుబోలె రక్తవర్ణమైన మాంసపుపొర తెల్లగ్రుడ్డుపై బుట్టి గ్రమ్మిన నయ్యది అధిమాంసార్మమని చెప్పనగును.

సుశ్రుతమున దీని లక్షణ మిట్లు చెప్పబడినది:—"విస్తీర్ణం మృదు బహలం యకృత్ప్రతికాశం శ్యావం వా తమధిమాంసజార్మ విద్యాత్" ఈవాక్యమునుబట్టి యధిమాంసార్మము యకృత్తును బోలి రక్తవర్ణంబైనను, శ్యావవర్ణంబైనను కల్గియుండునని తెలిసెడి. మరియు సుశ్రుతమున సన్నిపాతప్రకరణమున దీనిపఠించినగాన నియ్యది సన్నిపాతజనిత మని యెరుంగునది.

5. స్నాయ్వర్మలక్షణము.

స్థిరం ప్రస్తారి మాంసాఢ్యం శుష్కం స్నాయ్వర్మ పఞ్చమమ్. 66

కఠినంబును, మాంసములోగూడి యుండి ద్రవములేక యుండుమాంసపుపొరకల్గి గ్రుడ్డుపై వ్యాపించినయెడ నయ్యది స్నాయ్వర్మమని చెప్పబడును.

మరియు.—"ప్రస్తారిణోఽర్మణస్సర్వం నిరుణద్ధి యదా నిలః; వినా స్రావం హి శుష్కం తత్ స్నాయ్వర్మేతి ప్రకీర్తితమ్" (నిమి) అని తంత్రాంతరమున నుండుటం జేసి పైజెప్పబడిన ప్రస్తార్యర్మమను వ్యాధియందు వాతము స్రావమును అడ్డగించినపుడు ద్రవము లేమింజేసి యెండినయెడ నదియే స్నాయ్వర్మంబని తెలిసెడి. (ఇయ్యది సన్నిపాతమున జనించినను వ్యాధి స్వభావముచే సాధ్యంబై యుండును.)

6. శుక్తికాలక్షణము.

శ్యావాస్స్యుః పిశితనిభాశ్చ బిన్దవో యే
శుక్త్యాభాః సితనియతాస్స శుక్తిసంజ్ఞః,

శ్యామవర్ణంబులును మాంసపు ముద్దలవంటియాకారమును కల్గి ముత్యపు చిప్పల వలె తళతళ మెరయు చుక్కలు తెల్లగ్రుడ్డున కల్గిన నయ్యది ముత్యపుచిప్పలలోభాగము బోలె మెరపుకల్గి యుండుటంజేసి శుక్తికయని చెప్పబడును. ఈబిందువులు తెల్లగ్రుడ్డు ననే నియతముగ గల్గును.

వాగ్భటాచార్యుం డీవ్యాధిని శుక్తికయను పేర జెప్పిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:— 'పిత్తం కుర్యాత్సితే బిన్దూన్ అసితశ్యావపీతకాన్, మలాక్తాదర్శతుల్యం వా సర్వం శుక్లం సదాహరుక్, రోగోఽయం శుక్తికాసంజ్ఞః సశకృద్భేదతృడ్జ్వరః" (అ. హృ. ఉ.

అ. ౧౦. శ్లో. ౧౦,౧౧.) కంటిలో తెల్లగ్రుడ్డున పిత్తము ప్రకోపించి నల్లనివర్ణంబైనను, శ్యామవర్ణంబైనను, పచ్చనిరంగైనను కలచుక్కలు అంతట వ్యాపించును. లేక అద్దముపైన ధూళిగ్రమ్మిన విధముగ తెల్లగ్రుడ్డుపై నంతట మలినము వ్యాపించును. ఇయ్యది శుక్లిక యనురోగమని చెప్పనగును. ఈవ్యాధియందు మలము ఉండలుగట్టును. దప్పి యధికమగును. జ్వరము వచ్చును అని భావము. (ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి పిత్తమున గల్గుననియు మలభేదాదు లీవ్యాధియందు కల్గుననియు తెలిసెడి.)

7. అర్జునలక్షణము.

ఏకో యశ్శశరుధిరోపమశ్చ బిందు
శ్శుక్లస్థో భవతి తమర్జునం వదన్తి. 67

కుందేటినెత్తురుంబోలె నెఱ్ఱనిచుక్క యొక్కటిమాత్రము తెల్లగ్రుడ్డుపై కల్గును. ఇయ్యది యర్జున మనబడును.

మరియు—"రక్తంచ శుక్లభాగస్థం అర్జునం శోణితోద్భవమ్, శక్రగోపనిభం శుక్లేఽర్జునం రక్తప్రకోపతః" (కల్యాణనిశ్చయ) అను తంత్రాంతరవచనములబట్టి యీ యర్జున మనురోగమున ఇంద్రగోపపు (ఆర్ద్ర) పురుగులబోలె నెఱ్ఱనైన మచ్చ జనించు ననియు, ఈవ్యాధి రక్తమున జనించుననియు తెలిసెడి. వాగ్భటమున "నీరుక్ శ్లక్ష్ణోఽర్జునం బిన్దుః" అని యుండుటచేత నీవ్యాధియందు నొప్పి మంట మున్నగుబాధ లుండవని తెలిసెడి.

8. పిష్టకలక్షణము.

శ్లేష్మమారుతకోపేన శుక్లే పిష్టం సమున్నతం,
పిష్టవత్పిష్టకం విద్ధి మలాక్తాదర్శసన్నిభమ్. 68

కఫవాతములప్రకోపముచేత తెల్లగ్రుడ్డుపైన ధూళిగ్రమ్మిన యద్దమునుబోలె పిండిబూసినవిధముగ గ్రమ్మియున్నరొండ నయ్యది పిష్టక మనబడును.

వాగ్భటాచార్యుడు ఈలక్షణమును శుక్లికావ్యాధికి రూపాంతరముగ జెప్పి పిష్టక లక్షణము నిట్లుచెప్పెను:—"బిన్దుభిః పిష్టధవలైః ఉత్సన్నైః పిష్టకం వదేత్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౦. శ్లో. ౧౬) పిండివలె తెల్లనై యున్నతములగు బిందువు లనేకములు తెల్లగ్రుడ్డుపై వ్యాపించిన నయ్యది పిష్టకమని భావము. (ఇట్టిలక్షణభేదము కాలానుగుణముగ నించుక కల్గుచుండునని తోచెడి.)

9. సిరాజాలలక్షణము.

జాలాభః కఠినసిరో మహాన్ సరక్తః
సన్తానస్మృత ఇహ జాలసంజ్ఞితస్తు,

తెల్లగ్రుడ్డుపైన సిరలు వలెంబెరంగుల వ్యాపించి కంటియందు సన్నని నరములు కఠినములై వలవలె నున్నచో నయ్యది సిరాజాలమనబడును. ఈవ్యాధి రక్తముచేగల్గును.

10. సిరాజపిటికాలక్షణము.

శుక్లస్థాస్సితపిటికాస్సిరావృతా యా
స్తా బ్రూయాందసితసమీపజాస్సిరాజాః.

నల్లగ్రుడ్డునకు సమీపమున తెల్లగ్రుడ్డున సన్ననినరములు వ్యాపించినన్నని బొబ్బలు కల్గిన నయ్యది సిరాజపిటికయని చెప్పబడును.

(ఈవ్యాధిని సుశ్రుతాచార్యుండు సన్నిపాతప్రకరణమున సాధ్యములలో పరిగణించెను. కావున నియ్యది సన్నిపాతమునం జనించినను సాధ్యముగ నుండునని యెరుంగునది.)

11. బలాసగ్రథితలక్షణము.

కాంస్యాభోఽమృదురథ వారిబిందుకల్పః,
విజ్ఞేయో నయనసితే బలాససంజ్ఞః. 69

కంటిలో నల్లగ్రుడ్డున కంచువలె నించుక పచ్చనిరంగుకల తెల్లనికాంతితో గూడి నీటిబిందువునుబోలె నున్నతమై కఠినముగ నుండుగుండ్రనిబొబ్బ కల్గిన నయ్యది బలాస గ్రథిత మనబడును.

ఈలక్షణమును విదేహుం డిట్లుచెప్పెను:—"వాతకోపాత్కఫస్తిష్ఠ శుక్లభాగే వ్యవస్థితః, జలబిన్దునిభోచ్ఛూనో వ్యావృతః కఫసమ్భవః, బలాసగ్రథితం నామ తం శోథం వృత్తమాదిశేత్" ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి కఫము వాతమున గూడి ప్రకోపించుటచే గల్గునని తెలిసెడి.

ఇత్తెరంగున ప్రస్తార్యర్మము మొదలుకొని పదునొకండువ్యాధులును శుక్లగత నేత్రరోగములు విస్తరముగ జెప్పబడినవి. వాగ్భటాచార్యుడు సిరోత్పాతము, సిరాహర్షము ననునెండురోగముల జేర్చి శుక్లగతరోగముల పదుమూడువిధముల జెప్పెను. అందు సిరోత్పాత సిరాహర్ష లక్షణము లిట్లు వాగ్భటునిచే జెప్పబడెను:—"రక్తరాజీ

తతం శుక్లముచ్యతే యత్సవేదనమ్, ఆతో౽తామ్రప్రదేహం చ సిరోత్పాతస్స శోణి తాత్. ఉపేక్షితస్సిరోత్పాతః రాజీస్తా ఏవ వర్ధయన్, కుర్యాత్సాస్రం సిరాహర్షం తేనాక్ష్యుద్వీక్షణాక్షమమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౦. శ్లో. ౧౪. ౧౫.) కంటిలోని తెల్లగ్రుడ్డుపైని ఎఱ్ఱనిచార లేర్పడి కంటియందు వాపును కన్నీళ్లను దర్శనంబును లేకయే మంటయు నొప్పియు కల్గును. ఇయ్యది సిరోత్పాత మనబడును. ఈవ్యాధిని చికిత్స జేయక యుపేక్షించినయెడ పైజెప్పినరేఖలు కంటిలో వృద్ధినొంది యెఱ్ఱనై రక్తముతో గూడి కన్నుల జెరచిచూడ వలనుపడక యుండును. ఇయ్యది సిరాహర్షమనబడును. ఈరెండువ్యాధులు గూడ శుక్లగతవ్యాధులు.

[శుక్లగతనేత్రరోగముల జెప్పినపిదప సంధిగతంబు లగునేత్రరోగములు చెప్ప బడును. నేత్రములయందు సంధు లారుగలవు. అయ్యవి సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడి నవి:—"పక్ష్మవర్త్మగతస్సన్ధిః, వర్త్మ శుక్లగతో౽పరః, శుక్లకృష్ణగతస్త్వన్యః, కృష్ణదృష్టిగతో౽పరః; తతః కనీనకగతః, షష్ఠశ్చాపాంగగస్స్మృతః" (సుశ్రుత. ఉ. అ. ౧) రెప్ప వెండ్రుకలకును రెప్పలోపలిభాగమునకును నడుమనుండుసంధి మొదటిది. రెప్పలోప్రక్కకును తెల్లగ్రుడ్డునకును నడుమనుండుసంధి రెండవది. తెల్లగ్రుడ్డునకును నల్లగ్రుడ్డునకును నడుమనుండుసంధి మూడవది. నల్లగ్రుడ్డునకును దృష్టికిని నడుమనుండుసంధి నాల్గవది. కన్నులకొలకులలో నుండుసంధి యైదవది. కనో్కనలయందుండుసంధి యారవది. అట్టి యారువిధములగు నేత్రగతసంధులలో బుట్టురోగములు తొమ్మిదివిధములు.]

1. అందు పూయాలసకలక్షణము.

పక్వశ్శోథస్సన్ధిజో యస్సతోదః స్రవేత్పూయం పూతి పూయాలసాఖ్యః,

కన్నులకొలకులయందుండుసంధియందు వాపుపుట్టి పరిపక్వమై పోటుపుట్టి దుర్గంధముతోగూడిన చీముగారును. ఇది పూయాలసంబనువ్యాధి. ఇయ్యది కనీనికాసంధియందు కల్గును. ఈవిషయమును విదేహుండు "పూయాలసంతు తం విద్యాత్సన్ధౌ కానీనికే నృణామ్" అనువాక్యముచేత స్ఫుటముగ జెప్పెను.

(మరియు సుశ్రుతాచార్యుండు దీని త్రిదోషజవ్యాధులలోసాధ్యముల నడుమ జెప్పియుండుటంజేసి యీపూయాలసకము సన్నిపాతముచే జనించుననియు, సాధ్యంబనియు నెరుంగునది.)

2. శ్లేష్మోపనాహలక్షణము.

గ్రన్థిర్నాల్పో దృష్టిసన్ధావపాకః కణ్డూప్రాయో నీరుజస్తూపనాహః. 70

కంటిలో నల్లగ్రుడ్డునకును దృష్టికి సంధిస్థానమునగొడియగు గ్రంథికల్గి పండదు. ఇయ్యది దురద విశేషముగ గల్గును. నొప్పి విశేషముగ నుండదు. ఇయ్యది శ్లేష్మోపనాహ మని చెప్పబడును.

దీనిసంప్రాప్తిని విదేహుం డిట్లు చెప్పెను:—"వాయుశ్శ్లేష్మాణమాదాయ దృష్టిసన్ధావ్యవస్థితః, అరుణం కఠినం గ్రన్థిం జనయేదల్పవేదనమ్. శ్లేష్మోపనాహం తం విద్యాత్" వాతము ప్రకోపమునొంది కఫముతోగలిసి నల్లగ్రుడ్డునకును దృష్టికిని నడుమనుండు సంధియందు ఎఱ్ఱనిరంగుకల్గి స్వల్పమైనబాధతోగూడి కఠినమైన గ్రంథిని కల్గించును. ఇది శ్లేష్మోపనాహమని చెప్పబడును. ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి వాతకఫములచే జనించుననియు, అందును కఫము ప్రబలముగ నుండుటంజేసి శ్లేష్మోపనాహమని చెప్పబడుననియు తెలిసెడి.

స్రావములు నాల్గు; వానిసంప్రాప్తి.

గత్వా సంధీనశ్రుమార్గేణ దోషాః
కుర్యుస్స్రావాన్ రుక్షతైస్స్వైరుపేతాన్,
తం హి స్రావం నేత్రనాడీతి చైకే
తస్యా లింగం కీర్తయిష్యే చతుర్ధా. 71

దోషములు వానివాని కారణములచే ప్రకుపితములై కన్నీళ్లను వహించు ధమనుల మార్గముగ కంటిసంధులం జేరి ఆయాదోషముల లక్షణములతో గూడిన స్రావముల గల్గించును. అట్టిస్రావమును నేత్రనాడి యని కొందరాచార్యులు వచించెదరు. అయ్యది పిత్తకఫరక్తసన్నిపాతములచే వేరువేర గల్గుటంజేసి నాల్గుతెరంగులగును. వానిలక్షణములు ప్రత్యేకముగ నీక్రింద వివరింపబడును. వ్యాధి స్వభావమునంజేసి వాతజనితస్రావము మాత్రములేదు. ఈవిషయమును విదేహుం డిట్లు చెప్పెను:—"సన్నిపాతాత్కఫాద్రక్తాత్పిత్తాత్స్రావో౽క్షిసంధిషు"

ఇచ్చట 'అశ్రుమార్గేణ' అనగ, కన్నీళ్లవహించుధమనులమార్గముచేతననియర్థము. ధమనులన సూక్ష్మంబులై స్థూలములుగను, సన్నగను, పొడుగుగనుండి లోపల సన్నరంధ్రము గల్గి వాతపిత్తాదుల వహించు నాడీరూపము లైనవి. అందు "ద్వే చాశ్రువాహిన్యౌ" (సుశ్రుత. శారీర. అ. ౯) అని సుశ్రుతమున జెప్పినప్రకారము నేత్రములయందలి రెండు ధమనులు కన్నీళ్ల వహించి స్రవింపజేయుచుండునని యెరుంగునది.

3. పూయాస్రావలక్షణము.

పాకస్సన్ధౌ సంస్రవేద్యస్తు పూయం పూయాస్రావో౽సౌగదస్సర్వజస్తు,

కన్నులలోని సంధులయందు, పుండై చీముగారుచున్నయెడ నయ్యది పూయాస్రావ మనబడును. ఈరోగము త్రిదోషసన్నిపాతమున కల్గును. కావున మిక్కిలి యసాధ్యము.

4. శ్లేష్మాస్రావలక్షణము.

శ్వేతం సాన్ద్రం పిచ్ఛిలం యస్స్రవేత్తు శ్లేష్మాస్రావోఽసౌవికారోమతస్తు

చిక్కనై పిచ్ఛిలంబును శ్వేతవర్ణంబును నగుకన్నీళ్లు స్రవించినయెడ నయ్యది శ్లేష్మాస్రావమని చెప్పబడును.

5. రక్తాస్రావలక్షణము.

రక్తాస్రావశ్శోణితోత్థో వికారః స్రవేద్దుష్టం తత్ర రక్తం ప్రభూతం,

కన్నులయందలి సంధులనుండి రక్త మధికముగ దుష్టమై స్రవించినయెడ రక్తాస్రావ మనబడు. ఈవ్యాధి రక్తమువలన గల్గును. ఇచ్చట వ్యాధియొక్క పేరుచేతనే ఈవ్యాధి రక్తమువలన గల్గినదని తెలిసినను మరల "శోణితజః" అని చెప్పుటవలన నీ వ్యాధియందు రక్తము మిక్కిలి ప్రకోపమునొందునని తెలిసెడి.

కొన్నిచోట్ల "రక్తస్రావః పిత్తలింగైరుపేతః" అని పాఠాంతరము గానవగును. ఈపక్షమున నీరక్తస్రావరోగమున పిత్తలక్షణములుండునని తెలియుచున్నది.

6. పిత్తాస్రావము.

హారిద్రాభం పీతముష్ణం జలాభం పిత్తాస్రావః సంస్రవేత్సన్ధిమధ్యాత్.

పీతరక్తవర్ణములు కలిసినరంగైనను పచ్చనిరంగైనను కల్గి నీళ్లవలె పలుచనై, వేడియైన స్రావము కంటిసంధులనుండి స్రవించిన నయ్యది పిత్తమున జనించిన స్రావమని యెరుంగునది.

7. పర్వణికాలక్షణము.

తామ్రా తన్వీ దాహశూలోపపన్నా
రక్తాజ్జ్ఞేయా పర్వణీ వృత్తశోథా,
జాతా సన్ధౌ శుక్లకృష్ణే

నేత్రమునందలి శుక్లకృష్ణభాగముల (తెల్లగ్రుడ్డునకును నల్లగ్రుడ్డునకును నడుమ సంధిభాగమున) రక్తవర్ణంబును సూక్ష్మాకారంబును వర్తులంబునైన వాపుకల్గి నొప్పియు, మంటయు, కల్గియుండును. ఇయ్యది పర్వణి యను వ్యాధి యనబడును.

దీనిలక్షణమును విదేహుండిట్లు చెప్పెను:—"శుక్లకృష్ణాంతసంధౌ తు దీ యస్తేజస్ఫుటకాపిలాః, పర్వణీ పిటికా తైస్తు జాయతే శ్వయథూరోపమా, తామ్రా సదాహచో

షోష్ణపీతకా త్రుసమాకులా" అంటిలో శుక్లకృష్ణభాగములకు నడుమనుండు సంధిలో రక్తకఫవాతములు సంచితములై యుండును. వానిచేత సన్నోట అంకురమువలె నుండి తామ్రవర్ణంబును కల్గిన బొబ్బ పుట్టును. దానంజేసిమంటయు చోషంబును కల్గును. వేడి కల్గి పచ్చనిరంగుతోగూడిన కన్నీరుగారును. ఇయ్యది పర్వణియనబడును అని భావము.

(ఈవాక్యముచేత పర్వణిక యనునది శుక్లకృష్ణభాగముల నడుమనుండు సంధిమధ్యమున రక్తకఫవాతములచే గల్గుననియు, మొలకలవలె సూక్ష్మాకారముగ నుండుననియు తెలిసెడి.)

వాగ్భటాచార్యుండు దీనిలక్షణమును జెప్పునపుడు "తామ్రా ముద్గోపమా భిన్నా రక్తం స్రవతి పర్వణీ" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౦. శ్లో. ౫) అని చెప్పెను. ఈవాక్యము వలన నీవ్యాధి ఎఱ్ఱనికాంతికల్గి పెసలగింజవలె గుండ్రనైన బొబ్బకల్గుననియు, అది పగిలినపుడు రక్తము స్రవించు ననియు దెలిసెడి.

8. అలజీలక్షణము.

అలజీ స్యాత్తస్మిన్నేవ ఖ్యాపితా పూర్వలింగైః 74

పైజెప్పబడిన కృష్ణశుక్లసంధిభాగముననే బొబ్బకల్గి పైజెప్పబడిన పర్వణికాలక్షణముల గూడియున్నచో అలజి యనబడును.

విదేహుం డలజీలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"కఫపిత్తే తు సమూర్చ్ఛ్య సహరక్తేన మారుతః, శుక్లకృష్ణాంతసంధౌ తు జనయేద్గోస్తనాకృతిమ్. పిటికామలజీం తాం తు విద్ధి తోదాశ్రుసంకులాం" (విదేహుండు) కఫపిత్తరక్తవాతములు నాల్గును ప్రకోపము నొంది నేత్రములో తెల్లగ్రుడ్డునకును, నల్లగ్రుడ్డునకును నడుమ సంధిలో ద్రాక్షపండువలె గుండ్రనైనబొబ్బ కల్గును. దానంజేసి పోటుపుట్టి కన్నీరుపెడలును అని భావము. (దీనిచేత ద్రాక్షపండువలె గుండ్రముగ నుండుబొబ్బ కఫరక్తపిత్తవాతములచే గల్గిన నది అలజీ యని యేర్పడుచున్నది.)

వాగ్భటాచార్యుండు—"కనీనస్యాంతరలజీ శోఫో రుక్తోదదాహవాన్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧౦. శ్లో. ౮) అని అలజీలక్షణమును జెప్పెను. ఈవాక్యముచేత కేవలము శోఫరూపమైనది అలజీయని తేలుచున్నది. పర్వణికాలజీలక్షణములవిషయమున మాధవకర-విదేహ-వాగ్భటమతములకు పరస్పరము కొంచెము భేదము గానవచ్చుచున్నది. గాని అన్నియు ప్రామాణికములగుటం జేసి మూడువిధములైన లక్షణములు వికల్పముగ గలవని యూహించునది.

9. క్రిమిగ్రన్థిలక్షణము.

క్రిమిగ్రన్థిర్వర్త్మనః పక్ష్మణశ్చ కణ్డూం కుర్యుః క్రిమయస్సన్ధిజాతాః,
నానారూపా వర్త్మశుక్లాన్తసన్ధౌ చరన్త్యన్తర్లోచనం దూషయన్తి. 75

కంటిలో రెప్పల లోభాగమునకును తెల్లగ్రుడ్డునకును నడుమనుండుసంధియందు నానావిధములైన క్రిములుపుట్టి అమితముగ దురద బుట్టించును. అయ్యవి రెప్పవెండ్రుకలకును రెప్పలోభాగమునకును నడుమనుండుసంధియందును వ్యాపించి కంటి లోభాగమును నానాట తినును. ఇయ్యది క్రిమిగ్రంథియని చెప్పనగును. (ఇచ్చట 'చరన్తి' అను చోట 'చర-భక్షణే' అను భక్షణార్థకమైన చరధాతువు కావున కంటి లోభాగమును తినుచుండునని యర్థము.)

ఈవ్యాధిసంప్రాప్తిని లక్షణమును విదేహుండు సవిస్తరముగ నిట్లుచెప్పెను.— "వర్త్మశుక్లస్య సన్ధౌ తు గ్రన్థిః పిత్తకఫాత్మకః, ఊష్మణా పచ్యతే గాఢం తత్ర మూర్ఛన్తి జన్తవః. సుసూక్ష్మజాతచరణాః వర్త్మపక్ష్మసమాశ్రయాః, తతస్తే భూయసంసృష్టాః పతన్తి క్రిమయస్తథా. లక్షణైర్వివిధైర్యుక్తాః సన్నిపాతసముత్థితాః, క్రిమిగ్రన్థిం తు తం విద్యాత్ దేహినాం నేత్రదూషణమ్" కనురెప్ప లోభాగమునకును తెల్లగ్రుడ్డునకు నడుమనుండు సంధిభాగమున పిత్తకఫములవలన గ్రంథి జనించి శరీరమునందలి వేడిచే పచింపబడి యాగ్రంథియందు సూక్ష్మాకారములగు క్రిములు జనించును. అయ్యవి నానాట సూక్ష్మములగుకాళ్లుకల్గి కనురెప్పలకును, రెప్పవెండ్రుకలకును నడుమ సంచరించుచు చీముతో గలిసి క్రిందపడును. అయ్యవి సన్నిపాతమున జనించును. కావున నానావిధములగు త్రిదోషలక్షణములు కల్గియుండును. అయ్యది క్రిమిగ్రంథియని చెప్పనగును. ఇది నానాట వృద్ధినొందినచో మనుజులనేత్రములను బొత్తుగ చెఱచును. అని యర్థము.

(ఇత్తెరంగున పూయాలసము మొదలుజేసి చెప్పబడినరోగములు తొమ్మిదియు సంధిగతనేత్రరోగములని యెఱుంగునది.)

1. వర్త్మగతరోగములు ఇరువదియొకటి, అం దుత్సంగపిటికాలక్షణము.

అభ్యన్తరముఖీ తామ్రా బాహ్యతో వర్త్మనశ్చ యా,
సోత్సఙ్గోత్సఙ్గపిటికా సర్వజా స్థూలకణ్డురా. 76

(వర్త్మము—నేత్రగోళమున కావరణమై కన్నుల దెరచుటకును మూయుటకును ఆశ్రయమైయుండు రెండుభాగములు వర్త్మములు (అవే కనురెప్పలు) దీనినాశ్రయించి సంభవించురోగములు వర్త్మరోగములు.)

కనురెప్పలలోపలగా నంతర్భాగమునందే ముఖముకల్గి రక్తవర్ణంబై వెలుపలనున్నతైన బొబ్బ కలిగి మిగుల స్థూలంబై యమితముగ దురద కల్గియున్నయెడ నుత్సంగపిటిక యని చెప్పనగును. ఇయ్యది త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గును.

దీనిలక్షణమును విదేహుండింతకన్న విపులముగ నిట్లు చెప్పెను. "వర్త్మోత్సఙ్గేఽథ తే జన్తో స్సన్నిపాతాత్ప్రజాయతే, అభ్యన్తరముఖీ స్థూలా బాహ్యతశ్చాపి దృశ్యతే. పిటికా పిటికాభిశ్చ చితాన్యాభిస్సమన్తతః, ఉత్సఙ్గపిటికా నామ కఠినా మన్దవేదనా. సా ప్రభిన్నా ప్రవేశ్యైనం కుక్కుటాండరసోపమమ్" ఈవాక్యమువలన నుత్సంగపిటిక యనునది కనురెప్పలోపల స్థూలంబును కఠినంబునై యొకబొబ్బలేచి ఇతరములగు సన్నని బొబ్బలతో గూడియుండుననియు, స్వల్పమైన వేదనకల్గి కొంతకాలమునకు పగిలి కోడిగ్రుడ్డులోనిరసమును బోలి చిక్కనైన చీముకారుననియు తెలిసెడి.

మరియు వర్త్మరోగసామాన్యముగ గల్గు సంప్రాప్తి సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడెను:—"పృథగ్దోషాస్సమస్తాశ్చ యదా వర్త్మవ్యపాశ్రయాః, సిరా వ్యాప్యావతిష్ఠన్తే వర్త్మస్వధికమూర్ఛితాః, వివర్ధ్య మాంసం రక్తం చ తదా వర్త్మవ్యపాశ్రయాన్, వికారాన్ జనయన్త్యాశు నామతస్తాన్నిబోధత." వాతాదిదోషములు వానివానికి ప్రత్యేకముగ జెప్పబడిన కారణములచేత ప్రకుపితములై వేరువేరుగనైనను అన్నియు కలిసియైనను కనురెప్పలతో జేరి కంటిలోని సిరలయందు వ్యాపించి మిక్కిలి వృద్ధినొంది రక్తమాంసముల వృద్ధినొందించి కనురెప్పల లోభాగము నాశ్రయించిన రోగముల గలిగించును అని యర్థము.

వాగ్భటాచార్యుడు దీనిసంప్రాప్తిని జెప్పుతరి—"ప్రాయః పిత్తానుసారిణః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౧) అని చెప్పెనుగాన నీవ్యాధులయందు పిత్తము ప్రధానముగ నుండునని యెఱుంగునది.

2. కుంభీకాలక్షణము.

వర్త్మాన్తే పిటికా ధ్మాతా భిద్యన్తే చ స్రవన్తి చ,
కుమ్భీకాబీజప్రతిమాః కుమ్భీకాస్సన్నిపాతజాః. 77

కనురెప్పల లోభాగమున కొనలయందు కేపాళపుగింజవలె నుబికియుండు బొబ్బలులేచి పగిలి చీము మొదలగునవి కారుచుండును. ఇయ్యది కుంభీకము లనబడును. ఇయ్యది సన్నిపాతముచే గల్గును. పగిలి లోపలిదోషము స్రవించి మరల తనంతటనే యుబ్బుచుండును.

3. పోథకీలక్షణము.

స్రావిణ్యః కణ్డురా గుర్వ్యో రక్తసర్షపసన్నిభాః,
రుజావత్యశ్చ పిటికాః పోథక్య ఇతి కీర్తితాః. 78

కనురెప్పలలో నెఱ్ఱనియావాలవంటి సన్నని బొబ్బలు లేచి జడములై మిక్కిలి నొప్పియు, దురదయు కలిగి చిక్కని కన్నీరు గార్చుచుండును. ఇయ్యది పోథకి యని చెప్పబడును.

వాగ్భటాచార్యుడు—"పోథక్యః పిటికాః శ్వేతాః సర్షపాభా ఘనాః కఫాత్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౯) అని దీనిలక్షణమును జెప్పెను. కావున నీబొబ్బలు ఆవాలవలె సన్నవై తెల్లగనుండుననియు, అయ్యవి కఫమున గల్గుననియు తెలిసెడి.

4. వర్త్మశర్కరాలక్షణము.

పిటికా యా ఖరా స్థూలా సూక్ష్మాభిరభిసంవృతా,
వర్త్మస్థా శర్కరా నామ స రోగో వర్త్మదూషకః. 79

కఠినంబై స్థూలమగుబొబ్బ పెద్దది యొకటి కంటిరెప్పలోపల లేచి, చిన్నవియగు పొక్కులనేకములతో గూడి యుండును. ఇయ్యది, వర్త్మశర్కర యనబడును. ఇవి కనురెప్పల బొత్తుగ జేరచును. (ఇది సున్నపురాయివలె కణికలు కలిగియుండుటంజేసి శర్కర యని చెప్పబడును.)

దీనిలక్షణమును విదేహుండిట్లు చెప్పెను:—"సుసూక్ష్మపిటికాకీర్ణా యా స్థూలా పిటికా ఖరా, జాయతే సన్నిపాతాత్తు వర్త్మశర్కరికేతి సా" ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి సన్నిపాతమున కల్గునని తెలిసెడి.

5. అర్శోవర్త్మలక్షణము.

ఏర్వారుబీజప్రతిమాః పిటికా మన్దవేదనాః,
శ్లక్ష్ణాః ఖరాశ్చ వర్త్మస్థాః తదర్శోవర్త్మ కీర్త్యతే. 80

దోసవిత్తులవంటి యాకారముకలిగి నునుపుకల్గి కఠినంబులును, స్వల్పమైనబాధ కలిగినవియుం నగుపొక్కులు కంటిరెప్పల లోపలకలిగిన నయ్యవి యర్శోవర్త్మంబని చెప్పబడును.

"నీరుజా కఠినా వర్త్మపక్ష్మాన్తర్వ్యాప్యతోఽథవా, పిటికా సన్నిపాతేన తదర్శో వర్త్మ నిర్దిశేత్" (నిమి) అని తన్త్రాన్తరమున నుండుటంజేసి యీవ్యాధి సన్నిపాతముచే గల్గునని తెలిసెడి. వాగ్భటాచార్యుండు దీనిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"అర్శోఽధి

మాంసం వర్త్మాన్తః స్తబ్ధం స్నిగ్ధం సదాహరుక్, రక్తం రక్తేన తత్స్రావి ఛిన్నం ఛిన్నం చ వర్ధతే" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౧౩.) కనురెప్పలోపలిభాగమున స్తంభించి స్నిగ్ధమైన దుర్మాంసము పుట్టి నొప్పియు, మంటయు కల్గును. రక్తముచే నిది కల్గును. రక్తమును గార్చుచుండును. అయ్యది మాటిమాటికి ఛేదించుచున్నను మరల నెదుగుచుండును. ఇయ్యది యర్శోవర్త్మ మనబడును. అని యర్థము. ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి రక్తముచే గల్గునని తెలిసెడి. (సన్నిపాతమున జనించునని తన్త్రాన్తరమున జెప్పియున్నది గాన నీరెంటికి నేకవాక్యముచేత నీవ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించినను రక్తము ప్రధానముగ నుండునని యర్థముచెప్పుట సమంజసము.)

6. శుష్కార్శోలక్షణము.

దీర్ఘాఙ్కురః ఖరస్తబ్ధో దారుణోఽభ్యన్తరోద్భవః,
వ్యాధిరేషోఽభివిఖ్యాతః శుష్కార్శో నామ నామతః. 81

కనురెప్ప లోపలిభాగమున కఠినమై స్తంభించియుండు దీర్ఘమైన మాంసాంకురము కల్గును. ఇయ్యది శుష్కార్శస్సు అని చెప్పనగును. ఇది మిక్కిలి క్రూరమైనది.

"వర్త్మాభ్యన్తరగం క్వర్శః శుష్కం స్థూలం చ దారుణమ్, జాయతే సన్నిపాతేన తచ్ఛుష్కార్శః ప్రకీర్తితమ్" అను విదేహవచనముబట్టి యీవ్యాధికూడ సన్నిపాతమున జనించునని తెలియుచున్నది.

7. అఞ్జననామికాలక్షణము.

దాహతోదవతీ తామ్రా పిటికా వర్త్మసమ్భవా,
మృద్వీ మన్దరుజా సూక్ష్మా జ్ఞేయా సాఽఞ్జననామికా. 82

కనురెప్పలోపల నెఱ్ఱనిరంగుకల్గి మెత్తనై చిన్నవియగు బొబ్బకల్గి తీవ్రమైన మంటయు సూదుల బొడిచినవిధముగ పోటును కల్గి స్వల్పముగ నొప్పితోగూడియున్న నది అంజననామిక యనబడును.

దీనిలక్షణమును వాగ్భటాచార్యుండు విస్తరించి యిట్లుచెప్పెను:—"మధ్యే వా వర్త్మనోఽన్తే వా కణ్డూషారుగ్వతీ స్థిరా, ముద్గమాత్రాఽసృజా తామ్రా పిటికాఽఞ్జననామికా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౧౪.) కనురెప్పలోపల నడుమనైనను, కొనయందైనను పెసలగింజంత పరిమితికల యెఱ్ఱనిబొబ్బకల్గి దురదయు నొప్పియు మంటయుకల్గి కఠినమై యున్నయెడ నయ్యది అంజననామిక యనబడును. ఈవ్యాధియు రక్తముచే

గల్గును. అని యర్థము. (ఈవాక్యముచేత నియ్యది పెసలగింజపరిమితికల్గి రక్తముచే గల్గు నని తెలిసెడి.)

8. బహులవర్త్మలక్షణము.

వర్త్మోపచీయతే యస్య పిటికాభిస్సమన్తతః,
సవర్ణాభిస్స్థిరాభిశ్చ విద్యాద్బహులవర్త్మ తత్. 83

కనురెప్పలలోపలదానికి సమానమైన రంగుకల్గి కఠినములైన బొబ్బ లనేకములులేచి లోభాగమునం దంతట వ్యాపించిన నయ్యది బహుళవర్త్మ మనబడును. (ఈవ్యాధి సన్నిపాతమున గల్గును.)

9. వర్త్మబంధనలక్షణము.

కణ్డూమతాల్పతోదేన వర్త్మశోథేన యో నరః,
న సమం ఛాదయేదక్షి యత్రాసౌ వర్త్మబన్ధనః. 84

కనురెప్పలలో వాపు కల్గి మిక్కిలి దురదయు స్వల్పమైన పోటునుకల్గి సాధారణముగ కన్ను మూయుటకు సాధ్యముకాకున్నయెడ నయ్యది వర్త్మబంధ మనబడును. (ఇదియు సన్నిపాతముచే గల్గును.)

10. క్లిష్టవర్త్మలక్షణము.

మృద్వల్పవేదనం తామ్రం యద్వర్త్మ సమమేవ చ,
అకస్మాచ్చ భవేద్రక్తం క్లిష్టవర్త్మేతి తద్విదుః. 85

కంటియందలి క్రింది మైరెప్పలు రెండును సమకాలమున మృదువులును, కొంచెము బాధకల్గినవియు, తామ్రవర్ణంబులును, లేక రక్తవర్ణంబులునై యున్నయెడ నయ్యది క్లిష్టవర్త్మ మనబడును. (ఈవ్యాధి కారణము లేకయే కటాలున కల్గును.)

దీనిలక్షణమును విదేహుం డిట్లు చెప్పెను:—"శ్లేష్మదుష్టేన రక్తేన క్లిష్టం మాంస మివోత్థితమ్, బన్ధుజీవనిభం వర్త్మ క్లిష్టవర్త్మేత్యుచ్యతే" కఫరక్తములు రెండును ప్రకుపితములై కంటిలో రెప్పలరెంటి లోభాగమున మాంసమును మంకెనపుష్పములవలె నెఱ్ఱనై మూయుటకును తెరచుటకును మిక్కిలి కష్టముగ నున్నయెడ క్లిష్టవర్త్మ మని చెప్పబడును.

ఈవచనమునుబట్టి యీవ్యాధి కఫరక్తములచే గల్గుననియు, కనురెప్పలరెంటి యందును సమకాలమున గల్గుననియు తెలిసెడి. దీనిని యుత్క్లిష్టవర్త్మ మని వాగ్భటాచార్యులు చెప్పెను.

11. వర్త్మకర్దమలక్షణము.

క్లిష్టం పునః పిత్తయుతం శోణితం విదహేద్యదా,
తతః క్లిన్నత్వమాపన్నం ఉచ్యతే వర్త్మకర్దమః. 86

పైజెప్పిన క్లిష్టమనువ్యాధియందు పిత్తము స్వకారణములచే వృద్ధినొంది రక్తమును పచింపజేసిన కనురెప్పల లోభాగమున ద్రవము కల్గియుండును. ఇయ్యది వర్త్మకర్దమ మని చెప్పనగును.

వాగ్భటాచార్యుడు—"కృష్ణం తు కర్దమం కర్దమోపమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౧౨) అని చెప్పెను. పిత్తముచే రక్తము విదగ్ధమగుటంజేసి రెప్పల లోభాగము నల్లపడి బురదవలె చెమ్మగల్గియుండునని యర్థము. ఈయర్థము ననుసరించియే ప్రకృతమూలమున "తతః కృష్ణత్వమాపన్నం" అని పాఠాంతరమును కొందరు చెప్పెదరు.

12. శ్యావవర్త్మలక్షణము.

యద్వర్త్మ బాహ్యతోఽన్తశ్చ శ్యావం శూనం సవేదనం,
తదాహుశ్శ్యావవర్త్మేతి వర్త్మరోగవిశారదాః 87

కనురెప్పల లోపలను వెలుపలను శ్యామవర్ణంబుకల్గి సూదులబొడిచినట్లుపోటును, నొప్పియు కల్గియున్నయెడ నయ్యది శ్యావవర్త్మ మనబడును.

వాగ్భటాచార్యుడు—"శ్యావవర్త్మ మలైస్సాస్రైః శ్యావం రుక్క్లేదశోఫవత్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౧౬) అని చెప్పెను. కావున నీవ్యాధి రక్తముతో గూడిన త్రిదోషములచే గల్గునని యెఱుంగునది. మరియు నీవ్యాధియందు కనురెప్పలు వాచి యుండుననియు తెలిసెడి.

విదేహుండు దీనిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—దుష్టం శ్లేష్మా మరుత్పిత్తం వర్త్మనో క్షీయతే యదా, అగ్నిదగ్ధనిభం శ్యావం శ్యావవర్త్మేతి తద్విదుః" ఈవాక్యముచేత నీరోగమున కనురెప్పలు నిప్పున కాలినవిధముగ నల్లగ నుండుననియు, ఈవ్యాధి వాతపిత్తకఫములచే గల్గుననియు తెలిసెడి.

13. ప్రక్లిన్నవర్త్మలక్షణము.

అరుజం బాహ్యతశ్శూనం వర్త్మ యస్య నరస్య హి,
ప్రక్లిన్నవర్త్మ తద్విద్యాత్ క్లిన్న మత్యర్థమన్తతః. 88

కనురెప్పల లోపలిభాగమున బాధలేకయు ఆర్ద్రమై రెప్పలపైభాగమున వాపు కల్గిన నయ్యది ప్రక్లిన్నవర్త్మ మని చెప్పబడును.

14. అక్లిన్నవర్త్మలక్షణము.

యస్య ధౌతాన్యధౌతాని సమ్బధ్యన్తే పునః పునః,
వర్త్మాన్యపరిపక్వాని విద్యాదక్లిన్నవర్త్మ తత్. 89

మనుజుల రెండుకండ్లయందలి రెప్పలన్నియు నీళ్లచే కడిగినను కడగకున్న నొకటితోనొకటి మాటిమాటికి కరుచుకున్నయెడ నయ్యది యక్లిన్నవర్త్మమని చెప్పబడును.

ఈవ్యాధిలక్షణమును విదేహుం డిట్లు చెప్పెను:—"ప్రక్షాళితేఽథవాఽప్యక్షే ఆసహ్యేత పునఃపునః, వర్త్మన్యపరిపక్వాని విద్యాదక్లిన్నవర్త్మ తత్" కనురెప్పల కడిగినను కడగకున్నను, పక్వములుగాక మాటిమాటికి నొండొంట కరుచుకొనుచుండునెడ నయ్యది అక్లిన్నవర్త్మమనియు, పిల్లమనియు జెప్పబడును. ఈవాక్యముచేత పిల్లమనియు, నీవ్యాధికి నామాంతరము కలదని తెలిసెడి. "వర్త్మన్యపరిపక్వాని" అను బహువచననిర్దేశముచేత నీవ్యాధి రెండుకన్నులయందును సమకాలమున జనించునని తెలిసెడి.

15. వాతహతవర్త్మలక్షణము.

విముక్తసన్ధినిశ్చేష్టం వర్త్మ యస్య న మీల్యతే,
ఏతద్వాతహతం వర్త్మ జానీయాదక్షిచిన్తకః. 90

కనురెప్పల లోభాగమునకును తెల్లగుడ్డునకును నడుమనుండుసంధియందలి సిరలు సడలి రెప్పలుమూయుటకును తెరచుటకును కదలించుటకును వలనుపడక యుండును. అట్టియెడ కన్నుమూయుటకు బొత్తుగ సాధ్యముగాకుండును. ఈవ్యాధి వాతహతవర్త్మమని చెప్పబడును.

దీనిలక్షణమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:—"వర్త్మ యత్తు నిమీల్యతే, విముక్తసంధినిశ్చేష్టం హీనం వాతహతం హి తత్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౧) వర్త్మసంధి సడలి చలనాదివ్యాపారముల పక్షి నిశ్చేష్టంబై కన్ను మూతబడి తెరచుటకు సాధ్యముగాకున్నయెడ నయ్యది వాతహతవర్త్మ మనంబడును. ఈవాక్యమునుబట్టి కన్ను మూతబడియుండునని తెలిసెడి. ఈవచనానుసారముగ ప్రకృతగ్రంథమున "వర్త్మ యస్య నిమీల్యతే" అనుపాఠాంతరమును కొందరు పఠించెదరు. (ఈపాఠాంతరము అనుభవమునకు సరిగనున్నది కావున సమంజసము) దీనిని సుశ్రుతాచార్యుండు అసాధ్యప్రకరణమున పఠించెనుగాన నియ్యది యసాధ్యమని తెలియునది.

16. అర్బుదలక్షణము.

వర్త్మాన్తరస్థం విషమం గ్రన్థిభూతమవేదనం,
ఆచక్షీతార్బుదమితి సరక్తమవిలమ్బితమ్. 91

రెప్పల లోపక్క స్వల్పమైనబాధతో గూడి యెఱ్ఱనై గ్రంథివలె నున్నతమైన వాపు విషమముగ జనించినయెడ నయ్యది యర్బుదమని చెప్పబడును. ఇయ్యది అతిశీఘ్రముగ జనించును. "సాస్రైస్స్యాదర్బుదో దోషైః" (అ. హృ, ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౨౮.) అని వాగ్భటుడు చెప్పెనుగాన నిది రక్తముతోగూడిన సన్నిపాతముచే జనించును.

17. నిమేషలక్షణము.

నిమేషిణీస్సిరా వాయుః ప్రవిష్టః సన్ధిసంశ్రయాః,
చాలయత్యతివర్త్మాని నిమేషం నామ తద్విదుః. 92

కన్నురెప్పలయందలి నిమేషమును కల్గించుసిరలను వాతము ప్రకుపితమై ప్రవేశించి కనురెప్పలను మాటిమాటికి చలింపజేయును. ఇయ్యది నిమేషమనువ్యాధి యని యెఱుంగునది.

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు "చాలయన్ వర్త్మనీ వాయుః నిమేషోన్మేషణం ముహుః, కరోత్యరుక్ నిమేషోఽసౌ" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౫.) అని నిమేషలక్షణమును జెప్పెను. ఈవాక్యముచేత వాతము ప్రకుపితమై కనురెప్పలయందలి సిరల జేరి రెప్పల మాటి మాటికిని కదలించుననియు, ఈవ్యాధియందు ఏవిధమైన బాధయు కల్గదనియు తెలిసెడి. (ఈవ్యాధి వాతముచే గల్గును.)

మరియు—"ఉన్మేషణీస్సిరావాయుః ప్రవిశ్య చాఽవతిష్ఠతే, అత్యర్థం చాలయేద్వర్త్మ నిమేషస్స నిగద్యతే" అని చక్షుష్యుడు చెప్పెను. ఈవాక్యమునుబట్టి వాతము ఉన్మేషమును కల్గించు సిరలయందు చేరి నిమేషవ్యాధిని కల్గించునని తెలిసెడి.

18. రక్తార్శోలక్షణము:

యస్మిన్ జాతో వర్త్మమధ్యే తు లోహితో మృదురఙ్కురః,
తద్రక్తజం శోణితార్శశ్ఛిన్నం ఛిన్నం ప్రవర్ధతే. 93

కనురెప్ప లోభాగమున నడుమ నెఱ్ఱనై మెత్తనై మాంసాంకురము పుట్టును. ఇది రక్తముచే జనించిన యర్శస్సని చెప్పబడును. దీనిని శస్త్రముచే మాటిమాటికి ఛేదించినను వృద్ధినొందును.

మరియు రక్తార్శోలక్షణమును, సంప్రాప్తిని విదేహుం డిట్లుచెప్పెను:—"వాయుశ్శోణితమాదాయ సిరాణాం ప్రముఖే స్థితః, జనయత్యఙ్కురం తామ్రం వర్త్మని ఛిన్నరోహణమ్, తచ్ఛోణితార్శోఽసాధ్యం స్యాత్ రక్తస్రావ్యథ నీరుజమ్" వాతము రక్తమును కలిసి కన్నులలోని సిరలను వ్యాపించి యెఱ్ఱనైన మాంసాంకురమును రెప్పలోపలి

భాగమున కల్గించును. ఇయ్యది బాధలేక రక్తమును స్రవించును. దీనిని ఛేదించినను పలుమారు అంకురించుచుండును. (ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి వాతరక్తములచే గల్గునని యెఱుంగునది.)

19. నగణలక్షణము.

అపాకీ కఠినస్థూలః గ్రన్థిర్వర్త్మభవోఽరుజః,
నగణో నామ స వ్యాధిః లిఙ్గతః పరికీర్తితః. 94

కనురెప్ప లోప్రక్క కఠినంబును స్థూలంబును పక్వముకాని స్వభావముకల్గి నదియునగు గ్రంథి జనించినచో నయ్యది నగణ మనబడును. ఈవ్యాధియందు వివిధమైన బాధయు కలుగదు.

మరియు—"వర్త్మోపరిష్టాద్యో గ్రన్థిః కఠినో న విపచ్యతే, నీరుజో నగణో నామ రోగః శ్లేష్మసముద్భవః" అని తంత్రాంతరమున నగణలక్షణము చెప్పబడినది. ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి కఫముచే జనించునని యెఱుంగునది. కావుననే యిది పక్వముగాక కఠినమై బాధ లేకుండును. వాగ్భటాచార్యుండు "తోలమాత్రస్స లగణః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౧౧.) అని చెప్పెనుగాన, ఈవ్యాధికి లగణమనియు నామాంతరము కలదు.

20. బిసవర్త్మలక్షణము.

త్రయో దోషా బహిశ్శోథం కుర్యుశ్ఛిద్రాణి వర్త్మనోః,
ప్రస్రవన్త్యన్తరుదకం బిసవద్బిసవర్త్మ తత్. 95

వాత-పిత్త-కఫములు మూడును సమకాలమున ప్రకుపితములై కనురెప్పల పైభాగమున వాపుగల్గించును. ఆవాపుక్రింద కనురెప్ప లోప్రక్క సన్నని రంధ్రములు తామర కాడలవలె పుట్టును. తామరకాడలరంధ్రములనుండి నీరుకారువిధముగ నారంధ్రముల నుండియు స్రవించును. ఇయ్యది బిసవర్త్మ మనబడును.

"బిసస్యేవోపచితస్యేవ బహుమాంససిరాముఖమ్, బిసవర్త్మేతి జానీయాద్దుశ్చికిత్స్యం త్రిదోషజమ్" అని తంత్రాంతరమున నుండుటంజేసి యీవ్యాధి త్రిదోషమున జనించుటంజేసి చికిత్స కసాధ్యంబని యెఱుంగునది. వాగ్భటాదులు కూడ దీనిని సన్నిపాతమున జనించినది యనియే చెప్పిరి.

కుంచికలక్షణము.

వాతాద్యా వర్త్మసఙ్కోచం జనయన్తి మలా యదా,
తదా ద్రష్టుం న శక్నోతి కుఞ్చితం నామ తద్విదుః. 96

వాత-పిత్త-కఫములు మూడును ప్రకోపమునొంది కనురెప్పల లోప్రక్కజేరి యాభాగమును ముడుచుకొనునట్లు జేయును. అట్టియెడ మనుజుండు జూచుటకు సాధ్యముగాక బాధపడుచుండును. ఇయ్యది కుంచికమని చెప్పబడును.

సుశ్రుతమున నీవ్యాధిలక్షణంబును, క్రింద జెప్పంబడు పక్ష్మశాతలక్షణంబును గానరాదు. పక్ష్మశాతలక్షణము మాత్రము వాగ్భటమున నున్నది. సుశ్రుతాచార్యుడు ఈరెంటిని దూరం బుచ్చియే "ఏకవింశతిరిత్యేతే వికారా వర్త్మసంశ్రయాః" అని వర్త్మగతరోగములు ఇరువదియొకటి యని పరిగణనముజేసి వానిలక్షణముల జెప్పెను. మాధవకరుడును సంగ్రహరూపమగు నీగ్రంథమున సుశ్రుతమతము నవలంబించియే యిరువదియొక వర్త్మగతరోగముల నిరూపించుకతని, సుశ్రుతమున జెప్పబడని యీ రెండిటిని జెప్పుట సమంజసముగాక సంఖ్యాతీతముగ నుండును. ఐనను వాగ్భటాదులయం దుండుటంజేసి యీరెంటినిగూడ సంగ్రహించెనని యూహింపవలసియున్నది.

21. పక్ష్మకోపలక్షణము

ప్రచాలితాని వాతేన పక్ష్మాణ్యక్షి విశన్తి హి,
ఘృష్యన్త్యక్షి ముహుస్తాని సంరమ్భం జనయన్తి చ. 97
అసితే సితభాగే చ మూలకోశాత్పతన్త్యపి,
పక్ష్మకోపస్స విజ్ఞేయో వ్యాధిః పరమదారుణః. 98

కనురెప్ప వెండ్రుకలు వాతముచే స్వస్థానమునుండి చలింపబడి కంటిలో ప్రవేశించును. ఆవెండ్రుకలు కంటిలో తెల్లగ్రుడ్డునందును, నల్లగ్రుడ్డునందును పలుమారు ఒరియుటచేత వాపుకల్గును. ఆవెంట్రుకలు రెప్పలతో గూడి కంటిలో జొరబడి గ్రుచ్చుకొనును. ఇయ్యది పక్ష్మకోపమని చెప్పనగును. ఈవ్యాధి మిక్కిలి క్రూరమైనది.

దీనిసంప్రాప్తిని లక్షణమును సుశ్రుతాచార్యుండు విస్తరముగ నిట్లు చెప్పెను:—"పక్ష్మాశయగతా దోషాః తీక్ష్ణాగ్రాణి ఖరాణి చ, నిర్వర్తయన్తి పక్ష్మాణి తైర్ఘృష్టం చాక్షి దూయతే. ఉత్పాటితైః పునశ్శాన్తిః పక్ష్మభిశ్చోపజాయతే, వాతాతపానలద్వేషీ పక్ష్మకోపస్స ఉచ్యతే." వాత-పిత్త-కఫములు ప్రకోపమునొంది కనురెప్పలకోశమున జేరి, వాడియైన కొనలుగల్గి కఠినములైన రెప్పవెండ్రుకలను కంటిలోపల ప్రవేశింపచేయును. అవి గ్రుచ్చుకొనుటచేత కంటిలోనొరసికొని నొప్పి మొదలుగుబాధలు విశేషముగ గల్గును. గాలిని ఎండను నిప్పును కంటితో జూడ శక్యముగాక కష్టముగనుండును. అట్టి రెప్పలు ఇంకొక రెప్పక్రింద జొరబడి గ్రుచ్చుకొనియున్నపుడు మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గును. ఆరెప్పల నూడ దీసినయెడ కొంచెము బాధ శమించును. ఇయ్యది పక్ష్మకోపమను క్రూరమైనవ్యాధి.

ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి సన్నిపాతమున జనించునని తెలిసెడి. ప్రకృతమూలమున "ప్రచాలితాని వాతేన" అనుచోట వెండ్రుకల చలింపజేయునని మాత్రము వాతమునకు సంబంధించినదని యర్థముగాన, నొప్పి పోటు మున్నగునవి త్రిదోషములచే గల్గునని యర్థము. కావున పైవాక్యమునకు విరోధము లేదు.

మరియు పక్ష్మోపరోధము ఉపపక్ష్మము అను వ్యాధులలక్షణము కల్యాణవినిశ్చయంబున నిట్లు చెప్పబడెను:—"పక్ష్మోపరోధో వాతేన కోపోఽన్తర్ముఖరోగవాన్, రోమైరన్తర్ముఖైరన్యైరుపపక్ష్మ మతైస్త్రిభిః" వాతముచేత కనురెప్ప లోభాగమునం దంతర్ముఖంబైన బొబ్బ కల్గి రెప్పవెండ్రుకల నడ్డగించిన నయ్యది పక్ష్మోపరోధము. కనురెప్పల లోప్రక్క క్రిందిముఖములుగ వెండ్రుకలు సూక్ష్మములుగ గల్గిన నయ్యది యుపపక్ష్మ మనంబడు. ఇయ్యది త్రిదోషసన్నిపాతమున కల్గును, (దీనినే కంటిలో జుట్టు పెరిగినదని లోకమున చెప్పెదరు.)

పక్ష్మశాతలక్షణము.

వర్త్మపక్ష్మాశయగతం పిత్తం రోమాణి శాతయేత్,
కణ్డూం దాహం చ కురుతే పక్ష్మశాతం తమాదిశేత్. 99

పిత్తము ప్రకోపమునొంది కనురెప్పల లోప్రక్కను రెప్పవెండ్రుకల మొదళ్లయందును చేరి రెప్పవెండ్రుకల నూడించును. దానంజేసి దురదయు మంటయు విశేషముగ కల్గును. ఇయ్యది పక్ష్మశాతం బనబడు.

పక్ష్మశాతలక్షణమును వాగ్భటాచార్యుడు ఇట్లు చెప్పెను:—"కరోతి కండూం దాహం చ పిత్తం పక్ష్మాంతమాస్థితమ్, పక్ష్మణాం శాతనం చాను పక్ష్మశాతం వదంతి తమ్." (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౮) ఇచ్చట "శాతనంచాను" అని చెప్పుటవలన రెప్పల యంచులయందు పిత్తముచేరి తొలుత మంటను దురదను కల్గించి పిమ్మట వెండ్రుకల నూడించునని తెలిసెడి.

ఇత్తెరంగున కుంచితపక్ష్మశాతంబు లను రెండు వ్యాధులుదక్క, తక్కినవన్నియు గూడి యిరువదియొక వర్త్మగతరోగములను సుశ్రుతమతము ననుసరించి చెప్పబడియె. వాగ్భటాచార్యుడు మాత్రము పైజెప్పిన యానుపూర్విలో గొన్నిటిని విడబుచ్చి గొన్నిటి నధికముగ జేర్చి "చతుర్వింశతి రిత్యేతే వ్యాధయో వర్త్మసంశ్రయాః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౨౫.) అను వాక్యముచేత వర్త్మగతరోగములు ఇరువదినాల్గుగ చెప్పెను. అందు కృచ్ఛ్రోన్మీలన మిట్లు చెప్పబడియె:—"చలస్తత్ర ప్రాప్య వర్త్మాశ్రయాన్ స్థిరాః, సుప్తోత్థితస్య కురుతే వర్త్మస్తమ్భం సవేదనమ్, పాంసుపూర్ణాభనేత్రత్వం

కృచ్ఛ్రోన్మీలనమశ్రు చ, విమర్దనాత్స్యాత్ప్రశమః కృచ్ఛ్రోన్మీలం వదన్తి తమ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౮. శ్లో. ౮) వాతము ప్రకుపితమై కనురెప్పల లోప్రక్కనుండు సిరలజేరి మనుజుడు నిదురమేల్కాంచినపుడు కనురెప్పల స్తంభింపజేయును. నొప్పితో గూడి రెప్ప లొండొంట కరచుకొని కంటిలో నిసుక నిండియున్నట్లు మెరమెర లాడుచు బాధ కల్గి కన్నుల దెరువ శక్యముగాకుండును. కంటికి చెమ్మజేసి మర్దించిన శమించును. ఇయ్యది కృచ్ఛ్రోన్మీల మనబడునని భావము. తక్కిన వ్యాధులలక్షణములు విస్తరభీతిచే నిట వివరింపబడవయ్యె.

నేత్రరోగపరిగణనము.

(నవ సన్ధ్యాశ్రయాస్తేషు, వర్త్మజాస్త్వేకవింశతిః;
శుక్లభాగే దశైకశ్చ, చత్వారః కృష్ణభాగజాః,
సర్వాశ్రయాస్సప్తదశ, దృష్టిజా ద్వాదశైవ తు,
బాహ్యజౌ ద్వౌ సమాఖ్యాతౌ రోగౌ పరమదారుణౌ;
భూయ ఏతాన్ ప్రవక్ష్యామి సంఖ్యారూపచికిత్సితైః.)

పైజెప్పిన నేత్రరోగములలో సంధిగతము తొంబది, వర్త్మగతములు ఇరువదియొకటి, శుక్లభాగమున జనించునవి పదునొకండు, కృష్ణభాగమున బుట్టునవి నాల్గు, సర్వగతరోగములు పదునేడు, దృష్టితో బుట్టునవి పండ్రెండు, బాహ్యజ (ఆగంతుక) ములు రెండు, ఇవియన్నియు కలిసి నేత్రరోగములు డెబ్బదియారు. (ఈపరిగణనము సుశ్రుతమున నున్నది. సుశ్రుతమతానుసారముగ మాధవకరుడును డెబ్బదియారు నేత్రరోగములలక్షణముల వివరించెను.)

పైజెప్పిన పరిగణనశ్లోకములకు వ్యాఖ్యాత లెవరును వ్యాఖ్యచేసియుండలేదు. కావున సుశ్రుతమునుండి సంగ్రహించి ప్రక్షిప్తములుగ నుంచుముగాని మాధవకరరచితముగ గాన్పింపదు.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
నేత్రరోగనిదానం సమాప్తమ్.

60. శిరోరోగనిదానమ్.

శిరస్సు నేత్రములకును, చెవులకును, ముక్కునకును, ముఖమునకును, ఆశ్రయమై యుండును. కావున అట్టి నేత్రాదులకు సంబంధించినరోగముల జెప్పిన పిదప వానికి ప్రధానాశ్రయమైన శిరస్సునకు సంబంధించినరోగముల నిదానమును జెప్పుట. (శిరోరోగమనగ శిరస్సునకల్గు శూలరూపమైనబాధ.)

శిరోరోగభేదములు.

శిరోరోగాస్తు జాయన్తే వాతపిత్తకఫైస్త్రిభిః,
సన్నిపాతేన రక్తేన క్షయేణ క్రిమిభిస్తథా,
సూర్యావర్తానన్తవాతార్ధావభేదకశఙ్ఖకైః. 1

శిరోరోగములు వాత-పిత్త-కఫముల మూడిటిలో నొక్కొకదానిచేతను, సన్నిపాతముచేతను, రక్తముచేతను, క్షయముచేతను, క్రిములచేతను, వేర్వేర జనించునవియు, సూర్యావర్తము, అనంతవాతంబును, అర్ధావభేదకంబును శంఖకంబును కలిసి పదునొకండు విధము లగును.

మరియు—"సర్వ ఏవ శిరోరోగా స్సన్నిపాతసముత్థితాః, ఔత్కట్యాద్దోషలిఙ్గైస్తే కీర్తితా స్త్వివిధా దశ" అని తంత్రాంతరమున నున్నది. కావున శిరోరోగములన్నియు సన్నిపాతముచేతనే కల్గును. కాని అందున త్రిదోషములలో నేదోష మెక్కుడుగ నుండునో ఆశిరోరోగము అదోషమున గల్గినదని వ్యవహరింపబడును అని యెరుంగునది.

ప్రకృతగ్రంథమున "వాతపిత్తకఫైస్త్రిభిః, సన్నిపాతేన" అనుచోట వాతపిత్తకఫముల మూటిచే శిరోరోగము కల్గుననియు, అందు వాతం బధికమగునెడ వాతికంబనియు, పిత్తం బధికమైనది పైత్తికంబనియు, కఫంబధికమైనది శ్లైష్మికంబనియు మూడును సమములుగ ప్రకోపించి కల్గినది సాన్నిపాతికమనియు నర్థము నెరుంగునది.

మరియు వాగ్భటాచార్యుండు శిరోరోగములు జనించుటకు కారణముల నిట్లు చెప్పెను:—"ధూమాతపతుషారామ్బుక్రీడాతిస్వప్నజాగరైః, ఉత్స్వేదాధిపురోవాతబాష్పనిగ్రహరోదనైః. అత్యమ్బుమద్యపానేన క్రిమిభిర్వేగధారణైః, ఉపధానమృజాభ్యఙ్గద్వేషాధఃప్రతతేక్షణైః. అసాత్మ్యగన్ధదుష్టామభాష్యాద్యైశ్చ శిరోగతాః, జనయన్త్యా

మయాన్ దోషాః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౧-౩) పొగయందును, ఎండయందును విశేషముగనుండుట, మంచులోనుండుట, ఉదకమునందు విశేషముగ మునుగుట, అధికముగ నిద్రపోవుట, లేక అధికముగ నిదురమేల్కాంచియుండుట, శరీరమున చెమట నధికముగ వెడలించుట, తూర్పుగాలిని విశేషముగ సేవించుట, కన్నీళ్లు వెడలనున్నపుడు వెడలనీయక దానిని యడ్డగించుట, అధికముగ నేడ్చుట, ఉదకమును మద్యమును అధికముగ త్రాగుట, క్రిములు పుట్టుట, మలమూత్రవాతాదివేగముల వెడలనీయక యడ్డుపరచుట, తలగడనుంచుకొనుటయందును, శరీరమును శుభ్రపరచి తోముటయందును, అభ్యంగనము జేసికొనుటయందును, ద్వేషముకల్గి వానిని చేయకుండుట, కన్నుల నెరచి క్రింద విశేషముగ జూచుట, తన కలవాటులేనిగంధమును మూర్కొనుట, చెడినయన్నమును పక్వముగాని యన్నమును భుజించుట, అధికముగ మాటలాడుట, ఇవి మున్నగు కారణములచేత వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది శిరంబున జేరి శిరోరోగముల గల్గించును అని భావము.

1. వాతికశిరోరోగలక్షణము.

యస్యానిమిత్తం శిరసో రుజశ్చ భవన్తి తీవ్రా నిశి చాతిమాత్రమ్,
బన్ధోపతాపైః ప్రశమశ్చ యత్ర శిరోఽభితాపస్స సమీరణేన. 2

వాతప్రకోపమున గల్గినశిరోరోగమునందు కారణములేకయే తలయందు మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పికల్గి పగలు సామాన్యముగ నుండి రాత్రులయందు అంతకన్న తీవ్రముగ నుండును. కట్టుగట్టుటచేతను, వేడిగ కాచినను కొంచెము శాంతినొందును. (రాత్రులయందు శీతం బధికమగుటంజేసి వాతము ప్రబలముగ నుండును; కావున అట్టివేళల బాధ యధికముగ నున్నచో వాతజశిరోరోగమని యెరుంగునది.)

మరియు "మార్దవం మర్దనస్నేహస్వేదబన్ధైశ్చ జాయతే" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౬) అని వాగ్భటమున నున్నరీతిగాన పిసికినను, అభ్యంగనము జేసికొనినను, చెమటబుట్టించినను కొంచెము శాంతి నొందినచో నయ్యది వాతముచే గల్గిన శిరోరోగమని యెరుంగునది. (ఇచ్చట మర్దనాదులు వాతజశిరోరోగమున సుఖకరములని భావము.)

2. పైత్తికశిరోరోగలక్షణము.

యస్యోష్ణమఙ్గారచితం యథైవ భవేచ్ఛిరో ధూప్యతి చాక్షినాసమ్,
శీతేన రాత్రౌ చ భవేచ్ఛమశ్చ శిరోఽభితాపస్స తు పిత్తకోపాత్. 3

పిత్తప్రకోపమువలనగలిగిన శిరోరోగమునందు నిప్పులచే గాచబడినవిధముగ తల మిక్కిలి వేడిగనుండును. కన్నులనుండియు ముక్కులనుండియు పొగవెడలునట్లు వేడిగ

నుండును. రాత్రులయందు స్వభావముచేతనే చల్లగనుండును. కావున అట్టి చల్లదనము చేత నుష్ణప్రధానమైన పిత్తము శాంతమగుటంజేసి దాన జనించిన శిరోరోగంబును కొంచెము శాంతముగ నుండును.

3. కఫజశిరోరోగలక్షణము.

శిరో భవేద్యస్య కఫోపదిగ్ధం గురు ప్రతిష్టబ్ధమథో హిమం చ,
శూనాక్షికూటం వదనం చ యస్య శిరోఽభితాపస్స కఫప్రకోపాత్. 4

కఫప్రకోపమున గల్గిన శిరోరోగమునందు శిరస్సు కఫముచే నిండి చాల బరువుగ నుండును. తల స్తంభించి చల్లగనుండును. రెండుకన్నులనడుమను ముఖంబును ఉబ్బి యుండును. (ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది కఫమున జనించినతలనొప్పి యని యెఱుంగునది).

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు—"రుజన్నాఽహ్న్యధికానిశి" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౧౧) అని చెప్పెను; కావున పగలు నొప్పి కొంచెమై రాత్రులయందు మిక్కిలి తీవ్రముగ నుండునని యెఱుంగునది. (పగటిపూట సూర్యునితాపముచే కఫము కొంచెము శాంతమగును. కావున దాన జనించిన తలనొప్పి కొంచెము శాంతమగుననియు, రాత్రులయందు చల్లదన మధికమగుటవలన కఫము ప్రబలముగ నుండును. కావున తల నొప్పియు బలిష్ఠముగ నుండుననియు భావము.

4. సాన్నిపాతికశిరోరోగలక్షణము.

శిరోఽభితాపే త్రితయప్రవృత్తే సర్వాణి లిఙ్గాని సముద్భవన్తి,

వాత-పిత్త-కఫములుమూడును సమములుగ ప్రకోపించి కల్గిన తలనొప్పి సన్నిపాతజ శిరోరోగము. ఈవ్యాధియందు వాతాదులకు వేరువేరుగ జెప్పినలక్షణము లన్నియు కల్గును.

సాన్నిపాతికశిరోరోగలక్షణములను తంత్రాంతరమునం దిట్లు వివరించెను:—"వాతాచ్ఛూలం భ్రమః కమ్పః పిత్తాద్దాహో మదస్తృషా, కఫాద్గురుత్వం తన్ద్రా చ శిరోరోగే త్రిదోషజే" త్రిదోషములును ప్రకోపించుటచే గలిగిన శిరోరోగమున వాతముచేత నొప్పియు, భ్రమంబును, కంపంబును కల్గును. పిత్తముచేత వేడిమియు, ఉన్మత్తతాయ తిన్నవానివలె తిక్కయు, దప్పియు కల్గును. కఫముచేత తలబరువును కునికిపాటును కల్గును. (పైజెప్పినలక్షణములన్నియు కల్గియున్నచో త్రిదోషజశిరోరోగమని యెఱుంగునది.)

5. రక్తజశిరోరోగలక్షణము.

రక్తాత్మకః పిత్తసమానలిఙ్గః స్పర్శాసహత్వం శిరసో భవేచ్చ. 5

రక్తముచే గల్గిన శిరోరోగము పిత్తజశిరోరోగమున జెప్పిన శిరస్తాపము మున్నగు లక్షణములు కలిగియుండును. మరియు తలను తాకిన నోరువజాలకుండును.

6. క్షయజశిరోరోగసంప్రాప్తిలక్షణము.

అసృగ్వసాశ్లేష్మ సమీరణానాం శిరోగతానామిహ సంక్షయేణ,
క్షయప్రవృత్తశ్శిరసోఽభితాపః కష్టో భవేదుగ్రరుజోఽతిమాత్రమ్,
సంస్వేదనచ్ఛర్దనధూమనస్యైః అసృగ్విమోక్షైశ్చ వివృద్ధిమేతి. 6

శిరస్సునందు రక్తంబును, వసయు, శ్లేష్మంబును, వాతంబును క్షీణించినయెడ దానంజేసి తలనొప్పి కలుగును. ఇది క్షయమున జనించిన శిరోరోగము. ఈవ్యాధి యందు మిక్కిలి తీవ్రమైననొప్పి కలుగును. కావున నిది మిక్కిలి కష్టమును కలిగించును. ఈతలనొప్పి చెమటదీయుటచేతను, వమనముచేయించుటచేతను, ధూమపానముచేతను, నస్యముచేతను, రక్తమోచనముచేతను మిక్కిలి ప్రబలముగ వృద్ధినొందును.

ఇచ్చట నీవిషయము నెఱుంగునది:—రక్తము వస కఫము వాతము ఇవి నశించు టంజేసి కలిగినది క్షయజశిరోరోగము. కావున నట్టిరక్తాదుల వృద్ధినొందించు చికిత్స జేయుట యుచితము కాని, వానిని నశింపజేయు చికిత్సజేసినచో మిక్కిలి వ్యాధి వృద్ధి నొందును. కావున నిచ్చట స్వేదనము వమనము ధూమము నస్యము అనువానిచేత కఫము క్షీణించును. ధూమముచేత వస క్షీణించును. రక్తమోచనముచేత రక్తము క్షీణించును. కావున రక్తాదులను క్షీణింపజేయు చికిత్సలన్నియు నీశిరోరోగమును వృద్ధి నొందించును ఈవిషయమునే సామాన్యముగ "క్షీణావర్ధయితవ్యాః" (సుశ్రుత. చి. అ. 33.) అని సుశ్రుతమున చెప్పబడినది.

మరియు తంత్రాంతరమున దీనిలక్షణ మిట్లున్నది:—"స్త్రీప్రసఙ్గాదభీఘాతాత్ అథవా దేహకర్శనాత్, క్షిప్రం సఞ్జాయతే కృచ్ఛ్రః శిరోరోగః క్షయాత్మకః, వాతపిత్తాత్మకం లిఙ్గం వ్యామిశ్రం తత్ర లక్షయేత్" (చక్షుష్యుడు) తనబలమునకు మిక్కుట ముగ సంభోగముచేయుట, ఆయుధాదులచే నభిఘాతముకలుగుట, బలమునకు మిక్కుట ముగ శరీరపరిశ్రమముజేయుట, ఇట్టికారణములచేత శిరస్సునందలి రక్తాదులు క్షీణించిన యెడ క్షయ కారణమైన శిరోరోగము శీఘ్రముగ గలుగును. ఈవ్యాధియందు వాత పిత్తములచే గలిగిన శిరోరోగములకు జెప్పినలక్షణములు మిశ్రములై యుండును.

విదేహుండు దీనిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"శూన్యం భ్రమతి దుఃఖ్యేత శిరో విభ్రాన్తనేత్రతా, మూర్ఛా గాత్రావసాదశ్చ శిరోరోగే క్షయాత్మకే" క్షయమున గలిగిన శిరోరోగమున కన్నులకేమియు తెలియక తలదిరుగుచుండును. తలయందు నూవుల

బొడిచినవిధముగ పోటుపుట్టును. తలయును కన్నులును తిరుగునట్లుండును. మూర్ఛకల్గును. అవయవములు శిథిలములై పనులజేయుటకు సమర్థములు కాకుండును అని భావము.

7. క్రిమిజశిరోరోగలక్షణము.

నిస్తుద్యతే యస్య శిరోఽతిమాత్రం
సంభక్ష్యమాణం స్ఫురతీవ చాన్తః,
ఘ్రాణాచ్చ గచ్ఛేత్సలిలం(రుధిరం) సపూయం
శిరోఽభితాపః క్రిమిభిస్సఘోరః. 7

శిరస్సున సూదుల బొడిచినవిధముగ తీవ్రముగ పోటుబుట్టుట, శిరస్సులోపల మాంసాదులను పురుగులు తినునప్పుడు అదరునట్లుండుట, ముక్కులనుండి చీముతో గూడిన నీరుగారుచుండుట ఈలక్షణములు కలిగినది క్రిములచే గలిగిన శిరోరోగమని యెరుంగునది. ఇది మిక్కిలి కష్టమును కలిగించును.

ఈవ్యాధియొక్క సంప్రాప్తిని లక్షణమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు వివరించిచెప్పెను:—"సఙ్కీర్ణైర్భోజనైర్మూర్ధ్ని క్లేదితే రుధిరామిషే, కోపితే సన్నిపాతే చ జాయన్తే మూర్ధ్ని జన్తవః. శిరసస్తే పిబన్తోఽస్రం ఘోరాః కుర్వంతి వేదనాః, చిత్తవిభ్రంశజననీః జ్వరః కాసో బలక్షయః. రౌక్ష్యశోఫ వ్యధచ్ఛేద దాహస్ఫుటనపూతితాః, కపాలే తాలు శిరసోః కణ్డూశ్శోషః ప్రమీలకః. తామ్రాచ్ఛసింఘాణకతా కర్ణనాదశ్చ జన్తుజే" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౧౨-౧౪) మధురాదిరసములను మిశ్రములుగ జేర్చి భుజించుటచేత శిరస్సునందలి మాంసరక్తములుచెడి, వాతాదిదోషములన్నియు ప్రకోపమునొంది శిరస్సున సన్నసిపురుగులు పుట్టును. అయ్యవి తలనుండు రక్తమును త్రాగుచు, మిక్కిలి చిత్తభ్రాన్తికరములై క్రూరములైనబాధల గల్గించును. ఇయ్యది క్రిమిజశిరోరోగమనబడును. ఈవ్యాధియందు జ్వరంబును దగ్గును కల్గును. బుద్ధిబలంబును శరీరబలంబును నశించును. శరీరము రూక్షమై (జిడ్డులేక) యుండును. వాపు కల్గును. తలయందు సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగను, కత్తిచే ఛేదించినవిధముగను, బాధ కల్గును. మంటపుట్టును. పగులునట్లు బాధకలుగును. దుర్గంధము కల్గును. కపాలమునందును తాలువులయందును తలయందును దురదపుట్టి శుష్కించును. మైకము గ్రమ్మును. ముక్కుల నుండి తామ్రవర్ణంబును స్వచ్ఛంబునైనద్రవము కారును. చెవులయందు గుయ్యను ధ్వని పుట్టును. ఇయ్యది క్రిమిజశిరోరోగమని భావము.

8. సూర్యావర్తలక్షణము.

సూర్యోదయం యా ప్రతిమన్దమన్దమక్షిభ్రువం రుక్ సముపైతి గాఢమ్,
వివర్ధతే చాంశుమతా సహైవ సూర్యాపవృత్తౌ వినివర్తతే చ,
సర్వాత్మకం కష్టతమం వికారం సూర్యాపవర్తం తముదాహరన్తి. 8

కంటియందును కనుబొమయందును సూర్యోదయకాలమున కొంచెముగ నొప్పి పుట్టి సూర్యుడు వృద్ధినొంది పొద్దెక్కునకొలది నొప్పియు మెల్లమెల్లగ కొంచెము కొంచెము వృద్ధినొందుచు మధ్యాహ్నకాలమునకు మిక్కిలి తీవ్రమై, సూర్యుడు పడమటి దెసకు వ్రాలి కొంచెము కొంచెముగ తీవ్రత నడుగుచుండ, నొప్పియు క్రమముగ కొంచెము కొంచెముగ తగ్గుచు, సూర్యుం డస్తమించునకొలది నొప్పియు నిశ్శేషముగ శాంతినొందును. రాత్రియంతయు శాంతముగనే యుండును. మరల మరునాటినాడు మామూలుగ నొప్పి కల్గును. దీనిని సూర్యావర్తమని వచించెదరు. ఇయ్యది త్రిదోషములును సమములుగ ప్రకోపించిన సన్నిపాతముచే గల్గును. కావున మిక్కిలి బాధాకరంబై కష్టసాధ్యముగ నుండును.

మఱియు వాగ్భటమున—"పిత్తానుబద్ధశ్శఙ్ఖాక్షిభ్రూలలాటేషు మారుతః, రుజం సస్పన్దనాం కుర్యాత్ అనుసూర్యోదయోదయామ్" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౧౩) అని చెప్పబడినది. ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధియందు వాతము పిత్తముతో గూడి సూర్యోదయకాలమునకు కణతలయందును కంటియందును కనుబొమయందును నుదుటియందును తీవ్రమైనబాధ కల్గించునని తెలిసెడి. మఱియు "క్షుద్భ్రమస్సా విశేషతః, అవ్యవస్థితశీతోష్ణ సుఖా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౧౪) అని వాగ్భటుడు చెప్పెనుగాన నీబాధ ఆకలిగొనియుండు సమయమున మిక్కిలి తీవ్రముగ నుండుననియు, సుఖోష్ణస్పర్శమునందు కల్గుసుఖము నియమములేక యొకప్పుడు శీతోపచారములచేతను శీతస్పర్శముచేతను సుఖము కల్గుననియు, మరియొకప్పు డుష్ణస్పర్శమున సుఖము కల్గుననియు తెలిసెడి. ఈవిషయమునే సుశ్రుతాచార్యుడు విశదముగ నిట్లు చెప్పెను:—"శీతేన శాన్తిం లభతే కదాచిదుష్ణేన జన్తుస్సుఖమాప్నుయాచ్చ. తం భాస్కరావర్తముదాహరన్తి సర్వాత్మకం కష్టతమం వికారమ్" (సు. ఉ. అ. ౨౫) సుశ్రుతవాగ్భటాదులు దీనిని సూర్యావర్తమని చెప్పిరి. మాధవకరుడు మాత్రము సూర్యాపవర్తమని చెప్పెను. నామమాత్రభేదము కాని లక్షణభేదము కన్పట్టదు.

మరియు ఈవ్యాధియందు మధ్యాహ్నమునకు బాధ వృద్ధినొంది మధ్యాహ్నమునకుపై శాంతినొందుటకు కారణముల గ్రంథాంతరమునం దిట్లు చూపిరి:—"సూర్యసోమా

క్షకా నిత్యమహేతూ పిత్తమారుతౌ, కుర్వాతే వేదనాం తీవ్రాం దినాత్పూర్వాహ్ణ వివ కు. ఆదిత్యతేజసా యుక్తేనివృత్తేఽపి చ భాస్కరే, స్రోతసాం వివృతత్వాచ్చ తతస్తేష్మాధి గచ్ఛతి. ఉద్గతో మాతరిశ్వా చ స్వమార్గం ప్రతిపద్యతే, తస్మాన్మధ్యందినాదూర్ధ్వం వేద నాత్ర ప్రశామ్యతి." పిత్తము స్వభావముచేతనే సూర్యాత్మకము (ఉష్ణప్రధానము). వాతము స్వభావముచేత సోమాత్మకము (శీతప్రధానము). కావున, నీరెండును కలిసి యీ రోగము కల్గుటవలన తమతమ నైజప్రభావమున నీవ్యాధియందు తీవ్రమైన బాధ కల్గించును. అందు మధ్యాహ్న కాలమునకు ముందు సూర్యునితాపముచేత పిత్తం బప్పటప్పటికిని వృద్ధినొంది తీవ్రమైనబాధ గల్గించును. మధ్యాహ్నమునకు పిమ్మట సూర్యుని తేజం బప్పటప్పటికిని తగ్గుటంజేసి పిత్తము క్రమముగ శాంతపడును. కఫము వృద్ధినొందును. వాతము సంచరించు స్రోతస్సు తెరవబడి యుండుటంజేసి వాతము తన మార్గములమూలముగ తన స్థానమున జేరును. శీతప్రధానమైనకఫము ప్రబలముగ నుండుటంజేసి పిత్తోద్రేకమున గల్గిన తీవ్రమైనబాధ మధ్యాహ్నమునకు పిదప క్రమముగ తగ్గి అస్తమయమునకు శాంతమగును అని భావము.

ఈవ్యాధి "సర్వాత్మకం కష్టతమం వికారం" అనువాక్యముచేత కొందరు సన్నిపాతజమని వచించిరి. 'పిత్తానుబద్ధ...మారుతః' అని వాగ్భటాచార్యుడును, "సూర్యసోమా...పిత్తమారుతౌ, కుర్వాతే" అనువాక్యములచే నితరతంత్రకారులును పిత్తవాతములచే గల్గునని చెప్పిరి. అయినను ఈవ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించినను పిత్తవాతములు రెండును ప్రబలములై యుండు నని వాగ్భటాదుల యభిప్రాయముగాన పరస్పరవిరోధము లేదని యెరుంగునది.

మరియు సూర్యావర్తవిపర్యయమును విదేహుం డిట్లు చెప్పెను:—"తత్ర వాతానుగం పిత్తం చితం శిరసి తిష్ఠతి, మధ్యాహ్నే తేజసార్కస్య తద్వివృద్ధం శిరోరుజమ్. కరోతి పైత్తికీం ఘోరాం సంశామ్యతి దినక్షయే, అస్తంగతే ప్రభాహీనే సూర్యే వాయుర్వివర్ధతే. పిత్తం శాన్తిముపాప్నోతి తతశ్శామ్యతి వేదనా, ఏవ పిత్తానిలకృతః సూర్యావర్తవిపర్యయః." పిత్తము వాతముతో గూడి శిరంబుననే యుండి మధ్యాహ్న కాలమునకు తీవ్రమైన సూర్యునితేజస్సుచేత నుక్కటముగ వృద్ధినొంది మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధను శిరస్సున కల్గించును. పిదప క్రమముగ సూర్యుడు ప్రభాహీనుడై యస్తమించిన పిదప వాతము వృద్ధినొంది పిత్తము శాంతమగును. దానంజేసి పిత్తమున తీవ్రముగ జనించిన తలనొప్పియు శాంతినొందును. ఇయ్యది సూర్యావర్తవిపర్యయ మనబడును అని భావము.

9. అనంతవాతలక్షణము.

దోషాస్తుదుష్టాస్త్రయఏవమన్యాం సంపీడ్యఘాటాసురుజాంసుతీవ్రాం,
కుర్వన్తి యోఽక్షిభ్రువి శఙ్ఖదేశే స్థితిం కరోత్యాశు విశేషతస్తు. 9
గణ్డస్యపార్శ్వేతుకరోతికమ్పం హనుగ్రహంలోచనజాంశ్చరోగాన్,
అనన్తవాతం తముదాహరన్తి దోషత్రయోత్థం శిరసో వికారమ్. 10

వాత-పిత్త-కఫములు మూడును సమములుగ ప్రకోపమునొంది మెడకు వెనుప్రక్కనుండు మన్యయనుసిరలు రెండిటిని కదలనీయక బంధించి, పెడతలయందు మిక్కిలి తీవ్రమైననొప్పిని కల్గించును. కన్నులయందును కనుబొమలయందును కణతలయందును విశేషముగ నతిత్వరలో వ్యాపించి మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గును. చెక్కిళ్లయందు కంపమును కల్గించును. అంకిళ్లు కదలక పట్టియుండును. కన్నులయందు పలువిధములైన నేత్రరోగముల గల్గించును. ఇయ్యది అనంతవాతమను శిరోరోగము. ఇది మూడుదోషముల ప్రకోపమున జనించును.

10. అర్ధావభేదకసంప్రాప్తి, లక్షణము.

రూక్షాశనాత్యధ్యశనప్రాగ్వాతావశ్యాయ (య) మైథునైః
వేగసన్ధారణాయాసవ్యాయామైః కుపితోఽనిలః. 11
కేవలస్సకఫో వార్ధం గృహీత్వా శిరసో బలీ,
మన్యాభ్రూశఙ్ఖకర్ణాక్షిలలాటార్ధేఽతి వేదనామ్. 12
శస్త్రారణినిభాం కుర్యాత్తీవ్రాం సోఽర్ధావభేదకః,
నయనం వాథవా శ్రోత్రం అతివృద్ధో వినాశయేత్. 13

జిడ్డులేక రూక్షమైన పదార్థమును భుజించుట, తాను భుజించుపరిమితికన్న నెక్కువగ భుజించుట, భుజించినతోడనే మరల భుజించుట, తూర్పుగాలిని విశేషముగ సేవించుట, మంచులోనుండుట, తనబలమునకు మీరి స్త్రీసంభోగము చేయుట, వాతమూత్రపురీషాదివేగమును నిరోధించుట, శరీరమునకు శ్రమమును బుట్టించుపనులచేయుట, తన బలమునకు మిక్కుటముగ శరీరపరిశ్రమముచేయుట, ఈకారణములచేత వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది కేవలము వాతంబైనను, కఫముతో గలిసినదైనను శిరస్సునం దర్ధభాగమున జేరి యాప్రక్కనుండు మెడకు వెనుకప్రక్కనుండు మన్యయను సిరలయందును, కనుబొమయందును, చెవియందును, కంటియందును, నుదుటియందును, మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పిని కల్గించును. అట్టినొప్పి వాతము నిప్రక్క జేరునో ఆప్రక్కనే (పైజెప్పిన

అవయవములలో నొకచెంపయందైన నర్ధభాగమునం గల్గును. అనొప్పి ఆయుధముచే పగుల దీయునట్లును, అరణిలో నగ్నిని మథించువిధముగను మిక్కిలి తీవ్రమై యోరువ శక్యము గాకుండును. ఇయ్యది అర్ధావభేదకమను శిరోరోగము. ఇది నానాట మిక్కిలి వృద్ధి నొందినయెడ నాప్రక్కనుండు నొకకంటినైనను చెవినైనను చెడగొట్టును.

మఱియు వాగ్భటాచార్యుండు—"పక్షాత్కుప్యతి మాసాద్వా స్వయమేవ ప్రశామ్యతి" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౮.) అనువాక్యముచేత నీవ్యాధి పదునైదు దినములవఱకైనను నెలదినములవఱకైనను తీవ్రముగ బాధించి పిమ్మట చికిత్స లేకయె తనంతట శమించునని చెప్పెను.

సుశ్రుతుడు దీనిలక్షణమును ఇట్లు చెప్పెను:—"యస్యోత్తమాఙ్గం రుజతేఽర్ధమాత్రం సతోదభేదభ్రమమోహశూలైః, పక్షాద్దశాహాదథవాప్యకస్మాత్ స్యాదర్ధభేదం త్రితయాద్వ్యవస్యేత్" (సుశ్రుత. ఉ. అ. ౨౬.) మూడుదోషములు శిరంబునం దర్ధభాగమున జేరి సూదుల బొడిచినట్లు పోటును పగులదీయునట్లు నొప్పియు తీవ్రమైన శూలంబును కల్గించును. దానంజేసి మూర్ఛయును కల్గును. ఇది యర్ధావభేదకమను శిరోరోగము. ఈవ్యాధి మిక్కిలి తీవ్రమై ఒకపక్షకాలమునకైనను పదిదినములకైనను చికిత్స జేయకున్నను తనంతనే శమించును అని యర్థము. ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి సన్నిపాతముచే గల్గుననియు ఒకపక్ష కాలమునకైనను పదిదినములకైనను తనంతనే శమించుననియు తెలిసెడి.

ఈకాలనియమమును విదేహుండు ప్రకారాంతరముగ నిట్లు చెప్పెను:—"తథా త్ర్యహాత్పఞ్చాహాత్పక్షాన్మాసాచ్చ దేహినామ్" ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి మూడుదినములకైనను, ఐదుదినములకైనను, పక్షకాలమునకైనను, ఒకమాసమునకైనను, తనంతనే శమించునని తెలిసెడి. వ్యాధి శమించుట కిట్టికాలనియమమును వ్యాధిస్వభావవైచిత్ర్యముచే గల్గును కాని వేరొండుకారణము లేదు. మఱియు సుశ్రుతమున సన్నిపాతమున నీవ్యాధి కల్గునని చెప్పబడెను. కావున ప్రకృతమూలమున "కుపితోఽనిలః కేవలస్సకఫో వా" అను వాక్యమునకు నీవ్యాధి త్రిదోషములచే గల్గినను ఆమూడుదోషములలో వాతం బొక్కటియైనను వాతకఫములు రెండైనను మిక్కిలి బలిష్ఠములుగ నుండునని యర్థముచెప్పుట సమంజసము. లేనిచో మతభేదము బాధించునని యెఱుంగునది.

11. శంఖకలక్షణము.

రక్తపిత్తానిలా దుష్టాః శఙ్ఖదేశే విమూర్ఛితాః,
తీవ్రరుగ్దాహరాగం హి శోథం కుర్వన్తి దారుణమ్. 14

స శిరో విషవద్వేగీ నిరుధ్యాశు గలం తథా,
త్రిరాత్రాజ్జీవితం హన్తి శఙ్ఖకో నామతః పరమ్,
త్ర్యహాజ్జీవతి భైషజ్యం ప్రత్యాఖ్యాయ సమాచరేత్. 15

రక్తంబును, పిత్తంబును, వాతంబును తమతమ స్థానములయందు కొలంత వృద్ధినొంది, పిదప మిథ్యాహారాదులచే ప్రకోపమునొంది కణతలయందు జేరి యచ్చోట మిక్కిలి క్రూరమగువాపును గల్గించును. ఆవాపు మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పియు మంటయు కల్గి యెఱ్ఱనై యుండును. అయ్యది పామువిషమును బోలె నతిశీఘ్రముగ తలకెక్కి కుత్తుకలో నడ్డగించి, మూడురాత్రులు చికిత్సలేక గడచినమనుజుని తప్పక చంపును. కావున వైద్యుడు ఈవ్యాధి కుదురుట కష్టమని చెప్పి మూడురాత్రులకు లోపల నతిశీఘ్రముగ దగినచికిత్స జేసినచో నొకవేళ జీవించును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమైన శంఖకమనువ్యాధి.

ఈచెప్పినప్రకారము ఈవ్యాధి రక్తపిత్తవాతముల మూడిటిచే కల్గునని తెలిసెడి. సుశ్రుతాచార్యుండు "శంఖాశ్రితో వాయురుదీర్ణవేగః కృతానుయాత్రః కఫపిత్తరక్తైః" (సు. ఉ. అ. ౨౬.) అని చెప్పెను. కావున వాతమును ప్రధానముగ జేసి కఫపిత్తరక్తములు మూడును కలిసి యీవ్యాధిని కలిగించునని సుశ్రుతుని యాశయము.

వాగ్భటాచార్యుండు దీనిలక్షణము నిట్లు చెప్పెను:—"పిత్తప్రధానైర్వాతాద్యైః శఙ్ఖోత్ఫన్నోఽతితైక్ష్ణ్యతః, తీవ్రదాహరుజారాగప్రలాపజ్వరతృడ్భ్రమాః, తిక్తాస్యః పీతవదనః క్షిప్రకారీ స శఙ్ఖకః, త్రిరాత్రాజ్జీవితం హన్తి సిధ్యత్యప్యాశు సాధితః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౨౩. శ్లో. ౧౬. ౧౭.) పిత్తమును ప్రధానముగ జేసి వాతకఫరక్తములు కణతలయందు జేరి వాపును కల్గించును. అయ్యది రక్తవర్ణమై మిక్కిలి తీవ్రమైన నొప్పియు మంటయు కల్గియుండును. ప్రలాపంబును (అసంబద్ధముగ మాటలాడుట), జ్వరంబును, దప్పియు, మైకంబును కల్గును. నోరు చేదుగనుండును. ముఖము పచ్చనై యుండును. ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది శంఖకమనబడును. ఇయ్యది అతిశీఘ్రముగ మనుజుని చంపును. మూడుదినములలో రోగికి శీఘ్రముగ తగినచికిత్స జేసినచో నొకవేళ రోగి బ్రతుకును. (మూడుదినములు గడచినయెడ సాధ్యముకాదనుట). ఈవాక్యముచేత పిత్తము ప్రధానముగనుండి వాతకఫరక్తములును కలిసి శంఖకమును కల్గించునని వాగ్భటుని యాశయమని యూహింపదగియున్నది.

విదేహుండిట్లు చెప్పెను:—"వియతే తు యదా పిత్తం శఙ్ఖయోరనిలాన్వితమ్, నిరుణద్ధి తతో మర్మ పరితో రక్తమూర్ఛితమ్. తతశ్శఙ్ఖౌ ప్రరుజ్యేతే దహ్యేతే ఇవ వహ్నినా,

సూచీభిరివ తుద్యేతే నిక్కృత్యేతే ఇవాసినా. శఙ్ఖకో నామ శిరసి వ్యాధిరేష సుదారుణః, తృష్ణా మూర్ఛా జ్వరకరః త్రిరాత్రాత్పరమంతకృత్, కుశలేన హ్యుపక్రాంతః త్రిరాత్రాదేవ జీవతి" పిత్తము వాతముతో గూడి కణతలయందు జేరి యందలి మర్మమును పూర్తిగ వ్యాపించి యచ్చోట నిప్పున కాల్చినవిధముగ మంటయు, సూదుల బొడిచినవిధముగ చురుకుచురుక్కుని పోటును, కత్తితో కోసినవిధము తీవ్రమైన బాధయు కల్గును. ఇది మిక్కిలి తీవ్రమైనశంఖక మనువ్యాధి. ఈవ్యాధియందు దప్పియు, మూర్ఛయు, జ్వరంబును కలుగును. ఈవ్యాధి మూడురాత్రులు కడచినయెడ తప్పక చంపును. కావున మూడురాత్రులను లోపల మిక్కిలి సమర్థుడగువైద్యుడు చికిత్స జేసినయెడ నొకవేళ నిమ్మళించును అని యర్థము.

ఈవాక్యముచే నీవ్యాధి పిత్తవాతముల రెండిటిచే కల్గునని తెలిసెడి. దోషసంబంధమున నించుకభేదము పైమతములయందు కల్గినను ఇది మిక్కిలి క్రూరమైనది యనునంశమున ఫలభేదము లేదని యెఱుంగునది.

(ఇత్తెరంగున నుద్దేశప్రకారము శిరోరోగభేదములు పదునొకండును వివరింపబడినవి.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
శిరోరోగనిదానం సమాప్తమ్.

౬౧. అస్పృగ్దరనిదానమ్.

ఇంతదనుక స్త్రీపురుషసామాన్యముగ గల్గు జ్వరాదిరోగముల నిదానలక్షణములు వివరింపబడినవి. అందును పురుషులకు మాత్రము కల్గుచుపదంశంబను రోగముయొక్క నిదానము చెప్పబడినది. పిమ్మట స్త్రీలకు మాత్రము కల్గురోగముల నిరూపింప దలంచి యందు ప్రధానమైన యస్పృగ్దర (రక్తప్రదర) నిదానము తొలుత జెప్పుట.—

రక్తప్రదరము జనించుకారణములు.

విరుద్ధమద్యాధ్యశనాదజీర్ణాద్గర్భప్రపాతాదతిమైథునాచ్చ,
యానాధ్వశోకాదతికర్షణాచ్చ భారాభిఘాతాచ్ఛయనాద్దివాచ,
తం శ్లేష్మపిత్తానిలసన్నిపాతైశ్చతుః ప్రకారం ప్రదరం వదన్తి. 1

పరస్పరవిరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగ గూర్చి భుజించుట, మద్యమును త్రాగుట, భుజించినతోడనే మరల భుజించుట, అజీర్ణము, గర్భము అకాలముననే పడిపోవుట, అధికముగ సంభోగముచేయుట, గుఱ్ఱములు మున్నగువాహనములపై నెక్కి సవారి చేయుట, అధికముగ త్రోవనడచుట, అధికముగ దుఃఖించుట, ఉపవాసాదులచే శరీరధాతువులు కృశించుట, తనబలమునకు మిక్కుటముగ భారమును మోచుట, అభిఘాతముకల్గుట, పగటియందు పరుండి నిద్రపోవుట, ఈకారణములచేత రక్తప్రదరము కల్గును. అయ్యది కఫ-పిత్త-వాత-సన్నిపాతములచే గల్గుటంజేసి నాల్గువిధములగును.

రక్తప్రదరసామాన్యలక్షణము.

అస్పృగ్దరం భవేత్సర్వం సాఙ్గమర్దం సవేదనమ్,
తస్యాతివృత్తౌ దౌర్బల్యం భ్రమో మూర్ఛా మదస్తృషా,
దాహః ప్రలాపః పాణ్డుత్వం తన్ద్రా రోగాశ్చ వాతజాః 2

పైజెప్పిన వాతాదిదోషములచే గల్గురక్తప్రదరముల నన్నిటియందును ఒడలినొప్పులును వేదనయును సామాన్యముగ కల్గును. అట్టి బురురక్తము ప్రమాణమునకన్న నధికముగ స్రవించినచో శరీరము బలహీనమగును. చక్రముపైనున్నవిధముగ నొడలు తిరుగును. మూర్ఛగ్రమ్మును. ఉన్మత్తకాయ దిన్నట్లు తిక్కరెత్తును. దప్పి యధికమగును. మంట పుట్టును. సంబంధములేక మాటలాడును. శరీరమున రక్తము హీనమై తెల్లబడును. మైకము గ్రమ్మును. ఇదిగాక వాతరోగములును కల్గును.

అసృగ్దరస్వరూపము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"తదేవాతిప్రసంగేన ప్రవృత్తమనృతావపి, అసృగ్దరం విజానీయాత్ పురస్తాదుక్తలక్షణమ్" (సు. శు. శా. అ. ౨. శ్లో. ౨౦) 'మాసిమాసి రజః స్త్రీణాం' అని యుపక్రమించి చెప్పిన ప్రకారము ప్రతి మాసమునందును స్త్రీలకు బుతురక్తము వెడలుచుండవలెను; అట్టియెడ నాబుతురక్తము ప్రతిమాసమునందును పరిమితి కధికముగ వెడలినను, లేక నియతమగు బుతుకాలమున గాక ఇతరకాలమునందును అధికముగ వెడలుచున్నను అయ్యది రక్తప్రదర మనబడును. మఱియు "అసృక్ (రక్తం) దీర్యతే అస్మిన్నితి—అసృగ్దరం" అనువ్యుత్పత్తిచేత నీవ్యాధి యందు రక్తము భేదించి స్రవించునో అయ్యది రక్తప్రదరమని యన్వర్థముగ తెలియంగ నది.

కఫజరక్తప్రదరలక్షణము.

ఆమం సపిచ్ఛాప్రతిమం సపాండు పులాకతోయప్రతిమం కఫాత్తు,

కఫప్రకోపమున గల్గినరక్తప్రదరమున బుతురక్తము పక్వముగాక బూరుగ వేప మున్నగుచెట్లబంకవలె బంక కల్గి పాండువర్ణంబై వెడలును. లేక గంజినీళ్ల(అన్నమునుండి వార్చిననీళ్ల)వలె రంగుకల్గి వెడలును.

పిత్తజరక్తప్రదరలక్షణము.

సపీతనీలాఽసితరక్తముష్ణం పిత్తార్తియుక్తం భృశవేగి పిత్తాత్. 3

పిత్తమున గల్గిన రక్తప్రదరమునందు బుతురక్తము పీతవర్ణంబైనను నీలవర్ణంబైనను నల్లనిరంగైనను రక్తవర్ణంబైనను కల్గి వేడిగ వెడలును. అట్టియెడ పిత్తమున జనించు పోటు మంట మున్నగు బాధలు కల్గును.

వాతికరక్తప్రదరలక్షణము.

రూక్షారుణం ఫేనిలమల్పమల్పం వాతార్తి వాతాత్పిశితోదకాభమ్,

వాతమున గల్గిన ప్రదరరోగమున రూక్షంబును, అరుణవర్ణంబును, నురుగుతో గూడినదియు నగు రక్తము వాతమున గల్గు నొప్పి మున్నగు బాధలతో గూడి కొంచెము కొంచెముగ స్రవించును.

సన్నిపాతజరక్తప్రదరలక్షణము.

సక్షౌద్రసర్పిర్హరితాలవర్ణం మజ్జాప్రకాశం కుణపం త్రిదోషాత్,
తంచాప్యసాధ్యంప్రవదన్తితద్జ్ఞాః న తత్ర కుర్వీత భిషక్ చికిత్సామ్.

త్రిదోషసన్నిపాతమున కల్గినరక్తప్రదరమునందు తేనెను నేతిని హరిదళమును బోలిన వర్ణము కల్గి, లేక క్రొవ్వువలె మిక్కిలి జిడ్డుకల్గి చిక్కనై దుర్గంధముతో గూడిన రక్తము విశేషముగ వెడలును. ఇయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యము కావున చికిత్స జేయ దగదు.

అసాధ్యరక్తప్రదరలక్షణములు.

శశ్వత్స్రవన్తీమాస్రావం తృష్ణాదాహజ్వరాన్వితామ్,
క్షీణరక్తాం దుర్బలాం చ తామసాధ్యాం వినిర్దిశేత్. 5

రక్తప్రదరము కల్గినస్త్రీ మాటిమాటికి రక్తము స్రవించుచు దప్పి, మంట, జ్వరము కల్గియున్నను, రక్తము క్షీణించియున్నను, బలహీనంబై యున్నను అసాధ్యమగును.

నిర్దుష్టార్తవలక్షణము.

మాసాన్నిష్పిచ్ఛదాహార్తి పఞ్చరాత్రానుబన్ధి చ,
నైవాతిబహులాత్యల్పం ఆర్తవం శుద్ధమాదిశేత్. 6
శశాసృక్ప్రతిమం యచ్చ యద్వా లాక్షారసోపమమ్,
తదార్తవం ప్రశంసన్తి యచ్చాప్సు న విరజ్యతే. 7

పిచ్ఛిలము గాక మంటయు నొప్పియు లేక మాసమున కొకపరి ఐదురాత్రులు మిక్కిలి యధికంబును స్వల్పంబును గాక స్రవించు బుతురక్తము శుద్ధమై దోషరహిత మని యెఱుంగునది. మఱియు కుందేటినెత్తురువలె రంగుకల్గి, లేక లత్తుకవర్ణమైన కల్గి బట్ట కంటినపుడు నీళ్లతో కడిగినయెడ నీళ్లలో రక్తవర్ణము కలియకుండునది దోషములేని బుతురక్తమని యెఱుంగునది.

తంత్రాంతరమున శుద్ధార్తవలక్షణము ఇట్లు చెప్పబడినది:—"సుకేన్ద్రగోప ప్రతిమం స్నిగ్ధం చ మధుగన్ధి చ, అపిచ్ఛిలమశీతం చ యద్వాసో న విరఞ్జయేత్." వర్షాకాలమున బుట్టు ఆర్ద్రపురుగువలె రక్తవర్ణంబై స్నిగ్ధమై తేనెవలె పరిమళము కలిగి పిచ్ఛిలంబును శీతంబునుగాక గుడ్డపై సోకినపుడు ఎఱ్ఱనిరంగు గుడ్డకంటకుండునది దోషము లేని యార్తవమని యెఱుంగునది. మఱియు "స్త్రీణామృతుర్భవతి షోడశవాసరాణి" అని తంత్రాంతరమున స్త్రీలకు పదునాఱుదినములు బుతుకాలమని చెప్పియున్నది. కావున రక్తము కొంచెముగ స్రవించుచున్నయెడ నైదుదినములకు పిమ్మటగూడ నార్తవము అనుసరించి యుండునని యెఱుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అసృగ్దరనిదానం సమాప్తమ్.

౬౨. యోనివ్యాపన్నిదానమ్.

ఆర్తవదోషమునకు సంబంధించినరక్తప్రదరమును జెప్పినపిదప దుష్టార్తవమున గల్గు యోనివ్యాపత్తు నిదానమును జెప్పుట:—

యోనివ్యాపత్సంఖ్యా-కారణములు.

వింశతిర్వ్యాపదో యోనౌ నిర్దిష్టా రోగసఙ్గ్రహే,
మిథ్యాచారేణ తాః స్త్రీణాం ప్రదుష్టేనార్తవేన చ. 1
జాయంతే బీజదోషాచ్చ దైవాచ్చ శృణు తాః పృథక్,

స్త్రీలకు మాత్రము జనించు యోనివ్యాపత్తు అనురోగము ఇరువదివిధములని రోగసఙ్గ్రహమున జెప్పబడినది. ఆయోనివ్యాపత్తులు అపథ్యములగు నాహారవిహారాదుల చేతను, ఋతురక్తము చెడుటచేతను, తల్లిదండ్రులయొక్క శుక్రార్తవరూపమైన బీజముయొక్క దోషముచేతను, దైవికమగు కర్మపరిపాకముచేతను స్త్రీలకు కల్గును. వానిలక్షణములు వేరువేరుగ నిట చెప్పబడును.

(చరక సూత్రస్థానమునందలి రోగసంగ్రహరూపమైన అష్టోదరీయా (౧౯) ధ్యాయమున "వింశతిః యోనివ్యాపదః" అని నిర్దేశించి, వానిభేదములు వివరింపబడినవి. ప్రకృతగ్రంథమునం దట్టి చరకమతమునే సంగ్రహింప దలంచి యీవిషయమునే "నిర్దిష్టా రోగసంగ్రహే" అని సూచించిరి.)

మఱియు యోనిరోగములు కల్గుటకు ముఖ్యకారణమును సుశ్రుతాచార్యు లిట్లు చెప్పెను:—"ప్రవృద్ధలిఙ్గం పురుషం యాత్యర్థముపసేవతే, రూక్షదుర్బలబాలాయాః తస్యాః వాయుః ప్రకుప్యతి. స దుష్ట్వా యోని మాసాద్య యోనిరోగాయ కల్పతే" మిక్కిలి రూక్షమైన శరీరము కలస్త్రీయును, బలహీనమైనస్త్రీయును, పసితనమున నుండు (ఋతుమతి కాని) స్త్రీయును మిక్కిలి పెద్దదియగు లింగముకల పురుషునితో సంభోగము జేసిన క్రింద జెప్పంబడు యోనిరోగములు సంభవించునని యర్థము. అట్టి సంభోగముచేత వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది యోనిలో జేరి రోగముల గలిగించును. ఈ వాక్యముచేత యోనిరోగసామాన్యముగ వాతము మిక్కిలి ప్రబలమై ప్రధానముగ నుండునని తెలిసెడి.

వాతికయోనివ్యాపత్తులైదు, అందు ఉదావర్తలక్షణము.

సా ఫేనిలముదావర్తా రజః కృచ్ఛ్రేణ ముఞ్చతి. 2

ఆర్తవము నురుగుతో గూడి యోనిద్వారమునుండి మిక్కిలి కష్టముచే వెడలించిన నయ్యది యుదావర్తంబను యోనివ్యాపత్తు. ఈవ్యాధియందు వాతము ప్రతిలోమముగ పైకి సంచరించును. కావున నుదావర్తమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

వంధ్యావిప్లుతాలక్షణములు.

వన్ధ్యాం నష్టార్తవాం విద్యాత్ విప్లుతాం నిత్యవేదనామ్,

ఋతురక్తము పొత్తుగ నశించి సంతతి గల్గకున్నయెడ నయ్యది వంధ్యయను యోనివ్యాపత్తు. వాతము ప్రకోపించుటంజేసి యెడతెగక వాతమునగల్గు పోటు నొప్పి మొదలగుబాధలు పీడించుచున్నయెడ నయ్యది విప్లుతయను యోనివ్యాపత్తు.

పరిప్లుతాలక్షణము.

పరిప్లుతాయాం భవతి గ్రామ్యధర్మేణ రుగ్భృశమ్. 3

యోనియందు వాతము వ్యాపించియుండుటంజేసి సంభోగకాలమున మిక్కిలి బాధకల్గును. ఇది పరిప్లుతయను యోనివ్యాపత్తు.

వాతలాలక్షణము.

వాతలా కర్కశా స్తబ్ధా శూలనిస్తోదపీడితా,
చతసృష్వపి చాద్యాసు భవన్త్యనిలవేదనాః. 4

యోని వాతముచే వ్యాపించియుండుటవలన నొప్పియు పోటును కల్గి కర్కశంబును కఠినంబునై యున్నచో వాతలయను యోనివ్యాపత్తు. పైజెప్పబడిన ఉదావర్త, వంధ్య, విప్లుత, పరిప్లుత యనునాల్గు యోనివ్యాపత్తులయందును, వాతలయను నీవ్యాధియందును వాతమున గల్గు బాధలన్నియు విశేషముగ నుండును. (కావున నీయైదును వాతప్రకోపమున జనించు యోనివ్యాపత్తులని యెఱుంగునది.)

పైత్తికయోనివ్యాపత్తులైదు, అందు లోహితక్షయాలక్షణము.

సదాహం క్షీయతే రక్తం యస్యాం సా లోహితక్షయా,

రక్తం బధికముగ స్రవించుటచేత యోనిలో మంటబుట్టి నానాట రక్తము నశించుచున్నయెడ లోహితక్షయ యనుయోనివ్యాపత్తు అని యెఱుంగునది.

వామినీలక్షణము.

సవాతముద్గిరేద్బీజం వామినీ రజసా యుతమ్. 5

గర్భధారణమునకు ముఖ్యకారణమై రజస్సుతోఁ గూడిన శుక్రరూపమైన బీజమును గ్రహించక, వాతసంబంధమునంజేసి బైట వెడలించిన నయ్యది వామిని యను యోనివ్యాపత్తు.

స్రంసినీపుత్రఘ్నీలక్షణములు.

ప్రస్రంసినీ స్రంసతే చ క్షోభితా దుష్ప్రజాయినీ,
స్థితం స్థితం హన్తి గర్భం పుత్రఘ్నీ రక్తసంక్షయాత్. 6

యోని వాతముచే బిడింపబడి మిక్కిలి కష్టముచే ప్రసవించునదియై రక్తమును స్వస్థానమునుండి స్రవించునది స్రంసినియను యోనివ్యాపత్తు. గర్భము పలుమారు నిలిచి అప్పుడప్పుడును జారిపడుచున్నయెడ పుత్రఘ్నియను యోనివ్యాపత్తు. (ఈవ్యాధి రక్తక్షయమున గల్గును.)

పిత్తలాలక్షణము.

అత్యర్థం పిత్తలా యోనిర్దాహపాకజ్వరాన్వితా,
చతసృష్వపి చాద్యాస్తు పిత్తలింగోచ్ఛ్రయో భవేత్. 7

యోనియం దధికముగ మంటకల్గి పుండై జ్వరము కల్గియున్నయెడ పిత్తలయను యోనివ్యాపత్తు. పైజెప్పిన లోహితక్షయ, వామిని, స్రంసిని, పుత్రఘ్ని యను నాల్గు యోనివ్యాపత్తులయందును, పిత్తలయను నీవ్యాధియందును పిత్తలక్షణములు విశేషముగ గానంబడును. (ఈయైదును పిత్తమున గల్గిన యోనివ్యాపత్తులు.)

పైత్తికయోనివ్యాపల్లక్షణము వాగ్భటాచార్యునిచే నిట్లు చెప్పబడియె:— "యథా స్వైర్దూషణైర్దుష్టం పిత్తం యోనిముపాశ్రితమ్, కరోతి దాహపాకోషాం పూతిగంధజ్వరాన్వితామ్. భృశోష్ణభూరికుణపనీలపీతాసితార్తవామ్, సా వ్యాపత్పైత్తికీ" (అ. హృ. ఉ. అ. 33. శ్లో. ౪౨.) పిత్తవర్ధకములగు నాయాకారణములచేత పిత్తము ప్రకుపితమై యోనిలోఁజేరి మంటను బుట్టించి, పుండుజేయును. దానంజేసి నిప్పుసెగలోనున్నవిధముగ మంటయును దుర్గంధంబును జ్వరంబును కల్గును. మిక్కిలి యుష్ణంబును, దుర్గంధంబును, నీలపీత కృష్ణవర్ణంబులైన యార్తవము స్రవించును. ఇది పిత్తమున గల్గిన యోనివ్యాపత్తు అని భావము.

కఫజయోనివ్యాపత్తులైదు, అందు అత్యానందాలక్షణములు.

అత్యానన్దా న సంతోషం గ్రామ్యధర్మేణ గచ్ఛతి,
కర్ణిన్యాం కర్ణికా యోనౌ శ్లేష్మాసృగ్భ్యాం ప్రజాయతే. 8
మైథునేఽచరణా పూర్వం పురుషాదతిరిచ్యతే,
బహుశశ్చాఽతిచరణా తయోర్బీజం న విన్దతి. 9

ఎంత సంభోగము చేసినను తృప్తిలేకుండునది అత్యానందయను యోనివ్యాపత్తు. కఫరక్తముల చేత యోనిమధ్యమున మాంసగ్రంథి జనించినయెడ కర్ణికయను యోనివ్యాపత్తు. సంభోగకాలమున పురుషునికన్న ముందుగ విరమించినయెడ అచరణయను యోనివ్యాపత్తు. పురుషునికన్న నధికకాలము సంభోగమునుండి విరమించకుండునది అతిచరణయను యోనివ్యాపత్తు. అచరణ, అతిచరణ యను రెండువ్యాధులయందును స్త్రీ గర్భవతి కానోపదు.

శ్లేష్మలాలక్షణము.

శ్లేష్మజా పిచ్ఛిలా యోనిః కణ్డూగ్రస్తాఽతిశీతలా,
చతసృష్వపి చాద్యాసు శ్లేష్మలిఙ్గోచ్ఛ్రయో భవేత్. 10

యోనియందు జిగటగ ద్రవముకల్గి మిక్కిలి దురదకల్గి మిక్కిలి శీతలముగనున్నయెడ శ్లేష్మలయను యోనివ్యాపత్తు, పైజెప్పబడిన అత్యానంద, కర్ణిని, అచరణ, అతిచరణ యను నాల్గుయోనివ్యాపత్తులయందును, శ్లేష్మల యనునీవ్యాధియందును కఫమునకు జెప్పినలక్షణములు విశేషముగ గనబడును. (ఈయైదును కఫమున గల్గిన యోని వ్యాపత్తులు).

కఫజయోనివ్యాపల్లక్షణము వాగ్భటునిచే నిట్లు చెప్పబడినది:—"కఫోఽభిష్యన్దిభిః క్రుద్ధః కుర్యాద్యోనిమవేదనామ్, శీతలాం కణ్డురాం పాండుపిచ్ఛిలాం తద్విధస్రుతిమ్, సా వ్యాపత్ శ్లైష్మికీ" (అ. హృ. ఉ. అ. 33. శ్లో. ౪౪.) స్రోతస్సులయందు ద్రవమును బుట్టించునాహారాదులచే కఫము ప్రకోపము నొంది యోనిలోఁజేరి యోనిని చల్లగ నుండునట్లు జేసి అధికముగ జిలుపుట్టించి జిగటగ ద్రవమును కల్గించును. ఏవిధమయిన బాధయు నుండదు. ఇది కఫమున గలిగిన యోనివ్యాపత్తు అని భావము. (ఈలక్షణములన్నియు పైజెప్పిన కఫజనితయోనివ్యాపత్తులయందును కల్గును.)

సాన్నిపాతికయోనివ్యాపత్తులు ఐదు, అందు షణ్ఢీలక్షణము.

అనార్తవాఽస్తనీ షణ్ఢీ ఖరస్పర్శా చ మైథునే,

బురుషుని కాక, యౌవనమువచ్చినప్పుడును స్తనము లేర్పడక యున్నచో నయ్యది షండియను యోనివ్యాపత్తు. ఈవ్యాధియందు గుహ్యము కర్కశము. సంభోగము నకనుకూలపడకుండును.

మఱియు దీనిలక్షణమును వాగ్భటాచార్యుడిట్లు చెప్పెను:—"యోనౌ వాతోపతప్తాయాం స్త్రీగర్భే బీజదోషతః, నృద్వేషిణ్యస్తనీ చ స్యాత్ షణ్ఢసంజ్ఞానుపక్రమా" (అ. హృ. ఉ. అ. 33. శ్లో. 38) స్త్రీయొక్క (కనకల్లియొక్క) గర్భసమయమున యోని వాతముచే వ్యాప్తమైయున్నపుడు అట్టిగర్భమున జనించినస్త్రీ స్తనములు కలుగక పురుషుని కాక పురుషునితో సంభోగింప నిచ్ఛగొనకయుండును. అయ్యది తల్లియొక్క బీజదోషమున గల్గిన షండిని యను యోనివ్యాపత్తు. ఇది చికిత్సకు అసాధ్యము, అని యర్థము.

అండలీలక్షణము.

అతికాయగృహీతాయా స్తరుణ్యా స్త్వణ్డలీ భవేత్. 11

యోనిప్రమాణమునకన్న నధికప్రమాణమైన లింగముకలపురుషునితో సంభోగము చేసిన అట్టి యభిఘాతమునం జేసి యోనిలోపలనుండి గ్రుడ్డువలెనుండు మాంసపిండము వెలికివచ్చును. అయ్యది అండలియను యోనివ్యాపత్తు.

మహాయోనిసూచీముఖాలక్షణము.

వివృతా చ మహాయోనిః సూచీవక్త్రాఽతిసంవృతా,

యోనిద్వారము మిక్కిలి గొప్పదిగ నున్నచో మహాయోనియను యోనివ్యాపత్తు. యోనిద్వారము మిక్కిలి సూక్ష్మముగ నున్నయెడ సూచీముఖమను యోనివ్యాపత్తు.

ఈరెండింటిలక్షణములను సంప్రాప్తితోగూడ వాగ్భటాచార్యుండిట్లు చెప్పెను:— "దుష్టో విష్టభ్య యోన్యాస్యం గర్భకోష్ఠం చ మారుతః, కురుతే వివృతాం స్రస్తాం వాతికీమివ దుస్థితామ్, ఉత్సన్నమాంసాం తామాహుర్మహాయోనిం మహారుజమ్; వాత లాహారసేవిన్యాం జనన్యాం కుపితోఽనిలః, స్త్రియో యోనిమణుద్వారాం కుర్యాత్సూచీముఖీతి సా" వాతము మిక్కిలి ప్రకుపితమై యోనిద్వారమును గర్భాశయమును అడ్డగించి మిక్కిలి విశాలముగ చేయును. అయ్యది మాంసము కృశించి మిక్కిలి దుస్థితి నుండును. ఇయ్యది మహాయోనియను యోనివ్యాపత్తు. (ఈవాక్యముచే నిట వాతమున కల్గునని తెలిసెడి. సన్నిపాతమున గలిగినను వాతము ప్రబలముగ నుండునని వాగ్భటీ యాశయము) మఱియు తల్లి గర్భవతిగనున్నసమయమున వాతమును వృద్ధినొందించు పదార్థముల సేవించినచో నట్టిగర్భమున బుట్టినస్త్రీకి యోనిద్వారము మిక్కిలి చిన్నదిగ నుండును. ఇయ్యది సూచీముఖమను యోనివ్యాపత్తు. (ఈవ్యాధి తల్లియొక్క బీజదోషమున గల్గును.)

సర్వజాలక్షణము.

సర్వలిఙ్గసముత్థానా సర్వదోషప్రకోపజా. 12

చతసృష్వపి చాద్యాసు సర్వలింగోచ్ఛ్రయో భవేత్,

దోషములన్నియు ప్రకోపించుటచే గల్గి త్రిదోషములవు వేరువేర జెప్పిన లక్షణములు కలిగినది సర్వజయను యోనివ్యాపత్తు. పైజెప్పిన షండిని, అండలి మహాయోని, సూచీముఖ యను నాల్గు యోనివ్యాపత్తులయందును, సర్వజయనువ్యాధియందును త్రిదోషములయొక్క లక్షణములు విశేషముగ గానంబడును. (ఈయైదును సన్నిపాతమున కలిగిన యోనివ్యాపత్తులని యెఱుంగునది.)

అసాధ్యయోనివ్యాపత్తులు.

పఞ్చాసాధ్యా భవన్తీహ యోనయస్సర్వదోషజాః. 13

పైజెప్పిన యోనివ్యాపత్తులలో త్రిదోషసన్నిపాతమున గలిగిన వ్యాపత్తులైదును అసాధ్యములు.

మఱియు సుశ్రుతాచార్యుడు పైజెప్పబడిన యిరువదియోనివ్యాపత్తులను వాతాదిదోషసంబంధముచే నిట్లు విభజించెను:—"ఉదావర్తా తథా వన్ధ్యా విప్లుతా చ పరిప్లుతా, వాతలా చేతి వాతోత్థాః; పిత్తోత్థా రుధిరక్షరా, వామినీ స్రంసినీ చాపి పుత్రఘ్నీ పిత్తలా చ యా; అత్యానందా చ యా యోనిః కర్ణినీ చరణాద్వయమ్, శ్లైష్మికీ సకఫా జ్ఞేయా; షణ్ఢీ చ ఫలినీ తథా, మహతీ సూచివక్త్రా చ సర్వజేతి త్రిదోషజా" ఉదావర్త, వంధ్య, విప్లుత, పరిప్లుత, వాతల, యను నీయైదు యోనివ్యాపత్తులు, వాతప్రకోపమున గల్గును. రుధిరక్షయ, వామిని, స్రంసిని, పుత్రఘ్ని, పిత్తల, యనునైదు యోనివ్యాపత్తులును పిత్తప్రకోపమున గల్గును. అత్యానంద, కర్ణిని, అచరణ, అతిచరణ, శ్లేష్మల, అను నీయైదును కఫప్రకోపమున గల్గు యోనివ్యాపత్తులు. షండి, ఫలిని (అండలి), మహతి (మహాయోని), సూచీముఖ, సర్వజ, యనునీయైదును యోనివ్యాపత్తులును సన్నిపాతమున గల్గునని యని యర్థము. ఇచ్చట ఫలిని యనునది అండలి యని ప్రకృతగ్రంథమున జెప్పబడినది. (ఈసుశ్రుతాచార్యుని యానుపూర్వి ననుసరించి మాధవకరుడును యోనివ్యాపత్తులజెప్పెను. వాగ్భటాచార్యుడు మాత్రము వాతాదిసంబంధమును పైజెప్పినవిధముగ జెప్పియుండలేదు. వ్యత్యాసము కనుపట్టుచున్నది.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
యోనివ్యాపన్నిదానం సమాప్తమ్.

---

౬౩. యోనికందనిదానమ్.

యోనివ్యాపత్తును బోలె యోనికందంబును యోనిస్థానమున జనించునదిగాన నిచ్చట యోనికందనిదానమును చెప్పుట.—

యోనికందము కల్గుటకు కారణములు, సంప్రాప్తియు.

దివాస్వప్నాదతిక్రోధాద్వ్యాయామాదతిమైథునాత్,
క్షతాచ్చ నఖదన్తాద్యై ర్వాతాద్యాః కుపితా మలాః. 1
పూయశోణితసఙ్కాశం లికుచాకృతిసన్నిభమ్,
జనయన్తి యదా యోనౌ నామ్నా కన్దస్స యోనిజః. 2

పగటిపూట నిద్రబోవుట, మిక్కిలి కోపపడుట, తనబలమునకు మిక్కుటముగ బరిశ్రమము చేయుట, అధికముగ సంభోగము జేయుట, యోనిస్థానమున గోళ్లు దంతములు మున్నగువానిచే గాయమగుట, ఈకారణములచేత వాత-పిత్త-కఫములు ప్రకోపము నొంది చీమునెత్తురులతో గూడి గజనిమ్మకాయవలె గుండ్రనియాకారము కలిగిన గడ్డను యోనియందు గలిగించు. అయ్యది యోనికందమని చెప్పబడును.

వాతికాది యోనికందలక్షణములు.

రూక్షం వివర్ణం స్ఫుటితం వాతికం తం వినిర్దిశేత్,
దాహరాగజ్వరయుతం విద్యాత్పిత్తాత్మకం తు తత్. 3
నీలపుష్పప్రతీకాశం కణ్డూమన్తం కఫాత్మకమ్,
సర్వలిఙ్గసమాయుక్తం సన్నిపాతాత్మకం విదుః. 4

గఱుకు కల్గి వికృతవర్ణంబై పగులుబారియుండునది వాతమునగల్గిన యోనికందము. మంటకల్గి యెఱ్ఱనై జ్వరము కల్గియుండునది పిత్తమున గల్గిన యోనికందము. నల్లని పుష్పకుసుమమైనరంగు కలిగి మిక్కిలి దురదకలిగి యుండునది కఫమున గలిగిన యోనికందము. వాతాదులకు వేరువేర జెప్పిన లక్షణములు అన్నియును గలిగినది సన్నిపాతమున జనించిన యోనికందము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
యోనికన్దనిదానం సమాప్తమ్.

౬౪. మూఢగర్భనిదానమ్.

మూఢగర్భమనునదికూడ యోనిస్థానమున జనించునది కావున యోనికందనిదానము జెప్పి మూఢగర్భనిదానమును జెప్పుట.—

గర్భపాతకారణములు.

భయాఽభిఘాతాత్తీక్ష్ణోష్ణపానాఽశననిషేవణాత్,
గర్భే పతతి రక్తస్య సశూలం దర్శనం భవేత్. 1

భయము, అభిఘాతము, తీక్ష్ణంబులును గుణవీర్యములచే నుష్ణంబులు నగునన్నపానాదుల సేవించుట, ఈకారణములచేత గర్భము స్వస్థానమైనగర్భాశయమునుండి పట్టువదలి జారి వెలుపటికివచ్చి పడిపోవును. దానికి ముందుగనే యోనియందు నొప్పి కలిగి రక్తము స్రవించును.

ఇచ్చట సుశ్రుతమునజెప్పిన అతిసంగమము ఆయాసము మున్నగు గర్భపాతకారణముల గమనించునది. మఱియు మూఢగర్భలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది.—"సర్వావయవసమ్పూర్ణో మనోబుద్ధ్యాదిసంయుతః విగుణాపానసమ్మూఢో మూఢగర్భోఽభిధీయతే" సకలమైన యంగప్రత్యంగములను పూర్తిగకల్గి మనస్సు బుద్ధి చిత్తము మున్నగునవి పూర్తిగ కల్గినగర్భము విలోమముగనుండు నపానవాతము చేత ప్రజ్ఞదప్పి నిశ్చేష్టముగనుండిన నయ్యది మూఢగర్భమని చెప్పబడును.

గర్భపాతగర్భస్రావకాలము.

ఆచతుర్థాత్తతో మాసాత్ప్రస్రవేద్గర్భవిద్రవః,
తతః స్థిరశరీరస్య పాతః పఞ్చమషష్ఠయోః 2

గర్భమును ధరించిన దినముమొదలు నాల్గుమాసములు పూర్తియగునందాక గర్భము ద్రవరూపముగనుండును; కావున అట్టికాలమున పైజెప్పినకారణములు సంభవించిన నపుడు ద్రవరూపమైనగర్భము స్రవించునుగాన నయ్యది గర్భస్రావ మనబడును. నాల్గు మాసములకు నిచ్చట గర్భమునందలి శిశువు ఘనీభవించి పిండాకారముగ నుండును. అట్టి సమయమున పైజెప్పినకారణములు సంభవించినచో గర్భము స్వస్థానమైన గర్భాశయము నుండి జారి యోనిద్వారమార్గమునుండి పడిపోవును; కావున నయ్యది గర్భపాత

మనబడు. ఈగర్భపాతము ఐదు ఆరు నెలలలో కలుగును. ఏడవమాసమునందు వ్యత్యస్తము గాక ప్రసవమైనపక్షమున శిశువు సజీవంబై బ్రతుకును. (ఈవిషయము "పాతః పఞ్చమ షష్ఠయోః" అనుకాలనియమము చేత ధ్వనితము.)

మఱియు "సప్తమే సర్వాఙ్గప్రత్యఙ్గవిభాగః ప్రవ్యక్తతరః" (సుశ్రుత. శా. అ. 3. సూ. ౧౬) అని సుశ్రుతమున జెప్పినప్రకారము ఏడవమాసమున గర్భము సర్వావయవపూర్ణమై యుండునుగాన అట్టికాలమున ప్రసవము అయినచో శిశువు సజీవమై సుఖముగ నుండనోపును; కావున నయ్యది గర్భపాత మనజనదు.

మఱియు భోజుండు గర్భపాతగర్భస్రావకాలము నిట్లు నిర్ణయించెను—"ఆతృతీయాత్తతో మాసాద్గర్భస్స్రవతి శోణితమ్, ఊర్ధ్వం సఙ్ఘాతభూతస్తు గర్భః పతతి యోషితామ్" స్త్రీలకు మూడవమాసమువఱకును గర్భము ద్రవరూపముగ నుండుటంజేసి స్రవించుననియు, నాల్గవమాసము మొదలు గర్భము ఘనీభవించియుండునుగాన అట్టియెడ గర్భము జారిపడును కావున అది గర్భపాతమనియు భావము.

గర్భపాతమూఢగర్భముల స్వరూపభేదము.

గర్భోఽభిఘాతవిషమాశనపీడనాద్యైః
పక్వం ద్రుమాదివ ఫలం పతతి క్షణేన,
మూఢః కరోతి పవనః ఖలు మూఢగర్భం
శూలం చ యోనిజఠరాదిషు మూత్రసఙ్గమ్ 3

అభిఘాతము, ప్రమాణమునకు న్యూనాధికముగ భుజించుట, చేత పిసుకుట, ఇవి మున్నగు కారణములచేత గర్భము పండినపండు చెట్టునుండి యూడిపడుభంగి తటాలున నూడిపడును. వాతము ప్రకోపమునొంది ప్రసవమార్గమున జేరి గర్భమును యోని, వస్తి, జఠరము మున్నగుస్థలములయందు నొప్పిబుట్టించి మూర్ఛనొందించును. ఇది మూఢగర్భ మనబడును. (గర్భపాతమూఢగర్భములస్వరూపం బిదియ.)

ఎనిమిదివిధములగు మూఢగర్భగతిభేదములు.

భుగ్నోఽనిలేన విగుణేన తతస్స గర్భః
సంఖ్యామతీత్య బహుధా సముపైతి యోనిమ్,
ద్వారం నిరుధ్య శిరసా జఠరేణ కశ్చి
త్కశ్చిచ్ఛరీరపరివర్తితకుబ్జదేహః. 4

ఏకేన కశ్చిదపరస్తు భుజద్వయేన
తిర్యగ్గతో భవతి కశ్చిదవాఙ్ముఖోఽన్యః,
పార్శ్వాపవృత్తగతిరేతి తథైవ కశ్చి
దిత్యష్టధా గతిరియం హి

ప్రతిలోమముగ సంచరించువాతముచేత గర్భము వ్యత్యస్తముగ జేయబడి యనేకవిధములుగ యోనిద్వారమున జేరును. అందు గొప్పదియగు శిరస్సుచేత ద్వారము నడ్డగించునది యొకటి. ఉదరముచే యోనిద్వారము నడ్డగించునది రెండవది. శరీరమునంతటిని యుండగ ముడుచుకొని యడ్డగించునది మూడవది. ఒకచేతిని పైటవెడలించి శరీరముచే నడ్డగించునది నాల్గవది. రెండుచేతులను వెలికిబుచ్చి శరీరముచే నడ్డగించునది యైదవది. శరీరమునెల్ల యోనిద్వారమున కడ్డముగ జేరి యడ్డగించునది యాఱవది. ముఖమునువంచి కంఠముచే యోని నడ్డగించునది యేడవది. పార్శ్వమునువంచి యడ్డగించునది యెనిమిదవది. ఈరీతిగ మూఢమైనగర్భము యోనిద్వారమును ఎనిమిదివిధములుగ నడ్డగించును. ఇవి మూఢగర్భగమనభేదములు.

మతాంతరమున నాల్గువిధములైన మూఢగర్భగతిభేదములు.

అపరా చతుర్ధా. 5

సంకీలితః ప్రతిఖురః పరిఘోఽథ బీజః
తేషూర్ధ్వబాహుచరణైశ్శిరసా చ యోనిమ్,
సఙ్గీ చ యో భవతి కీలకవత్స కీలో
దృశ్యైః ఖురైః ప్రతిఖురం స హి కాయసఙ్గీ.
గచ్ఛేద్భుజద్వయశిరాస్స చ బీజకాఖ్యో 6
యోనౌ స్థితస్స పరిఘః పరిఘేణ తుల్యః

సంకీలితము, ప్రతిఖురము, పరిఘము, బీజకము నని మూఢగర్భగతిభేదములు నాల్గువిధముల' నుండునని కొందరాచార్యులు చెప్పెదరు. అందు—రెండుచేతులను కాళ్లురెండును శిరస్సును పైకి తిరిగి పిరుదులచేత మాత్రము ప్రసవమార్గము నడ్డగించి యుండునెడ నయ్యది చీలగొట్టినవిధముగ నుండుటంజేసి సంకీలిత మనబడును. చేతులు రెండును పాదములును శిరస్సును కొంచెము వెలికివచ్చి కంటి కగపడుచుండి తక్కినశరీరముచేత ప్రసవమార్గము నడ్డగించియున్నచో ప్రతిఖురమనందగు. రెండుచేతులును శిరంబును కొంచెము వెలికివచ్చి తక్కినశరీరము ప్రసవమార్గము నడ్డగించియున్నచో నది

బీజకమనంబడును. శరీరమంతయు గడియవలె యోనిద్వారము నడ్డగించియున్నది పరిఘ మనబడును. ఇవి నాల్గును కొందరాచార్యులు చెప్పిన మూఢగర్భగతిభేదములు.

మరియు "యస్తునిర్గచ్ఛత్యేకశిరోభుజః స బీజకః" అని బీజకలక్షణమును కొందరు జెప్పిరి. ఒకచెయ్యి శిరస్సు బైటవచ్చి తక్కినశరీర మడ్డుపడియుండునది బీజక మని యర్థము.

అసాధ్యమూఢగర్భము.

అపవిద్ధశిరా యా తు శీతాంగీ నిరపత్రపా,
నీలోద్గతసిరా హన్తి సా గర్భం స చ తాం తథా. 7

మూఢగర్భము కల్గినస్త్రీకి తల మెడమీద నిలువక ఇటునటువ్రేలబడి శరీరము చల్లబడి యించుకైన లజ్జలేకుండి, శరీరమునందున్న సిరలు నల్లనై కనుపట్టినయెడ ఆట్టిస్త్రీ గర్భమును చంపును; ఆగర్భముకూడ నాస్త్రీని తప్పక చంపును.

మృతగర్భలక్షణము.

గర్భాస్పన్దనమావీనాం ప్రణాశశ్శ్యావపాణ్డుతా,
భవేదుచ్ఛ్వాసపూతిత్వం శూనతాఽన్తర్మృతే శిశౌ. 8

శిశువు గర్భమునందే మృతిజెందినయెడ గర్భము కదలకుండును. ప్రసవసమయమున సాధారణముగ (ప్రసవనిమిత్తమై) గల్గుబాధలు నిలిచిపోవును. శరీరము నల్లనగనైనను పాండువర్ణముగనైన నుండును. నిశ్వాసము దుర్గంధముతోగూడ వెడలును. ఉదరము మిక్కిలి స్థూలమగును. (ఈలక్షణములబట్టి శిశువు లోపలనే మృతిజెందినదని యెరుంగునది.)

గర్భమునకు వ్యాపత్తుగల్గుటకు కారణములు.

మానసాగన్తుభిర్మాతుః ఉపతాపైః ప్రపీడితః,
గర్భో వ్యాపద్యతే కుక్షౌ వ్యాధిభిశ్చ నిపీడితః. 9

మరియు మనస్సునందు ఏదోకారణముచే గల్గిన (మానసిక) దుఃఖముచేనైనను, బంధునాశాది ఆగంతుకకారణములచే గల్గిన దుఃఖముచేనైనను పీడింపబడినచో గర్భమునం గలశిశువుమృతిజెందును. ఇదిగాక శరీరసంబంధములైన జ్వరాదిరోగముల బీడింపబడినను గర్భమునందలి శిశువు మృతిజెందును.

మూఢగర్భాసాధ్యలక్షణములు.

యోనిసంవరణం సఙ్గః కుక్షౌ మక్కల్ల ఏవ చ,
హన్యుస్స్త్రియం మూఢగర్భం యథోక్తాశ్చాప్యుపద్రవాః. 10

యోనిసంవరణము, సంగము, కుక్షిలో జనించుమక్కల్లము అను నీమూటిలో నేదైన నొకటి మూఢగర్భముకలస్త్రీకి సంభవించినయెడ ఆట్టిస్త్రీ మృతిజెందును. మరియు ఆక్షేపకశ్వాసాద్యుపద్రవములు కల్గినను మృతిజెందును.

యోనిసంవరణలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది—"వాతలాన్యన్నపానాని గ్రామ్యధర్మం ప్రజాగరమ్, అత్యర్థం సేవమానాయాః గర్భిణ్యా యోనిమార్గగః, మాతరిశ్వా ప్రకుపితో యోనిద్వారస్య సంవృతిమ్, కురుతే రుద్ధమార్గత్వా త్పునరంతర్గతోఽనిలః, నిరుణద్ధ్యాశయద్వారం పీడయన్ గర్భసంస్థితిమ్, నిరుద్ధవదనోచ్ఛ్వాసో గర్భశ్చాశు విపద్యతే. బధ్నాంసరుద్ధహృదయాం నాశయత్యేవ గర్భిణీమ్, యోనిసంవరణం విద్యాత్ వ్యాధిమేనం సుదారుణమ్, అంతకప్రతిమం హ్యేతన్నారభేత చికిత్సితమ్" గర్భిణి యగుస్త్రీ వాతమును వృద్ధినొందించునన్నపానముల నధికముగ సేవించినను, అధికముగ సంభోగముజేసినను, రాత్రులయందు విశేషము నిదురమేల్కొంచినను, వాతము మిక్కిలి ప్రకోపించి యోనిద్వారమునజేరి యాద్వారమును మూయును. మార్గము అడ్డగించియుండుటంజేసి లోపల నిలిచియుండు వాతము గర్భాశయద్వారము నడ్డగించును. దానంజేసి గర్భమున నున్న శిశువు శ్వాసము వెడల నవకాశములేక మృతినొందును. తోడనే గర్భవతియైనస్త్రీకూడ మరణమునొందును. ఇయ్యది యోనిసంవరణమనువ్యాధి. ఇయ్యది యమునిబోలె ప్రాణాంతకరమైయుండును. కావున వైద్యుడు దీనికి చికిత్స జేయు టుచితముగాదు అని యర్థము.

మరియు సంగమనవాతము గర్భాశయమునజేరి ద్వారము నడ్డగించినయెడ గర్భము వెడలజాలక లోపలనే చిక్కియుండుట, కుక్షియందు రక్తముచేతను వాతముచేతను గల్గుశూల మక్కల్ల మనబడును. ఈమూడును మూఢగర్భము కలస్త్రీకి సంభవించిన బ్రతుకజాలదని భావము.

(వాయుః ప్రకుపితః కుర్యాత్ సంరుధ్య రుధిరం స్రుతమ్,
సూతాయాః హృచ్ఛిరోవస్తిశూలం మక్కల్లసంజ్ఞితమ్)

[స్త్రీ ప్రసవించిన వెంటనే గర్భాశయమునందు మలినరక్తమును వెడలించవలెను. లేనియెడ వాతము ప్రకుపితమై యారక్తము నడ్డగించి హృదయమునందును శిరస్సునందును వస్తియందును శూలమును కల్గించును. అయ్యది మక్కల్లమనబడును.

మరియు నీమక్కల్లము ప్రసవము కాకుండ గర్భవతియగు స్త్రీకిని సంభవించును. ఈవిషయము సుశ్రుతమున నీవాక్యముచే సూచితము:—"ప్రజాతాయాశ్చ నార్యాః రూక్షశరీరాయాః తీక్ష్ణైరవిశోధితం రక్తం......గ్రన్థిం కరోతి, తతశ్చ......మూత్రసఙ్గశ్చభవతీతి మక్కల్లలక్షణమ్" (సు. శా. అ. ౧౦. సూ. ౧౭.) ఇచ్చట 'ప్రసూతాయాశ్చ' అను చకారముచేత ప్రసవము కానప్పుడును ఈవ్యాధి కల్గునని తెలిసెడి. కావుననే యిచ్చట మూఢగర్భప్రస్తావమున 'మక్కల్లనీవచ' అని చెప్పినది సంగతము.]

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
మూఢగర్భనిదానం సమాప్తమ్.

౬౫. సూతికారోగనిదానమ్.

సూతికారోగము మూఢగర్భమునువలె స్త్రీలకుమాత్రము కల్గువ్యాధి కావున మూఢగర్భనిదానమును చెప్పినపిదప సూతికారోగనిదానమును జెప్పుట:—

సూతికారోగసామాన్యలక్షణము.

అఙ్గమర్దో జ్వరః కమ్పః పిపాసా గురుగాత్రతా,
శోథశ్శూలాతిసారౌ చ సూతికారోగలక్షణమ్. 1

ఒడలినొప్పులు, జ్వరము, వణకు, దప్పి, శరీరము బరువుగనుండుట, వాపు, శూల, అతిసారము ఇవి సామాన్యముగ ప్రసవించినస్త్రీలకు మిథ్యాహారాదులచేత గల్గును. కల్గినచో నవి సూతికారోగములని చెప్పబడును.

సూతికారోగ విశేషలక్షణములు.

మిథ్యోపచారాత్సంక్లేశాద్విషమాజీర్ణభోజనాత్,
సూతికాయాశ్చ యే రోగా జాయన్తే దారుణాస్తు తే. 2
జ్వరాతిసారశోథాశ్చ శూలానాహబలక్షయాః,
తన్ద్రారుచిప్రసేకాద్యాః కఫవాతామయోద్భవాః. 3
కృచ్ఛ్రసాధ్యా హి తే రోగాః క్షీణమాంసబలాశ్రితాః,
తే సర్వే సూతికా నామ్నా రోగాస్తే చాప్యుపద్రవాః. 4

ప్రసవించినస్త్రీ అపథ్యములగు నుపచారములజేసికొనినను, శరీరమునకు కష్టమును కల్గించుపనులజేసినను, తాను భుజించుపరిమితికన్న న్యూనాధికముగ భుజించినను, జీర్ణముకాకుండునపుడు మరల భుజించినను, జ్వరము, అతిసారము, వాపు, శూల, కడుపుబ్బరము, బలహీనము, కునికిపాటు, అరోచకము, ప్రసేకము (నోటనీరుగారుట) ఇవి మున్నగువ్యాధులు సంభవించును. ఇవి ప్రసవించినస్త్రీకి ప్రాయికముగ కఫవాతముల ప్రకోపముచే గల్గును. బాలింతరాలికి కల్గునవిగాన సూతికారోగములని చెప్పబడును. దానంజేసియు మిక్కిలి క్రూరములగును. బాలింతరాలికి శరీరమునందలి మాంసమును బలంబును క్షీణించినపుడు కల్గినచో మిక్కిలి క్రూరములై కృచ్ఛ్రసాధ్యము లగును. పై జెప్పినవ్యాధులలో నొకటి ప్రధానముగ నున్నపుడు తక్కినవి సహకారులై యుపద్రవరూపములుగ నుండును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
సూతికారోగనిదానం సమాప్తమ్.

౬౬. స్తనరోగనిదానమ్.

ప్రాయికముగ ప్రసవించినబాలింతరాలికి మిథ్యాహారాదులచే స్తనరోగములు కల్గును. కావున సూతికారోగనిదానమును జెప్పి స్తనరోగమును జెప్పుట:—

స్తనరోగసంప్రాప్తి, లక్షణములు.

సక్షీరౌ వాప్యదుగ్ధౌ వా ప్రాప్య దోషాః స్తనౌ స్త్రియాః,
ప్రదూష్య మాంసరుధిరం స్తనరోగాయ కల్పతే. 1
పఞ్చానామపి తేషాం హి రక్తజం విద్రధిం వినా,
లక్షణాని సమానాని బాహ్యవిద్రధిలక్షణైః. 2

స్త్రీలయొక్క స్తనములు క్షీరముతోఁగూడియున్నను క్షీరము లేకున్నను, వాతాది దోషములు మిథ్యాహారాదులచే ప్రకోపమునొంది స్తనములయందు జేరి మాంసరక్తముల జెరిచి స్తనరోగముల గల్గించును. అయ్యవి వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత-ఆగంతు భేదములచే నైదువిధములు. అయ్యవి యైదును క్రమముగ వాతాదులచే ప్రత్యేకముగగల్గిన బాహ్య విద్రధి లక్షణముల గల్గియుండును. స్తనరోగములలో రక్తజనితములేదు. కావున రక్తజ బాహ్యవిద్రధిలక్షణముమాత్రము కలుగదు. (వాతజస్తనరోగము వాతికబాహ్య విద్రధి లక్షణముల గల్గియుండుననియు, పిత్తజస్తనరోగము పైత్తికబాహ్యవిద్రధిలక్షణముల గల్గియుండుననియు, కఫజస్తనరోగము కఫజవిద్రధిలక్షణముల గల్గియుండుననియు, సాన్నిపాతికాగంతుకములకూడ నిట్లే యూహింపదగుననియు భావము).

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
స్తనరోగనిదానం సమాప్తమ్.

—

౬౭. స్తన్యదుష్టినిదానమ్.

స్తనరోగనిదానమును జెప్పినపిదప స్తనముల నాశ్రయించియుండు స్తన్యము (చనుబాలు) చెడుటకు కారణముల (నిదానమును) చెప్పుట.—

స్తన్యస్వరూపము.

(విశేషేష్వపి గాత్రేషు యథా శుక్రం న దృశ్యతే,
సర్వదేహాశ్రితత్వాచ్చ శుక్రలక్షణముచ్యతే
తదేవ చేష్టయువతేః దర్శనాత్ స్మరణాదపి,
శబ్దసంశ్రవణాత్ స్పర్శాత్ సంహర్షాచ్చ ప్రవర్తతే.
సుప్రసన్నం మనస్తత్ర హర్షణే హేతురుచ్యతే,
ఆహారరసయోనిత్వాత్ ఏవం స్తన్యమపిస్త్రియాః.
తదేవాఽపత్యసంస్పర్శాత్ దర్శనాత్ స్మరణాదపి,
గ్రహణాచ్చ శరీరస్య శుక్రవత్ సంప్రవర్తతే.
స్నేహో నిరన్తరస్తత్ర ప్రస్రవే హేతురుచ్యతే.)

[రసాదిధాతుసారాత్మకమైనది శుక్రము. అయ్యది పాలయందు నెయ్యియు, చెరకురసమునందు బెల్లంబును కంటికిగపడక లీనమైయుండునట్లు పురుషులశరీరమునందం తటను వ్యాపించి కంటికగపడకుండును. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి—"యథా పయసిసర్పిస్తు గుడశ్చేక్షురసే యథా, శరీరేషు తథాశుక్రం నృణాం విద్యాద్భిషగ్వరః" (సుశ్రు. శా. అ. ౪. శ్లో. ౧౮)

శుక్రము సర్వశరీరమునందును (పైజెప్పినరీతిగ) వ్యాపించి లీనముగ నుండును. కావున అవయవములను చీల్చిచూచినను శుక్ర మగపడుటలేదు. అత్తెరంగుననే స్త్రీలకు స్తన్యంబును (చనుబాలును) శరీరమునందంతటను వ్యాపించి లీనముగనుండి అవయవము లను చీల్చినను అగపడదు. కావున స్తన్యము శుక్రమునకు సమానలక్షణముల గల్గియుండును.

మరియు అట్టిశుక్రము తనమనసును మిక్కిలి ప్రీతిపాత్రమైన యౌవనవతియగు స్త్రీనిచూచుటవలనను, దానిరూపగుణాదుల స్మరించినను, ఆస్త్రీకంఠస్వరమును విన్నను,

దానిని స్పృశించినను, సంకల్పవిశేషము మనస్సునకల్గి, దానంజేసి శుక్రము సర్వశరీరము నుండి వెడలి వస్తిద్వారమునకు క్రిందజేరి మూత్రమార్గమునుండి బైటవెడలును. అత్తెరంగుననే స్త్రీలశరీరమునందెల్ల వ్యాపించియుండు స్తన్యంబును, వారికి ప్రియమైనబిడ్డల స్పర్శన-దర్శన-స్మరణ-గ్రహణములవలనగల్గిన హర్షాతిరేకముచేత ప్రాదుర్భావమునొంది స్తనములంజేరి వెడలును.

మరియు మనసునశోకభయాది వికారసంబంధము లేకుండునెడ పైజెప్పినకారణములచే హర్షముపొడసూపును. పుత్రులయందు అట్టిహర్షపూర్వకమైన నిరంతరస్నేహము స్తన్యము స్రవించుటకు కారణమగును.

మరియు శుక్రంబును స్తన్యంబును ఆహారరససారమువలన పుట్టుటంజేసి సమానగుణములై పైజెప్పినరీతిగ ప్రాదుర్భవించి స్రవించును. ఇదియే స్తన్యముయొక్క స్వరూపము.

(ఇచ్చట స్తన్యమునుగూర్చి "విశత్తేమ్యపి......హేతు రుచ్యతే" అనిచెప్పబడిన గ్రంథము ప్రాచీనకోశములయందు కానరాదు. వాచస్పతి విరచితమగు నాతంకదర్పణమను వ్యాఖ్యానమున మాత్రము వ్యాఖ్యచేయబడినది. కావున సప్రమాణమని గ్రహింపదగును.)

స్తన్యముచెడుటకు కారణములు.

గురుభిర్వివిధైరన్నైః దుష్టైర్దోషైః ప్రదూషితం,
క్షీరం మాతుః కుమారస్య నానారోగాయ కల్పతే. 1

అజీర్ణకరములగు నానావిధములైన యాహారపదార్థముల సేవించుటచేత ప్రకోపమునొందిన వాతాదిదోషములు ప్రత్యేకముగనైనను రెండేసికలిసియైనను అన్నియు కలిసియైనను స్త్రీలయొక్క చనుబాలను చెరుచును. అట్టి చెడినచనుబాలు బిడ్డలు త్రావిన పలుతెరంగులగు రోగములను బిడ్డలకు గల్గించును.

వాతాదిదుష్టస్తన్యలక్షణము.

కషాయం సలిలప్లావి స్తన్యం మారుతదూషితమ్,
కట్వమ్లలవణం పీతరాజీమత్పిత్తసంజ్ఞితమ్. 2
కఫదుష్టం ఘనం తోయే నిమజ్జతి సపిచ్ఛిలమ్,
ద్విలిఙ్గం ద్వన్ద్వజం విద్యాత్ సర్వలిఙ్గం త్రిదోషజమ్. 3

వాతముచే దుష్టమైన చనుబాలు వగరుకల్గి, నీళ్లలోబోసినయెడ పైకితేలును. పిత్తముచే చెడినచనుబాలు చేదుగను, పులుపుగను, ఉప్పగనుండి పచ్చనిరేఖలు కల్గియుండును. కఫముచే చెడినచనుబాలు బరువుకల్గి బంకగల్గి నీళ్లలో బోసినపుడు మునుగును. వాతపిత్తకఫములలో రెండేసిదోషములచే చెడినయెడ రెండేసిదోషములకు జెప్పినలక్షణములు కలిసియుండును. త్రిదోషములచే చెడినపుడు త్రిదోషములకును వేరువేర జెప్పిన లక్షణములన్నియు కలిసియుండును.

అదుష్టం చామ్బునిక్షిప్తం ఏకీభవతి పాణ్డురం,
మధురం చాపి వర్ణం చ ప్రసన్నం తత్ప్రశస్యతే. 4

చనుబాలు మధురమై పీతాదివర్ణములు, లేక తెల్లనిరంగుకల్గి స్వచ్ఛమై తేటగ నుండి నీటిలో బోసినపుడు నీళ్లలో కలిసి వేరుపడక యుండినయెడ నియ్యది శుద్ధమై శ్లాఘ్యముగ నుండును.

స్తన్యస్వరూపము సుశ్రుతునిచే నిట్లు చెప్పబడియె.—"రసప్రసాదోమధురః పక్వాహారనిమిత్తజః, కృత్స్నదేహాత్స్తనౌ ప్రాప్తః స్తన్యమిత్యభిధీయతే" (సుశ్రుత. ని. అ. ౧౦) భుజింపబడిన యాహారపదార్థములు జాఠరాగ్నిచే పక్వమై దాన జనించు శుద్ధమైనరసముయొక్క సారరూపమై స్వచ్ఛంబును, మధురంబునై శరీరమునందెల్ల వ్యాపించియుండి హర్షము గల్గినపుడు స్తనములజేరునది స్తన్యము (చనుబాలు) అని చెప్పబడును. (ఈవాక్యముచేత ఆహారము పరిపక్వమై దాన జనించు సారరూపమైన ద్రవము స్తన్యమని తెలిసెడి. కావున స్త్రీలు వివిధమైనయాహారము సేవించెదరో అట్టి యాహారమునకు జేరినగుణము స్తన్యమున నుండును. కావున స్త్రీలు దోషముల వృద్ధి నొందించు నాహారములసేవించక ధాతుసామ్యమును కల్గించునాహారముల సేవించినచో స్తన్యము శుద్ధముగనుండి బిడ్డల కారోగ్యమును కాపాడును. కావున బిడ్డకల్గినదిగ నుండు స్త్రీలు ఆహారవిషయమై మిక్కిలి జాగ్రత్తతో నుండుట ముఖ్యకర్తవ్యము.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
స్తన్యదుష్టినిదానం సమాప్తమ్.

౬౮. బాలరోగనిదానమ్.

బాలురకు స్తన్యదోషమున సామాన్యముగ రోగములు సంభవించును; కావున స్తన్యదుష్టినిచెప్పినపిదప బాలరోగముల జెప్పుట:—

వాతదుష్టస్తన్యపానమునఁగల్గురోగములు.

వాతదుష్టం శిశుస్స్తన్యం పిబన్ వాతగదాతురః,
క్షామస్వరః కృశాఙ్గస్స్యాద్బద్ధవిణ్మూత్రమారుతః. 1

వాతముచే దుష్టమైన చనుబాలను శిశువు త్రాగినచో వాతవ్యాధులచే బాధింపబడును. మరియు కంఠస్వరము నశించును. శరీరము కృశించును. మలమూత్రములు అపానవాతంబును బంధింపబడును.

బిడ్డలకు వ్యాధులు కల్గుకారణములు వాగ్భటాచార్యునిచే నిట్లు చెప్పబడినవి.— "త్రివిధః కథితో బాలః క్షీరాన్నోభయవర్తనః, స్వాస్థ్యం తాభ్యామదుష్టాభ్యాం దుష్టాభ్యాం రోగసమ్భవః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౧. శ్లో. ౧.) బాలురు ఆహారభేదముచే మూడువిధముల జెప్పబడుదురు. పసితనమున కేవలము స్తన్యమునుమాత్రము ఆహారముగ జేయుట మొదటిస్థితి. కొన్ని నెలలు గడచినపిదప చనుబాలను, అన్నమును రెంటిని ఆహారముజేయునది రెండవస్థితి. పాలనువదలి యన్నమునుమాత్రము భుజించుస్థితి మూడవది. అట్టిబాలురకు ఆహారముగ నుండుచనుబాలైనను, చనుబాలు అన్నము రెండైనను అన్నముమాత్రమైన దుష్టముగనున్నచో దానిని సేవించుటవలన బిడ్డలకు నానావిధరోగములుకల్గి స్వస్థత చెడును. అయ్యవి నిర్దుష్టములుగ నున్నచో రోగములులేక స్వస్థతకల్గునని భావము.

పిత్తదుష్టస్తన్యపానమునఁగల్గురోగములు.

స్విన్నో భిన్నమలో బాలః కామలాపిత్తరోగవాన్,
తృష్ణాలురుష్ణసర్వాఙ్గః పిత్తదుష్టం పయః పిబన్. 2

పిత్తముచే దుష్టమైన చనుబాలద్రాగినశిశువుకు శరీరముపై చెమటబట్టును. మలము ద్రవములేక రొండి ఖండములుగ వెడలును. కామలారోగంబును, పిత్తరోగంబులును కల్గును. దప్పి విశేషముగఁగల్గును. శరీరమంతయు వేడిగనుండును.

కఫదుష్టస్తన్యపానమునఁగల్గురోగములు.

కఫదుష్టం పిబన్ క్షీరం లాలాళుశ్లేష్మరోగవాన్,
నిద్రాన్వితో జడశ్శూనవక్త్రాక్షశ్ఛర్దనశ్శిశుః. 3

కఫముచే దుష్టమగు చనుబాల ద్రాగినశిశువు విశేషముగ నోట జొల్లుగార్చును. కఫమునఁ గల్గురోగములచే బాధింపబడును. నిద్ర విశేషముగవచ్చును. శరీరము జడమై యుండును. ముఖంబును కనురెప్పలును ఉబ్బియుండును. త్రాగినపాలను విశేషముగ వాంతి యగును.

('లాలాళుః' అనుచోట ఆళుచ్ ప్రత్యయము అపాణినీయము; కావున సాధుత్వము చింత్యము.)

ద్విదోషత్రిదోషములచే దుష్టస్తన్యపానమునఁగల్గురోగములు.

ద్వన్ద్వజే ద్వన్ద్వజం రూపం సర్వజే సర్వలక్షణం,

రెండేసిదోషములచే దుష్టమైన చనుబాల ద్రావినశిశువునకు రెండేసిదోషములకు వేరువేర జెప్పినవ్యాధులు కల్గును. మూడుదోషములచే చెడినస్తన్యమును ద్రావినశిశువునకు మూడుదోషములకును వేరువేర జెప్పినవ్యాధులు సంభవించును.

శిశువులరోగములను తెలిసికొనునుపాయములు.

శిశోస్తీవ్రామతీవ్రాం చ రోదనాల్లక్షయేద్రుజం. 4
స యం స్పృశేద్భృశం దేశం యత్ర చ స్పర్శనాక్షమః,
తత్ర విద్యాద్రుజం మూర్ధ్ని రుజం చాక్షినిమీలనాత్. 5

శిశువునకు జనించినరోగము తీవ్రముగ నున్నదనియు, లేదనియు ఏడుపునుబట్టి తెలియవలెను. (ఏడుపు అధికముగనున్న మిక్కిలి తీవ్రమనియు, ఏడుపు తగ్గినపుడు కొంచెము నిమ్మళముగ నున్నదనియు సామాన్యముగ తెలియవలెనట), మరియు శిశువు ఏప్రదేశమును తనచేత పలుమారు తాకునో ఆస్థలమున నొప్పి బాధయు నున్నదనియు, ఏప్రదేశమున తాకినచో నోర్వక యేడ్చునో ఆప్రదేశమున బాధకల్గినదనియు తెలియవలెను. మరియు కన్నులుమూసికొనియున్నచో తలనొప్పి యున్నదని యెరుంగవలెను.

కోష్ఠాదులయందలి రోగముల గమనించువిధము.

కోష్ఠే విబన్ధవమథుస్తనదంశాన్త్రకూజనైః,
ఆధ్మానపృష్ఠనమనజఠరోన్నమనైరపి. 6

వస్తౌ గుహ్యే చ విణ్మూత్రసఙ్గత్రాసదిగీక్షణైః,
స్రోతాంస్యన్యాని సన్ధీంశ్చ పశ్యేద్యత్నాన్ముహుర్ముహుః. 7

కోష్ఠమున బాధకలిగినపుడు మలబంధము, వాంతియు నగును. పాలుద్రావునపుడు తల్లియొక్క స్తనమును కొరుకును. ప్రేవులలో కూయును. కడుపు పుబ్బరించును. వీపు వంచును. కడుపును పైకెగ వేయును. (ఈలక్షణములబట్టి కోష్ఠమున బాధకల్గియున్నదని యూహించునది), వస్తియందును గుహ్యమునందును బాధకల్గినపుడు మలమూత్రములు బద్ధగించును. ఉలికిపడును. బెదరి దిక్కులజూచును. కావున శిశువులకు జబ్బుకల్గినపుడు ముక్కు చెవులు మున్నగురంధ్రములయందును అవయవములను కీళ్లను మిక్కిలి ప్రయత్నముతో పలుమారు పరీక్షింపవలెను.

మరియు వాగ్భటాచార్యుడు—"హృది జిహ్వోష్ఠదశనశ్వాసముష్టినిపీడనైః" అని చెప్పెను. హృదయమున బాధకల్గినపుడు శిశువు నాలుకను పెదవులను కొరుకును. శ్వాసము విడచును. పిడికిటిని ముడుచుకొనును. అని యర్థము.

కుకూణకలక్షణము.

కుకూణకః క్షీరదోషాత్ శిశూనామేవ వర్త్మని,
జాయతే తేన తన్నేత్రం కణ్డూరం చ స్రవేన్ముహుః. 8
శిశుః కుర్యాల్లలాటాక్షికూటనాసావఘర్షణమ్,
శక్తో నార్కప్రభాం ద్రష్టుం న వర్త్మోన్మీలనక్షమః 9

దోషములు క్షీరంబులగుటవలన శిశువులకు కనురెప్పల లోభాగమున తీవ్రమైన దురదకల్గి విశేషముగ నీరుగారును. సూర్యునికాంతిని (ఎండను) చూచుటకును రెప్పల దెరచుటకును సాధ్యముకాకుండును. ఆశిశువు నుదుటను, కన్నులయందును, ముక్కునందును చేత మర్దనముచేయును. ఇయ్యది కుకూణకమనురోగము.

మరియు నీవ్యాధిలక్షణమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను.—"కుకూణకః శిశోరేవ దన్తోత్పత్తినిమిత్తజః, స్యాత్తేన శిశురుచ్ఛూనతామ్రాక్షో వీక్షణాక్షమః. సవర్త్మశూలపైచ్ఛిల్ల్యః కర్ణనాసాక్షిమర్దనః" కుకూణమను వ్యాధి శిశువులకు పండ్లు మొలచుకాలమున గల్గును. ఈవ్యాధియందు కనురెప్పలు వాచి కన్ను ఎఱ్ఱగనుండును. కన్నుల దెరిచి చూడ వీలుపడక మూసికొనియుండును. రెప్పలలో నొప్పియు పోటును కల్గి బంకగనుండును. చెవులను ముక్కును కన్నులను చేత నలుచుచుండును. అని యర్థము. ఈవాక్యముచేత నీవ్యాధి పిల్లలకు పండ్లు మొలచుసమయమున కల్గునని తెలిసెడి.

పారిగర్భికలక్షణము.

మాతుః కుమారో గర్భిణ్యాః స్తన్యం ప్రాయః పిబన్నపి,
కాసాగ్నిసాదవమథుతన్ద్రాకార్శ్యారుచిభ్రమైః 10
యుజ్యతే కోష్ఠవృద్ధ్యా చ తమాహుః పారిగర్భికం,
రోగం పరిభవాఖ్యం చ యుఞ్జ్యాత్తత్రాగ్నిదీపనమ్. 11

శిశువు తనతల్లి గర్భవతిగ నున్నపుడును తల్లివద్ద పాలుద్రాగుచున్నయెడ దగ్గు, అగ్నిమాంద్యము, వాంతి, మైకము, శరీరము కృశించుట, భ్రమము ఇట్టిలక్షణములుకల్గును. కడుపు పెద్దదియగును. ఇయ్యది పారిగర్భికమను వ్యాధియనియు, శిశువుల బాధించుటంజేసి పరిభవాఖ్యంబనియు జెప్పబడు. ఈవ్యాధియందు అగ్నిని దీపింపజేయుచికిత్స జేయందగును. (పారిగర్భికమన తల్లి గర్భవతియగుటవలన గలిగినదని యర్థము.)

తాలుకంటకలక్షణము.

తాలుమాంసే కఫః క్రుద్ధః కురుతే తాలుకణ్టకం,
తేన తాలుప్రదేశస్య నిమ్నతా మూర్ధ్ని జాయతే. 12
తాలుపాతస్తనద్వేషః కృచ్ఛ్రాత్పానం శకృద్ద్రవం,
తృడక్షికణ్ఠాస్యరుజా గ్రీవాదుర్వహతా వమిః. 13

తాలువులయందు మాంసమున కఫము ప్రకోపమునొంది తాలుకంటకమనువ్యాధిని కల్గించును. ఈవ్యాధిచేత తాలువులయందును, శిరస్సు (ఉచ్చి) నందును పల్లముగనుండును. తాలువులయందు పటుత్వములేక పాలు ద్రాగుటయం దిచ్ఛలేకుండును. ఒకవేళ పాలుద్రాగవలెనన్న మిక్కిలి కష్టముగ ద్రాగును. మలము ద్రవముగ వెడలును. దప్పి కల్గును. కన్నులయందును కంఠమునందును నోటియందును నొప్పికలుగును. మెడనిలువదు. వాంతియగును.

విసర్పలక్షణము.

విసర్పస్తు శిశోః ప్రాణనాశనో వస్తిశీర్షజః,
పద్మవర్ణో మహాపద్మనామా దోషత్రయోద్భవః 14
శఙ్ఖాభ్యాం హృదయం యాతి హృదయాద్వా గుదం వ్రజేత్,
క్షుద్రరోగే చ కథితే త్వజగల్ల్యహిపూతనే 15

శిశువులకు ప్రాణాంతికమువుమైనను తలయందును విసర్పమనువ్యాధి పుట్టును. ఇది రొమ్ముచోటుపుట్టి పలువిధంగుల సంచరించునది కావున విసర్పమనుగడ్డ. ఇయ్యది యొక్క

తామరరేకువలె నెఱ్ఱనిరంగుకలిగి త్రిదోషమున్ని పాకముచే గల్గును. మహాపద్మమని చెప్పబడును. అందు తలలో కల్గువిసర్పము లోలుత కణతలయందు పొడసూపి హృదయమున జేరును. పొత్తికడుపున బుట్టునది హృదయమున జేరి యచ్చట నుండి గుదస్థానమున వ్యాపించును. ఇయ్యది శిశువులపాలిటి యమునిబోలె ప్రాణహరంబై యుండును. ఇది గాక క్షుద్రరోగమున చెప్పబడిన అజగల్లి, అహిపూతన యనురోగములును బాలురకు సంభవించును.

బాలురకు జనించు జ్వరాదిరోగములు.

జ్వరాద్యా వ్యాధయస్సర్వే మహాన్తోయే పురేరితాః,
బాలదేహేఽపి తే తద్వద్విజ్ఞేయాః కుశలైస్సదా. 16

ఇవిగాక జ్వరము మొదలుజేసి పైజెప్పిన మహావ్యాధులును బాలురకు మిథ్యాహారాదులచేత శరీరమున సంభవించును. అవియన్నియు వానివానినిదానముల జెప్పబడిన లక్షణములబట్టి యెరుంగునది.

బాలగ్రహసామాన్యలక్షణము.

క్షణాదుద్విజతే బాలః క్షణాత్త్రస్యతి రోదితి,
నఖైర్దన్తైర్దారయతి ధాత్రీమాత్మానమేవ చ 17
ఊర్ధ్వం నిరీక్షతే దన్తాన్ఖాదేత్కూజతి జృమ్భతే,
భ్రువౌ క్షిపతి దన్తోష్ఠం ఫేనం వమతి చాఽసకృత్, 18
క్షామోఽతి నిశి జాగర్తి శూనాక్షో భిన్నవిట్స్వరః,
మాంసశోణితగన్ధిశ్చ న చాఽశ్నాతి యథా పురా. 19
సామాన్యం గ్రహజుష్టానాం లక్షణం సముదాహృతం,

బాలగ్రహములచే నావిష్టుడగుశిశువు క్షణకాలము ఉద్వేగము (ఉలికిపాటు) కలిగియుండును. ఒకక్షణమున కారణములేకయె భయపడును, ఏడ్చును. గోళ్లచేతను దంతములచేతను పాలిచ్చుదాదినైనను తనశరీరమునైనను గీరును. చిత్తరబోయినట్లు పైనిజూచును. పండ్లుపటపటకొరుకును. వికారముగ కూయును. ఆవలించి యొడలు విరుచును. కనుబొమల వికారముగ గదలించును. పండ్లచే పెదవుల గొరికికొనును. మాటిమాటికిని నురుగునువాంతి జేయును. శరీరము మిక్కిలి కృశించి రాత్రులయందు నిదురబోకయుండును. కన్నుల రెప్ప లుబ్బియుండును. మలము ద్రవమై వెడలును. కంఠస్వరము మామూలుగలేక మారియుండును. తనశరీరము మాంసమును రక్తమునుబోలి దుర్గంధము గలిగియుండును.

మామూలుగ నాహారమును భుజించకుండును. ఇవియన్నియు బాలగ్రహసామాన్యముగ గలుగులక్షణములు.

మరియు బాలగ్రహములయొక్క ప్రాగుత్పత్తియు వానిస్వరూపంబును వాగ్భటాచార్యునిచే నిట్లు చెప్పబడియె:—"పురా గుహస్య రక్షార్థం నిర్మితాశ్శూలపాణినా, మనుష్యవిగ్రహాః పంచ సప్త స్త్రీవిగ్రహాః గ్రహాః. స్కన్దో విశాఖో మేషాఖ్యః శ్వగ్రహః పిత్రసంజ్ఞితః, శకునిః పూతనా శీతపూతనా దృష్టిపూతనా. ముఖమండలికా తద్వద్రేవతీ శుష్కరేవతీ" (అ. హృ. ఉ. అ. 3. శ్లో. ౧-౨.) పురాతనకాలమున కుమారస్వామి బాల్యమున నుండునపుడు వారిని కాపాడుటకై పరమేశ్వరుడు ఐదు పురుషాకారగ్రహములను, ఏడు స్త్రీరూపగ్రహములను సృజించెను. అందు స్కంద, విశాఖ, మేషాఖ్య, శ్వగ్రహ, పిత్రగ్రహము అనుపేరులు కల్గినవి పురుషగ్రహములు. శకుని, పూతన, శీతపూతన, దృష్టిపూతన, ముఖమండలిక, రేవతి, శుష్కరేవతి యను పేరులుకలిగినవి స్త్రీగ్రహములు. అన్నియుజేరి పండ్రెండుగ్రహములు. ఇవి సత్కారము నొందుటకును, పూజలు, బలులు మున్నగువానిపై నభిలాషచేతను, సమయమును వేచి బాలురపై నావేశించును. ఈవిషయమున సుశ్రుతాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:— "ధాత్రీమాత్రోః ప్రాక్ప్రదిష్టాఽపచారాత్, శౌచభ్రష్టాన్ మఙ్గలాచారహీనాన్, త్రస్తాన్ హృష్టాన్ తర్జితాన్ క్రన్దితాంశ్చ, పూజాహేతోః హింస్యురేతే కుమారాన్" (సుశ్రుత. ఉ. అ. ౨౭.) పాలిచ్చుదాదియొక్కయు, తల్లియొక్కయు నవజ్ఞతచేత బిడ్డలు పరిశుద్ధిలేకయున్నను, మంగళకరములైన యాచారములు లేకున్నను, తటాలున భయపడినను, మిక్కుటముగ సంతోషము కలిగియున్నను, బిడ్డల నెవ్వరేనియు భయపరచినను, అధికముగ నేడువబెట్టినను, అట్టికారణముల నవకాశముగజేసికొని పైజెప్పబడిన బాలగ్రహములు తాము పూజలనొందుటకై బిడ్డలపై నావహించి బాధించుచుండును.

మరియు నీగ్రహము లావేశించుటకు మునుమున్ను బిడ్డలు మిక్కుటముగ నేడ్చెదరు. జ్వరము అధికముగ కల్గును. ఈవిషయమును వాగ్భటు లిట్లుచెప్పిరి.—"శేషాం గ్రహీష్యతాం రూపం ప్రతతం రోదనం జ్వరః" (అ. హృ. ఉ. అ. 3. శ్లో. 3.)

బాలగ్రహవిశేషలక్షణము.

ఏకనేత్రస్య గాత్రస్య స్రావస్స్పన్దనకమ్పనమ్. 20
ఊర్ధ్వం దృష్ట్వా నిరీక్షేత వక్రాస్యో రక్తగన్ధికః,
దన్తాన్ఖాదతి విత్రస్తః స్తన్యం నైవాభినన్దతి. 21

పిల్లవాండ్రు భయపడి గ్రహ మావేశించినపుడు ఒకకంటిలో నీరుగారును. శరీరమునం దొకభాగమునమాత్రము చెమటగారుచుండును. ఒకఅవయవముమాత్రము కొంచెముగ చలించును, లేక వణకును. కన్నుల నిక్కబెట్టి పైకిచూచును. నోరు వంకరగ నుండును. శరీరమున రక్తమువలె దుర్గంధము కలిగియుండును. పండ్లుకొరకును. ఒకప్పుడును పాలుద్రావ నిచ్ఛలేకుండును. (ఇట్టిలక్షణములు కలిగినప్పుడు బిడ్డ భయపడియున్నాడని గమనించునది.)

స్కన్దాపస్మారలక్షణము.

స్కన్దగ్రహగృహీతానాం రోదనం చాల్పమేవ చ,
నష్టసంజ్ఞోవమేత్యేనం సంజ్ఞావానతి రోదితి,
పూయశోణితగన్ధిత్వం స్కన్దాపస్మారలక్షణమ్. 22

బిడ్డలకు స్కందగ్రహ మావేశించినపుడు రోదనముతగ్గును. మూర్ఛగ్రమ్మి యొడలెఱుంగక నురుగు వాంతి యగును. ప్రజ్ఞ దెలిసినప్పుడు మిక్కిలి యేడ్చును. శరీరము చీము నెత్తురులవలె దుర్గంధముకల్గియుండును. ఈలక్షణములు కల్గియున్నయెడ స్కందాపస్మారగ్రహంబని యెఱుంగునది.

శకునిగ్రహలక్షణము.

స్రస్తాఙ్గో భయచకితో విహఙ్గగన్ధిస్సాస్రావవ్రణపరిపీడితస్సమన్తాత్,
స్ఫోటైశ్చ ప్రచితతనుస్సదాహపాకైర్విజ్ఞేయో భవతి శిశుఃక్షతశ్శకున్యా.

బాలుడు శకునిగ్రహముచే పీడితుడైనపుడు అవయవములన్నియు సడలి శిథిలములుగ నుండును. కారణములేకయే భయపడును. పక్షులవంటిదుర్గంధము శరీరమున కల్గును. శరీరమునందెల్ల పుండ్లులేచి చీమును నెత్తురును గారుచుండును. శరీరమునందెల్ల పొక్కులులేచి మంటకల్గి పుండై దట్టముగ వ్యాపించియుండును.

మరియు వాగ్భటమున—"స్ఫోటాస్సదాహరుక్పాకాః సన్ధిషు స్యుః పునఃపునః, నిశ్యహ్ని ప్రవిలీయన్తే పాకో వక్త్రే గుదేఽపివా" (అ. హృ. ఉ. అ. 3. శ్లో. ౧౯.) అనిచెప్పెను. ఈవాక్యమునుబట్టి కీళ్లయందు మంటతోగూడిన బొబ్బలులేచి పుండై రాత్రియందెల్లనుండి పగటియందు కనుబడక మరిగియుండుననియు, నోటియందును గుదస్థానమునందును పుండగుననియు తెలిసెడి. (ఈగ్రహమునే పక్షిదోషమని లోకమున జెప్పెదరు.)

రేవతీగ్రహలక్షణము.

వ్రణైస్స్ఫోటైశ్చితం గాత్రం పఙ్కగన్ధం స్రవేదసృక్,
భిన్నవర్చా జ్వరీ దాహీ రేవతీగ్రహలక్షణమ్. 24

రేవతి యనుగ్రహము ఆవహించినపుడు శరీరమునందెల్ల బొబ్బలును వ్రణంబులును వ్యాపించి బురదవంటిగంధముకలిగి నెత్తురు గారుచుండును. మలము ఉండలై ద్రవముగ వెడలును జ్వరముకలిగి మంటపుట్టును. (ఈలక్షణములు కలిగినపుడు రేవతీగ్రహ మావహించినదని యెఱుంగునది.)

పూతనాగ్రహలక్షణము.

అతీసారో జ్వరస్తృష్ణా తిర్యక్ప్రేక్షణరోదనమ్,
నష్టనిద్రస్తథోద్విగ్నో గ్రస్తః పూతనయా శిశుః. 25

పూతనాగ్రహము ఆవహించినపుడు అతిసారము జ్వరము దప్పియు కల్గును. అడ్డముగ జూచును. అధికముగ నేడ్చును. నిదురబట్టదు. ఉండియుండి యులికిపడును.

అంధపూతనాలక్షణము.

ఛర్దిః కాసో జ్వరస్తృష్ణా వసాగన్ధోఽతిరోదనం,
స్తన్యద్వేషోఽతిసారశ్చ అన్ధపూతనయా భవేత్. 26

అంధపూతనాగ్రహముచే పీడింపబడినపుడు వాంతియగును. దగ్గుకల్గును. దప్పి విశేషమగును. క్రొవ్వువలె దుర్గంధముకల్గును. అధికముగ నేడ్చును. పాలుత్రాగుటకు ఇచ్ఛ బొడమదు. అతిసారము గల్గును.

శీతపూతనాలక్షణము.

వేపతే కాసతే క్షీణో నేత్రరోగో విగన్ధితా,
ఛర్ద్యతీసారయుక్తశ్చ శీతపూతనయా శిశుః. 27

శీతపూతనాగ్రహముచేత పీడింపబడినశిశువు వణకును, దగ్గును, శరీరము క్షీణించును. నేత్రరోగములు కల్గును. శరీరమునందు దుర్గంధము కల్గును. వాంతియు అతిసారంబును కల్గును.

ముఖమండలికాలక్షణము.

ప్రసన్నవర్ణవదనః సిరాభిరభిసంవృతః,
మూత్రగన్ధిశ్చ బహ్వాశీ ముఖమండలికాగ్రహీ. 28
(ముఖమణ్డితయా భవేత్.)

ముఖమండలిక యను గ్రహము బూనినపుడు శిశువునకు ముఖము నిర్మలమై మంచి కాంతిగల్గియుండును. సిరల (సన్నని నరముల)చే శరీర మావరింపబడియుండును. శరీరమున మూత్రమువంటిదుర్గంధము కల్గియుండును. మామూలుకన్న నధికముగ నాహారమును భుజించును.

నైగమేయగ్రహలక్షణము.

ఛర్దిస్సృక్వనోద్ధాస్యశోషమూర్ఛావిగన్ధతాః,
ఊర్ధ్వం పశ్యేద్దశేద్దన్తాన్నైగమేయం గ్రహం వదేత్. 29

నైగమేయగ్రహము ఆవేశించినపుడు వాంతియగును. శరీరము వడకును. కుత్తుకయు నోరును ఎండును. మూర్ఛగ్రమ్మును. శరీరముపై దుర్గంధము పుట్టును. పైన చూచును. పండ్లుకొరుకును. (ఈలక్షణములు కల్గినపుడు నైగమేయగ్రహం బావరించినదని తెలియందగు.)

బాలగ్రహాఽసాధ్యలక్షణములు.

ప్రస్తబ్ధాక్షః స్తనద్వేషీ ముహ్యతేచానిశం ముహుః,
తం బాలమచిరాద్ధన్తి గ్రహాః సంపూర్ణలక్షణాః. 30

బాలగ్రహావేశము కలబాలుడు కన్నులు రెప్పవాల్చక స్తంభించి, చనుపాలు ద్రావనిచ్చలేక, మైకము గ్రమ్మి ఆయాగ్రహములకు జెప్పినలక్షణములు పూర్తిగ కల్గియున్నయెడ నట్టిగ్రహపీడితుని ఆగ్రహము తప్పక చంపును.

(ఇచ్చట వాగ్భటమున జెప్పబడిన పండ్రెండుబాలగ్రహములలో కొన్నిమాత్రము చెప్పబడినవి. తక్కినవానిలక్షణముల వాగ్భటమున జూచునది.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
బాలరోగనిదానం సమాప్తమ్.

---

౬౯. విషరోగనిదానమ్.

ఇవ్విధంబున జ్వరాదిరోగముల నన్నిటికిని నిదానమును సవిస్తరముగ జెప్పి చికిత్సానిమిత్తము విషముచే గల్గులక్షణముల దెల్పునట్టి విషనిదానమును జెప్పుట:—

విషభేదములు.

స్థావరం జఙ్గమం చైవ ద్వివిధం విషముచ్యతే, 1
మూలాద్యాత్మకమాద్యం స్యాత్పరం సర్పాదిసంభవమ్.

విషము సామాన్యముగ స్థావరమనియు, జంగమమనియు రెండు తెరంగులు. అందు దుంపలు వేళ్లు మున్నగువానికి సంబంధించినవిషము స్థావరము. సర్పములు కుక్క నక్క మున్నగుజంతువులకు సంబంధించినవిషము జంగమము. (ఒకచోటనుండి మరియొకచోటికి తనంతటబోవు శక్తిలేక యున్నచోటనయుండునది స్థావరము. అయ్యది, మూలకందాదులు. వానికి సంబంధించినవిషము స్థావరము. నలుగడల స్వయముగ సంచరించు శక్తి కలజంతువులు జంగమములు. అయ్యవి పాము తేలు మున్నగునవి. వానికి సంబంధించిన విషము జంగమము.)

పైజెప్పినవిషముల రెండిటియందును కలయవాంతరభేదములను అవి యాశ్రయించియుండు అధిష్ఠానభేదములచే నిర్ణయించి సుశ్రుతాచార్యు లిట్లుచెప్పెను:— "స్థావరం జంగమం చైవ ద్వివిధం విషముచ్యతే, దశాధిష్ఠానమాద్యం తు ద్వితీయం షోడశాశ్రయమ్. మూలం పత్రం ఫలం పుష్పం త్వక్క్షీరం సార ఏవచ, నిర్యాసో ధాతవ శ్చైవ కన్దశ్చ దశమస్స్మృతః" (సుశ్రుత. కల్ప. అ. ౨ శ్లో. ౧) "తత్ర దృష్టి నిశ్శ్వాస దంష్ట్రా నఖ మూత్ర పురీష శుక్ర లాలాఽఽర్తవముఖసందంశవిశర్ధిత(వృద్ధిత)గుదాస్థిపిత్త శూకశవానీతి" (సుశ్రుత. కల్ప. అ. 3. సూ. ౨) స్థావరము జంగమము నని విషములు రెండువిధములు. అందు స్థావరవిషము పదివిధములైన ద్రవ్యముల నాశ్రయించియు, జంగమవిషము పదునారింటి నాశ్రయించియు నుండును. ఎట్లన—వృక్షాదులకు సంబంధించినమూలము (వేళ్లు), ఆకులు, పండ్లు, పువ్వులు, పట్ట, పాలు, సారము, (చేవ), నిర్యాసము (బంక), ధాతువులు. (పాషాణము లోనగు మున్నగునవి), దుంపలు అను నీపదియు, స్థావరవిషమునకు ఆశ్రయములై యుండును. (ఆయాద్రవ్యము నాశ్రయించినవిషము ఆయానామములచే (మూలవిషము పత్రవిషము మున్నగు పేరులచే) వ్యవహరింపబడి పదిభేద

ములు కల్గియుండుననుట). జంగమవిషము జంతువులకుసంబంధించినదృష్టి(చూపు), నిశ్వాసము, కోరలు, గోళ్లు,మూత్రము, మలము, శుక్రము, నోటవెడలుజొల్లు, ఆల (తోక), ఆర్తవము (ఋతుసంబంధమైనరక్తము), ముఖసందంశము (నోటిపండ్లనుచేర్చి కొరకబడిన కాటు,అపానప్రదేశముతోచేరినగుదము,అస్థి(ఎముకలు),పిత్తము(పిత్తకోశమునుండువెడురు) ముల్లు, శవము అను నీపదునారింటి నాశ్రయించియుండును. కావున పదునారువిధముల నుండును. ఇవికూడ దృష్టివిషము, నిశ్వాసవిషము మున్నగునామభేదములచే వ్యవహరింపబడును. వీనికన్నిటికిని లక్షణములు సుశ్రుతమునందలి కల్పస్థానమున విపులముగ గానంబడియెడు. అవియెల్లవిస్తరభీతిచే నిట వివరింపబడవయ్యె.

జంగమవిషసామాన్యలక్షణములు.

నిద్రాం తన్ద్రాం క్లమం దాహం అపాకం లోమహర్షణమ్.
శోథం చైవాతిసారం చ జఙ్గమం కురుతే విషమ్. 2

పైజెప్పిన జంగమవిషముచేత నిద్రయు మైకంబును కల్గును. బడలికయు తాపంబును పుట్టును. తిన్నయన్నము జీర్ణముకాదు. శరీరమున వెండ్రుకలు నిట్టబొడిచియుండును. వాపును, అతిసారంబును కల్గును. (ఈయుపద్రవములన్నియు జంగమవిషమున గల్గునని భావము.)

స్థావరవిషలక్షణము.

స్థావరం చ జ్వరం హిక్కాం దన్తహర్షం గలగ్రహమ్,
ఫేనచ్ఛర్ద్యరుచిశ్వాసం మూర్ఛాం చ కురుతే విషమ్. (భృశం) 3

స్థావరవిషము జ్వరమును, ఎక్కిళ్లను కల్గించును, పండ్లు పులుపై శీతోష్ణాదిస్పర్శము నోరుపజాలకుండును, కుత్తుకపట్టియుండును, నురుగు వాంతియగును, అరోచకంబును, శ్వాసంబును, మూర్ఛయుకల్గును.

విషముపెట్టినవానిలక్షణముల నెఱుంగువిధము.

ఇంగితజ్ఞో మనుష్యాణాం వాక్చేష్టాముఖవైకృతైః,
జానీయాద్విషదాతారం ఏభిర్లిఙ్గైశ్చ బుద్ధిమాన్. 4
న దదాత్యుత్తరం పృష్టో వివక్షుర్మోహమేతి చ,
అపార్థం బహుసఙ్కీర్ణం భాషతే చాపి మూఢవత్. 5
హసత్యకస్మాత్స్ఫోటయేదఙ్గులీర్విలిఖేన్మహీం,

వేపథుశ్చాస్య భవతి త్రస్తశ్చాన్యోన్యమీక్షతే. 6
వివర్ణవక్త్రో ధ్యామశ్చ నఖైః కిఞ్చిచ్ఛినత్త్యపి,
ఆలభేతాసనం దీనః కరేణ చ శిరోరుహమ్. 7
వర్తతే విపరీతశ్చ విషదాతా విచేతనః,

లోకమున మనుజులమనస్సుల నుండుభావముల జక్కగ దెలిసికొన సమర్థుడగు వైద్యుడు, ఇతరులకు విషమును బెట్టినవానిని చక్కగ గమనించి వానిమాటలచేతను చేష్టలచేతను, ముఖవికారమునుబట్టియు వీడు విషముపెట్టినవాడని యూహింపవలెను. వానిలక్షణము లెవ్వియన—విషమును పెట్టినమనుజుని పలుమారు అడిగినను బదులు చెప్పడు. ఒకవేళ నిర్బంధముచేత బదులుచెప్పదలచినను మూఢుడై యేమియుదోచక యూరకుండును. ఒకసమయమున సంబంధములేనిమాటలకలిపి మూఢునివలె వదరును. కారణములేకయేనవ్వును. వ్రేళ్లు మెటికవిరుచును. పుడమివ్రైగీచును. వానికి వణకుపుట్టును. భయపడి చుట్టునున్నవారిముఖముల పలుమారుజూచును. ముఖమున వర్ణము మారియుండును. ఏపనియు దోచక గోళ్లచేత తృణాదుల ద్రుంచుచుండును. మిక్కిలి దీనుడై యాసనముపై గూర్చుండును. చేత వెండ్రుకలను తలను దడవికొనును. అన్నివిషయముల యందును విరుద్ధముగనుండును. ఇట్టిలక్షణములను చక్కగ గమనించి విషముపెట్టినవాని నిర్ణయింపవలెనని భావము.

స్థావరవిషబాధితునిలక్షణములు.

ఉద్వేష్టనం మూలవిషైః ప్రలాపో మోహ ఏవ చ. 8
జృంభణం వేపనం శ్వాసః జ్ఞేయం పత్రవిషేణ తు,
శు (ము) ష్కశోథః ఫలవిషైః దాహోఽన్నద్వేష ఏవ చ. 9
భవేత్పుష్పవిషైశ్ఛర్దిరాధ్మానం శ్వాస ఏవ చ,
త్వక్సారనిర్యాసవిషైః ఉపయుక్తైర్భవన్తి హి. 10
ఆస్యదౌర్గన్ధ్యపారుష్యశిరోరుక్కఫసంస్రవాః,
ఫేనాగమః క్షీరవిషైః విడ్భేదో గురుగాత్రతా. 11
హృత్పీడనం ధాతువిషైః మూర్ఛాదాహశ్చ తాలుని,
ప్రాయేణ కాలఘాతీని విషాణ్యేతాని నిర్దిశేత్. 12

మూలవిషములచేత మనుజునకు కాలుసేతులు కొంకరలు పోయి లాగుచుండును. సంబంధములేక యిచ్చవచ్చినటులు వదరును. మూర్ఛగ్రమ్మును. పత్ర (ఆకులయందలి)

విషముచేత ఒడలి విరుపులతో నావలింతలువచ్చును. శరీరము వణకును. శ్వాస మధికమగును. ఫల (పండ్లు కాయలయందలి) విషముచేత శుష్కమైనవాపు (వృషణముల యందు వాపు) కల్గును. తాపంబును అన్నద్వేషంబును కల్గును. పుష్ప (పుష్పములయందలి) విషముచేత వాంతికల్గును. కడు పుబ్బరించును. శ్వాసమధికమగును. త్వక్ (పట్టయొక్క) సార (చేవయొక్క) నిర్యాస (బంకయొక్క) విషములచేత నోట దుర్గంధము కల్గును. శరీరము కరకరలాడుచుండును. తలనొప్పికల్గును. నోట కఫము వెడలును. క్షీర (చెట్టుపాల) విషముచేత నోట నురుగు వెడలును. మలము ఉండలై ద్రవముగ వెడలును. శరీరము బరువైయుండును. తాళకము పాషాణము మున్నగుధాతువులవిషముచేత రొమ్మునొప్పియు, మూర్ఛయు, తాలువులయందు మంటయు బుట్టును. పైజెప్పినపదివిధములైన స్థావర విషములు ఆయావిషములబలమునుబట్టి కాలక్రమముగ వేగమునో జాపి ప్రాణముల హింసించును.

విషదిగ్ధశస్త్రాహతలక్షణము.

సద్యః క్షతం పచ్యతే యస్య జన్తోః స్రవేద్రక్తం పచ్యతే చాప్యభీక్ష్ణం,
కృష్ణీభూతం క్లిన్నమత్యర్థపూతి క్షతాన్మాంసం శీర్యతే చాపి యస్య 13
తృష్ణామూర్ఛాజ్వరదాహాశ్చయస్యదిగ్ధాహతంతం పురుషంవ్యవస్యేత్,
లిఙ్గాన్యేతాన్యేవ కుర్యాదమిత్రైర్వ్రణేవిషంయస్యదత్తంప్రమాదాత్.

తనకు కానివారు (శత్రువులు) కత్తి మొదలగునాయుధములకు విషమునుబూసి ప్రహరించి గాయము తగిలినయెడ దెబ్బతగిలినతోడనే గాయము పక్వమై రక్తము గారును. అధికముగ పుండగును, నల్లనై మిక్కిలి దుర్గంధముతోగూడి కుళ్లి గాయము నుండి మాంస మూడిపడును. మరియు దప్పియు, మూర్ఛయు, జ్వరంబును, తాపంబును విశేషముగ గల్గును. మరియు శత్రువులు ఏమార్చి వ్రణమునందు విషము నుంచినను పైజెప్పబడినలక్షణములు గానవచ్చును.

విషముద్రావినవానిలక్షణములు.

సపీతం గృహధూమాచ్ఛం పురీషం యోఽతిసార్యతే,
ఫేనముద్వమతే చాపి విషపీతం తమాదిశేత్. 15

విషమును ద్రావినవానికి పురీషము పచ్చనిరంగుకలిసిన కరిధూమమునుబోలి రంగుతో విరేచనములగును. నోట నురుగును వాంతిజేయును.

సర్పభేదములు.

వాతపిత్తకఫాత్మానః భోగిమణ్డలరాజిలాః,
యథాక్రమం సమాఖ్యాతాః ద్వ్యంతరాః ద్వన్ద్వరూపిణః. 16

సర్పములలో భోగి, మండలము, రాజిలము అను మూడుజాతులు ప్రధానములుగ నుండును. అందు భోగి యనునది ఫణము (పడిగ) కల్గినది. ఇయ్యది వాతప్రకృతి కల్గియుండును. వాతముచేగల్గు నుపద్రవముల గల్గించును. పొడలు కల్గియుండునది మండలి యనబడును. ఇది పిత్తప్రకృతికల్గి పిత్తప్రకోపమునగల్గు నుపద్రవముల గల్గించును. తెల్లనిచారలు కల్గినది రాజిలము. ఇయ్యది కఫప్రకృతికల్గి కఫమునగల్గు నుపద్రవముల గల్గించును. పైజెప్పినవాతాదిప్రకృతులు గలమూడుసర్పజాతులలో రెండేసిసర్పజాతుల సంపర్కమున బుట్టినసర్పజాతులు ద్విదోషప్రకృతి కల్గియుండును. (భోగిమండలియను సర్పముల రెండింటి సంపర్కముచే కల్గినసర్పజాతి వాతపిత్తప్రకృతి కల్గియుండుననియు, భోగి రాజిలసర్పముల సంబంధమున గల్గినసర్పజాతి వాతకఫప్రకృతికల్గియుండుననియు, మండలరాజిల సర్పముల సంపర్కమున గల్గినసర్పజాతి పిత్తకఫప్రకృతి కల్గియుండు ననియు భావము.)

సర్పదష్టలక్షణము.

దంశో భోగికృతః కృష్ణః సర్వవాతవికారకృత్,
పీతో మణ్డలిజశ్శోథమృదుః పిత్తవికారవాన్. 17
రాజిలోత్థో భవేద్దంశః స్థిరశోథశ్చ పిచ్ఛిలః,
పాణ్డుస్నిగ్ధోఽతిసాన్ద్రాసృక్సర్వశ్లేష్మాధికారకృత్. 18

భోగి యనుసర్పము కరిచినయెడ కాటు నల్లగనుండును. ఇది కరిచిన విషముచేత వాతమునగల్గు రోగములు అన్నియు కల్గును. మండలి యనుసర్పము కరిచినచో కాటు పచ్చనైయుండును. దీనివిషముచేత మెత్తనివాపుకల్గి పిత్తమున గల్గునుపద్రవములన్నియు గల్గును. రాజిలం బనుసర్పము కరిచినకాటు పాండువర్ణంబును స్నిగ్ధంబును మిక్కిలి చిక్కనైన రక్తము కల్గినదియునై యుండును. ఈవిషమునందు కఫమునగల్గు రోగము లన్నియు కల్గును.

మఱియు పైజెప్పిన ద్వంద్వజాతిసర్పములు కరిచిన నప్పుడు సంసర్గలక్షణమును గానవచ్చును.

అసాధ్యసర్పవిషనిర్ణయము.

అశ్వత్థదేవాయతనశ్మశానవల్మీకసన్ధ్యాసు చతుష్పథేషు,
యామ్యేచ దష్టాః పరివర్జనీయాః ఋక్షేసిరామర్మసుయేచదష్టాః 19
దర్వీకరాణాం విషమాశుఘాతి సర్వాణి చోష్ణే ద్విగుణీ భవన్తి,

రావిచెట్టు క్రిందను, దేవాలయములయందును, శ్మశానములయందును, పుట్టదగ్గిరను, సంధ్యాకాలమునందును, నాల్గుత్రోవలు కలియుస్థలమునందును, పాముకరచినను; యమదేవతాకమైన భరణీనక్షత్రమునాడును, సిరలయందును, మర్మస్థలములయందు పాముకరిచినను విషము అసాధ్యమగును; కావున చికిత్సజేయంజనదు. పైజెప్పిన స్థలకాలవిశేషములచేత సర్పములకు విషము రెట్టింపయగును కావున నతిశీఘ్రముగ చంపును. మరియు నుష్ణకాలమునందును, ఉష్ణప్రధానములగు వస్తువులసేవించినను, సర్పములకు విషము రెట్టించును.

మఱియు కొన్నియసాధ్యలక్షణములు తంత్రాంతరమున నిట్లు కానంబడియెడు:— "ఆర్ద్రాశ్లేషా మఖా మూలా కృత్తికాభరణీషు చ, పఞ్చమ్యాం సన్ధ్యయోర్దర్శే మర్మస్వాశుహరేషు చ, దష్టాః కష్టేన జీవంతి యది దూతాద్యసమ్భవః" ఆర్ద్ర, ఆశ్లేష, మఖ, మూల, కృత్తిక, భరణి, అను నీనక్షత్రములయందును; పంచమినాడును, రెండుసంధ్యలయందును, అమావాస్యనాడును సర్పము కరిచినయెడ యమదూతలులేనియెడ మిక్కిలి కష్టముచే బ్రతుకుదురు. (ఆయుశ్శేష మున్నయెడ బ్రతుకుదురనుట). మఱియు సద్యః ప్రాణహరమర్మములయందు కరిచిన నయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యమై శీఘ్రముగ జంపును. సద్యఃప్రాణహరమర్మములు సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పబడినవి.—"శృఙ్గాటకాన్యధిపతి శ్శఙ్ఖౌ కణ్ఠ సిరా గుదమ్, హృదయం వస్తి నాభి చ ఘ్నన్తి సద్యోహతాని తు" (సుశ్రుత. శా. అ. ౬.) శృంగాటకము (కనుబొమలమధ్యదేశము), అధిపతి, కణతలు, కంఠమునందలిసిరలు, గుదను, హృదయము, వస్తి, నాభి అనునివి సద్యఃప్రాణహరమర్మములు.

కొన్ని యసాధ్యవిషలక్షణములు.

అజీర్ణపిత్తాతపపీడితేషు బాలేషు వృద్ధేషు బుభుక్షితేషు. 20
క్షీణక్షతే మేహిని కుష్ఠయుక్తే రూక్షేఽబలే గర్భవతీషు చాపి,

భుజింపబడినయన్నము జీర్ణముకాకుండునపుడును, పిత్తప్రకోపముచేతను ఎండచేతను పీడింపబడినపుడును, పాముకరచిన విషము మిక్కిలిక్రూరమగును. మఱియు బాలుర

వృద్ధులు, ఆకలిగొన్నవారు, రసాదిధాతువులు క్షీణించినవారును, గాయము తగిలినవారు, ప్రమేహవ్యాధిచేపీడితులు, కుష్ఠవ్యాధికలవారు, శరీరమున జిడ్డులేక రూక్షమైనవారు, బలహీనులు, గర్భవతులైనస్త్రీలు వీరిని సర్పము కరచిన మిక్కిలి క్రూరమై ప్రాణముల హింసించును.

శస్త్రక్షతే యస్య న రక్తమేతి రాజ్యో లతాభిశ్చ న సమ్భవన్తి. 21
శీతాభిరద్భిశ్చ న రోమహర్షః విషాభిభూతం పరివర్జయేత్తం,

పాముకరిచినప్పుడు కత్తిచే కాటువేసినయెడ రక్తము కాటునందు స్రవించకున్నను, తీగెలు మున్నగువానిచే బిగియగట్టినను రేఖలు ఏర్పడకున్నను, చల్లనినీళ్లపైజల్లిన రోమాంచము గలుగకున్నను సర్పవిషము మిక్కిలి తీవ్రమై చంపును.

జిహ్మం ముఖం యస్య చ కేశశాతః నాసావసాదశ్చ సకణ్ఠభఙ్గః. 22
కృష్ణస్సరక్తశ్శ్వయథుశ్చ దంశే హన్వోస్థ్సిరత్వం చ వివర్జనీయః,

సర్పము కరచి విష మెక్కినపుడు నోరు వంకరగనున్నను, వెండ్రుకలూడినను, మెడ వంకరగనుండి ముక్కు కృశించినను, కాటునందు రక్తము నల్లనై వాపుగల్గినను, అంకిళ్లు గట్టిగ పట్టుకొని బిగిసియున్నను విషము అసాధ్యమై చంపజూచును.

వర్తిర్ఘనా యస్య నిరేతి వక్త్రాత్ రక్తం స్రవేదూర్ధ్వమధశ్చయస్య 23
దంష్ట్రానిపాతాశ్చతురశ్చ యస్య తం చాపి వైద్యః పరివర్జయేచ్చ,

పాము విషమెక్కినపుడు చిన్నదైన తంతివలె నుండు చొంగ నోట వెడలినను, నోరు ముక్కులు మొదలగు శరీరోర్ధ్వభాగమునంగల రంధ్రములనుండియు, గుదము మూత్రద్వారము మున్నగు నధోరంధ్రములనుండియు రక్తము గారుచున్నను, కాటున నాలుగుకోరలకాట్లు ఏర్పడినను విషము మిక్కిలి యసాధ్యమగును. కావున చికిత్స జేయజనదు.

ఉన్మత్తమత్యర్థముపద్రుతం వా హీనస్వరం వాప్యథవా వివర్ణమ్. 24
సారిష్టమత్యర్థమవేగినం చ జ్ఞాత్వా నరం కర్మ న తత్ర కుర్యాత్,

సర్పవిషము వ్యాపించినపుడు ఉన్మాదముబట్టి యుపద్రవము లధికముగ బాధించుచున్నను, కంఠస్వరము హీనమైనను, ముఖమున వర్ణముమారి నల్లబడియున్నను, నాసాభంగము మున్నగు నరిష్ట (మరణసూచక) లక్షణములు గాన్పించినను, మలమూత్రాదివేగములు అణగియున్నను విషము అసాధ్యమగును కావున విడువందగు.

(ఇత్తెరంగున సర్పవిషలక్షణములు సూచనామాత్రముగ నిచట జెప్పబడినవి. అగదతంత్రప్రధానమైన గ్రంథమునందును, సుశ్రుతమునందును విపులముగ జెప్పబడి యున్నది. వాని నిట విస్తరశంకచే వ్రాయ విరమించినాడ.)

దూషీవిషరూపము.

జీర్ణం విషఘ్నౌషధిభిర్హతం వా దావాగ్నివాతాతపశోషితం వా. 25
స్వభావతో వా గుణవిప్రహీనం విషంహి దూషీవిషతాముపైతి,

విషహరంబులైన యౌషధాదులచేనైనను, కార్చిచ్చుగాలి ఎండ మున్నగువానిచే నెండినదైనను, విషము తనస్వాభావికమైన తీవ్రత నుడిగి జీర్ణమై తనకు స్వతస్సిద్ధములగు వ్యవాయి వికాసి మున్నగుగుణము తగ్గియున్నను; లేక స్వభావముచేత వ్యవాయి మున్నగు గుణములలో కొన్ని లేకున్నను, అట్టివిషము దూషీవిషమని చెప్పబడును. (ఇది శరీరము నంద యణగియుండి నానాట రసరక్తాదిధాతువులను కాలక్రమముగ చెరచును కావున దూషీవిషమని చెప్పనగును.)

దూషీవిషమున గల్గులక్షణములు.

వీర్యాల్పభావాన్న నిపాతయేత్తత్కఫాన్వితం వర్షగణానుబన్ధి. 26
తేనార్దితో భిన్నపురీషవర్ణో వైగన్ధ్యవైరస్యయుతః పిపాసీ, [యాద్వా.
మూర్ఛాం భ్రమం గద్గదవాగ్వమిం చ విచేష్టమానోఽరతిమాప్ను

అట్టి దూషీవిషము మిక్కిలి స్వల్పమైనవీర్యము కల్గియుంటంజేసి మనుజుని తటాలున జంపక కఫముతోగూడి యనేకవత్సరములపర్యంతము శరీరమునంద యణగియుండును. అట్టి దూషీవిషముచే బాధితుడగు మనుజునకు పురీషము ఉండలై రొండి వెడలును. శరీరవర్ణము మారియుండును. శరీరమున నొకవిధమైన దుర్గంధము కల్గియుండును. నోట రుచి తెలియకుండును. దప్పి యధికమగును. మూర్ఛభ్రమను. చక్రముపై నున్నవానివలె నొడలు తిరుగునట్లుండును. కంఠస్వరము డగ్గుత్తికతో వెడలును. వాంతియగును. శరీరము వేదన సహింపక పొరలాడును. దేనియందును ఇష్టము లేకుండును.

ఆమపక్వాశయస్థదూషీవిషలక్షణము.

ఆమాశయస్థే కఫవాతరోగీ పక్వాశయస్థేఽనిలపిత్తరోగీ,
భవేత్సముద్ధ్వస్తశిరోరుహాఙ్గో విలూనపక్షస్తు యథా విహఙ్గః. 28

అట్టి దూషీవిషము ఆమాశయమున జేరినపుడు కఫవాతరోగములచే పీడింపబడును. పక్వాశయమున జేరెనేని వాతపిత్తరోగములచే బాధింపబడును. తలయందును

శరీరమునందును వెండ్రుకలన్నియు నూడి శరీరము కృశించి రెక్కలన్నియు నూడబెరకబడిన పక్షియుంబోలె వికృతరూపము కల్గియుండును.

(మఱియు తంత్రాంతరమున "సీదన్తికేశా లోమాని తస్మిన్ పక్వాశయాశ్రితే" అనియున్నది. కావున ప్రకృతమూలమున శిరోరుహశబ్దము వెండ్రుకలసామాన్యమునకు వాచ్యము కావున తలవెండ్రుకలును శరీరమునందలి రోమంబులును ఊడునని యర్థము చెప్పుట సమంజసము.)

రసాదిధాతుగతదూషీవిషలక్షణము.

స్థితం రసాదిష్వథవా యథోక్తాన్ కరోతి ధాతుప్రభవాన్ వికారాన్,
కోపంచ శీతానిలదుర్దినేషు యాత్యాశుపూర్వం; శృణు తస్య రూపమ్. 29
నిద్రాగురుత్వంచ విజృమ్భణం చ విశ్లేషహర్షావథవాఙ్గమర్దం,
తతః కరోత్యన్నమదావిపాకా అరోచకం మణ్డలకోఠజన్మ. 30
మాంసక్షయంపాదకరప్రశోథంమూర్ఛాంతథాచ్ఛర్దిమథాతిసారం,
దూషీవిషంశ్వాసతృషాజ్వరాంశ్చ కుర్యాత్ప్రవృద్ధింజఠరస్యచాపి.
ఉన్మాదమన్యజ్జనయేత్తథాన్యదానాహమన్యత్ క్షపయేచ్చశుక్రం,
గాద్గద్యమన్యజ్జనయేచ్చకుష్ఠంతాంస్తాన్వికారాంశ్చబహుప్రకారాన్.

దూషీవిషము రసరక్తాదిధాతువుల జేరినపుడు ఏధాతువున జేరునో ఆధాతువునకు సంబంధించినవ్యాధులు సంభవించును. శరీరమున దణగియున్న దూషీవిషము మంచు కాలమునందును, గాలి విశేషముగ వీచునప్పుడును, మబ్బు గ్రమ్మియుండు వర్షాకాలమునందును తటాలున బ్రకోపమునొందును. అయ్యది ప్రకోపించుటకు మునుమున్ను నిద్ర విశేషముగవచ్చును. శరీరము బరువైయుండును. ఒడలివిరుపులును ఆవలింతలును విశేషముగ వచ్చును. కీళ్లు సడలినట్లుండును. శరీరము గగురుపాటు గల్గియుండును. అవయవములన్నియు నొచ్చును. పిమ్మట నానాట అన్నమును భుజించినపుడు తిక్కయెత్తినట్లుండి జీర్ణము కాకుండును. నోటి కరుచికల్గును. శరీరముపైని పొడలును దద్దులును పుట్టును. శరీరమునందలిమాంసము నశించును. కాళ్లయందును చేతులయందును వాపుకల్గును. మూర్ఛభ్రమను. వాంతియు విరేచనంబును కల్గును. శ్వాసం బధికమగును. దప్పికల్గును. జ్వరమువచ్చును. కడుపు నానాట పెద్దదియగును. మఱియు నొకదూషీవిష మున్మాదమును గల్గించును. మరియొకటి కడుపుబ్బరమును బుట్టించును. వేరొకటి శుక్రమును నశింపజేయును. ఇంకొకటి గద్గదస్వరమును (డగ్గుత్తిక)ను గల్గించును. వేరొండు కుష్ఠమును

బుట్టించును. ఇత్తెరంగున దూషీవిషము నానావిధములగు రోగముల దేశకాలానుగుణముగ శీతోష్ణబాధ్థితుల కనుగుణముగ గల్గించును. విసర్పము మున్నగువ్యాధులుగూడ నీదూషీవిషమున గల్గును.

దూషీవిషమునకన్వర్థత.

దూషితం దేశకాలాన్నదివాస్వప్నైరభీక్ష్ణశః,
యస్మాత్సందూషయేద్ధాతూన్ తస్మాద్దూషీవిషం స్మృతమ్. 33

దేశముయొక్కయు కాలముయొక్కయు ఆహారముయొక్కయు వైపరీత్యము చేతను, పగలు నిదురించుటచేతను శరీరమునందు లీనమై యణగియుండువిషము దుష్టమై ప్రకోపమునొంది రసాదిధాతువుల జెరచును; కావున నియ్యది దూషీవిషమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

దూషీవిషసాధ్యాసాధ్యత్వములు.

సాధ్యమాత్మవతస్సద్యో యాప్యం సంవత్సరోత్థితం,
దూషీవిషమసాధ్యం స్యాత్ క్షీణస్యాఽహితసేవినః. 34

ఇంద్రియముల నిగ్రహించి పథ్యము నాచరించువానికి తాత్కాలికమగుదూషీవిషము సాధింపదగియుండును. ఒకసంవత్సరకాలము ననుసరించుచుండు దూషీవిషము యాప్యము. శరీరమున ధాతువులు క్షీణించినవానికిని, అపథ్యముల సేవించువానికిని కల్గినది యసాధ్యము.

పెట్టుమందునగల్గునుపద్రవము.

సౌభాగ్యార్థం స్త్రియస్స్వేదం రజో నానాఙ్గజాన్మలాన్,
శత్రుప్రయుక్తాంశ్చ గరాన్ ప్రయచ్ఛన్త్యన్నమిశ్రితాన్. 35
తైస్స్యాత్పాణ్డుః కృశోఽల్పాగ్నిః గరశ్చాస్యోపజాయతే,
మర్మప్రమథనాధ్మానం హస్తయోశ్శోథలక్షణమ్. 36
జఠరం గ్రహణీదోషో యక్ష్మా గుల్మః క్షయో జ్వరః,
ఏవంవిధస్య చాన్యస్య వ్యాధేర్లిఙ్గాని దర్శయేత్. 37

స్త్రీలు పురుషులను తమకు వశముజేసికొని సుఖము నధికముగ నొందదలంచి తమశరీరమునందలి చెమట బుతురక్తము మున్నగు నానావిధమలములను ఔషధవిశేషములగూర్చి యన్నాదులతో జేర్చి పురుషులకు బెట్టెదరు. మరియు శత్రువులు చెడ్డతలం

పుచే విషపదార్థములను అన్నము మున్నగు నాహారపదార్థములగూర్చి పెట్టెదరు. అయ్యది జీర్ణముగాక శరీరమునందే యుండును. (ఇదియే గరమనువిషభేదమని చెప్పబడును.) దానివలన పాండురోగంబును కృశత్వంబును, అగ్నిమాంద్యంబునుకల్గును. మర్మస్థలములయందు మథించినవిధముగ బాధకల్గును. కడుపుబ్బరముకల్గును. కాలుసేతులయందు వాపుపుట్టును. ఉదరవ్యాధియు, గ్రహణికిసంబంధించిన విరేచనాదివ్యాధులును, రాజయక్ష్మంబును, గుల్మంబును, ధాతుక్షయంబును, జ్వరంబును కల్గును. మరియు విస్ఫోటము మున్నగు నితరవ్యాధులును కల్గును. పూర్తిగ నీవ్యాధులు కల్గకున్నను వానిలక్షణములుమాత్రమైన గానంబడును.

లూతాలక్షణము; దానియుత్పత్తియు.

యస్మాల్లూనం తృణం ప్రాప్తాః మునేః ప్రస్వేదబిన్దవః,
తస్మాల్లూతాస్తు భాష్యన్తే సంఖ్యయా తాశ్చ షోడశ. 38

చిరంతనకాలమున వసిష్ఠమహర్షికి కోపావేశముకల్గిన ముఖమున చెమటబట్టెను. ఆచెమటయొక్కబిందువులు క్రిందపడియున్న నొకతృణము పయింబడెను. కోపమునగల్గిన యగ్నితోగూడిన యాస్వేదబిందువులు పురుగులైయుండెను. అయ్యవి ఛేదింపబడిన తృణముపైబడి పుట్టుటంజేసి లూత అనుశబ్దముచే పిలువంబడియె. కోపాగ్నివలన బుట్టుటంజేసి యయ్యవి యాగ్నేయమగు విషస్వరూపమును వహించెను. అవి పదునారు విధములని చెప్పబడియె. (లూత యన సాలెపురుగులు.)

(కోపప్రధానుడగు విశ్వామిత్రుడు మున్ను పెద్దకాలంబున వసిష్ఠుని హోమధేనువు నపహరింపబూనుటయు నావసిష్ఠుండు కోపారుణితలోచనుండై సూర్యుని వీక్షింప తనమొగముపై జెమ్మటబొడమి బిందువులు చెంగటనున్న తృణములపయింబడ నవియెల్ల పురువులై లూతయను పేర ప్రసిద్ధంబులయ్యె. నాటంగోలె నవి విషముతోగూడి బాధింపందొడంగె ననుపురాణగాథ నిచ్చట నెఱుంగునది.)

ఈపురాణగాథచే యనువదించి సుశ్రుతాచార్యులు లూతలప్రాగుత్పత్తి నిట్లు చెప్పెను:—"వక్ష్యామి లూతాప్రభవం పురాణం. సామాన్యతో దష్టమసాధ్యసాధ్యం చికిత్సితం చాపి యథావిశేషమ్,

విశ్వామిత్రో. నృపవరః కదాచిదృషిసత్తమమ్, వసిష్ఠం కోపయామాస గత్వాశ్రమపదం కిల. కుపితస్య మునేస్తస్య లలాటాత్ స్వేదబిన్దవః, అపతద్దర్శనాదేవ ఘధస్తాత్తీక్ష్ణవర్చసః. లూనే తృణే మహర్షీణాం ధేన్వర్థం సమ్భృతేఽపిచ, తతో జాతాస్త్విమా ఘోరాః

నానారూపా మహావిషాః. అపకారాయ వర్తన్తే నృపసాధన వాహనే, యస్మాల్లూనం తృణం ప్రాప్తాః మునేః ప్రస్వేదబిన్దవః, తస్మాల్లూతేతి భాష్యన్తే సంఖ్యయా తాశ్చషోడశ" (సు. క. అ. ౮)

ఈకీటముల పదునారుభేదములు సుశ్రుతునిచే నిట్లు పేర్కొనంబడియె.—"త్రిమణ్డలా తథా శ్వేతా కపిలా పీతకా తథా, లాలామూత్రవిషా రక్తా కఠినా చాష్టమీ తథా. సౌవర్ణికా లాజవర్ణా జాలిన్యేకపదీ తథా, కృష్ణాఽగ్నివక్త్రా కాణ్డా చ మాలాగుణ్యష్టమీ మతా" (సుశ్రుత. కల్ప. అ. ౮) త్రిమండల (మూడుమచ్చలుకల్గినది) శ్వేత (తెల్లనిది), కపిల (కోతిరంగుకల్గినది), పీతక (పచ్చనిరంగుకలది), లాలావిష (నోటి చెమ్మ విషముగగల్గినది), మూత్రవిష (మూత్రమున విషముకలది), రక్త (ఎఱ్ఱగనుండునది), కఠిన (రాయివలె కఠినమైనది), సౌవర్ణిక (గరుడునిరంగుకల్గినది), లాజవర్ణ (పేలగింజ వంటి మచ్చలుకలది), జాలిని (సన్నని మచ్చలుగలది), ఏకపది (ఒక్కటే కాలుకల్గినది), కృష్ణ (నల్లగనుండునది), అగ్నివక్త్ర (నిప్పునుబోలె మంటబుట్టించు నోరుకలది), అగ్నికాండ (నిప్పువలె తీక్ష్ణమైన తుండముకలది), మాలాగుణి (తంతువులచే మాలికవలె నల్లునది) అను నీపదునారుపేర్లచే లూత యనునది భేదముగల్గియుండును. వానిపేర్లచేతనే వానిరూపభేదము లూహింపదగియున్నదిగాన ప్రత్యేకలక్షణ మనవసరము.

మఱియు నీలూతావిషయమై కొందరు ఇరువదియెనిమిదిభేదములనియు, కొందరు వేయివిధములనియు, కొందరు లెక్కకు మీఱుననియు చెప్పిరి. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను—"కీటేభ్యో దారుణతరాః లూతాః షోడశ తాః జగుః, అష్టావింశతిరిత్యేకే తతోఽప్యన్యే తు భూయసీః, సహస్రరశ్మ్యనుచరాః వదన్త్యన్యే సహస్రశః, బహూపద్రవరూపాతు లూతైకైవ విషాత్మికా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౩౭. శ్లో. ౪౫-౪౬) ఈవాక్యమున మతాంతరముల జూపుచు, వానిలక్షణముల గమనింప శక్యములు కావుగాన అనేకోపద్రవములగల్గించుచు విషాకారమునొంది లూత యొక్కటేవిధ మని వాగ్భటులు తనసిద్ధాంతమును జూపిరి. మరియు అట్టి లూత వృశ్చికము మున్నగు కీటజాతికన్న క్రూరతరమైనవిషము కల్గియుండుననియు చెప్పిరి.

లూతాదష్టసామాన్యలక్షణము.

తాభిర్దష్టే దంశకోథః ప్రవృత్తిః క్షతజస్య చ,
జ్వరో దాహోఽతిసారశ్చ గదాశ్చ స్యుస్త్రిదోషజాః. 39
పిటికా వివిధాకారా మణ్డలాని మహాన్తి చ;
శోథా మహాన్తో మృదవో రక్తశ్యావాశ్చలాస్తథా. 40

సామాన్యం సర్వలూతానాం ఏతద్దంశస్య లక్షణం,

పైజెప్పబడిన పదునారువిధములైన లూత లనుకీటములు కుట్టినపుడును కాటునందు కుళ్లి రక్తముకారును. జ్వరమువచ్చును. మంటపుట్టును. అతిసారము (విరేచనములు) కల్గును. ఇదిగాక త్రిదోషములచే గల్గురోగములును బుట్టును. పలుతెరంగులైన బొబ్బలు పుట్టును. గొప్పపొడలుపుట్టును. మెత్తనై రక్తశ్యావవర్ణములుకల్గి చంచలములగువాపులు పుట్టును. ఇవియన్నియు పైజెప్పబడినకీటములలో నేదికరచినను కల్గుసామాన్యలక్షణములు.

మరియు వాగ్భటాచార్యుండు—"సర్వాపి సర్వజా ప్రాయో వ్యపదేశస్తు భూయసా" (అ. హృ. ఉ. అ. ౩౭. శ్లో. ౫౪.) అని చెప్పెనుగాన లూతాజాతి సామాన్యముగ మూడుదోషముల ప్రకృతి కల్గియుండుననియు, అందు ఏదోషమెక్కుడుగ నుండునో ఆదోషమునుబట్టి వాతపిత్తకఫభేదములచే వ్యవహరింపబడుననియు నెరుంగనది. కావుననే ప్రకృతగ్రంథమున సామాన్యలక్షణమును చెప్పుతరి "గదాశ్చ స్యుస్త్రిదోషజాః" అనిచెప్పెను. త్రిదోషప్రకృతియగుటంజేసి మూడుదోషములచే గల్గురోగములును లూతాసామాన్యముగ గల్గునని భావము.

దూషీవిషలూతాదష్టలక్షణము.

దంశమధ్యే తు యత్కృష్ణం శ్యావం వా జాలకాచితమ్. 41
దగ్ధాకృతిర్భృశం పాకక్లేదశోథజ్వరాఽన్వితం,
దూషీవిషాభిర్లూతాభి స్తద్దష్టమితి నిర్దిశేత్. 42

కుట్టిన కాటునడుమ నల్లగనైనను, శ్యామలవర్ణముగనైనను, మచ్చకల్గి వాచి దద్దుకట్టి పుండై చెమ్మకల్గి జ్వరమువచ్చిన నయ్యది దూషీవిషంబులగుకీటములచే కరువబడినదియని యెరుంగునది.

"స్వభావతో వా గుణవిప్రహీనం" అని పైజెప్పబడిన లక్షణమునుబట్టి స్వభావముచేత గుణహీనమై తీవ్రతతగ్గిన విషముకలది దూషీవిషంబులైన లూతలని యెరుంగునది. అయ్యవి త్రిమండలాది పదునారుభేదములలో తొల్లింటియెనిమిదియు దూషీవిషములని సుశ్రుతాచార్యుడు ఇట్లుచెప్పెను:—"కృచ్ఛ్రసాధ్యాస్తథాఽసాధ్యాః లూతాస్తుద్వివిధాః స్మృతాః, తాసామష్టౌ కృచ్ఛ్రసాధ్యాః వర్జ్యాః తావత్యవివచ, త్రిమణ్డలాతథా శ్వేతా కపిలా పీతికా తథా, ఆలమూత్రవిషా రక్తా కఠినా చాష్టమీ మతా" (సు. కల్ప. అ. ౮) ఈయెనిమిదియు కృచ్ఛ్రసాధ్యములనుట.

తీవ్రవిషలూతాదష్టలక్షణములు.

శోథశ్శ్వేతాసితా రక్తాః పీతా వా పిటికా జ్వరః,
ప్రాణాన్తకాశ్చ జాయన్తే శ్వాసహిక్కాశిరోగ్రహాః. 43

(సౌవర్ణిక మొదలుచేసి యెనిమిదిభేదములుకల లూతలు మిక్కిలి తీవ్రమైన విషము కలిగినవి) అయ్యవి కఱచినపుడు వాపుపుట్టును. కొంచెము తెల్లగనైనను ఎఱ్ఱగనైనను, పచ్చగనైన నుండు పొక్కులు పుట్టును. జ్వరము వచ్చును. శ్వాసము ఎక్కిళ్లు తలనొప్పియు మిక్కిలితీవ్రముగబుట్టి ప్రాణముల హింసించును. (అసాధ్యములనిభావము.)

ఆఖు(ఎలుక) దష్టలక్షణము.

ఆదంశాచ్ఛోణితం పాణ్డుమణ్డలాని జ్వరోఽరుచిః,
లోమహర్షశ్చ దాహశ్చాప్యాఖుదూషీవిషార్దితే. 44
మూర్ఛాఙ్గశోథవైవర్ణ్యక్లేదశబ్దాశ్రుతిజ్వరాః,
శిరోగురుత్వం లాలాసృక్ఛర్దిశ్చాఽసాధ్యమూషికైః. 45

(ఎలుకలలో కొన్ని స్వల్పవేగముగలవిషముతో గూడియుండును. మరికొన్ని మిక్కిలి తీవ్రవేగముగలవిషము కల్గియుండును. అందు మందవేగము కలవిషము కల్గినది దూషీవిషము) అట్టివిషముకల యెలుకలు కఱచినప్పుడు కాటునుండి రక్తము కారుచుండును. శరీరముపైని తెల్లనిపొడలు కలుగును. జ్వరంబును, అరోచకంబును, రోమహర్షంబును కలుగును. మంటపుట్టును. తీవ్రమైనవిషముకల యెలుకలు కఱచినపుడు మూర్ఛగ్రమ్మును. శరీరమెల్ల వాచును. వివర్ణమగును. విశేషముగ చెమటపుట్టును. చెవులకు శబ్దమువినబడక చెవుడుబట్టును. జ్వరమువచ్చును. తల బరువైయుండును. నోట జొల్లుకారును. రక్తము వాంతియగును.

మరియు వాగ్భటాచార్యుండు ఎలుకలు శుక్రమునగూడ విషముకలిగియుండునని వానిలక్షణముల నిట్లు చెప్పెను—"శుక్రం పతతి యత్రైషాం శుక్రదిగ్ధైస్స్పృశన్తి వా, యదఙ్గమఙ్గైస్తత్రాస్రే దూషితే పాణ్డుతాంగతే, గ్రన్థయః శ్వయథుః కోథో మణ్డలాని భ్రమోఽరుచిః, శీతజ్వరోఽతిరుక్సాదో వేపథుః పర్వభేదనమ్. రోమహర్షస్స్రుతిర్మూర్ఛా దీర్ఘకాలానుబన్ధనమ్, శ్లేష్మానుబద్ధబహ్వాఖు పోతకచ్ఛర్దనం సతృట్" (అ. హృ. ఉ. అ. 3౮. శ్లో. 3-౫) ఎలుకలశుక్రము అంగమున తగిలినను, అట్టి శుక్రము తగిలినయంగమును వస్తువులను స్పృశించినను అచ్చట రక్తముచెడి శరీరమెల్ల తెల్లబడును. శరీరము వాచి గ్రంథులుకలుగును. అచ్చటచ్చట పొడలుకల్గును. భ్రమంబును, అరు

చియు, చలిజ్వరంబును, మిక్కిలి తీవ్రమైననొప్పియు, ఒడలినొప్పులును, వణకును, కీళ్లనొప్పియు, గగుర్పాటును, చెమటయు, మూర్ఛయుం కలుగును. మరియు చాలకాలము ఆవిషము అనుసరించియుండును. ఎలుకపిల్లలవంటి యాకారముకల్గిన కఫము వాంతియగును. దప్పి విశేషముగ కలుగును అని భావము.

కృకలాస (ఊసరవల్లి) దష్టలక్షణము.

కార్ష్ణ్యం శ్యావత్వమథవా నానావర్ణత్వమేవ వా,
మోహోఽథ వర్చసో భేదః దష్టేస్యాత్కృకలాసకైః. 46

ఊసరవల్లి (తొండ) కఱచినయెడ శరీరమెల్ల నల్లగనైనను, శ్యామలవర్ణముగనైనను, లేక నానావిధములగు రంగులుకల్గి చిత్రవర్ణముగనైన నుండును. మూర్ఛగ్రమ్మును. మలము శుష్కించి యుండలై ద్రవముకల్గి వెడలును.

తేలుకుట్టినవిషలక్షణము.

దహత్యగ్నిరివాదౌ చ భినత్తీవోర్ధ్వమాశు చ,
వృశ్చికస్య విషం యాతి దంశే పశ్చాత్తు తిష్ఠతి. 47

తేలుకుట్టినయెడ తోడనే నిప్పున కాలినవిధముగ భగభగమండును. పిదప కుట్టినచోటనుండి పగులందీయువిధముగ నొప్పికల్గి పైకెక్కును. విషవేగము శాంతమైనపుడు మరల కుట్టినస్థలమునకు దిగి కొంతకాలము బాధించి శాంతమగును.

అసాధ్యవృశ్చికవిషలక్షణము.

దష్టోఽసాధ్యశ్చ హృద్ఘ్రాణరసనోపహతో నరః,
మాంసైః పతద్భిరత్యర్థం వేదనార్తో జహాత్యసూన్. 48

తేలుకుట్టినవానికి రొమ్మునందును ముక్కురంధ్రంబును, కంఠంబును అడచికొనినను, కుట్టినచోట మాంసము శిథిలమై యూడిపడుచు మిక్కిలి తీవ్రమైనబాధ కల్గియున్నను మనుజుడు ప్రాణములవిడచును. (తేలు వాలవిషములలో చేరినది యెఱుంగునది.)

కణతిరీగెలు కుట్టినవిషము.

విసర్పశ్శ్వయథుశ్శూలం జ్వరశ్ఛర్దిరథాపి చ,
లక్షణం కణభైర్దష్టే దంశశ్చైవావసీదతి. 49

కణతిరీగెలు కుట్టినపుడు వాపుకల్గి యచ్చోట తీవ్రమైననొప్పి కలుగును. వాంతియగును. కాటు తెలియకుండును. అట్టివాపు నిల్కడగ నొక్కచోనుండక పలుదెరంగుల వ్యాపించును.

ఉచ్చిటింగదష్టలక్షణము.

హృష్టలోమోచ్చిటిఙ్గేన స్తబ్ధలిఙ్గో భృశార్తిమాన్,
దష్టశ్శీతోదకేనేవ సిక్తాన్యఙ్గాని మన్యతే. 50

ఉచ్చిటింగమను కీటము కరచినయెడ రోమహర్షము కల్గును. లింగము స్తంభించును. మిక్కిలి నొప్పికలుగును. శరీరమునందెల్ల నీళ్లుచల్లినవిధముగ చల్లబడియుండును.

కప్పకాటువిషము.

ఏకదంష్ట్రార్దితశ్శూనః సరుజః పీతకస్సతృట్,
ఛర్దిర్నిద్రా చ సవిషైః మణ్డూకైర్దష్టలక్షణమ్. 51

(కప్పలకు సామాన్యముగ విషముండదు. అందు కొన్నిమాత్రము విషము కల్గియుండును) అట్టి విషయుక్తంబగుకప్ప కరిచినయెడ నొప్పితోగూడి వాచును. దేహమంతయు పచ్చగనుండును, దప్పి యధికమగును. వాంతియగును. నిద్రయధికమగును. (కప్పలు ఒకప్రక్కనుండుకోరలచేతనే కరచును కావున ఏకదంష్ట్ర యనబడును.)

మత్స్యజలౌకాదష్టలక్షణము.

మత్స్యాస్తు సవిషాః కుర్యుః దాహం శోథం రుజం తథా,
కణ్డూం శోథం జ్వరం మూర్ఛాం సవిషాస్తు జలౌకసః. 52

(జలమునందేయుండు మత్స్యములు మున్నగుజంతువులలోకూడ కొన్నివిషము కల్గియుండును) అందు విషముతోగూడినచేపలు కరచినయెడ మంటయు నొప్పియు కలిగి వాచును. ఇతరములగు (విషముతోగూడిన) జలజంతువులు కరచినప్పుడు విశేషముగ దురదయు వాపును జ్వరంబును మూర్ఛయు కలుగును.

బల్లి, జెఱ్ఱి వీనివిషలక్షణము.

విదాహం శ్వయథుం తోదం స్వేదం చ గృహగోధికా,
దంశే స్వేదం రుజం దాహం కుర్యాచ్ఛతపదీవిషమ్. 53

బల్లివిషము తగిలినప్పుడు తీవ్రమైనమంటయు, వాపును, పోటునుబుట్టి చెమటబట్టును. జెఱ్ఱికుట్టిన విషముచేత చెమటబట్టును. నొప్పియు మంటయు విశేషముగ కల్గును.

మశకవిషలక్షణము.

కణ్డూమాన్మశకైరీషచ్ఛోథస్స్యాన్మందవేదనః,
అసాధ్యకీటసదృశమసాధ్యం మశకక్షతమ్. 54

(దోమలలో సాధారణముగ కొన్నిస్వల్పవిషము కల్గియుండును. కొన్ని మిక్కిలి క్రూరతరములైయుండును.) అందు సామాన్యములైనదోమలు కుట్టినయెడ దద్దులేర్పడి దురదయు స్వల్పముగ నొప్పియు కల్గియుండును. క్రూరములైనదోమలు కుట్టినయెడ నసాధ్యకీటములకు జెప్పినలక్షణములు కల్గి మిక్కిలి బాధకల్గించును.

మరియు సుశ్రుతమున—"పార్వతీయైస్తు కీటైశ్చ ప్రాణహరైస్తుల్యలక్షణమ్" అని చెప్పబడినది కావున కొండప్రదేశమునందుండుదోమలు కొన్ని మిక్కిలి క్రూరమైన విషము కల్గియుండును. అట్టిదోమలు ప్రాణహరములగు కీటములలక్షణములుకల్గి తుదకు ప్రాణాంతకరంబులగునని యెరుంగునది.

మక్షికా (చీమలు) దష్టవిషము.

సద్యః ప్రస్రావిణీ శ్యావా దాహమూర్ఛాజ్వరాన్వితా,
పిటికా మక్షికాదంశే తాసాం తు స్థగికాఽసుహృత్. 55

చీమలు కరిచినతోడనే కుట్టినచోట చెమటకారును. శ్యామవర్ణంబై మంటయు జ్వరంబును మూర్ఛయు కలిగి బొబ్బలేచును. వానిలో స్థగికయనుజాతిచీమలు కుట్టినయెడ ప్రాణహరంబగును.

వ్యాఘ్రాదిదష్టలక్షణము.

చతుష్పద్భిర్ద్విపద్భిశ్చ నఖదంతవిషం చ యత్,
శూయతే (పూయతే) పచ్యతే చాపి స్రవతి జ్వరయత్యపి. 56

పులులు మొదలగు నాల్గుకాళ్లుకల జంతువులయొక్కయు, రెండుకాళ్లుగల యడవి మనుష్యులు కోతులు మున్నగుజంతువులయొక్కయు గోళ్లగిచ్చుటచేతను, దంతములచే గరచుటచేతను గల్గినవిషమునందు కాటున వాచి (చీముబట్టి) పుండై చీమును నెత్తురును కారును. జ్వరము విశేషముగ గల్గును.

మఱియు కుక్క, నక్క, మొదలగునవి కరచిన విషలక్షణములు వాగ్భటాచార్యునిచే నిట్లుచెప్పబడియె—"దంశస్తేన విద్ధస్య సుప్తః కృష్ణం క్షరత్యసృక్, హృచ్ఛిరోరుక్ జ్వరస్తమ్భః తృష్ణా మూర్ఛోద్భవోఽనుచ. అనేనాన్యేఽపి బోద్ధవ్యాః వ్యాలా దంష్ట్రాప్రహారిణః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౩౮. శ్లో. ౧౦. ౧౧) కుక్కకరిచినకాటు స్పర్శము తెలియంగాలక మొద్దుబారి నల్లనిరక్తము గారుచుండును. దానివిషముచేత రొమ్మునందును, తలయందును తీవ్రమైననొప్పిపుట్టును. జ్వరమువచ్చును, శరీరము స్తంభించును. దప్పివిశేషమగును. మూర్ఛగ్రమ్మును. నక్కలు, పులులు మున్నగుకోరలు కలజంతువులు కరిచినప్పుడును పైజెప్పినలక్షణములేకలుగును. గాని వాని నెరుంగునది.

మరియు పైజెప్పినజంతువులవిషమునం దసాధ్యలక్షణంబును వాగ్భటాచార్యునిచే నిట్లు చెప్పఁబడియె.—"దష్టో యేన తు తచ్చేష్టారుతం కుర్వన్వినశ్యతి, పశ్యం స్తమేవ చాకస్మాత్ ఆదర్శసలిలాదిషు" (అ. హృ. ఉ. అ. ౩౮. శ్లో. ౧౮) పైజెప్పిన కుక్క, నక్క, పులి మున్నగుజంతువులు కరచినప్పుడు ఏజంతువుకరచునో దానివలెచేష్టలఁజేయుచు, దానివలె కూయుచున్నయెడ మనుజుఁడు బ్రతుకఁడు. మరియును జలమునందును, అద్దమునందును, స్వప్నాదులయందును ఆజంతువులు ఆకస్మికముగ కంటికగపడినను మనుజుఁడు బ్రతుకఁజాలఁడు.

పిచ్చికుక్కలక్షణములు.

శ్వసృగాలతరక్ష్వృక్షవ్యాఘ్రాదీనాం యదాఽనిలః,
శ్లేష్మప్రదుష్టో ముష్ణాతి తస్య సంజ్ఞావహాఽఽశ్రితః. 57
తదా ప్రస్రస్తలాఙ్గూలహనుస్కన్ధోఽతిలాలవాన్,
అవ్యక్తబధిరాన్ధశ్చ సోఽన్యోన్య మభిధావతి. 58
ప్రమాథోఽన్యతమ స్తేషాం ఖాదన్ విపరిధావతి,

కుక్క, నక్క, తరక్షు (సివంగి), ఎలుగుబంటి, పులి మున్నగు కోరలు కలజంతువులకు శ్లేష్మముతోఁగూడినవాతము దుష్టమై ఆయాజంతువులకు సాధారణముగ నుండవలసినజ్ఞానమున కాశ్రయములగు స్రోతస్సులఁజేరినపుడు ఆజంతువులకు సంక్షోభము కల్గును. అట్టియెడ నాజంతువులకు తోకయు దవుడలును జబ్బలును జారి యధికముగ నోట చొంగకారును. అయ్యవి చెవులు వినఁబడక కన్నులు కానరాక పిచ్చిరేగి యొకదానినొకటి కరచుచు పలువిధములుగ పరువిడుచుండును. ఈలక్షణములనుబట్టి యాజంతువులకు పిచ్చిబట్టినదని యెఱుంగునది) ఈదుష్టశునకలక్షణమునే వాగ్భటాచార్యులును "శునశ్శ్లేష్మోల్బణాదోషాః...దుఃఖాహతానరాః" (అ. హృ. ఉ. అ. ౩౮. శ్లో. ౮. ౯) అనుగ్రంథముచే జెప్పిరి.

పిచ్చికుక్కకరిచిన విషలక్షణములు.

తేనోన్మత్తేన దష్టస్య దంష్ట్రిణా సవిషేణ తు. 59
సుప్తతా జాయతే దంశే కృష్ణం చాతి స్రవత్యసృక్,
దగ్ధవిద్ధస్య లిఙ్గేన ప్రాయశశ్చోపలక్షితః. 60

పైజెప్పినరీతిగ పిచ్చిబట్టినకుక్క మొదలగుజంతువులలో నేదైన కరచినయెడ కాటున స్పర్శజ్ఞానము తెలియక మొద్దుబారి నల్లనిరక్తము అధికముగ కారును. ఇంతియ గాక విషముసుబూసిన యాయుధముచే కొట్టఁబడినవానికి గల్గులక్షణములు కల్గియుండును.

(ఇచ్చట "సద్యః క్షతం పచ్యతే......పురుషం వ్యపస్యేత్" (శ్లో. ౧౩. ౧౮) అని చెప్పినలక్షణముల నెఱుంగునది).

పిచ్చికుక్క కరచినవిషమున నరిష్టలక్షణములు.

యేన చాపి భవేద్దష్టః తస్య చేష్టాం రుతం నరః,
బహుశః ప్రతికుర్వాణః క్రియాహీనో వినశ్యతి. 61

పైజెప్పినజంతువులలో నేదైన కరచినప్పుడు ఆజంతువు చేయుచేష్టల జేయుచు దానివలెనే పలుమారు కూయుచు దానినే యనుకరించి నటించుచు నితరవ్యాపారముల నన్నిటిని మానియున్నచో వాఁడు బ్రతుకఁజాలఁడు. (ఇది యరిష్ట (మరణసూచక) లక్షణము).

దంష్ట్రిణా యేన దష్టశ్చ తద్రూపం యస్తు పశ్యతి,
అప్సు చాదర్శబిమ్బే వా తస్య తద్రిష్టమాదిశేత్. 62

మరియు పైజెప్పినజంతువులలో నేదైన కరచినపుడు ఆజంతువుయొక్కరూపమును నీళ్లయందైనను అద్దమునందైనను చూచినయెడ నదియు నరిష్టలక్షణమగును. (వానిని తప్పక చంపులక్షణమని భావము.)

శునకాదివిషమున జలత్రాసరూపారిష్టలక్షణము.

త్రస్యత్యకస్మాద్యోఽభీక్ష్ణం దృష్ట్వా స్పృష్ట్వాపి వా జలం,
జలత్రాసం తు తం విద్యాత్ రిష్టం తదపి కీర్తితమ్. 63

మరియు పైజెప్పినజంతువులు కరిచినప్పుడు నీళ్లను కంటఁజూచినను, చేతతాకినను, 'నీళ్లు' అని యెవరైన జెప్పినపుడు ఆమాటవిన్నను భయపడవలసినంతకారణము లేకయే భయపడినచో నయ్యది జలత్రాసమని చెప్పఁబడును. ఇయ్యది కుక్క మొదలగు జంతువులు కరిచినప్పుడు కల్గినచో నయ్యది యరిష్టలక్షణమగును. కాన రోగిని తప్పక చంపును. (ఇచ్చట 'స్పృష్ట్వాపి' అను అపిశబ్దమువలన అనుక్తమగు 'శ్రుత్వా' అను పదముకూడ గ్రహింపఁబడును కావున జలశబ్దమును విన్నను భయపడినప్పుడు జలత్రాసరూపమైన యరిష్టమని యెఱుంగునది.)

ఈయరిష్టలక్షణము జంతువులచే కరవఁబడిన వాని నుద్దేశించి చెప్పఁబడినది. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది:—"వ్యాధితేన శ్వాదినా దష్టస్య శ్లేష్మా కుపితః, స్రోతోవాహీ నీర్ధమనీరను ప్రవిశ్య సంజ్ఞానాశమాపాదయతి. తతో నరః స్పృష్ట్వా శ్రుత్వావ జలం త్రస్యతి. తద్రిష్టం జానీయాత్" పైజెప్పినరీతిగ రోగవిశేషమునంజేసి

పిచ్చిపట్టినకుక్క మొదలగుజంతువులు కరచినవానికి కఫము ప్రకోపమునొంది స్రోతో(సంజ్ఞా)వహంబులగు ధమనులజేరి జ్ఞానమునకు వైపరీత్యమును కల్గించును. దానంజేసి జలమును తాకినను మాటవిన్నను భీతిజెందును. అయ్యది రిష్టమగును అని యర్థము.

సామాన్యముగ జలత్రాసరూపరిష్టలక్షణము.

అదష్టో వా జలత్రాసీ న కథంచన సిధ్యతి,
ప్రసుప్తో వోత్థితో వాపి స్వస్థస్త్రస్తో న సిధ్యతి. 64

మరియుం పైజెప్పినవిధముగ పిచ్చికుక్క మున్నగునవి కరవక స్వస్థత నున్నవాడును మేల్కాంచియున్నపుడైనను, నిదురపోవునప్పుడైనను జలమునుచూచినను తాకినను విన్నను కారణములేకయే భయపడినయెడ నయ్యదియు జలత్రాసమనే రిష్టలక్షణమగును. (మరణసూచకమని భావము.)

ఈవిషయమే తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది:—“అదష్టస్యాపి జన్తోర్హి జలత్రాసో భవేద్యది, తస్యారిష్టం హి భిషజో బ్రువతేవిషచింతకాః. జలం వినా జలత్రాసో జాయతే శ్లేష్మసఞ్చయాత్” (కుక్క మున్నగునవి కరవకున్నను జలత్రాసముకల్గిన నయ్యదియు నరిష్టమనియే విషవైద్యులు చెప్పెదరు. అట్టి జలత్రాసము కఫము వృద్ధినొందినపుడు జలములేకున్నను కల్గును.)

మరియు జలత్రాసము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—“బుద్ధిస్థానం యదా శ్లేష్మా కేవలః ప్రతిపద్యతే, తదా బుద్ధౌ నిరుద్ధాయాం శ్లేష్మణాధిష్ఠితో నరః. జాగ్రత్స్వప్నేఽథవాత్మానం మజ్జన్తమివ మన్యతే, సలిలాత్త్రస్యతి తదా జలత్రాసం తు తం విదుః. శ్లేష్మఘ్నం తత్ర కర్తవ్యం శోధనం శమనాని చ, ఆహారస్య విధానేన యావత్స్వప్రకృతిం వ్రజేత్” కేవలము కఫముమాత్రము ప్రకోపమునొంది బుద్ధిస్థానమున జేరి బుద్ధిని వ్యాపించనీయక యడ్డగించినచో మానవుడు కఫముచే నావరింపబడినవాడై మేల్కాంచియుండునపుడును నిదురించునప్పుడును తాను జలమున మునిగియున్నట్టు తలంచును. (జలస్వరూపమైన కఫము బుద్ధిస్థానము నాక్రమించి యుండుటంజేసి జలసంబంధములేకున్నను సర్వకాలసర్వావస్థలయందును తాను నీటిలో మునిగియున్నట్లు బుద్ధివైపరీత్యముచే తలంచునని భావము). దానంజేసి జలప్రస్తావమునగూడ వాడు చాల భయపడును. ఇదియు జలత్రాసమని యాచార్యులు చెప్పెదరు. ఈజలత్రాసము కేవలము కఫప్రకోపమున సంభవించినది, కావున కఫహరమగు వమనరూపమైన శోధనమును శమనచికిత్సలను, కఫహరములగు నాహారాదులను వానికి స్వస్థతకల్గునందాక చేయవలెను. అని యర్థము.

ఈవిషయమున నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—జలత్రాసము మూడువిధములు. అందొకటి కుక్క మొదలగువాని విషస్వభావమున కల్గునది. ఇది యరిష్టలక్షణరూపము. ఇది “త్రస్యత్యకస్మాత్...కీర్తితమ్” అనుశ్లోకముచే జెప్పబడినది. రెండవది ఏవిధమైన రోగములు లేక స్వస్థతనుండి జంతువులచే కరవబడకుండువానికి కఫసంచయముచే నకస్మాత్తుగ గల్గుజలత్రాసము. ఇది స్వస్థునకు కారణములేకయే కల్గినదికావున నిదియును అరిష్టలక్షణమే యగును. ఇయ్యది “అదష్టోవా...నసిధ్యతి” అనుశ్లోకముచే చెప్పబడినది. మూడవది కఫము ప్రకోపించి బుద్ధిస్థానమునజేరి సంభవించినది, కావున నియ్యది దోషప్రకోపమునంజేసి జనించిన వ్యాధిరూపమైన జలత్రాసముకాని రిష్టలక్షణరూపము కానేరదు. కావుననే కఫహరములగు నౌషధాదులు విధింపబడినవి. ఈజలత్రాసము “బుద్ధిస్థానం.....యావత్స్వప్రకృతిం వ్రజేత్” అను తంత్రాంతరవచనముచే జాపబడినది.

[ఇచ్చట “శ్వసృగాల...స్వస్థస్త్రస్తో న సిధ్యతి” అనునంతవరకుంగల (మొత్తమిది శ్లోకముల) గ్రంథము ప్రాచీనముద్రితకోశములయందు గన్పట్టదు. నూతనకోశముల యందు ఆతంకదర్పణవ్యాఖ్యానసహితముగ ముద్రితమై యున్నది. ఈభాగమునకు మధుకోశవ్యాఖ్యానమును గానరాదు. ఏదియెట్లున్నను విషయసంగ్రహణము ప్రధానమని యెంచి యాంధ్రవ్యాఖ్యలోగూడ చేర్చబడినది.]

విషనిర్ముక్తలక్షణము.

ప్రశాంతదోషం ప్రకృతిస్థధాతుం
అన్నాభికామం సమమూత్రవిట్కం,
ప్రసన్నవర్ణేన్ద్రియచిత్తచేష్టం
వైద్యోఽవగచ్ఛేదవిషం మనుష్యమ్. 65

మనుజునకు శరీరమున విషము వ్యాపించకుండునపుడు వాతాదిదోషములన్నియు ప్రకోపములేక శాంతములై తమతమ నెలవులనుండును. రసాదిధాతువులు దోషముచే జెడక స్వభావస్థితినుండును. అన్నమునందు అభిలాషకల్గి మలమూత్రములు యుక్తముగా స్వభావస్థితినుండును. శరీరవర్ణంబును, చక్షురాదీంద్రియములును, చిత్తంబును, సమయమున వెడలుచుండును. శరీరవర్ణంబును, చక్షురాదీంద్రియములును, చిత్తంబును, చేష్టలును వికృతిజెందక స్వభావస్థితినుండును. (ఇట్టిలక్షణములబట్టి మనుజునిశరీరమున విషసంబంధములేదని యెరుంగవలెననుట) విషముచే బాధగలిగినపుడు చికిత్సజేయుచో పైజెప్పినలక్షణములు గానవచ్చినచో విషము పూర్తిగ హరించెనని యెరుంగవలెనని భావము.

మరియు "సమమూలజిహ్వామ్" అని కొన్నిశంత్రములయందున్నది. అట్టియెడ నాలుకకు విషము వ్యాపించియున్నపుడు రుచి చక్కఁగ మామూలుగ నుండదనియు, విషము నిశ్శేషమైనపుడు మామూలుగ రసపరిజ్ఞానము కల్గుననియు భావము.

చరకమున "ప్రాయోపహతాగ్నిత్వాత్ సవిచ్ఛమతిసార్యతే, ప్రాప్నోతి చాస్య వైరస్యం నచాన్నమభినన్దతి" అని విషసామాన్యమున గల్గులక్షణముల జెప్పెను. విషము వ్యాపించినపుడు జఠరాగ్ని మందగించియుండును. కావున అజీర్ణరసముతోఁగూడి విరేచనములగును. నోట రుచిదెలియక విరుద్ధరసము కలిగియుండును. అన్నమునం దభిలాష కల్గదు అని భావము. ఈవాక్యమునుబట్టి విషమునం దజీర్ణముచే నీలక్షణములు కల్గును గాన, విషము హరించినపుడు జఠరాగ్ని సమస్థితినుండి యింక విరేచనములుగాక నోట రుచిదెలియుచు నన్నమునం దిచ్ఛబొడమునని తెలిసెడి.

విషపరీక్షాపద్ధతి.

దర్శనస్పర్శనప్రశ్నైః పరీక్షా త్రివిధా మతా,
వయోవర్ణశరీరాణాం ఇన్ద్రియాణాం చ దర్శనాత్. 66

విషముచే పీడింపబడియున్నపుడు అట్టిరోగిని చక్కఁగ గమనించి చూడవలెను. పిదప చేతతాకి చూడవలెను. పిమ్మట, శరీరమునందు పరిస్థితులను బాధలను ప్రశ్నజేసి తెలిసికొనవలెను. మరియు రోగివయస్సును శరీరవర్ణమును ఇంద్రియములను చక్కఁగ బరిశీలించి విషనిర్ణయము జేయవలెను.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
విషరోగనిదానం సమాప్తమ్.

---

౭౦. విషయానుక్రమణిక.

జ్వరోఽతిసారో గ్రహణీ చార్శోఽజీర్ణం విషూచికా,
అలసశ్చ విలమ్బీ చ క్రిమిరుక్పాణ్డు కామలాః. 1
హలీమకం రక్తపిత్తం రాజయక్ష్మా ఉరఃక్షతమ్,
కాసో హిక్కా సహశ్వాసైః స్వరభేదస్త్వరోచకః. 2
ఛర్దిస్తృష్ణాచమూర్ఛాద్యాఃదోషాః(రోగాః)పానాత్యయాదయః,
దాహోన్మాదాపస్మారాః కథితోఽథానిలామయః. 3
వాతరక్తమురుస్తమ్భ ఆమవాతోఽథ శూలరుక్,
పక్తిజం శూలమానాహః ఉదావర్తోఽథ గుల్మరుక్. 4
హృద్రోగో మూత్రకృచ్ఛ్రం చ మూత్రాఘాతస్తథాశ్మరీ,
ప్రమేహో మధుమేహశ్చ పిటికాశ్చ ప్రమేహజాః. 5
మేదస్తథోదరం శోథో వృద్ధిశ్చ గలగణ్డకః,
గణ్డమాలాఽపచీగ్రన్థిరర్బుదశ్లీపదం తథా. 6
విద్రధిః వ్రణశోథాచ ద్వౌ వ్రణౌ భగ్ననాడికే,
భగన్దరోపదంశౌ చ శూకదోషస్తథామయః. 7
శీతపిత్తముదర్దశ్చ కోఠశ్చైవామ్లపిత్తకమ్,
విసర్పశ్చ సవిస్ఫోటః సరోమాన్త్యో మసూరికాః. 8
క్షుద్రాస్యకర్ణనాసాక్షిశిరస్స్త్రీబాలకామయాః,
విషం చేత్యయముద్దిష్టో రుగ్వినిశ్చయసఙ్గ్రహః. 9

జ్వరము, అతిసారము, గ్రహణి, అర్శస్సు, అజీర్ణము, విషూచి, అలసకము, విలంబిక, క్రిమిరోగము, పాండురోగము, కామల, హలీమకము, రక్తపిత్తము, రాజయక్ష్మము, ఉరఃక్షతము, కాసము, హిక్క, శ్వాసము, స్వరభేదము, అరోచకము, ఛర్ది, తృష్ణ, మూర్ఛ, భ్రమము, నిద్ర, తంద్ర, సన్న్యాసము, పానాత్యయము, పరమదము, పానాజీర్ణము పానవిభ్రమము, దాహము, ఉన్మాదము, అపస్మారము, వాతవ్యాధి, వాత

రక్తము, ఊరుస్తంభము, ఆమవాతము, శూలవ్యాధి, పరిణామశూల, ఆనాహము, ఉదావర్తము, గుల్మరోగము, హృద్రోగము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, మూత్రాఘాతము, అశ్మరి, ప్రమేహము, మధుమేహము, ప్రమేహపిటిక, మేదోరోగము, ఉదరము, శోథము, అండవృద్ధి, గలగండము, గండమాల, అపచి, గ్రంథి, అర్బుదము, శ్లీపదము, విద్రధి, వ్రణశోథము, శారీరవ్రణము, సద్యోవ్రణము, భగ్నము, నాడీవ్రణము, భగందరము, ఉపదంశము, శూకదోషము, కుష్ఠము, శీతపిత్తము, ఉదర్దము, కోఠము, అమ్లపిత్తము, విసర్పము, విస్ఫోటము, మసూరిక, క్షుద్రరోగము, ముఖరోగము, కర్ణరోగము, నాసారోగము, అక్షిరోగము, శిరోరోగము, స్త్రీరోగము, బాలరోగము, విషవ్యాధి అను నీరోగములన్నింటి నిదానములును సంగ్రహముగ నీగ్రంథమున జెప్పబడియెననుట.

ఉపసంహారము.

సుభాషితం యత్ర యదస్తి కించి
త్తత్సర్వమేకీకృతమత్ర యత్నాత్,
వినిశ్చయే సర్వరుజాం నరాణాం
శ్రీమాధవేనేన్దుకరాత్మజేన. 10

లోకమున మనుజసామాన్యముగ జనించురోగముల నిర్ణయించుటకై యితరగ్రంథములయం దచ్చటచ్చట జెప్పబడినరోగనిదానము లక్షణములు మున్నగువాని నన్నింటిని సంగ్రహించి యొక్కెడ గ్రహింపదగునట్లు, ఇందుకరునకు తనయుండగు మాధవకరునిచే నన్నింటి నొకటిగ జేర్చి యీమాధవనిదానము గ్రంథరూపముగ జెప్పంబడియె.

(చరకసుశ్రుతాది గ్రంథములయందు నిదానభాగమున రోగలక్షణాదులు చెప్పబడియున్నను కొన్ని గ్రంథములలో కొన్ని విశేషనిదానములు చెప్పబడినవి. కొన్ని విడువబడినవి. కావున ననేకగ్రంథముల జదివినగాని పూర్తిగ రోగలక్షణముల నరయుటకు వలనుపడదు. వానినన్నింటి నాయాగ్రంథములనుండి సంగ్రహించి యీగ్రంథమున పొందుపరుపబడినవి; కావున ననేకగ్రంథముల జదువు ప్రయాసము లేక యీగ్రంథమున నొక్కదానియందే నానావిధరోగలక్షణము లన్నింటిని గ్రహింప సౌకర్యముగనుండును; కావున నీగ్రంథము ప్రాచీనగ్రంథములలో గణార్హము కాదగినదని యెఱుంగునది.)

గ్రంథాంతమంగళము.

యత్కృతం సుకృతం కిఞ్చిత్ కృత్వైవం రుగ్వినిశ్చయమ్,
ముఞ్చన్తు జన్తవ స్తేన నిత్యమాతఙ్కసన్తతిమ్. 11

ఈ గ్రంథమున జెప్పబడినప్రకారము యుక్తియుక్తముగ రోగముల నిర్ణయించి మున్ను కొంచమైన పుణ్యము జేసియున్నచో, అట్టి పుణ్యపరిపాకమువలన మనుజులందరును నానావిధరోగములనుండి విముక్తులై సుఖించెదరుగాక!

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితం మాధవనిదానం

సర్వం సమాప్తమ్.

౭౧. నిదానపరిశిష్టమ్.

స్నాయుకనిదానమ్.

స్నాయుకసంప్రాప్తి, లక్షణంబును.

శాఖాసు కుపితో దోషః శోథం కృత్వా విసర్పవత్,
భినత్తి తత్క్షతే తత్ర సోష్మా స్నాయుం విశోష్య చ. 1
కుర్యాత్ తన్తునిభం జీవం వృత్తం శ్వేతద్యుతిం బహిః,
శనైశ్శనైః క్షతాద్యాతి ఛేదాత్ కోపముపైతి చ 2
తత్పాతాత్ శోథశాన్తిస్స్యాత్ పునః స్థానాన్తరే భవేత్,
స స్నాయుకేతి విఖ్యాతః క్రియోక్తాఽత్ర విసర్పవత్. 3
బాహ్వోర్వ్యద్విప్రమాదేన త్రుట్యతే జఙ్ఘయోరపి,
సఙ్కోచం ఖఞ్జతాం చైవ ఛిన్నతన్తుః కరోత్యసౌ. 4

కాళ్లు చేతులు మున్నగుశరీరమునందలి శాఖలయందు వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది వ్యాపించి విసర్పములోలె శరీరమునం దెల్ల తీవ్రముగవ్యాపించు స్వభావము కలవాపును కల్గించును. కొంతకాలమునకు అట్టిదోషము ఆవాపును పగుల జేయును. మరియు నాపుండుగాయమునందు నందలి ఊష్మముతోగూడిన స్నాయువును (సన్ననినరమును) శోషింపజేసి తంతువు (దారము) వంటిదియు వర్తులంబును తెల్లనిరంగుకల్గినదియు నగు జంతువును కల్గించును. అయ్యది పుండునుండి మెల మెల్లగ బైటవ్యాపించును. దానిని ఛేదించినను, కొన్నికారణములచే నది తెగినను మిక్కిలి ప్రకోపమునొందును. అయ్యది మొదలంట పడిపోయినయెడ నచ్చోట కురుపుశాంతినొందును. అంతట నిలువక మరల వేరొండుస్థలమున మనుపటివలెనేపుట్టి బాధించుచుండును. ఈవ్యాధి స్నాయుకమని (నారికురుపని) చెప్పబడును.

ఈవ్యాధికి విసర్పమునకుజేయు చికిత్సాక్రమమును జేయవలెను. మరియు నీవ్యాధి బాహువులయందైనను పిక్కలయందైనను జనించినపుడు బైట వెడలుసమయమున ప్రమాదవశమునంజేసి యాతంతువువలెనుండి నరముతోగూడినజంతువు నడుమ తెగినయెడ కాళ్లుచేతులు ముడుచుకొనును. లేక కుంటియగును. (ఇది స్నాయువునాశ్రయించి పుట్టు నదిగావున స్నాయుకమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.)

స్నాయుకరోగమున వాతికాదిభేదములు.

వాతేన శ్యావరూక్షః సరుక్; గథదహనాన్నీలపీతః, సదాహః;
యః శ్వేతః శ్లేష్మణా స్యాత్ పృథుగరిమయుతోఽథ ద్విదోషో
ద్విలిఙ్గీ (దోషయుగ్మాత్ ద్విలిఙ్గః);
రక్తేనాఽఽరక్తకాన్తిః సమధికదహనోఽఖిలైః సర్వలిఙ్గః,
(సమధికదహనః; సర్వజస్సర్వలిఙ్గః);
రోగోఽసావష్టధేత్థం మునిభిరభిహితః స్నాయుకస్తన్తుకీటః 5

(పైజెప్పిన స్నాయుకరోగము, వాత-పిత్త-కఫ-వాతపిత్త-వాతకఫ-పిత్తకఫ-రక్త-సన్నిపాతములచే వేరువేరజనించుటంజేసి యెనిమిదివిధములుగనుండును) అందు వాతమున కల్గిన స్నాయుకము శ్యామవర్ణంబును రూక్షంబునై నొప్పికల్గియుండును. పిత్తమునజనించినది నల్లగనైనను పచ్చగనైననుండి తీవ్రమైనమంట కల్గియుండును. కఫమునకల్గినది శ్వేతవర్ణంబై పెద్దదిగను లావుగను ఉండును. వాతాదిదోషముల మూటిలోరెండేసి దోషములసంసర్గముచేగల్గినది ఆయాదోషమునకు వేరువేరుగ జెప్పబడినలక్షణములలో రెండేసిదోషములలక్షణములు కల్గియుండును. రక్తముచేగల్గినది మిక్కిలి రక్తవర్ణంబై తీవ్రమైన మంటకల్గియుండును. మూడుదోషముల (సన్నిపాతముచే) గల్గినది మూడుదోషములకును వేరువేరుగ జెప్పినలక్షణములన్నియు కల్గియుండును. ఇత్తెరంగున స్నాయుకరోగము ఎనిమిదివిధములుగనుండునని మునివర్యులచే జెప్పబడినది. మరియు నీవ్యాధి తంతువు (దారము)బోలిన కీటరూపముగ నుండునని యాయుర్వేదవేత్తలచే జెప్పబడినది.

ఇతి స్నాయుకనిదానమ్.

ఫిరఙ్గరోగనిదానమ్.

ఫిరంగరోగసంప్రాప్తి.

ఫిరఙ్గసంజ్ఞకే దేశే బాహుల్యేనైవ యద్భవేత్,
తస్మాత్ఫిరఙ్గ ఇత్యుక్తః వ్యాధిర్వ్యాధివిశారదైః. 1
గన్ధరోగః ఫిరఙ్గోఽయం జాయతే దేహినాం ధ్రువమ్,
ఫిరఙ్గిణోఽఙ్గసంస్పర్శాత్ ఫిరఙ్గిణ్యాః ప్రసఙ్గతః. 2

వ్యాధిరాగన్తుజో హ్యేషః, దోషాణాం అత్ర సఙ్క్రమః,
భవేత్తల్లక్షయేత్తేషాం లక్షణైర్భిషజాం వరః. 3

ఫిరంగమను దేశమున తరుచుగ పుట్టి వ్యాపించు వ్యాధి విశేషము ఫిరంగరోగమని వ్యాధిలక్షణముల దెలిసిన వైద్యులు చెప్పెదరు. ఫరంగిదేశమున విశేషముగ పుట్టుటంజేసి యీఫిరంగమనునది యన్వర్థముగ జెప్పబడునని భావము. (దీనిని లోకమున ఫరంగిరోగమనియు వాడెదరు) మరియు నీఫిరంగరోగము మనుజులకు గంధవిశేషమున సంభవించును. ఈఫిరంగరోగముకలవారి యంగస్పర్శమువలనను, ఈవ్యాధికలస్త్రీతో సంభోగము చేయుటవలనను ఈరోగము కల్గును. లేక ఫిరంగదేశమునందువారి స్పర్శముచేతను సంబంధముచేతను సంభవించును. కావున నిది సంసర్గరూపమగు నాగంతుకారణమున జనించును. అట్టికారణమున కల్గినను వాతాదిదోషములు సంక్రమించియే యుండును. అట్టిదోషలక్షణములబట్టి యీవ్యాధియందు వాతాదిదోషసంబంధము నూహించునది.

ఫిరంగరోగభేదములు, వానిలక్షణములు.

ఫిరఙ్గస్త్రివిధో జ్ఞేయః బాహ్య ఆభ్యన్తరస్తథా,
బహిరన్తర్భవశ్చాపి తేషాం లిఙ్గాని చ బ్రువే. 4
తత్ర బాహ్యః ఫిరఙ్గస్స్యాత్ విస్ఫోటసదృశోఽల్పరుక్,
స్ఫుటితో వ్రణవద్వైద్యైః సుఖసాధ్యోఽపి స స్మృతః. 5
సన్ధిష్వాభ్యన్తరస్స స్యాత్ ఆమవాత ఇవ వ్యథామ్,
శోథం చ జనయేదేషః కష్టసాధ్యో బుధైః స్మృతః 6

పైజెప్పిన ఫిరంగరోగము బాహ్యమనియు, అభ్యంతరమనియు, ఉభయజమనియు మూడువిధములు. అందుబాహ్యమనునది స్ఫోటకములలోలె బొబ్బలై స్వల్పమైనబాధకల్గియుండును. (ఇది శరీరముపై కేవలము చర్మమునాశ్రయించి జనించునదికావున బాహ్యమనబడును. కావుననే నొప్పి కొంచెముగ నుండును.) దీనికి పగిలినయెడ వ్రణములకు చేయుచికిత్స చేయవలెను. ఇయ్యది సుఖసాధ్యముగ నుండును.

అభ్యంతరమగు ఫిరంగరోగము శరీరమునందలి సంధుల (కీళ్ల) యందు పైజెప్పిన రీతిగ స్ఫోటకములవలె జనించును. (ఇది, లోపలనుండు మాంసాదిధాతువులలోనుండి జనించునదికావున అభ్యంతరమనబడును.) ఈవ్యాధియందు కీళ్లలోనామవాతమునుబోలె వాపును నొప్పియు కల్గియుండును. కావుననే యిది కష్టసాధ్యముగ నుండును.

(పైజెప్పినరీతిగ నంతర్బహిః ప్రదేశముల రెంటియందును వ్యాపించి సంభవించి యుభయలక్షణములును కల్గినది బహిరంతర్భవమని యెరుంగునది. కావుననే దీనిలక్షణము ప్రత్యేకముగ జెప్పబడదయ్యె.)

ఫిరంగరోగోపద్రవములు.

కార్శ్యం బలక్షయో నాసాభఙ్గో వహ్నేశ్చ మన్దతా,
అస్థిశోషోఽస్థివక్రత్వం ఫిరఙ్గోపద్రవా అమీ. 7

శరీరము కృశించుట, బలము నశించుట, ముక్కువంకరగనగుట, జాఠరాగ్ని మందగించుట, శరీరమునందలి యస్థులు శుష్కించుట, అయ్యవి వక్రములగుట ఇవియన్నియు ఫిరంగరోగమునగల్గు నుపద్రవములు.

ఫిరంగరోగసాధ్యాఽసాధ్యవిభాగము.

బహిర్భవో భవేత్సాధ్యః నవీనో నిరుపద్రవః,
ఆభ్యన్తరస్తు కష్టేన సాధ్యస్స్యాదయమామయః. 8
బహిరన్తర్భవశ్చాపి క్షీణస్యోపద్రవైర్యుతః,
వ్యాప్తో వ్యాధిరసాధ్యోఽయం ఇత్యాహుర్మునయః పురా. 9

బహిర్భవమై నవీనముగజనించి యుపద్రవములులేకుండు ఫిరంగరోగము సాధ్యమగును. (ఇయ్యది కేవలము చర్మగతముకావున సాధ్యమని భావము). అభ్యంతరమైనది (లోభాగమునందు మాంసాదిధాతువుల నాశ్రయించియుండుటంజేసి) కష్టముచే సాధింపదగియుండును. బహిరంతఃప్రదేశముల రెంటినాశ్రయించి పుట్టినదియు, శరీరము క్షీణించినవానికి పుట్టినదియు, పైజెప్పిన యుపద్రవములతో గూడినదియు, అసాధ్యమగును. ఇత్తెరంగున ప్రాచీనులగు ఋషిపుంగవులు చెప్పిరి.

ఇతి ఫిరఙ్గనిదానమ్.

సోమరోగనిదానమ్.

సోమరోగసంప్రాప్తి, లక్షణము.

స్త్రీణామతిప్రసఙ్గేన శోకాచ్చాపి శ్రమాదపి,
అతిసారకయోగాద్వా గరయోగాత్తథైవచ. 1
ఆపస్సర్వశరీరస్థాః క్షుభ్యన్తి ప్రస్రవన్తి చ,
తస్యాస్తాః ప్రచ్యుతాః స్థానాత్ మూత్రమార్గం వ్రజన్తి హి. 2
ప్రసన్నా విమలాశ్శీతాః నిర్గన్ధా నీరుజశ్శితాః,
స్రవన్తి చాతిమాత్రం తాః; సా న శక్నోతి దుర్బలా. 3
వేగం ధారయితుం తాసాం న విన్దతి సుఖం క్వచిత్,

తమశక్తికిమీరి సంభోగముచేయుట, శోకము, శ్రమము, అతిసారము, గరము (పెట్టుమందు) అను నీకారణములచేత స్త్రీలకు శరీరమునందెల్ల వ్యాపించియుండు జల

రూపమంతయు సంక్షోభమునొంది తమతమస్థానములనుండి చలనమునొంది మూత్రమార్గమునుండి బైటవెడలును. మరియు నాజలము స్వస్థానమునుండి చలించి మూత్రాశయమునకేగి మూత్రమార్గమునుండి విశేషముగ స్రవించును. అట్లుస్రవించు నాజలము స్ఫటికమై నిర్మలంబును చల్లనైనదియు వివిధమైన వాసనయు లేనిదియు, తెల్లనిరంగుకల్గినదియునై వెడలును. అయ్యది యపరిమితముగ స్రవించుటవలన నాస్త్రీకి చాల బలముహీనమై దానివేగమును కొంచెమైన నిలుపజాలక యొకప్పుడైన సుఖములేక కష్టపడుచుండును. (గరలక్షణము విషనిదానమున, "సౌభాగ్యార్థం...గరశ్చాపస్యైవ జాయతే" (విష-శ్లో. 31) అనిచెప్పబడినది).

సోమరోగమునగల్గు విశేషలక్షణములు.

శిరశ్శిథిలతా తస్యాః ముఖం తాలు చ శుష్యతి. 4
మూర్ఛా జృమ్భాప్రలాపశ్చ త్వగ్రూక్షా చాతిమాత్రతః,
భక్ష్యైర్భోజ్యైశ్చ పేయైశ్చ న తృప్తిం లభతే క్వచిత్. 5

పైజెప్పినవిధముగ స్రవించుస్త్రీకి శిరస్సుశిథిలముగ నుండును. నోరును తాలువులును ఎండును. మూర్ఛగ్రమ్మును. ఒడలివిరుపులును ఆవలింతలును కల్గును. అసంబద్ధముగ మాటలాడును. శరీరముపై చర్మము స్నిగ్ధభాగమంతయు నశించి మిక్కిలి రూక్షముగ నుండును. భక్ష్యములను భోజ్యములను పేయములను విశేషముగ నుపయోగించుచున్నను ఒకప్పుడు తృప్తిలేకుండును.

సోమరోగనిరుక్తి.

సన్ధారణాచ్ఛరీరస్య తా ఆపః సోమసంజ్ఞితాః,
తతః సోమక్షయాత్ స్త్రీణాం సోమరోగ ఇతి స్మృతః. 6

శరీరమునందలి ద్రవరూపమైన జలభాగమంతయు శరీరమును ధరించుట కాధారమై యుండును. కావున నాజలభాగము సోమమని (సౌమ్యగుణవిశిష్టమని) చెప్పబడును. పైజెప్పినరీతిగ నదిక్షీణించునట్టి రోగముకావున సోమరోగమని చెప్పబడును.

ఇతి సోమరోగనిదానమ్.

శీతలానిదానమ్.

శీతలోత్పత్తి, వానిసంఖ్యాభేదము.

దేవ్యాః శీతలయాఽఽక్రాన్తా మసూర్యః శీతలా బహిః,
జ్వరయేయుః యథా భూతాఽధిష్ఠితో విషమజ్వరః. 1
తాశ్చ సప్తవిధాః ఖ్యాతాః తాసాం భేదాః ప్రచక్ష్మహే,

శీతలయను నొకక్రూరదేవతచే నావహింపబడినవారికి మసూరములు స్ఫోటకములు కల్గును. ఆస్ఫోటకములు కల్గుటకుముందు భూతావేశమునగల్గు విషమజ్వరమును బోలిన లక్షణములతోగూడి జ్వరము సంభవించును. (ఇయ్యది శీతలయను క్రూరగ్రహావేశమునగల్గుటంజేసి శీతలారోగమనియే చెప్పబడును) అట్టిశీతలావేశమునగల్గి స్ఫోటకములు తాకినచో చల్లగనుండును. ఈవ్యాధి యేడువిధములుగ భేదములుకల్గియుండును. అవియన్నియు నీక్రింద వివరింపబడును. (దీనిని అమ్మతల్లియని లోకమున వ్యవహరించెదరు).

బృహతీశీతలాలక్షణము.

జ్వరపూర్వం బృహత్ స్ఫోటైః శీతలా బృహతీ భవేత్. 2
సప్తాహాన్నిస్సరత్యేవం సప్తాహాత్పూర్ణతాం వ్రజేత్,
తతస్తృతీయే సప్తాహే శుష్యతి స్ఖలతి స్వయమ్.

తొలుత పైజెప్పినవిధముగ జ్వరము వ్యాపించి పిమ్మట పెద్దబొబ్బలతోగూడి వ్యాపించునది 'బృహతీశీతల' యని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. (దీనిని 'పెద్దమ్మవారు' అని పైపదముయొక్క అర్థమననుసరించి లోకమున జెప్పెదరు), మరియు నిది ప్రారంభమున తొలుత జ్వరముప్రారంభమై యేడుదినములవరకును (నిరంతరముగ) జ్వరమువ్యాపించును. పిదప నేడుదినములకు (స్ఫోటకములు) పరిపూర్ణములుగ నేర్పడును. పిమ్మట నేడుదినములకు స్ఫోటకములన్నియు నానాట తమంతటనె యెండి (పెచ్చులుగట్టి) నానాట తమంతనే రాలును.

ఇచ్చట నీసంగ్రహము నెరుంగునది:—శీతలాదేవి యావేశించుటచే స్ఫోటకరూపమైనవ్యాధి సంభవించును. ఈవ్యాధి జనించుటకుముందు తీవ్రమైనజ్వరము ప్రారంభించును. ఈజ్వరము భూతావేశమునగల్గు నాగంతువిషమజ్వరమునుబోలె లక్షణములు కల్గి యేడుదినములవరకును విడువకవ్యాపించి యుండును. ఈజ్వరమునే "కేచిద్భూతాభిషంగోత్థం బ్రువతే విషమజ్వరమ్" (జ్వరనిదానము. శ్లో. 41) అని చెప్పిరి. మరియు నీజ్వరమున జ్వరమునకు సామాన్యముగ జెప్పిన లక్షణములుగాక "భూతాభిషంగాదుద్వేగోహాస్య గారవ రోదనమ్" (మా. ని. శ్లో. 37) అని చెప్పిన యుద్వేగాదులును, అబ్బిబ్బుమాటలును కలవరింతలును కల్గును. ఈప్రకారము ఏడహోరాత్రములు నిరంతరముగ జ్వరమువ్యాపించి, ఎనిమిదవనాడు మొదలుజేసి స్ఫోటకములు పొడచూపనారంభించును. అట్టిస్ఫోటకము తెగుపండంలేని యాకారముకల్గి నిగనిగలాడుచు నీటిబుడగలవలె పైపడినను తాకినయెడ పైకిచల్లగను, లోపల నీటితోనిండియు నుండును. ఈస్ఫోటకములనే అమ్మవారి ముత్యములని లోకమున జెప్పెదరు. అట్టిస్ఫోటకములు ఏడుదినములకు

నిండినిబిడితములై పూర్తియగును. పిదప మరునటిదినమునుండి స్ఫోటకములు వాడుసూప నారంభించి నానాటతమంతనే యాద్ధక్యముకగ్గి యేడుదినములకు ఎండి చెక్కులై తమంతటనే పక్కుగట్టిరాలును. ఇది వాడుసూపనారంభమైన యవస్థనే యమ్మవారు దిగుచున్నదని లోకమున జెప్పెదరు. దీనిని 'బృహతిశీతల' యని ఋషివరులు చెప్పిరి. ఈయర్థము ననుసరించియే లోకమున 'పెద్దమ్మవారు' అని చెప్పెదరు.

కోద్రవయను శీతలాలక్షణము.

వాతశ్లేష్మసముద్భూతా కోద్రవా కోద్రవాకృతిః,
తాం కశ్చిత్ప్రాహ పక్వేతి సా తు పాకం న గచ్ఛతి. 4
జలశూకవదఙ్గాని సా వధ్యతి విశేషతః,
సప్తాహాద్ద్వాదశాహాద్వా శాన్తిం యాతి వినౌషధమ్. 5

వాతకఫములు ప్రకోపమునొంది ఆరుకలయంత యాకారముకల స్ఫోటకముల కల్గించును. ఇది కోద్రవయను శీతలయని చెప్పెదరు. ఇయ్యది పక్వమగునని కొందరు చెప్పెదరుగాని యియ్యది పక్వముకానేరదు. ఇది జలశూకములుబోలె (ముల్లచుండువలె) సన్ననిబొబ్బలై శరీరమునందెల్ల వ్యాపించి చేతతాకినచో చురుకుచురుక్కుమని ముల్లు గ్రుచ్చినవిధముగ బాధకల్గును. ఇయ్యది యేడుదినములకు పిమ్మటనైనను పండ్రెండుదినములకు పిదపనైనను చికిత్సజేయకున్నను తమంతనే శమించును.

పాణిసహాయను శీతలాలక్షణము.

ఊష్మణా తూష్మజా రూపా సకణ్డూః స్పర్శనప్రియా,
నామ్నా పాణిసహా ఖ్యాతా సప్తాహాచ్ఛుష్యతి స్వయమ్. 6

శరీరమునందలి (త్వగ్గతమైన) ఆవిరిచేత స్ఫోటకములుకల్గును. వీనియందు విశేషముగ దురదకల్గి చేతచరుముచున్నచో హితముగనుండును. దానంజేసి యిదిపాణిసహా యని చెప్పబడుశీతల. ఇయ్యది యేడుదినములు కడచినవెంటనే తమంతట శమించును. ఎండును.

సర్షపికయను శీతలాలక్షణము.

చతుర్థీ సర్షపాకారా పీతసర్షపవర్ణినీ,
నామ్నా సర్షపికా జ్ఞేయాఽభ్యఙ్గమత్ర వివర్జయేత్. 7

నాల్గవశీతల పచ్చనియావాలవంటి యాకారంబును, రంగునుకల్గిన స్ఫోటకములు కల్గియుండును. దీనిని యాకారసాదృశ్యముచే సర్షపికయని చెప్పెదరు. ఈవ్యాధియందు అభ్యంగనమును విసర్జించవలెను.

రాజికయను శీతలాలక్షణము.

కిఞ్చిదూష్మనిమిత్తేన జాయతే రాజికాకృతిః,
ఏషా భవతి బాలానాం ముఖం శుష్యతి చ స్వయమ్. 8

శరీరమునకల్గిన యావిరిచే రాజికల (సన్ననినల్లావాల)వంటి యాకారముకల్గిన స్ఫోటకములుకల్గును. ఇది యాకృతిసాదృశ్యమునుబట్టి రాజికయని చెప్పబడును. ఇదియు చికిత్సలేక తనంతటనే ముఖమువాడి శమించును. ఇయ్యది పసిబిడ్డలకుకల్గును. (దీనిని నూకలమ్మయని లోకమున జెప్పెదరు).

లోహితయను శీతలాలక్షణము.

కోశవజ్జాయతే షష్ఠీ లోహితోత్తతమణ్డలా,
జ్వరపూర్వా వ్యథా యుక్తా జ్వరస్తిష్ఠేద్దినత్రయమ్. 9

ఎఱ్ఱనిరంగుకల్గి పైకుబికి మండలాకారములై దద్దులవలె శరీరముపై నంతట వ్యాపించును. ఇది యారవశీతలాభేదము. ఇదిసంభవించుటకు ముందు మూడుదినములు జ్వరమువ్యాపించి పిదప పొడసూపును. నవమొదలగుబాధ కల్గియుండును. దీనిని 'తట్టమ్మవారు' అని లోకమున జెప్పెదరు.

చర్మజయను శీతలాలక్షణము.

స్ఫోటానాం మేలనాదేషా బహుస్ఫోటాపి దృశ్యతే,
ఏకస్ఫోటా చ కృష్ణా చ బోద్ధవ్యా చర్మజాభిధా. 10

చర్మజయనుశీతల యేడవది. ఇయ్యది యనేకములగు స్ఫోటకములతో శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. అందు స్ఫోటకములు ఒకదానితో నొకటికలిసి యనేకస్ఫోటకములొకటిగ నొండొంట కలిసియుండును. వేరొకటిస్ఫోటకము లొండొంటకలియక విడివిడిగ నుండును. ఆస్ఫోటకములు నల్లనిరంగుకల్గియుండును. ఇయ్యది చర్మము నాశ్రయించి పుట్టుటంజేసి చర్మజయని చెప్పబడును. (దీనిని ఆటలమ్మయనియు, పైరమ్మ యనియు లోకమున వాడెదరు).

ఈనిదానపరిశిష్టమున స్నాయుక-ఫిరంగ-సోమరోగ-శీతల యను నాల్గు రోగములు చెప్పబడినవి. ఇవి మాధవనిదానాంతర్గతములుకావు. దానంజేసియే పరిశిష్టమని చెప్పబడినది. పైజెప్పిన నాల్గురోగములందు ప్రాయికముగ సాంక్రామికములు (అంటువ్యాధులు) అని తెలిసెడి. అందును శీతలయనునది యొకశక్తిరూపమైన దేవతయనియు, ఆశక్తియావహించుటచే నీరోగము సంభవించుననియు తెలిసెడి. దీనిని అమ్మవారని లోకమున జెప్పునట్టి వాడుకకలదు. దేవతావేశమునగల్గుటచేతనే లోకమునగూడ తదనుగుణముగ అమ్మవారు అని వ్యవహారము వృద్ధపరంపరగ కల్గినది. ఈవ్యాధిసంభవించినపుడు వివిధమైన చికిత్సను జేయక కేవలము బలిపూజావిధానమును ఉపాసనను శీతలాదేవియద్దే

శించి చేయుటయు, దండకము మొదలగు శీతలాస్తుతి పాఠములజపుటయు కలదు. ఇంతియేకాక శీతలామంత్రము నుపాసన చేసినవారు మంత్రమును జపించి శీతలామంత్రము కట్టుటయుకలదు. శీతలాధ్యానమున—"నమామి శీతలాందేవీం...స్ఫోటకాత్రి ప్రశమనీం మారీ జ్వరనివారిణీమ్" అని యున్నది. పైజెప్పినవిధానములచే నీశీతలారూపమైన స్ఫోటకము నివర్తించుటయు అనుభవసిద్ధముగ నున్నది. ఈవిధానమును లక్ష్యపెట్టక చికిత్స జేసినచో దానివలన వ్యతిరేకముకల్గుటయు ననుభవసిద్ధముగనున్నది. వీనియెట్లున్నను ఈవ్యాధియందు తన నియమితకాలమువరకును స్వప్రభావముజూపి తుదకు తనంతటనే శమించుస్వభావము నైజముగనున్నది. ఈవిషయమున నేరికిని వివాదముండ నేరదు. కావున విజ్ఞులు గమనించెదరుగాత!

నిదానపరిశిష్టమ్ సమాప్తమ్.

ఇతి విశ్వనాథరచితా వ్యాఖ్యా మాధవకృతేర్నిదానస్య
పరిశిష్టస్య చ సేయం జీయాదాచన్ద్రతారమవనితలే.

ఇతి శ్రీ శ్రీ శ్రీ కాళహస్తిసంస్థానాధిపాస్థానవిద్వదవతంస సర్వతన్త్రస్వతన్త్ర బ్రహ్మశ్రీ కుంభకోణము లక్ష్మీనృసింహశాస్త్రివరేణ్య చరణకమలసంసేవా సమాసాదిత పాణినీయాది శాస్త్రవిజ్ఞాన సముల్లసితుండును, సుశ్రుతచరకసంహితాఽష్టాఙ్గహృదయ పరహితసంహితా ద్యాయుర్వేద తన్త్రార్థవ్యాఖ్యాతయు, శ్రీవైఖానసకులతిలక-ఆయుర్వేదమార్తాణ్డ-భిషఙ్మణి-వైద్యరత్న పణ్డిత-డి. గోపాలాచార్యసంస్థాపితాయుర్వేదాశ్రమాస్థానవిద్వాంసుండును, ఉభయభాషాకవితా విరాజితుండును, శ్రౌతప్రక్రియాధారేయుండును, ఆపస్తమ్బసూత్ర కౌణ్డిన్యగోత్రపవిత్ర నుదురుపాటివంశపయఃపారావార సుధాకరుండును, వేదవేదాఙ్గ శ్రౌతాఽభిజ్ఞ-బ్రహ్మశ్రీ-అగ్నిచిత్ సీతారామవాజపేయ యాజి-శ్రీమతీ, సీతామ్బాసోమపీథినీ సాధ్వీమతల్లికా తనూభవుండును, ఉభయభాషా కవితాధురీణ-శ్రౌతాగమధౌరేయ-బ్రహ్మశ్రీ సుబ్రహ్మణ్యయాయజూకానుజుండును, నగు వైయ్యాకరణవిద్వాన్-పణ్డిత నుదురుపాటి విశ్వనాథశాస్త్రిచే విరచితంబగు "నిదాన వివరణ"మను మాధవనిదానార్థవ్యాఖ్యానము,నిదానపరిశిష్టము సర్వంబును సంపూర్ణము.

ఓం శాన్తి శ్శాన్తి శ్శాన్తిః.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1938.

సంస్కృత గ్రంథములు.

వైద్యము.

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
అనుపానమంజరి సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	8
అజీర్ణమంజరి " ...	0	4
ఇలాజుల్ గుర్బా, యూనానివైద్యగ్రంథములలో మిక్కిలి యుక్తమైనది ఉర్దూకు తర్జుమా కాలిఫోర్నైందు ...	3	0
కాలజ్ఞానము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	4
కుమారతంత్రము, రావణకృతము ...	0	6
గదనిగ్రహము, సోఢలకృతము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	2	8
చక్రదత్త " ...	3	12
చికిత్సాసారము " ...	2	8
నాడీజ్ఞానము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	4
బసవరాజీయము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, క్రొత్తకూర్పు ...	7	0
భేషజకల్పము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	6
మసూచికము (Small-pox) ...	0	4
రసప్రదీపిక, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	12
రాజమార్తాండము " ...	0	10
లోలంబరాజీయము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	8
విషవైద్యచింతామణి, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	2	0
వృక్షాయుర్వేదము " ...	0	4
వైద్యశతశ్లోకి ...	0	6
శార్ఙ్గధరసంహిత, " ...	3	0
శార్ఙ్గధర త్రిశతి " ...	0	8
షడ్రసనిఘంటువు, అభిధానరత్నమాల ...	0	12
సద్వైద్యజీవనము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	8
సహదేవపశువైద్యశాస్త్రము ...	0	6
సర్వౌషధిగుణకల్పకము ...	2	8
సుశ్రుతశారీరము ...	2	0
సూతికాచికిత్స, డాక్టరు వరదప్పనాయుడుగారిది ...	1	4